

ԲԱԺԻՆ ԺԲ

Արթուր Վաղարշյան

**ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԻՐԱՎԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ**

12.1. ԺԹ ԴԱՐԻ ՀԱՅ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ ԵՎ ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐՄԱՆ ՆԱԽԱԴՐՅԱԼՆԵՐԸ

12.1.1. Հայ իրավական մշակույթի առանձնահատկությունները ԺԹ դարի սկզբին

Արևմտյան աշխարհում ԺԸ դարի երկրորդ կեսի պետաիրավական համակարգերը սկսել էին կորցնել իրենց կրոնական բնույթը՝ համապատասխանաբար վերածվելով բացարձակ կենտրոնացված միապետությունների և ուշ միջնադարյան աշխարհիկ իրավական համակարգերի: Նոր շրջանում կազմավորվող ազգային կենտրոնացված պետությունները, հաղթահարելով միջնադարյան իրավունքի կրոնականությունը, մասնատվածությունը և ապակենտրոնացվածությունը, ձևավորեցին նաև իրենց միասնական իրավական համակարգերը: Այդ համակարգերի կայացման գործընթացում վճռորոշ դեր էր կատարում պետությունը: Պետական իրավաստեղծագործությունը և դրա արդյունքը համարվող օրենսդրությունը դառնում են իրավունքի առաջնային աղբյուրը:

Կենտրոնացված օրենսդրությունը հետին պլան մղեց կամ մերժեց ինքնակարգավորումը, իրավական ինքնավարությունը, իրավական կարգավորման ձևերի ընտրության հայեցողական ազատությունը: Կենտրոնացված իշխանության իրավաստեղծագործությունը դարձավ իրավունքի զարգացման կարևոր գործիքը՝ դարձնելով այն ամբողջական, միասնական, համակարգված: Նոր ժամանակաշրջանի իրավական համակարգերին բնորոշ օրինաչափություն էր նաև դրանց կառուցումն անհատականացվածության սկզբունքի վրա, որն արտացոլում էր անհատի ապաճորտացումը և համապատասխանաբար՝ նրա ազատագրումը կորպորատիվ (էսնաֆություններ ու եղբայրություններ), դասային, կրոնական և այլ ավատական սանձերից:

Իրավական համակարգերի զարգացման համընդհանուր այս օրինաչափությունները, որ որոշում էին նաև Ռուսաստանի ու Թուրքիայի իրավական համակարգերի զարգացման ուղղությունները, էական ազդեցություն էին թողնելու նաև քաղաքական անկախություն չունեցող հայ ժողովրդի իրավական մշակույթի վրա:

ԺԹ դ. հայ իրավական մշակույթի հիմնահարցերը վեր հանելիս, պետք է նկատի ունենալ նաև մի շարք այլ գործոններ, որոնք պայմանավորել են դրա կացությունը և դրսևորման ձևերը: Առաջին հերթին՝ դա Հայաստանի բաժանումն էր Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև, իսկ այնուհետև՝ Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին: Տարբեր տերությունների քաղաքական տիրապետության տակ գտնվելն իր հետքերն էր թողնում հայ իրավական

մշակույթի դրսևորման վրա, ինչը պայմանավորված է քաղաքական գործոնի և իրավական համակարգի սերտ կապերով:

Մյուս գործոնը, որն էականորեն ազդում էր հայ իրավական մշակույթի զարգացման վրա, մահմեդական տերությունների իրավական համակարգերի առանձնահատկությունն էր, այն է՝ կրոնական-էթնիկ և ավատատիրական հատկանիշներով ապակենտրոնացվածությունը, ինչի հետևանքով հայ ժողովուրդը և հայկական եկեղեցին պահպանում էին իրենց իրավական ինքնավարությունը շատ նեղ, գերազանցապես՝ մասնավոր հարաբերությունների ոլորտում:

Հաջորդ գործոնը, որն էականորեն ազդեց այս շրջանի իրավական մշակույթի որոշ տարրերի զարգացման վրա, օտար երկրների հայկական գաղթավայրերի մտավոր մշակութային զարգացումն էր, ինչի հետևանքով հայ պետաիրավական միտքը թոթափեց կղերական բնութագիրը և սկսեց զարգանալ իրավաբանական աշխարհայացքի հիմքերի վրա:

Իր հիմքերում չունենալով պետականություն՝ հայ իրավական մշակույթը բուն Հայաստանում առաջընթաց էր ապրում: Հետևաբար, այստեղ՝ որպես իրավական մշակույթի դրսևորումներ՝ չկային իրավաստեղծագործությունը, ներառյալ՝ իրավաբանական տեխնիկան և դրա հետևանքը համարվող իրավական ձևը՝ օրենսդրությունը: Հայ իրավական մշակույթն Արևմտյան և Արևելյան Հայաստանում, մինչև Ռուսաստանին միանալը, գոյատևում էր միայն հայկական համայնքներում և հայկական եկեղեցու ներկազմակերպական հարաբերություններում՝ որպես իրավակիրառ և մասնակիորեն նաև՝ իրավապահպան գործունեություն: Իրավական մշակույթի այլ դրսևորումները՝ իրավաստեղծագործությունը, իրավագիտական միտքն ու կրթությունը կրոնական (մահմեդական), ավատատիրական, միջնադարյան իրավական համակարգերի և անընդհատ պատերազմների ու ավերածությունների պայմաններում չէին կարող ձևավորվել և զարգանալ:

Արևելյան Հայաստանում, պարսկական տիրապետության պայմաններում, հայ իրավական մշակույթը դրսևորվում էր միայն Հայ եկեղեցու և ինքնավարությունը պահպանած մեկիքությունների ու տանուտերերի իրավակիրառական և իրավապահպան գործունեության միջոցով: Մեկիքությունների և տանուտերերի ինքնավարությունը, սակայն, չէր կարող նպաստել հայկական իրավաստեղծագործության զարգացմանը, որովհետև ԺԸ դարի 60-ական թթ., նրանցից ոմանք արդեն հպատակված էին, մյուսները՝ կիսանկախ: Բացի այդ՝ հայ համայնքների միջև չկային ներքին էական սերտ կապեր: Մեկիքությունների ու տանուտերությունների տարածքների փոքրությունը և հետևաբար՝ վերահսկելիությունը, իրենց հերթին, չէին նպաստում նորմատիվ ակտերի միջոցով կարգավորման համակարգի զարգացմանը, քանի որ գրեթե բոլոր հարաբերությունների կարգավորումը հնարավոր էր անհատական մակարդակով՝ մեկիքի կամ տանուտիրոջ կողմից:

ԺԹ դարի սկզբին դեռևս պահպանվում էր հայկական գյուղական հա-

մայնքը: Յուրաքանչյուր գյուղական համայնք կազմում էր առանձին տնտեսական և վարչական միավոր: Գյուղական համայնքի գլուխ կանգնած էին տանուտերերը (քոխվա, խեղխուդա, յուզբաշի): Այդ պաշտոնն ընտրովի էր: Տանուտերը, բացի հարկային պարտականությունների կատարումից, լուծում էր նաև մանր-մունր վեճերը: Համայնքի ներքին կյանքի բոլոր հարցերը լուծվում էին սովորութային՝ չգրված իրավունքի նորմերի համաձայն¹: Գյուղական համայնքն ուներ միջնորդ դատարան, որը կոչված էր «խաղաղ» ճանապարհով լուծելու ոռոգման ջրի հերթի խախտման, ցանքսերի փչացման, միջնակների շուրջ եղած վեճերը և այլն²:

Հայ մեկիքությունների, տանուտերերի, համայնքների ու համքարությունների իրավագործությունը տարածվում էր միայն ներհամայնքային հարաբերությունների վրա: Քաղաքացիական (գույքային, ընտանեկան, ժառանգական) և մանր քրեական գործերով վեճեր լուծելիս, հայ եկեղեցական, մեկիքական, տանուտերական, համայնքային դատարանները կիրառում էին կանոնական իրավունքի նորմերը, սովորութային իրավունքը, երբեմն նաև՝ Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրքը»:

Հայկական համայնքների և ստորադաս եկեղեցական դատարանների համար վերադաս էր համարվում էջմիածնի կաթողիկոսարանի դատարանը: Ըստ հայկական պատմագրության տվյալների՝ երբեմն հայկական դատարանների որոշումներից դժգոհ կողմերը դիմում էին մահմեդական դատարաններին, ինչը խրախուսվում էր տիրապետողների կողմից, որոնք կարող էին լրիվ հակառակ լուծում տալ գործին՝ հաշվի չառնելով արդարության տարրական պահանջները:

Հայկական արհեստագործական և առևտրական համքարություններն (էսնաֆություններ) ունեին իրենց համքարային իրավունքը, որը երբեմն ամբողջազորվում (կողիֆիկացվում) էր համքարային կանոնադրություններում (սահմանադրություններ): Դրանց նախագծերը երբեմն հաստատվել են էջմիածնի կաթողիկոսի կողմից³: Համքարություններին միավորող գործոններից մեկն էլ իրավակարգավորիչ և վարչադատական գործառույթի իրականացումն էր, որը կատարվում էր համքարային կորպորատիվ իրավունքի նորմերի, սովորույթների հիման վրա⁴: Հայաստանի երկու մասերում էլ պետավարչական, տնտեսական, հողային, ֆինանսահարկային, մաքսային հարաբերությունների ոլորտում որպես կարգավորիչ գործում էր մահմեդական իրավունքը⁵:

¹ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս ԴԻԼՈՅԱՆ Վ. Ա., *Արևելյան Հայաստան*, էջ 29-31:

² Տե՛ս ԵԴԻԱՅԱՐՈՅ Ս. Ա., *Исследования по истории учреждений в Закавказье*, Ч. 1, էջ 87-88:

³ Տե՛ս ՄՄ, *Կաթ. դիվան*, թղթ. 53, վավ. 8 (իղումն՝ ըստ ԴԻԼՈՅԱՆ Վ. Ա., *Արևելյան Հայաստան*, էջ 37):

⁴ Համքարային կանոնադրությունների, դատարանների ու վեճերի լուծման կարգի մասին մանրամասն տե՛ս ԵԴԻԱՅԱՐՈՅ Ս. Ա., *Исследования по истории учреждений в Закавказье*, Ч. 2: ինչպես նաև ՓՈՒ-ԴԱԿՏԻԱՅԵՆ Ա., *Закавказский край* աշխատությունները:

⁵ Երևանի խանությունում դատական գործառույթն իրականացնում էր մահմեդական հոգևորականությունը՝ Շարիաթական իրավունքի հիման վրա: Մանր վեճերը լուծելիս կիրառվում էր նաև սովորութային իրավունքը: Սարգսրը երբեմն անձամբ էր լսում քրեական գործերը և միջամտում

Հայ իրավական մշակույթը նույն նկարագիրն ուներ նաև Արևմտյան Հայաստանում և Թուրքիայի այլ տարածքներում: Մինչև ԺԹ դարի առաջին քառորդը, Թուրքիան շարունակում էր մնալ միջնադարյան հետամնաց, մասնատված մի կայսրություն, որում գրեթե անփոփոխ էին մնացել ոչ միայն սոցիալ-տնտեսական կարգերը՝ հողատիրության ձևերն ու հողատիրական հարաբերությունները, այլև՝ կառավարման համակարգն ու իրավունքը: Հետևաբար՝ Թուրքիայի իրավական համակարգը պահպանում էր նախորդ շրջանի իր բնութագրական գծերը՝ ավատատիրական, կրոնամահմեդական, պարտիկուլյար իրավական համակարգ: Այս համակարգում, դրա գործողության օրինաչափություններին համապատասխան, այլադավան բնակչությունը (համայնքները) պահպանում էր ներքին իրավական ինքնավարությունը:

ԺԹ դարի 20-ական թթ. սուլթան Մահմուդ II-ի քաղաքականությունն ուղղված էր Թուրքիայի եվրոպականացմանը և պետաիրավական համակարգի կենտրոնացմանը: Այդ քաղաքականությունը հայ ժողովրդի սոցիալ-նորմատիվ համակարգի համար ուներ երկակի նշանակություն: Այն, մի կողմից, այլահավատների համար ստեղծում էր կենտրոնական իշխանությունների կողմից պահպանվող, օրենսդրական կարգով ամրագրված երաշխիքներ, բայց մյուս կողմից՝ իրավական համակարգի աշխարհիկացման, եվրոպականացման և կենտրոնացման փորձերն սպառնում էին վերացնելու ներհամայնքային իրավական ինքնավարությունը:

Իրենց գոյությունը պահպանած հայկական կիսանկախ իշխանությունները (Սասուն, Սավուր, Իսյան, Մոկս, Շատախ, Խնուս, Ջեյթուն և այլն), ինչպես նաև ներքին հարցերում իրավագործությունը պահպանած հայկական քաղաքային ու գյուղական համայնքներն ունեին իրավական ինքնավարություն՝ իրենց ներքին հարաբերությունները կարգավորելու հայկական կանոնական, ինչպես նաև՝ սովորության իրավունքով: Կիսանկախ իշխանությունների և տարածքների տնտեսվարման ձևը՝ փակ բնատնտեսությունը, և դրա հետևանքով հասարակական հարաբերությունների պահպանողական բնույթը չէին նպաստում իրավական նոր ձևերի՝ կոդիֆիկացիաների առաջացմանը: Այստեղ Շարիաթը կիրառվում էր հիմնականում միայն հարկային հարաբերությունների ոլորտում, իսկ մնացած հարցերում, այդ թվում նաև՝ դատաիրավական, համայնքն ուներ ինքնավարություն⁶:

քաղաքացիական գործերին, եթե դրանք եկամուտ էին խոստանում ընչաքաղց իշխանավորին: Սարդարի խոսքը որքան էլ այն դեմ լիներ արդարության սկզբունքներին, վերջնական վճռի և օրենքի ուժ ուներ: Նման դեպքերում գրպարտության զոհ դարձած հպատակները միայն խոշոր կաշառքների գնով կարող էին փրկել իրենց կյանքը կամ ունեցվածքը: Հետևաբար, տարրական օրինականության մասին խոսք լինել չէր կարող: Քրեական գործերի վարույթը գտնվում էր մահալների կառավարիչների՝ միրբոլոքների, իսկ հատկապես կարևոր գործերինը՝ Երևանի սարդարի իրավասության ներքո: Նրանք չէին խորշում և ոչ մի միջոցից, որպեսզի նույնիսկ արհեստականորեն մեղքը բարդեն քրիստոնյաների և անգամ՝ էջմիածնի վրա: Նման դեպքերում դատական որոշումը ելնում էր ոչ թե արդարության սկզբունքներից, այլ՝ տիրակալի տրամադրությունից ու կամքից, նրա ընչաքաղցության աստիճանից (տե՛ս ԴԻԼՈՅԱՆ Վ. Ա., *Արևելյան Հայաստան*, էջ 17):

⁶ Այսպես՝ Ղ. Ինճիճյանը, նկարագրելով Շատախի և Մոկսի անկախության աստիճանը, արձանագրում է, որ դրանցում «...նստում է հայագգի մեյիքը և գործադրում է ամեն տեսակ իշխանություն,

Հայկական կանոնական և սովորության իրավակիրառական մշակույթը մաքուր կերպով պահպանվել և գործել է Ջեյթունի իշխանական տների դաշնակցությունում⁷: Այստեղ իշխանների կառավարման իրավունքները ժառանգական էին: «Ընդհանուր գավառին վերաբերող խնդիրները լուծելիս իշխանները հավաքվում էին Ջեյթունի խորհրդարան, արքեպիսկոպոսի ու քեհյանների (ընտրովի տեղակալ գյուղապետեր) հետ, վիճաբանություններից հետո վճռական խոսքի իրավունքը վերապահելով իշխանապետին կամ հոգևոր առաջնորդին, վճիռ էին կայացնում»⁸:

Ակնհայտ է, որ այս պայմաններում նոր առաջացող հասարակական հարաբերություններին ներհամայնքային մարմիններն, իրենց իրավասությանը համապատասխան, տալիս էին անհատական իրավական կարգավորում՝ հիմք ընդունելով կանոնական իրավունքի և սովորության իրավունքի սկզբունքները: Սակայն Թուրքիայի հայ համայնքը տարբերվում էր Արևելյան Հայաստանից՝ նրանով, որ հայերի իրավական ինքնավարությունն ուներ լիազոր սուբյեկտ՝ ի դեմս Հայոց պատրիարքարանի, որի իրավական կարգավիճակը ենթադրում էր Հայոց եկեղեցու թեմական կառավարումը, ինչպես նաև՝ հայ համայնքների կառավարչական կոորդինացումը: Պատրիարքարանի նման կարգավիճակը պահպանվեց մինչև այսպես կոչված՝ «Սահմանադրության» ընդունումը: Այսպիսով, Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքներին օսմանյան պետությունը ճանաչում էր որպես արևմտահայերի հոգևոր պետ և միջնորդ կառավարչական օղակ կայսրության տարածքում գտնվող համայնքների ու պետության միջև:

Իրավական մշակույթի բաղադրատարրերից են նաև հասարակական իրավագիտակցությունը և նրա վիճակը: Հայաստանի իրավական մշակույթի այս բաղադրատարրը ևս տրոհված էր ազգային-կրոնական սկզբունքով: Որպես իրավական մշակույթի դրսևորում՝ այն բուն Հայաստանում չէր կազմում միասնական իրավագիտակցություն: Այս դարաշրջանում Հայաստանում իրավագիտակցության՝ որպես իրավական մշակույթի դրսևորման ոլորտի մասին կարող է խոսք գնալ միայն դրա առօրեական բովանդակության առումով: Ակնհայտ է, որ միջնադարյան ավատատիրական հասարակության պայմաններում կրոնից հստակ տարանջատված չէր մասնագիտական (պրոֆեսիոնալ) և գիտական (դոկտրինալ) իրավագիտակցությունը, չկար իրավաբանական կրթության տարրական համակարգ: Վերջինիս զարգացմանն արգելակում էր նաև այն հանգամանքը, որ մահմեդական տերություններում իշխանավարելը և պետական պաշտոնեությունը իսլամահավատների մենաշնորհն էին:

Բնակչության առօրեական իրավագիտակցությունը, ըստ բնակչության

դատավորի պաշտոն, քանի որ քուրդ բեկին չեն թողնում նստի այստեղ, ինչպես նաև՝ Մոկսում» (տե՛ս ԻՆՃԻՃԵԱՆ Ղ., *Աշխարհագրություն չորից մասանց աշխարհի*, էջ 163):

⁷ Ջեյթունի կենցաղի և իրավական որոշ սովորությունների մասին տե՛ս ՊՈՂՈՍՅԱՆ Հ. Մ., *Ջեյթունի պարմությունը 1409-1921 թթ.*, էջ 27-84:

⁸ Տե՛ս ՂԱԶԱՐՅԱՆ Հ. Մ., *Հայկական կիսանկախ իշխանություններ*, էջ 74:

ժողովրդագրական կառուցվածքի, տրոհված էր երկու հիմնական տեսակների՝ հայկական և մահմեդական: Հայկական բնակչության անհատական և հասարակական իրավագիտակցության առաձնահատուկ գծերն էին քրիստոնեական կրոնամշակութային արմատները և դրանցից բխող համապատասխան սկզբունքները՝ քրիստոնեական մարդասիրություն, արդարություն, հավասարություն, օրինակատակություն և այլն: Դրան հակառակ՝ իսլամահավատ բնակչության և պետական պաշտոնեության իրավագիտակցությունը կառուցված էր ուղղահավաստների և անհավատների (ռայա, զիմմի, անհավատգյավոր) բաժանման սկզբունքի վրա: Կրոնական խտրականության սկզբունքի վրա էր կառուցված շարիաթական ողջ հին ու նոր օրենսդրությունը, և դրան համապատասխան ձևավորվում էր մահմեդական բնակչության առօրեական ու պետական պաշտոնյաների մասնագիտական իրավագիտակցությունը:

Այսպիսով, ԺԹ դարի սկզբին Թուրքիայի պետականության հիմքում դրված էին պահպանողականությունը, շովինիստական մահմեդականությունը, մեծապետականությունը: Այդ պայմաններում իրավական համակարգը մնում էր կրոնամահմեդական, ավատատիրական, մասնատված (պարտիկուլյար), հետադիմական, որում այլահավատները պահպանում էին իրենց ներքին իրավական ինքնավարությունը:

12.1.2. Իրավական վերափոխումներն Օսմանյան Կայսրությունում և հայ իրավական մշակույթի առանձին տարրերի առաջընթացը

Թուրքիայում ԺԹ դարի երկրորդ քառորդից սկսած՝ վերակառուցման գործընթացներն ուղղված էին իրավական համակարգի աշխարհիկացմանը և կենտրոնացմանը, ինչի առաջին ազդարարը 1939 թ. Գյուլխանեի Հաթթըշերիֆն էր (Վարդաստանի հրովարտակ): Եթե Ռուսական կայսրությունը ԺԹ դարի սկզբին արդեն լրիվ կենտրոնացված բացարձակ միապետություն էր, ապա Թուրքիայում նոր միայն սկսվում էին բարեփոխումները՝ ուղղված պետության տարածքային և իրավական կենտրոնացմանը: Հետևաբար, Արևմտյան Հայաստանում և Թուրքիայում հայ իրավական մշակույթը շարունակում էր հարատևել: Սակայն հետագա իրավական բարեփոխումները հանգեցնելու էին նրան, որ հայ իրավական մշակույթի որոշակի տարրեր անհետանալու էին, մասնավորապես՝ էսնաֆությունների իրավունքը, իսկ մյուսները ստանալու էին յուրահատուկ զարգացում՝ շնորհիվ հայկական համայնքի իրավական ինքնավարության, որը ոչ միայն չափազանց բարենորոգումների հետևանքով, այլ ապրեց որոշակի զարգացում:

Հաթթը Հումայուն հաստատում էր նախկին սուլթանների կողմից ոչ մահմեդական կրոնական համայնքներին տրված առանձնաշնորհումները և միաժամանակ՝ հռչակում, որ համայնքներին կառաջարկվի Բարձր Դռանը ներ-

կայացնել «նրա ղեկավարության տակ կազմված բարեփոխումների ծրագրեր, որ պահանջվում են լուսավորության և ժամանակի հաջողություններով»: Հրովարտակը, միաժամանակ, հայտարարում էր, որ ոչ մահմեդական համայնքների ղեկավարները կզրկվեն իրենց հավատակիցների նկատմամբ քաղաքացիական իշխանությունից, ինչը կանցնի «համայնքի միջավայրից ընտրված հոգևոր և աշխարհիկ ընտրյալների ժողովին»⁹:

Բարեփոխումների այդ ծրագրին համապատասխան՝ 1863 թ. թուրքական կառավարությունը եվրոպական պետությունների և Թուրքիայի հայ համայնքի ճնշման տակ հաստատեց Հայ ազգային ժողովի կողմից 1860 թ. մայիսի 24-ին ընդունված «Հայոց ազգային սահմանադրությունը»՝ ազգային տեսակետից հակաժողովրդավարական, աղճատող փոփոխություններ կատարելով դրանում: Ն. Ռուսինյանի առաջարկությամբ՝ Կանոնադրությունն անվանվեց «Ազգային սահմանադրություն», այն պատճառով, որ դրանով հայ համայնքի կառավարման գործում սահման էր դրվելու հայոց պատրիարքի, հոգևորական դասի, ազգային պաշտոնյաների կամայականություններին: Այդ անվանումը դեռևս ԺԹ դարում բազմաթիվ քննադատությունների տեղիք է տվել¹⁰: Ըստ էության, Կանոնադրությունը Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող հայ համայնքի ազգային, կրթական, կրոնական ներքին գործերը կանոնակարգող օրենք էր, որը չունեց արդի իմաստով՝ «սահմանադրությանը» բնորոշ հիմնական, էական հատկանիշներ: Այսպիսով, «Ազգային սահմանադրությունը», չնայած իր անվանմանը, ոչ թե բառի արդի իմաստով սահմանադրություն էր, այլ՝ հայ քրիստոնեական համայնքի ներքին ինքնավարության կանոնադրություն կամ օրենք:

Այդ օրենքի գործադրմամբ ի հայտ եկան հայ իրավական մշակույթի այնպիսի տարրեր, ինչպիսիք են՝ իրավաստեղծագործությունը (իրավաբանական տեխնիկան), դրա արդյունքը՝ հայոց ազգային մարմինների ընդունած ակտերը՝ օրենսդրությունը, նոր իրավական հիմքերի վրա դրվեցին «սահմանադրությամբ» նախատեսված հայկական ազգային մարմինների իրավակիրառ, իրավապահպան և դատական գործունեությունը:

Սահմանադրության քննարկման և ընդունման ողջ գործընթացը խթանեց հայ պետաիրավական մտքի զարգացումը՝ իր համապատասխան հո-

⁹ Տե՛ս KARAL E., *Osmanlı tarihi*, c. VI, էջ 324:

¹⁰ Բառերը հոմանիշներ են: Այս հարցում հետաքրքիր է Մ. Նալբանդյանի դիտողությունը. «Կանոնադրությունը կազմելուց հետո «Սահմանադրություն» անվանումը տվեցին նրան, անուն, որ կազմված է «սահման» և «դրություն» բառերից: Հետագայում առաջացած հայկական հարցի շնորհիվ եվրոպական պարբերականները հայոց լեզվից անտեղյակ «Կոնստիտուցիա» կոչեցին այդ կանոնադրությունը, մի անուն, որ անիմաստ է թե՛ հայ ազգի և թե՛ այս կանոնադրության իսկ վերաբերմամբ»: Արքեպիսկոպոս Օրմանյանն այս կապակցությամբ գրում է, որ «Սահմանադրության հաստատումը բնագիրը տաճկերեն լեզուով պիտի ըլլար բնականաբար, սակայն հայերեն ալ սկիզբէն իբրեւ բնագիր նկատուեցաւ, որչափ ալ խնդիր մը տեղի ունենար, տաճկերէնն էր իբրեւ լուծման փաստ պիտի ծառայէր ... Սահմանադրութիւն անունը ... գրուած տաճկերէնին ... պարզապէս Կանոնագրութիւն կամ կարգադրութիւն կնշանակէ եւ չի համապատասխանէր եւրոպական լեզուներու մէջ կիրարկուած քընսթիթիւսիօն (constitution) բառին» (տե՛ս ՕՐՄԱՆԵԱՆ Մ. ԱՐԷ., *Ազգապատում*, հտ. Գ, 1961, կետ 2730):

սանքներով՝ կղերա-աղայական, ազգային-պահպանողական, ազատական, ազգային-ժողովրդավարական և հեղափոխական-ժողովրդավարական: Այդ գործընթացում, ինչպես նաև՝ դրանից հետո, հայ տեսական պետաիրավական մտածողության մեջ գերիշխեց լուսավորյալ մտավորականությունը, որը և կազմեց ազգային «սահմանադրության» տարբերակները, քաղաքական-իրավական մրցակցության մեջ չեզոքացրեց ամիրայականությանը, կղերականությանն ու պատրիարքին և ազգային ներքին գործերի ղեկը վերցրեց իր ձեռքը:¹¹

Արևմտահայոց ինքնավարության կանոնադրության մշակման և կիրառման գործընթացը խթանեց **հայ պետաիրավական աշխարհիկ մտքի զարգացումը**: Հայ հասարակական գործիչներն սկսեցին տարբեր տեսությունների, նույնիսկ անարխիզմի դիրքերից շոշափել պետության առաջացման, հասկացության, էության, կառավարման ձևերի հարցերը: Բացի պետականագիտական հարցերից, քննարկվում էին նաև իրավունքի տեսության հիմնահարցեր, մասնավորապես՝ բնական և դրական իրավունքի հարաբերակցության, դրական իրավունքի առաջացման, հասկացության, բաղադրատարրերի, միջազգային իրավունքի հասկացության ու աղբյուրների և այլն¹²: Հայ մտածողները մեծ ներդրում ունեն ընտրական իրավունքի տեսության զարգացման մեջ: Ազգային սահմանադրությամբ՝ ընտրությունն ընդհանուր, հավասար, ուղղակի, գաղտնի էր: Կանայք զրկված չէին ընտրական իրավունքներից:

Այսպիսով, ԺԹ դարի երկրորդ կեսին ձեռնարկված իրավական բարեփոխումները փորձում էին Թուրքիայի իրավական համակարգը վերածել աշխարհիկ, եվրոպականացված, միասնական իրավական համակարգի: Այդ գործընթացները, սակայն, չհանգեցրին զուտ հայկական իրավական մշակույթի անհետացմանը: Հայկական համայնքի իրավական ինքնավարությունն ապրեց որոշակի զարգացում: «Հայոց ազգային սահմանադրության» գործադրմամբ ի հայտ եկան հայ իրավական մշակույթի նոր տարրեր: Այդուհանդերձ, Թուրքիայի պետականության և հասարակական իրավագիտակցության հիմքում դրված էին պահպանողականությունը, շովինիստական մահմեդականությունը, մեծապետականությունը, որոնք ձախողում կամ

¹¹ Տե՛ս ՂԱԶԱՐՅԱՆ Հ. Մ., *Արևմտահայ հասարակական հոսանքները*, էջ 432:

¹² Տե՛ս ԱՂԱԶԱՐՅԱՆ Մ., *Բնական օրենք*, 1819; ԱՐԾՐՈՒՆԻ Գ., *Հրապարակախոսական հայրենիք*, 2010; ՄԻԽԻԹԱՐ ԳՈՇ, *Դարաստանագիրք*, 1880; ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ Ա., *Սկզբունք ուղիղ խորհելու եւ բարւոք կեցոյ*; ԳԱՐԱԳԱՇԵԱՆ Ա., «*Քննական պարմութիւն հայոց*»; **նույնի՝** *Համառօտ փիլիսոփայութիւն*; **նույնի՝** *Նկարագիր ուսման*; ՄԱՍՈՒՐԵԱՆ Մ., *Համառօտ պարմութիւն հայոց մինչեւ մեր օրերն*; **նույնի՝** *Հին պարմութիւն*, Կ. Պոլիս, տպ. Պերպերեան եւ Տառեան, 1884; ՆԱԶԱՐՅԱՆ Ս., *Երկերի ժողովածու*; ՌՈՒՍԻՆԵԱՆ Ն., *Դասագիրք փիլիսոփայութեան*; **նույնի՝** *Ազգային հանգանակութիւն*; ՍՎԱՃՅԱՆ Հ., *Հրապարակախոսություն*; ՏԱՏԵԱՆ Մ., *Իրատենքը ազգաց*; ՌԻՆՇԵԱՆ Յ., *Ընդհանուր սկզբունք*; ՓԵՇՏՄԱԼԱՃԵԱՆ Գ., *Լուսաշափոք*; **նույնի՝** *Տրամաբանութիւն կամ արուեստ բանական*; **նույնի՝** *Քրիստոնէական վարդապետութիւն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ*:

արգելակում էին ցանկացած իրավական բարեփոխում, ինչը հաստատում են բազմաթիվ ապօրինությունները, կամայականությունները, կոտորածներն ու Հայոց ցեղասպանությունը:

12.1.3. Արևելյան Հայաստանի իրավական մշակույթի զարգացման օրինաչափությունները ԺԹ դարում

Արևմտյան Եվրոպայում մինչև ԺԹ դարը տեսականորեն ձևավորվեցին և պրակտիկայում կենսագործվեցին պետաիրավական կարևորագույն հայեցակարգերը՝ ժողովրդաիշխանությունը, իրավական պետությունը, խորհրդարանականությունը, սահմանադրականությունը, իշխանությունների բաժանումը և այլն: Ռուսաստանում իրավական միտքը դրանք սկսեց լայնորեն քննարկել միայն ԺԹ դարի երկրորդ կեսին: Արդեն ԺԹ դարի վերջին և ԺԹ դարի սկզբին Ռուսաստանում նկատվում է ազատական քաղաքական-իրավական մտքի առաջընթաց զարգացում¹³:

Ռուսաստանում ամենից համընդգրկուն և արմատական բարեփոխումներ իրականացվեցին միայն ԺԹ դարի 60-70-ական թվականներին: Այդ տարիներին իրականացված բարեփոխումները շոշափեցին հասարակական հարաբերությունների գրեթե բոլոր հիմնական ոլորտները՝ դատաիրավական (1864 թ.), ոստիկանական, տեղական (քաղաքային և հողային) ինքնակառավարման, ֆինանսական համակարգերը, բանակը և այլն: Վերացվեցին ճորտատիրական իրավունքը և գրաքննությունը, հիմնադրվեց համալսարանական ինքնակառավարում, սահմանվեց համընդհանուր զինվորական պարտավորություն (1864-1874 թթ.)¹⁴: Ռուսաստանում՝ Ալեքսանդր II ցարի սպանությունից հետո (1881 թ.), հաստատվեց պահպանողական վարչաձևը, որը պետաիրավական ոլորտում դրսևորվեց տասնամյակից ավել տևացող հակաբարեփոխումներով:

Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին առաջ բերեց փոփոխություններ և առաջընթաց հայ ժողովրդի քաղաքական, տնտեսական և հոգևոր-մշակութային կյանքում: Սակայն իրավական մշակույթի բաղադրատարրերում այդ առաջընթացը չդրսևորվեց: Պատճառն այն էր, որ Ռուսական կայսրությունը բացարձակ, կենտրոնացված միապետություն էր, որի իրավական համակարգում չէր կարող գոյատևել որևէ իրավական ինքնավարություն: Այդ իսկ պատճառով հայ գործիչների առաջարկած Արևելյան Հայաստանի ինքնավարությունը «հայկական թագավորության» ձևով, որը պետք է ունենար բնակիչների իրավունքներ ապահովող օրենքներ¹⁵, անընդունելի էր

¹³ Տե՛ս ГЛУШКОВА С. И., *Права человека в России*, էջ 99:

¹⁴ Թվարկված բարեփոխումների մասին մանրամասն տե՛ս *История государства и права России*, էջ 192-210:

¹⁵ Խ. Լազարյանի, Կ. Արղությանի, Ա. Խոդաբաշյանի մշակած այդ նախագծի մասին մանրամասն

կայսրության համար: Այդուհանդերձ, Ռուսական կայսրությունը միանգամից չկիրառեց Արևելյան Հայաստանի գաղութացման և իրավական լրիվ միջամտության քաղաքականությունը:

Կառավարման համակարգի և իրավական կարգավորման հարցերում ցարիզմը որդեգրեց աստիճանական գաղութացման և Հայաստանի՝ որպես Ռուսաստանի սովորական վարչատարածքային միավորի վերածելու քաղաքականությունը: Այդ քաղաքականության ճանապարհին առաջին քայլը 1827 թ. հոկտեմբերի 6-ին Պասկևիչի կողմից ստեղծված՝ Երևանի ժամանակավոր վարչությունն էր, իսկ այնուհետև՝ Հայկական մարզի ստեղծումը (1928 թ. մարտի 20-ին): 1833 թ. հունիսի 23-ի օրենքով Հայկական մարզի կառավարման կոլեգիալ կարգը փոխարինվեց միանձնյա կառավարմամբ:

Այսպիսով, ցարիզմը աստիճանաբար ռուսացնում էր իրավական համակարգը՝ դուրս մղելով տեղական սովորույթներն ու իրավունքը՝ ներմուծելով ռուսական օրենքների գործողությունն, ընդհանրապես, Անդրկովկասում, ներառյալ նաև՝ Հայաստանում: 1836 թ. մարտի 11-ի «Պոլոժենիե»-ի (հայ եկեղեցական կանոնադրություն) հաստատմամբ խարխվեցին Հայ եկեղեցու ինքնավարության և կանոնական իրավունքի հիմքերը: Այս օրենքով, որը գործեց մինչև 1917 թ., Հայ եկեղեցու կազմակերպական կառույցը և իրավակարգավորիչ լիազորությունները ենթարկվեցին կայսերական օրենսդրական կարգավորման¹⁶:

«Պոլոժենիե»-ն կազմված էր 9 գլուխներից և 152 հոդվածներից: Հիմնադրությունը, ըստ գլուխների, ուներ հետևյալ կառուցվածքը. Հայոց եկեղեցու ընդհանուր իրավունքների և արտոնությունների մասին, Էջմիածնի ծայրագույն պատրիարք-կաթողիկոսի մասին, Սինոդի մասին, թեմակալ առաջնորդների մասին, հոգևոր ատյանների (կոնսիստորիաների) և հոգևոր կառավարությունների մասին, եկեղեցականների մասին, հոգևոր դպրոցների մասին, եկեղեցու գույքի և դրա կառավարման մասին, եկեղեցական պաշտոնյաների եկամուտների և նրանց որբերի ու այրիների մասին¹⁷:

Առաջին գլխում ամրագրված էր Հայոց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու ընդհանուր կարգավիճակը: Հայոց եկեղեցին Ռուսական կայսրության տարածքում գտնվող և հանդուրժվող մյուս եկեղեցիների նման վայելում էր կայսեր հովանավորությունը և թույլատրվում էր Հայոց եկեղեցու դավանության ազատ պաշտամունքը: Հոգևոր գործերի կառավարումը կատարվելու էր հնավանդ օրենքներով: Հոգևորականները կախված էին միայն հոգևոր իշ-

տեն ՊԱՐՍԱՄՅԱՆ Վ. Ա., Ա. Ս. Գրիբոյեդովը և հայ-ռուսական հարաբերությունները, էջ 267: ինչպես նաև՝ ԴԻԼՈՅԱՆ Վ. Ա./ՌԵՏՈՒՆԻ Վ. Հ., Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանի կազմում, էջ 202-204:

¹⁶ 1917 թ. հունիսի 12-ին Մայր Աթոռում բացվեց ռուսահայ հոգևորականության համագումարը, որը, ի թվիս այլ որոշումների, ընդունեց և Վեհափառ Հայրապետի հաստատմանը ներկայացրեց Ար. Էջմիածնի Միաբանական Կանոնադրությունը: Գևորգ Ե կաթողիկոսը 1917 թ. հուլիսի 1-ին հաստատեց և ի գործադրություն հանձնեց այդ կանոնադրությունը, որով «Պոլոժենիե»-ն դադարեց գործել:

¹⁷ Տե՛ս ՄԵԼԻՔ-ԹԱՆԳԵԱՆ Ն. ՎՐԴ., *Հայոց եկեղեցական իրավունքը*, 2011, էջ 539-569:

խանություններից, կրոնական խախտումների համար դատվում էին հոգևոր իշխանություններից, իսկ քրեական, քաղաքացիական և օտարադավանների հետ ծագած խնդիրներում ընդդատյա էին պետական ընդհանուր դատարաններին, որտեղ Եկեղեցին ունենալու էր իր ներկայացուցիչը: Հոգևորականներն ազատվում էին ամեն տեսակ հարկերից, քաղաքացիական պարտավորություններից, ինչպես նաև իրենց ամբողջ ընտանիքով՝ մարմնական պատիժներից: «Պոլոժենիե»-ն Ռուսական կայսրության սահմաններում Հայոց եկեղեցու կազմակերպական կառույցը բաժանում էր վեց թեմերի՝ Նախիջևանի և Բեսարաբիայի, Աստրախանի, Երևանի, Վրաստանի, Ղարաբաղի, Շիրվանի, ճշտելով դրանց սահմանները: Թեմերը ղեկավարվելու էին թեմակալ առաջնորդների կողմից, որոնց նշանակում և պաշտոնից հեռացում էր կայսրը:

Հայագիտության մեջ բազմազան ու բազմաբնույթ որակումներ են տվել «Պոլոժենիե»-ին, և՛ դրական, և՛ բացասական, երբեմն նաև՝ երկակի: Օրինակ՝ Օրմանյան սրբազանը, քննադատելով կանոնադրության թերի կոմերը, այնուամենայնիվ, դրական, մեծ ձեռքբերում է համարում դրա ընդունումը եկեղեցու համար. «Թեկուզ թերի և դիտողություններով լեցուն կանոնադրությունը տասնապատիկ և հարյուրապատիկ ավելի լավ է ընդհանրապես չունենալուց»¹⁸: Իրավական տեսանկյունից՝ «Պոլոժենիե»-ի նշանակությունն իսկապես երկակի էր: Այն իրավաբանորեն ամրագրում էր Ռուսաստանի սահմաններում ապրող հայության կրոնական-մշակութային սահմանափակ ինքնորոշման իրավունքը՝ դրան համապատասխանող եկեղեցական իրավազորություններով: Սակայն, մյուս կողմից՝ «Պոլոժենիե»-ն ջնջում էր հայոց կաթողիկոսի ինքնիշխան իրավունքները ներեկեղեցական հարաբերությունների կարգավորման ոլորտում, իսկ եկեղեցուն՝ համազգային քաղաքականության կազմակերպման գործում:

«Պոլոժենիե»-ի գնահատականը կախված է դրա՝ որպես ակտի կարգավիճակից: Իր իրավաբանական բնույթով այն օրենքի աստիճանի հասցված եկեղեցական կանոնադրություն էր: Որպես կանոնադրություն՝ այն, անշուշտ, դրական դեր կատարեց Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու կազմակերպական կառույցի և կառավարման միասնականացման, եկեղեցու գործունեության համար իրավական երաշխիքների ստեղծման համար: Սակայն, ի տարբերություն ավելի ուշ ընդունված Արևմտահայոց ազգային սահմանադրության, այն դուրս չեկավ եկեղեցական հարաբերությունների ոլորտից, ինքնավարությունը չտարածեց հայ հանրության վրա, եկեղեցու կառավարման գործընթացներից դուրս թողեց հայ ժողովրդի աշխարհիկ հատվածին:

Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանին միանալու հանգամանքը հակասական ազդեցություն ունեցավ հայ ժողովրդի իրավական կյանքի վրա: Հայաստանը ենթարկվեց իրավական լրիվ գաղութացման. աստիճանաբար գործի դրվեց ռուսական իրավունքն իր բոլոր դրսևորումներով: Հայ ժողո-

¹⁸ Տե՛ս ՕՐՄԱՆԵԱՆ Մ. ԱՐՔ., *Ազգապարտում*, հտ. Գ., 1961, էջ 36-96:

վուրդը կորցրեց իր մասնակի իրավական ինքնավարությունը, որի փշրանքները պահպանվել էին պարսկա-թուրքական տիրապետության օրոք¹⁹։ Սակայն այդ կորստին զուգահեռ, կայսերական իրավունքի գործողությունը, պարսկական կամ թուրքական իրավունքի համեմատությամբ, բարերար էր իր ընդհանուր կարգավորիչ ազդեցությամբ, որովհետև այն վերացրեց ավատատիրական իրավական մասնատվածությունը, անիշխանությունը, կրոնական խտրականությունը, բնակչության համար ապահովեց անձի, գույքի անձեռնմխելիության տարրական իրավունքներ։ Արևելյան Հայաստանը ներգրավվեց հետզհետե զարգացող ռուսական իրավական մշակութային տարածքում, որի առաջադիմական գծերը, ի տարբերություն Արևելքի կրոնաիրավական խտրական համակարգերի, ակնհայտ էին։ Կայսերական գաղութային, սակայն համեմատաբար՝ առաջադիմական, իրավունքը իրավական երաշխիքներ ստեղծեց ընդդեմ հայ ժողովրդի ֆիզիկական բնաջնջման։

Ռուսական կայսրությունում, դեռևս ԺԸ դարից, նկատվում էր բացարձակ միապետության ձգտում՝ հասարակական և մասնավոր կյանքի բոլոր կողմերը ենթարկել մանրամասն ու մանրակրկիտ կանոնակարգման։ Այդ միտումն ահագնացող կերպով դրսևորվեց նաև ԺԹ դարում, երբ Ռուսաստանում իրավական ոլորտում ձեռնարկվեցին բարեփոխումներ և լայնամասշտաբ կոդիֆիկացիոն աշխատանքներ։

ԺԹ դարի երկրորդ քառորդի վերջում Անդրկովկասի ամբողջ տարածքում գործում էին ռուսական օրենքները և շատ քիչ ոլորտներում՝ տեղական սովորույթները²⁰։ ԺԹ դարի երկրորդ կեսին Ռուսական կայսրության իրավական համակարգն ավելի ու ավելի էր կենտրոնանում՝ դուրս մղելով մասնատվածությունը և պարտիկուլյարիզմը։ Կայսերական օրենսդրությունը վերածվում էր իրավունքի առաջնային աղբյուրի՝ տեղերում դուրս մղելով կամ վերացնելով իրավական ցանկացած ինքնավարություն։

Կայսերական իրավական համակարգի միասնականացումը հանգեցրեց նաև նրան, որ բուն Ռուսաստանի հայկական գաղթավայրերը, որոնք մինչ այդ ունեին դատական և իրավական որոշակի ինքնավարություն, աստիճանաբար զրկվեցին դրանից՝ պետաիրավական ընդհանուր բարեփոխումներին զուգընթաց։ Աստրախանի «Հայկական դատաստանագիրքը», որ կիրառվում էր Նոր Նախիջևանում (1782 թ.-ից), Ղզլարում, Մոզդոկում,²¹ արդեն ԺԹ դարի երկրորդ կեսից դադարեց գործել, որովհետև հայկական համայնքները կորցրին իրենց վարչադատական ինքնավարությունը՝ ինտեգրվելով կայսրության կառավարչական և իրավական համակարգին։ Առաջինը վերացվեց Աստրա-

խանի հայոց դատարանը՝ (1840 թ.) և հետևաբար՝ Աստրախանի հայկական դատաստանագրքի գործողությունը, իսկ այնուհետև վերացվեցին Նոր Նախիջևանի և հայկական մյուս գաղութների առանձնաշնորհումները (1860 թ.)։ Նրանք իրավական տեսանկյունից հավասարվեցին կայսրության մյուս բնակավայրերին, և դրանցում սկսեց գործել ընդհանուր օրենսդրությունը²²։

Իրավական կենտրոնացումը շատ դեպքերում չունեի օբյեկտիվ հիմքեր, այլ գաղութային քաղաքականության դրսևորում էր։ Ինչպես Անդրկովկասի այլ ժողովուրդները, Հայաստանը ևս Ռուսաստանի համար սոսկ վարչատարածքային միավոր էր։ Այդ քաղաքականության տրամաբանական հետևանքը 1903 թ. հունիսի 12-ին Նիկոլայ II-ի հաստատած օրենքն էր, որով հայ եկեղեցապատկան հողերը և գույքը բռնագրավվում էին։ Այդ օրենքը վերացնում էր Հայ եկեղեցու ինքնավարությունը, մշակութային գործունեության տնտեսական-նյութական հիմքերը։ Սակայն 1905 թ. օգոստոսի 1-ին, Նիկոլայ II-ը ստորագրեց նոր հրովարտակ, որով Հայ եկեղեցուն վերադարձվեցին նրա գույքը, երկու տարվա ընթացքում դրանից ստացած եկամուտները, ինչպես նաև՝ կրթական գործով զբաղվելու իրավունքը²³։

Իրավական մշակույթի բոլոր տարրերը նոր դարաշրջանի պետաիրավական համակարգերում ավելի ու ավելի սերտաճեցին քաղաքականության հետ։ Այդ օրինաչափության գործողության հետևանքով հայ իրավական մշակույթն արդեն չունեի դրսևորումներ իրավաստեղծագործության (օրենսդրության), իրավական գործունեության ոլորտներում։ Հայաստանում գործում էր ոչ թե հայկական, այլ՝ կայսերական իրավունքը։

Այս շրջանի առանձնահատկություններից մեկն էլ այն էր, որ հայոց ազգային ինքնագիտակցության զարգացման պայմաններում պետաիրավական հոգևոր մշակույթը ևս չդարձավ հայ հասարակական-քաղաքական միտքը հուզող խնդիրներից։ ԺԹ դարի կեսերի հայկական կրթական կազմակերպությունները և մտավորականությունն ավելի շատ կենտրոնացել էին հայագիտական, կրթալուսավորչական, բնագիտական ուղղությունների վրա, քան թե՝ պետաիրավական ուսմունքների։ Պետաիրավական մտքի (իրավագիտության) զարգացման համար պայմաններն անբարենպաստ էին և՛ երկրի ներսում, և՛ երկրից դուրս։ Քաղաքական անկախության չգոյության պայմաններում պետաիրավական հիմնահարցերը հայ ժողովրդին հուզող հիմնախնդիր չէին, իսկ Հայաստանից դուրս, ապրելով այլ պետությունների քաղաքական ու սոցիալ-իրավական միջավայրում, հայ մտավորականները չէին կենտրոնացել հոգևոր մշակույթի այս ուղղության վրա։

Արևելյան Հայաստանը, ԺԹ դարի երկրորդ կեսին, կայսրության սովորական վարչատարածքային մաս էր, որում գործում էր ռուսական օրենսդ-

¹⁹ Իրավական համակարգի կենտրոնացումը նոր ժամանակներում կայսրության իրավական զարգացման օրինաչափություններից էր։ Այն դրսևորվում էր ոչ միայն Արևելյան Հայաստանում, այլև՝ պետության ողջ տարածքում։ Դրա հետևանքով 1841 թ. վերացվեց «Աստրախանի հատուկ հայկական դատարանը», ինչպես նաև՝ Աստրախանի հայոց դատաստանագրքի գործողությունը։ Տե՛ս ИСАЕВ И. А., *История государства и права России*, էջ 281, 355, 385, 394-396։

²⁰ Տե՛ս ԲԱՐԻՈՒԴԱՐՅԱՆ Վ. Բ./ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ Վ. Ա./ԱՆԱՆՅԱՆ Հ. Ժ./ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ Վ. Ա., *Հայկական գաղթավայրերը Ռուսաստանում*, էջ 465, 478, 481, 488։

²² Տե՛ս անդ, էջ 478, 481; ԲԱՐԻՈՒԴԱՐՅԱՆ Վ. Բ./ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ Վ. Ա./ԱՂՈՔԱՇՅԱՆ Վ. Լ./ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ Վ. Ա./ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ Ս. Ա., *Ռուսաստանի հայկական գաղթավայրերը*, էջ 631, 649, 651-652։

²³ Տե՛ս ԵՐԿԱՆՅԱՆ Վ., *Պայքար հայկական նոր դարոցի համար Անդրկովկասում (1870-1905 թթ.)*, էջ 280։

րությունը: Ընդ որում, որպես կանոն, առաջադիմական բարեփոխումները կայսրության ծայրամասերում կիրառվում էին կիսատ-պռատ՝ ժողովրդավարական իրավական ինստիտուտների էական վերապահումներով: Այսպես, 1866 թ. Կովկասյան փոխարքայությունում անցկացվեց դատական բարենորոգում²⁴: Համաձայն կայսերական օրենքների՝ Էրիվանում ստեղծվեց շրջանային (օկրուգային) դատարան՝ Էրիվանի նահանգի և Կարսի մարզի համար: Այդ դատարանը մտնում էր Թիֆլիսի դատական պալատի դատական շրջանի մեջ²⁵: Դատական բարեփոխումները կովկասյան փոխարքայության տարածքում անցկացվեցին էական տարբերություններով, որոնք հետևանք էին ցարիզմի գաղութային քաղաքականության, մասամբ էլ պայմանավորված էին տեղական առանձնահատկություններով²⁶:

12.1.4. Հայ իրավագիտական միտքը ԺԹ դարի վերջին և Ի դարի սկզբին

ԺԹ դարի առաջին կեսին, բուն Հայաստանում չկային արդի հասկացողությամբ իրավագետներ: Արտասահմանյան երկրներում իրավաբանական կրթություն ստացած, ազգությամբ հայ իրավագետներն առաջ եկան հայկական այն գաղթավայրերում, որոնցում գործում էին մրցակցության սկզբունքի վրա կառուցված քիչ թե շատ ժողովրդավարական արդարադատության համակարգեր: Այդպիսին էին, օրինակ, Հնդկաստանի հայկական գաղթավայրերը, որոնցում գործում էր անգլիական դատաիրավական համակարգը: Այդ համակարգի զարգացած ինստիտուտներից էր փաստաբանությունը: Արդյունքում՝ արդեն ԺԹ դարի առաջին կեսին այստեղ կային ազգությամբ հայ բազմաթիվ իրավաբաններ²⁷: Այդ ժամանակ ազգությամբ հայ իրավաբաններ են հանդես գալիս նաև Եգիպտոսում²⁸:

Հայ բնակչության շրջանում իրավագետի մասնագիտության բացակայության պատճառով բացակայում էր նաև հայ իրավական միտքը՝ և՛ Արևել-

²⁴ Այստեղ մանրամասն կանգ չենք առնի Ռուսական Կայսրությունում դատական բարեփոխումների արդյունքների և նոր դատական համակարգի ու դատավարության յուրահատկությունների վրա, քանի որ այդ ինստիտուտները Հայաստանի Առաջին հանրապետությունում կառուցված էին Ալեքսանդր II-ի 1864 թ. դատական կանոնադրությունների հիման վրա և առանձին կքննարկվեն հետագա շարադրանքում:

²⁵ Shtu «Учреждение судебных установлений», книга II, «Особенные учреждения судебных установлений», «Учреждение судебных установлений в Кавказском крае», ст. 430-432 // Полный сводь законов Российской Империи, Т. 16., 1904.

²⁶ Անդ, հոդվածներ՝ 430, 432, 437, 438, 445, 446, 450, 456:

²⁷ Այդ իրավաբանները ծառայում էին դատարաններում, քննչական մարմիններում: ԺԹ դարի երկրորդ կեսին հայ իրավաբանների քանակը քսանից ավելի էր: Նրանցից ոմանք ունեին բակալավրի ու մագիստրոսի աստիճան: Նրանց մեջ աչքի ընկնող դեմք էր Գրիգոր Զարուզ Պոլը, ով փաստաբանել է Մ. Նալբանդյանի՝ Մասեի Բաբաջանյանի կտակի աղթիվ հարուցած գործը և շահել այն (տե՛ս ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ Ռ. Ա., Պարսկաստանի և Հնդկաստանի հայ գաղթավայրերը. Հնդկաստան, էջ 521-527):

²⁸ Նրանցից ոմանք (Պ. Յուսուֆյանը, Նուբարը) Եգիպտոսում հասել են մինչև վարչապետի ու նախարարի պաշտոնի:

յան, և՛ Արևմտյան Հայաստանում: Ռուսաստանի դատաիրավական համակարգը ժողովրդավարական հիմքերի վրա վերակառուցելուց հետո միայն (1863 թ.) այլազգիների համար ազատ պայմաններ են ստեղծվում իրավաբանական կրթություն ստանալու համար, ինչի շնորհիվ հայ երիտասարդության շրջանում նկատվում է նաև ձգտում՝ ստանալու նման կրթություն: Արդեն ԺԹ դարի վերջին և Ի դարի սկզբին ռուսական համալսարանների իրավաբանական ֆակուլտետներում սովորում էին հայ ուսանողներ, օրինակ՝ Գ. Զուբարը, Ա. Մյասնիկյանը, Ս. Մյասնիկյանը, Ա. Գյուլխանդանյանը, Գ. Վարշամյանը, Ս. Հարությունյանը, Գ. Եվանգուլովը, Ս. Լուկաշինը, Խ. Սամվելյանը և այլք: Նրանց մի մասը, որ կայսրության օրոք աշխատում էր իրավական գործունեության զանազան ոլորտներում, Առաջին հանրապետության տարիներին և հետագայում զբաղեցնում էր կարևոր պետական պաշտոններ: Հատկապես հիշարժան է Խ. Սամվելյանի գործունեությունը, որը դեռ նախահեղափոխական շրջանում սկսեց հայ իրավունքի պատմության գիտական հետազոտությունները: Առաջին հանրապետության օրոք նա հաշտարար դատավոր էր: Հետագայում, շարունակելով իր իրավագիտական հետազոտությունները, դրանք ամփոփեց հայ իրավունքի պատմական զարգացմանը նվիրված աշխատության մեջ²⁹:

Արևելահայ իրավական մշակույթում էական ներդրում ունի նաև Գ. Զուբարը, որին համարում են ՀԽՍՀ 1922 թ. Սահմանադրության նախագծի հեղինակը: Գ. Զուբարի իրավագիտական ժառանգությունից մեզ հասել է միայն «Դաշնակցության տաճկական օրինետացիան և Հայրենիքի փրկության կոմիտեն» աշխատությունը: Գիտական մյուս աշխատանքները ոչնչացվել են 1937 թ. ձերբակալումից հետո:

Թուրքահայաստանում ևս մինչ ԺԹ դարի երկրորդ կեսը չկային հայ իրավաբաններ, որովհետև կիսաավատական մահմեդական իրավական համակարգում իրավագիտությունը մահմեդականների մենաշնորհն էր: «Մուսուլմանական իրավունքում կրոնը պետության հիմքն է: Ըստ այդ հայեցակետի՝ քաղաքացիությունն անպայման պետք է համընկնի կրոնի հետ: Միայն մուսուլմանական կրոնին պատկանողներն են, որ մուսուլմանական քաղաքացիություն ունեն: Միայն նրանց է վերապահվում պաշտոնավարելու քաղաքական իրավունքը, ինչպես ասենք՝ արդարադատության, աղմինստրացիայի և ռազմական բնագավառի հետ կապված պետական պաշտոններում»:³⁰

Սակայն ԺԹ դարի երկրորդ կեսից Թուրքիայի իրավական համակարգի եվրոպականացման բարեփոխումները նպաստեցին հայ իրավաբանների առաջ գալուն: Նրանցից ականավորը Գրիգոր Զոհրապն էր, ով զբաղվում էր ոչ միայն գործնական իրավաբանությամբ, այլև կատարում էր իրավագիտական հետազոտություններ, դասավանդում էր: Գ. Զոհրապի գրչին են պատկանում «Օսմանյան իրավունքում քաղաքացիության տարբերության

²⁹ Shtu ՍԱՄՈՒԵԼՅԱՆ Խ., Հին հայ իրավունքի պատմություն, հտ. 1:

³⁰ Shtu ԶՈՀՐԱՊ Գ., «Օսմանյան իրավունքում քաղաքացիության տարբերության պատճառով ժառանգություն ստանալու արգելքի մասին», էջ 102:

պատճառով ժառանգություն ստանալու արգելքի մասին», «Հայկական հարցը փաստաթղթերի լույսի տակ» (առաջին անգամ հրատարակվել է 1913 թ. Փարիզում) ֆրանսերեն աշխատությունները, ինչպես նաև՝ «Քրեական իրավունք» թուրքալեզու հետազոտությունը³¹:

Պոլսահայ իրավագետներ էին նաև Կ. Սասունին, Ս. Տիգրանյանը, որոնք Առաջին հանրապետության պետական ականավոր գործիչներից էին: Վերջինս հայտնի է իր «Հայ իրավունքի պատմության ներածություն (Եր., 1924)» ձեռագիր աշխատությամբ:

Այսպիսով, ԺԹ դարի երկրորդ կեսին Արևելյան Հայաստանը կայսրության սովորական վարչատարածքային մասն էր, որում գործում էր ռուսական օրենսդրությունը: Կայսերական իրավական համակարգի միասնականացումը հանգեցրեց նաև Ռուսաստանի հայկական գաղթավայրերի դատական և իրավական ինքնավարության կորստին: Իրավական կենտրոնացումը շատ դեպքերում գաղութային քաղաքականության դրսևորում էր: Իրավական մշակույթի բոլոր տարրերը ավելի ու ավելի սերտաճեցին քաղաքականության հետ: Դրա հետևանքով հայ իրավական մշակույթն արդեն չունեց դրսևորումներ ոչ իրավաստեղծագործության, ոչ իրավական գործունեության ոլորտներում: Քաղաքական-իրավական հիմնահարցերը պետականություն չունեցող հայ ժողովրդին հուզող հիմնախնդիր չէին, ինչի արդյունքում հայ մտավորականները չէին կենտրոնացել հոգևոր մշակույթի այս ուղղության վրա: Միայն ԺԹ դարի երկրորդ կեսին իրավական համակարգերում արդեն կատարված փոփոխություններն ազատ պայմաններ ստեղծեցին իրավաբանական կրթություն ստանալու համար, ինչը նպաստեց հայ իրավագետների առաջ գալուն: Նրանց մի մասը Հայաստանի Առաջին և Երկրորդ հանրապետություններում զբաղեցնում էին կարևոր պետական պաշտոններ կամ իրենց համեստ ներդրումն արեցին հայ իրավական մտքի զարգացման գործում:

12.1.5. Հայ ազգային պետականության հիմնադրման նախադրյալների համալիրը և մշակութային-կրթական գործոնի առանցքային նշանակությունը

Հայագիտության մեջ տարածված հիմնական տեսակետը Հայաստանի անկախացումը և պետության հիմնադրումը կապում է միայն երկու գործոնի հետ՝

- ա) համաշխարհային պատերազմը և ռուսական հեղափոխությունները,
- բ) 1918 թ. մայիսյան հերոսական պայքարը³²:

³¹ Չոհրապի գրչին պատկանող այդ աշխատությունների հայերեն հրատարակությունները տե՛ս ԱՎԱԳՅԱՆ Ռ. Հ., *Գրիգոր Չոհրապի և Գրիգոր Չոբարյանի իրավական միտքը*, էջ 95-453:

³² Այդ մասին տե՛ս ՀԱԿՈԲՅԱՆ Ա., *Հայկական անկախ պետականության վերականգնումը*, էջ 18:

Այս կապակցությամբ նպատակահարմար ենք գտնում անդրադառնալ Ի դարասկզբին հայոց պետականության հիմնադրման նախադրյալներին, այսինքն՝ գործոններին, որոնք պայմանավորեցին ազգային պետության հիմնադրումն ու կայացումը: Ակնհայտ է, որ պատմագիտական տեսանկյունից հարցի բովանդակությունն էապես նեղացվում է: Փորձենք պետականագիտության դիրքերից վեր հանել հայոց պետության հիմնադրման օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ գործոններն ու նախադրյալները և ցույց տալ, որ այդ գործընթացը և համապատասխան նախադրյալների ստեղծումը հայ ժողովրդի պատմության հազարամյակներ տևացող զարգացումների հետևանք են:

Որպեսզի վեր հանենք, թե որոնք են Առաջին հանրապետության հիմնադրման նախադրյալները, պետք է հասկանանք, թե ինչ է պետությունը: Պետության դասական, համառոտ բնութագիրը ենթադրում է երեք համակարգային տարր՝ տարածք, բնակչություն, կառավարման ապարատ: «Պետությունը կատեգորիա է, որի միջոցով նշվում է ինստիտուտների, մարմինների և կանոնների հատուկ (մասնագիտացված) համակարգը, որը բնակչությունից առանձնացված, իշխանության, կառավարման և կարգուկանոնի ապահովման կազմակերպություն է: Այն պետք է օժտված լինի հետևյալ բնութագրերով՝ ա) ինքնիշխանություն (ինքնավարություն), բ) գերակայություն, լեգիտիմություն և իրական իշխանություն որոշակի տարածքի և անձանց շրջանակում, գ) հնարավորությամբ հարկադրել իր պահանջների կատարմանը, ինչպես նաև՝ փոխել հարաբերությունները և նորմերը»: Պետության այս բնորոշման հեղինակը Ե. Գրինինն է³³: Մեկ այլ տեսաբան՝ Ի. Հոմերովը, պետությունը համարում է «տարածքային, լեզայ, իրավասուբյեկտ, ինքնիշխան, հրապարակային, համընդհանուր կազմակերպություն»³⁴:

Պետությունը որպես կառավարման ապարատ (կառուցակարգ) օժտված է հրապարակային քաղաքական իշխանությամբ, որն ունի մի քանի ձևականացված հատկանիշներ՝

ա) հրապարակային քաղաքական իշխանությունը միավորում է իշխանության **հպատակներին** (ժողովրդին, երկրի բնակչությանը) **տարածքային հարկանիշով**, ստեղծում է ենթարկվածների տարածքային կազմակերպություն, քաղաքական ասոցիացիա՝ միավորված հանրային-իշխանական հարաբերություններով ու ինստիտուտներով,

բ) հրապարակային քաղաքական իշխանությունն իրականացվում է հատուկ ապարատի կողմից, որը չի համընկնում հասարակության բոլոր անդամների հետ, գոյություն ունի հարկերի շնորհիվ: Այդ ապարատը կառավարում է հասարակությանը հարկադրանքի, ընդհուպ մինչև բռնության հիման վրա,

Հայոց պատմություն: Հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը, էջ 521-522:

³³ С. ГРИНИН Л. Е., *Государство и исторический процесс*, էջ 24:

³⁴ С. Г. ГОМЕРОВ И. Н., *Государство и государственная власть*, էջ 487:

գ) հրապարակային քաղաքական իշխանությունն օժտված է ինքնիշխանությամբ և օրենսդրման մենաշնորհով³⁵:

Ինչպես նկատում ենք, բոլոր տեսաբանները հատկապես շեշտադրում են պետության վերը նշված երեք համակարգային տարրերը: Տարածքը և բնակչությունը պետության հիմնադրման բնական նախադրյալներն են³⁶: Պետությունը պետք է ունենա երկրագնդի ցամաքի որևէ մաս, որում կարող է հոչակվել, հիմնադրվել և, ի վերջո, հաստատել իր գերիշխանությունը: Գերիշխանության հասնելու միջոցը կառավարման կազմակերպական կառույցն է, իսկ օբյեկտը՝ աշխարհագրական տարածքն ու այնտեղ ապրող բնակչությունը: Հետևաբար, հպատակ բնակչությունը պետության առաջացման, հիմնադրման, նրա ինքնիշխանության հաստատման բնապատմական, սոցիալական անհրաժեշտ հիմքն է:

Հայ ժողովրդի դեպքում խոսքը կարող էր գնալ ազգային-հայկական պետության հիմնադրման մասին, իսկ դա նշանակում էր, որ բնակչության հիմնական մասը պետք է իր ինքնագիտակցությամբ իրեն համարեր հայ, արդյունքում դրսևորեր քաղաքական համաժողովրդական կամք՝ ունենալու ազգային պետություն: Հակառակ դեպքում, այսինքն՝ եթե չկար սոցիալական հիմքը, ազգային պետության հիմնադրումը մնում էր հարցական, իսկ մեր օրերում այդ գործոնը կարող է հարցականի տակ դնել առկա պետության գոյությունը:

Հայոց պետության վերածննդի առաջնային նախադրյալը, հիմքն էթնիկ իմաստով՝ ազգն էր: Այս տեսանկյունից պատմական տարօրինակությունը, զարմանահրաշ օրինաչափությունն այն էր, որ հայ ժողովուրդը, որի հայրենիքը բզկտված ու բաժանված էր տարբեր քաղաքակրթություններին պատկանող մի քանի պետությունների միջև, լինելով սփռված երկրագնդի և հայոց աշխարհի տարբեր մասերում, այսինքն՝ չլինելով համախմբված, չլինելով միասնական տարածքային, քաղաքական ու տնտեսական ընդհանրություն, միասնական էթնիկ ինքնագիտակցությունը, լեզուն, մշակույթը, կրոնը և այլն:

Այնպես որ, պետութենագիտության տեսանկյունից հայոց պետության վերածննդի, հիմնադրման նախադրյալներն ու պատճառներն էին ոչ միայն առաջին աշխարհամարտը, ռուսական հեղափոխությունը, մայիսյան հերոսամարտերը, այլ նաև՝ սոցիալական նախադրյալը, առաջին հերթին, հայոց սամարտերը, իսկ այնուհետև՝ նրա՝ հատված առ հատված կենտրոնացումն Արևելյան Հայաստանում: Այս նախադրյալներից գլխավոր դերակատարը Հայ ազգի կազմավորման գործում՝ Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին էր և հայոց հավատքը: Ազգությամբ հայ բնակչության կենտրոնացման հա-

Եկեղեցուն, նրանց վարած քաղաքականությանը, որովհետև նրանք են իրականացրել հայահավաքությունը կամ նպաստել դրան³⁷:

Այսպիսով, մեր կարծիքով, որպեսզի ցամաքային տարածքի որևէ հատվածում գտնվող բնակչությունը կարողանա հոչակել ազգային պետություն, ապա դրա համար անհրաժեշտ են մի շարք ներքին և արտաքին նախադրյալներ, մասնավորապես՝

- ա) ազգային մշակութային-կրթական,
- բ) կրոնական-ազգային,
- գ) ազգային-քաղաքական ինքնակազմակերպում,
- դ) ռազմական-պաշտպանական,
- ե) արտաքին-քաղաքական:

Միայն այս բոլոր նախադրյալների ու գործոնների համակցության մեջ էր հնարավոր ստեղծել ազգային պետություն և ապահովել ազգի հետագա երաշխավորված հարատևումը:

Պետականության հիմնադրման գործընթացում ազգային մշակութային-կրթական նախադրյալը, երևի թե, հիմնադրման ամենակարևոր գործոնն է: Ազգային պետության ինչպես հիմնադրումը, այնպես էլ գոյությունը սերտ կապի մեջ են մշակույթի ու կրթության հետ: Ազգային մշակութային-կրթական նախադրյալի հիմքերը դրվեցին հայոց գրերի, հայ գրականության ստեղծմամբ, շարունակվեցին միջնադարյան վանական համալսարաններում և բուռն զարգացում ապրեցին ԺԹ դարում, առաջին հերթին՝ հայ ծխական հոգևոր դպրոցներում, իսկ այնուհետև՝ աշխարհիկ կրթական կազմակերպություններում: Այս նախադրյալի պատմությունը հայագիտության մեջ բավականին լավ ուսումնասիրված է, որի պատճառով մանրամասներ չենք թվարկում³⁸: Ուզում ենք փաստել, որ թվարկված կառույցները խթանեցին հայ մշակույթի և արվեստի բոլոր ոլորտների բուռն զարգացումը, առանց որի չի կարող լինել կամ կայանալ որևէ ազգ: Անհերքելի փաստ է, որ այդ գործընթացում կարևոր դերակատարություն ուներ նաև Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին:

Մշակույթը և ազգային կրթությունն այնքան կարևոր դեր ունեն պետության հիմնադրման հարցում, որ այն ժողովուրդները, որոնք չունեին դրանք Ժ դարի սկզբին, չկարողացան ունենալ իրենց պետությունը: Օրինակ կարող են ծառայել Ռուսական Կայսրության բազմաթիվ ժողովուրդներ, հենց թեկուզ ներկայիս Ադրբեջանի տարածքի աղվանական կոչված բազմաթիվ ժողովուրդները, որոնք չկարողացան անել դա, իսկ այնուհետև ուժվեցին:

³⁷ Այդ վերաբնակեցումն սկսվեց Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանին միանալուց անմիջապես հետո, Պարսկաստանից՝ մոտ 45 հազար մարդ, Արևմտյան Հայաստանից՝ մոտ 80 հազար մարդ և այդպես շարունակ (տես ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ Ա., Պարսկահայարակ հայերի վերաբնակեցումը Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանին անցած շրջաններում, էջ 214-220; ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ Ա., Ադրիանուպոլսի պայմանագիրը: Արևմտահայ տեղաշարժերի հետևանքները, էջ 254-261):

³⁸ Հայ դպրոցի ու կրթության պատմական զարգացման մասին՝ սկսած ԺԴ դարից տես Հայոց պատմություն: Հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը, էջ 188-189, 288-289, 474-481:

³⁵ См. Проблемы общей теории права и государства, էջ 83:

³⁶ См. ՎԱՂԱՐՇՅԱՆ Ա., Պետության և իրավունքի տեսություն-1, էջ 66-70:

Պետականության հիմնադրման կարևոր գործոն է ազգային-կրոնական նախադրյալը: Կրոնն, ընդհանրապես, ժողովրդի և (կամ) ազգի կայացման, իսկ որոշակի դեպքերում նաև՝ պետության ստեղծման գործում էական դերակատարություն ունի: Օրինակ՝ Արաբական Խալիֆայության կազմավորման հիմնական գործոնը մահմեդականությունն էր: Բայց որոշակի իրավիճակներում կրոնը կարող է խոչընդոտել, արգելակել ինչ-որ մի ժողովրդի պետության կազմավորումն ու կայացումը: Որպես օրինակ բերենք քրդերին, որոնց մահմեդական ամբողջատիրական կրոնամշակութային գործոնը խեղդեց, չեզոքացրեց: Արդյունքում՝ քանակով լինելով հայերից շատ ավելի, ինչպես նաև՝ Փոքր Ասիայի որոշ հատվածներում համահավաք ապրող քրդերը չկարողացան հիմնել իրենց պետությունը և մինչև հիմա էլ չեն կարողանում:

Մեր դեպքում ազգայինքրիստոնեական հավատքը նպաստեց հայ մարդու ինքնագիտակցության ձևավորմանը, արդյունքում դրանով նպաստեց նաև պետականության կայացմանը, առաջին հերթին, գաղափարական առումով, իսկ այնուհետև կազմակերպականորեն, այսինքն՝ պետականաշինությանը զանգվածներին մասնակից դարձնելով կամ դրան նպաստելով:

Միայն մշակութային, ազգային գաղափարական հիմքերը բավարար չեն պետության ստեղծման համար: Դրանց առկայությամբ կարևորվում է **ազգային քաղաքական ինքնակազմակերպումը:** Պետության հիմնադրումն անխուսափելիորեն ենթադրում է ժողովրդի կամ ազգի հոծ զանգվածների կազմակերպում և առաջնորդություն: Այս նախադրյալը կարելի է անվանել ազգային-քաղաքական ինքնակազմակերպում: Դրա կազմակերպական ձևն ազգային-քաղաքական կուսակցություններն էին, որոնք ձևավորվեցին ԺԹ դարի երկրորդ կեսին՝ Արևմտյան, իսկ այնուհետև՝ Արևելյան Հայաստանում: Դրանցից ոմանք ինքնուրույն ազգային էին, մյուսները՝ համառուսական կուսակցությունների սեկցիաներ³⁹: Հենց այդ քաղաքական ուժերն էին առաջնորդում հայ ժողովրդին, նրանք՝ 1917 թ. հոկտեմբերին կազմակերպեցին Արևելյան Հայաստանի Հայոց ազգային համախորհրդակցության ընտրությունները, ձևավորեցին Թիֆլիսի Հայոց ազգային կենտրոնական խորհուրդը, տեղական հայկական ազգային խորհուրդները⁴⁰:

Քաղաքական ուժերի դերակատարությունը պետության հիմնադրման գործընթացում շատ էական էր: Անիշխանության ու քաոսի պայմաններում նրանք կարողացան արտահայտել ազգի կամքն ու իղձերը, կազմակերպել ժողովրդին, իրականացնել պետականակերտությունը, ստանձնել նրա ղեկը:

³⁹ Հայ ազգային խմբակների ու կազմակերպությունների, ազգային կուսակցությունների ձևավորման ու գործունեության պատմությունը տես Հայոց պատմություն: Հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը, էջ 354–394:

⁴⁰ Առաջին հանրապետության հիմնադրման քաղաքական իրավական գործընթացի, կառավարման համակարգի ձևավորման կազմակերպական-իրավական նախադրյալների, Հայոց Ազգային համախորհրդակցության, Ազգային ժողովի, Ազգային խորհուրդների մասին տես ՎԱՂԱՐՇԱՆ Ա. Գ., Հայաստանի Առաջին հանրապետության գործադիր իշխանության համակարգը (1918–1920 թթ.), էջ 1832:

Սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ ազգային քաղաքական ուժերի ու խմբերի ձևավորման առաջին և հիմնական նախադրյալն ազգային կրթական համակարգն էր, որը «թողարկում էր գրագետ, կրթված հայեր: Եթե չլինեին ազգային ոգով կրթված հայերը, չէին լինի նաև հայ ազատագրական խմբակներն ու քաղաքական կուսակցությունները: Հետևաբար, քաղաքական նախադրյալի հիմքում ևս ընկած էին հայկական մշակույթն ու կրթությունը:

Պետականության հիմնադրման ռազմական-պաշտպանական նախադրյալն սերտորեն կապված է քաղաքական-կազմակերպական նախադրյալի հետ: Ռազմապաշտպանական համակարգի կազմակերպական հիմքերը հայ կամավորական գնդերն ու հայդուկական խմբերն էին⁴¹: Դրանց հավաքագրման հիմնական գործոնն ազգային հայրենասիրական նվիրյալությունը, ազատագրական ոգին ու նկրտումներն էին, իսկ սրանց հիմքում նորից ու նորից ընկած էր կամավորականների ազգային-մշակութային, նվիրական հոգեմտակերպը:

Եթե հայոց պետության կառույցը պետք է նոր ստեղծվեր, Քաջազնունու խոսքով ասած՝ զրոյից, ապա հայկական բանակը, դեռևս պետությունը չհիմնադրած, արդեն առկա իրողություն և փաստ էր: Պատկերացրեք, թե ինչպիսին կլինեին Հայաստանի և հայ ժողովրդի ճակատագիրը, եթե ռազմաճակատում 1917–18 թթ. չլինեին հայկական գնդերը: Տարբերությունն Առաջին և Երրորդ հանրապետությունների միջև այն է, որ 1918 թ. պետության կառուցակարգի տարրերից գրեթե ոչինչ չունեինք, բացի բանակից, իսկ 1990 թ. առկա էին պետության կառուցակարգի գրեթե բոլոր տարրերը, բացի բանակից:

Պետականության հիմնադրման արտաքին-քաղաքական նախադրյալը Հին աշխարհում որևէ նշանակություն չունեին պետության կազմավորման կամ առաջացման գործում: Սակայն նոր և նորագույն դարաշրջանում այն դարձավ պետության հիմնադրման էական գործոն: Բայց միևնույն է, այն որոշակի իրավիճակներում ընդամենը նպաստող գործոն է, քանզի եթե ազգը չունի պետականության հիմնադրման մնացած նախադրյալները, ապա ոչ մի արտաքին քաղաքական իրավիճակ չի կարող կերտել ազգային պետություն: Միայն վերը թվարկված բոլոր նախադրյալների առկայության դեպքում եթե կան արտաքին քաղաքական նպաստավոր պայմաններ, ապա օտարի տիրապետության տակ գտնվող ազգը կարող է իրեն հռչակել անկախ և համապատասխան իրավիճակում ճանաչվել միջազգային հանրության կողմից: Օրինակ՝ ԽՍՀՄ փլուզման պայմաններում արտաքին-քաղաքական նախադրյալներ ստեղծվեցին Հայաստանի անկախության համար: Գործընթացի շարունակությունը բերեց ՀՀ միջազգային ճանաչմանը: Նույն գործոնները դեր խաղացին Արցախի Հանրապետության կայացման համար: Սակայն բոլոր նախադրյալներից այստեղ առաջնային դարձավ ռազմական-պաշտպանականը: Պետությունն ստեղծված է, սակայն դրա միջազգային ճանաչումը

⁴¹ Հայ հայդուկական խմբերի ու կամավորական գնդերի մասին տես Հայոց պատմություն: Հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը, էջ 421–434, 463–473:

Սակայն իրավական համակարգի կերտումը Հայաստանում ձեռք բերեց յուրօրինակ գծեր՝ պայմանավորված որոշակի պատմաքաղաքական գործոններով: Դրանցից հիմնականը, որ ազդեց իրավական համակարգի ձևավորման վրա, հանրապետության կազմավորման առանձնահատկությունն էր: Հանրապետությունը հիմնադրվել էր ներքին և արտաքին ծանր իրադրության մեջ: Այստեղ չկային նախորդող պետական կառուցակարգ և իրավական համակարգ: Այս հանգամանքը կանխորոշում էր կառավարության գլխավոր խնդիրը. «կասեցնել քայքայման գործընթացը, հանել երկիրն անիշխանության վիճակից ու պայմաններ ստեղծել պետական շինարարության համար ... Անձն քառուսի և ավերակների կույտից նա պետք է ստեղծի կենսունակ և աշխատող մի մարմին»⁴³: «Անձն քառուսում» գոյատևող հայ ժողովրդի համար կարևորվում էր արագացված քայլերով ստեղծել պետական կառավարման և իրավական համակարգերը: Նորաստեղծ օրենսդիր և բարձրագույն գործադիր մարմինների առջև կանգնած էր խնդիր՝ դնել իրավական համակարգի նորմատիվային և կազմակերպական բաղադրատարրերի հիմքերը: Այսպիսով, իրավական համակարգի նորմատիվային հիմքերի ստեղծման վրա էական ազդեցություն թողեց հանրապետության ներքին և արտաքին բարդ իրավիճակը, ինչը պահանջում էր արագացված լուծումներ:

Որպես կանոն, նորահռչակ պետություններում պետական բարձրագույն մարմինները հայտարարում են պետաիրավական համակարգի ծրագիր համարվող հռչակագրեր, մանիֆեստներ և այլն: Այդպես են ստեղծվել նոր շրջանի գրեթե բոլոր ազատական պետությունները... Սակայն Հայաստանի Առաջին հանրապետության պետականակերտությունը չսկզբնավորվեց նման ծրագրային ակտով, որ կարող էր լինել խորհրդարանի հայտարարություն կամ կառավարության դեկլարացիա (հայտարարագիր): Պատճառը Հայաստանում ստեղծված բավականին բարդ և խճճված իրադրությունն էր՝ իր սոցիալ-քաղաքական, տնտեսական, արտաքին քաղաքական բարդ հիմնախնդիրներով ու դժվարություններով: Այսպիսով, Առաջին հանրապետության օրենսդիր մարմինները որդեգրեցին սպասողական, հետաձգողական քաղաքականություն, պայմանավորված հանրապետության պատմաքաղաքական բավականին խճճված ու դժվարին կացությամբ՝ արտաքին քաղաքական կարգավիճակի անորոշություն⁴⁴, սահմանային և տարածքային վեճերի առկայություն, ներքին քաղաքական, տնտեսական և սոցիալական բարդ իրավիճակ, պատերազմական իրադրություն և ներքին խռովություններ: Այս գործոնների ազդեցությամբ քաղաքական մեծամասնությունը հետաձգեց պետաիրավական շինարարության մի շարք սկզբունքային հարցերի որոշումը, թեկուզև՝ հռչակագրի ձևով:

⁴³ Տե՛ս «Զանգ», թերթ, Երևան, 1918, օգոստոս, թիվ 43:

⁴⁴ Հայաստանի Հանրապետությունը Փարիզի հաշտության վեհաժողովի կողմից դե ֆակտո ճանաչում ստացավ միայն 1920 թ. հունվարի 19-ին (տե՛ս ՎՐԱՅՅԱՆ Ս., *Հայաստանի Հանրապետություն*, 1993, էջ 379):

Հայաստանի խորհրդի՝ որպես խորհրդարանի, ձևավորումից հետո առաջին կառավարությունը (վարչապետ՝ Հ. Քաջազունի, 1918 թ. հուլիս-օգոստոսից մինչև 1918 թ. նոյեմբերի 4) 1918 թ. օգոստոսի 3-ին նրան ներկայացրեց իր կառավարության հայտարարագիրը: Պայմանավորված հանրապետության պետական կառավարման ձևով՝ «կառավարությունն առաջատար դեր էր խաղում պետության արտաքին և ներքին քաղաքականության մշակման, ձևավորման և կենսագործման գործում ... կառավարության, որպես գործադիր իշխանության մարմնավորողի, հիմնական գործառնություն ընդհանուր քաղաքականության առաջարկությունն էր, դրա ձևակերպումը, ինվեստիտուրան խորհրդարանում և, անշուշտ, կենսագործումը կյանքում: Այդ գործառնության իրականացման իրավաբանական ձևը նոր ձևավորվող կառավարության հայտարարագիրն էր (դեկլարացիա, հայտագիր, հռչակագիր) էր, որը՝ որպես կառավարության գործողությունների քաղաքական ծրագիր, հաստատվում էր խորհրդարանում»:

Կառավարության հայտարարագիրը հաստատվեց խորհրդարանում 1918 թ. օգոստոսի 6-ին⁴⁵: Այդ հայտարարագիրը կարելի է որակել որպես պետության կառուցակարգի հիմնադրման և «նրա գոյությունն ապահովող ամենաանհրաժեշտ գրավականների ծրագիր»⁴⁶: Իր կառավարության խնդիրը վարչապետը ձևակերպել էր այսպես. «Բացառիկ ծանր պայմանների մեջ է գործի անցել իմ կազմած կառավարությունը: Նա կոչված է իրականացնելու գործադիր իշխանություն մի պետության մեջ, որ դեռ նոր է ծնունդ առել և տակավին զորու չի եղել իր կազմակերպման առաջին շրջանից: Կառավարությունը չունի ոչ մի հենարան անցյալում, նա չի հաջորդում նախկին կառավարությանը՝ շարունակելու արդեն ընթացքի դրված պետական աշխատանքը: Նա նույնիսկ չի ժառանգում կենտրոնական իշխանության կարիքներին հարմարեցված պատրաստի ապարատներ: Նա հարկադրված է սկսելու ամեն բան սկզբից. անձն քառուսի և ավերակների կույտից նա պետք է ստեղծի կենսունակ և աշխատունակ մի մարմին: Մյուս կողմից, կառավարությունը գտնում է երկիրն այնպիսի վիճակի մեջ, որի բնորոշման համար մի բառ կա միայն՝ կատաստրոֆիկ: ... Այս բացառիկ դրությունը նախորոշում է արդեն կառավարության բնույթը: Նա չի կարող ձգտել բազմակողմանի ու լրիվ գործունեության, չի կարող ունենալ լայն ծրագիր և սահմանափակվելու է ամենաանհրաժեշտ ու միանգամայն անհետաձգելի խնդիրներով»⁴⁷:

⁴⁵ Կառավարության հայտարարագիրն անցնում էր ինվեստիտուրայի գործընթաց, սակայն, ըստ էության, այն ավելի շատ քաղաքական փաստաթուղթ էր, քան՝ իրավական: Այն կարող էր առաջ բերել քաղաքական երկակի հետևանքներ: Նախ՝ հայտարարագիրը պետք է անցներ հաստատման գործընթաց՝ վստահության թվե ստանալու համար: Այնուհետև՝ հայտարարագրի ծրագրերը կյանքի չկոչելու համար կարող էր առաջանալ կառավարության քաղաքական պատասխանատվության հարցը, եթե հանկարծ կառավարության այդ կապակցությամբ անվստահության թվե հայտնվեր (տե՛ս ՎԱՐԱՐՇՅԱՆ Ա. Գ., *Հայաստանի Առաջին հանրապետության գործադիր իշխանության համակարգը (1918-1920 թթ.)*, էջ 109-110):

⁴⁶ «Հ. Քաջազունու առաջին կառավարության դեկլարացիան»:

⁴⁷ Տե՛ս «Հ. Քաջազունու առաջին կառավարության դեկլարացիան», ինչպես նաև ՎՐԱՅՅԱՆ Ս., *Հայաստանի Հանրապետություն*, 1993, էջ 195-196:

Այս գլխավոր խնդրից ելնելով՝ Քաջագնունու կառավարությունն իր հայտարարագրում ծրագրավորում էր իշխանության խնդիրները ներքին գործերի, ֆինանսների, արդարադատության, զինվորական ոլորտներում և արտաքին հարաբերություններում⁴⁸։ Կառավարության հայտարարագրում բացակայում էին սովորական պայմաններում բնական համարվող ծրագրերն իրավական համակարգի ոլորտում։ Այդ հանգամանքը դարձավ հայտարարագրի խորհրդարանական քննարկումների քննադատության թիրախը՝ մնացած կուսակցությունների կողմից⁴⁹։ Կառավարությունն ընդունում էր դեկլարացիայի թերությունները և ոչ երկարատև ծրագրային բնույթը, բայց դա բացատրում էր պահի հրամայականով և գլխավոր խնդիրներով, իրատեսական լինելու մոտեցմամբ։ Միայն խորհրդարանական ելույթի ժամանակ վարչապետը բանավոր հայտարարեց, որ կառավարությունը ղեկավարվելու է նախկին օրենքներով։ Այսպիսով, հանրապետությունում 1918 թ. մայիսից մինչև նոյեմբեր իրավական համակարգի նորմատիվային հիմքերն անորոշ էին։

Հանրապետության իրավական համակարգի ձևավորման հիմնարար քայլն օրենսդիրն իրականացրել էր 1918 թ. դեկտեմբերի 6-ին՝ ընդունելով՝ «Նախկին Ռուսական Կայսրության օրենքները ՀՀ տարածքի վրա գործադրման մասին» օրենքը։ Այդ օրենքով պաշտոնապես պարզություն մտցվեց հանրապետության իրավական համակարգի նորմատիվային հիմքերի ձևավորման հարցում։ Համաձայն այդ օրենքի՝ ՀՀ տարածքում ժամանակավորապես գործադրվելու էին նախկին Ռուսական կայսրության օրենքները՝ ժամանակավոր կառավարության, Անդրկովկասյան կոմիսարիատի, Սեյմի, Հայաստանի խորհրդի փոփոխություններով ու լրացումներով⁵⁰։ Այդ քայլը, որը հետագայում խորհրդահայ իրավագիտությունը որակում էր իբրև հետադիմական, ստիպողական և ժամանակավոր միջոցառում էր, որովհետև իրավական համակարգը միանգամից ստեղծել հնարավոր չէր։

Դեկտեմբերի 6-ի օրենքի ընդունումն առաջ բերեց քաղաքական դիրքորոշումների լուրջ բախում։ Ակնհայտ էր, որ պետության և հասարակության կենսագործունեության հիմքն օրենսդրությունն էր, և այն չէր կարող ստեղծվել կախարդական փայտիկի մեկ շարժումով։ Պետական շինարարության տրամաբանությունը հուշում էր, որ կառավարությունը հենց սկզբից պաշտոնապես պետք է ճանաչեր հին օրենսդրական համակարգի գործողությունը՝ փորձելով աստիճանաբար այն վերափոխել և հարմարեցնել հանրապետության պայմաններին։ Սակայն այդ հարցն ուներ լուրջ ընդդիմադիրներ՝ ի դեմս խորհրդարանի կուսակցությունների, որոնք իրենց քաղաքական դիրքորոշումներով էականորեն տարբեր էին։ Աջ ազատականները դեմ էին դրան, հատկապես՝ այն պատճառով, որ կայսերական օրենսդրությունը նվազ չափով ժամանակավոր կառավարության և բավականին մեծ թափով Անդրկով-

կասյան կոմիսարիատի ու Սեյմի ընդունած օրենքներով ճախ բնույթի փոփոխություններ էր կրել։ Անդրկովկասյան իշխանությունները որդեգրել էին «սոցիալական բարեփոխումների ուղին և ամենից առաջ՝ բանվորական ու հողային օրենսդրության ոլորտում»⁵¹։ Հետաքրքիր է, որ բոլոր սոցիալիստական կուսակցությունները կողմ էին քվեարկել այդ օրենքին, իսկ ՀԺԿն դա համարում էր սահմանադրական խախտում։ «Մենք այն համոզմունքին ենք, որ մեր պետական կազմը, ինչպես նաև բարդ սոցիալական հարցերը պետք է վճռի հայ ժողովրդի իսկական ներկայացուցչությունը՝ հայկական հիմնադիր ժողովը։ Ուստի լուծել քաղաքական և սոցիալական բարդ հարցեր՝ Հայաստանի խորհրդի ներկա կազմը բարոյական իրավունք չունի, և դա կնշանակի կապել իր կամքը հայ ժողովրդի վզին։ Մինչդեռ դեկտեմբերի 6-ին մեր պառլամենտը մի քանի րոպեում և լուր քվերակությամբ վճռեց քաղաքական խոշոր, ինչպես և՛ հողային ու բանվորական հարցեր։ Հայաստանի խորհուրդն այդ օրն ավելի քան երեք ընտրել էր «հեղափոխական» օրենսդրության ուղին՝ բռնագրավելով այդպիսով ապագա հիմնադիր ժողովի իրավունքները»⁵²։ Սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ կայսերական օրենսդրությունը փետրվարյան հեղափոխությունից հետո կրած փոփոխությունների շնորհիվ կրել էր էական առաջադիմական փոփոխություններ։

* * *

Այսպիսով, 1918 թ. դեկտեմբերի 6-ի օրենքով Առաջին հանրապետությունում իրավաբանորեն գործի դրվեց ռուսական նյութական ու վարության իրենց օրենսդրությունը՝ ժամանակավոր կառավարության, Անդրկովկասյան կոմիսարիատի և Սեյմի փոփոխություններով ու լրացումներով։ Այս օրենքով հաստատվեցին հանրապետության իրավական համակարգի նորմատիվային հիմքերը, իսկ օրենքի ընդունումից հետո օրենսդիր մարմինների խնդիրն իրավական համակարգում դարձավ գործադրված օրենսդրության կատարելագործումը և հատկապես՝ դրա կենսագործման ընդհանուր պայմաններին դրական միտվածություն հաղորդելը։

12.2.2. Սահմանադրության հիմնահարցը և իրավունքի աղբյուրներն Առաջին հանրապետության իրավական համակարգում

Հայաստանի Առաջին հանրապետության իրավական համակարգի նախադրյալների և դրա հիմքերի կառուցման պատմությունը հաստատում է, որ հանրապետությունը վերցրել էր ռոմանագերմանական տեսակի իրավական համակարգի շինարարության ուղղություն և բարեհաջող ներքին ու արտաքին քաղաքական կացության դեպքում Հայաստանը կունենար կայացած ու

⁴⁸ Անդ., էջ 197։

⁴⁹ Տե՛ս «Ժողովուրդ», թերթ, 1918 թ., օգոստոս, թիւ 1; ՎՐԱՅՅԱՆ Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, 1993, էջ 197։

⁵⁰ Տե՛ս Հայաստանի խորհրդի հաստատված օրենքները, Երեւան, 1918, էջ 28։

⁵¹ Տե՛ս «Զանգ», թերթ, 1918 թ., դեկտեմբեր, թիւ 81, էջ 2։

⁵² Տե՛ս «Օրենսդրական եղանակը մեր պառլամենտում»։

առաջադիմական, աշխարհիկ իրավական համակարգ: Այդ համակարգում իրավունքի առաջնային և հիմնական աղբյուրը նորմատիվ իրավական ակտերն էին՝ օրենքները, ենթաօրենսդրական նորմատիվ ակտերը:

1918 թ. օգոստոսի 3-ին հանրապետության կառավարությունը Հայաստանի խորհրդի հաստատմանը ներկայացրեց իր ղեկավարացիան, որի դրույթների մեծագույն մասը վերաբերում էին առօրյա հիմնախնդիրներին՝ ներքին գործերի, ֆինանսների, արդարադատության, պաշտպանության, արտաքին գործերի ոլորտներում: Հեռանկարային ծրագրեր այն չունեին: Այսինքն՝ այն սահմանադիր բնույթի ակտ չէր, բացի նրանից, որ նախատեսում էր Հայաստանի Սահմանադիր ժողովի գումարումը⁵³, որն էլ պետք է մշակեր ու ընդուներ Հայաստանի Սահմանադրությունը:

Սահմանադրության հարցում և հանրապետության քաղաքական ղեկավարության, և օրենսդիր մարմնի, և ընդդիմադիր քաղաքական որոշ ուժերի դիրքորոշումը եղել է հետևյալը. «ՀՀ Սահմանադրությունը կընդունվի ապագայում խաղաղություն հաստատվելուց և ՀՀ տարածքային սահմանների հարցի վերջնական լուծումից հետո՝ Սահմանադիր ժողովի կողմից»:

Հայաստանի Առաջին հանրապետությունն այդպես էլ չհասցրեց ունենալ Սահմանադրություն: Սակայն ՀՀ արդարադատության նախարարությունում 1920 թ. սկզբներին, նախարար Ա. Չիլինգարյանի պաշտոնավարության օրոք, հավանաբար՝ հանրապետության քաղաքական ղեկավարության համաձայնությամբ, աշխատանքներ են տարվել նաև ՀՀ Սահմանադրության նախագծի մշակման ուղղությամբ: Ո՞րն էր դիրքորոշումը փոխելու պատճառը: Նախ՝ հանրապետություն ժամանող տարբեր միջազգային կազմակերպությունների, դաշնակից պետությունների ներկայացուցիչների, ինչպես նաև արտասահմանում տարբեր երկրների հետ տարվող բանակցությունների ընթացքում ՀՀ պետական կառավարման ձևի մասին խոսք բացվելիս հայկական կողմը բավարարվում էր միայն «զանազան գրական շարադրանքներով», այսինքն՝ ՀՀ պետական կառավարման ձևն ու մարմինները նկարագրող տարբեր տեսակի տեղեկագրեր կազմելով և դրանք ՀՀ արտասահմանյան դիվանագիտական ներկայացուցչություններին ուղարկելով՝ փոխանակ մատնանշելու որոշակի հիմնական, սահմանադրական օրենքներ: Մյուս կողմից՝ Փարիզի հայկական պատվիրակությունը շտապեցնում էր հանրապետության ղեկավարությանը՝ պատճառաբանելով, «թե Ազգերի դաշնակցությունը (լիգան), որին դիմում է եղած դաշնակիցների կողմից վերցնելու իր վրա մեր պետության մանդատը, կամենում է իմանալ, իմիջիայլոց, թե ինչ պետական կազմակերպության ենք մենք ինքներս ձգտում», նույնիսկ այդ «մանդատից հրաժարվելու դեպքում իսկ՝ դաշնակիցները մեզ կարող են պարտադրել ամենակարճ ժամկետում ունենալ և ներկայացնել իրենց այս հիմնական օրենքը, որի վրա պիտի կառուցվի ապագա Հայաստանի պետական շենքը»⁵⁴:

⁵³ Տե՛ս անդ:

⁵⁴ ՀԱԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 150, թ. 12:

Այս հանգամանքներից դրված, հավանաբար, հանրապետության քաղաքական ղեկավարության հանձնարարությամբ՝ Ս. Չիլինգարյանը 1920 թ. ապրիլի 14-ի նամակով Ս. Տիգրանյանին և Հ. Մանանդյանին (որոնք այդ ժամանակ աշխատում էին Ալեքսանդրապոլում՝ որպես համալսարանի դասախոսներ) առաջարկում է կազմել ՀՀ Սահմանադրության նախագիծը մեկ ամսվա ընթացքում⁵⁵: Վերջիններս պատասխան նամակում հարցում էին անում, թե «ինչպիսի Սահմանադրության մասին է խոսքը»: Եթե «պետական կազմակերպման ձևն ու մարմիններն որոշող մի մնայուն հիմնական օրենք նախագծելու խնդիր է դրվում այժմ, որով ՀՀ-ն ապրելու է հետագայում»⁵⁶, ապա այդպիսի ակտի մշակումը նրանք համարում էին դեռ վաղ՝ ՀՀ պետական կյանքի արտաքին անորոշության պատճառով: Ըստ էության, նրանք կողմնակից էին «ավելի համեստ համառոտ մի օրենքի...», որ պետք է ձևավորի և որոշի այն հիմունքը, որով ներկայումս վարվում է և առաջիկայում էլ ղեկավարվելու է մեր հանրապետությունն իր մարմիններով», այսինքն՝ փաստաթուղթ, որն իրավաբանական ձևակերպում կտար ՀՀ պետական կյանքի առկա, փաստացի վիճակին:

Չիլինգարյանի պատասխանը հետևյալն էր. «Ձեզ առաջարկված է... կազմել նախագիծ Սահմանադրության, որ պիտի որոշի Հայաստանի պետական կազմակերպման հիմնական, մշտական ձևն ու մարմինները: Թե ինչպե՞ս կընթանա մեր պետական կյանքը մոտ ապագայում, դժվար է հաստատապես ասել այժմ: Ինչ էլ լինի, սակայն, պետք է, որ մեր տրամադրության տակ այժմ իսկ ունենանք մշակված մի նախագիծ այն հիմնական օրենքի, որի վրա մենք կամենում ենք կառուցել ՀՀ՝ մշտապես: Խնդիրն, ուրեմն, մշտական սահմանադրության և ոչ թե ժամանակավոր սահմանադրություն մշակելու մեջն է»⁵⁷:

Այստեղ զարմանալի են թվում «պետական կազմակերպման հիմնական, մշտական ձևն ու մարմինները որոշող», «մշտական սահմանադրություն» արտահայտությունները: Ամենայն հավանականությամբ, կառավարող կուսակցության քաղաքական ղեկավարները փոխել էին իրենց նախնական դիրքորոշումը և ցանկանում էին օր առաջ հաստատել իրենց ձեռնտու և իրենց իշխանությունն ամրապնդող հիմնական օրենք՝ 1919 թ. խորհրդարանական ընտրությունների օրինակով, քանի դեռ իշխանության լծակները գտնվում էին իրենց ձեռքում:

Սահմանադրության ընդունումը մի երկրում, որտեղ դաժան իրականությունը, հասարակական հարաբերությունների անկայուն, ճգնաժամային կացությունը լրիվ անպետք էին դարձնում հասարակական հարաբերությունների որևէ ոլորտ կարգավորող նոր ընդունված օրենքը՝ մեկ կամ երկու ամսվա ընթացքում, երկրում, որում կային ոլորտներ, որոնց օրենսդրական կարգավորմանը իշխանությունները երկու և կես տարվա ընթացքում անդրադարձել

⁵⁵ ՀԱԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 150, թ. 13:

⁵⁶ ՀԱԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 150, թ. 13:

⁵⁷ ՀԱԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 150, թ. 12:

են մի քանի անգամ և չեն կարողացել տալ լավագույն լուծում, երկրում, որում օրենքների ծանրակշիռ մասը վերնագրված էր՝ «Ժամանակավոր», այլ կերպ մեկնաբանել անհնարին է, ինչքան էլ արտաքին ուժերի պարտադրանքով արդարացվեն այդ փորձերը:

Մայիսյան իրադարձությունները և հանրապետության քաղաքական կյանքի հետագա դեպքերն ընդհատեցին այս ուղղությամբ աշխատանքները⁵⁸:

Այսպիսով՝ Հայաստանի Առաջին հանրապետության իրավական համակարգը, որը գոյատևեց ընդամենը երկու և կես տարի, չհասցրեց ունենալ իր սահմանադրությունը: Սակայն հանրապետությունում ընդունվել և գործել են նորմատիվ իրավական ակտեր, որոնք կրում էին հիմնադիր, սահմանադիր բնույթ, որովհետև դրանք ունեին սահմանադրական-իրավական բովանդակություն, այսինքն՝ կարգավորում էին պետության և անհատի փոխհարաբերությունները, պետական իշխանության կառույցների ստեղծման և գործունեության հարաբերությունները: Այդպիսի բնույթ ունեցող ակտերից առաջինը 1918 թ. մայիսի 30-ին Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհուրդի հրապարակած՝ Հայաստանի անկախության հայտարարությունն էր: Այդ հայտարարությունը հիմնադիր սահմանադրական իրավական ակտ էր, որում ասված էր. «Հայոց ազգային խորհուրդն իրեն հայտարարում է հայկական գավառների գերագույն և միակ իշխանություն... Ազգային խորհուրդը ժամանակավորապես ստանձնում է կառավարական բոլոր ֆունկցիաները՝ հայկական գավառների քաղաքական և վարչական ղեկը վարելու համար»⁵⁹: Դրանով Ազգային խորհուրդը լուծում էր երկու խնդիր, առաջին՝ հայտարարում էր իր գերագույն մենաշնորհային իշխանությունը, երկրորդ՝ այդ իշխանությունը տարածում էր Այսրկովկասի հայկական գավառների վրա: Վերջինս շատ կարևոր քաղաքական-իրավական նշանակություն ունեցող հանգամանք էր:

Հիմնադիր իրավական նշանակություն ունեին նաև հանրապետության կառավարության հայտարարագրերը (հռչակագրեր) և տարբեր ժամանակներում ընդունված օրենքները, օրինակ՝ Հայաստանի խորհրդի հրահանգը (1918 թ. օգոստոս), որը ժամանակակից նորմատիվ կարգավորման համակարգում համապատասխանում է խորհրդարանի կանոնակարգին (ռեգլամենտ): Հայաստանի խորհրդարանի ընտրությունների մասին օրենքը (1919 թ. ապրիլ), Հպատակության (քաղաքացիություն) մասին օրենքը (1920 թ. մայիս): Բացի սրանից, ՀՀ-ում գործել են բազմաթիվ այլ օրենքներ՝ ընդունված օրենսդիր մարմինների և օրենսդիր լիազորություններով օժտված կառավա-

րության կողմից, որոնք կարգավորում էին կառավարության և պառլամենտի, պետական իշխանության համակարգի կազմակերպման ու գործունեության հարաբերությունները:

Առաջին հանրապետության իրավական համակարգի մյուս առանձնահատկությունն այն է, որ սահմանադրական հարաբերությունների մի մասը կարգավորվում էին քաղաքական ուժերի բանակցությունների միջոցով կնքված համաձայնագրերի ու պայմանավորվածությունների հիման վրա, ինչպես, օրինակ՝ Հայաստանի խորհրդի կազմավորման կարգը և այլ հարաբերություններ: Երբեմն էլ որոշակի իրավական ինստիտուտներ, առանց նորմատիվ-իրավական ամրագրման, ուղղակիորեն ռեցեպցիայի էին ենթարկվում և կիրառվում էին իբրև իրավական սովորույթներ: Օրինակ՝ կառավարությանն անվտանգություն հայտնելու և դրա հետևանքով կառավարության հրաժարականի ինստիտուտը, չունենալով իրավական-օրենսդրական ամրագրում, կիրառվում էր գործնականում: Առանձին կուսակցությունների քաղաքական պայմանավորվածությունների միջոցով սահմանադրական հարաբերությունների կարգավորման օրինակ էր Հայ հեղափոխական դաշնակցության (այսուհետև՝ ՀԶԴ) և Հայ ժողովրդական կուսակցության (այսուհետև՝ ՀԺԿ) կնքած արձանագրությունը կռալիցիոն կառավարություն կազմելու կարգի, դրա կառուցվածքի և նախարարական պորտֆելների բաշխման կարգի մասին⁶⁰: Այսպիսի համաձայնագրեր կնքվել և կիրառվել են Առաջին հանրապետության գոյության ողջ ժամանակաշրջանում: Օրինակ՝ 1919 թ. կնքված այդպիսի արձանագրություններով Հայաստանի խորհրդի հայ ֆրակցիաները կառավարությանն օժտում են արտակարգ լիազորություններով՝ շրջանցելով խորհրդարանը:

«ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1919 թ. մարտի 16-ի Հայաստանի խորհրդի հայ ֆրակցիաների մասնավոր խորհրդակցության. նախագահ է ընտրվում պրն. Ա. Սահակյանը: Զեկուցում է Մինիստրների խորհրդի նախագահի պաշտոնակատար պրն. Ա. Խաչիսյանը:

Հայաստանի խորհրդի հայ ֆրակցիաների խորհրդակցությունը, լսելով ՀՀ կառավարության մինիստր-նախագահի պաշտոնակատարի զեկուցումը մեր երկրի սահմաններին սպառնացող վտանգի և մեր զորքի անկազմակերպ կացության մասին, ի նկատի ունենալով նաև, որ Հայաստանի խորհրդի նիստերը կանոնավոր չեն գումարվում, մինչդեռ զորքը վերակազմելու և զորեղացնելու համար կառավարությունը դրամի անմիջական կարիք ունի, որոշեց. «թույլ տալ Կառավարությանը զորական նախահաշվի հեղկյալ պարագրաֆների վրա նույն նախահաշվի մյուս պարագրաֆներից դրամ ծախսել: Դրա են.

⁶⁰ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 10, թ. 1:

⁵⁸ ՀՀ Սահմանադրության մշակման խնդիրներով զբաղվել է նաև «Հայաստանի իրավաբանական ընկերություն» հասարակական կազմակերպությունը, որի հիմնադիր ժողովը տեղի է ունեցել 1919 թ. ապրիլի 26-ին: Նույն թվի մայիսի 7-ին Շրջանային դատարանը հաստատել և ցուցակագրել է Հայաստանի իրավաբանական ընկերության կանոնադրությունը: Այնուհետև, ընկերությունն անցնելով գործի՝ հիմնել էր դատավարության և դատարանակազմության, նյութական իրավունքի, հայկական իրավունքի, մուսուլմանական իրավունքի, Հայաստանի Սահմանադրության հարցերն ուսումնասիրելու և մշակելու հանձնաժողովներ:

⁵⁹ Տե՛ս ՎՐԱՅԵԱՆ Ա., Հայաստանի Հանրապետություն, 1928, էջ 131-132:

1. Ձինվորների սնունդը լավացնել 'սննդադրամը շարացնելով:
2. Ձորային գործը կանոնավորելու համար անհրաժեշտ ձիերը և ջորիները գնել:

3. Ձորային զանազան մասնագիտական աշխատանքների համար ոռոգիկով մասնագետ ծառայողներ պահել»:

Այս առաջարկն անցնում է միաձայն: Ձեկուցման մյուս մասը քննելու համար որոշվում է մասնավոր խորհրդակցություն գումարել մարտի 18-ին:

ստորագրություններ»⁶¹:

«ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1919 թ. մարտի 18-ի Հայաստանի խորհրդի հայ ֆրակցիաների մասնավոր խորհրդակցության:

Մինիստրների խորհրդի նախագահի պաշտոնակատար Կրն. Ա. Խաչիսյանը, խոսք առնելով, հիմնավորում է նախորդ ժողովին արած զեկուցումը և առաջարկում է թույլ տալ կառավարությանը՝ ա) ընդհանրապես զորային նախահաշվի մի պարագրաֆից մյուսը ծախսեր անել, բ) երկրի սահմաններն ապահովելու համար արտակարգ և համապատասխան միջոցներ ձեռք առնել և գ) բանալ կառավարությանը 10 միլիոն վարկ՝ այդ նպատակներով ծախսեր անելու:

Ապա Կրն. Խաչիսյանն առաջարկում է այդպիսի բացառիկ հանգամանքներում Մինիստրների խորհրդին տալ ավելի լայն իրավունքներ՝ համապատասխան միջոցների դիմելու, վստահելով, որ նա այդ իրավունքից կօգտվի բացառիկ հանգամանքներում միայն:

Ժողովը, քննության առնելով Կառավարության արած առաջարկությունը, ընդունում է ՀՅԴ ֆրակցիայի հետևյալ որոշումը.

«Երկրի պաշտպանության և զորքի վերակազմավորման գործն իրականացնելու համար ա) լիազորել կառավարությանը արտակարգ միջոցներ ձեռք առնել, բ) թույլ տալ կառավարությանն օգտվել զինվորական նախահաշվի գումարներից՝ մի պարագրաֆից մյուսն անցնելով և բ) նոր վարկ բանալ՝ 10 միլիոն ուրբի, կառավարության անունով՝ նույն նպատակների համար»:

ՀՅԴ ֆրակցիայի այս առաջարկությանը միանում է ՀԺԿ ֆրակցիան: Սոց. դեմոկրատական ֆրակցիան պատճառ բերելով, որ Հայաստանի խորհրդի վերջին նիստում դաշնակցական ֆրակցիան հայտարարել է, որ առաջին հերթին նա քննելու է խորհրդի շենքում եղած ինցիդենտը՝ փեյրովարի 28-ին պաթին նա քննելու է խորհրդի շենքում եղած ինցիդենտը՝ փեյրովարի 28-ին պաթին նա գիծը, և որովհետև նույն ֆրակցիան այս մասնավոր նիստում այդ առաջարկությունը հետ չի վերցնում, բանաձևի քննության կեսին նոցա հեռանում են ժողովից:

Սոց. հեղափոխական ֆրակցիան համաձայնում է տրված բանաձևին,

⁶¹ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 27, թ. 149:

այն պայմանով, որ կամ Ավագների խորհուրդը և կամ Խորհրդից ընտրված մի նոր համաժողով հսկե և վարե արտաքին քաղաքականությունը: Որովհետև Սոց. հեղափոխականների այս պայմանը չի ընդունվում, նոքա ևս հեռանում են ժողովից:

ստորագրություններ»⁶²:

12.2.3. Իրավական համակարգի գործողության հասարակական պայմանները

Իրավական համակարգի արդյունավետ գործողությունը, օրինականության և իրավակարգի ապահովումը տարերային գործընթաց չեն: Դրանք պահանջում են համակարգված, նպատակաուղղված, իրավիճակին համապատասխանող ներգործություն հասարակական հարաբերությունների սուբյեկտների վարքագծի և գործունեության վրա: Ցանկացած պետություն և հատկապես՝ նորաստեղծ պետությունը, պետք է ունենա և ստեղծի անհրաժեշտ նյութական, քաղաքական, սոցիալական, իրավաբանական նախադրյալներ և երաշխիքներ ամբողջ պետաիրավական համակարգի արդյունավետ գործունեության համար:

Բացի նորմատիվ իրավակարգավորումներից՝ իրավական համակարգի համար կարևոր նշանակություն ունի հասարակության տնտեսական, սոցիալական, քաղաքական, գաղափարական պայմանների ամբողջությունը: Դրանք նպաստում են իրավական համակարգի նորմատիվային հիմքերի ամրապնդմանը, գործողության արդյունավետության բարձրացմանը:

Միայն դրանց համալիր առկայության, միմյանց միջև փոխգործակցության ու փոխլրացման պայմաններում էր հնարավոր օրինականության իրական ապահովում, հաջող պայքար՝ իրավախախտումների դեմ, իրավական համակարգի արդյունավետ գործողության ապահովում: Հանրապետության իրավական համակարգի կառուցման և գործողության մեջ կային լուրջ թերություններ և անհաջողություններ՝ պայմանավորված մի շարք պատճառներով: Դրանց մի մասն ուներ օբյեկտիվ բնույթ ու ընկած էր օրենսդիր, գործադիր և դատական մարմինների հասանելիության ոլորտից դուրս, իսկ մյուս մասն էլ պայմանավորված էր պետական մարմինների կողմից իրավական համակարգում իրականացվող քաղաքականության մեջ թույլ տրված վրիպումներով, սխալներով:

«Չորս տարի տևող պատերազմը, մեծ հեղափոխությունը, ռուսական զորքերի անկանոն նահանջը մեր սահմաններից, կայսրության տարրալուծումը, պատերազմական ճակատի վրա կրած մեր պարտությունը, տերիտորիաների կորուստը, Անդրկովկասի բաժանումը անջատ պետությունների՝ այս խորին

⁶² ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 27, թ. 150:

ցնցումները չէին կարող չթողնել իրենց հետևից ահռելի հետքեր: Տնտեսական կյանքի ու ֆինանսական դրության կատարյալ քայքայում, ապրանքների արդյունաբերության և փոխանակության դադարում, կենսամթերքների ծայր աստիճան պակասություն, ամենաանհրաժեշտ առարկաների պակասություն կամ սոսկալի թանկություն, ներմուծման բացարձակ ընդհատում, երկաթուղային հաղորդակցության դադարում, երթևեկության ուրիշ միջոցների պակասություն, ապա հարյուր հազարներով հաշվվող անտուն և անսնունդ գաղթականություն, անապահով կացություն սահմանների վրա և որպես անխուսափելի հետևանք այս բոլորի՝ անիշխանություն: Ահա թե ինչպիսի ծանր պայմանների մեջ է կանչվել աշխատանքի իմ կառավարությունը»⁶³:

Հանրապետության ֆինանսատնտեսական պայմաններն աննպաստ էին իրավական համակարգի համար: Պատերազմի և շրջափակման հետևանքով խաթարվել էին տնտեսական կապերը, հանրապետության ֆինանսական համակարգն ապրում էր խոր ճգնաժամ, տարածված էին համաճարակները, իսկ 1918-19 թթ. ընթացքում մարդիկ մահանում էին նաև սովից:

Իրավական համակարգի արդյունավետ գործողության սոցիալական երաշխիքը ենթադրում է հասարակական կայունություն և համերաշխություն: Սակայն հանրապետությունում այդ երաշխիքը ևս չունեց որական ուղղվածություն, որովհետև բնակչության մահմեղական հատվածը որդեգրել էր անհնազանդության, իշխանության հետ չհամագործակցելու քաղաքականություն: Սոցիալական ոլորտում լուրջ հիմնախնդիր էր արևմտահայ գաղթականությունը, որի խնդիրը գոյատևումն էր: Էական բացասական գործոն էր նաև երկրի տնտեսության ագրարային բնույթը և բնակչության կառուցվածքում գյուղացիական և այն էլ՝ անգրագետ, զանգվածի գերակշռությունը:

Իրավական համակարգի քաղաքական երաշխիքը Առաջին հանրապետության դեպքում ենթադրում էր պետության իրավահեղինակության բարձրացմանն ուղղված քաղաքականության կենսագործում, որը բացառում էր ապակայունացումը հասարակության մեջ, պայքար պետական ապարատի բյուրոկրատության ու կաշառակերության դեմ, քաղաքական կառույցների կայունություն, դրանց ընդունակությունը հասնելու հասարակական համաձայնության, ինչպես նաև՝ բնակչության քաղաքական-իրավական մշակույթի պատշաճ մակարդակ և այլ քաղաքական գործոններ:

Քաղաքական պայմանների հանրագումարը ևս նպաստավոր չէր իրավական համակարգի արդյունավետ գործողության համար: Քաղաքական և պետաիրավական համակարգը նոր հիմնադրված կառույց էր, որը չունեց կառավարման ավանդույթներ և կայունություն:

Ոչ դրական միտում ունեցող հասարակական պայմաններն իրենց ավերիչ ազդեցությունն էին թողնում ամբողջ հասարակության բարոյահոգեբանական մթնոլորտի, իրավագիտակցության վրա: Անցման շրջանի գործոնները, պատերազմները և հեղափոխությունները, սովը պայմանավորել էին իրավա-

գիտակցության մակարդակի անկում հասարակության լայն զանգվածների մեջ: Թաթար բնակչության կարգախոսն էր դարձել «Թագավոր չկա՝ օրենք չկա» ասացվածքը: Իշխանությունները լուրջ բարդությունների էին հանդիպում տարագիր, անտեղ ու անտուն, վրեժխնդիր արևմտահայության հետ հարաբերություններում, և կառավարությունն ստիպված հայտարարություններ էր անում, որ ՀՀ օրենքները պարտադիր են և՛ ռուսահայերի, և՛ անխտիր բոլոր տաճկահայերի համար: Իրավագիտակցության մակարդակի ընդհանուր անկումը, հին ու նոր արժեքների շփոթն ու բարոյական հասկացությունների աղավաղումը մուտք էին գործում նաև պետական մարմիններ, դատարաններ, ինչն էլ իրավունքի նորմերի պահանջների չիրացման գործոններից մեկն էր: Սանձարձակության և անիշխանության մթնոլորտը պայմանավորված էր նաև պատասխանատվության անխուսափելիության սկզբունքի չիրացմամբ: Այս գործոնների ուժով պայմանավորված՝ կտրուկ անկում էր ապրում իշխանությունների հեղինակությունը՝ առաջ բերելով հասարակության սուր քննադատությունը, որ, կառավարող կուսակցության պաշտոնաթերթի որակմամբ, վերածվել էր կառավարության հանդեպ «թշնամական» դիրքորոշման:

Քաղաքական կուսակցություններն իրենց քաղաքական դիրքորոշումներում ունեին լուրջ տարաձայնություններ: Մեծամասնականները ծախ հեղափոխական սոցիալիստներ էին, որոնք չէին համագործակցում իշխանությունների հետ: Խորհրդարանում ներկայացուցչություն ունեցող կուսակցություններից երկուսը սոցիալիստական էին, սակայն իրարից էականորեն տարբերվող հայեցակարգերով՝ դաշնակցականներն ազգային-սոցիալիստական էին, իսկ սոցիալ-դեմոկրատները ժառանգել էին ռուսական ժողովրդավարական (ոչ հեղափոխական) սոցիալիզմի գաղափարախոսությունը: Վերջիններս իրենց արտաքին քաղաքական դիրքորոշմամբ հակված էին դեպի Ռուսաստան: Ազատական քաղաքական գաղափարախոսության կրողներ էին սահմանադրական ժողովրդավարները (կադետները) և Հայ ժողովրդավարական կուսակցությունը: Սրանց գաղափարախոսությունն ուներ ընդհանրություններ, սակայն, այդուհանդերձ, քաղաքական դիրքորոշումներն էականորեն տարբերվում էին⁶⁴: Քաղաքական ոչ նպաստավոր պայմաններից էին նաև կառավարող կուսակցության անհանդուրժողական և մենատիրական ձգտումները, հանրապետության արտաքին քաղաքական կացության անօրոշկությունը, սահմանային և տարածքային վեճերը Վրաստանի և Ադրբեյջանի հանրապետությունների հետ, պատերազմները և խռովությունները:

Այս ամենը հաստատում է այն օրինաչափությունը, որ շրջակա միջավայրը կարևոր նշանակություն ունի գրեթե «իդեալական» պետաիրավական նորմատիվային համակարգի համար: Ռեցեսիայի ենթարկված ցանկացած իրավական մոդել կարող է լինել բավականին ժողովրդավարական, առաջադեմ, սակայն լիովին չկատարել իր առջև դրված խնդիրները: Պատճառը կոլիզիան

⁶⁴ Տե՛ս ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ Գ., Քաղաքական կուսակցությունները Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանում, էջ 101-102; ՀԱԿՈՔՅԱՆ Ա. Մ., Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները (1918-1920 թթ.), էջ 40:

⁶³ Տե՛ս «Հ. Քաջազունու առաջին կառավարության դեկլարացիան»:

է սովորական, կայուն հասարակական պայմանների համար մոդելավորված համակարգի և օբյեկտիվորեն առկա հասարակական արտակարգ, բացասական պայմանների միջև, որոնք, ի վերջո, չեզոքացնում են ներդրված իրավական մոդելի գործառնությունները, եթե այն ադեկվատ կերպով չի տեղայնացվում ու հարմարեցվում շրջակա հասարակական միջավայրի պայմաններին:

Նման պայմաններում կարևորվում էր պետական մտածողության, իմաստուն քաղաքականության և կառավարման դերը՝ ուղղված օրինականության և իրավակարգի ապահովմանը, դրանց հաստատման համար անհրաժեշտ նախադրյալների երաշխավորմանը: Հատուկ իրավաբանական-կազմակերպական, նորմատիվ երաշխիքները՝ իրավապահպան և դատական համակարգերի կազմակերպական և գործառնության առանձնահատկությունները, որ ընդունակ էին ազդելու արտաիրավական երաշխիքների և պայմանների փոփոխման վրա դրական տեսանկյունից և անհրաժեշտ էին օրինականության ապահովման, արդարադատության ճիշտ, արագ և արդյունավետ իրականացման համար: Հետևաբար, պատասխանատվության մեծ մասն ընկնում էր քաղաքական ղեկավարության և օրենսդիր մարմինների վրա, որովհետև նրանք ավելի լայն սոցիալական և պետական մտահորիզոն պետք է ունենային, օրենքներ ընդունելու գործընթացում զգալիորեն ավելի մեծ քանակով գործոններ պետք է հաշվի առնեին, ուսումնասիրեին և համեմատեին խնդիրների նկատմամբ բազմատարբերակ լուծումները՝ այդ ընթացքում ապահովելով նաև օրինաստեղծ աշխատանքի որակական հատկանիշները: Քաղաքական ղեկավարության և օրենսդիր մարմինների գործելակերպն ավելի շատ նման էր «հին շալվարը կարկատելուն», որովհետև որոշված չէին պահի հրամայական գերխնդիրներն ու կողմնորոշիչները, չկար համակարգված մոտեցում, որոնք էլ պիտի պայմանավորեին իրավաստեղծ աշխատանքի ռազմավարական ու մարտավարական ուղղությունները, և որոնց համապատասխան պետք է կազմվեին կյանքի պահանջմունքներից ու կարիքներից բխող օրենսդրական ծրագրեր ու իրագործվեին:

12.3. ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԲԱՂԱԴՐԱՏԱՐԸ

12.3.1. Առաջին հանրապետության հռչակումը և կառավարման համակարգը մինչև առաջին խորհրդարանի հիմնադրումը

Նորահռչակ պետության ինքնիշխան ներկայացուցչի կարգավիճակն իրեն վերապահեց Թիֆլիսի Հայոց կենտրոնական ազգային խորհուրդը, որը, որպես մարմին, 1917 թ. հիմնվել էր Հայոց ազգային համախորհրդակցության կողմից: Ռուսական փետրվարյան հեղափոխությունից հետո երկրի ամբողջ

տարածքում տիրում էր անկառավարելի իրավիճակ, քառս: Ս. Վրացյանն այդ կացությունը Հայոց ազգային համախորհրդակցությանը ներկայացրած իր՝ «Քաղաքական մոմենտի մասին» զեկուցման մեջ որակում է հետևյալ կերպ. «Երկիրը կանգնած է ծանր ճգնաժամի հանդեպ: Պատճառները զորեղ են և մեկից ավելի: Ամենից առաջ խանգարված է պետության մեխանիզմը: Չկա իշխանություն, ճիշտ է, թեև անվանապես գոյություն ունեն պետական օրգաններ, սակայն նրանց ազդեցությունը կյանքի վրա չեն անդրադառնում: Գյուղերը, ծայրագավառները քայքայվում են անիշխանությունից: Երկիրն առաջ է գնում տարերային ընթացքով՝ չզգալով պետական իշխանության ուժը»⁶⁵: Ստեղծված իրավիճակում ազգային բազմազան հարցերը լուծելու և ազգային միասնական ներկայացուցչություն ապահովելու համար անհրաժեշտ էր ստեղծել ազգային հավաքական պատասխանատու մարմին: «Հայ հասարակական ու քաղաքական կազմակերպությունների ու գործիչների կողմից սկզբում մտադրություն է եղել հրավիրել հայոց ազգային համագումար, որի համար 1917 թ. ապրիլի 1314-ը Թիֆլիսի Հայոց առաջնորդարանում հրավիրված հատուկ խորհրդակցությունում որոշվել էր, որ համագումարի պատգամավորներն ընտրվեն քառանդամ ընտրական համակարգով (ընդհանուր, հավասար, գաղտնի և ուղղակի) և համագումարը հրավիրվի Երևանում: ... Սակայն Թիֆլիսի միջկուսակցական մարմինը, մասնակցությամբ Ազգային բյուրոյի նախագահության և Պետրոգրադի ու Մոսկվայի Հայկական կոմիտեների նախագահներ Ն. Ադոնցի և Ստ. Մամիկոնյանի, հաշվի առնելով ընտրությունների կազմակերպման հետ կապված դժվարությունները, ռուսահայերի սփռված լինելը անծայրածիր Ռուսաստանում, շարունակվող պատերազմը և այլն, 1917-ի սեպտեմբերի 8-ի նիստում որոշեց, մինչև Ազգային համագումարը (որն այդպես էլ չհրավիրվեց), սեպտեմբերի 27-ին Թիֆլիսում հրավիրել համախորհրդակցություն: Միջկուսակցական մարմինը հարմար գտավ համախորհրդակցությունը գումարել ոչ թե քառանդամ ընտրողական հիմունքներով, այլ՝ հայ ազգի մեջ գոյություն ունեցող բոլոր դասերի, դասակարգերի և հոսանքների ներկայացուցիչների հրավիրմամբ: Խորհրդակցությունն իր նիստերն սկսեց սեպտեմբերի 29-ին»⁶⁶:

Ազգային համախորհրդակցությանը որպես պատգամավորներ մասնակցում էին ՀՀ դաշնակցության, Հնչակյան (սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան), Հայ ժողովրդական կուսակցության, Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպության («Սպեցիֆիկներ»), Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության (մենշևիկյան) և սոցիալիստ-հեղափոխականների (էսեռներ) ներկայացուցիչները: Հայ բոլշևիկները հրաժարվեցին թիֆլիսյան խորհրդակցությանը մասնակցելուց⁶⁷:

⁶⁵ Տե՛ս ԲՀԱ, 1992, թիվ 1(92) 2(93): Հայոց ազգային համախորհրդակցությունը. Թիֆլիս, 1917 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, փաստաթղթեր ու նիստեր, էջ 24:

⁶⁶ Անդ, էջ 67:

⁶⁷ Կուսակցական պատգամավորներն ընտրվել էին «Ռուսահայ ժողովրդի յուրաքանչյուր 10000 հոգուց մեկ պատգամավոր» սկզբունքով՝ ըստ ընտրական շրջանների, ընդամենը 11 շրջան, 46

Համախորհրդակցության պատգամավորները հասկանում էին, որ պահը հայ ժողովրդի համար խիստ ճակատագրական է, որ պետք է համախմբել ժողովրդի բոլոր ուժերը՝ ամրապնդելու Կովկասյան ռազմաճակատի պաշտպանությունը: Հայոց ազգային համախորհրդակցությունը, քննարկելով ազգամիջյան և ինքնորոշման հարցերը, ընդունեց հետևյալ բանաձևը. «Ընդունելով ազգերի ինքնորոշման իրավունքը՝ հայ ժողովուրդը պիտի ձգտի իրականացնել իր այդ իրավունքը պետականության հիմունքներով և սկզբունքներով, անդրկովկասյան ժողովուրդների դեմոկրատիայի փոխադարձ համաձայնությամբ»⁶⁸: Համախորհրդակցությունը գտնում էր, որ «ռուսական պետության կառուցվածքը պետք է լինի դաշնակցային (ֆեդերատիվ) հանրապետություն, որ Անդրկովկասը պետք է ենթարկվի նոր վարչական բաժանման, և մտցվի զեմստվային կառավարում, որ երկրամասում պետք է կազմակերպվեն Ռուսաստանի հետ կապված երեք ազգային (հայկական, վրացական, թաթարական) ինքնավար կենտրոններ»⁶⁹:

Բուռն քննարկումներից հետո համախորհրդակցությունն իր աշխատանքի վերջին օրը՝ հոկտեմբերի 13-ի երեկոյան նիստում, կարողանում է ընդհանուր համաձայնության գալ ստեղծվող Ազգային ժողովի և Ազգային խորհրդի «կազմակերպության և կոմպետենցիայի մանրամասնությունների վերաբերյալ»⁷⁰: Արդյունքում՝ թիֆլիսյան համախորհրդակցությունն ընտրեց ազգային հարցերի կառավարման երկու մարմին՝ Ազգային ժողով՝ բաղկացած քաղաքական կուսակցությունների, Ռուսաստանի հայաշատ խոշոր քաղաքների ազգաբնակչության, արևմտահայերի, ինչպես նաև՝ զանազան հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչներից, և Ազգային խորհուրդ՝ քաղաքական կուսակցությունների ներկայացուցիչներից: Ազգային ժողովը բաղկացած էր 35 անդամից, որից 25-ն ընտրվում էին 4 կուսակցություններից՝ համախորհրդում իրենց ներկայացրած անդամների համամասնության սկզբունքով, 4-ը՝ Պետրոգրադ, Մոսկվա, Նոր Նախիջևան (ներառյալ՝ Ռուստով) և Բաքու քաղաքների Հայկական կոմիտեներից, 1-ը Հայոց կաթողիկոսն էր առաջադրում, 5-ը՝ Արևմտահայ խորհուրդը⁷¹: Ազգային ժողովի գործադիր մարմինն Ազգային խորհուրդն էր, որ անմիջապես զբաղվելու էր ընթացիկ աշխատանքով: Նրա կազմը բաղկացած էր 15 անդամներից, որից 12-ը՝ կուսակցությունների ներկայացուցիչներ, և 3-ը՝ անկուսակցականներ⁷²:

շրջանակ և 185 պատգամավոր: Ինչպես և սպասվում էր, նախընտրական մրցապայքարում ավելի շատ ծայրեր ստացել էին ՀՀ Դաշնակցության պատգամավորական թեկնածուները՝ 91 հոգի: Կային նաև պատգամավորներ անկուսակցականներից (4 մանդատ) և հոգևոր դասից: Պատգամավորների ընդհանուր թիվը 228 էր (անդ էջ 8, 105-108):

⁶⁸ Անդ, էջ 13, 77:

⁶⁹ Անդ, էջ 13:

⁷⁰ Անդ, էջ 92:

⁷¹ Անդ, էջ 92:

⁷² Անկուսակցականներին հրավիրում էին ՀՅԴ-ն, ՀԺԿ-ն, իսկ սոցիալիստ-հեղափոխականները և մենշևիկները միասին՝ 1-ական անդամ (տես անդ, էջ 92):

Ազգային ժողովը համարվում էր ռուսահայոց գերագույն ներկայացուցչական մարմինը, լուծելու էր «սկզբունքային ու առանձին գործնական կարևորություն ունեցող ժողովրդական խնդիրներ»: Ազգային խորհուրդը համարվում էր Հայոց ազգային համախորհրդակցության և Ազգային ժողովի «գործադիր մարմինը, որն ամբողջ ժողովրդի անունից վարում էր ռուսահայ քաղաքականությունը թե՛ մեր ժողովրդի և թե՛ ամբողջ պետության մեջ»: Ազգային խորհրդի իրավասությանը վերապահված էին ազգային «ընթացիկ խնդիրները, եթե դրանք առանձնապես սկզբունքային բնույթ և գործնական կարևորություն չունեին»: Հակառակ դեպքում՝ խնդիրները քննարկվելու էին Ազգային ժողովում, իսկ Ազգային խորհուրդն իրականացնելու էր նրա որոշումները: Խորհրդում հարցերի լուծման երկու կարգ էր նախատեսված. սկզբունքային խնդիրները լուծելու էին փոխհամաձայնությամբ (կոնսենսուս), իսկ ընթացիկները՝ պարզ քվեարկությամբ⁷³:

Դեպքերի բերումով, հետագայում, հայկական քաղաքական շահերի ներկայացուցչության և ազգային հարցերի կառավարման իրավազորությունն իր ձեռքում կենտրոնացրեց Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհուրդը: Այս խորհուրդը ժամանակի քաղաքական և իրավական գրականության մեջ, մամուլում երբեմն անվանել են «գերագույն և կամ կենտրոնական խորհուրդ»՝ նկատի ունենալով նրա ավելի բարձր կարգավիճակը մնացած հայկական ազգային խորհուրդների նկատմամբ: Հենց Թիֆլիսի Հայոց ազգային կենտրոնական խորհուրդն էր, որ 1918 թ. մայիսի 30-ին հրապարակեց Հայաստանի անկախության «Հայտարարությունը»⁷⁴, որում ամրագրված էր. «Անդրկովկասի քաղաքական ամբողջության լուծումով և Վրաստանի ու Ադրբեջանի անկախության հռչակումով ստեղծված նոր դրության հանդեպ, Հայոց ազգային խորհուրդն իրեն հայտարարում է հայկական գավառների գերագույն և միակ իշխանություն: Որոշ ծանրակշիռ պատճառներով թողնելով մոտիկ օրերը կազմել Հայոց ազգային կառավարություն, Ազգային խորհուրդը ժամանակավորապես ստանձնում է կառավարական բոլոր ֆունկցիաները՝ հայկական գավառների քաղաքական և վարչական ղեկը վարելու համար:

Հայոց ազգ. խորհուրդ, 1918 թ. մայիս 30, Թիֆլիս»⁷⁵:

Միայն հայկական հաշտատար պատվիրակության՝ Բաթումիից վերադառնալուց հետո (Բաթումիի պայմանագիրը ստորագրվել է 1918 թ. հունիսի 4-ին) «Հայոց Ազգային խորհուրդը ձեռնարկեց Հայաստանի կառավարության կազմակերպման՝ հրավիրելով վարչապետության Հ. Քաջազունիին ... Քաջազունիին հաջողվեց կյանքի կոչել հետևյալ կազմով կառավարություն. վարչապետ՝ ինքը, Քաջազունիին, արտաքին գործերի նախարար՝ Ա. Խատիսյան, ներքին գործերի՝ Արամ, ելամտական՝ Խ. Կարճիկյան, զինվորական՝

⁷³ Տես «Որոշում՝ Ռուսահայ Ազգային ժողով ու Ազգային խորհուրդ ստեղծելու և դրանց կանոնադրությունը ընդունելու մասին» // ԲՀԱ, 1992, թիվ 1(92)2(93): Հայոց ազգային համախորհրդակցությունը. Թիֆլիս, 1917 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, փաստաթղթեր ու նիսթեր, էջ 9899):

⁷⁴ Ըստ Ս. Վրացյանի «Հայտարարություն» նախագիծ-բանաձևի՝ հեղինակը Նիկոլ Աղբալյանն էր:

⁷⁵ Տես ՎՐԱՅԵՄՆ Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, 1928, էջ 131-132:

Հ. Հախվերդյան: Վերջինը միայն անկուսակցական էր, մյուսներն անդամ էին Հ.Հ. Դաշնակցության»⁷⁶:

Մինչև 1918 թ. հուլիսի 19-ը Հայոց Ազգային խորհուրդը և կառավարությունը գործում էին Թիֆլիսում: Բուն Հայաստանում ամբողջ իշխանությունն իր ձեռքն էր վերցրել Երևանի նահանգային Հայոց ազգային խորհուրդը՝ Արամի գլխավորությամբ⁷⁷: Չսպասելով Թիֆլիսի ազգային մարմինների կարգադրություններին և դժգոհելով այն հանգամանքից, որ կենտրոնական խորհրդի կազմը և նոր ձևավորված կառավարությունը դեռևս գտնվում են Թիֆլիսում, Արամը Երևանի Ազգային խորհրդի հունիսի 15-ի նիստում անցկացնում է մի որոշում: Այդ որոշմամբ ստեղծվում է «վարչություն, որը, փաստորեն, պետք է ունենար կառավարության ֆունկցիա՝ Հայկական հանրապետությունը ժամանակավորապես կառավարելու, մինչև Թիֆլիսից գան Հայաստանի իսկական կառավարությունը և կենտրոնական Ազգային խորհուրդը»⁷⁸: Այդ վարչության ստեղծմամբ՝ վերացվեցին Երևանի նահանգային կոմիսարիատը, նահանգային պարենավորման բաժանմունքը, նահանգային գործադիր կոմիտեն, լուծարվեցին Ալեքսանդրապոլի հաշտության պայմանագրով Թուրքիային անցած տարածքների պետական մարմիններն ու հիմնարկները, իսկ դրանց պաշտոնյաները ծառայությունից արձակվեցին⁷⁹: Բացի կառավարման համակարգ կազմակերպելուց, Երևանի Ազգային խորհուրդը որոշումներ է ընդունել նաև հանրային կառավարման մի շարք այլ հրատապ հարցերի վերաբերյալ, հատկապես՝ ֆինանսական համակարգը կանոնակարգելու և գաղթականությանը տեղավորելու, ապահովելու առումով: Մասնավորապես, ազգաբնակչությանը հայտարարվեց, որ պետական ամեն տեսակ հարկերը և դրանց պարտքերը պետք է անպայման վճարվեն: Նախատեսվում էր մշակել նախագիծ՝ նոր հարկեր սահմանելու վերաբերյալ և ներմուծել ակցիզային հարկ՝ ոգելից խմիչքների համար: 1918 թ. մարտի 21-ին Հայկական Ազգային խորհրդի բոլոր մասնաճյուղերին ուղարկվեց թիվ 5 հրամանը, որով սահմանվում էր ազգային տուրք, որը կարող էր բռնագանձվել նաև հարկադրաբար⁸⁰:

⁷⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 10, թ. 2, ինչպես նաև՝ ՎՐԱՅԵԱՆ Ս., *Հայաստանի Հանրապետություն*, 1993, էջ 185-186:

⁷⁷ Ըստ ականատեսների հուշերի՝ 1918 թ. մարտի 1-ից Երևանի բնակչության հանրահավաքում Արամը հռչակվեց դիկտատոր: Մարմնավորելով ամբողջ իշխանությունը՝ Արամը «... իր զարմա-նայի նրբամտության ու փակարի շնորհիվ կարողացավ շրջակայել շրջանի բոլոր գործոն փար-րերին, աշխատանքի լծել ամենքին: Ձեռք ձեռքի փված՝ Դրոյի, զոր. Սիլիկյանի ու Փիրումյանի, ու նահանգական կոմիսար Ս. Թորոսյանի, քաղաքական կուսակցությունների և կառավարական ու հասարակական մարմինների հետ՝ նա Երևան բերեց արտակարգ եռանդ և, ամենաարագնապալի վայրկյանին ձեռնահասությամբ վարեց Արարաթյան դաշտի հայ ժողովրդին և նրա ճակա-փազիրը» (անդ. էջ 115):

⁷⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 11, թ. 12:

⁷⁹ Երևանում Արամի գլխավորած այդ վարչությունը «... փաստորեն, Արարաթյան դաշտի կառավա-րությունն էր, որի նախագահն ու զինվորական գործերի վարիչն Արամն էր, ներքին գործերի ղեկավարիչը՝ Ս. Թորոսյանը, պարենավորմանը՝ Մ. Կ. Մուսիկյանը, ելևմտականը՝ Հ. Մելիքյանը, ինք-նապաշտպանությանը՝ Արշ. Ասրվաճապուրյանը» (տե՛ս ՎՐԱՅԵԱՆ Ս., *Հայաստանի Հանրա-պետություն*, 1993, էջ 115):

⁸⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 289, ց. 1, գ. 8, թ. 1:

Ազգային խորհրդի որոշմամբ՝ հացամթերքի շրջանառությունը հայտարար-վում էր պետական մենաշնորհ: Հատուկ հայտարարությամբ հաստատվում էր, որ բոլոր դրամանիշները (ցարական, Կերենսկու, անդրկովկասյան բոներ և այլն) համարվում էին պաշտոնական վճարամիջոց: Երևանի Ազգային խոր-հուրդը ֆինանսական հարցերի կառավարչին միաժամանակ հանձնարարեց «լիտոգրաֆիայով»՝ ռաբել մանր դրամանիշներ: Գաղթականության պարենա-վորման կարիքները բարելավելու համար ստեղծվում էին հատուկ «արժեթղ-թեր»⁸¹: «Երևանի կառավարությունն» ուներ 10-12 հազար վարժ ու կարգա-պահությամբ աչքի ընկնող զորք, ինչը նրան հնարավորություն տվեց բացել ռազմավարական նշանակություն ունեցող գլխավոր ճանապարհները, ցրել Երևանի շրջակայքի մահմեդական խռովությունների բույները և որոշ կարգ ու կանոն հաստատել իրեն ենթակա տարածքներում: Միաժամանակ, այն մի-ջոցներ ձեռնարկեց՝ պայքարելու դասալքության և հանցավորության դեմ⁸²:

1918 թ. հուլիսի 19-ին Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդի կազմն ու կա-ռավարության անդամները հասան Երևան: Այսպիսով, անկախության ճանա-չումից մինչ 1918 թ. օգոստոսի 1-ը Հայաստանի Առաջին հանրապետության պետական բարձրագույն իշխանության ու ինքնիշխանության մարմնավորո-ղը Թիֆլիսի Հայոց ազգային կենտրոնական խորհուրդն էր: Որպես պետա-կան մարմին՝ այն հայոց ազգային տեսանկյունից լեգիտիմ էր, որովհետև, ի վերջո, ձևավորվել էր «համահայկական» ընտրությունների արդյունքում: Թիֆլիսի կենտրոնական ազգային խորհուրդը նորահռչակ պետության ինք-նիշխան ներկայացուցիչ ճանաչելը, երևի թե, միակ ճիշտ, տրամաբանական, հանրային իշխանության կառուցման և դրա լեգիտիմության ապահովման քաղաքական քայլն էր: Սակայն այդ մարմնի ու նրա կառավարության թիֆ-լիսյան ժամանակի գործունեության մանրամասնությունները հնարավոր չէ պարզել, որովհետև չեն պահպանվել արխիվային փաստաթղթերը. այդ մա-սին պատկերացում ենք կազմում մամուլի նյութերից և Ս. Վրացյանի թողուցիկ հուշերից: Ըստ դրանց՝ այն ձևավորեց հանրապետության առաջին կառավա-րությունը, միջոցներ ձեռնարկեց կառավարությունը Երևան տեղափոխելու համար: Նոր ձևավորված կառավարությունը կարգավորեց մի շարք խնդիր-ներ, մասնավորապես՝ Վրաստանի կառավարության հետ կնքեց համաձայ-նություն՝ անդրկովկասյան նոր բոներ բաց թողնելու և դրանց մի մասը Հա-յաստանին հատկացնելու մասին, կարգավորեց հայկական կորպուսի գույքը Երևան տեղափոխելու հարցը, ինչպես նաև՝ անդրկովկասյան ընդհանուր գույքի բաժանման հարցը, դիվանագիտական կապեր հաստատեց Ավստ-րիայի, Գերմանիայի, Թուրքիայի ներկայացուցիչների հետ, նշանակեց Պոլի-սի հաշտության խորհրդաժողովի հայկական պատվիրակության անդամնե-րին և իրականացրեց այլ ձեռնարկներ⁸³:

⁸¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 11, թ. 12:

⁸² Տե՛ս ՎՐԱՅԵԱՆ Ս., *Հայաստանի Հանրապետություն*, 1993, էջ 115:

⁸³ Տե՛ս անդ. էջ 186:

Թիֆլիսի կենտրոնական ազգային խորհուրդը կատարեց պատմական մեծ նշանակություն ունեցող դեր և ստանձնեց պատասխանատու պարտականություն: Հռչակեց Հայաստանի անկախությունը, իսկ այնուհետև իրեն «հայտարարեց Հայաստանի պետական գերագույն իշխանության տեր և կատարեց թուրքի պահանջած բոլոր պաշտոնական քաղաքական գործառնությունները»⁸⁴:

Այսպիսով, Առաջին հանրապետության հռչակման պահից մինչև 1918 թ. օգոստոսի 1-ը պետական իշխանության գերագույն մարմնի գործառնությունները՝ ներառյալ օրենսդիր իրավասությունը, պատկանում էր Թիֆլիսի Հայոց ազգային կենտրոնական խորհրդին, որն իր կազմավորման կարգով պայմանավորված՝ համարվում էր միայն հայերի ազգային ներկայացուցչական մարմինը:

12.3.2. Հայոց ազգային-քաղաքական ներկայացուցչության մարմնից անցումը բնակչության և քաղաքական կուսակցությունների ներկայացուցչական խորհրդարանական կառավարմանը և օրենսդրմանը

Երբ Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդի անդամները և այնտեղ ձևավորված Հայաստանի առաջին կառավարությունը տեղափոխվեցին Երևան, Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհուրդը և Երևանի Ազգային խորհուրդը մի քանի համատեղ ժողովներից հետո որոշեցին կազմել Հայաստանի խորհուրդը՝ որպես երկրի օրենսդիր և գերագույն մարմին: Իհարկե, Երևան տեղափոխվելուց հետո հնարավոր էր Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդի՝ որպես պետական իշխանության գերագույն մարմնավորողի գործունեության շարունակությունը: Սակայն ժամանակի քաղաքական կուսակցությունները, ինքը՝ Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհուրդը, հրաժարվեցին ապագա խորհրդարանի «հայ ազգային ներկայացուցչության» տարբերակից: Օրենսդիր մարմնի կազմավորման այդ եղանակից հրաժարվելու իրական դրդապատճառներն ու հանգամանքները մեզ հայտնի չեն: Հաստատապես հայտնի է միայն, որ Երևանում Թիֆլիսի հայոց ազգային և Երևանի ազգային խորհուրդները մի քանի համատեղ ժողովներից հետո որոշեցին կազմել «Հայաստանի խորհուրդ» կոչվող խորհրդարանը: Ս. Վրացյանն այս հարցին անդրադառնում է թուուցիկ, սակայն նշում է, որ Հայ ժողովրդական կուսակցությունը դեմ է եղել այդ քայլին⁸⁵: Հայաստանի խորհուրդը կազմավորվեց՝ համամասնորեն եռապատկելով Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդի տասներկու կուսակցական անդամների թիվը, գումարած երկու չեզոք՝ անկուսակցական հայ, վեց մուսուլման, մեկական ռուս և եզդի պատգամավորներ (ընդամենը՝ քառասունվեց)⁸⁶:

⁸⁴ Տե՛ս «Հանգ» թերթ, Երևան, 1918, 4 օգոստոսի, թիվ 42(58):

⁸⁵ Տե՛ս ՎՐԱՅՅԱՆ Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, 1993, էջ 190:

⁸⁶ Տե՛ս «Հանգ» թերթ, Երևան, 1918, 4 օգոստոսի, թիվ 42(58):

Թե որոնք էին հայոց ազգային ներկայացուցչական խորհրդարանից Հայաստանի բնակչության ներկայացուցչական խորհրդարանին անցնելու պաշտոնական դրդապատճառները և հանգամանքները, մեզ հայտնի չեն: Սակայն ակնհայտ է մի բան. տեղի ունեցավ անցում՝ հայերի ազգային ներկայացուցչական համակարգից Հայաստանի բնակչության պետական ներկայացուցչական համակարգի, որի իրական դրդապատճառները կարելի է միայն եզրակացնել:

Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդի գործունեությունը շարունակելը սպառնում էր նրան վերածել ոչ լեգիտիմ պետական մարմնի՝ պայմանավորված կենտրոնական խորհրդի կազմի թերությամբ, այն է՝ դրանում ներկայացված էին միայն արևելահայերը: Այդ խորհուրդը, որն իր արմատներով գալիս էր Հայոց ազգային համախորհրդակցությունից (1917 թ.), ձևավորվել էր այլ պատմական պայմաններում ու այլ նպատակներով: Այն ռուսահայության ազգային ներկայացուցչական մարմինն էր: Ներկայացուցչական նման սահմանափակվածությունն այդ մարմնի գլխավոր թերությունն էր, որը սպառնում էր ոչ լեգիտիմ դարձնել նրան: Պատմական իրադարձությունները և դեպքերը հանգեցրել էին նրան, որ Հայաստանը հռչակվել էր անկախ պետություն և ստացել էր միջազգային ճանաչում: Պատմական պայմանների էական շրջադարձը պահանջում էր փոխել նաև պետական իշխանությունը մարմնավորողի բնույթը: Պետականության ու նրա կառույցների և ազգի ու նրա ազգային ներկայացուցչական մարմինների տարբերությունը տեսական մակարդակով ըմբռնում էր նաև ժամանակի քաղաքական միտքը: Այս կապակցությամբ «Հանգ» թերթն իր 1918 թ. օգոստոսյան համարներից մեկում արձանագրում է. «Պետություն ասածը երկրային (տերիտորիային) համախմբություն է, մի երկրի բովանդակ բնակչությունն է, որն առանց ազգության, կրոնի և դասակարգի խտրության՝ կազմում է նույն հանրապետությունը. համայն ժողովուրդը տեր ու կարգադրիչ է հանդիսանում ոչ թե այս կամ այն ազգային, կրոնական կամ դասակարգային հատվածի որոշ գործերի, այլ՝ ամբողջ բնակչության բոլոր քաղաքական հարցերի և պարագաների վերաբերմամբ: Միաժամանակ, պետությունը համախմբությունն է, որն իրավատեր է համարվում նաև նույն ինքն երկրի (տերիտորիայի) քաղաքական հանգամանքներն ու բախտը տնօրինելու:

Այս կարևոր հատկանիշներից սովորաբար զուրկ է լինում ըստինքյան ազգային համախմբությունը, որպես այդպիսին»⁸⁷:

Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհուրդը ներկայացնում էր ոչ միայն բուն Հայաստանի, այլև՝ ամբողջ Կովկասի և նույնիսկ՝ Ռուսաստանի հայությանը: Բայց Հայաստանի բնակչությունն ազգային առումով խայտաբղետ էր, բազմազգ: Հայաստանի բնակչության կառուցվածքից Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհուրդը ներկայացնում էր միայն հայ ազգաբնակչությանը: Այս պարագան, այսինքն՝ հայի և հայաստանցու տարբերակումը և պետական կառույց-

⁸⁷ Տե՛ս անդ:

ներում ողջ ազգաբնակչության ներկայացուցչությունն ապահովելու անհրաժեշտությունը, ընդունում էին նաև ժամանակի քաղաքական գործիչները: Այդ է վկայում ժամանակի մամուլում տեղ գտած հետևյալ միտքը. «Այս հանգամանքը մեր առաջ նոր պարտականություններ և իրավունքներ է դնում մեր հայրենիքի, նաև՝ բոլոր ոչ հայ ազգերի ժողովուրդների և անձերի, ինչպես նաև՝ նոյն ինքն երկրի հանդեպ: ... Հայաստանը միայն հայի գործն ու խնդիրը չէ, այլ նաև՝ յուրաքանչյուր հայաստանցու: Պիտի փարբերենք Հայկականի (հայության) և Հայաստանի հասկացություններն ու իրողությունները: Հայաստանի սահմաններում և Հայաստանի վերաբերմամբ մեր նշանաբանը պիտի լինի գործել հանուն երկրի և իր ամբողջ բնակչության շահերի՝ առանց ազգի և կրոնի խտրության»⁸⁸:

Այսպիսով, Հայաստանի Առաջին հանրապետությունում օրենսդիր գործառույթը 1918 թ. օգոստոսի 1-ից մինչև 1919 թ. ապրիլի 27-ն իրականացնում էր Հայաստանի խորհուրդը: Վերջինս՝ որպես խորհրդարան (պառլամենտ), իրականացնում էր օրենսդիր գործունեությունը Հայաստանի Հանրապետությունում մինչև 1919 թ. ապրիլի 27-ը, երբ այս մարմինն իր իսկ ընդունած օրենքով մեկ ամսով դադարեցրեց «Հայաստանի խորհրդի պարապմունքները» և իր «բոլոր իրավունքները» հանձնեց կառավարությանը⁸⁹: Մինչ այդ, Հայաստանի խորհուրդն ընդունել էր «Հայաստանի պառլամենտի ընտրությունների մասին» օրենքը, որովհետև հանրապետության քաղաքական ղեկավարությունը մտադրված էր անցկացնել խորհրդարանական ընտրություններ: Հայաստանի խորհուրդն իր վերջին նիստը գումարել է 1919 թ. հունիսի 5-ին, երբ ընդունվեց օրենք, համաձայն որի՝ դադարեցվեց այդ մարմնի գործունեությունը մինչև Հայաստանի պառլամենտի նիստ գումարելու օրը, իսկ Հայաստանի խորհրդի իրավասությունը նորից վերապահվեց կառավարությանը⁹⁰:

1919 թ. օգոստոսի 1-ից մինչև 1920 թ. մայիսի 5-ը օրենսդրական գործառույթն իրականացրել է ժողովրդի կողմից համամասնական կարգով ուղղակի ընտրված Հայաստանի պառլամենտը: Վերջինս ևս իր իրավունքները, այդ թվում և՛ օրենքներ ընդունելու իրավունքը, 1920 թ. մայիսի 5-ից սկսած մինչև հանրապետության անկումը, հատուկ օրենքներով հանձնում էր կառավարությանը՝ «Հայաստանի խորհրդարանի դադարի միջոցին խորհրդարանի բոլոր իրավունքները հանձնել կառավարությանը» կամ «դադարի միջոցին ընթացիկ օրինագծերը հաստատելու կամ մերժելու իր իրավունքը Հայաստանի խորհրդարանը փոխանցում է կառավարությանը» ձևակերպումներով:

Այն ժամանակահատվածում, երբ օրենսդիր գործառույթն իրականացնում էր բուն օրենսդիր մարմինը՝ խորհրդարանը, նախարարությունների մասնակցությունը օրինաստեղծ գործունեությանը՝ հանգում էր նրան, որ նրանք մշակում էին օրինագծեր, իսկ այնուհետև նախարարը դրանք դնում էր

Նախարարների խորհրդի նիստերի քննարկմանը: Կառավարությունում հավանություն ստանալու դեպքում օրինագծերն ուղարկվում էին Հայաստանի խորհրդի, իսկ 1919 թ. օգոստոսի 1-ից՝ Հայաստանի պառլամենտի դիվաններին, իսկ այնտեղից էլ՝ օրենսդիր մարմնի համապատասխան հանձնաժողովներ: Ըստ սահմանված կարգի՝ բոլոր օրինագծերը, որ մշակվել էին օրենսդիր մարմիններից դուրս, պետք է անցնեին Նախարարների խորհրդով, և «ոչ մի նախարար առանձին չի կարող օրինագիծ բերել խորհրդարան՝ առանց Նախարարների խորհրդի, որը հավաքարար պատասխանատու է»⁹¹: Քանի որ որոշ նախարարություններ երբեմն շրջանցում էին կառավարությունը, ուստի 1919 թ. նոյեմբերի 28-ի օրենքով պահանջվում էր, որ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունից օրենսդիր մարմին մտնող յուրաքանչյուր օրինագիծ պետք է ունենար «վարչապետի և համապատասխան նախարարի ստորագրությունները, իսկ ֆինանսական բնույթ ունեցող օրինագծերը՝ նաև ֆինանսների նախարարի ստորագրությունը»⁹²:

12.3.3. Գործադիր իշխանության համակարգը և կառավարության օրենսդրական լիազորություններով օժտելու ինստիտուտը

Առաջին հանրապետության կառավարության կազմակերպման, կառավարության ու խորհրդարանի հարաբերակցության հիմնահարցերը ենթարկված էին ծավալով չնչին և մասնակի իրավական կարգավորման, ինչն առաջացնում էր բավականին շատ իրավական բացեր և հանգեցնում պատեհապաշտ անհատական իրավական կարգավորման: Հանրապետության պետաիրավական շինարարության փորձի ուսումնասիրությունից կարող ենք դուրս բերել կառավարության կազմավորման կարգի միայն ընդհանուր գծերը: Կառավարության ձևավորման եղանակը պայմանավորված էր հանրապետության կառավարման ձևով, այն է՝ խորհրդարանական հանրապետություն: Կառավարության ձևավորման ուղիներից հանրապետությունը որդեգրել էր խորհրդարանականը. այդ գործընթացում վճռական դեր էր խաղում խորհրդարանը: Կառավարության ձևավորումը տեղի էր ունենում հետևյալ կերպ. խորհրդարանը խորհրդարանական խմբակցությունների առաջարկած թեկնածուին ընտրում էր վարչապետ, որն այնուհետև կազմում էր կառավարության անվանական կազմը և ներկայացնում էր խորհրդարանին ի գիտություն: Դրանից հետո վարչապետն իր կառավարության անունից խորհրդարանի հավանությանն էր ներկայացնում նաև ապագա կառավարության գործունեության ծրագիրը՝ վստահության քվե ստանալու համար: Ծրագրի հաստատումը խորհրդարանի կողմից նշանակում էր կառավարության վերջնական հաստատում՝ ինվեստիտուրա: Բացի այդ, կառավարու-

⁸⁸ Տե՛ս անդ:

⁸⁹ Տե՛ս Հայաստանի խորհրդի հաստատված օրենքները, 1919, յօդ. 115, էջ 61:

⁹⁰ Տե՛ս անդ, հոդվ. 116, էջ 61:

⁹¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 58, թ. 116:

⁹² Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության Օրենքների հավաքածու, 1919, թիվ 6, յօդ. 70, էջ 48:

յան գլուխը՝ նորընտիր վարչապետը, կառավարության անվանական կազմը հաստատում էր իր հրամանով: Վարչապետն օրենսդրի գծած կառուցվածքի շրջանակներում ինքն էր որոշում անհատական կազմը, հանում և նշանակում նախարարներին՝ այդ մասին տեղյակ պահելով խորհրդարանին: Բայց նոր նախարարությունների հիմնադրման իրավունքը պատկանում էր բացառապես օրենսդրին: Վարչապետը չէր կարող ինքը բաժանել նախարարությունները, ստեղծել նոր նախարարություն: Սակայն նա կարող էր երկու նախարարությունների կառավարումը հանձնարարել մեկ անձի կամ մեկը վերապահել իրեն: Արդեն 1920 թ. կառավարության կազմավորման այդ կարգը հստակ դրվածք էր, որից և օրենսդիրը, և գործադիրը չէին շեղվում: Այսպիսով, Առաջին հանրապետության կառավարությունն իր մոդելով կարող ենք համարել բացարձակ խորհրդարանական կառավարություն, որը ձևավորվում էր միայն խորհրդարանի կողմից և լրիվ պատասխանատու էր միայն խորհրդարանի առջև: Այդ կառավարության կազմում ներառվում էին վարչապետը կամ նախարար-նախագահը, ինչպես նաև՝ որոշակի նախարարություններ ղեկավարող նախարարները: Կառավարությունն ընդունում էր ընդհանուր և անհատական կոնկրետ բնույթի որոշումներ, իսկ հանրապետության կյանքի զանազան ոլորտների գործադիր օպերատիվ կառավարումն իրականացնում էին կենտրոնական ճյուղային կառավարման մարմինները՝ նախարարությունները և գերատեսչությունները:

Առաջին հանրապետության կառավարության՝ որպես կոլեգիալ մարմնի կազմում մտնում էին կառավարության գլուխը՝ նախարար-նախագահը կամ վարչապետը, և պորտֆելով նախարարները: Վարչապետը միաժամանակ կարող էր ունենալ պորտֆել: Փոխվարչապետի ինստիտուտը սահմանված չէր: Նախարարների խորհրդի նիստերին վճռական ձայն ունեին միայն կառավարության այս անդամները: Խորհրդակցական ձայնի իրավունքով կառավարության նիստերին մասնակցում էին նաև գյուղատնտեսության և պետական կալվածքների վարչության պետը, ինչպես նաև պետական վերահսկիչը:

Հայաստանի Առաջին հանրապետության կառավարության կառուցվածքը և թվական կազմը պետականության կայացմանը զուգընթաց դրսևորում էին կոշտ օրենսդրական կարգավորման միտում: Ճիշտ է, սկզբնական շրջանում կառավարության կառուցվածքը և թվական կազմը չէին սահմանվում այդ հարաբերությունները կարգավորող հատուկ օրենք ընդունելու միջոցով, բայց, այնուամենայնիվ, հարցի որոշողն, ինվեստիտուրայի միջոցով, օրենսդիր մարմինն էր, այլ ոչ թե՝ կառավարությունը: Գործադիր իշխանության համակարգի զարգացման կայուն միտումներից մեկն էլ նախարարությունների և գերատեսչությունների աճն էր, որը կապված էր մի կողմից՝ նորահռչակ պետության պետական ապարատի գրեթե ոչնչից ստեղծելու հետ, մյուս կողմից՝ պետական կառավարման խնդիրների ու գործառնությունների բարդացման հետ:

Կառավարության անդամների անձնական-անհատական հավաքագրումը կատարում էր խորհրդարանի կողմից ընտրված վարչապետը, որն իր կարգավիճակում զուգատեղում էր գործադիր իշխանության գլխի բոլոր

լիազորությունները և պետության գլխի որոշ լիազորություններ⁹³: Վարչապետի՝ որպես կառավարության ղեկավարի կարգավիճակը ենթադրում էր մի շարք գործառնություններ, այն է՝ կառավարության գործունեության ղեկավարում, նախարարների և գործադիր այլ մարմինների աշխատանքի համակարգում, կառավարության գործունեության կազմակերպման հարցերով կարգադրությունների և շրջաբերականների ընդունում:

Այսպիսով, կառավարության կառուցվածքում ներառվող նախարարությունների շրջանակը որոշում էր օրենսդիր մարմինը: Նոր նշանակված վարչապետն օրենսդրի գծած կառուցվածքի շրջանակներում ինքն էր որոշում անհատական կազմը, հանում և նշանակում նախարարներին՝ այդ մասին տեղյակ պահելով խորհրդարանին: Նոր նախարարությունների հիմնադրման և վերացման իրավունքը պատկանում էր բացառապես օրենսդրին:

Նախարարությունը համարվում էր գործադիր իշխանության կենտրոնական մարմին, որի կազմակերպման ու գործունեության հիմունքները կառուցված էին իշխանությունների բաժանման և օրինականության հիմնարար սկզբունքների վրա: Նախարարությունների՝ որպես ճյուղային պետական կառավարման մարմինների կազմակերպման կարգի ու իրականացվող գործառնությունների առանձնահատկությունների վրա ազդել են հասարակական կյանքի համապատասխան ոլորտների գործադիր կառավարման իրավական և կազմակերպական-կադրային նախադրյալները մինչհանրապետական շրջանում, Առաջին հանրապետության պետական կառավարման ձևը, տվյալ նախարարության կողմից իրականացվող գործառնությունների բնույթը:

Առաջին հանրապետությունում նախարարությունների կազմակերպման և գործունեության իրավական հիմքերն էին՝ հանրապետության օրենսդիր մարմինների կողմից հաստատված առանձին նախարարությունների «նախահաշիվներն ու հաստիքացուցակները», կոնկրետ նախարարության կամ դրա առանձին օղակների ստեղծման և կարգավիճակի մասին օրենքները, Ռուսական կայսրության նախարարությունների՝ որպես պետական մարմինների կարգավիճակը կանոնակարգող օրենսդրական ակտերը, որոնք գործել են Առաջին հանրապետությունում:

Նախարարության կազմակերպման հիմքում ընկած էր միանձնյա կառավարման սկզբունքը, և դրա գլուխ կանգնած էր նախարարը: Նախարարի իրավունքներն ու պարտականությունները և նրա իշխանության սահմաններն իրեն հանձնված ոլորտի կառավարման գծով սահմանված էին օրենսդրությամբ: Ամեն մի նախարարություն՝ իր կենտրոնական ապարատով և տեղական կառուցվածքային օղակներով, կազմում էր միասնական գերատեսչություն: Այդ գերատեսչությունն օժտված էր իրեն հատուկ կառավարչական

⁹³ Գործնականում կառավարության անդամների հավաքագրումը կատարվում էր կառավարող կուսակցության կողմից: Երկու խորհրդարաններում էլ դա պայմանավորված էր ՀՅԴ-ի ունեցած ձայների քանակով՝ 46-ից 18-ը Հայաստանի խորհրդում և 80-ից 73-ը՝ Հայաստանի պառլամենտում: Կոալիցիոն համաձայնագրերի առկայության դեպքում նախարարների ընտրության կարգն սահմանվում էր այդ համաձայնագրով:

կարգերով, բյուջեով, պաշտոնյաների կազմով: Օրենքով նախարարության կառավարմանը հանձնված գերատեսչության մեջ նախարարին էր պատկանում ամբողջ իշխանությունը, սակայն այդ իշխանությունն իր բնույթով միայն «գործադիրկարգադրիչ ու ենթաօրենսդրական իշխանություն» էր⁹⁴: Նախարարները նշանակվում էին ներկայացուցչական-օրենսդիր մարմնի կողմից ընտրված նախարար-նախագահի կամ վարչապետի կողմից: Վարչապետը, կատարելով նախարարի նշանակում կամ պաշտոնից ազատում, այդ մասին հայտնում էր օրենսդիր մարմնին՝ ի գիտություն: Այդպիսով նախարարը միանձնյա, նշանակովի պետական պաշտոնյա էր, որի պաշտոնը քաղաքական հայեցողական էր: Նախարարը կառավարության անդամ էր՝ վճռական ձայնի իրավունքով:

Գործող օրենսդրությունը յուրաքանչյուր նախարարի պարտավորեցնում էր՝ անցնելով պաշտոնավարության՝ ունենալ իր կառավարմանը վստահված ոլորտի կատարելագործման գործողությունների հիմնավոր ծրագիր⁹⁵: Ծրագիրը պետք է պարունակեր այն առաջարկությունները և դրանց հիմնավորումները, որոնք նախարարը նախատեսում էր որպես իրեն հանձնարարված ոլորտի հաջող և լավագույն կառավարման պայմաններ: Այդպիսի ծրագրեր, որոնք քիչ թե շատ հիմնարար ծրագրային բնույթ ունեին, որոշ նախարարների կողմից մշակվում էին հանրապետության առաջին տարում: Սակայն հետագայում չեն հանդիպում կառավարությանը ներկայացված համակարգված և հիմնարար ծրագրեր: Արխիվում եղած փաստաթղթերն ավելի շատ նման են հոչակագրային հայտարարությունների՝ հրամանների, հրահանգների, շրջաբերականների:

Նախարարի՝ որպես գործադիր իշխանության կենտրոնական, ճյուղային իրավասության պետական կառույցի միանձնյա ղեկավարի կողմից իրականացվող կարևորագույն խնդիրներն էին իր գերատեսչական համակարգի կառավարումը (անձնական կազմի կառավարումը, պետական շինարարության հարցերի լուծումը) և իրեն ենթակա հիմնարկությունների գործունեության վրա հսկողության իրականացումը:

Նախարարի խորհուրդը կամ նախարարության խորհուրդը, եթե նախարարությունում այն կար, գործում էր որպես նախարարին կից խորհրդակցական մարմին: Նախարարի խորհրդի նիստերն ըստ անհրաժեշտության հրավիրում էր նախարարը: Նիստերի ընթացքում քննարկվում էին նախարարության գերատեսչության գծով գործող կարևոր օրենքների լրացման կամ փոփոխման նախագծերը, նախարարության գործունեության կարևորագույն այլ հարցեր: Խորհրդի նիստերը նախագահում և վարում էր նախարարը կամ, նրա հանձնարարությամբ, նախարարի օգնականը:

Հայաստանի Հանրապետության կայացմանը զուգընթաց՝ գործադիր իշխանության մարմինների համակարգը բարդանում, ծավալվում և ճյուղավոր-

վում էր: Դա օրինաչափ երևույթ էր, քանզի պետական կառավարման խնդիրներն օրավուր առաջ էին բերում նոր գործառույթների իրականացման անհրաժեշտություն, իսկ սա էլ իր հերթին պահանջում էր կատարող սուբյեկտի հիմնադրում: Եթե հանրապետության գոյության սկզբնական շրջանում կառավարությունը գոյություն ուներ և գործում էր լոկ որպես Մինիստրների խորհուրդ և դրա աշխատակազմ, ապա հետագայում աստիճանաբար ստեղծվեցին կառավարությանը սպասարկող գործառույթներ իրականացնող, նրան կից գործող հատուկ մարմիններ, ինչպես նաև՝ գործակալություններ: Որպես այդպիսիք էին իրավաբանական խորհրդակցությունը, Նախարարների փոքր խորհուրդը, Հայաստանի հեռագրական գործակալությունը և տեղեկատվական բյուրոն: Գործադիր իշխանության համակարգում առանձնահատուկ տեղ էին գրավում նախարարությունները: Ստեղծվելով գրեթե ոչնչից, առանց որևէ կազմակերպական օգնության և նյութական նախադրյալների՝ 1920 թ. դրությամբ գործադիր իշխանության համակարգում գործում էին ներքին գործերի, արտաքին գործերի, զինվորական, արդարադատության, ֆինանսների, հանրային կրթության և արվեստի, հաղորդակցության, աշխատանքի, խնամատարության և վերաշինության, գյուղատնտեսական և պետական գույքերի նախարարությունները: Հանրապետության գոյության վերջին շրջանում ստեղծվեց Հայաստանի կենտրոնական բանկը: Փորձեր են արվել հիմնադրելու նաև ժողովրդական տնտեսության մինիստրություն, տնտեսական կառավարման մասնագիտացված մարմին:

Գործադիր իշխանության համակարգի մեջ մտնող բոլոր մարմիններին բնորոշ կազմակերպման ու գործունեության սկզբունքն օրինականությունն էր: Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը՝ վարչապետի գլխավորությամբ, 1919 թ. ապրիլի 27-ից մինչև օգոստոսի 1-ը, իսկ այնուհետև՝ 1920 թ. մայիսի 5-ից մինչև հանրապետության անկումը՝ դեկտեմբերի 2-ը, վերածվում էր օրենսդրական լիազորություններով օժտված գործադիր մարմնի: Հետևաբար այս ժամանակահատվածներում նախարարների կողմից Նախարարների խորհուրդ բերված օրինագծերը հաստատվելուց հետո ստանում էին օրենքի ուժ⁹⁶: Համաձայն Նախարարների խորհրդի ընդունած կարգի՝ յուրաքանչյուր նախարար իր առաջարկությունը պետք է ներկայացներ գրավոր և նախօրոք, իսկ այն առաջարկությունները, որոնք պահանջում էին օրենսդրական լուծում, անպայման պետք է ունենային համապատասխան օրինագիծ և բացատրագիր:

Հանրապետության քաղաքական ղեկավարության՝ օրենսդրական լիազորությունների փոխանցմանն ուղղված քայլերը պայմանավորված էին երկու հիմնական հանգամանքներով: Մի կողմից՝ օրենսդիր մարմնում՝ հատկապես Հայաստանի խորհրդում կառավարող կուսակցությունը մյուս կուսակ-

⁹⁴ Сեն Свод законов Российской империи, 1910. Т. 1, книга 5. «Учреждение министерств», էջ 172, էջ 154:

⁹⁵ Сեն անդ, էջ 172, հոդվ. 146-150:

⁹⁶ Այդ ժամանակահատվածներում կառավարության կողմից ընդունված օրենքները բազմաթիվ են և իրենց բանական առումով չեն զիջում, եթե չեն գերազանցում խորհրդարանական օրենքների:

ցությունների ընդդիմադիր դիրքորոշման պատճառով հանդիպելով որոշակի դժվարությունների, այսինքն՝ չկարողանալով անարգել իրագործել իր քաղաքականությունը, իր պատգամավորական մեծամասնության միջոցով կարողանում էր հասնել օրենսդրական լիազորությունների այդպիսի փոխանցման և դրանով իսկ՝ ազատվում ավելորդ գլխացավանքից: Մյուս կողմից՝ կառավարող ուժերի կամքից անկախ, ճգնաժամը հասարակության կյանքի բոլոր ոլորտներում, պատերազմները, հակապետական խռովությունները և անցման շրջանը հրամայաբար պահանջում էին իշխանության կենտրոնացում, օպերատիվություն, և ակնհայտ էր դառնում, որ այդպիսի արտակարգ իրադրությունում պետական կառավարումը «պառլամենտական դանդաղաշարժ ձևով» չէր կարող ձեռնարկել կտրուկ միջոցներ, ունենալ արագ մանևրող պետական իշխանություն: Հանրապետության իրականության առաջադրած հրատապ խնդիրները պահանջում էին շուտափույթ և առանձնահատուկ լուծումներ, որոնք հնարավոր էին միայն արագ ու օպերատիվ կառավարական որոշումներով, կարգադրություններով ու ձեռնարկումներով: Այսպիսի իրավիճակում քաղաքական ուժերի մի մասը կարծում էր, որ խորհրդարանը որոշ ժամանակ պետք է ձեռնպահ մնար օրինաստեղծ գործունեությունից, մինչև վիճակը կայունանար, և հնարավոր կդառնային խորհրդարանական աշխատանքը, խորհրդարանական օրինաստեղծությունը: Հանրապետության գոյության ողջ ժամանակահատվածում ժողովրդավարական կառավարման ձևերի, հաստատությունների ձգտման և ճգնաժամային իրավիճակից բխող արտակարգ, դիկտատորական միջոցառումների անհրաժեշտության միջև արտակարգ, դիկտատորական միջոցառումների անհրաժեշտության միջև հակասությունը երբեք լուծում չգտավ, ինչի վկայությունն է նաև «պատշաճ» ու արտակարգ դատարանների, օրենսդիր ու գործադիր մարմինների գործառության մրցակցությունը:

* * *

Այսպիսով, պետական իշխանության գերագույն մարմնի կամ օրենսդիր իշխանության համակարգի կայացման և ներքին զարգացման տեսանկյունից Առաջին հանրապետության պետական կառավարման համակարգի պատմությունը կարելի է բաժանել կազմակերպական երեք փուլի:

Առաջին փուլն ընդգրկում է 1918 թ. մայիսի 28-ից մինչև օգոստոսի 1-ն ընկած ժամանակաշրջանը, որը, ըստ էության, հայոց ազգային ներկայացուցչական համակարգով խորհրդարանական կառավարում էր: Այս շրջանի յուրահատկությունն այն է, որ պետական իշխանության բարձրագույն մարմին էր համարվում Թիֆլիսի Հայոց ազգային կենտրոնական խորհուրդը: Առաջին հանրապետության տարածքում տեղական կառավարման բոլոր գործառույթներն իրականացնում էր Երևանի Հայոց ազգային խորհուրդը:

Երկրորդ փուլն ընդգրկում է 1918 թ. օգոստոսի 1-ից մինչև 1919 թ. օգոստոսի 1ը, և իր բնույթով հանրապետության բնակչության և քաղաքական հիմնական ուժերի (կուսակցությունների) նշանակով ինքնակառավարման համա-

կարգով խորհրդարանական կառավարում էր, որում օրենսդիր իշխանությունը մարմնավորում էր Հայաստանի խորհուրդը:

Երրորդ փուլը՝ 1919 թ. օգոստոսի 1-ից մինչև հանրապետության անկումն ընդգրկող ժամանակաշրջանը, կարելի է բնութագրել քաղաքական կուսակցությունների համամասնական ներկայացուցչության համակարգով ընտրված խորհրդարանական կառավարման համակարգ: Այս շրջանում առկա օբյեկտիվ ընտրական իրավունքը, այսպես կոչված, քաղաքական կուսակցությունների համամասնական ներկայացուցչության համակարգ էր, ըստ որի՝ ամեն մի կուսակցություն խորհրդարանական մանդատն ստացել էր իրեն տրված ձայներին՝ համամասնորեն: Այս փուլում օրենսդիր իշխանությունը մարմնավորում էր Հայաստանի պառլամենտը: Երկրորդ և երրորդ փուլերի առանձնահատկությունն այն էր, որ այս ժամանակահատվածներում խորհրդարաններն իրենց օրենսդրական լիազորությունները երբեմն փոխանցել են կառավարությանը:

12.3.4. Առաջին հանրապետության դատական համակարգը

Առաջին հանրապետության օրենսդիր և գործադիր մարմինների կազմավորումից հետո նրանց առջև դրված գլխավոր խնդիրներից մեկն էլ հանրապետության դատական համակարգի կառուցման և գործունեության հիմունքների մշակումն էր, դատարանակազմական, քրեական ու քաղաքացիական դատավարական հարաբերությունները կարգավորող համապատասխան օրենքների մշակումն ու ընդունումը:

Առաջին հանրապետության պետական կառուցակարգում դատական մարմինները պետք է զբաղեցնեին կարևոր տեղ, որը պայմանավորված էր նրանց առջև դրված արդարադատության խնդիրներով: Այդ խնդիրների ուժով դատարանը և դատավարությունն Առաջին հանրապետությունում ձեռք էին բերում նաև պատմական նշանակություն՝ արդարադատության խնդիրների լուծմամբ նպաստել նորահռչակ պետականության կայացմանը⁹⁷:

1918 թ. օգոստոսի 3-ին Հայաստանի խորհրդի երկրորդ նիստում հրապարակվեց կառավարության հայտարարագիրը (դեկլարացիան)⁹⁸, ըստ որի՝ արդարադատության ոլորտում կառավարությունն իր առջև դրել էր հետևյալ խնդիրները. «Հարմարեցնել դատարանը երկրի քաղաքացիական իրավահասկացության և իրավական սովորույթներին, միաժամանակ՝ քրեական դատավարությանը մասնակից դարձնել ժողովրդի ներկայացուցիչներին»⁹⁹: Ինչպես տեսնում ենք, հայտարարագրի այդ դրույթները շատ ընդհանուր էին: Կառավարությունը չէր նախատեսել, թե ինչ միջոցներով ու եղանակներով

⁹⁷ Տե՛ս ՎԱՐԱՐՇԱՆ Ա. Գ., Հայաստանի Առաջին Հանրապետության դատական համակարգի հիմունքների մշակումը և դրանց օրենսդրական կենսագործումը, էջ 26:

⁹⁸ Տե՛ս «Զանգ», թերթ, Երևան, 1918, օգոստոս, թիվ 43:

⁹⁹ Անդ:

պետք է օրինականություն և իրավակարգ հաստատվեն Հայաստանի Հանրապետությունում, թե ինչպիսի դատական համակարգ և իրավապահպան մարմիններ պետք է հիմնադրվեն, որպեսզի լուծվեն այդ խնդիրները¹⁰⁰։ Այս հիմնախնդիրների լուծման նպատակով արդարադատության նախարարի նախաձեռնությամբ գումարվեցին մի շարք խորհրդակցություններ և ժողովներ¹⁰¹։ Արդյունքում մշակվեց «Հայաստանի Հանրապետությունում դատարանի կազմակերպման մասին» օրինագծերի փաթեթը, որը 1918 թ. սեպտեմբերի 5-ին քննարկվեց Նախարարների խորհրդում և, հավանության արժանանալով, ուղարկվեց Հայաստանի խորհուրդ¹⁰²։

1918 թ. դեկտեմբերի 6-ին Հայաստանի խորհուրդն ընդունեց դատարանակազմական բնույթ ունեցող 6 օրենք։ Նույն օրը Հայաստանի խորհուրդն ընդունեց մեկ այլ օրենք, որն անմիջականորեն առնչվում է մեր կողմից քննարկվող հիմնախնդիրներին։ Դա «Հայաստանի Հանրապետության տարածքում ռուսական կայսրության օրենքները գործողության մեջ դնելու մասին» օրենքն էր։ Դրանով Հայաստանի խորհուրդը պաշտոնապես պարզություն մտցրեց հանրապետության իրավական համակարգի նորմատիվային հիմքերի հարցում՝ սահմանելով, որ Հայաստանի Հանրապետության տարածքում ժամանակավորապես գործողության մեջ են դրվում Ռուսական կայսրության օրենքները, ժամանակավոր կառավարության, Անդրկովկասյան կոմիսարիատի, Անդրկովկասյան Սեյմի, Հայաստանի խորհրդի փոփոխություններով և լրացումներով։ Այդ օրենքի ուժով Հայաստանի Հանրապետությունում սկսեց գործել նաև Ռուսական կայսրության քրեական և քաղաքացիական նյութական ու դատավարական, ինչպես նաև՝ դատարանակազմական օրենսդրությունը։ Այսպիսով, ստացվում էր, որ նախ՝ Հայաստանի Հանրապետությունում գործողության մեջ էր դրվում ռուսական 1864 թ. դատական բարեփոխման հիմքը կազմող օրենքների փաթեթը, իսկ այնուհետև՝ Հայաստանի խորհրդի վերոհիշյալ օրենքներով՝ դրանցում ներմուծվում էին համապատասխան փոփոխություններ և լրացումներ։

Այդ օրենքների համեմատական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ Հայաստանի Հանրապետությունը ռեցեպցիայի էր ենթարկում ռուսական դատական համակարգը՝ բացառելով ԺԹ դ. երկրորդ կեսի հակաբարենորոգումների հետևանքով մտցված իրավական դրույթները։ Վերացվում էին Ալեքսանդր II-ի դատական կանոնադրություններում պարունակվող դատական պաշտոնների և երդվյալ ատենակալների թեկնածուների համար սահմանված արտոնութուններն ու սահմանափակումները ծառայողական, կրոնական, դասային, գույքային հատկանիշներով։ Վերացվեցին նաև Անդրկովկասի համար հատուկ նախատեսված դատավարական կանոնները։ Հայաստանի Հանրապետության տարածքում գործողության մեջ դրվեցին ընդհանուր դատավարական և դա-

տարանակազմական նորմերը։ Չէր նախատեսվում քաղաքական և պաշտոնական հանցագործությունների համար դասային ներկայացուցիչների դատարանի ստեղծումը։ Այդ բնույթի գործերը Հայաստանի Հանրապետությունում ընդդատյա էին միայն շրջանային դատարանին։ Հայաստանի Հանրապետությունում չէր հիմնադրվում նաև գերագույն քրեական դատարան։

Այսպիսով, համաձայն 1918 թ. դեկտեմբերի 6-ի օրենքների՝ համաքաղաքացիական դատական համակարգը Հայաստանի Հանրապետությունում ընդգրկում էր հետևյալ դատական մարմինները.

1) Միանձնյա հաշտարար դատավորներ՝ իրենց սահմանափակ քրեական, քաղաքացիական ու լրիվ վարչական ընդդատությամբ։

2) Երևանի շրջանային դատարան, որն ընդհանուր իրավասության գործերով առաջին ատյանն էր, և որի կազմում պետք է գործեր երդվյալ ատենակալների դատարանը։ Երևանի շրջանային դատարանն ուներ քրեական, քաղաքացիական, վարչական և ցուցակագրական բաժանմունքներ։ Շրջանային դատարանը, միաժամանակ, համարվում էր երկրորդ՝ վերաքննիչ ատյան հաշտարար դատարանների համար։ 1920 թ. ապրիլի 5-ի օրենքով հիմնադրվեցին ևս երկու շրջանային դատարաններ՝ Կարսում և Ալեքսանդրապոլում։ Վերջիններս համարվում էին IV կարգի շրջանային դատարաններ, այսինքն՝ չունեին առանձին բաժանմունքներ և, հետևաբար, կազմված էին նախագահից և դատարանի 4 անդամներից¹⁰³։ Այդ դատարաններին կից գործում էին նաև նոտարը և դատախազը՝ իր երկու օգնականներով։ Երևանի շրջանային դատարանը Կարսի և Ալեքսանդրապոլի դատարանների ստեղծումից հետո մնաց որպես երրորդ կարգի դատարան՝ երկու բաժանմունքներով՝ քրեական և քաղաքացիական։ Վերջին բաժանմունքը կատարում էր նաև վարչական և ցուցակագրական բաժանմունքների գործառնությունները, քանի որ, համաձայն 1919 թ. հունվարի 13-ի և 1920 թ. ապրիլի 26-ի օրենքների, ցուցակագրական և վարչական բաժանմունքները վերացվել էին։

3) Դատական պալատը՝ որպես վերաքննիչ ատյան՝ ընդհանուր իրավասության գործերով՝ երկու դեպարտամենտներով՝ քրեական և քաղաքացիական։

4) Հայաստանի սենատը՝ որպես և՛ հաշտարար, և՛ ընդհանուր արդարադատության համար միասնական վճռաբեկ դատարան։

Այսպիսով, Հայաստանի Առաջին հանրապետության դատական համակարգը կառուցվածքային առումով տարբերվում էր 1864 թ. դատական հիմնարկությունների «ուչերեժենիայով»՝ նախատեսված դատական մարմինների համակարգից։ Իսկ ինչ վերաբերում է այդ համակարգի դատավարական

¹⁰⁰ Տե՛ս ՎԱՂԱՐՇՅԱՆ Ա. Գ., *Հայաստանի Առաջին Հանրապետության դատական համակարգի հիմունքների մշակումը և դրանց օրենսդրական կենսագործումը*, էջ 26։

¹⁰¹ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 404, ց. 1, գ. 68; «Հանգ», թերթ, Երեւան, 1918, օգոստոս, թիւ 45։

¹⁰² Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 2, թ. 32։

¹⁰³ Համաձայն դատական հիմնարկների «ուչերեժենիայի»՝ շրջանային դատարանները կարող էին բաժանված լինել բաժանմունքների՝ ելնելով գործերի քանակից տվյալ դատական տարածքում։ Գոյություն ունեին շրջանային դատարանների 4 կարգեր՝ առաջին՝ ուներ վեց և ավելի բաժանմունքներ, երկրորդ՝ երեք բաժանմունք, երրորդ՝ երկու բաժանմունք, չորրորդ՝ բաժանմունքների չէին բաժանվում։ Բաժանմունքները մասնագիտանում էին կամ քրեական, կամ քաղաքացիական գործերի քննությամբ (տե՛ս *Российское законодательство ХХХ веков*, в 9-ти томах. Москва, 1991. Т. 8. Судебная реформа, էջ 40, 91)։

առանձնահատկություններին, ապա դրանք գրեթե գոյություն չունենին: Դատական համակարգի նորմատիվային հիմքը կազմում էին այն նույն օրենքները (դատարանակազմական և դատավարական), ինչ՝ Ռուսական կայսրությունում: Այդ օրենքներով ամրագրված էին այնպիսի սկզբունքներ, ինչպես՝ գործադիր և դատական իշխանությունների բաժանումը, որը պետք է ընկալել որպես արդարադատության իրականացումը միայն դատարանի կողմից սկզբունքի, այլ ոչ թե՝ իշխանությունների տարանջատման սկզբունքի արտահայտություն: Այդ օրենքներով Հայաստանի Հանրապետությունում ներմուծվում էին այնպիսի կարևորագույն ժողովրդավարական ինստիտուտներ, ինչպիսիք են՝ երդվյալ ատենակալների դատարանը, դատական քննիչների ինստիտուտը, վարչական արդարադատության ինստիտուտը և այլն: Դատարանակազմության ժողովրդավարական ինստիտուտներին համապատասխանում էին դատավարության ժողովրդավարական սկզբունքները՝ ամրագրված քրեական և քաղաքացիական դատավարությունների կանոնադրություններում: Այս օրենսդրական ակտերն ամրագրում էին դատավարության մի շարք հիմնարար սկզբունքներ՝ օրինականության, հրապարակայնության, բանավորության, մրցակցության, անմեղության կանխավարկածի, մեղադրյալի պաշտպանության իրավունքի, անմիջականության և անընդհատության, կողմերի իրավահավասարության, դիսպոզիտիվության և այլն:

Այսպիսով, Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունում սկզբում ստեղծվեց այնպիսի դատական համակարգ, որը՝ և՛ իր կառուցվածքի, և՛ իր գործունեության սկզբունքների առումով, և՛ տվյալ ժամանակաշրջանում այլ երկրներում գոյություն ունեցող դատական համակարգերի, հատկապես՝ դրանից հետո եկող խորհրդային դատական համակարգի հետ համեմատած, անվերապահորեն կարելի է համարել առաջադիմական, ժողովրդավարական: Այսպես՝ քրեական դատավարության կանոնադրությունն սահմանում էր. «Ոչ չի կարող պատժվել դատական գերատեսչությանը ենթակա հանցագործը չի կարող պատժվել դատական գերատեսչությանը ենթակա հանցագործության կամ զանցանքի համար այլ կերպ, քան՝ պատշաճ դատարանի օրինական ուժի մեջ մտած դատավճռով և դատական կանոնադրություններով սահմանված պատշաճ ընթացակարգով»¹⁰⁴:

Հայաստանի խորհրդի 1918 թ. դեկտեմբերի 6-ի դատարանակազմական և դատավարական օրենքների համաձայն՝ արդարադատությունը, որպես պետական գործունեության հատուկ տեսակ, առանձնանում էր գործադիր և օրենսդիր մարմիններից:

Դատական հաստատությունների կանոնադրության առաջին հոդվածի՝ «Դատական իշխանությունը պատկանում է հաշտարար դատավորներին, չորջանային դատարաններին, Դատական պալատին և Սենատին»¹⁰⁵, ինչ-

¹⁰⁴ Տե՛ս *Российское законодательство XXX веков, в 9-ти томах*. Москва, 1991. Т. 8. Судебная реформа, էջ 1, 14:

¹⁰⁵ Տե՛ս անդ, էջ 32, հ. 1:

«պատշաճ դատարաններ», «պատշաճ ընթացակարգ» արտահայտությունները վկայում էին, որ արտակարգ դատարանների ստեղծումն օրենքով արգելված էր, և դատավարության իրականացման կարգը չէր կարող կամայականորեն փոփոխվել օրենսդիր մարմինների կողմից: Արդարադատությունը ՀՀ-ում պետք է իրականացվեր միայն օրենքում նշված պատշաճ դատարանների կողմից, որոնք հռչակված էին անկախ, իսկ դատավորներն օժտված էին անփոփոխելիության իրավունքով¹⁰⁶:

Ռուսական դատական բարենորոգման հետազոտողները «արդարադատության իրականացումը միայն դատարանների կողմից» սկզբունքի օրենսդրական իրացումը համարում են ոչ լիարժեք և խախտված՝ հիմք ընդունելով քրեական դատավարության կանոնադրության առաջին հոդվածի ծանոթագրությունը, ըստ որի՝ «Դատական հետապնդում չեն համարվում այն միջոցառումները, որ օրենքով նախատեսված կարգով ձեռնարկում են ոստիկանական և այլ վարչական իշխանությունները հանցագործությունների ու զանցանքների կանխման համար»¹⁰⁷: Այս դրույթն էապես նպաստում էր «վարչական իշխանության ներխուժմանը դատարանների գործունեության մեջ»¹⁰⁸, հնարավորություն տալով նրանց վարչական կարգով կիրառելու արտաքսում և աքսոր:

Սակայն ցարական կառավարության օրոք նույնիսկ վարչական հարկադրանքը կիրառվում էր օրենքի հիման վրա, և առանց օրինական հիմքերի՝ վարչական մարմիններն այդպիսի հարկադրանք կիրառելու իրավունք չունեին: Արդարադատության իրականացումը միայն դատարանի կողմից սկզբունքը Հայաստանի Հանրապետության գոյության ընթացքում էլ ավելի խեղաթյուրվեց, որովհետև արտակարգ լիազորություններով օժտված գործադիր զանազան մարմիններ, օգտվելով իրենց արտոնյալ վիճակից, դադարապես էին իրականացնում հանրապետության ամբողջ տարածքում: Հաճախ այդ մարմինները գործում էին իրավական հիմք ընդունելով ոչ թե օրենքները, այլ, այսպես կոչված՝ «իշխանությունների պարտադիր որոշումները», այսինքն՝ կառավարման կենտրոնական մարմինների կողմից ընդունված նորմատիվ-իրավական ակտերը¹⁰⁹: Իրավական տեսակետից այդ որոշումները «չպետք է հակասեին գործող օրենքներին»¹¹⁰: Բայց իրականում այդ կանոնը չէր պահպանվում: «Բյուրո կառավարության» ներքին գործերի նախարար Ա. Զամալյանը 1920 թ. մայիսի 13ին արձակել և նախարարության սպորին օղակներին է ուղարկել հետևյալ հրամանը. «Ստանդնետով ժամանակավորապես ներքին գործերի նախարարի պաշտոնը՝ սրանով հայտնում եմ ի գիտություն ներքին գործերի վարչության բոլոր մարմիններին ու պաշտոնյաներին:

¹⁰⁶ Տե՛ս անդ, էջ 59, հ. 243:

¹⁰⁷ Տե՛ս անդ, էջ 120, հ. 1:

¹⁰⁸ Տե՛ս ВИЛЕНСКИЙ Б. В., *Судебная реформа*, էջ 337:

¹⁰⁹ Հաշտարար դատարանները, որպես վարչական ընդդատության առաջին ատյան, հեղեղված էին, այսպես կոչված, «լիազորական գործերով», այսինքն՝ զանգառներով՝ ընդդեմ կառավարական և տեղական զանազան կոմիսարների, միլիցիայի պետերի:

¹¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 221, թ. 57:

1. Այն պաշտոնյան, որ կմերկացվի զեղծում կատարելու, կաշառք վերցնելու, խուզարկության ժամանակ իրեր սեփականացնելու, քաղաքացիների վրա բռնություն գործի դնելու և շանտաժի մեջ, 48 ժամվա ընթացքում բանտարկությունից մինչև մահվան պատիժ կստանա՝ համաձայն արտակարգ դատարանի համար սահմանված օրենքների:

2. Այն պաշտոնյան, որ կներկայանա կատարելու իր պարտականությունները և կանցնի իր իրավունքների սահմաններից, կենթարկվի բանտարկությունից մինչև տաժանակիր աշխատանքների համաձայն նույն օրենքների տրամաբանության»¹¹¹:

Հրամանում խոսքը գնում է 1920 թ. մայիսի 8-ի «Արտակարգ դատարանի և դրա դատին ենթակա գործերի մասին» ժամանակավոր օրենքի հիման վրա ստեղծված արտակարգ դատարանների և նրանց ընդդատյա հանցագործությունների մասին: Բայց օրենքով՝ պաշտոնեական հանցագործությունները հրամանն ընդունելու պահին ընդդատյա էին ընդհանուր իրավասության դատարաններին, այլ ոչ թե՝ արտակարգ դատարաններին: Փաստորեն, նախարարն իրեն իրավունք էր վերապահում փոխել արտակարգ դատարանների ընդդատությունը և մահապատիժ սահմանել այն հանցավոր արարքների համար, որոնք օրենքով մահապատիժ ենթակա չէին:

Օրենսդիր և գործադիր մարմինները ներխուժում էին արդարադատության իրականացման ոլորտ նաև արտակարգ դատարանների հիմնադրմամբ, հատկապես՝ 1920 թ. մայիսյան արտակարգ դատարանների, որոնք աչքի էին ընկնում ոչ միայն իրենց արտակարգությամբ, դատավարական երաշխիքներ ապահովելու անկարողությամբ, այլև՝ նրանով, որ անմիջապես և ուղղակիորեն ղեկավարվում էին կառավարության կողմից՝ ստանալով հրահանգներ՝ դատելու կամ չդատելու, մահապատիժ նշանակելու կամ չնշանակելու մասին: Այդ դատարանները, նույնիսկ՝ ձևականորեն, չէին մտնում արդարադատության նախարարության համակարգի մեջ, նրանցում չէր գործում դատավորի անկախության երաշխիք հանդիսացող անփոփոխելիության սկզբունքը:

Այս փաստերը և, ընդհանրապես, Հայաստանի Առաջին հանրապետության դատական համակարգի պատմաիրավական ուսումնասիրությունը մեզ հիմք են տալիս պնդելու, որ արդարադատության, որպես պետական գործունեության հատուկ տեսակի, և օրենսդիր ու գործադիր մարմինների իրավասությունների տարանջատումը կատարված էր ոչ լիարժեք կերպով, որ այն հանրապետության գոյության տարիներին, օրենսդիր, գործադիր և կուսակցական մարմինների կողմից անընդհատ խախտվում էր:

Այսպիսով՝ չնայած այն բանին, որ օրենսդիրն օգտագործել է «դատական իշխանություն» տերմինը, այնուամենայնիվ, իշխանությունների տարանջատման սկզբունքը, որի մեխը ոչ միայն ամբողջական պետական իշխանության սովորական, աշխատանքային, մեխանիկական բաժանումն է, այլ այնպիսի կազմակերպարարական միջոցառումները, որոնք ապահովում են դրանց

համագործակցությունը, հավասարակշռումը և հակակշռումը¹¹², ՀՀում, փաստորեն, չէր իրականացված:

Դատական իշխանությունը՝ որպես պետական իշխանության լիարժեք տարրերից մեկը, միայն արդարադատությունը չէ: Դատական իշխանությունը և արդարադատությունը նույնական հասկացություններ չեն: Տեսական գրականության մեջ «դատական իշխանություն» հասկացությունը բնորոշվում է՝ որպես պետական կառուցակարգի մեջ հատուկ տեղ զբաղեցնող մարմինների՝ դատարանների կողմից մարդկանց վարքագծի և ընկերային գործընթացների վրա ներգործելու հնարավորություն ու ընդունակություն¹¹³: Այլ կերպ ասած՝ դատական իշխանություն հասկացությունը ընդգրկում է բազմազան լիազորություններ, որոնցով օժտված են դատարանները: Ամբողջության մեջ դրանց իրացումն էլ հենց դատական իշխանության իրացումն է, որպես իշխանությունների տարանջատման սկզբունքի բաղկացուցիչ: Այդ լիազորությունների մեջ կարևոր տեղ է զբաղեցնում արդարադատությունը, սակայն լիիրավ դատական իշխանությունը չի հանգում միայն քրեական և քաղաքացիական արդարադատությանը: Դատական իշխանությունը պարտադիր ընդգրկում է նաև մի շարք այլ լիազորություններ, ինչպես՝ սահմանադրական վերահսկողությունը, պետական մարմինների և պաշտոնատար անձանց որոշումների ու գործողությունների օրինականության և հիմնավորվածության վրա կանոնավոր վերահսկողությունը, գործող օրենսդրության մեկնաբանումը դատական պրակտիկայի հիման վրա և այլն:

Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը չունեց սահմանադրական արդարադատության ինստիտուտ, չկար կանոնավոր վերահսկողություն գործադիր մարմինների ընդունած որոշումների օրինականության և հիմնավորվածության վրա: Այս իմաստով օրենսդիր մարմիններն իրենց իրավաստեղծագործության ընթացքում ունեին անսահմանափակ պոզիտիվիստական հնարավորություններ և կարող էին կամայականորեն փոխել քրեական դատավարության իրականացման կարգը, հիմնել դատավորների անկախությունը և անկողմնակալությունը չապահովող իրավական ընթացակարգ ունեցող արտակարգ դատարաններ՝ առանձին գործերի և անձանց, կոնկրետ իրադրության համար: Օրենքն ու իրավունքը «պարտադիր էին միայն ենթակաների համար, բայց ոչ՝ այն ստեղծող իշխանության»¹¹⁴, դա էլ հիմք է տալիս մեզ պնդելու, որ ՀՀ-ն իր կառավարման ձևով հանրապետություն էր, սակայն ոչ՝ պնդելու, որ ՀՀ-ն իր կառավարման ձևով հանրապետական իրավաբանական պետություն: Այդպիսի պոզիտիվիստական իրավաբանական գործելակերպը հայրենասիրական բռնապետության նպատակահարմարության տեսանկյունից էլ արդարացնելու հիմքեր չկան, որովհետև ուժեղ ազգային պետական իշխանություն՝ չի նշանակում կամայականություն:

Ոչ բավարար տնտեսական, անկայուն քաղաքական նախադրյալները,

¹¹² Տե՛ս АЗАРКИН Н. М., *Монтескле*, էջ 69-70:

¹¹³ Տե՛ս ГУЦЕНКО К. Ф./КОВАЛОВ М. А., *Правоохранительные органы*, էջ 33:

¹¹⁴ Տե՛ս НЕРСИСЯНЦ В. С., *Пути развития советского государства и права*, էջ 38:

բացասական միտում ունեցող բարոյահոգեբանական գործոնները պայմանավորում էին պետական կառուցակարգի ոչ լավագույն, անարդյունավետ գործունեությունը: Այդ երաշխիքների բացասական ազդեցության պայմաններում կարևորվում էր հատուկ իրավաբանական-կազմակերպական, նորմատիվային երաշխիքը, որ երկրորդական տեղ չէր զբաղեցնում մնացած երաշխիքների շարքում, այլ հանդես էր գալիս որպես ակտիվ գործոն: Պետության կողմից ընդունված հատուկ իրավաբանական միջոցառումներն (դատական համակարգի կազմակերպական և գործառնությանին առանձնահատկությունները) ընդունակ էին ազդելու մյուս երաշխիքների փոփոխման վրա դրական միտումով և շատ կարևոր էին օրինականության ապահովման, արդարադատության ճիշտ, արագ, արդյունավետ իրականացման համար: Ռուսական դատական բարենորոգման դրույթների ոչ հաջողակ ձևով ընկալումը դարձավ արդարադատության մարմինների անարդյունավետ գործունեության պատճառներից մեկը: Հանրապետության իշխանությունները չկարողացան «ստեղծել պայմաններ, որոնցում դատարանները կկարողանային անցնել արդարադատության իրականացմանը»:

Անհաջողության գլխավոր պատճառը ռազմավարական խնդրի սխալ ընտրությունն էր, այսինքն՝ ոչ թե իրականությունը պետք է հարմարեցվեր դատական համակարգին, այլ դատական համակարգը պետք է կառուցվեր իրականությանը, հասարակական հարաբերություններին համապատասխան: Իսկ հնարավոր բազմատարբերակ լուծումներ այսպիսի պայմաններում կային, օրինակ՝ սկզբում կառուցված դատական համակարգում տեղական պայմաններից ելնելով պատշաճ կառուցվածքային և դատավարական վերափոխումների իրականացումը, սակայն՝ պայմանով, որ դրանք կապահովվեին անհրաժեշտ կազմակերպական-տեխնիկական և կադրային երաշխիքներով: Վերջինս, այսինքն՝ բարեփոխումների կադրային ապահովումը ենթադրում էր դատական, դատախազական, քննչական պաշտոնյաների աշխատանքի և կյանքի նվազագույն պայմանների բանական սահմաններում երաշխավորումը, ինչը հնարավորություն կտար նրանց լինել անկախ և ինքնուրույն, գործուն: Նման մոտեցման կենսագործումը նախադրյալներ կստեղծեր համակարգից դուրս գտնվող մասնագետներին ներգրավել ոլորտում աշխատելու համար: Իր բացասական ազդեցությունը թողեց նաև այն հանգամանքը, որ արդարադատության նախարարությունը գլխավորել են տասը նախարարներ կամ պաշտոնակատարներ: Հերթականորեն փոխարինելով միմյանց՝ ամեն մեկը միջին հաշվով պաշտոնավարել է երեքից-չորս ամիս: Նախարարական այդպիսի խառնաշփոթը և ամեն անգամ կառավարական կուրսի փոփոխությունը չէին կարող լավագույն ազդեցություն թողնել դատական համակարգի գործունեության վրա:

Արդարադատության մարմինների համակարգի կառուցման թերություններն ակնհայտ էին նաև ժամանակակիցների համար: Հատկապես մամուլը և հասարակայնությունը պահանջում էին վերափոխումներ, պայքար՝ հանցավո-

րության դեմ, մարդու իրավունքների և ազատությունների պաշտպանություն և ապահովում: Իշխանություններն էլ այդ ճնշման տակ փոխանակ միջոցներ ձեռնարկելու՝ արդեն կառուցված համակարգն արդյունավետ դարձնելու, դիմում էին արտակարգ դատարանների և դատավարական ձևերի օգնությանը՝ խախտելով դատարանի միասնականության սկզբունքը, քաղաքացու շահերը շոշափող յուրաքանչյուր գործի արդարացի և օբյեկտիվ քննության իրավունքը: Սակայն նույնիսկ արտակարգ միջոցառումներն իրենց օրենսդրական, կազմակերպական-կառուցակարգային առանձնահատկություններով այնքան վատն էին, որ սրանք ևս չէին կարողանում կենսագործել իրենց առջև դրված խնդիրները, հաստատել օրինականություն և իրավակարգ հանրապետությունում: Մայիսյան արտակարգ դատարանների հիմնադրման հարցադրման, նրանց վերաբերյալ օրենքների մշակման ու ընդունման, դրանք կենսագործելու և հետագայում դրանցում փոփոխություններ կատարելու մեջ, ինչպես ջրի կաթիլի մեջ, արտացոլվել են ժամանակի իրականության, քաղաքականության հակասականությունը, ազգային բռնապետության և ժողովրդավարության հակասությունը, քաղաքական ղեկավարների անորոշ դեգերումներն ու խարխափումները: Այդպիսի քաղաքականության հետևանքով պետական կառուցակարգում դատական մարմինները վերածվել էին պետական կառավարման արտակարգ լիազորություններով օժտված մարմինների, ՆԳՆ-ի քնահաճույքներից կախված, կառավարչական ապարատի հետևից քարշ եկող կառուցակարգի:

Աղբյուրների ուսումնասիրությունից ակնհայտ է դառնում նաև մեկ այլ օրինաչափություն. դատական համակարգը, ինչպես և ամբողջ պետական կառուցակարգը սոցիալապես պայմանավորված է, այսինքն՝ այն պետության կամայական հայեցողության արդյունքը չէ, այլ հասարակական հարաբերություններին, իրավիճակին համապատասխան ստեղծվող ու գործող համակարգ: Դատական համակարգը, որը սովորական պայմաններում գործում էր բավականին արդյունավետ, հանրապետության ծանր տնտեսական, քաղաքական, սոցիալական, հոգեբանական իրականության մեջ ի վիճակի չէր ապահովելու իր առջև դրված խնդիրների նվաճումը: Անիշխանությունը և քաոսը, Առաջին հանրապետության գորշ իրականությունը ռուսական դատական կանոնադրությունների շատ դրույթներ վերածեցին «իդեալիզմի»: Եթե հնարավոր չէր ապահովել եղած համակարգի գործունեության համար անհրաժեշտ պայմաններ, ապա համակարգը պետք է վերափոխվեր, հարմարեցվեր իրականության պայմաններին: Առաջնակարգ խնդիրը ոչ թե «ներդաշնակ և ամբողջական» դատական համակարգի հաստատումն էր, այլ՝ իրավական հիմքերի վրա դրված արդարադատության իրականացումը: Այլ կերպ ասած՝ գերխնդիրը, նպատակը արդյունքն է, այսինքն՝ իրավակարգի հաստատումը, արդարադատության խնդիրների լիովին կենսագործումը, այլ ոչ թե՝ դատական մարմինների համակարգը, որը միայն միջոց է հասնելու իրավական հիմքերի վրա դրված արդարադատության կենսագործմանը:

12.4. ՕՐԵՆՍԴՐԱԿԱՆ ԵՎ ԵՆԹԱՕՐԵՆՍԴՐԱԿԱՆ ԻՐԱՎԱՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

12.4.1. Խորհրդարանների իրավասության բնույթը և իրավական ամրագրման հիմնախնդիրը

Հայաստանի Առաջին հանրապետության խորհրդարանների՝ Հայաստանի խորհրդի և Հայաստանի պառլամենտի տեղը պետական մարմինների համակարգում որոշելու համար կարևոր նշանակություն ունի նրանց՝ որպես խորհրդարանների իրավասությունը: Սովորաբար խորհրդարանների իրավասությունը կախված է պետական կառավարման և կառուցվածքի ձևերից, երկրում ժողովրդավարության աստիճանից, քաղաքական ուժերի հարաբերակցությունից և մի շարք այլ պայմաններից: Հայաստանի համար հատուկ նշանակություն էին ձեռք բերում նրա նորահռչակ հանրապետություն լինելը, չձևավորված իրավական համակարգը, վերջինիս սահմանադրական կարգավորում չունենալը: Խորհրդարանների իրավասությունն Առաջին հանրապետությունում չունեին իրավական հստակ ամրագրում: Պետաիրավական համակարգի հիմունքները որոշելիս հանրապետության հայրերն ընտրեցին կառավարման խորհրդարանական հանրապետության ձևը, որով էլ պայմանավորվեց առաջին և երկրորդ խորհրդարանների իրավասությունը: Սակայն ո՛չ հանրապետության հռչակման պահին և ո՛չ էլ հետագա գոյության ընթացքում քայլեր չձեռնարկվեցին խորհրդարանի իրավասությունն իրավաբանորեն ամրագրելու ուղղությամբ¹¹⁵: Միակ իրավական ակտը, որն անուղղակիորեն շոշափում էր այդ հարցը, 1918 թ. օգոստոսի 10-ին ընդունված «Հայաստանի խորհրդի նախագ»-ն էր, որում ամրագրված խորհրդարանական գործառնության կառուցակարգը և ընթացակարգերը հնարավորություն են տալիս անուղղակիորեն փաստել խորհրդարանի իրավասության բաղադրատարրերը: Այսպիսով, Հայաստանի Առաջին հանրապետության խորհրդարանների իրավասության հիմնախնդիրներն ուսումնասիրելու և դրա բաղադրատարրերը վերհանելու համար շատ թույլ ելակետ են խորհրդարանի ներքին կանոնակարգը և, անշուշտ, Հայաստանի խորհրդի ու Հայաստանի պառլամենտի փաստական գործունեությունը, որոնց վերաբերյալ կցկտուր տվյալներ են պահպանվել դրանց նիստերի համառոտ արձանագրություններում:

Խորհրդարանների իրավասության բնույթից կամ լիազորությունների հանրագումարի տեսանկյունից պառլամենտագիտության մեջ ընդունված է առանձնացնել խորհրդարանների երեք տեսակ՝ անսահմանափակ լիազոր-

¹¹⁵ Խորհրդարանի իրավասության ոչ բավարար իրավական ամրագրումը եզակի երևույթ է: Երկրների մի մասում խորհրդարանների իրավասությունը ենթարկված է մանրամասն իրավական ամրագրման, մյուսներում այդ իրավասությունն իրավական հստակ կարգավորում չունի:

ություններով, սահմանափակ լիազորություններով և խորհրդատվական բնույթի պառլամենտներ: Մեկ այլ դասակարգման համաձայն, որի չափանիշը խորհրդարանների իրավասության ծավալն է, առանձնացնում են երեք տեսակի խորհրդարան՝ անսահմանափակ իրավասությամբ, բացարձակ սահմանափակ իրավասությամբ, հարաբերականորեն սահմանափակ իրավասությամբ: Վերջին դասակարգման հեղինակներն անսահմանափակ իրավասությամբ խորհրդարանի օրինակ են համարում խորհրդարանական կառավարման ձև ունեցող երկրների պառլամենտները՝ որպես օրինակ վկայակոչելով բրիտանական պառլամենտը, որի վերաբերյալ արժե հիշատակել հայտնի թեմավոր խոսքը, որ «խորհրդարանը կարող է անել ամեն ինչ, բացի կնոջը տղամարդ դարձնելուց և հակառակը»¹¹⁶: Սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ «անսահմանափակ իրավասությամբ խորհրդարան» հասկացությունը չի ենթադրում բացարձակություն: Եթե պետական իշխանության համակարգում գործում է թեկուզև իշխանությունների բաժանման սկզբունքը, ապա դրանով իսկ արդեն առկա է խորհրդարանի իրավասության սահմանափակում, հետևաբար «անսահմանափակ իրավասությամբ խորհրդարան» ձևակերպմանը պետք է վերաբերվել վերապահումով¹¹⁷:

Իրավաբանական տեսանկյունից «անսահմանափակ խորհրդարան» հասկացությունը կամ խորհրդարանի գերակայությունը, ըստ բրիտանական սահմանադրագետների, նշանակում է ընդամենը մի շարք պայմանների առկայություն, մասնավորապես՝ ա) օրենքների գերակայություն (օրենսդրելը խորհրդարանի մենաշնորհն է, իսկ օրենքներն ունեն բարձրագույն իրավաբանական ուժ այլ ակտերի նկատմամբ), բ) խորհրդարանի իրավազորությունը հաստատել պետական բյուջեն և սահմանել հարկեր, գ) կառավարության կոլեկտիվ պատասխանատվությունը խորհրդարանի առջև, դ) նման այլ մրցակցող իշխանության բացակայությունը և այլն»¹¹⁸:

* * *

Առաջին հանրապետության հիմնադրման եղանակը և պետական իշխանության ստեղծման առանձնահատկությունները, ներառյալ խորհրդարանական կամ պետական շինարարության փորձի բացակայությունը, կառավարման դուալիստական միապետական համակարգից անցումը հանրապետականի, պատշաճ սահմանադրական կարգավորման բացակայությունը, անսպասելիության գործոնը պայմանավորեցին այն հանգամանքը, որ առաջին խորհրդարանը հիմնադրվեց ոչ թե որպես բացարձակ սահմանափակ իրավասությամբ խորհրդարան կամ հարաբերականորեն սահմանափակ իրա-

¹¹⁶ Տե՛ս ЕНГИБАРИАН Р. В., *Сравнительное конституционное право*, էջ 295-298:

¹¹⁷ Անսահմանափակ լիազորություններով բարձրագույն ներկայացուցչական մարմիններ եղել են միայն ամբողջատիրական սոցիալիստական երկրներում, որոնցում այդ մարմինների իրավասությունը կառուցված էր լիիշխանության սկզբունքի վրա և կարող էր իր քննարկմանը վերցնել ցանկացած հարց:

¹¹⁸ Տե՛ս ЕНГИБАРИАН Р. В., *Конституционное развитие в современном мире*, էջ 356:

վասությամբ խորհրդարան¹¹⁹, այլ՝ անսահմանափակ իրավասությամբ խորհրդարան: Նման կարգավիճակի «ավանդույթները» շարունակեց Հայաստանի պառլամենտը: Լինելով անսահմանափակ իրավասությամբ խորհրդարաններ՝ դրանց իրավասության առանձին, լիարժեք և հիմնական տարրեր էին օրենսդիր լիազորությունը, բյուջետային լիազորությունը, գործադիր իշխանության նկատմամբ վերահսկողական իրավասությունը՝ իր բազմազան լիազորություններով հանդերձ, իրավասությունը դատական իշխանության ոլորտում:

12.4.2. Խորհրդարանի օրենսդրական իրավասությունը և օրինաստեղծագործության կառուցակարգը

Օրենսդրական իրավասությունն օրենքներ ընդունելու լիազորությունների համակցություն է, որը կազմում է խորհրդարանի ամբողջ իրավասության գլխավոր մասը, և որի կեսագործումը խորհրդարանի գործունեության մեջ զբաղեցնում է ամենամեծ տեղը: Ընդ որում, Հայաստանի դեպքում խոսքը և՛ օրենքների ընդունման, և՛ դրանց հրապարակման մասին է, որովհետև այստեղ վերջին գործառույթը ևս իրականացնում էր խորհրդարանը: Օրենքների հրապարակման գործընթացին չէր մասնակցում որևէ այլ արտախորհրդարանական մարմին: Ռուսական կայսրության «Հիմնական պետական օրենքների հավաքածուն»՝ 1906 թ. ապրիլի 23-ի խմբագրությամբ, սահմանում էր, որ օրենսդիր իշխանությունն իրականացնում է կայսրը՝ Պետական դումայի և Պետական խորհրդի հետ համատեղ: Ընդ որում, կայսրն ուներ օրենսդրական նախաձեռնության և բացարձակ վետոյի իրավունք¹²⁰: Նման սահմանադրական կարգավորման պայմաններում Հայաստանի խորհրդարաններն օրենսդրման ոլորտում յուրացրել էին և՛ կայսեր, և՛ Պետական դումայի իրավունքները:

Օրենքների՝ որպես խորհրդարանի ընդունած ակտերի գերակայությունը խարսխված է այն հիմնադրույթի վրա, որ դրանք ժողովրդի ընդհանուր կամքն արտահայտող մարմնի ակտեր են և կարգավորում են կարևոր, կայուն հասարակական հարաբերությունները: Հայաստանի խորհուրդը՝ խորհրդարանի կարգավիճակ ունեցող առաջին մարմինը, ստեղծվեց որպես «պետական իշխանության բարձրագույն օրենսդիր մարմին»: Այդ են վկայում Հայաստանի խորհրդի անդրանիկ՝ բացման կամ հիմնադիր նիստին Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդի փոխնախագահ Ա. Սահակյանի հետևյալ խոսքերը. «Քաղաքացիներ, պատգամավորներ Հայաստանի խորհրդի՝ Գերագույն Հայոց Ազգային խորհրդի կողմից ես պատիվ ունիմ այսօր բաց անել անդրա-

նիկ նիստը Հայաստանի խորհրդի և հայտարարել, որ այսուհետև սա է միակ լիազոր մարմինն ամփոփող իր մեջ Հայաստանի Հանրապետության պետական իշխանությունը: ... Կազմակերպված է վերջնականապես և Հայաստանի խորհուրդը՝ իբրև երկրի օրենսդիր բարձր մարմին»¹²¹:

Պառլամենտագիտության մեջ, ըստ խորհրդարանի օրենսդրական իրավասության ամրագրման բնույթի, խորհրդարաններն ընդունված է բաժանել երեք խմբի՝ բացարձակ անսահմանափակ, բացարձակ սահմանափակ, հարաբերական սահմանափակ օրենսդրական իրավասությունով¹²²: Եթե այս տեսանկյունից դիտարկենք Առաջին հանրապետության օրենսդիր իշխանության իրական մոդելը, ապա կարող ենք եզրակացնել, որ երկու խորհրդարաններն էլ՝ և՛ Հայաստանի խորհուրդը, և՛ Հայաստանի պառլամենտը, իրենց օրենսդրական իրավասության բնույթով բացարձակ անսահմանափակ օրենսդրական իրավասությամբ խորհրդարաններ էին, քանզի դրանք իրավաբանորեն օժտված էին իրավազորությամբ՝ ընդունելու օրենքներ ցանկացած հարցով: Առաջին հանրապետության ոչ մի օրենսդրական ակտով թվարկված չէր հարաբերությունների որևէ շրջանակ, որը չէր կարող քննարկվել խորհրդարանում և լուծվել դրա ընդունած օրենքով¹²³: «... պարզագույն ձևեր են ՀՀ մեջ գործող օրենսդիր օրգանն ու օրինադրման ձևը: Մենք ունենք մեկ հատիկ մարմին, որն իրավունք ունի մենակ և անբաժան գործադրելու օրենսդրական իշխանությունը. մեզանում գոյություն չունի ոչ Չրդ պալատ, ոչ հանրապետության նախագահ, կամ որևէ այլ հիմնարկություն ու պաշտոնատար անձ, որն իրավատեր լիներ բաժանելու օրենսդիր իշխանություն բանեցնելու իրավասությունը Հայաստանի խորհրդի հետ: Միայն այն կարգադրությունն է օրենք մեզանում, ինչ որ խորհրդարանն է սահմանում. և ինչ որ սահմանում է խորհրդարանը – օրենք է»¹²⁴:

Անշուշտ, խորհրդարանի օրենսդրական իրավասության բացարձակ անսահմանափակ բնույթը, որ հաստատվեց սկզբնական շրջանում, կայուն կարգավիճակ չէր, որովհետև նույնիսկ երկու և կես տարվա գործունեության ընթացքում նկատվում էր դրա, այսինքն՝ օրենսդրական իրավունքների սահմանափակման միտում: Այդ միտումը դրսևորվում էր նախ նրանով, որ օրենսդրական նախաձեռնության իրավունքը մեծապես կենտրոնացնում էր կառավարության ձեռքին, և երկրորդ՝ Առաջին հանրապետության պետական կառուցակարգում պատվիրակված օրենսդրման յուրահատուկ ինստիտուտի դրսևորմամբ: Նույնիսկ այս դեպքում խորհրդարանը, հատկապես՝

¹²¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 11, թ. 32-33:

¹²² Տե՛ս Конституционное право зарубежных стран, էջ 309; ЕНГИБАРЯН Р. В., Сравнительное конституционное право, էջ 297:

¹²³ Խորհրդարանների իրավասության, ներառյալ՝ օրենսդրական, կարգավորման անհատականությունը բնորոշ է շատ երկրների: Բայց, այդուհանդերձ, բոլոր երկրներում սահմանադրական ակտերը խորհրդարանների իրավասության շրջանակ են ներառում օրենսդիր, բյուջետային, վերահսկողական, արտաքին քաղաքական և մի շարք այլ բնույթի ոլորտները:

¹²⁴ Տե՛ս «Ձանգ», թերթ, Երևան, 1918, 20 սեպտեմբերի, թիվ 55 (71):

¹¹⁹ Առաջին հանրապետության խորհրդարանները չի կարելի դիտել որպես բացարձակ սահմանափակ կամ հարաբերականորեն սահմանափակ իրավազորությամբ խորհրդարաններ, որովհետև Հայաստանում չկար խորհրդարանի օրենսդիր իրավազորության շրջանակի մեջ մտնող հարցերի սահմանափակում, ինչպես նաև՝ դաշնային կամ այլ հիմքերով պետության ապակենտրոնացում:

¹²⁰ Տե՛ս Свод основных законов, 1906 г., 23 апреля, ст. 91, էջ 82-83:

Հայաստանի պառլամենտը, ձգտում էր իր ձեռքում կենտրոնացնել վերահսկողությունը պատվիրակված օրենսդրության նկատմամբ:

Հայաստանի Առաջին հանրապետության խորհրդարանների օրենսդրական իրավասություններն իրենց բնույթով, իրավական կարգավորման առանձնահատկություններով իրարից չէին տարբերվում: Ուստի օրենսդրական իրավասության հետազոտումը չենք կատարի հատվածաբար, առանձին-առանձին, հատկապես որ երկուսն էլ գործել են օրենսդրական գործունեության նույն կառուցակարգի հիման վրա: «Հայաստանի խորհրդի նախագահ»-ի 4-րդ գլխի (խորհրդում գործերի վարույթի կարգը) առաջին բաժինը, որ նվիրված էր «օրենսդրական գործերի քննարկման կարգին», կարգավորում էր օրենսդրական գործընթացը խորհրդարանում: Այստեղ այդ կարգավորումը վերաբերում էր օրենսդրական գործընթացի միայն ներխորհրդարանական փուլին, չէր ներառում օրենսդրական նախաձեռնության և այնուհետև օրենքների հրապարակման ու ուժի մեջ մտնելու հարաբերությունների կարգավորումը: Սա, անշուշտ, «նախագի» թերություններից էր, որը, սակայն, հետագայում մասնավոր ընթացիկ օրենքներով ներառվեց օրենսդրական կարգավորման շրջանակ:

Սովորաբար, օրենսդրական գործընթացը ենթադրում է օրենսդրական նախաձեռնության, օրինագծի քննարկման, օրինագծի ընդունման, օրենքի հաստատման և հրապարակման, ինչպես նաև՝ ուժի մեջ մտնելու փուլերը: Նշված փուլերից խորհրդարանի կանոնակարգը կարգավորում էր օրինագծի քննարկման և օրինագծի ընդունման փուլերը: Մնացած փուլերի կարգավորումն սկզբնական շրջանում կատարվում էր հին օրենսդրության հիման վրա, սակայն հանրապետության պետական կառուցակարգի ձևավորմանը զուգընթաց՝ դրանք ևս ենթարկվեցին կարգավորման՝ զուտ հանրապետական, ընթացիկ օրենքներով:

Օրենսդրական նախաձեռնության փուլը: Օրինագիծը, որպես կանոն, քննարկման ենթակա էր, եթե այն նախաձեռնված էր պատշաճ սուբյեկտների կողմից և համապատասխանում էր սահմանված կանոններին: Ընդհանրապես, կախված օրենսդրական նախաձեռնության սուբյեկտից, տարբերում են նաև ժողովրդական և հատուկ նախաձեռնությունները (պետական արտախորհրդարանական որոշ մարմինների իրավունքը՝ կատարել օրենսդրական նախաձեռնություն): Օրենսդրական նախաձեռնության սուբյեկտների շրջանակի հարցը օրենսդրական հստակ կարգավորման ենթարկված չէր: Խորհրդարանների արձանագրությունների հետազոտությունը ցույց է տալիս, որ վերը նշված երկու տեսակներն Առաջին հանրապետությունում գոյություն չունեին: Հայաստանի Առաջին հանրապետությունում ընդունված էր օրենսդրական նախաձեռնության երկու տեսակ՝ կառավարական (բայց ոչ՝ պետության գլխի) և խորհրդարանական¹²⁵: Խորհրդարանի կանոնակարգը

¹²⁵ Խորհրդարանական օրենսդրական նախաձեռնությունը, որպես կանոն, ընդունված է բոլոր պետություններում, և դրա սուբյեկտներն են անհատ պատգամավորը, պատգամավորների խումբը,

կարգավորում էր միայն օրենքների քննարկման և ընդունման կարգը: Իսկ դրանց նախորդող հարաբերությունները դուրս էին մնացել օրենսդրական կարգավորման շրջանակից: Արխիվային փաստաթղթերի հետազոտությունը վկայում է, որ Հայաստանի երկու խորհրդարաններում էլ օրենսդրական նախաձեռնության իրավունքով օժտված էին կառավարությունը, խորհրդարանի պատգամավորը և խորհրդարանի հանձնաժողովները¹²⁶:

Օրինաստեղծագործության այս փուլի հարաբերությունների իրավական կարգավորմանն առաջինն անդրադարձավ կառավարությունը: Վերջինս օրինագծերը դնում էր քննարկման նախարարների խորհրդի նիստում, այնուհետև, եթե օրինագիծը հավանության էր արժանանում կառավարության կողմից, այն ուղարկվում էր խորհրդարան՝ պատշաճ կարգով ընթացքի մեջ դնելու համար: Կառավարությունը կարող էր օրինագիծը հայտարարել շտապողական¹²⁷: Այդ դեպքում խորհրդարանը պետք է անցկացներ արագացված քննարկում: Կառավարությունը հենց սկզբից կանխեց նախարարությունների կողմից այսպես կոչված՝ «օրենսդրական առաջարկության» ինստիտուտի կիրառումը, երբ որ օրենսդրական նախաձեռնության սուբյեկտը միայն առաջարկում կամ գաղափար է տալիս ընդունելու, փոխելու կամ վերացնելու օրենքը: 1919 թ. մայիսի 2-ին վարչապետի պաշտոնակատարը բոլոր նախարարներին ուղարկել էր շրջաբերական, որով նրանց պարտադրվում էր իրենց առաջարկությունները «Մինիստրների խորհուրդ ներկայացնել գրավոր կերպով, նախօրոք, և այն առաջարկություններին, որոնք պահանջում են օրենսդրական լուծում, կցել անպայման օրինագիծ»: Իհարկե, այդ պահին կառավարությունն ուներ օրենսդրական լիազորություններ և նրա համար շատ դժվար էր հանպատրաստից ձեռնարկել օրենսդրական գործընթաց, որով և պայմանավորված էին շրջաբերականի պահանջները: Սակայն հետագայում, երբ սկսեց գործել Հայաստանի պառլամենտը, նկատվում էին օրենսդրական նախաձեռնության կարգի խախտումներ, ինչը հանգեցրեց խորհրդարանի կողմից հարցի քննարկմանը (10 հոկտեմբերի, 1919 թ.): Քննարկման նախաձեռնողը պատգամավոր Վ. Փափազյանն էր, որն առաջարկում էր այնպիսի կարգ սահմանել, որով բոլոր օրինագծերը խորհրդարան մտնեն նախարարների խորհրդի անունից, այլ ոչ թե՝ առանձին նախարարների կողմից¹²⁸: Քանի

մշտական հանձնաժողովները և այլն:

¹²⁶ Օրենսդրական նախաձեռնության իրավունքը ունեցող սուբյեկտների շրջանակը թուղթիկ մատնանշում է «Հայաստանի խորհրդարան (Ամսական համառոտ տեսություն)» հոդվածը, որը հրապարակվել է «Ձանգ» թերթի 1918 թ. հոկտ. 9-ի թիվ 60 (78) համարում: Տարօրինակ է, բայց այդտեղ անհատ պատգամավորների այդ իրավունքն ուղղակիորեն նշված չէ: Սակայն խորհրդարանների աշխատանքի ընթացքում նկատվում են անհատ պատգամավորների նախաձեռնած օրինագծեր:

¹²⁷ Օրինակ՝ կառավարությունը 1919 թ. հունվարի 27-ի նիստում հաստատված օրինագծի կապակցությամբ կայացրել է հետևյալ որոշումը. «Օրինագծին հավանություն տալ և ներկայացնել Հայաստանի խորհրդին՝ ի հաստատություն՝ հայտնելով շտապողականությունը» (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 14, 1-ին մաս, թ. 19):

¹²⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 58, թ. 116:

որ Նախարարների խորհուրդը «հավաքական պատասխանատուն» էր, ուրեմն, որպես նրա համաձայնության հավաստիք, բոլոր օրինագծերը պետք է կրեին նախարարապետի և համապատասխան նախարարի ստորագրությունները: Ֆինանսական բնույթի օրինագծերը (վարկային խնդրանք, հարկային, բյուջետային և այլն) անպայման պետք է կրեին նաև ֆինանսների նախարարի ստորագրությունը, որովհետև նա էր միակ պատասխանատուն պետական բյուջեի հավասարակշռության և համաչափության համար:

1919 թ. նոյեմբերի 28-ին Հայաստանի պառլամենտն ընդունեց օրենք «Կառավարության կողմից պառլամենտ մտնող օրինագծերի ձևի մասին», որով ամրագրվեց հետևյալը. կառավարության կողմից Հայաստանի խորհրդարան մտնող յուրաքանչյուր օրինագիծ պետք է կրի վարչապետի և համապատասխան նախարարի ստորագրությունները, իսկ ֆինանսական բնույթ ունեցող օրինագծերը՝ նաև ֆինանսների նախարարի ստորագրությունը¹²⁹: Սակայն, նույնիսկ այս օրենքի ընդունումից հետո, նախարարությունները շարունակում էին օրինագծերը ներկայացնել օրենքի խախտումով: Նախարարների խորհրդի գործերի կառավարիչը 1919 թ. դեկտեմբերի 23-ին ստիպված շրջաբերական նամակ է հղում բոլոր նախարարություններին՝ պահանջելով օրինագծի ձևին ներկայացվող կանոնների պահպանում: Նամակում արձանագրված է, որ «Կառավարության դիվանը ստիպված է լինում երբեմն մի քանի անգամ վերադարձնել օրինագծերը, մինչև որ մինիստրությունը կկատարի օրինագծերը ներկայացնելու պահանջված ձևականությունները: Այդ հանգամանքը տեղիք է տալիս երկուստեք ավելորդ գրագրության, ժամանակի կորստյան, որի հետևանքով հաճախ կառավարության դիվանը հնարավորություն չի ունենում օրինագծերը ժամանակին ներկայացնել պառլամենտ»¹³⁰:

Օրինագծի քննարկումը: Ըստ «նակագի»՝ խորհրդարանը, առանց հանձնաժողովների քննարկման և նրանց ներկայացրած զեկուցման, չէր կարող ձեռնարկել օրինագծի քննարկում: Խորհրդարանի ստացած օրինագծերի (կառավարական) և օրենսդրական հայտարարությունների մասին մոտակա նիստերից մեկում զեկուցվում էր խորհրդարանի ընդհանուր ժողովին: Այնուհետև օրենսդրական հայտարարությունները և օրինագծերը խորհրդարանի որոշմամբ փոխանցվում էին համապատասխան խորհրդարանական հանձնաժողովին: Բոլոր օրինագծերը, որ հանձնաժողովներից փոխանցվում էին ընդհանուր ժողովին, ենթակա էին երեք քննարկումների:

Օրինագծի քննարկումը սկսվում էր դրա հիմնական դրույթների ընդհանուր քննարկումով (առաջին ընթերցում), որից հետո նիստի նախագահողը քվեարկության էր դնում օրինագիծը հոդված առ հոդված քննարկելու հարցը: Եթե դա քվեարկությամբ մերժվում էր, ապա օրինագիծը համարվում էր չընդունված: Երկրորդ և երրորդ ընթերցումների առարկան օրինագծի հոդված

առ հոդված քննարկումն էր: Սակայն տարբերությունն այն էր, որ երկրորդ քննարկման ընթացքում կարելի էր անել փոփոխությունների և լրացումների գրավոր առաջարկներ, իսկ երրորդ ընթերցման ժամանակ՝ ոչ:

Եթե օրենսդրական նախաձեռնության հեղինակը կառավարությունն էր, ապա օրինագիծը, նախքան խորհրդարանի քննությունը, տրվում էր համապատասխան հանձնաժողովներին՝ ելնելով օրինագծի բովանդակությունից: Եթե օրինագիծն օրենսդրական բնույթի էր, հանձնվում էր օրենսդրական հանձնաժողովին, ֆինանսականի դեպքում՝ ֆինանսականին և այլն: Հանձնաժողովում քննարկվելուց հետո օրինագիծը հանձնաժողովի եզրակացությամբ հանձնվում էր խորհրդարանի քննարկմանը: Իսկ եթե օրենսդրական նախաձեռնության հեղինակը հանձնաժողովն էր, ապա խորհրդարանի նախագահության կողմից նիստում հայտարարվելուց հետո, այն անմիջապես մտնում էր հաջորդ նիստի օրակարգ: Խորհրդարանի ընդհանուր նիստի քննարկմանը հասած օրինագծերը կարող էին լինել երկու տեսակ՝ սովորական կամ ոչ շտապողական և շտապողական: Սովորական օրինագծերի դեպքում 2-րդ և 3-րդ ընթերցումների միջև եղած ժամանակամիջոցը լինում էր 3 օրից ոչ պակաս և 7 օրից՝ ոչ ավելի: Շտապողական ճանաչված օրինագծերի դեպքում այդ ժամանակամիջոցը, սովորաբար, կրճատվում էր:

Օրինագծի ընդունումը: Երրորդ ընթերցման ժամանակ հոդված առ հոդված քվեարկվելուց հետո նախագահողը քվեարկության էր դնում հարցն այն մասին, թե ընդունում է արդյոք խորհրդարանը օրինագիծն ամբողջությամբ: Դրական ելքի դեպքում օրինագիծը համարվում էր ընդունված: Խորհրդարանի ընդունած օրինագիծը հանձնվում էր խորհրդարանի խմբագրական հանձնաժողովին, որը խմբագրում էր օրինագծի վերջնական տեքստը, իսկ այնուհետև օրինագիծը ներկայացնում էր ընդհանուր ժողովի հաստատմանը:

Օրենքի հաստատումը և հրապարակումը: Խորհրդարանի ընդունած օրինագիծը, որպես կանոն, անցնում է հաստատման (կամ ստորագրում) և հրապարակման (պրոմուլգացիա) փուլերը: Խորհրդարանական կառավարման ձև ունեցող հանրապետության համար առաջանում էր օրինաստեղծ գործընթացի այս երկու փուլերից հատկապես առաջինի հիմնախնդիրը, որովհետև խորհրդարանական հանրապետությունում օրենքի ստորագրությունը, սովորաբար, կատարում է պետության գլուխը: Առաջին հանրապետության պետական կառավարման առանձնահատկություններից ելնելով՝ երևի թե այդ գործառույթը պետք է կատարեր ՀՀ վարչապետը: Սակայն Առաջին հանրապետության քաղաքական վերնախավը չընտրեց այդ ուղին: Ամենայն հավանականությամբ, օրենքները ստորագրելու և հրապարակելու հարցին չտրվեց օրինաչափ լուծում, որովհետև դա ձեռնադրեց չէր ոչ դաշնակցականներին, ոչ էլ՝ Հայաստանի խորհրդի մյուս խմբակցություններին: 1918 թ. օգոստոսին վարչապետ ընտրված ուրույն քաղաքական գործիչ Հ. Քաջազունին դաշնակցության համար անվերապահորեն ընդունված չէր: Նրա՝ վարչապետ ընտրվելը քաղաքական փոխզիջումների արդյունք էր: Հենց այդ հանգամանքն

¹²⁹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետություն, Օրենքների հավաքածու, հրատ. Պառլամենտի, 1919 թ., դեկտեմբերի 5, Եր., թիւ 6, յօդ. 70, էջ 4748:

¹³⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 58, թ. 202:

էր պատճառը, որ օրենքների հաստատման իրավունքը հանրապետության վարչապետին չվերապահվեց: Հետագա իրադարձությունները՝ դաշնակցության կողմից Հ. Քաջազունու մեկուսացումը և չեզոքացումը, նրա՝ արդեն հետհանրապետական շրջանում բռնած դիրքորոշումը հաստատում են այս ենթադրությունը, բացատրում օրենքների հաստատման նման ինստիտուտ հիմնադրելու քաղաքական դրդապատճառները:

Համաձայն «Հայաստանի խորհրդի նախագի» 61-րդ հոդվածի՝ խորհրդարանի ընդունած օրինագիծը հանձնվում էր խմբագրական հանձնաժողովին, որը, հաստատելով օրինագծի վերջնական շարադրանքը, այն ներկայացնում էր խորհրդարանի ընդհանուր ժողովի հաստատմանը: Խորհրդարանի կանոնակարգը չէր կարգավորում ընդունված օրենքի հետագա ճակատագիրը: Խորհրդարանի գործունեության առաջին իսկ օրից նկատվեց այս բացը: Այս դեպքում չէր կարող գործել կայսերական հին օրենսդրությունը, որովհետև օրենքների հրապարակման միապետական կառուցակարգը չէր համապատասխանում խորհրդարանական հանրապետության կառավարման ձև ունեցող իշխանական կառույցին: Հանրապետական օրենսդրությամբ բաց էր մնացել օրենքների հաստատման և հրապարակման գործընթացի կարգավորումը: Այդ հարցը դարձավ վիճահարույց, վերածվեց բանավեճի՝ կառավարության և խորհրդարանական որոշ ուժերի, խորհրդարանի տարբեր խմբակցությունների միջև¹³¹: Դա վկայում է դաշնակցական օրգան «Զանգ» թերթում հրապարակված հոդվածը, որի հեղինակն ամեն կերպ փորձում է հիմնավորել, որ օրենքների հրապարակումը զուտ խորհրդարանական գործառույթ է. «Եվ վերջապես, այդ մեկ հատիկ օրենսդիր մարմինը (Հայաստանի խորհուրդը) ինքն է սահմանում ազատորեն օրենք հրատարակելու կարգն ու եղանակը, և գոյություն չունի որևէ այլ մարմին կամ իշխանության կողմից սահմանված, խորհրդարանի համար դրսից հրամանագրված և պարտադիր իրավական կանոն՝ օրենքներ հրատարակելու և հաստատելու կարգի վերաբերյալ: Մեկ հատիկ և կատարելապես լիազոր, որևէ ուրիշ իշխանությունից չսահմանափակված օրենսդիր հիմնարկություն և մեկ օրենսդրական եղանակ գոյություն ունեն ՀՀ մեջ ամեն խնդրի, առարկայի և գործի վերաբերյալ ամեն տեսակ օրենքներ դնելու և վերացնելու համար: Հայաստանի պետական խորհրդարանն է այդ հիմնարկությունը, սրա կազմի ձայների մեծամասնության վճիռն է այդ եղանակը: Հետևապես, մեզանում օրենքի իրավական ծագման վավերականության ստուգումը՝ պարզապես խորհրդարանի համապատասխան նիստի և որոշման օրինավորության հարցի ստուգումն է:

Ինչպես հայտնի է, յուրաքանչյուր կոլեգիայի նախագահի իրավունքն ու պարտականությունն է՝ հետամտել և վերահսկել ժողովի նիստի օրինապահության սահմաններից չչեղվելու վրա, իսկ օրինավոր ճանաչելու վերին իրա-

¹³¹ Այդ հաստատվում է Հայաստանի խորհրդի 1918 թ. սեպտեմբերի 11-ին 24-ի նիստերի, թեկուզև թողնելով, արձանագրություններով, «Կառավարության լրաբեր», պաշտոնաթերթ, 1918, սեպտեմբեր, թիվ 4: «Զանգ», թերթ, Երեւան, 1918, սեպտեմբեր, թիվ 60 (75):

վունքը, երբ խնդիրը գերագույն մի ժողովի (պարլամենտի) նիստի է վերաբերում, պատկանում է բնականորեն նույն այդ ժողովին. այդ օրինավորության վավերագիրապացույցը – նույն նիստի արձանագրությունն է՝ պատշաճավոր կերպով վավերացված: Հետևապես, Խորհրդարանի նախագահի վկայությունն ու վավերացումը լուծում է մեզանում օրենքի ծագման վավերականությունն հաստատելու խնդիրը: Այդ ակտը կատարվում է նախագահի պարզ մակագրությամբ՝ տվյալ օրենքը հրապարակելու մասին: Նույն մակագրական կարգադրությունը խորհրդարանի նախագահի պարտականությունն ու իրավունքն է նաև մի այլ տեսակետով: Օրենքը խորհրդարանի մի վճիռ է, որը սահմանվում է երկրում, ժողովրդի ու կառավարության կողմից կատարվելու համար. երկրում կատարելու համար օրենքը պետք է, այսպես ասած, դուրս գա խորհրդարանի դահլիճի պատերից և հաղորդվի դրսի աշխարհին, ընդհանրությանը. օրենքի հրապարակումն այն առաջին քայլն է, որ նախապայմանն ու անհրաժեշտ հիմքն է հանդիսանում օրենքի գործադրման. յուրաքանչյուր կոլեգիայի (բազմանձնյա աստիճանի) վճիռների գործադրման մասին առաջին և գլխավոր հոգացողը և կարգադրողն է պաշտոնե հանդիսանում է նույն կոլեգիայի նախագահը: Հետևապես Հայաստանի խորհրդի նախագահին է պատկանում օրենքի հրապարակման պատշաճավոր կարգադրությունը, որպես մեր պարլամենտական կոլեգիայի դրած վճիռ (օրենքի) գործադրման մասին հոգալու մի ակտ:

Օրենքի հրապարակման կարգադրությունը և հսկողությունը մեզանում, բնականաբար, Խորհրդարանի նախագահին պատկանող մի ֆունկցիա է: Նույն կարգով է լուծվում նաև օրենքի հրատարակելիք բովանդակության ստուգության և ճիշտ սրբագրության խնդիրը: Օրենքի իսկական բնագիրը մեզանում պետք է որոնել Խորհրդարանի համապատասխան նիստի արձանագրության մեջ, որի անբաժան մասն է նա կազմում: Այդ բուն բնագրից ընդօրինակված պատճենը, Խորհրդարանի ավագ քարտուղարի ձեռքով վավերացված նախագահի մակագրությամբ հանձնվում է տպագրության»¹³²:

Ինչպես տեսնում ենք, հոդվածագիրը, որը կատարել է խորհրդարանի դաշնակցական խմբակցության պատվերը, լրիվ միակողմանի դիրք ընդունելով, անտեսելով այդ հարցում համաշխարհային փորձը, հիմնավորել է, որ Հայաստանի համար բնական և օրինաչափ է օրենքի հաստատման ու հրապարակման գործառույթը խորհրդարանում կենտրոնացնելը: Հակամարտության հետևանքը եղավ այն, որ 1918 թ. սեպտեմբերի 24-ին Հայաստանի խորհուրդն ընդունեց օրենք «Օրենքները պահելու և հրատարակելու մասին»¹³³: Փոփոխելով և լրացնելով հին օրենսդրությունը՝ այս օրենքը սահմանեց, որ օրենքների բնագրերը պահվում են Հայաստանի խորհրդում: Օրենքի իսկական բնօրինակ էր համարվում Հայաստանի խորհրդի կողմից հաստատված վերջնական բնագիրը՝ վավերացված խորհրդի նախագահի և

¹³² Տե՛ս «Զանգ», թերթ, Երեւան, 1918, 20 սեպտեմբերի, թիվ 55 (71):

¹³³ Տե՛ս Հայաստանի խորհրդի հաստատված օրենքները, 1918, յօդ. 12, էջ 78:

ավագ քարտուղարի ստորագրություններով: Այսպիսով, օրենքի հաստատման լիազորությունը Հայաստանի խորհուրդը վերապահեց խորհրդարանի նախագահին: Նա ղեկավարում էր նաև օրենքների հրապարակման գործընթացը: Հայաստանի խորհրդի կողմից հաստատվելուց հետո օրենքի կրկնօրինակները՝ վավերացված խորհրդի ավագ քարտուղարի կողմից, խորհրդի նախագահի կարգադրությամբ տրվում էին «Օրենքների հավաքածու»-ում տպագրելու, հրապարակելու¹³⁴: Այսպիսով, 1918 թ. սեպտեմբերի 24-ի «Օրենքները պահելու և հրատարակելու մասին» օրենքը հիմնեց նաև «Օրենքների հավաքածու», որի տպագրության ու սրբագրության աշխատանքները ղեկավարում էր խորհրդարանի դիվանի համապատասխան պաշտոնյան՝ օրենքների բաժնի վարիչը: Վերջինս նշանակվում էր խորհրդարանի նախագահի կողմից և գործում էր նախագահի «վերին հսկողությամբ»:

Հայաստանի պառլամենտի դիվանի կազմում կար նաև «օրենքների բաժին»՝ վարիչի գլխավորությամբ, որը ենթարկվում էր պառլամենտի նախագահին և զբաղվում էր «Օրենքների հավաքածուի» հրատարակմամբ¹³⁵: Եթե Հայաստանի խորհուրդը «օրենքների հավաքածուն» հրապարակել է տարեկան ժամանակագրական ինկորպորացիայի տեսքով, ապա Հայաստանի պառլամենտն օրենքների հրապարակումն իրականացնում էր ամսական ժամանակագրական ինկորպորացիայի ձևով:

Հայաստանի խորհրդի հրատարակած օրենքների հավաքածուն կրում էր «Հայաստանի խորհրդի հաստատած օրենքները» վերտառությունը՝ առանձին բաժիններով՝ 1918 և 1919 թթ.: Օրենքները դրանում ունեին հոդվածային համարակալում, հաստատման օրվա նշում: Ժողովածուի վերջում կար ժամանակագրական ցանկ՝ «Հայաստանի խորհրդի հաստատած օրենքները» վերտառությամբ, 1918 և 1919 թթ. համար՝ առանձին-առանձին: Այդ ցանկում նշված էին օրենքների հաստատման օրը, ամիսը, տարին, հոդվածային համարը, վերտառությունը և «Կառավարության լրաբերում» հրատարակման օրը, համարը: Հետաքրքիր է, որ օրենքների հավաքածուի մեջ չկար «Հայաստանի խորհրդի նախագրը»: Ժողովածուն ավարտվում է հոդված 116 կարգային համարն ունեցող «Հայաստանի խորհրդի պարապմունքների դադարեցման մասին» 1919 թ. հունիսի 5-ի օրենքով: Ինչպես գիտենք, 1919 թ. ապրիլի 27-ից սկսած մինչև 1919 թ. օգոստոսի 1-ը, օրենսդրական լիազորությունները փոխանցված էին կառավարությանը, որն ընդունել էր բավականին մեծ թվով օրենքներ, սակայն դրանք չեն հրապարակվել: Տարօրինակ է, բայց ոչ բուն ժողովածուի մեջ, ոչ էլ նրա ժամանակագրական ցանկում նշված չէ նաև «Հայաստանի պառլամենտի ընտրությունների մասին» օրենքը:

Հայաստանի պառլամենտում պահպանվեց Հայաստանի խորհրդի կողմից սահմանված օրենքների հաստատման և հրապարակման կարգը: Սա-

¹³⁴ Մինչև «Օրենքների հավաքածու»-ի ստեղծումը, օրենքները հրապարակվում էին «Կառավարության լրաբեր» կոչված պաշտոնաթերթում՝ հայերեն և ռուսերեն:

¹³⁵ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետություն, Օրենքների հավաքածու, նոյեմբերի 24, Եր., թիւ 4, յօդ. 41, էջ 29:

կայն այստեղ օրենքները տպագրվում էին «Օրենքների հավաքածու. հրատարակություն պարլամենտի» վերտառությամբ՝ պարբերական համարներով: Դրանք կազմված էին այնպես, որ էջակալումը և օրենքների հոդվածային համարները շարունակական էին, այնպես որ կարող էին միացվել և դառնալ տարեկան ժողովածու: Դրա համար, օրինակ, 1919 թ. վերջին համարում տրված էին «Օրենքների հավաքածու»-ի բովանդակությունը՝ ըստ պրակների, դրանց հրապարակման օրը, յուրաքանչյուրում ընդգրկված օրենքների հոդվածային համարները և էջերը: Միաժամանակ, կար նաև 1919 թ. օրենքների ցանկը՝ ըստ պրակի, հրապարակման օրվա, համարի, օրենքի վերտառության, հաստատման ու հրապարակման կարգադրության օրվա և հավաքածուի էջերի: Ժողովածուն եզրափակում էր այբբենական ցանկը՝ ըստ ազգանունների և նյութերի, որոնց դիմաց նշված թիվը ցույց էր տալիս օրենքի հոդվածային համարը: Ժողովածուի ամենավերջում զետեղված էին էական վրիպակները՝ ըստ օրենքների համարների:

Հայաստանի պառլամենտի «օրենքների հավաքածու»-ի մեջ, բացի օրենքներից, տեղ են գտել նաև խորհրդարանի մի շարք որոշումներ, ինչը չենք նկատում Հայաստանի խորհրդի դեպքում: Երկու խորհրդարանների որոշումներն էլ կանոնավոր չեն հրատարակվել, և դրանց միակ հավաստի աղբյուրը նիստերի կցկտուր պահպանված արձանագրություններն են: Այսպիսով, ինչպես տեսանք, Հայաստանի խորհուրդն օրենքների հաստատման և հրատարակման գործը կենտրոնացրեց իր ձեռքում՝ որպես սեփական լիազորություն: Նույն կարգով գործեց նաև պառլամենտը: Սակայն օրենքի հաստատման և հրապարակման գործընթացը սովորական վարույթ չէ: Անշուշտ, վերջնական նպատակն այն է, որ յուրաքանչյուր ոք՝ անհատ, պետական մարմին, հասարակական կազմակերպություն, հնարավորություն ունենա իմանալու, թե որ պահանջներն են օրենք, և որն է այդ օրենքի բովանդակությունը: Այսինքն՝ պաշտոնական հրատարակությունը նպատակադրված է հանրության իրազեկմանը և օրենքների կենսագործման ապահովմանը: Սակայն օրենքների պաշտոնական հրատարակությունը խորհրդանշում և ապացուցում է նաև օրենքների մեկ այլ որակ՝ վավերականությունը: Հետաքրքիր է այն փաստը, որ այս խնդիրն առաջացել է նաև Առաջին հանրապետությունում: Այսպես, 1918 թ. սեպտեմբերի 20-ին «Ձանգ» թերթում լույս է տեսել «Օրենքների հրապարակման կարգի խնդիրը մեզանում» վերտառությամբ հոդվածը, որտեղ անանուն հեղինակը նշում է. «Օրենք է միայն այն կարգը կամ կանոնը, որը որոշ օրինավոր եղանակով է առաջ եկել ու հաստատվել: Մի օրենք հրապարակելիս՝ պետք է նախապես ստուգվի նրա օրինավոր եղանակով հաստատված լինելը: Օրենք է միայն այն բովանդակությունը, այն բնութագիրը, որն աչքի առաջ է ունեցել և հաստատել օրենսդիր մարմինը: Օրենքը հրապարակելիս պետք է միջոցներ ձեռք առնել, որ լույս ընծայված բովանդակությունը ճիշտ ընդօրինակությունը, վավերական պատճենը լինի օրենսդիր մարմնի հաստատած իսկական բնագրի: Օրենքի պաշտոնական հրապար-

լու մասին»¹⁴⁰։ Յավոք, կառավարության նիստի համառոտ արձանագրության մեջ չկան մանրամասնություններ, որոնցից հնարավոր կլիներ պարզել դրդապատճառները։ Արդյո՞ք խոսքը վերաբերում էր բոլոր օրենքներին, թե՛ միայն ֆինանսական բնույթ ունեցողներին։ Միգուցե, վերջին դեպքում նման պահանջն ինչ-որ տեղ արդարացված էր, եթե նկատի ունենանք պաշտոնական վճարամիջոցի արագ արժեզրկումը։ Բայց եթե խոսքը բոլոր տեսակի և բնույթի օրենքների՝ նման կերպ ուժի մեջ մտնելու և գործողության մասին էր, ապա դա առնվազն տարօրինակ լուծում էր¹⁴¹։

Այսպիսով, օրենքներն ուժի մեջ մտնելու կարգի իրավական կարգավորմանն առաջինը անդրադարձել է օրենսդրական լիազորություններով օժտված կառավարությունը։ Սակայն հետագայում Հայաստանի պառլամենտը, դժգոհ լինելով կառավարության նման կարգավորումից, պատվիրակված օրենսդրման նկատմամբ վերահսկողության կարգով՝ չհաստատեց կառավարության ընդունած «Օրենքները հաստատելու օրից ուժի մեջ մտցնելու մասին» օրենքը, ուղարկեց այն օրենսդրական հանձնաժողովին, որի իրավաստեղծ ջանքերի շնորհիվ խորհրդարանը 1919 թ. դեկտեմբերի 22-ին ընդունեց օրենք «Օրենքն ուժի մեջ մտնելու ժամանակի մասին»¹⁴²։ Այդ օրենքն սահմանում էր օրենքների ուժի մեջ մտնելու հետևյալ կարգը.

1) Յուրաքանչյուր օրենք գործողության մեջ էր մտնում՝ Երևանում «Օրենքների հավաքածուի» մեջ հրապարակվելու 5-րդ օրը, իսկ հանրապետության մնացած վայրերում՝ 15-րդ օրը։

2) Առանձին դեպքերում, խորհրդարանի հատուկ որոշմամբ, օրենքը գործադրության մեջ էր մտնում՝ այդ օրենքում սահմանված ժամանակից սկսած և նույն օրենքում հիշատակված ձևով՝ անկախ «Օրենքների հավաքածու»-ի մեջ հրապարակվելուց։ Դա նշանակում էր, որ խորհրդարանն առանձին օրենքի համար կարող էր սահմանել հրատարակման այլ ձև, ինչպես նաև՝ գործողության ընդհանուր ժամկետներից շեղումներ¹⁴³։

Այսպիսով, խորհրդարանների գործունեության ժամանակաշրջանում երկուսն էլ փորձում էին քիչ թե շատ իրավական դիրքորոշումների հիմքի վրա կարգավորել օրենքների հրապարակման և գործողության մեջ մտնելու հա-

¹⁴⁰ Նիսի 1919 թ. մայիսի 5-ի նիստ թիվ 73 օրագիրը (ՀԱԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 2, 84-85)։

¹⁴¹ Ամենայն հավանականությամբ, խոսքը վերաբերում էր ոչ բոլոր օրենքներին։ 1919 թ. հուլիսի 8-ին կառավարությունն ընդունել է մեկ այլ օրենք, որի ա) հոդվածով սահմանվում էր, որ «մեկից ավելի անգամ դասալրության մեջ բռնվողները հանձնվում են զինվորական դատի», իսկ բ) կետով սահմանվում էր, որ «օրենքն ամենուրեք ուժ է ստանում լույս տեսնելուց 24 ժամ հետո։ Եթե վերը նշված «Օրենքները հաստատելու օրից ուժի մեջ մտնելու մասին» օրենքը վերաբերում էր բոլոր օրենքներին, ուրեմն օրենսդիր լիազորություններով օժտված կառավարությունն ինչո՞ւ էր նույն օրն ընդունած մեկ այլ օրենքով սահմանում, որ օրենքն ուժի մեջ է մտնում «լույս տեսնելուց 24 ժամ հետո» (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 14, 2-րդ մաս, թ. 7 (Նիսի 1919 թ. հուլիսի 8-ի նիստի թիվ 117 օրագիրը))։

¹⁴² Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության, Օրենքների հավաքածու, 1919, դեկտեմբերի 25, Եր., թիւ 9, յօդ. 94, էջ 69։

¹⁴³ Նման կարգով հրատարակված օրենքը պետք է գետնովեր նաև «Օրենքների հավաքածուի» մեջ, որով, սակայն, այդ օրենքների ուժի մեջ մտնելու ժամանակը չէր փոխվում։

րաբերությունները։ Հենց որ օրենսդրական լիազորությունները փոխանցվում էին կառավարությանը, սա անպայման դիմում էր արտակարգ միջոցներ նախատեսող օրենսդրական կարգավորումների։ Դա հաստատում են ոչ միայն 1919 թ. կառավարության ընդունած վերոնշյալ երկու օրենքները, այլ նաև «Բյուրո կառավարության»՝ 1920 թ. գարնանից ընդունած օրենքները։ Այսպես, 1920 թ. մայիսի 8-ին կառավարությունը լսել է «Կառավարության որոշումները պաշտոնաթերթի մեջ իր ժամանակին հրատարակելու մասին» զեկուցումը¹⁴⁴ և կայացրել է հետևյալ որոշումը. «Այն կառավարական որոշումները, որոնք կհրատարակվեն «Հառաջ» թերթի մեջ, նկատել զայն պաշտոնական թերթի մեջ հրատարակված լինելուն համազոր»։ Այսպիսով, բացի «Կառավարության լրաբեր»-ից, կառավարական պաշտոնաթերթ էր ճանաչվում նաև ՀՅԴ օրգան «Հառաջ» թերթը։ Ընդ որում, այդ թերթը 1920 թ. նոյեմբերից կառավարության շրջաբերականով դիտվում էր լրիվ պաշտոնաթերթ¹⁴⁵։ Նույնիսկ այս հարցում դաշնակցական կառավարությունը ձեռնարկեց կուսակցականացված լուծում։ Փոխանակ միջոցներ ձեռնարկելու, որ պաշտոնաթերթը պատշաճ հրատարակվի և արագ հասցվի տեղեր, նա կուսակցական օրգանը դարձրեց պաշտոնաթերթ։

Օրենքներն ուժի մեջ մտնելու կարգի իրավական սկզբունքների հաջորդ խախտումը կառավարությունը կատարեց 1920 թ.։ 1920 թ. մայիսի 8-ին Նախարարների խորհուրդն ընդունեց «Արտակարգ դատարանի և նրա դատին ենթակա գործերի մասին» ժամանակավոր օրենքը։ Համաձայն այդ օրենքի՝ Հայաստանի Հանրապետությունում հիմնադրվում էին չորս արտակարգ դատարաններ։ Օրենքն սահմանում էր արտակարգ դատարանների քննությանը ենթակա և ընդհատյա հանցագործությունների շրջանակը, տալիս էր այդ հանցավոր արարքների հանցակազմերի հատկանիշները, նախատեսում պատժամիջոցները։ Պատժական քաղաքականության տեսակետից նորամուծություն էր այն, որ քրեաիրավական որոշակի արարքներ կատարելու համար որպես սանկցիա նախատեսվում էր միայն մահապատիժը (ժամանակավոր օրենքի 2-րդ և 3-րդ հոդվածներ)։ «Բյուրո կառավարությունը», որպես օրենսդիր անտեսելով այն հանգամանքը, որ եղած օրենսդրական դաշտը հնարավորություն էր տալիս պատասխանատվության ենթարկելու մայիսյան դեպքերի մասնակիցներին, հետագայում այդ օրենքի կիրառման ընթացքում իրականացրեց նաև ոչ իրավական քայլեր, որոնք հետևանք էին իրավական մշակույթի ու իրավագիտակցության ցածր մակարդակի, պետական շինարարության մեջ տեղ գտած տարատեսակ թերությունների, այսպես կոչված՝ «հեղափոխական վճռականության»։ Այդ քայլերից մեկն էլ այն էր, որ մայիսի 8-ի ժամանակավոր օրենքին տրվեց հետադարձ ուժ։ Ժամանակավոր օրենքի 19-րդ հոդվածն սահմանում էր, որ այդ օրենքն ուժի մեջ է մտնում ընդուն-

¹⁴⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 118, 1-ին մաս, թ. 82, Նիսի 1920 թ. մայիսի 8-ի թիվ 254ա օրագիրը։

¹⁴⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 103, թ. 268։ Այս շրջաբերականից բխում է, որ մինչ այդ «Հառաջ»-ը պաշտոնաթերթ էր ընտրողաբար, իսկ 1920 թ. նոյ. -ից արդեն՝ բոլոր օրենքների և որոշումների համար։

ման օրից, այսինքն՝ մայիսի 8-ից: Սակայն 1920 թ. մայիսի 17-ի օրենքով այդ հոդվածը փոփոխության ենթարկվեց և սահմանվեց, որ «ներկա օրենքին ենթակա են սույն օրենքում նախատեսված գործողությունները, որոնք տեղի են ունեցել ապրիլի 15-ից հետո»: Օրենսդիրի այս քայլը բացատրվում է նրանով, որ մեծամասնականները նախապատրաստվել էին մայիսյան իրադարձություններին և շատ դեպքերում հակապետական արարքներ կատարել և քարոզչություն էին տարել մայիսյան դեպքերից առաջ կամ դրանց ընթացքում՝ մինչև ժամանակավոր օրենքի ընդունումը և գործողության մեջ մտնելը: Իրավական առումով մեծամասնականների ներքոհիշյալ փաստարկները հիմնավոր էին և կարող էին խոչընդոտել դատավարությանը: Այսպես՝ մեծամասնական խռովարարների մի մասը, որպես իրենց պաշտպանության կռվան, բերում էր այն փաստարկը, որ նախ և առաջ իրենք չէին կարող դատապարտվել մայիսի 8-ին ընդունված օրենքով՝ դրա ընդունումից առաջ կատարած արարքների համար, իսկ երկրորդ, որ օրենքը հրապարակվել է մայիսի 14-ին, այսինքն՝ Կարսում և Ալեքսանդրապոլում խռովությունը ճնշելուց հետո միայն, հետևաբար այն չի տարածվում իրենց՝ մինչ այդ կատարած հակապետական արարքների վրա¹⁴⁶: Այս ամենի հետևանքով ստեղծվել էր իսկական իրավական խառնաշփոթ, որի մանրամասներն ու կողմերից յուրաքանչյուրի (մեղադրող և պաշտպանվող) փաստարկներն ու այդ վիճակից դուրս գալու լուծումները հայտնի չեն մեզ, քանի որ չեն պահպանվել արտակարգ դատարանների գործունեության վերաբերյալ կոնկրետ փաստաթղթերն ու նրանց քննած քրեական գործերի նյութերը:

Հենվելով զուտ իրավական նյութի վրա՝ կարելի է անել որոշ ենթադրություններ միայն: Համաձայն Հայաստանի խորհրդարանի 1919 թ. դեկտեմբերի 24-ի օրենքի՝ յուրաքանչյուր օրենք գործադրության, այսինքն՝ ուժի մեջ էր մտնում Երևանում «Օրենքների հավաքածուի» մեջ հրապարակելու հինգերորդ օրը, իսկ հանրապետության մնացած վայրերում՝ տասնհինգերորդ օրը: Բայց առանձին դեպքերում խորհրդարանի հատուկ որոշմամբ օրենքը կարող էր գործողության մեջ դրվել ընդունվող օրենքում սահմանված ժամանակից սկսած՝ անկախ «օրենքների հավաքածուի մեջ հրապարակվելուց»: Սա նշանակում է, որ մեծամասնականների երկրորդ պաշտպանական փաստարկն անհիմն էր: Օրենքները կարող էին ուժի մեջ մտնել և կիրառվել նաև առանց օրենքների հավաքածուի մեջ հրապարակվելու: Սակայն հիմնավորված էր մեծամասնականների առաջին փաստարկը, այսինքն՝ հակաիրավական ու հակաօրինական էր մայիսի 8-ի ժամանակավոր օրենքի այն լրացումը, որով հետադարձ ուժ էր տրվում քրեական պատիժը խստացնող կամ հանցավոր արարքներ սահմանող այս օրենքին, առավել ևս, որ այդ իրավական նոր արարքներ սահմանող այս օրենքին, առավել ևս, որ այդ իրավական սկզբունքը, այն է՝ օրենքը հետադարձ ուժ չունի, Հայաստանի Հանրապետության իրավական համակարգն ինքնաբերաբար փոխառել էր ռուսական օրենսդրությունից:

¹⁴⁶ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 4009, ց. 2, գ. 5, թթ. 27-28:

* * *

Այսպիսով, Հայաստանի Առաջին հանրապետության խորհրդարանների օրենսդրական իրավասություններն իրենց բնույթով, իրավական կարգավորման առանձնահատկություններով իրարից չեն տարբերվում: «Հայաստանի խորհրդի նախագ»-ի 4-րդ գլխի (խորհրդում գործերի վարույթի կարգը) առաջին բաժինը, որ նվիրված էր «օրենսդրական գործերի քննարկման կարգին», կարգավորում էր օրենսդրական գործընթացը խորհրդարանում: Այստեղ այդ կարգավորումը վերաբերում էր օրենսդրական գործընթացի միայն ներխորհրդարանական փուլին, չէր ներառում օրենսդրական նախաձեռնության և այնուհետև՝ օրենքների հրապարակման ու ուժի մեջ մտնելու հարաբերությունների կարգավորումը: Սա, անշուշտ, «նախագի» թերություններից էր, որը, սակայն, հետագայում ընթացիկ օրենքներով մասնակիորեն ներառվեց օրենսդրական կարգավորման շրջանակ: Առաջին հանրապետությունում օրինաստեղծ գործընթացի առանձնահատկությունն այն էր, որ օրենքի հաստատման և հրապարակման գործը ևս կենտրոնացված էր խորհրդարանում: Քաղաքական հանգամանքների պատճառով օրենքների հաստատման իրավունքը հանրապետության վարչապետին չվերապահվեց: Հայաստանի պառլամենտում պահպանվեց Հայաստանի խորհրդի կողմից սահմանված օրենքների հաստատման և հրապարակման կարգը: Օրենսդրական գործընթացի կարևորագույն և եզրափակիչ փուլն օրենքի ուժի մեջ մտնելու կարգն է: Խորհրդարանների գործունեության ժամանակաշրջանում երկուսն էլ փորձում էին քիչ թե շատ իրավական դիրքորոշումների հիմքի վրա կարգավորել օրենքների հրապարակման և գործողության մեջ մտնելու հարաբերությունները: Հենց որ օրենսդրական լիազորությունները փոխանցվում էին կառավարությանը, սա անպայման դիմում էր արտակարգ միջոցներ նախատեսող օրենսդրական կարգավորումների, սահմանելով օրենքների ընդունումից հետո ուժի մեջ մտնելու կարգ, ինչպես նաև պատասխանատվությունը խստացնող կամ պատասխանատվություն սահմանող օրենքների հետադարձ գործողություն:

12.4.3. Հայաստանի խորհրդի և Հայաստանի պառլամենտի օրենսդրական գործունեությունը

Հայաստանի խորհուրդը 1918 թ. օգոստոսի 1-ից մինչև 1919 թ. հունիսի 5-ը, երբ ընդունվեց օրենք «Հայաստանի խորհրդի պարապմունքների դադարեցման մասին», ըստ Հայաստանի խորհրդի հաստատած օրենքների ժամանակագրական ինկորպորացիայի ցանկի, ընդունել է 116 օրենք: Այդ ցուցակում ընդգրկված չեն երկու հիմնարար օրենքները՝ «Հայաստանի խորհրդի նախագը» (1918 թ. օգոստոս) և «Հայաստանի պառլամենտի ընտրությունների օրենքը» (1919 թ. ապրիլ):

նման գործելակերպը բնորոշ էր նաև Հայաստանի պառլամենտին: Այս մարմնի՝ 1919 թ. ընդունած 117 օրենքների մեջ նորից գերակշռում են ֆինանսահարկային և բյուջետային բնութագիր ու բովանդակություն ունեցող օրենքները, որոնց թիվը հասնում է 70-ի: Մնացած 47 օրենք կոչվածներից 9-ը ներման կամ պատժի մեղմացման և նույնիսկ դատավճռի վերաքննության որոշումներ են՝ օրենք անվան տակ, իսկ 11-ը՝ ընտրությունների կամ պաշտոնատար անձանց նշանակման վերաբերյալ «անհատական օրենքներ»: Ստացվում է, որ 1919 թ. 5 ամսվա ընթացքում Հայաստանի պառլամենտն ընդունել է ընդամենը 27 իսկապես կարգավորիչ օրենք: Խորհրդարանի 1920 թ. հունվար-մայիս գործունեության ընթացքում ընդունված 85 օրենքից 52-ը ֆինանսահարկային բովանդակություն ունեն: Մնացած 33 օրենքից 11-ը ներման կամ պատժի մեղմացման ակտեր են: Հետևաբար, խորհրդարանի ընդունած բուն օրենքների քանակը 5 ամսվա ընթացքում կազմում է 22 համառոտ օրենք:

Եթե թվաբանական վերլուծությունն ամփոփենք, կստացվի հետևյալ պատկերը. Հայաստանի երկու խորհրդարաններն իրենց գործունեության ընթացքում ընդունել են օրենք կոչված 318 ակտ, որից 38-ն ուղղակիորեն անհատական իրավական ակտեր են (ներման, ընտրությունների և պաշտոնյաների նշանակման որոշումներ): Մնաց 280 օրենք: Դրանցից 191-ը ֆինանսական-հարկային ոլորտի օրենքներ էին: Մնացած 89 օրենքից հիմնարար և ծավալուն օրենքներ էին «Հայաստանի խորհրդի նակագը» և «Պառլամենտի ընտրությունների օրենքը»: Մյուսները կարևոր, սակայն համառոտ օրենքներ էին: Երկու խորհրդարանների 18 ամսվա գործունեության ընթացքի համար ամսական ստացվում է 5 օրենք, ինչը շատ քիչ էր նորակազմ և վատթար կացության մեջ գտնվող պետության համար:

Օրենսդրական աշխատանքի նման նկարագրի պատճառներից մեկն էլ խորհրդարանի կանոնակարգն էր, որում չկար տարբերակված կարգավորմամբ մոտեցում՝ քննարկման և հաստատման պարզ և բարդ ընթացակարգեր՝ կախված «օրենսդրական գործեր» կոչված հարցերի բնույթից և բարդությունից: Ընդ որում, այդ փաստը ցցուն ու ակնհայտ էր նաև ժամանակակիցների համար, ովքեր, կաշկանդված չլինելով կուսակցական-քաղաքական դիրքորոշումներով, փորձում էին անկողմնակալ վերլուծել խորհրդարանի գործունեությունը: Օրինակ՝ «Զանգ» թերթի հոդվածագիրներից մեկը, դիտարկելով խորհրդարանի գործունեությունը 1918 թ. ընթացքում, արձանագրել է. «Այդ մեկ հատիկ օրգանը միևնույն եղանակով է գործում օրենքներ հաստատելիս, ինչ խնդրի և առարկայի էլ վերաբերելիս լինի հորինվող օրենքը. մեզանում, ինչպես կոչված՝ «սահմանադրական» և «հասարակ» օրենքների, ոչ էլ սահմանադրական և սովորական օրենստվության տարբերություն չկա: Արդյոք միևնույն կառավարության սահմանադրության իրավական հիմքերն միևնույն կառավարության սահմանադրության իրավական հիմքերն ենք դնում, մի առանձին միևնույնություն ենք հիմնարկում, դպրոցի պետությունից ազատագրում ու քաղաքացիների՝ կառավարությունից դպրոցական ասպարեզում վայելելիք անկախություն ենք սահմանում, թե մի ուսուցչական

սեմինարիայի ժամանակավոր փակումն ենք կարգադրում, համաճարակից մահացած ֆելդերի ընտանիքին տրվելիք նպաստի քանակն ենք որոշում, կամ դատարանին՝ դատավճիռը հայտնելուց հետո նույն դատավճիռը մանրամասն կազմելու համար 5, թե 10 օր ժամանակ տալու հարցն ենք որոշում, այս բոլոր դեպքերում էլ օրենքը մեզանում սահմանվում է և վերացվում է (մի նոր օրենքով) միևնույն եղանակով՝ Խորհրդարանի կազմի մեծամասնության որոշումով»¹⁵⁰: Բուն խորհրդարանում իշխող ուժերն այդ փաստի վրա որևէ ուշադրություն չէին դարձնում, ինչն էլ հիմք է տալիս պնդելու, որ իշխող կուսակցությանը ձեռնադր էր նման իրավիճակը՝ որպես խորհրդարանի ուշադրությունը շեղելու միջոց:

Այսպիսով, ակնհայտ էր, որ նորահռչակ պետության խորհրդարանի առջև հառնում էր օրենսդրական ահռելի աշխատանք: Վիճակը բարդ էր նաև այն առումով, որ ՀՀ օրենսդրական համակարգը հեղիեղուկ վիճակում էր: Ռուսական հին օրենքների մնացորդները. ժամանակավոր կառավարության հրատարակած օրենքները, այնուհետև Կովկասյան կոմիսարիատի ու Սեյմի օրենսդրական ակտերը, Հայաստանի խորհրդի, կառավարության, հետագայում նաև պառլամենտի օրենքները խառնվել էին իրար: Այս վիճակից դուրս գալու համար անհրաժեշտ էր կազմել օրինաստեղծ աշխատանքի ռազմավարական ծրագիր: Դրա անհրաժեշտությունը կար, սակայն Հայաստանի խորհուրդը չէր շտապում այն մշակելու և կենսագործելու: Եթե դա բացատրենք միայն խմբակցությունների հակամարտությամբ, ապա ճիշտ չի լինի, որովհետև նույն ուղով գնաց նաև երկրորդ խորհրդարանը: Օրինակ՝ տեղական պետական կառավարման մարմինների, միլիցիայի, գավառական և քաղաքային ինքնավարությունների վերաբերյալ օրենսդրական ակտերը, որոնցից մի քանիսը ներքին գործերի նախարարության միջոցներով թարգմանվել ու տպվել էին, լի էին լրացումներով, փոփոխություններով, որոնք շատ հաճախ հակասում էին իրար, առաջացնում իրավական շփոթ: Լինում էին դեպքեր, երբ, օրինակ՝ ներքին գործերի նախարարությունը դիմում էր խորհրդարանին՝ պահանջելով մեկնաբանել որոշ օրենսդրական ակտեր: Հայաստանի պառլամենտի փոխնախագահը՝ որպես նախագահի պաշտոնակատար, պառլամենտին տված զեկուցման հիման վրա կազմած պատասխան գրության մեջ մատնանշում է, որ պառլամենտն օրենքի մեկնաբանմամբ չի զբաղվում. «Կառավարության մարմինները և պաշտոնյաները պարտավոր են ինքները մեկնաբանել բոլոր օրենքները, թե Հայաստանի խորհրդի և ներկա Պառլամենտից հաստատվածները, թե Ռուսական և Անդրկովկասյան ծագում ունեցողները: Յուրաքանչյուր վարչաճյուղի մարմիններն ու պաշտոնյաները դեկավարվելու են իրենց բարձր մարմնի, համապատասխան միևնույնության, հրահանգներով և ցուցումներով: Որևէ օրենքի մեկնաբանության առիթով զանազան միևնույնությունների միջև ծագող տարաձայնությունները հարթելու և համաձայնության են բերվելու Միևնույնության խորհրդում: Շահորդ

¹⁵⁰ Տե՛ս «Զանգ», թերթ, Երևան, 1918, 20 սեպտեմբերի, թիվ 55 (71):

քաղաքացիները կառավարության ընդունած մեկնաբանության դեմ բողոքով պիտի դիմեն դատական իշխանությանը: Հետևապես, օրենքը մեկնաբանելու խնդիր հարուցանող դիմումները, պառլամենտի կամ իր հանձնաժողովի անունով ստացված, անընթացք և անհետևանք են թողնվելու»¹⁵¹:

Առաջացած իրավական խառնաշփոթը հուզում էր նաև արդարադատության նախարարությանը: Նախարարությունը գտնում էր, որ անհրաժեշտ է հիմնել մի հանձնաժողով՝ ռուսական օրենքները վերաքննելու համար, ինչպես նաև՝ կազմել մի «կարգավորյալ ընդհանուր օրենք», որը լինի պարզ, հասկանալի ու կենսունակ: 1919 թ. սեպտեմբերի 26-ին այդ մասին զեկուցելով Նախարարների խորհրդին՝ նախարարությունն ստացավ մերժում. առաջարկը համարվեց վաղաժամ՝ 5 դեմ և 1 կողմ ձայնով¹⁵²:

Իրավական խառնաշփոթում իր բաժինն ուներ արևմտահայ գաղթականությունը, որի համար ռուսական իրավական համակարգն անհասկանալի էր, իսկ շատ դեպքերում՝ նրա իրավամտաժողովյանը խորթ: Այստեղ, բացի իրավամտաժողովյան տարբերությունից, առկա էր նաև քաղաքացիական անհնազանդության պես մի բան: Իրավիճակը շտկելու համար կառավարությունը 1919 թ. օգոստոսի 8-ին կայացնում է հատուկ որոշում, որը հրապարակվում է ի լուր բոլորի. «ՀՀ Կառավարությունը հայտարարում է. Համաձայն Միացյալ Հայաստանի անկախության 1919 թ. մայիսի 28-ի ակտի՝ Պառլամենտի և Հանրապետության կառավարության բոլոր օրենքները և որոշումները համահավասար չափերով պարտադիր են Միացյալ Հայաստանի բոլոր քաղաքացիների՝ նրանց թվում և Օսմանյան կայսրության նախկին հպատակ հայերի համար»¹⁵³:

Որպես գաղթականության իրավական հիմնահարցերի լուծման երաշխիք՝ սկզբնական շրջանում արդարադատության նախարարության կենտրոնական ապարատում կար արևմտահայ գործերով խորհրդական, որը կոչված էր հանրապետության իրավական ոլորտում ապահովելու արևմտահայ իրավագետների մասնակցությունը, իսկ նրանց միջոցով՝ Հայաստանի իրավական համակարգը հարմարեցնելու արևմտահայ գաղթականության իրավամտաժողովյանը¹⁵⁴: Հետագայում՝ 1920 թ. մարտի 1-ին, պառլամենտը կառավարության օրենսդրական նախաձեռնությամբ ընդունեց օրենք՝ արդարադատության նախարարության դիվանին կից արևմտահայոց իրավագիտական բաժին հիմնելու մասին¹⁵⁵: Բաժնի գործառույթն էր ուսումնասիրել բնակչության արևմտահայ հատվածի մեջ գոյություն ունեցող ընտանեկան, ժառանգական և այլ սովորույթներն ու իրավագիտակցությունը՝ դրանց ոգին նոր մշակվող օրենսդրության մեջ ապահովելու համար: Այդ գործառույթի

¹⁵¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 280:

¹⁵² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 14, 2-րդ մաս, թ. 73:

¹⁵³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 23, մաս 1-ին, թ. 473:

¹⁵⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 121, թ. 34:

¹⁵⁵ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության Օրենքների հաաքածու, 1920, թիւ 3, էջ 21: Համաձայն այդ օրենքի՝ բաժինը բաղկացած էր 3 հոգուց՝ նախագահ և 2 անդամներ:

իրականացման համար բաժինը պետք է կարողանար իր շուրջ համախմբել արևմտահայ իրավագետներին, շահագրգռել նրանց հանրապետության օրենսդրական աշխատանքով¹⁵⁶:

Պատշաճ վիճակում չէր նաև իրավաբանական եզրութաբանության և հասկացությունների վիճակը: Ըստ ժամանակի մամուլի տվյալների՝ «Խորհրդարանը, Կառավարությունը ու պաշտոնաթերթերը և ոչ մի ուշադրություն չեն դարձրել լեզվի վրա: Վերջինիս մեջ մենք հաճախ հանդիպում ենք այնպիսի կոպիտ լեզվասխալների, որ խմբագրի տեղ դուք ինքներդ եք ամաչելու: Օրենքների թարգմանությունը ռուսերեն բնագրից հայերենի՝ միշտ էլ եղել է շտապ և տառացի: Դրանով հաճախ ստացվում է մի այսպիսի պատկեր, որ հայերեն ու ռուսերեն թարգմանություններն իրար հակոտնյա, իրարից տարբեր են ներկայացնում: Այդպիսի պարագաներում, ասացեք խնդրեմ, դատարանը դրանցից որ մեկովն է ղեկավարվելու: Դա էլ մի հարց է, պատասխանի՝ կարոտ, բայց Խորհրդարանի ներկա կազմը մեզ այդ պատասխանը չի ուզեցել տալ»¹⁵⁷: Իրավաբանական լեզվի հիմնախնդիրը, իհարկե, նաև օբյեկտիվ պատճառներ ուներ, որի լուծման համար ընդամենը ժամանակ էր պետք: Այդ ուղղությամբ էլ կառավարությունը որոշակի քայլեր ձեռնարկեց: 1919 թ. հունիսի 25-ին կառավարությունն արդարադատության նախարարությանը գումարներ է հատկացրել իրավաբանական տերմինների բառարան հրատարակելու համար¹⁵⁸:

12.4.4. Կառավարության լիազորություններն օրինաստեղծագործության կառուցակարգում

Բացի գործադիր կանոնակարգող իշխանությունից՝ Հայաստանի Առաջին հանրապետության կառավարությունն ուներ լայն լիազորություններ, որոնք թույլ էին տալիս նրան լուրջ կերպով ազդել օրենսդրական գործընթացի վրա: Այդ ազդեցության լծակները երկուսն էին, առաջին՝ կառավարության օրենսդրական նախաձեռնության իրավունքը և դրան հարակից մի շարք իրավունքներ, երկրորդ՝ կառավարության օրենսդիր մարմնի իրավազորությունների փոխանցման արդյունքում նրա կողմից իրականացվող օրինաստեղծ գործունեությունը:

Կառավարությունը, լինելով օրենսդրական նախաձեռնության իրավունքի սուբյեկտ, ըստ էության, ինքն էր տնօրինում խորհրդարանի ողջ ժամանակը: Խորհրդարանների, ինչպես նաև կառավարության նիստերի արձանագրությունների հետազոտությունը ցույց է տալիս, որ խորհրդարանի կողմից

¹⁵⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 121, թ. 35:

¹⁵⁷ Տե՛ս «Հայաստանի աշխարհոր», 1919 թ., 13 ապրիլի, թիւ 42:

¹⁵⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 14, մաս 1-ին, թ. 144, Նիսի 1919 թ. հունիսի 25-ի նիստի թիվ 108 օրագիրը:

ընդունված և օրենքի ձև ստացած օրինագծերի գերակշռող մասը մշակվել և օրենսդրական նախաձեռնության կարգով խորհրդարան էր ներկայացվել կառավարության կողմից:

Կառավարությունն օրինագծերը դնում էր քննարկման Նախարարների խորհրդի նիստում, այնուհետև, եթե օրինագիծը հավանության էր արժանանում կառավարության կողմից, այն ուղարկվում էր խորհրդարան՝ պատշաճ կարգով ընթացքի մեջ դնելու համար: Կառավարությունը կարող էր օրինագիծը հայտարարել շտապողական¹⁵⁹: Այդ դեպքում խորհրդարանը պետք է անցկացներ արագացված քննարկում: Հենց սկզբից կառավարությունը կանխեց նախարարությունների կողմից, այսպես կոչված, «օրենսդրական առաջարկության» ինստիտուտի կիրառումը, երբ որ օրենսդրական նախաձեռնության սուբյեկտը միայն առաջարկում կամ գաղափար է տալիս ընդունել, փոխել կամ վերացնել օրենքը: 1919 թ. մայիսի 2-ին վարչապետի պաշտոնակատարը բոլոր նախարարներին ուղարկել էր շրջաբերական գրություն, որով նրանց պարտադրվում էր իրենց առաջարկությունները «Մինիստրների խորհուրդ ներկայացնել գրավոր կերպով, նախօրոք, և այն առաջարկություններին, որոնք պահանջում են օրենսդրական լուծում, կցել անպայման օրինագիծ»¹⁶⁰: Իհարկե, այդ պահին կառավարությունն ուներ օրենսդրական լիազորություններ, և նրա համար շատ դժվար էր հանպատրաստից ձեռնարկել օրենսդրական գործընթաց, որով և պայմանավորված էին շրջաբերականի պահանջները: Սակայն հետագայում, երբ սկսեց գործել Հայաստանի պառլամենտը, նկատվում էին օրենսդրական նախաձեռնության կարգի խախտումներ, ինչը հանգեցրեց խորհրդարանի կողմից հարցի քննարկմանը: Քննարկում նախաձեռնողը պատգամավոր Վ. Փափազյանն էր, որն առաջարկում էր (1919 թ. հոկտեմբերի 10-ին) այնպիսի կարգ սահմանել, որով բոլոր օրինագծերը մտնեն խորհրդարան Նախարարների խորհրդի անունից, այլ ոչ թե՝ առանձին նախարարների կողմից¹⁶¹: Քանի որ Նախարարների խորհուրդը «հավաքական պատասխանատուն» էր, ուրեմն որպես նրա համաձայնության հավաստիք, բոլոր օրինագծերը պետք է կրեին նախարարապետի և համապատասխան նախարարի ստորագրությունները: Ֆինանսական բնույթի օրինագծերը՝ վարկային խնդրանք, հարկային, բյուջետային և այլն, անպայման պետք է կրեին նաև ֆինանսների նախարարի ստորագրությունը, որովհետև նա էր միակ պատասխանատուն պետական բյուջեի հավասարակշռության և համաչափության համար:

1919 թ. նոյեմբերի 28-ին Հայաստանի պառլամենտն ընդունեց օրենք «Կառավարության կողմից պառլամենտ մտնող օրինագծերի ձևի մասին»,

¹⁵⁹ Օրինակ՝ կառավարությունը 1919 թ. հունվարի 27-ի նիստում հաստատված օրինագծի կապակցությամբ կայացրել է հետևյալ որոշումը. «Օրինագծին հավանություն տալ և ներկայացնել Հայաստանի խորհրդին ի հաստատություն՝ հայտնելով շտապողականությունը» (տես ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 14, 1-ին մաս, թ. 19):

¹⁶⁰ Տես ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 23, մաս 1-ին, թ. 255:

¹⁶¹ Տես ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 58, թ. 116:

որով ամրագրվեց, որ յուրաքանչյուր օրինագիծ, որ կառավարության կողմից մտնում է Հայաստանի խորհրդարան, պետք է կրի վարչապետի և համապատասխան նախարարի ստորագրությունները, իսկ ֆինանսական բնույթ ունեցող օրինագծերը՝ նաև ֆինանսների նախարարի ստորագրությունը¹⁶²: Սակայն, նույնիսկ այս օրենքի ընդունումից հետո, նախարարությունները շարունակում էին օրինագծերը ներկայացնել օրենքի խախտմամբ: Ստիպված Նախարարների խորհրդի գործերի կառավարիչը 1919 թ. դեկտեմբերի 23-ին շրջաբերական նամակ է հղում բոլոր նախարարություններին՝ պահանջելով օրինագծի ձևին ներկայացվող պահանջների կատարում: Նամակում արձանագրված է, որ «Կառավարության դիվանը ստիպված է լինում երբեմն մի քանի անգամ վերադարձնել օրինագծերը, մինչև որ նախարարությունը կկատարի օրինագծերը ներկայացնելու պահանջված ձևականությունները: Այդ հանգամանքը տեղիք է տալիս երկուստեք ավելորդ գրագրության, ժամանակի կորստյան, որի հետևանքով հաճախ կառավարության դիվանը հնարավորություն չի ունենում օրինագծերը ժամանակին ներկայացնել պառլամենտ»¹⁶³: Խորհրդարանի ստացած կառավարական օրինագծերի մասին զեկուցվում էր խորհրդարանի ընդհանուր ժողովին՝ մոտակա նիստերից մեկում: Այնուհետև օրինագծերը խորհրդարանի որոշմամբ փոխանցվում էին համապատասխան խորհրդարանական հանձնաժողովին և ընթացք ստանում խորհրդարանի կանոնակարգով սահմանված վարույթակարգին համապատասխան:

Հանրապետության պետական կառավարման կառուցակարգի առանձնահատկություններից մեկն էլ այն էր, որ կառավարությունն օրենսդիր մարմնի կողմից՝ և Հայաստանի խորհրդի, և Հայաստանի պառլամենտի, ստացել է օրենսդիր իրավունքներ: Այդ ժամանակաշրջաններն են՝ 1919 թ. ապրիլի 27-ից մինչև օգոստոսի 1-ը և 1920 թ. մայիսի 5-ից մինչև հանրապետության անկումը: Այդ ժամանակամիջոցներում կառավարությունն ընդունել է բազմաթիվ օրենքներ, ընդ որում՝ նաև լուրջ բնույթի հիմնադիր, սահմանադիր օրենքներ, որոնք, ըստ էության, որպես գործադիր ընդունելու իրավունքը չունեն: Օրինակ՝ Միացյալ և Անկախ Հայաստանի հռչակման ակտը և դրա հետ կապված՝ Հայաստանի խորհրդի անդամների քանակի ավելացումը և այլն: 1919 թ. ապրիլի 27-ից մինչև 1919 թ. հունիսի 1-ը կառավարությունը, ըստ հետագայում խորհրդարանին ներկայացրած հաշվետվության, ընդունել էր «99 օրենքներ. դրանցից 71-ը 1918 թ. դեկտեմբերից մինչև 1919 թ. փետրվար ամիսն ընկած ժամանակամիջոցը կառավարության կողմից օրենսդրական նախաձեռնության կարգով խորհրդարան ներկայացված օրինագծեր էին», որոնք, սակայն, խորհրդարանը չէր հասցրել ընդունել¹⁶⁴: Մնացած 28 (95 – 71

¹⁶² Տես Հայաստանի Հանրապետություն, Օրենքների հավաքածու, հրատ. պառլամենտի, 1919, դեկ. 5, եր., թիվ 6, հոդվ. 70, էջ 47-48:

¹⁶³ Տես ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 58, թ. 202:

¹⁶⁴ Ընդ որում, կառավարությունը նախապատրաստվել էր՝ իրեն օրենսդրական լիազորություններով օժտելուն: Արդեն 1919 թ. ապրիլի 27-ին, երբ խորհրդարանը նոր միայն պետք է կառավարությանն օժտեր օրենսդրական լիազորություններով, վարչապետը Նախարարների խորհրդի նիստում

= 28) օրենքները բանակի կազմակերպման, Հայաստանին անցած նոր տարածքների կառավարման, հանրային կրթության հարաբերությունները կարգավորող նորմատիվ ակտեր էին, որոնք, ըստ վարչապետի, «միանգամայն անհետաձգելի էին: 99 օրենքներից 96-ն անցել են միաձայն»¹⁶⁵: Այդ օրենքների մի մասը, հատկապես՝ պետական մարմինների և հաստատությունների նախահաշիվներն ու հաստիքացուցակները սահմանող ակտերը, իսկապես, անհետաձգելի էին, ու շատ հրատապ էր դրանց օպերատիվ ու արագ գործադրումը: Քանի որ Հայաստանի խորհուրդն արձակուրդում էր, և նրա օրենքների հավաքածուն չէր հրապարակվում, մնում էր «Կառավարության լրաբերում» դրանց հրապարակումը և այնուհետև՝ ուժի մեջ մտնելը: Դա ևս բավականին դանդաղաշարժ գործընթաց էր: Այդ պատճառով 1919 թ. մայիսի 5-ին՝ ֆինանսների նախարարի առաջարկով, Նախարարների խորհուրդն ընդունեց օրենք «Օրենքները հաստատելու օրից ուժի մեջ մտցնելու մասին»¹⁶⁶: 1919 թ. հունիսի 5-ին, նորից ստանալով «պառլամենտի բոլոր իրավունքները», կառավարությունը շարունակեց իր օրենսդրական գործունեությունը: Եթե մինչ այդ ընդունվել էր 99 օրենք, ապա հունիսի 6-ից մինչ օգոստոսի 1-ն ընկած ժամանակամիջոցում նա ընդունեց ևս 53 (152 - 99 = 53) օրենք¹⁶⁷:

Հետաքրքիր է, որ Նախարարների խորհրդի կողմից ընդունված օրենքների խորհրդարանական վերահաստատման գործընթաց չէր սահմանված: Սակայն կառավարությունն իր կողմից ընդունված օրենքների ցուցակը 1919 թ. հունիսի 5-ին ներկայացրել էր Հայաստանի խորհրդի նախագահությանը¹⁶⁸: Բայց այդ օրն ընդունած օրենքի համաձայն՝ «Հայաստանի խորհրդի պարապմունքները դադարեցվեցին» ընդհանրապես, և Հայաստանի խորհուրդը հնարավորություն չունեցավ արտահայտելու իր վերաբերմունքը կառավարության կողմից ընդունված օրենքների նկատմամբ: Երբ գումարվեցին նորընտիր խորհրդարանի նիստերը, նրա ղեկավար մարմինների ու հանձնաժողովների կազմավորումից հետո որոշ պատգամավորներ սկսեցին հետաքրքրություն դրսևորել կառավարության՝ 1919 թ. ապրիլի 27-ից մինչև հու-

հաղորդում է, որ Հայաստանի խորհուրդ է մտցված խորհրդարանին մեկ ամսով արձակուրդ տալու և նրա բոլոր գործառնությունները կառավարությանը հանձնելու օրինագիծը: Այդ կապակցությամբ վարչապետի առաջարկության հիման վրա Նախարարների խորհուրդն ընդունում է որոշում՝ ա) դիմել Հայաստանի խորհրդին խնդրանքով՝ կառավարությանը հանձնել խորհրդում կուտակված բոլոր օրինագծերը, բ) բոլոր նախարարություններին առաջարկել կազմել իրենց ներկայացրած օրինագծերի ցուցակը և դրանցից առանձնացնելու կառավարությանը ներկայացնել այն օրինագծերը, որոնք նախարարությունների կարծիքով անհետաձգելի են (տե՛ս ՆՄ-ի 1919 թ. ապրիլի 27-ի նիստի թիվ 67 օրագիրը (ՀԱՍ, ֆ 199, ց. 1, գ. 14, 1-ին մաս, թ. 75)):

¹⁶⁵ Տե՛ս Հայաստանի խորհրդի 1919 թ. հունիսի 5-ի նիստի արձանագրությունը («Հայաստանի աշխատատե», թերթ, 1919, յունիս, թիվ 65):

¹⁶⁶ Տե՛ս ՆՄ-ի 1919 թ. մայիսի 5-ի նիստի թիվ 73 օրագիրը (ՀԱՍ, ֆ. 199, ց. 1, գործ 14, 1-ին մաս, թերթ 84-85): Հետագայում պառլամենտը վերացրեց այդ օրենքը և 1919 թ. դեկտեմբերի 22-ին ընդունեց «Օրենքն ուժի մեջ մտնելու ժամանակի մասին» օրենքը (տե՛ս Հայաստանի Հանրապետություն, Օրենքների հավաքածու, հրատ. պառլամենտի, 1919, դեկտեմբերի 25, եր., թիվ 9, հոդվ. 94, էջ 69):

¹⁶⁷ Տե՛ս Հայաստանի պառլամենտի 1919 թ. օգոստոսի 1-ի նիստի արձանագրությունը:

¹⁶⁸ Տե՛ս Հայաստանի խորհրդի 1919 թ. յունիսի 5-ի նիստի արձանագրությունը:

լիսի 31-ն իրականացրած օրենսդրական գործունեության նկատմամբ: Արդյունքում՝ 1919 թ. օգոստոսի 15-ի նիստում դաշնակցական խմբակցությունը դիմում է խորհրդարանի նախագահությանը՝ պահանջելով, որ կառավարության ընդունած օրենքները «բերվեն պառլամենտ, որպեսզի հարկ եղածները վերաքննության ենթարկվեն»¹⁶⁹: Պառլամենտն ընդունում է այդ առաջարկը և այն մտցնում առաջիկա նիստի օրակարգի մեջ: 1919 թ. օգոստոսի 24-ին՝ քննելով այդ հարցը, պառլամենտն ընդունում է որոշում՝ «լիազորել օրենսդրական հանձնաժողովին՝ պահանջել կառավարությունից սույն թվի ապրիլի 28-ից սկսած բոլոր հրատարակված օրենքները և դրանցից պառլամենտի քննության նյութ դարձնել այն օրենքները, որոնք օրենսդիր հանձնաժողովն անհրաժեշտ կգտնի»: Այդ հարցը քննելիս սոց.-հեղ. խմբակցությունն առաջարկեց մեկ այլ բանաձև, այն է. «Պարտավորեցնել Նախարարների խորհրդին երկու շաբաթվա ընթացքում ներկայացնել պառլամենտին ի քննություն և ի հաստատումն բոլոր այն օրենքները, որոնք հրատարակված են ապրիլի 28-ից մինչև օգոստոսի 1-ը, այն լիազորությունների հիման վրա, որ տրված էին Նախարարների խորհրդին Հայաստանի խորհրդի կողմից»¹⁷⁰: Այսպիսով, ընդդիմությունը պահանջում էր կառավարության ընդունած բոլոր օրենքներն անխտիր վավերացնել խորհրդարանում, սակայն դաշնակցական խմբակցությունն այդ դիրքորոշմանը դեմ գնաց՝ հարցի լուծումը թողնելով օրենսդրական հանձնաժողովի հայեցողության վրա: Պարզ է, որ ընդդիմության դիրքորոշումը չէր կարող անցնել, քանի որ պառլամենտում արդեն գերակշռող մեծամասնությունը պատկանում էր դաշնակցությանը: Մոտ մեկ ամիս հետո՝ 1919 թ. հոկտեմբերի 1-ին, օրենսդրական հանձնաժողովը զեկուցում է խորհրդարանին իր կատարած աշխատանքների մասին: Ցավոք, խորհրդարանի այս նիստի արձանագրությունը շատ համառոտ է, և հնարավոր չէ պարզել մանրամասնությունները: Ըստ օրենսդրական հանձնաժողովի ներկայացուցչի զեկուցման՝ «... հունիսի 5-ից մինչև օգոստոսի 1-ը կառավարության հրատարակած օրենքներից 150-ը վերաքննության կարոտ չեն, իսկ 34 օրենքներ հանձնաժողովը քննել է, ուստի և առաջարկում է ուղարկել համապատասխան հանձնաժողովների քննությանը»: Հանձնաժողովի զեկուցումն առաջ է բերում մտքերի փոխանակություն, որի մանրամասներն արձանագրված չեն: Ըստ արձանագրության՝ առաջարկված երեք բանաձևերից՝ «Ձայնների մեծամասնությամբ ընդունվում է պատգամավոր Արդությանի առաջարկը: 34 օրենքները վերադարձնել նախագահությանը՝ բաշխելու համապատասխան հանձնաժողովներին, որոնք իրենց եզրակացություններով կմտցնեն պառլամենտ՝ որպես նոր օրինագծեր»¹⁷¹: Ամենայն հավանականությամբ, ընդդիմությունը նորից դեմ է դուրս եկել դաշնակցական խմբակցության դիրքորոշմանը՝ առաջարկելով կառավարության բոլոր օրենքների վերաքննություն

¹⁶⁹ Տե՛ս Հայաստանի պառլամենտի օգոստոսի 15-ի նիստի արձանագրությունը:

¹⁷⁰ Տե՛ս Հայաստանի պառլամենտի 1919 թ. օգոստոսի 24-ի նիստի արձանագրությունը:

¹⁷¹ Տե՛ս Հայաստանի պառլամենտի 1919 թ. հոկտեմբերի 1-ի նիստը:

խորհրդարանում, որը, սակայն, չի ընդունվել խորհրդարանական մեծամասնության կողմից:

Կառավարությունը երկրորդ անգամ բավականին երկար ժամանակով ձեռք բերեց խորհրդարանի իրավունքները 1920 թ. մայիսի 5-ից, որն, ըստ էության, տևեց մինչև հանրապետության անկումը: Այդ ընթացքում ևս կառավարությունը ծավալեց լուրջ օրինաստեղծ գործունեություն¹⁷²: Դրա վերաբերյալ ամբողջական հաշվետվություն պառլամենտին չի տվել, քանի որ հանրապետության պատերազմական վիճակի մեջ հայտնվելը և անկումն այդպիսի հնարավորություն չտվեցին: Հայաստանի պառլամենտի 1920 թ. օգոստոսի 2-ի նիստում վարչապետի զեկուցման մեջ կա ընդամենը մեկ պարբերություն՝ նվիրված կառավարության օրենսդրական գործունեությանը: «Այս երկու ամսվա ընթացքում կառավարությունն ընդունել է 52 օրինագիծ, անց է կացրել 117 նախահաշիվ ու վարկ և ունեցել է շատ կարևոր որոշումներ»¹⁷³: Ենթադրվում է, որ խոսքը միայն կառավարության հունիս և հուլիս ամիսների օրենսդրական գործունեության մասին է, քանի որ մայիս ամսվա գործունեության համար կառավարությունը հաշվետվություն էր տվել հունիսի 5-ին և ստացել էր խորհրդարանի հավանությունը: Եթե նկատի ունենանք, որ նախահաշիվները և վարկային հատկացումներն օրենքի կարգավիճակ ունեցող փաստաթղթեր էին, ապա կառավարության երկու ամսվա ընթացքում ընդունած օրենքների թիվը հասնում է 169-ի:

Կառավարության կողմից օրենսդրական գործառույթի իրականացման թաքնված կառուցակարգ էր պառլամենտական հանձնաժողովների միջոցով օրինագծերին օրենքի ուժ տալու հնարավորությունը: Ինչպես Հայաստանի խորհրդում, այնպես էլ Հայաստանի պառլամենտում կառավարությունն ուներ այդ հնարավորությունը: Հայաստանի խորհրդի գործունեության ընթացքում գործել են մի քանի նման կառուցակարգեր: Այդ ընթացակարգերից առաջինը խորհրդարանի երկու արտակարգ, հատուկ մարմիններն էին, որոնք իրենց բնույթով նման էին հանձնաժողովներին, սակայն լիազորությունների առումով էապես տարբերվում էին դրանցից: Այդ մարմինների ստեղծումը պայմանավորված էր ռազմական և դիվանագիտական գաղտնիքների պաշտպանության անհրաժեշտությամբ: Հայաստանի խորհրդի որոշ խմբակցություններ, մեղմ ասած, բարեկամաբար չէին տրամադրված հայկական պետականության նկատմամբ: Այստեղից էլ առաջանում էր որոշակի ոլորտներում ձեռնարկվող միջոցառումների գաղտնիության պահպանման հիմնախնդիրը: Որպեսզի երաշխավորվի այդ գաղտնիությունը, Հայաստանի խորհրդի նախագահն առաջարկում է կառավարությանը ստեղծել խորհրդի անդամներից

¹⁷² Այդ կապակցությամբ դեռ 1920 մայիսին Նախարարների խորհուրդն ընդունեց որոշում «Կառավարության մեջ օրենսդրական աշխատանքը զորացնելու մասին»: Այդ որոշմամբ դիմեց պառլամենտի նախագահությանը՝ իր դիվանի պաշտոնյաներից մի քանիսին դնել կառավարության տրամադրության տակ (տես ՆԽ-ի 1920 թ. մայիսի 5-ի նիստի թիվ 251 օրագիրը (ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 118, 1-ին մաս, թ. 70):

¹⁷³ Տես Հայաստանի պառլամենտի 1920 թ. օգոստոսի 2-ի նիստի արձանագրությունը:

կազմված հատուկ մարմին, որը կառավարության հետ համատեղ պետք է լուծեր ռազմական գերատեսչության և արտաքին քաղաքականության հարցերը¹⁷⁴: Կառավարությունը 1918 թ. օգոստոսի 8-ին քննարկելով այդ նախաձեռնությունը՝ համաձայնում է խորհրդի առաջարկին: Նույն օրը տեղի է ունենում կառավարության անդամների և Հայաստանի խորհրդի խմբակցությունների ներկայացուցիչների համատեղ նիստը¹⁷⁵: Քննարկումների արդյունքում խորհրդի ներկայացուցիչների և կառավարության անդամների համատեղ նիստը որոշում է ստեղծել երկու հանձնաժողովներ, որոնք կառավարության հետ համատեղ լուծելու էին ռազմական գերատեսչության և արտաքին քաղաքականության կարևորագույն հարցերը: Հանձնաժողովները բաղկացած էին Հայաստանի խորհրդի անդամներից՝ խորհրդի ընտրությամբ¹⁷⁶: Անդամներին ներկայացնելու էին խորհրդի հայկական կազմ ունեցող խմբակցությունները:

Որպեսզի հետագայում չառաջանա բանավեճ, կառավարության առաջարկով համատեղ նիստում որոշվեց, որ կարևորագույն են ճանաչվում այն հարցերը, որոնք՝ 1) խորհրդում օրենսդրական կարգով ենթակա են քննարկման, 2) կճանաչվեն կարևորագույն ռազմական և արտաքին գործերի նախարարների կողմից¹⁷⁷: Այսպիսով, ստացվում էր, որ վերը նշված կարևորագույն հարցերի լուծումը, թեկուզև՝ օրենսդրական բնույթի, շրջանցում էին Հայաստանի խորհրդի նիստերը, այնտեղ չէին անցնում ընդհանուր հիմունքներով քննարկման և ընդունման ընթացակարգերը: Արտակարգ հանձնաժողովների հաստատումից հետո դրանք ձեռք էին բերում օրենքի ուժ: Այս երկու արտակարգ հանձնաժողովների գործունեության մասին մանրամասն տվյալներ չեն պահպանվել, բայց ակնհայտ է, որ դրանք գործել են: Այդ հաստատում են այն փաստերը, որ, առաջին՝ Հայաստանի խորհրդի 1918 թ. օրենքների և որոշումների շարքում քիչ են այդ երկու ոլորտներին վերաբերող հարցերը: Դա նշանակում է, որ այդ հարցերը լուծվում էին բուն խորհրդի նիստերից դուրս և չէին հրապարակվում: Այս երկու կառույցներից զինվորականը գործեց մինչև Հայաստանի խորհրդի զինվորական մշտական հանձնաժողովի ստեղծումը՝ 1918 թ. սեպտեմբերը: Դրանից հետո պաշտպանական ոլորտի օրինագծերը և հարցերն անցնում էին այս հանձնաժողովով, որը, սակայն, նույնպես օժտված էր արտակարգ լիազորություններով: Այսպես՝ կառավարության 1918 թ. սեպտեմբերի 1-ի որոշումից ակնհայտ է դառնում, որ զինվորական հանձնաժողովը, շրջանցելով խորհրդարանը, կարող էր կառավարությանը հատկացնել վարկեր՝ պաշտպանական ոլորտի ծախսերը կատա-

¹⁷⁴ Տես ՀԱԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 2, թ. 5:

¹⁷⁵ խորհրդի ներկայացուցիչներն էին՝ Հայաստանի խորհրդի նախագահ Ա. Սահակյանը, պատգամավորներ Հակոբ Տեր-Հակոբյանը, Արշամ Խոնդկարյանը, Հայկ Ազատյանը, Արշալույս Մխիթարյանը և Սմբատ Խաչատրյանը: Ինչպես տեսնում ենք, մասնակցում էին միայն խորհրդարանի հայկական խմբակցությունների ներկայացուցիչները:

¹⁷⁶ Տես ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 484, թ. 5:

¹⁷⁷ Տես ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 484, թ. 5, նաև ֆ. 206, ց. 1, գ. 2, թ. 5:

րելու համար¹⁷⁸: Մեկ այլ դեպքում, կառավարության 1918 թ. հոկտեմբերի 12-ի նիստում պաշտպանական ոլորտի ֆինանսական օրինագիծը, հավանություն ստանալով, ներկայացվում է «Հայաստանի խորհրդի զինվորական հանձնաժողովի և կառավարության խառը նիստի քննությանը»¹⁷⁹: Որոշումից բխում է, որ խառը նիստում հավանություն ստանալուց հետո օրինագիծը ձեռք էր բերում օրենքի ուժ:

Խորհրդարանական օրինաստեղծագործության սովորական ընթացակարգը շրջանցելու կառուցակարգ էր նաև 1919 թ. գործած հայկական խմբակցությունների մասնավոր խորհրդակցությունը: Արխիվային նյութերում հաջողվել է հայտնաբերել այս արտակարգ մարմնի երկու նիստերի արձանագրություններ. դրանցից մեկը թվագրված է 1919 թ. մարտի 16-ով, իսկ մյուսը՝ մարտի 18-ով: Առաջին նիստում, որը վարել է խորհրդի նախագահ Ա. Սահակյանը, զեկույցով հանդես է եկել վարչապետի պաշտոնակատար Ա. Խատիսյանը: Նիստի արձանագրության մեջ ամրագրված է հետևյալը. «Հայաստանի խորհրդի հայ ֆրակցիաների խորհրդակցությունը, լսելով ՀՀ կառավարության մինիստրնախագահի պաշտոնակատարի զեկույցումը մեր երկրի սահմաններին սպառնացող վտանգի և մեր զորքի անկազմակերպ կացության մասին, ի նկատի առնելով նաև, որ Հայաստանի խորհրդի նիստերը կանոնավոր չեն գումարվում, մինչդեռ զորքը վերակազմելու և զորեղացնելու համար կառավարությունը դրամի անմիջական կարիք ունի, որոշեց. «Թույլ տալ Կառավարությանը զորական նախահաշվի հետևյալ պարագրաֆների վրա նույն նախահաշիվների մյուս պարագրաֆներից դրամ ծախսել. դրքա են. 1) Զինվորների սնունդը լավացնել՝ սննդադրամը շատացնելով, 2) Զորային զորքը կանոնավորելու համար անհրաժեշտ ձիեր և ջորիներ գնել, 3) Զորային զանազան մասնագիտական աշխատանքների համար ռոճիկով մասնագետ ծառայողներ պահել»: Այս առաջարկն անցնում է միաձայն: Զեկույցման մյուս մասը քննելու համար որոշվում է մասնավոր խորհրդակցություն գումարել մարտի 18-ին»¹⁸⁰:

Խորհրդարանի հայկական խմբակցությունների մասնավոր խորհրդակցությունը նիստ է գումարել նաև մարտի 18-ին: Որպեսզի հասկանանք կատարվածի էությունը, այդ արձանագրությունը բերենք ամբողջությամբ: «Արձանագրություն՝ 1919 թ. մարտի 18-ի Հայաստանի խորհրդի հայ ֆրակցիաների մասնավոր խորհրդակցության.

Մինիստր-նախագահի պաշտոնակատար պ. Ա. Խատիսյանը խոսք առնելով հիմնավորում է նախորդ ժողովին արած զեկույցումը և առաջարկում

¹⁷⁸ Այդ օրը զինվորական նախարարը կառավարությանը զեկույցում է հետախուզության և հակահետախուզության ծախսերի համար միջոցներ տրամադրելու անհրաժեշտության մասին: Կառավարության նիստի օրագրում որոշումը ձևակերպված է հետևյալ կերպ. «Հավանություն տալ և խնդրել պառլամենտի զինվորական հանձնաժողովին բաց թողնել այդ գումարը» (տես ՆԽ-ի 1919 թ. սեպտեմբերի 1-ի նիստի թիվ 145 օրագիրը (ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 14, 2րդ մաս, թ. 47):

¹⁷⁹ Տես ՆԽ-ի 1918 թ. հոկտեմբերի 12-ի նիստի թիվ 55 օրագիրը // ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 207:

¹⁸⁰ Տես ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 27, թ. 149:

է թույլ տալ կառավարությանը՝ ա) ընդհանրապես զորային նախահաշվի մի պարագրաֆից մյուսը ծախսեր անել. բ) երկրի սահմաններն ապահովելու համար արտակարգ և համապատասխան միջոցներ ձեռք առնել և գ) բանալ կառավարությանը 10 մլն ռ վարկ՝ այդ նպատակներով ծախքեր անելու: Այս պ. Խատիսյանն առաջարկում է այդպիսի բացառիկ հանգամանքներում Մինիստրների խորհրդին տալ ավելի լայն իրավունքներ՝ համապատասխան միջոցների դիմելու, վստահելով, որ նա այդ իրավունքներից կօգտվի բացառիկ հանգամանքներում միայն:

Ժողովը, քննության առնելով կառավարության արած առաջարկությունը, ընդունում է ՀՅ ֆրակցիաների հետևյալ որոշումը. «Երկրի պաշտպանության և զորքի վերակազմավորման գործը փութացնելու համար. ա) լիազորել կառավարությանն արտակարգ միջոցներ ձեռք առնել. բ) թույլ տալ կառավարությանն օգտվել զինվորական նախահաշվի գումարներից՝ մի պարագրաֆից մյուսին անցնելով. գ) նոր վարկ բանալ 10 մլն. ռ՝ կառավարության անունով՝ նույն նպատակի համար»:

ՀՅ ֆրակցիայի այս առաջարկությանը միանում է ՀԺԿ-ի ֆրակցիան: Սոցիալ-դեմոկրատական ֆրակցիան, պատճառ բերելով, որ Հայաստանի խորհրդի վերջին նիստում դաշնակցական ֆրակցիան հայտարարել է, որ առաջին հերթին նա քննելու է խորհրդի շենքում եղած ինցիդենտը՝ փետրվարի 28-ին պատահած, տեղական ինքնավարության և նոր խորհրդի ընտրությունների օրինագիծը և, որովհետև նույն ֆրակցիան այս մասնավոր նիստում այդ առաջարկությունները հետ չի վերցնում, բանաձևի քննության կեսին նոցա հեռանում են ժողովից:

Սոցիալիստ-հեղափոխականների ֆրակցիան համաձայնում է տրված բանաձևին, այն պայմանով, որ կամ Ավագների խորհուրդը և կամ խորհրդից ընտրված մի նոր հանձնաժողով իսկել և վարել արտաքին քաղաքականությունը: Որովհետև սոցիալիստ-հեղափոխականների այս պայմանը չի ընդունվում, նոքա ևս հեռանում են ժողովից»¹⁸¹:

Այսպիսով, խորհրդարանի հայկական խմբակցությունների մասնավոր խորհրդակցությունը խորհրդին շրջանցելու յուրահատուկ ձև էր, որը, սակայն, տապալվեց: Սոց.-դեմ. կուսակցության խմբակցությունը խորհրդարանական կոալիցիայի հետ համագործակցությունը պայմանավորում էր պառլամենտական ընտրությունների գաղափարից հրաժարվելով՝ զգալով, որ ապագա խորհրդարանում ինքը ծայեր չի ստանալու:

Օրենսդիրին շրջանցելու կառուցակարգեր գործել են նաև Հայաստանի պառլամենտի գործունեության ժամանակաշրջանում: Հայաստանի պառլամենտի զինվորական հանձնաժողովը ևս օժտված էր արտակարգ լիազորություններով¹⁸²: Բացի այդ, զինվորական հանձնաժողովի բոլոր 8 անդամները

¹⁸¹ Տես ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 27, թ. 150:

¹⁸² Հայաստանի պառլամենտն արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողով չուներ: Դրա 1920 թ. հունվարի 10-ի նիստում քննության է առնվում պատգամավոր Լ. Թումանյանի առաջարկը՝ ար-

դաշնակցական էին: Հանձնաժողովը, շրջանցելով խորհրդարանին, կարող էր կառավարությանը հատկացնել վարկեր պաշտպանական ոլորտի ծախսերը կատարելու համար: Այսպես, 1919 թ. սեպտեմբերի 1-ին գինվորական նախարարը զեկուցել է Նախարարների խորհրդին հետախուզության և հակահետախուզության ծախսերի համար նախարարությանը վարկ տրամադրելու մասին: Կառավարությունը, հավանություն տալով նախարարի առաջարկությանը, դիմել է պառլամենտի գինվորական հանձնաժողովին՝ այդ գումարը բաց թողնելու խնդրանքով¹⁸³: Խորհրդարանի հայկական խմբակցությունների մասնավոր խորհրդակցությունը այստեղ ևս գործել է՝ երբեմն ընդունելով շատ կարևոր որոշումներ: Հանդիպում են նաև խորհրդարանների բոլոր խմբակցությունների ներկայացուցիչների խորհրդակցությունը, խորհրդարանական հանձնաժողովների նախագահների խորհրդակցությունը: Սակայն բոլոր այդ խորհրդակցությունների խորհրդարանական կարգավիճակի, ընդունած որոշումների բնույթի վերաբերյալ տվյալներ չեն պահպանվել¹⁸⁴:

* * *

Առաջին հանրապետության կառավարության իրավասությունը չունեի որևէ իրավական ամրագրում, սակայն ակնհայտ է, որ դրա իշխանությունը՝ որպես գործադիր-կարգադրիչ, ուներ ենթաօրենսդրական նշանակություն: Կառավարության իրավասության հարցերը կարգավորում էին «կառավարությունը և նրա ղեկավարն իրականացնում են ազգային քաղաքականության մշակումն ու կենսագործումը» դասական բանաձևով: Արխիվային նյութի հետազոտությունը թույլ է տալիս կառավարությունը բնութագրել որպես երկրի ընթացիկ կառավարումն իրականացնող ընդհանուր իրավասության գործադիր-կարգադրիչ մարմին, որի իրավասությունն ընդգրկում էր պետական կյանքի բոլոր հարցերը, որքանով որ դրանք չէին վերապահված խորհրդարանի և մյուս պետական մարմինների իրավասությանը:

Կառավարության հիմնական գործառնությունը պետության արտաքին և ներքին քաղաքականության ընդհանուր ծրագրի առաջարկությունն էր, դրա ձևակերպումը, ինվեստիտուրան խորհրդարանում և, անշուշտ, կենսագործումը կյանքում, իսկ դրա իրականացման իրավաբանական ձևը նոր ձևավորվող կառավարության հայտարարագիրն էր, որը, որպես կառավարության գործողությունների քաղաքական ծրագիր, հաստատվում էր խորհրդարանում: Առաջին հանրապետության հինգ կառավարություններից հայտարարագիր ունեցել են միայն առաջին, երրորդ և հինգերորդ կառավարությունները: Բացի գործադիր կանոնակարգող իշխանությունից, Առաջին հանրապետության

տաքին գործերի հանձնաժողովը ընտրելու մասին, սակայն խորհրդարանը քվեարկությամբ (10 կողմ, 18 դեմ, մեկ ձեռնպահ ձայներով) այդ առաջարկը մերժում է (տե՛ս «Յառաջ», թերթ, 1920, 1 փետրուարի, թիվ 23, ինչպես նաև՝ ՀԱԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 52, թ. 14):

¹⁸³ Տե՛ս ՆԽ-ի 1919 թ. սեպտեմբերի 1-ի նիստի թիվ 145 օրագիրը // ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 14, 2-րդ մաս, թ. 47:

¹⁸⁴ Տե՛ս «Յառաջ», թերթ, 1920, 1 փետրուարի, թիվ 23:

յան կառավարությունն ուներ լայն լիազորություններ, որոնք թույլ էին տալիս նրան լուրջ կերպով ազդել օրենսդրական գործընթացի վրա: Այդ ազդեցության լծակները երկուսն էին. առաջին՝ կառավարության օրենսդրական նախաձեռնության իրավունքը և դրան հարակից մի շարք իրավունքներ, երկրորդ՝ կառավարության օրենսդիր մարմնի իրավազորությունների փոխանցման արդյունքում նրա կողմից իրականացվող՝ պատվիրակված օրինաստեղծ գործունեությունը: Կառավարության կողմից օրենսդրական գործառնության իրականացման թաքնված կառուցակարգ էր պառլամենտական հանձնաժողովների միջոցով օրինագծերին օրենքի ուժ տալու հնարավորությունը, ինչպես նաև՝ կառավարության և խորհրդարանի անդամներից կազմված հատուկ հանձնաժողովները, խորհրդարանի հայկական խմբակցությունների մասնավոր խորհրդակցությունը:

12.4.5. Գործադիր իշխանության ենթաօրենսդրական ակտերը և «պարտադիր որոշումների» ինստիտուտը

Կառավարության կողմից ընդունված ակտերն իրենց իրավաբանական բնույթով տարատեսակ նշանակություն ունեին: Դասական սահմանադրական դոկտրինային համապատասխան՝ գործադիր իշխանության ակտերն իրենց բնույթով ենթաօրենսդրական ակտեր էին և ընդունվում էին օրենքի հիման վրա՝ ի կատարումն դրա: Կառավարության ընդունած ակտերը կարելի է բաժանել երկու տեսակի՝ նորմատիվ իրավական ակտեր և անհատական իրավական ակտեր: Նորմատիվ իրավական ակտերը, որոնք ընդունվել են Առաջին հանրապետության կառավարության կողմից, իրենց հերթին բաժանվում են երկու տեսակի՝ օրենքներ և ենթաօրենսդրական նորմատիվ ակտեր, որոնց պաշտոնական անվանումն էր «որոշում»: Կառավարությունն օրենքներ ընդունելու լիազորություններ ստացել է երկու անգամ՝ 1919 թ. ապրիլի 27-ից մինչ օգոստոսի 1-ը և 1920 թ. մայիսի 5-ից մինչ հանրապետության անկումը:

Ձուտ իրեն պատկանող իրավասության շրջանակում կառավարության ընդունած նորմատիվ ակտերը՝ որոշումները, իրենց կարգավիճակով ենթաօրենսդրական ակտեր էին և կարգավորում էին գործադիր իշխանության իրավասության շրջանակում գտնվող տարաբնույթ և բազմազան հարաբերությունները: Կառավարության նորմատիվ որոշումներն ունեին համապարտադիր բնույթ, գործում էին ամբողջ երկրի տարածքում և կազմում էին նոր ձևավորվող ազգային իրավունքի կարևորագույն մասը: Կառավարության ընդունած ակտերի քանակական աճը և ոլորտային ընդարձակումը ցույց էին տալիս կառավարության դերի անընդհատ աճը պետական իշխանության կառուցակարգում, որը երբեմն մրցակցում էր օրենսդիրի հետ, դրսևորում էր օրենքներին դուրս մղելու միտում:

Այուս մասն օրենքների պարզաբանման իմաստ ունեցող ակտեր էին: Օրինակ՝ 1919 թ. օգոստոսի 8-ին կառավարությունն ընդունել է հայտարարություն «Հայաստանի բոլոր օրենքները թե՛ ռուսահայերի և թե՛ տաճկահայերի, անխտիր բոլորի համար պարտադիր լինելու մասին» և որոշել է հրապարակել այն¹⁹²: Կառավարությունն ընդունում էր այլ պետությունների բողոքի նոտաները և արձագանքում դրանց, ինչպես նաև ինքն էր հղում բողոքի նոտաներ՝ ուղղված այլ պետությունների:

Գործադիր իշխանության արտակարգ լիազորություններից էր «պարտադիր որոշումների» կայացման իրավունքը: «Պարտադիր որոշումների» ինստիտուտը հանրապետությունը ժառանգել էր ռուսական իրավական համակարգից: Պարտադիր որոշումներ հրապարակելու իրավունքը սահմանված էր 1881 թ. «Պետական կարգերի ու հասարակական հանգստության պահպանության, առանձին տարածքներում ուժեղացված դրություն հայտարարելու» կանոնադրությամբ: Այդ օրենքը սահմանում էր, որ պարտադիր որոշումները հրապարակվում են այն շրջաններում, ուր հայտարարված է ուժեղացված կամ արտակարգ պահպանության կամ զինվորական դրություն: Պարտադիր որոշման ընդունման իրավունքը պատկանում էր նահանգապետերին, քաղաքապետերին: Ռուսական հիմնական օրենքների 124-րդ հոդվածի համաձայն՝ պարտադիր որոշումներ ընդունելու իրավունք ձեռք բերեցին Նախարարների խորհուրդը, նախարարությունների գլխավոր վարչությունների կառավարիչները և այլ պաշտոնյաներ: Այդ որոշումները չէին կարող հակասել գործող օրենքներին, չէին կարող սահմանել նոր հարկեր և տուրքեր, պարհակներ (վերջիններիս կարգավորման աղբյուրը միայն օրենքն էր): Պարտադիր որոշումների ընդունման իրավունքից զրկված էին զինվորական պաշտոնյաները¹⁹³: Այս ինստիտուտը լայնորեն կիրառվում էր հանրապետությունում, հատկապես՝ այն ժամանակամիջոցներին, երբ խորհրդարանները չէին գործում, և խորհրդարանական վերահսկողությունը գործադիր իշխանության նկատմամբ բացակայում էր:

Պարտադիր որոշումները կոչված էին պայքարելու և կանխելու հասարակական կարգի դեմ ուղղված իրավախախտումները: Պարտադիր որոշումները կարող էին սահմանել դրամական տուգանքներ: Սակայն պարտադիր որոշումների առանձնահատկությունն այն էր, որ նույն ռուսական օրենսդրությունից հանրապետությունը ժառանգել էր արտադատական (վարչական) կալանքի ինստիտուտը: Այդպիսով, գործադիր իշխանությունն իր պարտադիր որոշումները երբեմն երաշխավորում էր վարչական կալանքով՝ վկայադրելով օրենսդրությունը, ըստ որի՝ նա այդ իրավունքն ուներ:

Ռուսական դատական կանոնադրությունները գործադիր իշխանությանն այդպիսի լիազորություն տալիս էին: Ռուսական դատական բարենորոգման

¹⁹² Տե՛ս ՆԽ-ի 1919 թ. օգոստոսի 8-ի նիստի թիվ 136 օրագիրը // ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 14, 2-րդ մաս, թ. 34:

¹⁹³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 221, թ. 57:

հետազոտողներն արդարադատության իրականացումը միայն դատարանների կողմից սկզբունքի օրենսդրական կենսագործումը գնահատում են ոչ լիարժեք և մասամբ խախտված, այն բանի հետևանքով, որ «Քրեական դատավարության կանոնադրության» 1-ին հոդվածի ծանոթագրությունը սահմանում էր հետևյալ դրույթը. «Դատական հետապնդում չեն համարվում այն միջոցառումները, որ օրենքով նախատեսված կարգով ձեռնարկում են ոստիկանական և այլ վարչական իշխանությունները հանցագործությունների և զանցանքների կանխման համար»¹⁹⁴: Այս դրույթն էապես նպաստում էր գործադիր իշխանության ներխուժմանը դատարանների գործունեության ոլորտ՝ հնարավորություն տալով նրանց վարչական կարգով կիրառելու արտաքսում և աքսոր: Ժամանակավոր կառավարությունը երկրում անիշխանությունները և անկարգությունները կանխելու նպատակով չվերացրեց վարչական կալանքի ինստիտուտը, բայց 1917 թ. հուլիսի 16-ին ընդունեց «Արտադատական կարգով կալանված անձանց վերաբերյալ գործերի քննության կարգի մասին» որոշումը¹⁹⁵: Նույն տրամաբանությամբ և նախադրյալներից ելնելով՝ Օգակոմը (Հատուկ Անդրկովկասյան կոմիտե) 1917 թ. հոկտեմբերի 27-ին ընդունեց որոշում, որով Անդրկովկասի վարչական իշխանություններին իրավունք տվեց կատարել արտադատական կալանավորում¹⁹⁶: Ինչպես ցույց են տալիս արխիվային փաստաթղթերը, և՛ կառավարությունը, և՛ նախարարները լայնորեն կիրառում էին «պարտադիր որոշումների» ինստիտուտը և դրանցով նույնիսկ սահմանում էին արտադատական կալանավորում:

Այսպիսով, Հայաստանի Առաջին հանրապետությունում օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանության մարմինների կարճատև գործունեության իրավական փորձի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հանրապետությունը վերցրել էր ռոմանագերմանական տեսակի իրավական համակարգի շինարարության ուղղություն, և բարեհաջող ներքին ու արտաքին քաղաքական կացության դեպքում Հայաստանը կունենար կայացած ու առաջադիմական աշխարհիկ իրավական համակարգ:

12.5. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾԱՌՈՒԹՎՈՐՄԱՆ ՊԵՏԱԿՐԱՎԱԿԱՆ ՓՈՐՁԸ ԵՎ ԴԱՍԵՐԸ

Առաջին հանրապետության պետական իշխանության համակարգի ստեղծման և գործողության իրավական կառուցակարգի պատմության համակարգված նկարագիրը հիմք է այդ հանրապետության ընդհանուր պատ-

¹⁹⁴ Տե՛ս *Устав уголовного судопроизводства*:

¹⁹⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 62, թ. 87, ինչպես նաև՝ գ. 49, թ. 24:

¹⁹⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 62, թ. 85, ինչպես նաև՝ գ. 49, թ. 25:

մության շատ հիմնահարցերի վերաիմաստավորման, դրան վերաբերող պատմագրության մեջ տեղ գտած մոտեցումների ճշգրտման, վիճելի հիմնահարցերի նկատմամբ բարոյական գնահատականներից ու վերաբերմունքից ձերբազատվելու և դրանք պետաիրավական (իրավական-օրինական և ոչ իրավական-ապօրինի) տեսանկյունից դիտարկելու համար: Սակայն բացի զուտ պատմագրական նշանակությունից՝ շատ կարևոր է հանրապետության գոյության ու գործողության փորձից դասեր քաղելը: Այլ կերպ ասած՝ Առաջին հանրապետության պետական իշխանության համակարգի ստեղծման, կազմակերպության և իրավական գործունեության հիմնահարցերի բազմակողմանի-համալիր հետազոտությունը, դրանց ամբողջական նկարագիրը և վերլուծությունը պետք է օգտագործել տեսական նոր օրինաչափությունների առաջադրման համար, որոնք կարող են կիրառվել արդի պետության բարեփոխումների համար:

Փորձենք օգտագործել Առաջին հանրապետության պետական իշխանության համակարգի, դրա կազմակերպական և գործառության առանձնահատկությունների, իրավական գործունեության ամբողջական, համակարգված պատմաիրավական հետազոտությունը և առաջ քաշել ինչպես, այսպես կոչված, պատմական-իրավական փաստերը լուսաբանող, այնպես էլ այսօրվա պետականակերտության համար գործնական-կիրառական նշանակություն ունեցող տեսական օրինաչափություններ:

12.5.1. Առաջին հանրապետության պետաիրավական համակարգի պատմական գործընթացներն ամփոփող բացահայտողական օրինաչափությունները

Հայաստանի Առաջին հանրապետության պետական և իրավական համակարգի ծագման, կայացման պատմական գործընթացների վերլուծությունը և գնահատումը հիմք են տալիս առաջ քաշելու հետևյալ բացահայտող, լուսաբանող հիմնադրույթներն ու օրինաչափությունները:

1. Առաջին հանրապետության հիմնադրման և միջազգային ճանաչման ընթացքը, անկախության անսպասելիության հանգամանքը պայմանավորեցին նաև նորաստեղծ պետության կառավարման համակարգի յուրահատկությունները: *Օրենսդիր իշխանության համակարգի կայացման և զարգացման տեսանկյունից հանրապետության պետական կառավարման համակարգն անցել է կազմակերպական երեք փուլ՝ ա) հայոց ազգային ներկայացուցչական համակարգով խորհրդարանական կառավարում, բ) հանրապետության ազգաբնակչության և հիմնական քաղաքական կուսակցությունների նշանա-կովի-ներկայացուցչական համակարգով խորհրդարանական կառավարում, գ) քաղաքական կուսակցությունների համամասնական ներկայացուցչության համակարգով խորհրդարանական կառավարում:*

2. 1919 թ. մայիսին Անկախ և Միացյալ Հայաստանի հռչակման գործընթացում ՀՅԴ-ի և կառավարության գործունեության անդրկուլիսային գործելակերպը կազմակերպված քաղաքական դավադրություն էր՝ ընդդեմ հանրապետության, հանուն դաշնակցական կուսակցության մենատիրության հաստատման: Նման պնդման համար հիմք է իրավական դիրքերից այնպիսի միտումների վերհանումը, ինչպիսիք են՝ օրենսդիր մարմնի աշխատանքների նպատակային ձախողումը, վարչապետությունից Հ. Քաջազնունու մեկուսացումը և Ա. Խատիսյանի կողմից նրա լիազորությունների յուրացումը, կառավարության կողմից, շրջանցելով խորհրդարանը, կարևորագույն սահմանադրական նշանակության երկու իրավական ակտի ընդունումը («Անկախ և միացյալ Հայաստանի» ակտը, «Հայաստանի խորհրդի կազմը 12 ներկայացուցիչներով ուժեղացնելու մասին» օրենքը), առանց դրանց քաղաքական անհրաժեշտության լուրջ քննարկումների, խախտելով դրանց ընդունման օրինականության և բովանդակային, և ընթացակարգային-ձևային պահանջները: Եթե նշված գործընթացները տեղի ունենային իրավական օրինականության հունով, ապա դրանք չէին հանգեցնի խորհրդարանում քաղաքական բազմազանության վերացմանը, ազգային համերաշխության խարխիլմանը, մնացած քաղաքական ծանրակշիռ ուժերի օտարմանը. հետևանքներ, որոնք՝ որպես ներքին գործոններ, նպաստեցին հանրապետության անկմանը:

3. Հայաստանի խորհուրդը հիմնադրվել էր որպես անժամկետ գործողության խորհրդարան: Խորհրդի լիազորությունների դադարման միակ իրավական ուղին ինքնալուծարումն էր: Չունենալով մեծամասնություն խորհրդում՝ դրան հասնելը դաշնակցականների համար շատ բարդ խնդիր էր: Այդ կացությունից դուրս գալու և քաղաքականիրավական ճգնաժամը հաղթահարելու ելքը դաշնակցությունը տեսավ խորհրդարանի աշխատանքների ձախողման մեջ: Նպատակը խորհրդարանն անդամալուծ մարմին դարձնելն էր և դրանով ընդդիմությանը փաստի առաջ կանգնեցնելը, ինչը կստիպեր վերջինիս համաձայնել ինքնարձակմանը և կազմակերպել խորհրդարանական ընտրություններ: Հրահրելով կոչեր՝ արձակել Հայաստանի խորհուրդը՝ նրանք քննադատության թիրախ էին դարձրել հատկապես խորհրդարանում կուսակցությունների և ազգությունների խտրական ներկայացուցչությունը:

Պահն իսկապես պատմական էր ու պատասխանատու: Սակայն Հայաստանի քաղաքական ուժերը, հոսանքները, գործիչները չկարողացան թոթափել խմբակային, անհատական շահերն ու հակամարտությունները, չեզոքացնել պետությանը սպառնացող վտանգներն ու դժվարությունները, համախմբել ժողովրդին, կայացնել նորաստեղծ պետությունը, գտնել այն ոսկե միջինը, որը կդառնար ՀՀ հաղթական կայացման անկյունաքարը:

4. Հայաստանի պառլամենտի ընտրությունների կազմակերպման և նախընտրական քարոզչության ընթացքում շարունակվեցին օրենսդիր կառավարության և կուսակցությունների քաղաքական խարդավանքները: Ոչ կառուցողական, նեղ կուսակցական դիրքորոշումների, քաղաքական ան-

հանդուրժողականության հետևանքով ՀԺԿ-ն դուրս եկավ կառավարական կոալիցիայից: Այնուհետև, միայն դաշնակցականներով համալրված կառավարությունը, օգտվելով ՀԺԿ-ի հայաստանյան կոմիտեի այսրոպեական որոշումից, առանց օրինական հիմքերի քվեարկությունից հանեց դրա ընտրական ցուցակը: Արդյունքում ՀՅԴ-ն ստացավ պատգամավորական տեղերի բացարձակ մեծամասնությունը, և Հայաստանում հաստատվեց դաշնակցական մենիշխանություն: Երկրորդ խորհրդարանը ևս հիմնադրվեց որպես անժամկետ լիազորություններով մարմին. դրա դադարման միակ իրավական ուղին ինքնալուծարումն էր: Ընտրությունների համընդհանուր ճանաչում գտած սկզբունքներից ընտրությունների պարտադիրության և պարբերականության խախտմամբ խեղաթյուրվում էր ներկայացուցչական կառավարման կարևորագույն գիծը՝ ժամկետայնությունը: Սա ճակատագրի հեգնանք էր, այլ՝ ՀՅԴ-ի կողմից մտածված ծրագիր: Խորհրդարանի ընտրությունից հետո դաշնակցական քաղաքական միտքն սկսեց կռվաններ որոնել դրա իշխանությունը «հավերժացնելու» համար:

5. Առաջին հանրապետության հիմնադրման եղանակը և պետական իշխանության ստեղծման առանձնահատկությունները, ներառյալ՝ պետական շինարարության փորձի և պատշաճ սահմանադրական կարգավորման բացակայությունը, կառավարման դուալիստական միապետական համակարգից անցումը հանրապետականի, պայմանավորեցին այն հանգամանքը, որ առաջին խորհրդարանը հիմնադրվեց որպես անսահմանափակ իրավասությամբ խորհրդարան: Այդ կարգավիճակը փոխանցվեց Հայաստանի պառլամենտին: «Անսահմանափակ իրավասությամբ խորհրդարան» հասկացությունը էր ենթադրում բացարձակություն, որովհետև պետական իշխանության համակարգը կառուցված էր իշխանությունների բաժանման սկզբունքով, ինչն արդեն իսկ ենթադրում էր խորհրդարանի իրավասության սահմանափակում: Սակայն խորհրդարաններն իրենց օրենսդրական իրավասության բնույթով բացարձակ անսահմանափակ էին, քանզի դրանք ունեին իրավագործություն՝ ցանկացած հարցով ընդունելու, փոփոխելու և վերացնելու օրենքները, և չկար պետական որևէ կառույց, որը կարող էր կասկածի ենթարկել նրանց ակտերի իրավականությունը:

6. Առաջին հանրապետությունում պետական իշխանությունն իրականացվում էր իշխանությունների եռաթև բաժանման հիման վրա: Բաժանումը դրսևորվում էր երեք առումներով՝ գործառության, կառուցվածքային-կազմակերպական, անձնական: Սակայն իշխանությունների բաժանման համակարգն աղճատված էր, որովհետև այն էր ապահովում իշխանության ճյուղերի հավասարակշռումը: Որպես կանոն՝ իշխանության երեք թևերի մարմինները պետք է լինեն ինքնուրույն՝ իրենց իրավասության շրջանակում, չեն կարող անցնում էլ ինքնին ինքնուրույն՝ իրենց իրավասությանը: Սակայն հանրապետության միջամտել այլ մարմինների իրավասությանը: Սակայն հանրապետության օրենսդիր մարմինների բացարձակ օրենսդրական իրավասությունը խախտում էր իշխանության մնացած թևերի՝ իրենց իրավասության շրջանակում

ինքնուրույնությունը, հիմքեր էր ստեղծում օրենսդրի կողմից այլ մարմինների իրավասությանը կամայական օրենսդրական միջամտության համար: Մյուս կողմից՝ իշխանությունների փոխհարաբերություններում «հակակշիռների և զսպիչների» թույլ համակարգն ի չիք էր դարձնում իշխանությունների բաժանման իրական գործողությունը: Պատվիրակված օրենսդրման համակարգի կիրառման պայմաններում դա հանգեցնում էր գործադիր իշխանության գերակայության: Հանրապետության խորհրդարանականության ողջ պատմությունը վկայում է, որ կառավարող կուսակցությունն ամեն անգամ պայքարի մեջ էր մտնում հենց խորհրդարանի հետ: Եթե դա հասկանալի էր Հայաստանի խորհրդի պարագայում, ապա անհասկանալի է Հայաստանի պառլամենտի դեպքում, երբ նրան ևս զրկեցին «օրենսդրի» իրավունքներից: Անշուշտ, իրավիճակն արտակարգ էր, ճգնաժամային, լարված, օպերատիվ ու արագ լուծումներ պահանջող: Բայց դա չի նշանակում, որ ասպարեզից պետք էր դուրս թողնել խորհրդարանը: Կարելի էր կատարել իրականության պահանջներին համապատասխանող իրավագործությունների բաժանում՝ կառավարությանը վերապահելով միայն որոշակի ոլորտներում պատվիրակված օրենսդրման իրավունք: Այս դեպքում պետական նավը կլիներ հավասարակշռված, իսկ ինքը՝ կառավարությունը՝ հակակշռված: Սակայն մենատիրական ձգտումները հասնում էին մոլագարության աստիճանի. ամեն ինչ՝ միայն իրենց և իրենց միջոցով, մնացած բոլորը ոչինչ են ու թշնամի: Պետական շինարարության օբյեկտիվ, իրավական օրինաչափությունների պահպանումը և գործադիրին հակակշռող խորհրդարանի առկայությունը միգուցե հանրապետությունը չհասցնեին կորստալից տապալման, հատկապես որ կային քաղաքական գործիչներ, ովքեր կանխագուշակում էին ապագա ծախողումը:

7. Խորհրդարանական վերահսկողությունը և դրա ձևերը պայմանավորված էին պետական կառավարման ձևով և ռեժիմով: Հանրապետությունում գործել են համաշխարհային խորհրդարանական պրակտիկային հայտնի խորհրդարանական վերահսկողության համարյա բոլոր ձևերը՝ բացառությամբ կառավարությանն ուղղակիորեն անվստահություն հայտնելու ընթացակարգի: Հայաստանի խորհրդում ընդդիմությունն ամեն մի փոքր խախտում կամ հիմնախնդիր դարձնում էր խորհրդարանական վերահսկողության առարկա, իսկ նիստերի օրակարգերում խորհրդարանական վերահսկողության առատությունը զգաստացնում ու զգոնացնում էր կառավարությանը: Վերջինը, խորհրդարանում չունենալով կայուն մեծամասնություն, ամենայն պատասխանատվությամբ էր վերաբերվում դրանց, իսկ դաշնակցական խմբակցությունը ջանադիր հետևում էր, որ ընդունված բանաձևերը չլինեն ի վնաս գործադիրի: Իսկ Հայաստանի պառլամենտում խորհրդարանական վերահսկողության ձևերը կորցրել էին իրական ազդեցությունը, որովհետև դաշնակցությունն ուներ բացարձակ մեծամասնություն: Ընդդիմությունը նույնիսկ այդ անելանելի պայմաններում խորհրդարանական ինստիտուտներն օգտագործում էր քարոզչության կամ քաղաքական խնդիրներ լուծելու համար: Այդպիսի

սով՝ խորհրդարանական վերահսկողության ձևերի իրավական արդյունավետությունը կախված էր խորհրդարանական ուժերի հարաբերակցությունից:

8. Խորհրդարանագիտության մեջ հայտնի դատական իշխանության և արդարադատության ոլորտին առնչվող խորհրդարանական բոլոր հնարավոր լիազորություններից խորհրդարանները համանմանության կարգով իրենց վերապահել էին համաներում հայտարարելու իրավունքը, ինչպես նաև՝ ոլորտի մարմինների պաշտոնյաների նշանակումը: Խորհրդարանների գործունեության ընթացքում ստեղծվել են քննիչ հանձնաժողովներ: Չի կիրառվել միայն իմպիչմենտի ինստիտուտը: Անցումային իրավական համակարգում սահմանադրական կարգավորման բացերի պայմաններում խորհրդարանն իրեն վերապահեց նաև ներման իրավունքը, ինչն օրենսդիր մարմինն վերածեց յուրահատուկ քվադի դատարանի: Նման եզրակացության հիմքը ներման դիմումների բավականին մեծ քանակն է, իսկ որոշ գործերով՝ նաև դատավճիռների վճռաբեկության որոշումներ կայացնելու փաստը: Լիազորությունների այս ոլորտը ևս հաստատում է, որ հանրապետության խորհրդարանը պետական իշխանության համակարգում իր դերով բացարձակապես գերիշխող, իսկ իր իրավասության ծավալով բացարձակապես անորոշ իրավասությամբ խորհրդարան էր:

9. Պատգամավորների կարգավիճակը կառուցված էր իրավահավասարության սկզբունքով և ենթադրում էր խորհրդարանականի գրեթե բոլոր հանրաճանաչ իրավունքները, ինչպես նաև՝ պարտականությունները: Հայաստանի խորհուրդը ստեղծելիս հիմնադիրներն անտեսեցին պաշտոնների համատեղման անթույլատրելիությունը. օրենսդրությունը չէր սահմանում պաշտոններ ունենալու որևէ արգելք: Այս սխալը հետագայում շտկվեց՝ ընկնելով սակայն, մյուս ծայրահեղության մեջ. պաշտոնների համատեղելիությունը լրիվ արգելվեց: Այնուհետև օրենքը քայլ առ քայլ ընդլայնեց պատգամավորի՝ պետահասարակական այլ գործունեությամբ զբաղվելու իրավունքը:

10. Կառավարության ձևավորման եղանակը պայմանավորված էր պետական կառավարման ձևով: Կառավարությունն իր ձևով բացարձակ խորհրդարանական էր. այն կազմավորվում էր խորհրդարանի կողմից և լրիվ պատասխանատու էր միայն նրա առջև: Կառավարությունը կազմված էր վարչապետից (նախարար-նախագահից), ինչպես նաև՝ պորտֆելով նախարարներից: Կառավարության ձևավորման կարգը, կառավարության կազմակերպման, կառավարության ու խորհրդարանի հարաբերությունների իրավական կարգավորման բացը Հայաստանի խորհրդում հանգեցնում էին պատեհապաշտ, երբեմն նաև արտառոց անհատական իրավական կարգավորման:

11. Հանրապետության կայացմանը զուգընթաց գործադիր իշխանության մարմինների համակարգը ծավալվում և ճյուղավորվում էր: Դա օրինաչափ էր, քանզի պետական կառավարման խնդիրներն օրավուր առաջ էին բերում նոր գործառույթների իրականացման անհրաժեշտությունը, իսկ սա բերում նոր գործառույթների իրականացման անհրաժեշտությունը, իսկ սա էլ, իր հերթին, պահանջում էր կատարող սուբյեկտների հիմնադրում: Պե-

տական կառուցակարգի գործադիր համակարգի էքստենսիվ զարգացումը, մի կողմից, օբյեկտիվ օրինաչափություն էր, մյուս կողմից՝ հանգեցրեց ապարատի և ծախսերի ուռճացման: Պետության խնդիրները և գործառույթներն ունեն բազմագործոն պայմանավորվածություն: Դրանցից մեկն էլ պետության՝ տվյալ պահին ունեցած հնարավորություններն են, ինչպես նաև՝ դրանով պայմանավորված գերակայությունները: Աշխարհաքաղաքական բարդ իրավիճակում, չունենալով ներքին լուրջ հնարավորություններ (հատկապես՝ ֆինանսներ), պետական կառուցակարգը միանգամից «լծեցին» պետության բոլոր հնարավոր գործառույթների իրականացմանը, ինչը չկայացած համակարգի համար վտանգավոր փորձություն էր: Այնինչ՝ պահի հրամայականը թելադրում էր ներքին և արտաքին միայն որոշ գործառույթների անպայման և, իհարկե, արդյունավետ իրականացում:

12. Հանրապետության կառավարության իրավասությունը չունեւ որևէ իրավական ամրագրում: Այդ հարցը կարգավորվում էր՝ «կառավարությունը և նրա ղեկավարն իրականացնում են ազգային քաղաքականության մշակումն ու կենսագործումը» դասական բանաձևով: Կառավարությունը երկրի ընթացիկ կառավարումն իրականացնող ընդհանուր իրավասության գործադիր-կարգադիր մարմին էր, որի իրավասությունն ընդգրկում էր պետական կյանքի բոլոր հարցերը, որքանով որ դրանք վերապահված չէին խորհրդարանի և մյուս պետական մարմինների իրավասությանը: Կառավարության հիմնական գործառույթը պետության արտաքին և ներքին քաղաքականության ընդհանուր ծրագրի առաջարկությունն էր, դրա ձևակերպումը, ինվեստիտուրան խորհրդարանում և կենսագործումը: Այս գործառույթի իրականացման իրավական ձևը նոր ձևավորվող կառավարության հայտարարագիրն էր: Բացի գործադիր կանոնակարգող իշխանությունից՝ կառավարությունն ուներ լայն հնարավորություններ՝ լուրջ կերպով ազդելու օրենսդրական գործընթացի վրա: Այդպիսի լծակները երեքն էին՝ առաջին՝ կառավարության օրենսդրական նախաձեռնության իրավունքը և դրան հարակից մի շարք իրավունքներ, երկրորդ՝ կառավարությանն օրենսդիր մարմնի իրավագործությունների փոխանցման արդյունքում պատվիրակված օրինաստեղծ գործունեությունը, երրորդ՝ կառավարության կողմից օրենսդրական գործառույթի իրականացման թաքնված կառուցակարգը, այսինքն՝ խորհրդարանական հանձնաժողովների, կառավարության ու խորհրդարանի անդամներից կազմված հատուկ հանձնաժողովների, խորհրդարանի հայկական խմբակցությունների մասնավոր խորհրդակցության միջոցով օրինագծերին օրենքի ուժ տալու հնարավորությունը:

13. Մեծ ջանքերի և ծախսերի գնով հիմնադրված պետական կառավարման մարմինների համակարգը և դրա համալրումը քիչ թե շատ կարող ծառայողներով առաջ բերեցին նոր հիմնախնդիր, այն է՝ պետական ծառայողի կերպարի, նրա ազնվության և օրինական գործունեության հիմնահարցը: Այդ հարցը Հայաստանում ձեռք էր բերել քաղաքական մեծ նշանակություն,

խնդիրների, գործառույթների, լիազորությունների իրականացման հարցում պետք է լինի ինքնաբավ, արտահամակարգային պետական կառույցներից չկախված: Բոլոր ներհամակարգային գործառույթներն ու լիազորությունները, ներառյալ՝ արդարադատության իրականացման կազմակերպական-ապահովող, պետք է կատարվեն ներհամակարգային օժանդակող կառավարչական կառույցների, ռեսուրսների միջոցով:

4. Համակարգային մոտեցման կիրառումը հիմք է տալիս պնդելու, որ ազգային անվտանգության և պաշտպանության համակարգում, իրավասորինականության կայացման գործում կարևոր բաղադրիչ են բնակչության հոգևոր-բարոյական-իրավական որակները: Հարատևման հավերժ պայքարում կիրառվել և կիրառվում է երկու հիմնական ռազմավարություն՝ զանգվածայնությունը (քանակը) կամ «ոգին»: Առաջին «հաճույքից» մենք զրկված էինք և այն ժամանակ, և այսօր: Հետևաբար երկրորդը պետք է դառնա մեր գոյության ռազմավարությունը: Այդ առանձնահատուկ ոգին, գումարած կազմակերպական կառուցվածքին, կտա այն արդյունքը, որը մենք ակնկալում ենք պատմությունից: Արդի շրջանի բոլոր տեսակի բարեփոխումները, հասարակական դաստիարակության ու կրթության համակարգն ուղղակիորեն պետք է խարսխվեն այս աքսիոմայի վրա և ազգային հիմքով հայրենասիրական, բարոյահոգեբանական-իրավական դաստիարակությունն ու կրթությունը դարձնեն իրենց նպատակներից մեկը: Արդի կրթական համակարգն այս տեսանկյունից կարիք ունի մոնիթորինգի, իսկ այնուհետև՝ բարեփոխման: Արդյունքում՝ կրթական համակարգում հայրենասիրական, իրավական ու բարոյական ուսուցումը պետք է դարձնել ուսումնական առանձին բնագավառ, կրթության բովանդակային բաղադրիչ, սովորողների պատրաստվածությանը ներկայացվող առանձին ընդհանրական պահանջ՝ ներառելով այն բոլոր տեսակի կրթական պետական չափորոշիչներում, հենքային ուսումնական պլաններում, առարկայական ծրագրերում:

5. Պատմական փորձից քաղված դասը հիմք է տալիս առաջ քաշելու և ձևակերպելու հետևյալ օրինաչափությունը. քաղաքականության սահմանադրականությունը, իրավասորինականությունը և խորհրդարանական իրական բազմակարծությունը ռազմավարական ճիշտ ընտրություն կատարելու, ազգային պետականության կայացման և հարատևության կարևորագույն երաշխիքներ են:

6. Պետականակերտության օրինաչափություններից է այն, որ հասարակական գործոնների բացասական ազդեցության պայմաններում կարևորվում է հատուկ իրավաբանական-կազմակերպական, նորմատիվային երաշխիքը, որը մնացած գործոնների շարքում ոչ թե երկրորդական, այլ ակտիվ, ստեղծագործաբար վերափոխող գործոն է: Այն ունակ է ազդելու արտաիրավական հասարակական պայմանների դրական փոփոխման վրա: Ինչպես անցյալում, այնպես էլ այսօր պատմական պատասխանատվության մեծ մասը կրում են քաղաքական ղեկավարությունը, օրենսդիր մարմինները, որովհետև նրանց

պարտականությունն է որոշել պահի հրամայական գերխնդիրները, դրսևորել լայն սոցիալական և պետական մտահորիզոն, բազմագործոն և բազմակարծիք մոտեցում: Քաղաքական պատվերը պետք է պայմանավորի իրավաստեղծ աշխատանքի ռազմավարությունը և մարտավարությունը, որոնց համապատասխան պետք է մշակվեն հասարակական կյանքի պահանջ-մունքներից ու կարիքներից բխող օրենսդրական ծրագրերն ու իրագործվեն: Հետևաբար, օրինաչափորեն պետաիրավական շինարարության ընթացքում կարևորվում է «էլեգանտ իրավագիտության», «բարու և արդարության» արվեստի իրական մասնակցությունն իրավաստեղծ աշխատանքում՝ նրա բոլոր փուլերում: Առաջին հանրապետությունը զրկված էր նման հնարավորությունից: Արդի Հայաստանը չպետք է անտեսի այդ օրինաչափությունը:

7. Հանրապետության դատական շինարարության փորձը հաստատում է նաև մեկ այլ օրինաչափություն. պետական կառուցակարգը սոցիալապես պայմանավորված է, այսինքն՝ այն պետության կամայական հայեցողության արդյունքը չէ, այլ՝ հասարակական հարաբերություններին, իրավիճակին համապատասխան ստեղծվող ու գործող համակարգ: Դատական համակարգը, որը սովորական պայմաններում գործում էր բավականին արդյունավետ, հանրապետության ծանր տնտեսական, քաղաքական, սոցիալական, բարոյահոգեբանական իրականության մեջ ի վիճակի չէր ապահովելու իր առջև դրված խնդիրների լուծումը: Անիշխանությունը և քաոսը, գորշ իրականությունը ռուսական դատական կանոնադրությունների շատ դրույթներ վերածեցին «իդեալիզմի»: Եթե հնարավոր չէր ապահովել եղած համակարգի գործունեության համար անհրաժեշտ պայմաններ, ապա համակարգը պետք է վերափոխվեր, հարմարեցվեր իրականության պայմաններին: Անհաջողության գլխավոր պատճառը դատական շինարարության ռազմավարության սխալ ընտրությունն էր. ոչ թե իրականությունը պետք է հարմարեցվեր դատական համակարգին, այլ դատական համակարգը՝ իրականությանը, հասարակական հարաբերություններին: Գերխնդիրը, նպատակն արդյունքն է, այսինքն՝ իրավակարգի հաստատումը, արդարադատության խնդիրների կենսագործումը, այլ ոչ թե՝ դատական մարմինների համակարգը, որը միայն միջոց է՝ հասնելու իրավական հիմքերի վրա դրված արդարադատության կենսագործմանը:

8. Հասարակական միջավայրը կարևոր նշանակություն ունի «իդեալական» պետաիրավական նորմատիվային համակարգի համար: Փոխառված իրավական մոդելը կարող է լինել ժողովրդավարական, սակայն չկատարել իր առջև դրված խնդիրները: Պատճառը կոլիզիան է սովորական, կայուն հասարակական պայմանների համար մոդելավորված համակարգի և օբյեկտիվորեն առկա արտակարգ, բացասական հասարակական պայմանների միջև, որոնք, ի վերջո, չեզոքացնում են ներդրված իրավական մոդելի գործառնությունը, եթե այն չի տեղայնացվում ու հարմարեցվում շրջակա հասարակական միջավայրի պայմաններին:

ԲԱԺԻՆ ԺԳ

Հարություն Մարության

ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԱՆԿԱԽԱՑՄԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀԻՆ. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ
ՊԱՏԿԵՐԱՑՈՒՄՆԵՐԸ, ԸՆԿԱԼՈՒՄՆԵՐԸ, ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆՆԵՐԸ
ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ՇԱՐՔՄԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

13.1. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ ՊԱՏԿԵՐԱՑՈՒՄՆԵՐԸ, ԸՆԿԱԼՈՒՄՆԵՐԸ, ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆՆԵՐԸ ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

1989 թ. Արևելյան Եվրոպայի երկրներում մեկը մյուսի հետևից տեղի էին ունենում հասարակական-քաղաքական ցնցումներ, որոնք ժամանակ անց պատմաբանները որակեցին որպես «արևելաեվրոպական հեղափոխություններ»: Քանզվեց Բեռլինի պատը, որը խորհրդանշում էր Եվրոպայի սրտում անցնող բաժանարար գիծը «ժողովրդավարական» Արևմուտքի և «կոմունիստական» Արևելքի միջև: Այդ կերպ կազմալուծվեց աշխարհի սոցիալիստական ճամբարը, ևս երկու տարի անց աշխարհի քարտեզից վերացավ խորհրդային կայսրությունը ու, այդպիսով, Մարքսի ու Էնգելսի ժամանակներից Եվրոպայում շրջող «կոմունիզմի ուրվականն» անցավ պատմության գիրկը, դարձավ լոկ հետազոտության առարկա:

Այդ իրադարձություններից մեկ տարի առաջ մի հզոր ժողովրդավարական շարժում սկսվեց Խորհրդային Միության տարածքով ամենափոքր հանրապետությունում՝ Խորհրդային Հայաստանում, որը, մեր կարծիքով, արևելաեվրոպական հեղափոխությունների շարքի առաջնեկն էր և, որպես այդպիսին, մեծ դեր է խաղացել խորհրդային հասարակության ժողովրդավարացման և նշանակալի դեր՝ Խորհրդային Միության ապամոնտաժման ու, այդպիսով՝ կոմունիզմի վտանգի վերացման գործում: Լինելով առաջինը՝ «Հայկական հեղափոխությունը» չի նկատվել, չի ընկալվել որպես հեղափոխություն, որպես այդպիսին մնացել է անհայտ՝ մասնագիտական շրջանակների համար, մինչդեռ «չճանաչված հեղափոխության» օրինաչափությունները կարող են նոր լույս սփռել Ի դարավերջի արևելաեվրոպական ժողովրդավարությունների ծագման ուսումնասիրման ու գնահատման գործում¹:

Ղարաբաղյան շարժումը սկսվեց որպես իրավական խնդրի բարձրաձայնում և հարցն իրավական հարթության մեջ լուծելու պահանջ: Բանն այն է, որ 1980-ական թթ. կեսերին ԽՄԿԿ ղեկավարության կողմից հռչակված վերակառուցման (ժողովրդավարացման, հրապարակայնության և տնտեսության զարգացման արագացման բաղադրիչներով) քաղաքականությունը հույս, հավատ և համոզմունք առաջ բերեց խորհրդային քաղաքացիների մեջ, որ հին խնդիրները նորովի լուծելու ժամանակն է, ինչը և մեծապես նպաստեց նրան, որ ինչ-ինչ զարգացումներից հետո Ադրբեջանական ԽՍՀ ԼՂԻՄ-ի ժողովրդի կողմից արագացումների մարզային խորհուրդը 1988 թ. փետրվարի 20-ին ընդունեց որոշում՝ մարզը Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմից հանելու և Հայկական դրոշմը որոշում՝ մարզը Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմից հանելու և Հայկական ԽՍՀ-ի կազմի մեջ անցնելու վերաբերյալ: Նույն օրը Երևանում, ի սատարումն

¹ ՄԱՐՈՒԹՅԱՆ Հ., Ղարաբաղյան շարժման կամ Հայկական հեղափոխության (1988-1990) հիմնական առանձնահատկությունները, էջ 9-10:

Լեռնային Ղարաբաղի հայության որոշման, սկսվեցին հանրահավաքներ՝ հարյուր հազարավոր մարդկանց մասնակցությամբ, որոնք, ժամանակ անց, ընդգրկելով հայաստանյան հասարակության ամենալայն շերտերը, հայտնի դարձան «Ղարաբաղյան շարժում» (1988 թ. փետրվար – 1990 թ. օգոստոս) ձևակերպմամբ: Շարժման քննությունը ցույց է տալիս, որ ղարաբաղյան խնդիրը՝ լինելով Շարժման քաղաքական գերխնդիր, հաճախ լոկ հետնախորք էր ծառայում հայաստանյան հասարակությանը հուզող շատ այլ կենսական խնդիրների վերհանման և լուծման ուղիների որոնման հարցում: Դրանցում կարելի է նկատել միմյանց զուգահեռ, իրար մեջ սերտաճած ընթացող երկու հիմնական ուղղություններ՝ ազգային-ազատագրական պայքարի և ժողովրդավարական վերափոխումների իրականացման: Աստիճանաբար պարզ էր դառնում, որ ազգային-ազատագրական պայքարի, ղարաբաղյան հիմնախնդրի լուծման հաջողությունը կարող է պայմանավորված լինել միայն ժողովրդավարական վերափոխումների ճանապարհին ունենալիք ձեռքբերումներով:

«Ժողովրդավարական վերափոխումներ» ձևակերպումը, սովորաբար, ընկալվում է որպես երկրի օրենսդիր մարմնի ընդունած օրենքների ու որոշումների հիման վրա պետության գործադիր մարմինների, այլ կերպ ասած՝ «վերևների» կողմից իրականացվող բարեփոխումներ: Սակայն երբ ճնշումը գալիս է ներքևից և իր արմատականությամբ չի համապատասխանում «վերևների» պլաններին, նկարագրված սխեման չի գործում կամ աշխատում է խիստ դանդաղ, իշխանությունների որոշումներն էլ ընկալվում են որպես թերի, անբավարար: Եվ այդ վերափոխումները՝ որպես գործընթաց, տեղ են գտնում մարդկանց մտքերում, տարբեր կերպ ներկայացված պահանջներում և գործողություններում: Ընդ որում, դրանք չեն կորցնում իրենց արմատականությունը, շարունակում են ուղղորդել մարդկանց, դառնում նրանց ակտիվ քաղաքացիական պահվածքի հիմքը: Ժամանակ անց, երբ արմատական փոփոխություններն արդեն տեղ են գտնում երկրի օրենսդիր և գործադիր մարմիններում, նախկին պահանջներն սկսում են աստիճանաբար կենսագործվել արդեն այդ մարմինների որոշումների արդյունքում: Այնպես չէ, որ ի վերջո ստեղծվում է իդեալական վիճակ, սակայն այստեղ կարևորն այն է, որ տեղ է գտնում գործընթաց, որի ժամանակ փոխվում են մարդիկ, փոխվում է երկիրը:

Այս գործընթացը շատ լավ է երևում Շարժման պատկերագրության վերլուծության շնորհիվ: Ընդհանրապես, մարդկային գործունեության տարբեր բնագավառներում պատկերների միջոցով տեղեկատվության, հիշողության գրանցման, պահպանման ու փոխանցման միջոցը հայտնի է հնուց անտի, եղել է բավականին արդյունավետ և գործածական է մինչ օրս:

Պատկերներն ու գրավոր բանաձևերը՝ ցուցապաստառները (պլակատներ ու տրանսպարանտներ), մասնագիտական հանրության կողմից գնահատվում են որպես ազգային ինքնության խոսուն դրսևորումներից մեկը,

որոնք, իբրև կանոն, մեծ թվով ի հայտ են գալիս հասարակության համար ճգնաժամային պահերին, այն է՝ ուղեկցում են հեղափոխություններին, ժողովրդական զանգվածային ելույթներին, երկրի կյանքում տեղ գտած արմատական փոփոխությունների՝ երբեմն տարիներ տևող գործընթացներին և այլն²: Հաճախ լինելով ժողովրդական տրամադրությունների չմիջնորդավորված ցուցիչներ իսկ որոշ դեպքերում էլ ստեղծվելով քաղաքական ուժերի կողմից՝ ցուցապաստառները հսկայական տեղեկատվություն են պարունակում իրենց ժամանակաշրջանի մասին, օգնում այն ավելի լավ հասկանալուն: Դրանք ինքնությամբ յուրահատուկ հանգույցներ են, դեպի ուր ձգվում են և որտեղ կենտրոնացած են բազմաթիվ և տարբեր թելեր: Այդ հանգույցների՝ յուրահատուկ միկրոկոսմոսների բացումը թույլ է տալիս դիտարկել մակրոկոսմիկ բնույթի երևույթներ:

Ցուցապաստառները՝ հասարակական գործընթացների պատկերագիր «վկաները», սովորաբար անմիջապես արձագանքում են իրադրության փոփոխություններին, ուստի և դրանցով շատ հարմար է լինում հետևել հասարակական զարգացումների փուլերին, իսկ դրանց բովանդակային փոփոխությունների վերլուծության միջոցով՝ քաղաքական կողմնորոշումների և ինքնության ձևափոխմանը: Այս առումով Ղարաբաղյան շարժումն ուսումնասիրության հարուստ և մեծ դաշտ է ներկայացնում:

Ղարաբաղյան շարժման ընթացքում ստեղծված ցուցապաստառների յուրահատկությունն այն է, որ դրանց ճնշող մեծամասնությունը ոչ այնքան առանձին կուսակցությունների կամ քաղաքական հոսանքների ծրագրային դրույթներն էր արտահայտում, որքան հաղորդում էր ժողովրդի մտահոգությունները, տրամադրությունները, ցանկությունները, այս կամ այն իրադարձության գնահատականը և այլն: Եթե խորհրդային տարիների ցուցապաստառները կրում էին իշխող կուսակցության գաղափարախոսական դրոշմը, խիստ կանոնակարգված բնույթի էին, բացառում էին որևէ շեղում, ապա Շարժման ցուցապաստառները ժանրային ամենատարբեր դրսևորումներ ունեին, աչքի էին ընկնում բովանդակային բազմազանությամբ, կառուցված էին ինչպես ազգայնական, նույնպես և՛ խորհրդային մտածողության հենքի վրա, մի խոսքով՝ ժողովրդական պատկերագրական բնույթ կրող ազատ մտածելակերպի չմիջնորդավորված ցուցիչներ էին: Ինչպես կերևա աշխատության հետագա շարադրանքում, ցուցապաստառներում բազմիցս հանդի-

² Տարբեր երկրներում ճգնաժամային պահերին ի հայտ եկած ցուցապաստառների ուսումնասիրություններից տես, օրինակ. HANAWAY W., *The Symbolism of Persian Revolutionary Posters*, էջ 31-50; MICHAEL M. J. FISCHER and ABEDI M., *Debating Muslims*, էջ 335-382, 492-500; СТАФ И./ЗЕНКИН С., *Гулянья на Манежной*; LABA R., *The Roots of Solidarity*, էջ 126-154; SENJKOVIC R., *In the Beginning there were a Coat of Arms, a Flag and a Plecter; Europe Without Walls: Art, Posters and Revolution 1989-93; Cultural Representations in the Middle East: Political Cartoons*; CRAVEN D., *Art and Revolution in Latin America*. Նկատենք, որ այս ուսումնասիրությունների աղբյուրագիտական հենքի մեծագույն մասը կազմում են մամուլի հրապարակումներում տեղ գտած պատկերները, բազմատիրաժ, բացառապես արհեստավարժ նկարիչների ստեղծած պաստառները, ծաղրանկարները և, համեմատաբար քիչ թվով, նաև մարդկանց ձեռքերին հայտնված պլակատներն ու տրանսպարանտները:

պում են ժողովրդի արքեպիսկոպոսի մտածողության դրսևորումներ: Շարժման սկզբնավորման ժամանակ դրանց հանդես գալը պայմանավորված էր նաև այն հանգամանքով, որ բանավոր (վերբալ) տեղեկատվությունը՝ հանրահավաքներում հնչող քաղաքական ելույթները, քննարկումները, չէին լրացվում պատկերային (վիզուալ) տեղեկատվությամբ, քանի որ խորհրդային հեռուստատեսությունն ու մամուլը իրենց հաղորդումներում ու հրապարակումներում ամբողջությամբ չէին արտացոլում իրական վիճակը, իսկ իրադարձությունների գնահատականներում նկատվում էր խիստ որոշակի միտումնավորություն: Այս պարագայում ցուցապաստառները մասամբ իրենց վրա վերցրին նաև ազատ մամուլի գործառույթները, ինչպես նաև՝ Շարժման պատկերային քարոզչությունը, ինչով մեծապես նպաստեցին զանգվածների քաղաքական դաստիարակման գործընթացին և ինքնության որակական փոփոխությանը:

Ղարաբաղյան շարժման տարիներին մարդ – իշխանություն, հասարակություն – պետություն փոխհարաբերությունների մեջ ցուցապաստառներն այն միջնորդներն ու յուրատեսակ գործիքներն էին, որոնցով փոխանցվում էին մարդկանց-հասարակության մտածելակերպը, նաև՝ դիմումներն իշխանություններին ու վերջիններիս տրվող գնահատականները: Ցուցապաստառներն ուղղված էին ոչ միայն իշխանություններին, այլև՝ հենց հայ ժողովրդին, հայաստանցիներին, ադրբեջանցիներին, խորհրդային մեծ երկրի մյուս քաղաքացիներին, աշխարհին, մի խոսքով՝ բոլորին, ով հետաքրքրվում էր հայությանը հուզող հարցերով: Ցուցապաստառները ժողովրդի յուրատեսակ մենախոսությունն էին՝ երկխոսության վերաճելու ակնկալիքով: Այս առումով դրանք հավասարազոր էին տասնյակ և հարյուրավոր հարցազրույցների, սոցիոլոգիական հարցումների, այսինքն՝ ցուցապաստառների ու դրանց հայտնվելու իրավիճակների ֆիքսումն ինքնին նշանակում է դաշտային աշխատանքների իրականացում հանրահավաքների մասնակիցների հետ:

Շարժման տարիների ցուցապաստառները զգալի չափով անդրադառնում էին խորհրդային Միության քաղաքական համակարգին (սահմանադրություն, Կենտրոն, դատական համակարգ, բանակ և ներքին գործեր), գաղափարախոսությանը (ԽՄԿԿ, գործաչովյան վերակառուցման «եռյակի» երկու տարրերին՝ հրապարակայնություն և դեմոկրատացում, նաև՝ ժողովուրդների ինտերնացիոնալ բարեկամություն) և սրանց իրականացման գործիքակազմին՝ ի դեմս բյուրոկրատիայի: Տնտեսության հարցերին կամ սոցիալական այլ խնդիրներին անդրադարձեր չէին արվում, ինչն էլ «Հայկական հեղափոխության» առանձնահատկություններից էր: Օպերայի հարթակից հնչող խոսքում որոշակի տեղ ուներ կաշառակերության թեման, սակայն կոնկրետ մարդկանց անուններ հազվադեպ էին տրվում: Մամուլի և «Կենտրոնի» կամ առանձին ղեկավար գործիչների «ծախվածությունը» Ադրբեջանին՝ ավելի շատ նրանց քաղաքական պահվածքի, պատվեր կատարելու քննադատության ձև էր, քան թե՛ ուղղակի մեղադրանք կաշառք ստանալու մեջ:

Ստորև անդրադարձ կարվի քաղաքական համակարգի տարրերից միայն

մեկ թեմայի՝ սահմանադրության շուրջ ընկալումների և պատկերացումների փոփոխությանը:

* * *

Ղարաբաղյան շարժման կարևորագույն ձեռքբերումներից էր խորհրդային Միության սահմանադրության արժեքի գիտակցումը, սահմանադրությամբ ընձեռված հնարավորությունների մասին գիտելիքի աննախադեպ աճը: Եթե մինչ Շարժումը սահմանադրությունն ընկալվում էր իբրև թղթի մի անպետք կտոր, իսկ Գերագույն խորհուրդը դիտվում էր իբրև մի վայր, որտեղ բոլոր պատգամավորները լույս ձևական բնույթ ունեցող քննարկումներով ու միաձայն կողմ էին քվեարկում վերևից իջեցվող օրենքների նախագծերին, ապա Շարժման տարիներին մարդիկ աստիճանաբար սովորեցին նաև գնահատել գործող օրենքները, Գերագույն խորհուրդը սկսեց դիտվել իբրև մի վայր, որտեղ ընդունված որոշումներում պետք է դրսևորվի ժողովրդի կամքը³, իսկ պատգամավորները պարտավոր են ի պաշտոնե լսելի դարձնել այդ կամքը: Ստեղծվեցին «սահմանադրական» կոչվող հատուկ խմբեր, որոնք համակարգում էին պատգամավորների հետ տարվող աշխատանքները⁴:

Ղարաբաղյան շարժման կարևորագույն առանձնահատկություններից մեկն այն էր, որ սկզբից մինչև վերջ իր բնույթով սահմանադրական պայքարի օրինակ էր⁵: Հարցն այն է, թե ինչ առիթներով էին մարդիկ դիմում սահմանադրությանը, ինչ վերաբերմունք կար և ինչ որակումներ էին տալիս այդ հիմնարար փաստաթղթին, ինչպիսի՞ սահմանադրական թեմաներ էին արձարծում, ինչպե՞ս և ինչու էր այն քննադատվում, ինչ կերպ էր դա դրսևորվում Շարժման պատկերագրության մեջ:

ԽՍՀՄ սահմանադրության համաձայն (հոդված 2), «ամբողջ իշխանությունը պատկանում է ժողովրդին», որն էլ «պետական իշխանությունն իրականացնում է ժողովրդական ղեկուսատների սովետների միջոցով, որոնք ՍՍՀՄ քաղաքական հիմքն են: Մյուս բոլոր պետական մարմինները ենթակա են ժողովրդական ղեկուսատների սովետների վերահսկողությանը և հաշվետու են նրանց»⁶: ԽՍՀՄ պետական իշխանության բարձրագույն մարմինը ԽՍՀՄ

³ Սրա յուրօրինակ դրսևորումներից էր «Գերագույն իշխանությունը ժողովրդի կամքն է» տրանսպարանտը, որն «իշխում էր» Օպերայի հրապարակում 1988 թ. աշնանը (լուս. 1): Տրանսպարանտային տեքստի ձևակերպումը թերևս քաղված է Հայոց համագաղային շարժման ծրագրի մաս կազմող Հայոց համագաղային շարժման գաղափարական սկզբունքներից (կետ 2), որտեղ նշված է, որ «պետական կազմավորման Գերագույն իշխանությունը ժողովրդի կամքն է՝ արտահայտված համաժողովրդական հանրաքվեներով կամ ազատ ընտրություններով ստեղծված ներկայացուցչական խորհրդարանի վճիռներով»: Տե՛ս ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ Վ., Հայկական երազանքը, էջ 19:

⁴ Տե՛ս ՄԱՐՈՒԹՅԱՆ Հ., Ղարաբաղյան շարժման կամ Հայկական հեղափոխության (1988-1990) հիմնական առանձնահատկությունները, էջ 12:

⁵ Հարցի շուրջ տես, օրինակ, «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամ Վազգեն Մանուկյանի հեղինակած «Մենք ընտրեցինք սահմանադրական ուղին» (եղույթ Ազատության հրապարակում 1988 թ. հունիսի 2-ին) և «Մեր քաղաքական ուղին» (1988 թ. հուլիսի 6) հոդվածները հետևյալ ժողովածուում. ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ Վ., Հայկական երազանքը, էջ 9-15:

⁶ Սովետական սոցիալիստական հանրապետությունների միության Սահմանադրություն (հիմնա-

Գերագույն խորհուրդն էր, որն էլ, ի թիվս այլ գործառույթների, ընդունում էր երկրի սահմանադրությունը (հոդված 108): Սակայն սահմանադրության 6-րդ հոդվածում նշված էր, որ «սովետական հասարակության ղեկավար և ուղղություն տվող ուժը, նրա քաղաքական սիստեմի, պետական ու հասարակական կազմակերպությունների միջուկը Սովետական Միության կոմունիստական կուսակցությունն է: ՍՄԿԿ-ն գոյություն ունի ժողովրդի համար և ծառայում է ժողովրդին»⁷: Կուսակցությունն է սահմանում հասարակության զարգացման գլխավոր հեռանկարը, երկրի ներքին և արտաքին քաղաքականության գիծը, բայց և գործում է սահմանադրության շրջանակներում:

ԽՍՀՄ-ը բազմազգ և բազմէթնիկ երկիր էր, միավորում էր բազմաթիվ ժողովուրդների, սակայն երկրի սահմանադրության 174 հոդվածներից միայն մեկում՝ 70-րդում էր, որ օգտագործվում էր «ազգերի ազատ ինքնորոշում» ձևակերպումը: Այդտեղ նշված էր, որ ԽՍՀՄ-ը «միասնական միութենական բազմազգ պետություն է՝ կազմավորված սոցիալիստական ֆեդերալիզմի սկզբունքի հիման վրա՝ ազգերի ազատ ինքնորոշման և իրավահավասար սովետական սոցիալիստական հանրապետությունների կամավոր միավորման հետևանքով»⁸:

ԼՂԻՄ մարզխորհրդի փետրվարի 20-ի որոշման մեջ, ինչ-ինչ հաշվարկներից ելնելով (թերևս, ենթադրելով, որ ավելի նպատակահարմար է հարցը ներկայացնել լոկ որպես սահմանադրության 78-րդ հոդվածով ենթադրվող տարածքային խնդիր, որպիսիք եղել են ԽՍՀՄ պատմության ընթացքում և լուծվել են կենտրոնական իշխանությունների կամային որոշմամբ⁹), ոչինչ չէր ասվում ազգերի ինքնորոշման իրավունքի մասին¹⁰: Սակայն աստիճանաբար հայաստանյան իրականության մեջ սկսեց առաջին պլան մղվել հենց այդ սկզբունքի կարևորությունը, ինչը նաև հնարավորություն էր ընձեռում հենվել երկրի սահմանադրության 70-րդ հոդվածին: Այս կերպ էր, որ հարցը երկրի ղեկավարության «ուզել-չուզելու» ոլորտից տեղափոխվում էր այլ, սակայն կրկին սահմանադրական դաշտ:

կան օրենք): Ընդունված է ՍՍՀՄ իններորդ գումարման Գերագույն սովետի արտահերթ նստաշրջանում 1977 թ. հոկտեմբերի 7-ին: Երևան, 1979, էջ 7:

⁷ Անդ, էջ 8:

⁸ Անդ, էջ 27:

⁹ Ղարաբաղյան խնդրի ընկալումների՝ որպես իրավական-քաղաքական, պատմական իրավունքների կամ հողային պահանջատիրության և ինքնորոշման իրավունքի հարց, հանգամանալից վերլուծությունը տես ՍԱՐԳՍՅԱՆ Ա., *Ղարաբաղյան շարժման պատմություն 1988-1989*, էջ 96-101:

¹⁰ Դրա մասին խոսք չի եղել նաև 1988 թ. մարտի 17-ի «Աղբյուրների կոմունիստական կուսակցության Լեռնային Ղարաբաղի մարզային կոմիտեի պլենումի» որոշման մեջ, Աղբյուրների, ԽՍՀՄ և Հայաստանի Գերագույն խորհուրդների նախագահությանը, պատգամավորներին Լեռնային Ղարաբաղի տարբեր մակարդակի 119 պատգամավորների 1988 թ. մայիսի 20-ի և ԽՍՀՄ ԿԿ Քաղբյուրոյին ԼՂ մարզկոմի բյուրոյի և մարզի գործկոմի 1988 թ. մայիսի 27-ի դիմումների մեջ: Եվ միայն հունիսի 21-ին գումարված ԼՂԻՄ-ի մարզային խորհրդի 12-րդ գումարման արտահերթ նստաշրջանի ընդունված որոշման մեջ երկու անգամ շեշտվում է «ազգերի ազատ ինքնորոշման լենինյան սկզբունքի» կարևորությունը: Մանրամասն տես АРУТЮНЯН В. Б., *События в Нагорном Карабахе*, էջ 60-61, 85-101:

Պետք է նաև նկատել, որ Լեռնային Ղարաբաղի հայության՝ մինչև 1988 թ. փետրվարի 20-ի որոշումը՝ ձեռնարկած քայլերն (տասնյակ հազարավոր ստորագրություններով դիմումները երկրի կենտրոնական իշխանություններին, երեք պատգամավորությունների մեկնումը Մոսկվա, ԼՂԻՄ շրջանային խորհուրդների գործկոմների որոշումները) իրենց բնույթով արդեն իսկ ինքնորոշման իրավունքի կենսագործման դրսևորումներ էին, առանց, սակայն, այդ հիմնարար ձևակերպմանը հղում տալու:

Փետրվարյան հանրահավաքներից մեզ հայտնի է նման շեշտադրմամբ երկու տրանսպարանտ: Մեկին գրված է «Требуем самоопределения [շարունակությունը մեկ բառ է, սակայն չի երևում: Կարելի է ենթադրել, որ «Карабах» բառն է]» («Պահանջում ենք ինքնորոշում») (լուս. 4): Երկրորդին գրված է «Самоопределение – не экстремизм» («Ինքնորոշումը ծայրահեղականություն չէ») (լուս. 3) և վստահաբար մեջտեղ է եկել փետրվարի 24-25-ին: Բանն այն է, որ ԽՍՀՄ ԿԿ-ի Քաղբյուրոյի անդամության թեկնածու, ԽՍՀՄ ԿԿ-ի քարտուղար Վ. Ի. Դուլգիխը և ԽՍՀՄ ԿԿ-ի քարտուղար Ա. Ի. Լուկյանովը փետրվարյան ցույցերի առիթով ժամանել էին Երևան: Վ. Ի. Դուլգիխը փետրվարի 24-ին Հայկական հեռուստատեսությամբ ելույթ ունենալիս Օպերայի հրապարակում հարյուր հազարանոց հանրահավաքների մասնակիցներին բնութագրեց որպես «группа людей» («մարդկանց խմբեր»)՝, իսկ փետրվարի 24-ին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի «Իզվեստիա» թերթում, ապա փետրվարի 25-ին ԽՍՀՄ Կենտկոմի օրգան «Պրավդա» թերթում տպագրված հաղորդագրության մեջ խաղաղ ցույցերի մասնակիցները որակվեցին «экстремистски настроенные люди» («ծայրահեղականորեն տրամադրված առանձին անձինք»)՝: Նույն ոգով էին տոգորված նաև Կենտրոնական հեռուստատեսության լրատվական ծրագրի՝ «Ժամանակ»-ի հաղորդագրությունները: Նման որակումները հաջորդել էին ԽՍՀՄ ԿԿ-ի փետրվարի 21-ի որոշման մեջ առկա գնահատականին, որտեղ ասվում էր, որ «գոյություն ունեցող ազգային-տարածքային կառուցվածքի փոփոխմանն ուղղված պահանջներն ու գործողությունները հակասում են Աղբյուրների և ՍՍՀ և Հայկական ՍՍՀ աշխատավորության շահերին, վնաս են հասցնում ազգամիջյան հարաբերություններին»:

Այն դեպքում, երբ ցայդ «էքստրեմիստ/ծայրահեղական» որակումը խորհրդային քարոզչությունը գործածում էր ագրեսիվ տրամադրված ամբոխի կամ անկարգություններ հրահրողների ու դրանց մասնակիցների նկատմամբ (այն էլ՝ միայն Արևմուտքի այս կամ այն երկրից հաղորդագրություններ հեռարձակելիս), հանկարծ այդպես բնութագրվեցին խաղաղ, առանց բռնության որևէ նշույլի անցկացվող հանրահավաքները, որոնք ուղղված էին բարեփոխումների կուրսի շրջանակներում իրականացվող, զուտ իրավական բնույթ ունեցող խնդրի լուծմանը: Մարդիկ միանգամայն համոզված էին, որ սխալ է տեղի ունեցել: Բողոքի ցույցերը Օպերայի հրապարակում ավելի մեծ

¹¹ «Սովետական Հայաստան» (օրաթերթ), 25 փետրվարի 1988 թ.:

¹² Անդ:

թափ առան, դրանք եղան նաև Մամուլի տան մոտ: Մարդկանց ձեռքերին նաև հետևյալ բովանդակությամբ տրանսպարանտներ էին. «Весь народ не может быть экстремистами» («Ողջ ժողովուրդը չի կարող լինել ծայրահեղականներ»), «Армяне не экстремисты! Экстремисты не мы» («Հայերը ծայրահեղականներ չեն: Ծայրահեղականները մենք չենք») (նկ. 4), «Народ не группа» («Ժողովուրդը խումբ չէ»), «Мы не группа, мы народ!» («Մենք խումբ չենք, մենք ժողովուրդ ենք») (նկ. 4), «Мы не экстремисты, экстремисты – не мы» («Մենք ծայրահեղականներ չենք, ծայրահեղականները՝ մենք չենք»):

Կարելի է ենթադրել, որ այն գիտակցումը, թե Լեռնային Ղարաբաղի հայությունն ինքնորոշվել է՝ առկա էր հանրահավաքների մասնակիցներից շատերի մեջ, սակայն այդ գիտակցումն իր հետևից չէր բերում սահմանադրական պայքարի շարունակությունը «ազգերի ազատ ինքնորոշման» իրավունքի սահմանադրական սկզբունքի առաջ քաշման և կենսագործման հետ փոխկապակցելուն:

Հարցն առաջին անգամ նման տեսանկյունից բարձրաձայնվեց «Ղարաբաղ» շարժման կազմկոմիտեի¹³ 1988 թ. մարտի 19-ի թողուցիկում՝ վերնագրված «Մեր քաղաքական սկզբունքները» (հեղինակ՝ Վազգեն Մանուկյան): Այս ութ կետանոց փաստաթղթի երկրորդ կետում գրված էր. «Շարժման նպատակն է՝ հիմնվելով ազգերի ինքնորոշման սկզբունքի վրա և առաջնորդվելով ԽՍՀՄ սահմանադրությամբ, հասնել ԼՂԻՄ-ի բնակչության օրինական պահանջի բավարարմանը»¹⁴:

* * *

1988 թ. փետրվարյան հանրահավաքների սկզբում, մասնավորապես՝ ԼՂԻՄ մարզխորհրդի որոշման հրապարակումից անմիջապես հետո, Օպերայի հրապարակում հավաքվածներն սկսեցին վանկարկել «պլենում, պլենում»՝ ակնկալելով Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության կենտկոմի պլենումի հրավիրում: Սրա դրսևորումներից էր փետրվարի 20-ի «Հայաստապլենումի հրավիրում: Սրա դրսևորումներից էր փետրվարի 20-ի «Հայաստապլենումի հրավիրում» տրանսպարանտը (լուս. 5): Սակայն շատ արագ ցուցարարների կոմկուսի կենտկոմ, վերջ տալ հանցագործ անտարբերությանը Ղարաբաղի հարցում» տրանսպարանտը (լուս. 5): Սակայն շատ արագ ցուցարարների իսկ կողմից պահանջը հստակեցվեց ու սկսեցին կանչել «սեսիա, սեսիա»՝ նկատի ունենալով հանրապետության օրենսդիր մարմնի՝ Գերագույն խորհր-

¹³ 1988 թ. մայիսի վերջերից այն վերանվանվեց «Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտե» կամ կարճ՝ «Ղարաբաղ կոմիտե»:

¹⁴ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆՎ., նշվ. աշխ., էջ 5: Հետագայում «ազգերի ազատ ինքնորոշման իրավունք» ձևավորվելով տեղ գտավ 1988 թ. հունիսի 7-ի հանրահավաքում Լ. Տեր-Պետրոսյանի ներկայացրած ՀԽՍՀ ԳԽ-ի առաջարկվող որոշումների մասին խոսքում, հունիսի 12-ի հանրահավաքի որոշման մեջ («հարգել ամբողջ հայ ժողովրդի ազգային ինքնորոշման իրավունքը և ԼՂԻՄ-ը վերամիավորել մեջ (հարգել ամբողջ հայ ժողովրդի ազգային ինքնորոշման իրավունքը և ԼՂԻՄ-ը վերամիավորել մեջ)», ապա և՛ հունիսի 14-ին հանրապետական մամուլում հրապարակված Հայկ. ՍՍՀ կազմի մեջ), ապա և՛ հունիսի 14-ին հանրապետական մամուլում հրապարակված ՀԽՍՀ ԳԽ ընդունվող որոշման նախագծի մեջ: Տես *ИБ [Информационный бюллетень]* N 3, էջ 7: Հայության պայքարը ԼՂԻՄ-ը խորհրդային Հայաստանի հեռ միավորելու համար, էջ 164: ՍԱՐԳՍՅԱՆ Ա., Ղարաբաղյան շարժման պայմանություն 1988-1989, էջ 125-129:

դի նստաշրջանի գումարումը¹⁵: Սրա վկայություններից մեկն էլ «Требуем внеочередную сессию» («Պահանջում ենք արտահերթ նստաշրջան») տրանսպարանտն է (նկ. 2), «Արտահերթ նստաշրջան Ղարաբաղի համար»:

1988 թ. փետրվարյան հանրահավաքներից հետո առաջին զանգվածային երթը եղավ մարտի 8-ին, հաջորդը՝ ապրիլի 24-ին: Պաշտոնապես արտոնված երթը ավանդական մայիսմեկյան տոնակատարությունն էր, որը Լենինի հրապարակի տրիբունաներում աշխատավորներին «ողջունող» ղեկավարությանը ցուցապատառներ պարզելով՝ պահանջները մատուցելու հրաշալի հնարավորություն էր ընձեռում: Ու քանի որ մայիսի 1-ը համարվում էր «Աշխատավորների միջազգային համերաշխության օր», տրանսպարանտներից մեկը յուրօրինակ բառախաղի ձևով շեշտում էր հենց մարդկային գործոնը՝ «Конституция для человека, а не человек – для Конституции» («Սահմանադրությունը մարդու համար է, այլ ոչ թե մարդը՝ սահմանադրության համար»)¹⁶: Այստեղ, թերևս, առաջ էր քաշվում այն միտքը, որ ԽՍՀՄ սահմանադրությունն, առաջին հերթին, կոչված է պաշտպանելու իր քաղաքացիների շահերը, իրավունքները (ինչն էլ, իմիջիայոց, բավականին հանգամանորեն շարադրված էր ԽՍՀՄ 1977 թ. սահմանադրության 7-րդ գլխի 39-69 հոդվածներում), և դրան պետք է ուղղված լինի սահմանադրության կիրարկումը:

¹⁵ «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամ Համբարձում Գալստյանը 1992 թ. շարադրված իր անավարտ հուշագրության մեջ նշում է, որ փետրվարի 21-ին Օպերայի հրապարակում ցուցարարների առաջ ելույթ ունենալիս «... մեկ անգամ ևս շեշտելով մեր պայքարի բացառապես քաղաքակիրթ ուղին, դիմեցի մեր իշխանություններին ու փափագս հայտնեցի [ԼՂԻՄի մարզխորհրդի փետրվարի 20-ի] համանման մի նստաշրջան երևանում կազմակերպելու ու Ղարաբաղի դիմումին համանման մի որոշում ընդունելու վերաբերյալ: Ժողովուրդն առաջարկությունս շատ բուռն ընդունեց ու այդ պահից սկսած, շուրջ չորս ամիս շարունակ, մեր միտինգների անհրաժեշտ ատրիբուտը դարձավ հրապարակ թնդացնող «սեսիա», հետո՝ «նըս-տա-շըր-ջան» վանկարկումը»: ԳԱԼՍՏՅԱՆ Հ., *Անլուրջ մարդու հուշեր*, էջ 337: ՀԽՍՀ ԳԽ արտահերթ նստաշրջանի հրավիրման պահանջներն անմիջապես տեղ են գտնում հանրապետության տարբեր հիմնարկ-ծեռնարկությունների աշխատավորական կոլեկտիվների ժողովներում ընդունված որոշումներում: Մանրամասն տես *Հայության պայքարը՝ ԼՂԻՄ-ը խորհրդային Հայաստանի հեռ միավորելու համար*, էջ 134-140:

¹⁶ 1988 թ. մայիսի 12-ին, Թամանյանի արձանի մերձակայքում կայացած հանրահավաքի ժամանակ «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամ Համբարձում Գալստյանն իր ելույթում նշեց, որ Հայաստանում խորհրդարանի պատգամավորների մի մասը երկչուտ փորձ արեց Հայկ. ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի արտահերթ նստաշրջան հրավիրելու առաջարկ ներկայացնել, սակայն հանրապետության ղեկավարության ճշման արդյունքում նրանք իրենց դիմումները հետ վերցրին: Կա կարծիք, որ անգամ Հայկ. ԽՍՀ ԳԽ դրական որոշման պարագայում ԼՂԻՄ-ը, միևնույն է, չի վերամիավորվի Հայաստանի հետ, քանի որ դրա հետ չի համաձայնի Ադրբեջանական ԽՍՀ-ն: Եվ դա բխում է Սահմանադրության տառից: Սակայն Սահմանադրությունը գոյություն ունի ժողովրդի համար, այլ ոչ թե ժողովուրդը՝ Սահմանադրության համար [ընդգծումն իմն է Հ.Մ.]: Հետևաբար, պետք է ձգտել Սահմանադրության մեջ ուղղումներ անելու, ինչը սովորական ղեմկրատական ընթացակարգ է շատ երկրներում: Տես *ИБ [Информационный бюллетень]* N 4, էջ 10: Բնութագրական է, որ այս պահանջը մեկ ամիս անց՝ հունիսի 12-ին, տեղ գտավ Թատերական հրապարակում անցկացվող հանրահավաքի («Ժողովրդի հավաքի») որոշման մեջ՝ ուղղված ՀԽՍՀ ԳԽ-ին՝ հետևյալ ձևակերպմամբ. «Դիմել ՍՍՀՄ Գերագույն սովետին՝ վերանայելու ՍՍՀՄ Սահմանադրության՝ ազգային ինքնորոշման վերաբերող հոդվածները և համապատասխան լրացումներ, փոփոխություններ և ճշտումներ մտցնելու՝ լիակատար ղեմկրատային իրավանգմամբ»: Տես *Հայության պայքարը՝ ԼՂԻՄ-ը խորհրդային Հայաստանի հեռ միավորելու համար*, էջ 164:

Մայիսի 26-ին մեկնարկած ուսանողական նստացույցում (մետրո «Բաղրամյան» կայարանի վերգետնյա մասում, նաև՝ Օպերայի հրապարակի աստիճաններին, Հովհ. Թումանյանի արձանի պատվանդանի շուրջը) և հունիսի 4-ից սկսված հացադուլում (Օպերայի հրապարակ) ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նստաշրջան անցկացնելու սահմանադրական պահանջն առկա էր տարբեր ձևակերպումներով, բայց և՛ որոշակի տրամաբանությամբ: Նախ՝ շեշտվում էր, թե ո՞ր մարմինն է պատկանում իշխանությունը երկրում (խորհուրդներ և դրանց ղեկավար մարմինը՝ Գերագույն խորհուրդ), առաջ էր քաշվում այդ մարմնի կողմից ընդունված հիմնարար փաստաթղթի (սահմանադրություն) դրույթների՝ ԼՂԻՄ-ի հարցին սերտորեն առնչվողը (ազգերի ազատ ինքնորոշման իրավունք), մեջբերումներ էին արվում երկրի նախկին ու ներկա ղեկավարներից (Լենին ու Գորբաչով), և միայն դրանից հետո առաջ էր քաշվում Հայաստանի Գերագույն խորհրդի նստաշրջան անցկացնելու անհրաժեշտությունը:

Այսպես, մետրո «Բաղրամյան» կայարանի վերնամասում՝ ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության շենքի դիմաց անցկացվող նստացույցի ժամանակ առկա էին հետևյալ տրանսպարանտները. կայարանի ծածկի ճակատային մասում ամրացված էր բողոքի հիմնական գաղափարը պարունակող, սակայն թերևս 1917 թ. բոլշևիկյան հեղափոխության ժամանակներից ի վեր իր բովանդակությամբ «ամենախորհրդային» տրանսպարանտը. «Вся власть советам!!!» («Ողջ իշխանությունը խորհուրդներին»), որտեղ բացականչական նշանների վրա հարցական «?» նշան էր դրված, այդ կերպ, փաստորեն, կասկածի տակ էր դրվում ԽՍՀՄ սահմանադրության վերը հիշատակված երկրորդ հոդվածը (նկ. 6): Այստեղ և մի քանի այլ տեղերում այս կարգախոսի օգտագործումը պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ Լենինային Ղարաբաղի՝ Հայաստանի կազմի մեջ մտնելու որոշումը ընդունել էր ԼՂԻՄ-ի մարզային խորհրդի, այն է՝ ժողովրդի կամքն արտահայտող (ի դեմս նրա կողմից ընտրված պատգամավորների միավորի) նստաշրջանը: «Ողջ իշխանությունը խորհուրդներին» տրանսպարանտից ներքև ամրացված էր այդ նույն տեքստի «կնքահայր», խորհրդային պետության հիմնադիր Վլադիմիր Լենինից մի մեջբերում¹⁷, որը, նստացուցավորների պատկերացմամբ, ուղղակիորեն առնչվում էր Ղարաբաղյան՝ որպես ինքնորոշման իրավունքի դրսևորման՝ հարցին (նկ. 7). «Право на самоопределение... означает решение вопроса именно не центральным, парламентом, а парламентом, сеймом, референдумом отделившегося меньшинства. Когда Норвегия отделялась в 1905 г. от Швеции, решала это одна Норвегия, которая вдвое меньше Швеции. В. И. Ленин, том 24, стр. 227» («Ինքնորոշման իրավունքը...

¹⁷ Ղարաբաղյան շարժման պատկերագրության մեջ «մեջբերումային» մտածողության դրսևորումների մասին մանրամասն տես ՄԱՐՈՒԹՅԱՆ Հ., Հայ ինքնության պատկերագրությունը, հտ. 1, էջ 101-107 և այլն:

նշանակում է հարցի լուծումը հենց ոչ թե կենտրոնական պառլամենտի կողմից, այլ՝ *անջադվող փոքրամասնության* պառլամենտի, սեյմի, ռեֆերենդումի միջոցով: Երբ Նորվեգիան անջատվում էր (1905 թ.) Շվեդիայից, հարցը լուծում էր մեն-միայն Նորվեգիան (որը երկու անգամ փոքր է Շվեդիայից): Վ. Ի. Լենին, հ. 27, էջ 227»¹⁸: Կայարանի վերնամասի շարունակության վրա մեկ այլ տրանսպարանտ էր՝ «Голодовка на Театральной площади – позор сытого правительства!» («Թատերական հրապարակում իրականացվող հացադուլը կուշտ կառավարության ամոթն է»), որից ներքև, որպես հետևողական, կառուցողական պայքարի անհրաժեշտության հիմնավորում, բերվում է մեկ այլ մեջբերում, այս անգամ՝ Միխայիլ Գորբաչովից (նրա լուսանկարի տակ գրված է (նկ. 8). «...Кто активно стучится в дверь – двери открываются. М. С. Горбачев. На встрече с молодежью СССР и [...] Финляндии в Кремле»¹⁹) («Ով ակտիվորեն թակում է դուռը՝ դռները բացվում են: Մ. Ս. Գորբաչով: Կրեմլում տեղ գտած ԽՍՀՄ և Ֆինլանդիայի երիտասարդների հետ հանդիպմանը»), սրա տակ էլ կրկին պահանջ է՝ ուղղված ՀԽՍՀ գերագույն իշխանությանը. «Требуем! [сессии] Верховного совета [Арм. ССР] удовлетворить [обращение] сессии облсовета НКАО» («Պահանջում ենք [Հայկ. ԽՍՀ] Գերագույն խորհրդի նստաշրջանից բավարարել ԼՂԻՄի մարզխորհրդի նստաշրջանի դիմումը»)²⁰, կից մեկ այլ մեծ թղթի վրա գրված է. «Նստած ցույցի օրացույց 1 2 3...16 [թերևս հունիս ամսվա օրերն են և ավարտվում են 16-ով] մայիսի 26-ից», մեկ այլ տրանսպարանտ (լուսանկարում չի երևում) պահանջում էր «Չեղյալ համարել ցույցերի և միտինգների վերաբերյալ հակասահմանադրական

¹⁸ Մեջբերումը Լենինի «О национальной программе РСДРП» («ՌՍԴԲԴ ազգային ծրագրի մասին») հոդվածից է, որը լույս է տեսել 1913 թ. դեկտեմբերին: Այս հոդվածի հաջորդող երկու նախադասություններում ամրապնդվում է վերոբերյալ միտքը հետևյալ կերպ. «Ինքնորոշման իրավունքը ... նշանակում է այնպիսի դեմոկրատիկ հասարակարգ, որտեղ ոչ միայն ընդհանրապես գոյություն ունենալը դեմոկրատիա, այլ հատկապես *չկարողանալ* լինել անջատման հարցի ոչ-դեմոկրատիկ լուծում: ... Պրոլետարիատը պահանջում է այնպիսի դեմոկրատիա, որը բացառում է ազգերից մեկի բռնի պահպանումը պետության սահմաններում: Այս պատճառով էլ, «որպեսզի չխախտենք ինքնորոշման իրավունքը», մենք պարտավոր ենք ոչ թե «քվեարկել հոգուտ անջատման», ... այլ քվեարկել, որպեսզի անջատվող մարզին իրեն թողնվի այդ հարցի լուծումը»: Տես Լենին Վ. Ի., Երկեր, հտ. 19, էջ 679: Հոդվածի տեքստում մեջբերվող հատվածն օգտագործել է նաև Հայաստանի գրողների միության նախագահ, ԽՍՀՄ ԳԻ պատգամավոր Վարդգես Պետրոսյանը ԽՍՀՄ ԳԻ նախագահության հուլիսի 18-ի նիստի իր ելույթում: Տես Արզախ. *Нагорный Карабах. Информационные материалы. Заседание Президиума Верховного Совета СССР от 18.07.88*, Варахаки-Ереван, 1988, էջ 11:

¹⁹ Մեզ այդպես էլ չհաջողվեց հստակ ճշտել, թե երբ է կայացել տրանսպարանտային տեքստում հիշատակվող հանդիպումը: Կարող ենք միայն ենթադրել, որ խոսքը, ամենայն հավանականությամբ, վերաբերում է Մ. Գորբաչովի հանդիպմանը խորհրդային, ամերիկացի և ֆինն դպրոցականների հետ, որը տեղ է գտել նստացույցի սկզբնավորումից ընդամենը երկու շաբաթ առաջ: Տես Встреча с советскими, американскими и финскими школьниками.

²⁰ Բանն այն է, որ ՀԽՍՀ ԳԻ հերթական նստաշրջանը նախապես նշանակված էր մայիսի 15-ին, սակայն Ղարաբաղյան խնդրի քննարկումից խուսափելու նպատակով այն տեղափոխվել էր հունիսի 15: Հունիսի 4-ի հանրահավաքում խնդիր դրվեց հավաքել ԳԻ պատգամավորների առնվազն 1/3-ի միջնորդությունները նստաշրջան անցկացնելու մասին, ինչը և իրականացվեց մի քանի օրվա ընթացքում: Մանրամասն տես ՄԱՐԳՅԱՆ Ա., Ղարաբաղյան շարժման պատմություն 1988-1989, էջ 118-125:

որոշումը»²¹: Այս վերջին պահանջի պարագայում կարևոր էր իշխանությունների որոշման հակասահմանադրական լինելու մասին շեշտադրումը, քանի որ ԽՍՀՄ սահմանադրության 50-րդ հոդվածում ուղղակիորեն նշված էր, որ ԽՍՀՄ քաղաքացիների համար ապահովվում է խոսքի, մամուլի, հավաքների, հանրահավաքների, փողոցային երթերի և ցույցերի ազատությունը:

Օպերայի հրապարակում մայիսի 26-ից անց էր կացվում ուսանողների նստացույց²², իսկ հունիսի 4-ից՝ հացադուլ: Թե՛ նստացույցը, թե՛ հացադուլը, թե՛ հանրահավաքներն ուղեկցվում էին «սահմանադրություն» բառի գործածմամբ ստեղծված ցուցապատումներով: Այսպես, «ներկա» էր յուրատեսակ «գաղափարախոսական քողի» դեր կատարող, իր բնույթով «ամենախորհրդային» և սահմանադրական «Вся власть советам» («Ողջ իշխանությունը խորհուրդներին») կարգախոսը. այն կար մարդկանց ձեռքին՝ գրված տրանսպարանտի վրա՝ բացականչական նշանով (նկ. 9), նաև փակցված էր Օպերայի հրապարակի արձաններից մեկի պատվանդանի վերնամասում՝ հարցական նշանով (նկ. 10): Վերջին դեպքում տրանսպարանտից քիչ ներքև ամրացված էր մեկ ուրիշ համառոտ, սակայն՝ բովանդակալից տեքստ, որում ասես ի մի էին բերված Ղարաբաղի հարցին առնչվող «ամենաուժեղ» գաղափարախոսական փաստարկները՝ մեկական բառով. «Ղարաբաղ Karabagh Конституция Перестройка Горбачев!» («Ղարաբաղ Սահմանադրություն Վերակառուցում Գորբաչով»): Օպերայի շենքի աստիճաններին ուսանողների նստացույցն էր: Այստեղ, ի թիվս տարբեր տրանսպարանտների, կար մեկը՝ խիստ հստակ ձևակերպումով՝ «Право наций на самоопределение» («Ազգերի ինքնորոշման իրավունք») (նկ. 11), իսկ Օպերայի շենքի պատուհաններին ամրացված տեքստերում նշված էր նստացուցավորների հիմնական պահանջը՝ «Պահանջում ենք ՀՍՀ Գերագույն սովետի նստաշրջանում քննարկել ՀՍՀ-ի հետ ԼՂԻՄ-ի վերամիավորման հարցը և տալ դրական լուծում», «Требуем включить в повестку дня сессии Верх. совета Арм. ССР вопрос о

²¹ 1988 թ. մարտի 23-ին ՀԽՍՀ ԳԽ-ի նախագահությունն ընդունեց «Հանրապետության քաղաքներում ու շրջաններում քաղաքացիների նախաձեռնությամբ կազմակերպվող ժողովների և այլ մասսայական միջոցառումների անցկացման ժամանակավոր կանոնների մասին» որոշումը, որն իրավական հիմք պետք է տար նման միջոցառումներն ուժով խափանելու համար: Դրան զուգահեռ՝ համապատասխան օրենսգրքում պատիժներ սահմանվեցին այդ կարգը խախտողների համար: Տե՛ս «Սովետական Հայաստան» (օրաթերթ), 23 մարտի 1988 թ.: ՍԱՀՄԱՍՅԱՆ Ա., Ղարաբաղյան շարժման պատմություն 1988-1989, էջ 70:

²² ԽՍՀՄ ԿԿ քաղքյուրոյի անդամ, ԽՍՀՄ ԿԿ քարտուղար Եգոր Լիզաչովը Բաքվում, Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի՝ մայիսի 21-ին կայացած պլենումի ժամանակ հայտարարել էր, որ Լեռնային Ղարաբաղը Հայկական ԽՍՀ-ին տալու հարցը չի քննարկվել և չի քննարկվելու, և որ ոչ մի տարածքային փոփոխություններ չեն լինելու: Մայիսի 26-ին ԵՊՀ բանասիրության ֆակուլտետի ուսանողները՝ ԼՂԻՄ-ից Ղարաբաղյան շարժման ակտիվ գործիչ, Ադրբեջանական ԽՍՀ վաստակավոր դերասանուհի Ժաննա Գալստյանի հետ հանդիպումից հետո որոշեցին դիմել անժամկետ նստացույցի, մինչև որ ԽՍՀՄ ԿԿ-ից չլինեն համապատասխան բացատրություններ Լիզաչովի հայտարարության կապակցությամբ, ապա և՛ հավաստիացում, որ ԼՂԻՄ-ի հարցն օրակարգից չի հանված: Մայիսի 29-ին այս պահանջին ավելացավ ԼՂԻՄ-ի մարզային խորհրդի որոշման արձագանքելու նպատակով ՀԽՍՀ ԳԽ նստաշրջանի հրավիրման պահանջը: Տե՛ս АРՄՅՈՒՅՅԱՆ В. Б., События в Нагорном Карабахе, էջ 90: ИБ [Информационный бюллетень] N 4, էջ 15-16:

воссоединении НКАО с Арм. ССР» («Պահանջում ենք Հայկ. ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի օրակարգ մտցնել ԼՂԻՄ-ի՝ Հայկ. ԽՍՀ-ի հետ վերամիավորման հարցը»), «Պահանջում ենք ՍՄԿԿ Կենտկոմի քաղքյուրոյից պաշտոնական հավաստիացում, որ Ղարաբաղի հարցը օրակարգում է»²³ (նկ. 12):

Հովի. Թումանյանի արձանի պատվանդանին հունիսի 1ին՝ Երեխաների պաշտպանության միջազգային օրը, «Կեցցե՛ հայ ուսանողությունը» պաստառի ներքո հայտնվեց մի տրանսպարանտ, որտեղ փորձ էր արվում օգտագործել օրվա խորհուրդն ի պաշտպանություն այլ պահանջների. «Սով. [ետական] Միությունը հունիսի 1-ին նշեց երեխաների պաշտպանության օր: Արդյոք երեխաներ չեն 7 օր Ազատության հրապարակում նստած ուսանողությունը, որի պայքարը համայն մարդկության սահմանադրական պայքարն է: Ինչո՞ւ մենք այս երիտասարդության քաղաքակիրթ բողոքը անտարբերության ենք մատնում» (նկ. 13):

Ալ. Սպենդիարյանի արձանի պատվանդանի մերձակայքում ընթացող նստացույցը ժամանակ անց վերաճեց հացադուլի: Հացադուլավորների պահանջներն էին. «ՀԿԿ Կենտկոմին / ՀՍՀ Գերագույն սովետին / Պահանջում ենք, որպեսզի ՀՍՀ Գերագույն սովետի սեսիան օրակարգում դնի ԼՂԻՄ-ի մարզային սովետի սեսիայի որոշման քննարկումը և իր կողմից դրական որոշում ընդունի / Ի ցույց մեր պահանջի հայտարարում ենք / Հացադուլ»²⁴, կից մեկ այլ մեծ թղթի վրա նշված էր, որ «Հացադուլը սկսված է 11.00 ժ.-ին 4.06.88 թ.» (նկ. 14, 15, 16): Պատվանդանի մյուս կողմում նույն պահանջներն էին²⁵, նաև գրված էին հացադուլավորների տվյալները՝ «Гзогян Сурен Багратович / 1963 / г. Абовян / 4.06.17⁰⁰ // Шаинян Григори Егиязарович / 1938 / г. Ереван / 4.06.17⁰⁰ // Агамян Карен Микаелович / 1965 / г. Ереван / 4.06.17⁰⁰ // Манасян Гарник Хачатурович / 1930 / г. Ереван / 7.06.12⁰⁰»: Պատվանդանի մոտ դրված էր Գառնիկ Մանասյանի²⁶ բաճկոնը՝ ԽՍՀՄ սոցիալիստական աշխատանքի հերոսի և Լենինի երկու շքանշաններով (նկ. 17, 18, 19):

Մայիս-հունիսին Օպերայի հրապարակում ընթացող հանրահավաքներին գործածվող տրանսպարանտներից մեկի վրա կրկին հանդիպում է հղում սահմանադրությանը. «Решение областного совета и решение пленума»²⁷ НКАО

²³ Տե՛ս նախորդ ծանոթագրությունը:

²⁴ Մեծատառերով գրված տեքստում «և»-ը գրված էր փոքրատառով:

²⁵ Բառերից մեկում տառախալ կար. գրված էր «սեսիայ»:

²⁶ Պրն Մանասյանը (1930-2008) ծնունդով Վերին Անդ գյուղից էր (հետագայում այդտեղ կառուցվեց Քաջարան քաղաքը), վաղ հասակում կորցրել էր ծնողներին, շինարար էր, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի (1979-1984), ապա և՛ ՀՍՀ Գերագույն խորհրդի պատգամավոր, ՀԽՍՀ (1978) և ԽՍՀՄ (1979) պետական մրցանակների դափնեկիր: Նրա մասին մանրամասն տե՛ս ПОРСУТЯН А., По зову совести, էջ 25-29: Այստեղ անվանի շինարարը նշում է, որ իր կյանքի ամենաերջանիկ ժամանակն այն 13 օրերն էին, որ նա անց է կացրել Թատերական հրապարակում՝ հացադուլի ժամանակ:

²⁷ 1988 թ. մարտի 17-ի «Ադրբեջանի կոմունիստական կուսակցության Լեռնային Ղարաբաղի մարզային կոմիտեի պլենումի» որոշմամբ՝ արդեն մարզի կոմունիստների անունից դիմում էր հղվում ԽՍՀՄ ԿԿ-ին՝ խնդրելով քննարկել ու դրականորեն լուծել ԼՂԻՄ-ը Հայկական ԽՍՀ-ին միացնելու խնդիրը՝ ներկայացնելով հարցը որպես Ի դարասկզբին տեղ գտած պատմական սխալ: Մանրամասն տե՛ս АРՄՅՈՒՅՅԱՆ В. Б., События в Нагорном Карабахе, էջ 60-61:

– это не эмоции – это Конституция, воля и разум целого народа» («ԼՂԻՄ-ի մարզային խորհրդի և [կոմունիստական կուսակցության] պլենումի որոշումները հույզեր չեն, դրանք սահմանադրություն են, ողջ ժողովրդի կամքն ու բանականությունը») (նկ. 9): Պաստառի տեքստը ԼՂԻՄ խորհրդային իշխանության և կոմկուսի ղեկավարության որոշումները ոչ թե պարզապես ֆիքսում է, այլ ներկայացնում է երկրի սահմանադրության համատեքստում, այսինքն՝ շեշտում է դրանց՝ օրենքի տառին համապատասխան լինելը: Տեքստի մյուս կեսի բառերը նույնպես հատուկ իմաստ ունեն: Բանն այն է, որ 1988 թ. մարտի 21-ին «Պրավդայում» լույս տեսավ «Эмоции и разум: О событиях в Нагорном Карабахе и вокруг него» («Հույզեր և բանականություն. Լեռնային Ղարաբաղում և նրա շուրջ տեղի ունեցող իրադարձությունների մասին»²⁸) հոդվածը, որտեղ փորձ էր արվում Շարժումը կապել ոչ վերակառուցողական ղեկավարության և կաշառակերության հետ: Տրանսպարանտի հեղինակները, խաղարկելով «Պրավդայի» հոդվածի վերնագիրը և մեջբերելով ԼՂԻՄ իշխանությունների որոշումը, տրամագծորեն հակառակ եզրակացություն էին առաջարկում:

Վերն արդեն նշվեց, որ 1988 թ. հունիսի 4-ի հանրահավաքում խնդիր դրվեց հավաքել Գերագույն խորհրդի պատգամավորների առնվազն 1/3-ի միջնորդությունները նստաշրջան անցկացնելու մասին, ինչը և իրականացվեց մի քանի օրվա ընթացքում: Դրան էր ուղղված նաև այդ օրերին ծնված «Ты встретился со своим депутатом?» («Դու հանդիպե՞լ ես քո [կողմից ընտրված] պատգամավորի հետ») գրությամբ պլակատը (նկ. 20): Պլակատի պատկերային մասը նույնությամբ կրկնում է 1920 թ. հունիսին ռուս նկարիչ, խորհրդային քաղաքական պլակատի հիմնադիրներից մեկի՝ Դմիտրի Մոորի (Օռլով) ստեղծած հայտնի «Ты записался добровольцем?» բուլշևիկյան քարոզչական պլակատի կարմիր բուլյոնովկայով կարմիրբանակայինի պատկերը, որը ցուցամատն ուղղելով դիտողի վրա՝ կոչ է անում նրան որպես կամավոր անդամագրվելու Կարմիր բանակի շարքերը²⁹:

Այսպիսով, մայիսի վերջին-հունիսի սկզբին սկսված բողոքի զանգվածային դրսևորումներում (նստացույցեր, հացադուլ, հանրահավաքներ) գործ ունենք Ղարաբաղի հարցի վերաբերյալ ոչ թե զգացմունքային ձևակերպումների, այլ հստակ սահմանադրական բնույթ ունեցող պահանջների շուրջ գրագետ շարադրված տեքստերի հետ: Անկախ այն հանգամանքից, թե ովքեր էին դրանց հեղինակները³⁰, այդ տեքստերն այս կամ այն կերպ արտահայ-

տում էին հարյուրավոր և հազարավոր քաղաքացիների ցանկություններն ու մտայնությունները, որոնք դրանցում արտահայտված գաղափարների կենսագործման համար դիմում էին օրեր ու շաբաթներ տևող անընդմեջ նստացույցերի և հացադուլների:

Ինչ եղավ հետո: Հունիսի 15-ին գումարվում է ՀԽՍՀ ԳԽ նստաշրջանը, որտեղ որոշում է ընդունվում համաձայնություն տալ ԼՂԻՄ մարզխորհրդի նստաշրջանի որոշմանը՝ Հայկական ԽՍՀ կազմի մեջ մտնելու մասին, դիմում է ուղղվում ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին՝ հարցին դրական լուծում տալու խնդրանքով: Ընդ որում, «համաձայնություն տալու» համար ՀԽՍՀ ԳԽ-ն իր որոշման մեջ նշում է, որ ղեկավարվում է «ազգերի ազատ ինքնորոշման իրավունքի մասին ՍՍՀՄ Սահմանադրության 70 հոդվածով»³¹: Հունիսի 13-ին և 17-ին Ադրբ. ԽՍՀ ԳԽ-ի նստաշրջանը մերժում է ԼՂԻՄ մարզխորհրդի պատգամավորների դիմումը: Հունիսի 21-ին ԼՂԻՄ մարզխորհրդի արտահերթ նստաշրջանը դիմում է ԽՍՀՄ ԳԽ՝ խնդրելով քննարկել ՀԽՍՀ ԳԽ-ի հունիսի 15-ի և ԼՂԻՄ մարզխորհրդի փետրվարի 20-ի որոշումները: Հուլիսի 4-ին «Ղարաբաղ» կոմիտեի կոչով Հայաստանում հայտարարվում է գործադուլ՝ Ղարաբաղի հարցով արտահերթ նստաշրջանի հրավիրման, ԼՂԻՄ-ը Հայաստանին միացման, հայերի անվտանգության ապահովման և 1915 թ. ցեղասպանության ճանաչման պահանջներով: Հուլիսի 5-ին «Զվարթնոց» օդանավակայանում ընթացող նստացույցը խորհրդային ներքին գործերի զորամիավորումների կողմից ուժով ցրվում է, որին հաջորդող բախումներում զոհվում է 22-ամյա Խաչիկ Զաքարյանը, վիրավորվում են տասնյակ մարդիկ: Իս. Զաքարյանի թաղումը վերաճում է հակախորհրդային տրամադրությունների անթաքույց ցուցադրման: Հուլիսի 12-ին ԼՂԻՄ մարզխորհրդի նստաշրջանի կողմից ընդունվում է հայտարարություն ԼՂԻՄ-ի՝ Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմից դուրս գալու մասին, ընդ որում՝ որպես հիմնավորում նշվում է ազգերի ազատ ինքնորոշման սահմանադրական իրավունքը: Հուլիսի 18-ին գումարված ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նիստը որոշում է մերժել ՀԽՍՀ ԳԽ-ի խնդրանքը՝ ԼՂԻՄ-ն իր կազմի մեջ մտցնելու առնչությամբ՝ հղում անելով ԽՍՀՄ սահմանադրության 78-րդ հոդվածին, ըստ որի՝

դպրոց: Ամեն անգամ մենք՝ «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամներս, գալիս էինք Ազատության հրապարակ եւ զարմանում: Դա մի հսկայական բացօթյա ցուցահանդես էր: Ամբողջ հրապարակի շուրջ ցուցատախտակներ էին, դրանց վրա պատկերներ, եւ կարելի էր զարմանալ մեր ժողովրդի սրամտության, ճաշակի, էսթետիկայի վրա: Գրվում էին բանաստեղծություններ, ցանկացած մեկը բանաստեղծություն էր գրում, փակցնում այդ ցուցատախտակներին, փակցվում էին նաեւ լուսանկարների հրաշալի շարքեր: Մենք անգամ չէինք ճանաչում այն մարդկանց, ովքեր դա անում էին: Յուրաքանչյուր մարդ իրեն զգում էր ոչ թե որպես հանդիսատես, որ գալիս է հրապարակ՝ թատրոն դիտելու, այլ՝ այդ պրոցեսի ուղղակի մասնակից: Մեզնից ոչեւով չէին տարբերվում. համարձակության, քաջության տեսակետից նրանք գուցե ավելի խիզախ էին»: Տես «...ես ընդամենը ձեր գործիքն եմ...»: Անձնական գրույցներում նմանատիպ կարծիքներ են հայտնել «Ղարաբաղ» կոմիտեի մի շարք անդամներ ևս:

³¹ «Սովետական Հայաստան» (օրաթերթ), 16 հունիսի 1988 թ.:

²⁸ «Սովետական Հայաստան» (օրաթերթ), 23 մարտի 1988 թ.:

²⁹ Պլակատի նման լուծումով առաջին տարբերակը ստեղծվել է դեռևս 1914 թ. Մեծ Բրիտանիայում, զինվորական նախարար լորդ Բիթչլենդի պատկերով: Հետագայում այդ մոտիվն օգտագործվել է Առաջին համաշխարհայինում ներգրավված Իտալիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Գերմանիայի, ԱՄՆ-ի համանման պլակատներում: Տես RICKARDS M., *Posters of the First World War*, նկ. 6, 9-14: Տես նաև ЛЕБЕДЕВ А., *Ты нарисовал плакат с пальцем?*: Այս մոտիվն աշխարհում, նաև հետխորհրդային Հայաստանում ունեցավ բազմաթիվ զարգացումներ:

³⁰ «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամ Լևոն ՏերՊետրոսյանի դիտարկմամբ, «Շարժման ժամանակ մենք նաեւ տեսանք ժողովրդական ստեղծագործության ասեմ, թե նախաձեռնության» մի հսկայական

միութենական հանրապետության տարածքը չի կարող փոփոխության ենթարկվել՝ առանց նրա համաձայնության: Միաժամանակ որոշվում է Արկարի Վոլսկու ղեկավարությամբ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության ներկայացուցիչներից բաղկացած պատվիրակություն ուղարկել ԼՂԻՄ, որով որոշ չափով սահմանափակվում էին Ադրբեջանի կենտրոնական իշխանությունների իրավասությունները ԼՂԻՄ-ում: Հուլիս, օգոստոս և սեպտեմբեր ամիսներին Երևանում Ղարաբաղի, բնապահպանական հարցերի, դեմոկրատական վերափոխումների, խորհրդային զինուժի քննադատության, հայ երիտասարդների զինվորական ծառայությունը Հայաստանում կատարելու և այլ պահանջներով շարունակվում են ցույցերն ու հանրահավաքները: Օգոստոսի 24-ին ԼՂԻՄ մարզխորհուրդը որոշում է ընդունում մարզի սոցիալ-տնտեսական զարգացմանն ուղղված աշխատանքների անբավարար լինելու մասին և վերստին հայտնում է իր հաստատականությունը Ադրբ. ԽՍՀ կազմից դուրս գալու և Հայկ. ԽՍՀ կազմի մեջ մտնելու մասին: Սեպտեմբերի 18-ին Երևանից Ստեփանակերտ ուղևորվող հայ ուսանողներով ավտոբուսը քարկոծվում է Ստեփանակերտից ոչ հեռու գտնվող Խոջալու ավանում, որի հետևանքով տասնյակ հայ երիտասարդներ վիրավորվում են: Ապա հրդեհվում են Շուշիի հայ բնակիչների տները: Հաջորդող մի քանի օրերին Շուշիում բնակվող գործնականում բոլոր հայերը լքում են իրենց թափանված ու հրդեհված տները, Ստեփանակերտի կենտրոնական թաղերում բնակվող ադրբեջանցիներն էլ հեռանում են իրենց բնակության վայրերից: Սեպտեմբերի 21-ին ԼՂԻՄ-ի և Ադդամի շրջանի տարածքներում սահմանվում է հատուկ դրություն և պարետային ժամ, այսինքն՝ էապես սահմանափակվում են սահմանադրությամբ նախատեսված քաղաքացիների իրավունքները: Երևանում վերսկսվում են նստացույցերն ու գործադուլները՝ ՀԽՍՀ ԳԽ-ի արտահերթ նստաշրջանի իրավիճակի պահանջով³²:

Ահա իրադարձությունների այս հենքին հայտնվում են մի շարք պլակատներ ու տրանսպարանտներ սահմանադրության թեմայով: Այս անգամ դրանք շատ ավելի քննադատական բնույթ ունեին, քանի որ սահմանադրության կետերը կյանքի կոչելու գործի պատասխանատուները՝ ի դեմս միութենական և հանրապետական իշխանությունների, իրենց գործը չէին անում: Այսպես, «Конституция» («Սահմանադրություն») բառի խաղարկումով շեշտվում էր, որ սահմանադրության կետերի իրագործումն իրականում մեկ մարդու կամքից է կախված, մեկ մարդու խոսքն է անցնում. սեպտեմբերի երկրորդ կեսի և հոկտեմբերի առաջին կեսի մի պլակատում «Конституция» բառի տասը տառերը հերթով վերանում են, և վերջում մնում է միայն «Я» տառը, որը նաև «Ես» է նշանակում: Բնութագրական է, որ այս պլակատի վրա «ституция» բառի առջևից ինչ-որ մեկը գրիչով ավելացրել էր «про»՝ այդ կերպ առաջարկելով սահմանադրության «проституция» («պոռնություն») որակումը (նկ. 21),

³² Մանրամասն տես АРУТЮНЯН В. Б., *События в Нагорном Карабахе*, էջ 105-143: ՄԱՐՈՒԹՅԱՆ Հ., *Հայ ինքնության պարկերագրությունը*, հտ. 1, էջ 391-393:

որը ժամանակ անց ամոթխածորեն ծածկվել էր թղթի կտորով (նկ. 22): Մեկ այլ «քույր» պլակատում պատկերված է բացված գիրք հիշեցնող մի բան, որի վերնագիրն է «Конституция и Я», գրքի առաջին իսկ էջին սրիչ է պատկերված, վրան մակագրված՝ «Сделано Made in USSR» (նկ. 23), ասել է թե՛ ԽՍՀՄ սահմանադրությունը ինչ-ինչ հարցեր լուծելու, միացնել-միավորելու փոխարեն՝ սրիչի նման կտրում-բաժանում է: Նույն ժամանակների մեկ այլ պլակատում խորհրդային երկու զինվոր զգաստ վիճակում, ուշիուշով, խիստ աչալուրջ պահպանում են ԽՍՀՄ սահմանադրությունը, քանի որ նրանից «օգտվելը խստորեն արգելվում է» (նկ. 24): Մոտավորապես նույն գաղափարն է ակնարկվում մի պլակատում, որտեղ «Սահմանադրություն. հիմնական օրենք» վերնագրով գիրքը կողպեքով փակված է, տակն էլ մակագրված է «Առանց խոսքի» (նկ. 25): Թերևս այդ պատճառով էլ մեկ ուրիշ պլակատում սահմանադրությունը պատկերված է սարդոստայնով, այսինքն՝ այն փակի տակ է եղել, վաղուց չեն օգտագործել: Սակայն հենց փորձում են օգտագործել կամ, այլ կերպ ասած, «մուտք են գործում սահմանադրական տիրույթ», այն մարդուց-քաղաքացուց վերցնում է բառացիորեն ամեն ինչ՝ նրան ուղղակի մերկ թողնելով (նկ. 26), ինչը, մեկ այլ պլակատի մեկնաբանությամբ, պարզապես նշանակում է, որ «Սահմանադրություն» իրականում փուչիկի նման դատարկ «Բռնապետության» համար դիմակ է ծառայում (նկ. 27): Աշնանային պլակատներից մեկում սահմանադրությունը համեմատվում է խրտվիլակի հետ, որը պահպանում է փշալարեր ունեցող սահմանը (թերևս ակնարկելով Հայաստանի ու ԼՂԻՄի տարանջատումը) (նկ. 28): Սահմանադրության կենսագործումը, ըստ մեկ այլ պլակատի տրամաբանության, հենված է լոկ զինվորական ու ոստիկանական ուժի վրա. «Սահմանադրություն» վերնագրով գրքի կազմերեսին պատկերված են տանկ և գուրգի նմանողությամբ՝ մահակ, հրատարակության թիվն էլ նշված է 1988-ը (նկ. 29): Պլակատներից մեկի վրա նկարված է կարմիր, «Սահմանադրություն» մակագրությամբ լաթով բերանը փակված երիտասարդ, ասել է թե՛ սահմանադրության կետերով են փորձում ազատատենչ մարդու բերանը փակել կամ էլ թե՛ սահմանադրությունն այնպիսին է, որ թույլ չի տալիս, որ երիտասարդներն ազատորեն արտահայտվեն (նկ. 30): Այստեղից էլ արվում է տրամաբանական եզրակացություն. «Սահմանադրություն» այնքան անպետք մի բան է, որ կարելի է զուգարան նետել և ջուրը քաշել (նկ. 31), և որ «Կորել է ՍՍՀՄ Սահմանադրությունը. համարել անվավեր» (նկ. 32), այսինքն՝ հույս չկա այն վերագտնելու, ուստի և այն օգտագործման ենթակա չէ: Մեկ այլ պլակատում Կրեմլից հեռախոսազանգով եկած կարգադրության համաձայն՝ հայաստանյան իշխանությունները փորձում են ոտնահարել «ՀՍՀՄ Սահմանադրությունը (Օրենք)»-ը (նկ. 33): Ավելի ուշ, թերևս հանրահավաքների մասնակիցներից մեկը գրիչով մակագրել է «Неправильно набран номер», ասել է թե՛ Մոսկվայի կարգադրությունները Հայաստանում չեն գործում: Պլակատներից մեկն էլ մեջբերում է ԽՍՀՄ սահմանադրության հայոց համար կարևորագույն երկու հոդվածները՝ 70-ն ու

78-րդը: Ըստ 70 «կետի»՝ «ՍՍՀՄ-ը միութենական բազմազգ պետություն է՝ կազմավորված ազգերի ազատ ինքնորոշման և իրավահավասար ՍՍՀ-ների կամավոր միավորման հետևանքով», ըստ 78 «կետի»՝ «Միութենական հանրապետությունների միջև սահմանները կարող են փոփոխվել համապատասխան հանրապետությունների փոխադարձ համաձայնությամբ, որը ենթակա է ՍՍՀ Միության հաստատմանը»: 70-րդ կետի ներքո պատկերված են խաղաղ ցուցարարներ, 78-ի տակ՝ տանկեր: Վերևում հավերժ հակասական Գորբաչովն է, որն իր խոսքում հենվում է ԱՄՆ 70-րդ, ԱՄՆ 78-րդ կետերին (նկ. 34): Բայց և այնպես, սահմանադրական պայքարը պետք է շարունակել, ինչին էլ նվիրված էր սեպտեմբեր-հոկտեմբերյան «Ազգերի ինքնորոշման դրոշի ներքո պայքար մինչև հաղթանակ» (նկ. 21) տրանսպարանտը:

* * *

1988 թ. հոկտեմբերի 21-ին մամուլում հրապարակվեցին ԽՍՀՄ սահմանադրության փոփոխությունների և լրացումների մասին ԽՍՀՄ օրենքի և ԽՍՀՄ ժողովրդական ղեկուսատուների ընտրությունների մասին ԽՍՀՄ օրենքի նախագծերը, որոնց քննարկումն ու ընդունումը նախատեսվում էր մեկ ամիս անց՝ նոյեմբերի 22-ին հրավիրվելիք ՀԽՍՀ ԳԽ նստաշրջանում: Հանրապետության աշխատանքային կոլեկտիվներում սկսվեցին այդ նախագծերի ակտիվ քննարկումները: Առաջարկվող նախագծերը շատ հաճախ գնահատվում էին որպես ժողովրդավարացման գործընթացը խոչընդոտող և միութենական հանրապետությունների ինքնիշխանությունը սահմանափակող: Մասնավորապես, ընտրական օրենսգրքում առաջարկվող փոփոխությունները, որոնց շուրջ սկզբունքային որոշումները կայացվել էին 19-րդ կուսկոնֆերանսում, ուղղված էին ԽՄԿԿ դերի ամրապնդմանը երկրի ղեկավարման գործում: Հայաստանի ղեկավարությունը, իր հերթին, չէր կարողանում որևէ կերպ հակազդել ադրբեջանական իշխանությունների գործողություններին, որոնք Լեռնային Ղարաբաղում սկսել էին լայնածավալ շինարարություն Խոջալուում, Շուշիում, ձեռնարկվել էր նոր բնակավայրի ստեղծում Մալիբեյլի գյուղի մերձակայքում. նպատակը հստակ էր՝ ժամանակ անց փոխել ժողովրդագրական հաշվեկշիռը հոգուտ ադրբեջանցիների:

Փոխարենը՝ իշխանությունն աստիճանաբար անցնում էր Շարժման և նրա ղեկավար մարմնի՝ «Ղարաբաղ» կոմիտեի ձեռքը: Դրա դրսևորումներից մեկն էլ նոյեմբերի 6-ի հանրահավաքն էր³³, հաջորդ օրվա «խորհրդային» վերջին շքերթը և նոյեմբերի 18-ի մի քանի հարյուր հազարանոց երթը: Նոյեմբերի 22-ին սկսված ՀԽՍՀ ԳԽ նստաշրջանն ընդհատվում է հաջորդ օրը, իսկ 24-ին, խորհրդարանի ղեկավարության բացասական վերաբերմունքի հետևանքով,

³³ Այդ օրն ընդունվեց ՀԽՍՀ ԳԽ պատգամավորներին ուղղված 11 կետերից բաղկացած համաժողովրդական պատվիրան, որն առաջարկվում էր քննարկել և ընդունել խորհրդարանի նստաշրջանում: Մանրամասն տե՛ս ՍԱՐԳՍՅԱՆ Ա., Ղարաբաղյան շարժման պայմանություն 1988-1989, էջ 205-207:

հրավիրվում է արտահերթ նստաշրջան՝ գլխավորապես ընտրողների ճնշման ներքո, ուստի և գումարվում է հանրահավաքների կենտրոնավայրում՝ Օպերայի շենքում: Նիստի ժամանակ պատգամավորները մերժում են ԽՍՀՄ-ում ընտրությունների անցկացման նոր օրինագծի և ԽՍՀՄ սահմանադրության մեջ փոփոխություններ մտցնելու մասին հրամանագրի ընդունումը՝ նկատի ունենալով դրանց հակաժողովրդական բնույթը: Մասնավորապես՝ որոշվում է, որ այդուհետ Հայաստանում կգործեն կենտրոնական իշխանությունների միայն այն որոշումները, որոնք կարժանանան հանրապետության Գերագույն խորհրդի հավանությանը: Նիստի հրավիրումը դեմոկրատական շարժման կենտրոնավայրում և նիստի ընթացքում ընդունված որոշումները ժողովրդի հաղթանակի վկայությունն էր, իրոք ժողովրդավարական խորհրդարանի ձևավորման սկզբի ազդարարում. այդ օրն առաջին անգամ ժողովուրդն ինքն արեց իր ուզած նստաշրջանը, քննարկեց իր ուզած հարցերը, ընդունեց իր ուզած որոշումները և այդ ամենը՝ առանց «վերևների» ներկայության, ինչը ցույց տվեց անդունդի առկայությունը ղեկավարության և ժողովրդի միջև: Սակայն նույն գիշեր Երևանում մտցվում է հատուկ դրություն և պարետային ժամ, իսկ ժողովրդական դարձած խորհրդարանի որոշումները ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանությունները հայտարարում են հակասահմանադրական ու ապօրինի: Այն հանգամանքը, որ այդ նիստի ժամանակ Լեռնային Ղարաբաղի հարցը մղվեց երկրորդ պլան, նշանակում էր, որ Շարժումն իրոք ընթանում է վերակառուցման (իրական, այլ ոչ թե՝ գորբաչովյան) ոգով, հոգուտ ողջ երկրի ժողովրդավարացման, այլ ոչ թե նեղ ազգային շարժում է: Մարդիկ Ղարաբաղի հարցի լուծումը տեսնում էին միայն ողջ ԽՍՀՄ մասշտաբով իրական վերափոխումների մեջ: 1988 թ. նոյեմբերի 7-ի «շքերթը» և նոյեմբերի 18-ի հարյուր հազարավոր մարդկանց երթը ցույց տվեցին, որ Շարժումն իրոք ուղղորդվում է ներքևից, իսկ «Ղարաբաղ» կոմիտեի որդեգրած պայքարի սահմանադրական եղանակը բերեց նրան, որ ժողովուրդն ու նրա պայքարը ղեկավարող Կոմիտեն ունեցան իշխանություն *դեֆակտո*, իսկ նոյեմբերի 22 և 24-ի խորհրդարանի նիստերը ֆիքսեցին, որ ժողովուրդն ու Կոմիտեն ձեռք բերեցին նաև *դեյուրե* իշխանություն: Այսինքն՝ պայքարի սահմանադրական եղանակը տվեց իր դրական արդյունքները, չնայած և մերժվեց «վերևից հեղափոխություն» իրականացնող ԽՍՀՄ ղեկավարության կողմից³⁴:

Սահմանադրության փոփոխությունների նախագծերի քննարկման այս հետնախորքին նոյեմբերի 6-ին ֆիքսեցինք մի պլակատ, որը յուրովի շարունակում էր սեպտեմբեր-հոկտեմբերյան պաստառների՝ սահմանադրության որակումների շարքը: Այստեղ պատկերված էր խորհրդային ներքին զորքերի զինվոր՝ լայն բացած ոտքերով, այսինքն՝ ինքնավստահ կեցվածքով, մի ձեռքին՝ սիգարետ, մյուսին՝ ցուցարարների դեմ գործածվող մահալ: Զինվորի ստվերը վերջանում էր Լենինի կամ Ստալինի արձանի նմանողությամբ

³⁴ ՄԱՐՈՒԹՅԱՆ Հ., Ղարաբաղյան շարժման կամ Հայկական հեղափոխության (1988-1990) հիմնական առանձնահատկությունները, էջ 13-15:

հեղափոխություն» մեծադղորդ անվանումով իրադարձության 71-րդ տոնակատարության նշման ղեկավար, որն էլ ամսվա ընթացքում այդ հեղափոխության առաջնորդ համարվող անձնավորության անունը ոչ մի ձևով չէր նշվում: Փոխարենը, որպես անաչառ մարմին, մեջտեղ է գալիս ոչ խորհրդային, այլ միջազգային ինստիտուտ՝ Միավորված ազգերի կազմակերպությունը: Սա ևս ժողովրդական տրամադրությունների փոփոխության ցուցիչներից է:

Նկատենք, որ սահմանադրությամբ նախատեսված հանրաքվեին դիմելու անհրաժեշտությունը մատնացույց էր արվում նաև ավելի վաղ: Եթե 1988 թ. փետրվարյան հարյուրհազարանոց հանրահավաքների ժամանակ Ազգային ինքնորոշում միավորման անկախության կոչերը³⁸ միանշանակ մերժվում էին, ապա արդեն հուլիսի երկրորդ կեսին - օգոստոսին (այն է՝ հուլիսի 18-ի ԽՍՀՄ ԳԽ նիստից հետո), անկախության կոչող տրանսպարանտներն իրենց մշտական տեղն ունեին Օպերայի հրապարակում՝ Ալ. Սպենդիարյանի արձանի ձախ թևի կողմից, Օպերայի շինության անկյունային պատին: Եվ կրկին շեշտենք, որ այդ կոչերը հաճախ հղում էին անում երկրի հիմնական օրենքին³⁹: Դա ունի իր պատճառաբանությունը. բանն այն է, որ 1976 թ.-ից ի վեր Ազգային Միացյալ կուսակցության (հետագայում՝ ԱԽՄ) ծրագրի «Նպատակները և առաջնահերթ խնդիրը» բաժնում հստակ գրված էր, որ կազմակերպությունը խնդիր է դնում հասնելու Հայաստանի անկախությանը՝ ԽՍՀՄ սահմանադրության 17-րդ հոդվածով նախատեսվող հանրաքվեի միջոցով, որի համաձայն՝ յուրաքանչյուր միութենական հանրապետություն իրավունք ունի ազատորեն դուրս գալու ՍՍՀՄ կազմից⁴⁰: 1988 թ. հուլիս-օգոստոսյան տրանսպարանտներին, մասնավորապես, գրված էր. «Անկախություն հանրաքվեի միջոցով» (նկ. 49, 50), ինչպես նաև՝ ավելի կտրուկ՝ «Անջատում ԽՍՀՄ-ից», սակայն որոշակի պարզաբանմամբ՝ «Արցախը Հայաստանին վերամիավորման ճանապարհը Հայաստանի անկախացումն է» (նկ. 50): Նոյեմբերի 7-ին այդ նույն տեղում ամրացված տրանսպարանտները գրեթե նույն բանն էին ասում, սակայն՝ քիչ այլ ձևակերպումներով. «Հայաստանի անկախացում հանրաքվեի միջոցով», «Հայաստանի փրկությունը իր շուտափույթ անկախության մեջ է. Պ. Հայրիկյան», «Կեցցե ազատ ու անկախ Հայաստանը» (նկ. 51): Պարույր Հայրիկյանին Հայաստան վերադարձնելու պահանջով 1990 թ. ապրիլյան պաստառների շարքի մի տրանսպարանտի տեքստը կոչ էր անում «Ազգային պետականության վերականգնում հանրաքվեի միջոցով» (նկ. 52): Ինչպես տեսնում ենք, անկախության կոչերն արվում են երկրի սահմանադրությամբ նախատեսված իրավունքների շրջանակում:

Ընդ որում, հանրաքվեով հարցեր լուծելու պահանջ դրվում էր ոչ միայն

անկախության խնդրի շուրջ: Այսպես, 1988 թ. նոյեմբերի 18-ի երթի ժամանակ ցուցարարները պահանջում էին «Закон о внутренних войсках – на референдум» («Ներքին զորքերի մասին օրենքը – [դնել] հանրաքվեի») (նկ. 53): Բանն այն է, որ ԽՍՀՄ-ում ազգային շարժումների ակտիվացման հենքին ԽՍՀՄ ԳԽ-ի նախագահությունը 1988 թ. հուլիսի 28-ին ընդունել էր հրամանագիր «Հասարակական կարգի պահպանման ժամանակ ԽՍՀՄ ՆԳՆ զորքերի պարտականությունների և իրավունքների մասին» («Об обязанностях и правах внутренних войск МВД СССР при охране общественного порядка»), որով նրանց տրվում էին լայն լիազորությունների պաշտոնական թույլտվություն չստացած ցույցերի ցրման հարցում⁴¹: Նախատեսվում էր ժամանակ անց այդ հրամանագրին օրենքի ուժ տալ: Մինչդեռ Հայաստանում, նաև՝ ԽՍՀՄ այլ հանրապետություններում (գերազանցապես՝ Անդրկովկաս և Մերձբալթիկա), քաղաքացիներն արդեն ականատես էին եղել ԽՍՀՄ ներքին զորքերի ջոկատների պատժիչ գործողություններին, այդ իսկ պատճառով մարդիկ բնավ կողմնակից չէին այդ գործողությունների գործելաճանաչմանը մերժողներին, ուստի և պահանջում էին օրենքի նախագիծն ընդունել համաժողովրդական հանրաքվեով: Ցավոք, դա հաշվի չառնվեց և օրենքն ընդունվեց 1990 թ. մարտի 26-ին՝ ԽՍՀՄ Նախագահի հրամանագրով⁴²:

Վերը նշեցինք, որ 1988 թ. նոյեմբերի 24-ին Օպերայի թատրոնի շենքում շարունակվեց նոյեմբերի 23-ին ընդհատված ՀԽՍՀ ԳԽ նստաշրջանը, որը մերժեց ԽՍՀՄ-ում ընտրությունների անցկացման նոր օրինագիծը և ԽՍՀՄ սահմանադրության մեջ փոփոխություններ մտցնելու մասին հրամանագրի ընդունումը: Եվ անմիջապես, նույն երեկոյան ծնվեց ԽՍՀՄ խորհրդարանի բնութագրմանը նվիրված մի ուշագրավ պլակատ (լուս. 54): Այն վերնագրված էր «Совет народных депутатов» («Ժողովրդական պատգամավորների խորհուրդ»): միութենական «Իզվեստիա» թերթի (որը համարվում էր ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի օրգան) վերնագրային հատվածի տառատեսակով կազմված այդ գրությունն ամրացված էր «Государственный академический центральный театр кукол»-ի («Պետական ակադեմիական կենտրոնական տիկնիկային թատրոն»⁴³) ամենահայտնի և սիրված ներկայացման՝ «Необыкновенный концерт»⁴⁴ («Անսովոր ներկայացում») տիկնիկների պատկերներով հայտագրի վրա: Այն երգիծանքի ոճով բեմադրված ներկայացում է (երկրորդ, էապես փոխված ձևաչափով բեմադրվում էր 1968 թ., հեռուստատեսությամբ ցուցադրվում էր 1972 թ. ի վեր), որտեղ տիկնիկները ծաղրանմանակումներ են անում տարբեր ոճերին պատկանող արտիստների

⁴¹ ШУБИН А., Указ Президиума Верховного Совета СССР.

⁴² «Закон СССР от 26 марта 1990 г. N 1388-1 «Об обязанностях и правах внутренних войск Министерства внутренних дел СССР при охране общественного порядка»».

⁴³ 1993 թ. կրում է իր հիմնադրի՝ Սերգեյ Օրբազյանի անունը:

⁴⁴ Այդ բեմադրությունը ներկայացվել է ավելի քան 10.000 անգամ և ներկայումս համարվում է ընդհանրապես Ի դարի ամենահայտնի ներկայացումը, որպես այդպիսին գրանցված է Գինեսի ռեկորդների գրքում:

³⁸ Հարցի շուրջ տե՛ս նաև ՄԱՐՈՒԹՅԱՆ Հ., Հայ ինքնության պարկերագրությունը, հտ. 1, էջ 266-269, 363 (ծանոթագրություն 13):

³⁹ 2013 թ. օգոստոսին ԱԽՄ-ը նշեց «Անկախություն հանրաքվեի ճանապարհով» ծրագրի որդեգրման 40-ամյակը:

⁴⁰ Մանրամասն տե՛ս ՀԱՅՐԻԿՅԱՆ Պ., Ազատության ճանապարհի բանավերում, գիրք Բ., էջ 417-419:

մավորական խմբի միջուկը, որի վրա հենվում էր կուսակցական բարձրագույն ղեկավարությունը: 1989 թ. մայիսին ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների առաջին համագումարում Միխայիլ Գորբաչովն ընտրվեց երկրի Գերագույն խորհրդի նախագահ, իսկ 1990 թ. մարտին՝ երրորդ արտահերթ համագումարում՝ ԽՍՀՄ առաջին և վերջին նախագահ⁵²:

Այդպիսով, Գորբաչովի ձեռքում կենտրոնացվել էր հսկայական իշխանություն: Մյուս կողմից՝ վերակառուցման տարիներին խորհրդային քաղաքացիները շատ հաճախ հեռուստացույցով ականատեսն էին լինում երկրի ղեկավարի խոսքուգրույցին՝ նաև այդ կերպ պատկերացում կազմելով նրա աշխատանքի մասին, որը թվացյալ դեմոկրատական պահվածքի ներքո իրականում իր խոսքն առաջ տանելու, իր կամքը թելադրելու, միանձնյա որոշումներ կայացնելու բազմաթիվ օրինակներ էր առաջարկում: Գորբաչովի օգտագործած ձևակերպումները ոչ քիչ դեպքերում «թևավոր» խոսքի կարգավիճակ էին ձեռք բերում, հիմք դառնում անեկդոտների և զվարճախոսությունների: Երկրի ղեկավարի խոսքում, մասնավորապես, հաճախ էր օգտագործվում «Мы тут посоветовались» արտահայտությունը, որը բերվում էր որպես կոլեգիալ որոշման հիմնավորում, համենայն դեպս՝ նման պատրանք էր ստեղծում: Ռուսերենում կա նման դարձվածք «Вот мы тут посоветовались, и я решил!», որը մեկնաբանվում է որպես հարցի դեմոկրատական քննարկման ցուցադրությամբ քողարկված՝ անձնասիրության, միանձնյա ղեկավարության դրսևորում⁵³: Այս ձևակերպումը (փոքր-ինչ այլ տարբերակով՝ «Я тут посоветовались и») հիմք էր ծառայել պրոֆեսիոնալ նկարչի համար՝ ստեղծելու մի պլակատ, որը ցուցադրվեց 1989 թ. նոյեմբերի 4-5-ին՝ ՀՀՀ-ի առաջին համագումարի ժամանակ բացված պլակատների ցուցահանդեսի ժամանակ (նկ. 57): Պլակատում կարմիր գույնով «Я»-ն (այստեղ՝ «Ես» և օգտագործվում է որպես դերանուն) գերիշխում է «партия» («կոմունիստական յկուսակցություն»), «сессия» («նստաշրջան»), «демократия» («ժողովրդավարություն»), «конституция» («Սահմանադրություն») բառ-երևույթներում: Ու որ դրանք թվարկվածներով չեն սահմանափակվում՝ երևում է բազմակետերից: Ակամա մարդու միտքն են գալիս Վլադիմիր Մայակովսկու՝ դեռևս 1925 թ. հրատարակված «Владимир Ильич Ленин» («Վլադիմիր Իլյիչ Լենին») պոեմի հետևյալ տողերը. «Мы говорим Ленин, подразумеваем – партия, мы говорим партия, подразумеваем – Ленин»⁵⁴ («Մենք ասում ենք Լենին, հասկանում ենք կուսակցություն, ասում ենք կուսակցություն, հասկանում ենք Լենին»⁵⁵): Այդ ցուցահանդեսի ժամանակ կար մեկ այլ նման պլակատ (նկ. 58), որում չնայած բացակայում էին սահմանադրության թեման և Գորբաչովի անձը, սակայն ակնարկը խիստ թափանցիկ էր: Պլակատի ստեղծման համար հիմք էր ծա-

⁵² ԱԶԻԶԲԵԿՅԱՆ Ռ., «Վերակառուցման» քաղաքականության դրսևորումները, էջ 146:

⁵³ БЕЛКОВ, К., *Жукий взгляд*.

⁵⁴ МАЯКОВСКИЙ В., *Владимир Ильич Ленин*, էջ 334-335.

⁵⁵ ՄԱՅԱԿՈՎՍԿԻ Վ., *Վլադիմիր Իլյիչ Լենին*, էջ 302:

ռայել Ռոբերտ Ռոժդեստովենսկու «Родина моя» («Իմ հայրենիք») բանաստեղծությունը, որի սկիզբը և կրկներգը պարունակում են «Я, ты, он, она / Вместе – целая страна» («Ես, դու, նա / Միասին՝ մի ողջ երկիր») տողերը: Բանաստեղծության հիման վրա գրված հայրենասիրական այդ երգը 1970-ականներից ի վեր, հատկապես սիրված երգչուհի Սոֆիա Ռոտարուի կատարմամբ, հաճախ էր հնչում ռադիոյով ու հեռուստատեսությամբ ու, մասնավորապես, ուղեկցում էր կոմկուսի համագումարների և խորհուրդների նստաշրջանների բազմամարդ հավաքույթները: Պլակատի առանցքը, սակայն, «Я» («Ես») դերանունն է, որի շուրջը պտտվում են «դու, նա»-ն, նաև ողջ երկիրը: Նկատենք, որ այդ ցուցահանդեսին ներկայացված էին ևս մի քանի պլակատներ, որոնց գլխավոր հերոսը կրկին երկրի ղեկավարն էր:

Ղարաբաղյան շարժման ժամանակ առաջ քաշված խնդիրների լուծմանն ուղղված սահմանադրական պայքարի տրամաբանական արդյունքը 1990 թ. մայիս-հունիսի Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի ընտրություններն էին: Դրանց շնորհիվ ձևավորվեց նոր՝ ժողովրդի մեծամասնության վստահությունը վայելող խորհրդարան, որի առաջին նստաշրջանը օգոստոսի 23-ին ընդունեց «Հռչակագիր Հայաստանի անկախության մասին», ինչով, մեր համոզմամբ, ավարտվեց Ղարաբաղյան համաժողովրդական շարժումը և սկիզբ դրվեց անկախ պետականության հաստատման գործընթացին: Ելնելով Հայաստանի անկախության մասին Հռչակագրի դրույթներից ու նպատակներից՝ 1991 թ. մարտի 1-ին ՀՀ Գերագույն խորհուրդը որոշեց նույն թվականի սեպտեմբերի 21-ին հանրապետությունում անցկացնել ԽՍՀՄ կազմից դուրս գալու վերաբերյալ հանրաքվե⁵⁶: 1991 թ. սեպտեմբերի 23-ին Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհուրդը, հիմնվելով հանրաքվեի արդյունքների վրա (ընտրողների 95%-ի 99.5%-ը քվեարկեց հոգուտ անկախության), ընդունեց Հայաստանն անկախ պետություն հռչակելու մասին որոշում:

Մեր համոզմամբ, վերոբերյալ վերլուծությունից պարզորոշ երևում է, որ Ղարաբաղյան շարժումը սկզբից ևեթ որդեգրել էր պայքարի սահմանադրական եղանակը, ինչն էլ դարձավ հաջողության կարևորագույն գրավականներից մեկը: Ուստի բնավ պատահական չէր, որ սահմանադրության թեմային վերաբերող ցուցապաստառների տեքստերը Շարժման հայելին էին. որոշ

⁵⁶ Союз Советских Социалистических Республик. Закон «О порядке решения вопросов, связанных с выходом союзной республики из СССР», 3 апреля 1990 г. ՀՀ ԳԽ հանրաքվեի անցկացման մասին որոշման օրինականությունը, դրա համապատասխանությունը ԽՍՀՄ օրենսդրությանը հաստատվել էր նաև ԽՍՀՄ ԳԽ փորձագիտական եզրակացությամբ, որը կազմել էին ԽՍՀՄ ԳԽ Ազգությունների խորհրդի ազգային քաղաքականության և ազգամիջյան հարաբերությունների հանձնաժողովի նախագահ Գ. Ս. Տարազևիչը և ԽՍՀՄ ԳԽ քարտուղարության ազգամիջյան հարաբերությունների հարցերով բաժնի ղեկավար Լ. Դ. Շիշովը 1991 թ. մարտի 25-ին: Եզրակացությունն ուղարկվել էր ԽՍՀՄ ԳԽ Նախագահ Անատոլի Լուկյանովին, ապա և ԽՍՀՄ Նախագահ Միխայիլ Գորբաչովին: Մանրամասն տե՛ս *История современной России. Распад СССР*, Том II, էջ 321-324:

դեպքերում դրանք ուղղակիորեն, թերևս մի քիչ յուրովի, վերաշարադրում էին հանրահավաքներում հնչող քաղաքական տեքստերը, մի շարք դեպքերում էլ դրանցում երևում է դրանք կերտողների առանձնահատուկ, նաև պատկերային մտածողությունը՝ արվում են հետաքրքիր համեմատություններ, ստեղծվում են նոր բառեր, մեջբերվում են հայտնի բանաձևեր, սակայն՝ նոր շեշտադրումներով, առաջարկվում են անսովոր լուծումներ։ Սահմանադրության թեմային վերաբերող տեքստերը նաև վկայությունն են այն բանի, որ Ղարաբաղյան շարժումն իր առջև դրված խնդիրների որոշ մասով համահունչ էր ժողովրդավարական վերափոխումներին ուղղված ընդհանուր խորհրդային բողոքի դրսևորումներին։ Ժողովրդի միտքը միշտ աշխատում է, պարզապես հաճախ այն յուրովի է մեկնաբանում հայտնի իրողությունները, հումորով նայում լուրջ երևույթներին, դիտողների մեջ ժպիտ կամ ծիծաղ առաջացնելով՝ քաղաքականապես կրթում է նրանց, առաջարկում նոր համոզմունքներ, իրականացնում անբռնազբոս քարոզչություն, ձևավորում աշխարհայացքային նոր տարրեր, հանում է մարդկանց միջից խորհրդային տասնամյակների ընթացքում ձևավորված վախը, մղում համարձակ քայլերի։

Նկ. 1

Նկ. 2

Նկ. 3

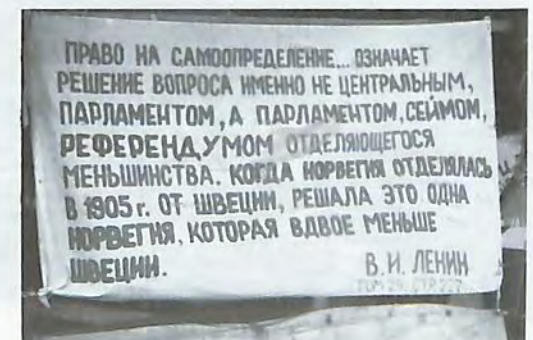
Նկ. 4

Նկ. 5

Նկ. 6

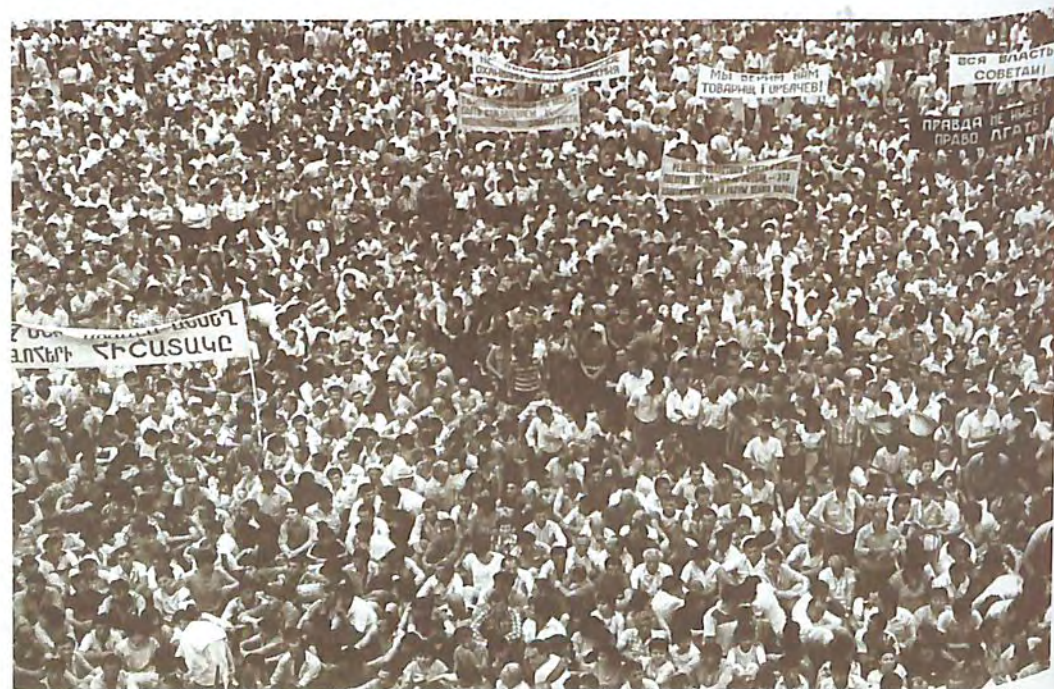
Նկ. 7

л. 8

л. 10

л. 9

л. 11

Նկ. 12

Նկ. 14

Նկ. 13

Նկ. 15

Նկ. 20

Նկ. 21

Նկ. 22

Նկ. 23

Նկ. 24

Նկ. 25

Նկ. 26

Նկ. 27

Նկ. 28

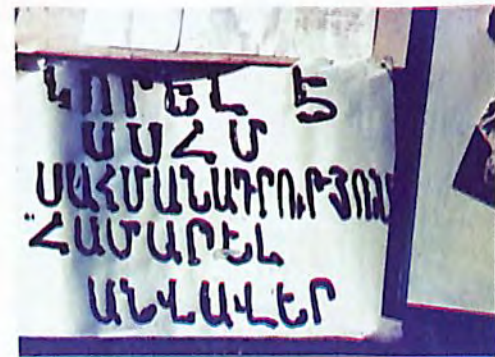
Նկ. 29

Նկ. 30

Նկ. 31

Նկ. 32

Նկ. 33

Նկ. 34

Նկ. 35

Նկ. 36

Նկ. 38

Նկ. 37

Նկ. 39

Նկ. 40

Նկ. 41

Նկ. 43

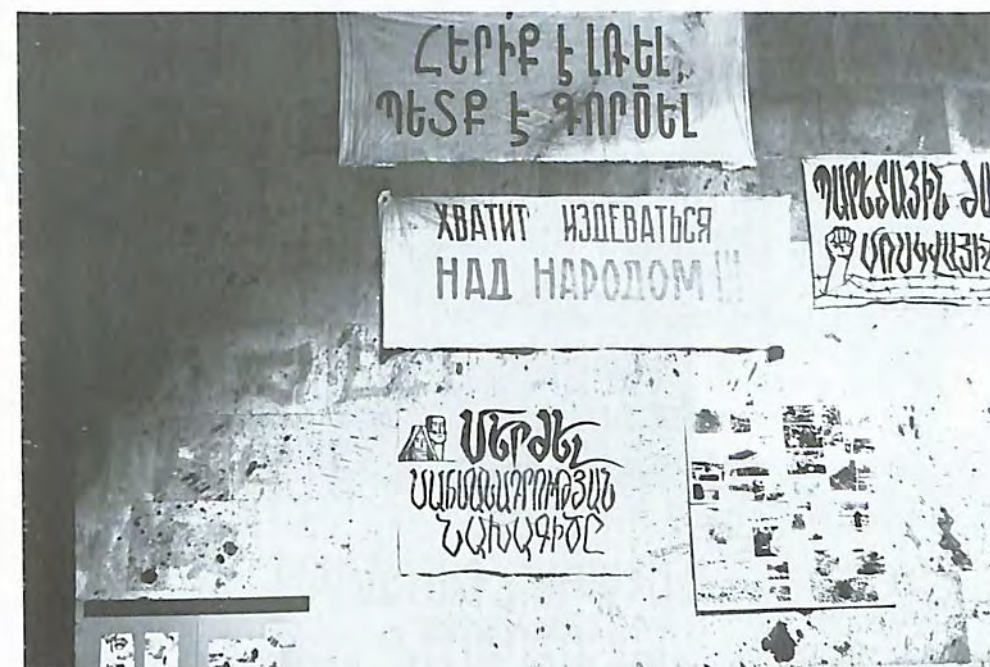
Նկ. 42

Նկ. 44

Նկ. 45

Նկ. 47

Նկ. 46

Նկ. 48

Նկ. 49

Նկ. 51

Նկ. 50

Նկ. 52

Նկ. 53

Նկ. 54

Նկ. 55

Նկ. 56

ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐԻ ԲԱՑԱՏՐԱԳՐԵՐ

1. Տրանսպարանտ՝ «Գերագույն իշխանությունը ժողովրդի կամքն է» գրությամբ: Քիչ ներքև գտնվող տրանսպարանտին գրված է. «Արյունից ծորած երիզ մի կարմիր / Երկնքից պոկված կտոր մի կապույտ / Հասուն հասկերի շող նարնջագույն / Եվ վեց դարերի խավարի վրա / Դրոշ եռագույն»: Օպերայի հրապարակ, 23 սեպտեմբերի 1988 թ.: Լուս.-ը՝ Հարություն Մարությանի:
2. Դրվագ՝ հանրահավաքից: Մարդկանց ձեռքին են հետևյալ բովանդակությամբ ցուցապաստառներ (ծախից աջ). ա) «Требуем внеочередную сессию», բ) «Ղարաբաղ, մենք քեզ հետք ենք», գ) «Կեցցե՛ Սովետական Ղարաբաղը մայր Հայաստանի ներքո», դ) ցուցանակ զորավար Անդրանիկի նկարով, ե) ցուցանակ Մ. Ս. Գորբաչովի նկարով, զ) «Ղարաբաղ, միացիր մեզ», է) «Армяне не экстремисты! Экстремисты не мы», ը) «Социальная и национальная справедливость – основа нашего Союза!», թ) «Միացնել Ղարաբաղը Հայաստանին»: Օպերայի հրապարակ, փետրվար 1988 թ.: Լուս.-ը՝ Մայիս Վարդանյանի: Արտապատկերված է Մ. Վարդանյանի «Սկիզբ. Երևան 1988» ֆոտոալբոմից (Շարջա, 1998), էջ 8:
3. Տրանսպարանտ՝ «Самоопределение – не экстремизм» տեքստով: Օպերայի հրապարակ, փետրվար 1988 թ.: Լուսանկարը վերցված է Ղարաբաղյան շարժման 30-րդ տարեդարձին նվիրված միջազգային գիտաժողովի առիթով (Ստեփանակերտ, մարտի 15-17, 2018 թ.) Արցախի պետական համալսարանի առաջին հարկում բացված լուսանկարների ցուցահանդեսից:
4. Դրվագ՝ հանրահավաքից: Մարդկանց ձեռքին են հետևյալ բովանդակությամբ ցուցապաստառներ (ծախից աջ). ա) «Наше дело правое. Борьба до конца!», բ) «Ղարաբաղ [...] քեզ [...]», գ) «Արցախարգ նստաշրջան Ղարաբաղի համար», դ) «Ղարաբաղ», ե) «Карабахцы, НПО Астро с вами», զ) ցուցանակ Մ. Ս. Գորբաչովի նկարով, է) «Մետրոպ [Մաշտոց] Օշական...», ը) «Требуем самоопределения [Карабах]», թ) «[... Պա]պերի հողն է», ժ) «Мы не группа, мы народ!»: Օպերայի հրապարակ, փետրվար 1988 թ.: Լուս.-ը Մ. Վարդանյանի: Արտապատկերված է Մայիս Վարդանյանի «Սկիզբ. Երևան 1988» ֆոտոալբոմից (Շարջա, 1998), էջ 10:
5. Տրանսպարանտ՝ «Հայաստանի կոմկուսի կենտրոն, վե՛րջ տալ հանցագործ անդարբերությանը Ղարաբաղի հարցում» գրությամբ: Օպերայի հրապարակ, 20 փետրվարի 1988 թ.: Լուս.-ը՝ Վալերի Պետրոսյանի:
6. Տրանսպարանտներ (վերևից ներքև). ա) «Вся власть советам!!!», բ) «Право на самоопределение... означает решение вопроса именно не центральным, парламентом, а парламентом, сеймом, референдумом отделившегося меньшинства. Когда Норвегия отделилась в 1905 г. от Швеции, решала это одна Норвегия, которая вдвое меньше Швеции. В. И. Ленин, том 24, стр. 227», պլակատներ գ) «Հայեր համայն աշխարհի, միացե՛ք» [Հայոց ցեղասպանության հուշարձանի ուրվապատկերով], դ) Հայաստանի և ԼՂԻՄ-ի

Նկ. 57

Նկ. 58

- dalee. M. C. Горбачев, 2 июня 1988 г.» տեքստերով: Օպերայի հրապարակ, 10 հունիսի 1988 թ.: Լուս.-ը՝ Հարություն Մարությանի:
21. Տրանսպարանտ ա) «Ազգերի ինքնորոշման դրոշի ներքո պայքար մինչև հաղթանակ» (ղարաբաղցի տատիկ-պապիկի արձանի ուրվապատկերով), բ) «Конституция» բառի ավարտը «Я» տառով (դերանունով): «сmтyтyиa» բառի դիմացից գրիչով ավելացրած է «про», այդպիսով բառը կարդացվում է «проститутыия»: Օպերայի հրապարակ, սեպտեմբերի վերջ – հոկտեմբերի առաջին կես, 1988 թ.: Լուս.-ը՝ Լյովա Համբարձումյանի:
 22. Տես լուս. 21-ի բացատրությունը. «про» նախդիրը ծածկված է, պարզորոշ երևում է «Я» տառը (դերանունը), որն առնված է շրջանակի մեջ, և գլխավերևում թագ է պատկերված: Օպերայի հրապարակ, 13 հոկտեմբերի 1988 թ.: Լուս.-ը՝ Հարություն Մարությանի:
 23. Պլակատ, որտեղ պատկերված է բացված գիրք հիշեցնող մի բան, որի վերնագիրն է «Конституция и Я», գրքի առաջին իսկ էջին սրիչ է պատկերված, վրան մակագրված՝ «Сделано Made in USSR»: Օպերայի հրապարակ, 13 հոկտեմբերի 1988 թ.: Լուս.-ը՝ Հարություն Մարությանի:
 24. Պլակատ, որտեղ խորհրդային երկու զինվոր զգաստ կանգնած պահպանում են «Конституция СССР»-ը, քանի որ նրանից «օգտվելը խստորեն արգելվում է»: Օպերայի հրապարակ, թերևս հոկտեմբեր 1988 թ.: Լուս.-ը՝ Լյովա Համբարձումյանի:
 25. Պլակատ, որտեղ «Սահմանադրություն. հիմնական օրենք» վերնագրով գիրքը կողպեքով փակված է, տակն էլ մակագրված է «Առանց խոսքի»: Օպերայի հրապարակ, թերևս հոկտեմբեր 1988 թ.: Լուս.-ը՝ Լյովա Համբարձումյանի:
 26. Պլակատ, որտեղ սահմանադրությունը պատկերված է սարդոստայնով: Սակայն հենց փորձում են օգտագործել կամ, այլ կերպ ասած, «մուտք են գործում սահմանադրական տիրույթ», այն մարդուց-քաղաքացուց վերցնում է ծում սահմանադրական տիրույթ», այն մարդուց-քաղաքացուց վերցնում է ծում սահմանադրական տիրույթ», այն մարդուց-քաղաքացուց վերցնում է ծում սահմանադրական տիրույթ», այն մարդուց-քաղաքացուց վերցնում է ծում սահմանադրական տիրույթ»: Օպերայի հրապարակ, թերևս հոկտեմբեր 1988 թ.: Լուս.-ը՝ Լյովա Համբարձումյանի:
 27. Պլակատ, որից հետևում է, որ «Սահմանադրությունն» իրականում փուչիկի նման դատարկ «Բռնապետության» համար դիմակ է ծառայում: Օպերայի հրապարակ, 13 հոկտեմբերի 1988 թ.: Լուս.-ը՝ Հարություն Մարությանի:
 28. Պլակատ, որտեղ սահմանադրությունը համեմատվում է խրտվիլակի հետ, որը պահպանում է փշալարեր ունեցող սահմանը: Օպերայի հրապարակ, 13 հոկտեմբերի 1988 թ.: Լուս.-ը՝ Հարություն Մարությանի:
 29. Պլակատ, որտեղ «Սահմանադրություն» վերնագրով գրքի կազմերեսին պատկերված են տանկ և գուրգի նմանողությամբ մահակ, հրատարակության թիվ էլ նշված է 1988-ը: Օպերայի հրապարակ, 13 հոկտեմբերի 1988 թ.: Լուս.-ը՝ Հարություն Մարությանի:
 30. Պլակատ, որտեղ նկարված է կարմիր, «Սահմանադրություն» մակագրությամբ լաթով բերանը փակված երիտասարդ, ասել է թե՛ սահմանադրության կետերով են փորձում ազատատենչ մարդու բերանը փակել: Օպերայի հրապարակ, 13 հոկտեմբերի 1988 թ.: Լուս.-ը՝ Հարություն Մարությանի:

31. Պլակատներ (ծախից աջ). ա) սև կոստյումավոր, վերնաշապիկի թևքին կարմիր աստղ ունեցող «Մոսկվայի ձեռքը» պտուտակով լարում է արյունոտ յաթաղանը և ատրճանակը ձեռքին՝ արյան լճակի առջև արյունոտ հագուստով կանգնած խաղալիք-տիկնիկ թուրք-ադրբեջանցուն: Վերջինիս աջ ձեռքին դաջված է «Баку», ձախին՝ «сумгаит, Агдам, Ходжалу», իսկ վզից կախված արյան գույնի, մեղալ հիշեցնող նշանի տակ՝ «Шуши», բ) «Конституция» վերնագրով թերթատված գրքուկը ծառայում է իբրև զուգարանի թուղթ: Օպերայի հրապարակ, 13 հոկտեմբերի 1988 թ.: Լուս.-ը՝ Հարություն Մարությանի:
32. Տրանսպարանտ «Կորել է ՍՍՀՄ Սահմանադրությունը. համարել անվավեր» տեքստով: Օպերայի հրապարակ, 13 հոկտեմբերի 1988 թ.: Լուս.-ը՝ Հարություն Մարությանի:
33. Պլակատ, որտեղ Կրեմլից հեռախոսագանգով եկած կարգադրության համաձայն հայաստանյան իշխանությունները փորձում են ոտնահարել «ՀՍՀՄ Սահմանադրությունը (Օրենք)»-ը: Ավելի ուշ, թերևս հանրահավաքների մասնակիցներից մեկը գրիչով մակագրել է «Неправильно набран номер», ասել է թե Մոսկվայի կարգադրությունները Հայաստանում չեն գործում: Օպերայի հրապարակ, 13 հոկտեմբերի 1988 թ.: Լուս.-ը՝ Հարություն Մարությանի:
34. Պլակատներ ա) «Кому на Руси жить хорошо?» տեքստի ներքևում, թերևս, խորհրդային ղեկավարներ Ռաշիդովի, Բրեժնևի և մեկ ուրիշի պատկերներն են՝ կաշառք խորհրդանշող խորհրդային ուղեկցությամբ, բ) պլակատում մեջբերված է ԽՍՀՄ սահմանադրության հայոց համար կարևորագույն երկու հոդվածները՝ 70-ն ու 78-րդը: Ըստ 70 «կետի»՝ «ՍՍՀՄ-ը միութենական բազմազգ պետություն է՝ կազմավորված ազգերի ազատ ինքնորոշման և իրավահավասար ՍՍՀ-ների կամավոր միավորման հետևանքով», ըստ 78 «կետի»՝ «Միութենական հանրապետությունների միջև սահմանները կարող են փոփոխվել համապատասխան հանրապետությունների փոխադարձ համաձայնությամբ, որը ենթակա է ՍՍՀ Միության հաստատմանը»: 70-րդ կետի ներքո պատկերված են խաղաղ ցուցարարներ, 78-ի տակ՝ տանկեր: Վերևում հավերժ հակասական Գորբաչովն է, որն իր խոսքում հենվում է ԱՄՆ 70-րդ, ԱՄՆ 78-րդ կետերին: Օպերայի հրապարակ, 13 հոկտեմբերի 1988 թ.: Լուս.-ը՝ Հարություն Մարությանի:
35. Պլակատում պատկերված է խորհրդային ներքին զորքերի զինվոր՝ լայն բացած ոտքերով, մի ձեռքին՝ սիգարետ, մյուսին՝ ցուցարարների դեմ գործածվող մահակ: Զինվորի ստվերը վերջանում էր Լենինի կամ Ստալինի արձանի նմանողությամբ պատկերով: Զինվորականի և նրա ոտքերի ստվերի միջի փշալարերով շրջափակված հատվածում «Конституция СССР» վերնագրով գիրքն է, որի միջից տանկ է դուրս գալիս: Օպերայի հրապարակ, 6 նոյեմբերի 1988 թ.: Լուս.-ը՝ Հարություն Մարությանի:
36. Խորհրդային վերջին «շքերթը»: Պլակատում եռագույն դրոշով պատված ԵՐԱՁ դասի ավտոմեքենայի ճակատին գրված է «Արցախ / Միացում / ՀՀԸ / Սահմանադրական խմբերի միություն»: Ավտոմեքենայի վրայի պատվանդանի մի կողմն ամրացված է «Ժողովրդի կամքը օրենք է, ազգին՝ ինքնորոշում» գրությամբ տրանսպարանտ: Սրանից ներքև ամրացված են երկու այլ

- կարգախոսներ. «Ողջո՛յն, Արցախ» և «Կեցցե՛ վերակառուցման անդրանիկ զավակ ազատագրված Արցախը»: Ճանապարհի եզրին կանգնած երիտասարդը, ժողովրդական դրուժինիկի նմանողությամբ, ձեռքին եռագույն թևկապ է ամրացրել, ինչը Հայաստանում այդ օրերին առկա երկիշխանության վկայություններից է: Լենինի (ներկայումս՝ Մաշտոցի) պողոտա, 7 նոյեմբերի 1988 թ.: Լուս.-ը՝ Հարություն Մարությանի:
37. Խորհրդային վերջին «շքերթը»: Տրանսպարանտ «Հանրապետության սովետականությունը ապահովեք սահմանադրությամբ» տեքստով: Լենինի (ներկայումս՝ Մաշտոցի) պողոտա, 7 նոյեմբերի 1988 թ.: Լուս.-ը՝ Հարություն Մարությանի:
38. Տրանսպարանտներ (վերևից ներքև). ա) «Կեցցե՛ Արցախի ազգային ազատագրական պայքարը», բ) «Հերիք է...», գ) «Главный смысл Октября это самоопределения нации», դ) «Организаторов сумгаитского геноцида к ответу», ե) «Пролетарии всех стран, помогите! Советский Карабах [газета]»: Յուցահանդես՝ նվիրված Ղարաբաղյան շարժման երկամյակին: Հայաստանի ազգագրության պետական թանգարան, մարտ 1990 թ.: Լուս.-ը՝ Հարություն Մարությանի:
39. Դրվագ խորհրդային վերջին «շքերթից»: Կարդացվում են երկու տրանսպարանտների տեքստերը. ա) «Ճանաչել Արցախի ինքնորոշման իրավունքը», բ) «Самооборона – право нашего народа.»: Լենինի (ներկայումս՝ Հանրապետության) հրապարակ, 7 նոյեմբերի 1988 թ.: Լուս.-ը՝ Հարություն Մարությանի:
40. Տրանսպարանտ՝ «Ճանաչել Արցախի ինքնորոշման իրավունքը» գրությամբ: 7 նոյեմբերի 1988 թ.: Յուցահանդես՝ նվիրված Հայաստանի անկախության 20-ամյակին: Երևանի պատմության թանգարան, 14 սեպտեմբերի 2011 թ.: Լուս.-ը՝ Հարություն Մարությանի:
41. Դրվագ խորհրդային վերջին «շքերթից»: Տրանսպարանտ «Սահմանադրության շրջանակում հասնել Լեռնային Ղարաբաղի պրոբլեմի արդարացի լուծմանը»: Լենինի (ներկայումս Մաշտոցի պողոտա), 7 նոյեմբերի 1988 թ.: Լուս.-ը՝ Հարություն Մարությանի:
42. Դրվագ խորհրդային վերջին «շքերթից»: Տրանսպարանտներ (ծախից աջ) ա) «Լեռնային Ղարաբաղի հարցին արդարացի լուծում», բ) «П'з [ռուս]ցիոն սահմանադրությանը», գ) «[...] азербайджанских лже беженцев из [...]» դ) «Геноцид» բառի վրա գրված են «Сумгаит» և այլ տեղանուններ, ե) «Ինքնորոշումը Ղարաբաղի սահմանադրական իրավունքն է»: Լենինի (ներկայումս՝ Մաշտոցի պողոտա), 7 նոյեմբերի 1988 թ.: Լուս.-ը՝ Հարություն Մարությանի:
43. Դրվագ խորհրդային վերջին «շքերթից»: Պլակատ «Ազգերի ազատ ինքնորոշում, թե՛ բռնի միաձուլում»: Լենինի (ներկայումս՝ Մաշտոցի պողոտա), 7 նոյեմբերի 1988 թ.: Լուս.-ը՝ Հարություն Մարությանի:
44. Հանդիսատես-ցուցարարները վերադառնում են «Հրազդան» մարզադաշտից՝ «Արարատ»--«Ղարաբաղ» ֆուտբոլային թիմերի հանդիպումից հետո: Ձախից աջ՝ տրանսպարանտ «Ազատություն՝ արցախցիներին» և պլակատ «Ազգերի ազատ ինքնորոշում, թե՛ բռնի միաձուլում»: Լենինի (ներկայումս Մաշտոցի պողոտա), 8 նոյեմբերի 1988 թ.: Լուս.-ը՝ Լյովա Համբարձումյանի:

45. Հանդիսատես-ցուցարարները վերադառնում են «Հրազդան» մարզադաշտից՝ «Արարատ»--«Ղարաբաղ» ֆուտբոլային թիմերի հանդիպումից հետո: Ձախից աջ՝ տրանսպարանտ «Բավարարել Արցախի ինքնորոշման իրավունքը / սահմանադրական սովերենություն [ՍՍՀ-ին] / Ճանաչել Ս[ովմայիթի] ցեղասպանությունը» և պլակատ «Горбачев! Ответь за Сумгаит!»: Լենինի (ներկայումս՝ Մաշտոցի պողոտա), 8 նոյեմբերի 1988 թ.: Լուս.-ը՝ Լյովա Համբարձումյանի:
46. Տրանսպարանտ «Ներկա անսահմանադրություն, թե՛ նոր սահմանափակության նախագիծ»: Թերևս նոյեմբերի 7-8, 1988 թ.: Յուցահանդես՝ նվիրված Հայաստանի անկախության 20-ամյակին: Երևանի պատմության թանգարան, 14 սեպտեմբերի 2011 թ.: Լուս.-ը՝ Հարություն Մարությանի:
47. Տրանսպարանտներ և պլակատներ (վերևից ներքև). ա) «Հերիք է լուել, պետք է գործել», բ) «Պարեպային ժամ Մոսկվային», գ) «Хватит издеваться над народом!!!», դ) «Մերժել Սահմանադրության նախագիծը»: Յուցահանդես՝ նվիրված Ղարաբաղյան շարժման երկամյակին: Հայաստանի ազգագրության պետական թանգարան, մարտ 1990 թ.: Լուս.-ը՝ Հարություն Մարությանի:
48. Պլակատներ և տրանսպարանտներ Օպերայի բակում (ծախից աջ). ա) Պլակատ, որտեղ Միխայիլ Գորբաչովի ասույթի միջոցով խաղարկվում է էսէսական ու խորհրդային ներքին գործերի գործելակերպի նմանությունը. «Это же наши дети. Бухенвальдце, Освенце, Хатынь – Обмен опыта – Сумгаит, Масис, Звартноц, Шуша, Степанакерт...», բ) «ՄԱԿ-ի հովանավորությամբ հանրաքվե», գ) Կրեմլից ցուցում ստացող խորհրդային զինվորական զույգ սապոգները Չեխոսլովակիան, Լեհաստանը, Աֆղանստանը անցնելուց հետո ուղղություն են վերցնում դեպի Մասիսները (այսինքն՝ Հայաստան), որոնց առջևի մասում V տառի ձևով բացված մատներ են և բոունցքված ձեռքեր, դ) «Дружба народов» վերնագրված պլակատում վերևից իջնող ձեռքը բռնել է շրթա, որի երկու ծայրերին ամրացված խաչաձև դաստակ ունեցող սրի և թուրք/ադրբեջանական ինքնության խորհրդանիշերով յաթաղանի բախումից արյուն է ծորում, ե) «Կերամիկական իրերի գործարանը միանում է համազգային գործադուլին»: Օպերայի հրապարակ, 18-19 նոյեմբերի 1988 թ.: Լուս.-ը՝ Հարություն Մարությանի:
49. Տրանսպարանտներ և պլակատներ (վերևից ներքև). ա) «Անկախություն՝ հանրաքվեի միջոցով», բ) «ՄԱԿ-ի հովանավորությամբ հանրաքվե», գ) «Անհապաղ շարունակել նստաշրջանը»: Յուցահանդես՝ նվիրված Ղարաբաղյան շարժման երկամյակին: Հայաստանի ազգագրության պետական թանգարան, մարտ 1990 թ.: Լուս.-ը՝ Հարություն Մարությանի:
50. Տրանսպարանտներ (ծախից աջ). ա) «Փառք Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգ[ւոյն] Արքոյ], բ) «Անջարում՝ ԽՍՀՄ-ից», գ) «Անկախություն հանրաքվեի միջոցով», դ) «Արցախը Հայաստանին վերամիավորման ճանապարհը Հայաստանի անկախացումն է»: Օպերայի և բալետի շենքի աջ պատի հատվածը, հուլիս-սեպտեմբեր 1988 թ.: Լուս.-ը՝ Հարություն Մարությանի:

51. Տրանսպարանտներ (ծախից աջ). ա) «Հայաստանի փրկությունը իր շուրափույթ անկախության մեջ է. Պ. Հայրիկյան», բ) «Հայաստանի անկախացում՝ հանրաքվեի միջոցով», գ) «Կեցցե՛ ազալ ու անկախ Հայաստանը», դ) «Ամենայն տեղ մահը մի է, / Մարդ մի անգամ պիտի մեռնի, / Բայց երանի, որ յուր ազգի / Ազատության կզոհվի / Մ. Նալբանդյան»: Օպերայի և բալետի շենքի աջ պատի հատվածը, 7 նոյեմբերի 1988 թ.: Լուս.-ը՝ Հարություն Մարությանի:
52. Տրանսպարանտ «Ազգային պետականության վերականգնում հանրաքվեի միջոցով»: ՀԽՍՀ ԳԽ նախագահության (ներկայումս՝ ՀՀ նախագահի նստավայր) շենքի մոտ, 20 ապրիլի 1990 թ.: Լուս.-ը՝ Հարություն Մարությանի:
53. Երբ՝ Լենինի (ներկայումս՝ Մաշտոցի) պողոտայով: Ցուցարարների ձեռքին կարդացվում են հետևյալ տրանսպարանտները (ծախից աջ). ա) «Закон о внутренних войсках – на референдум», բ) «Верховный суд – Гերագոյն սուր», գ) «Կեցցե՛ Արցախի ազգային-ազատագրական պայքարը»: 18 նոյեմբերի 1988 թ.: Լուս.-ը՝ Հարություն Մարությանի:
54. Պլակատ՝ նվիրված ԽՍՀՄ խորհրդարանի բնութագրմանը. «Совет народных депутатов» գրությունն ամրացված է «Государственный академический центральный театр кукол»-ի ամենահայտնի և սիրված ներկայացման՝ «Необыкновенный концерт» տիկնիկների պատկերներով հայտագրի վրա: Օպերայի հրապարակ, 24 նոյեմբերի 1988 թ.: Լուս.-ը՝ Հարություն Մարությանի:
55. Տրանսպարանտ՝ «70-րդ հոդվածի փոփոխումը տանում է 1937 թ.» գրությամբ: Հայոց ցեղասպանության զոհերի հուշահամալիր, 24 ապրիլի 1989 թ.: Լուս.-ը՝ Հարություն Մարությանի:
56. Դրվագ՝ «խորհրդային» վերջին շքերթից: Տրանսպարանտներին (ծախից աջ) գրված է. ա) «Политбюро! Не скрывай организаторов сумгаитского геноцида», բ) «Москва, прекрати антиармянскую политику», գ) «Каждому избирателю один голос», դ) «Բացահայտել Սումգայիթի կազմակերպիչներին»: Լենինի (ներկայումս՝ Մաշտոցի) պողոտա, 7 նոյեմբերի 1988 թ.: Լուս.-ը՝ Հարություն Մարությանի:
57. Պլակատ, որտեղ կարմիր գույնով «Я»-ն (այստեղ՝ «ես» և օգտագործվում է որպես դերանուն) գերիշխում է «партия», «сессия», «демократия», «конституция» բառ-երևույթներում: ՀՀ առաջին համագումարի ժամանակ կազմակերպված պլակատի ցուցահանդես, 4 նոյեմբերի 1989 թ.: Լուս.-ը՝ Հարություն Մարությանի:
58. Պլակատ, որի ստեղծման համար հիմք է ծառայել Ռոբերտ Ռոժդեստվենսկու «Родина моя» բանաստեղծությունը, որի սկիզբը և կրկներգը պարունակում են «Я, ты, он, она / Вместе – целая страна» տողերը: ՀՀ առաջին համագումարի ժամանակ կազմակերպված պլակատի ցուցահանդես, 4 նոյեմբերի 1989 թ.: Լուս.-ը՝ Հարություն Մարությանի:

ԲԱԺԻՆ ԺԴ

Գազիկ Հարությունյան

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԴԱՍԵՐԸ ԵՎ ԺԱՄԱՆԱԿԻ
ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐՆԵՐԸ (ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ
ԱՐԺԵԲԱՆԱԿԱՆ ԱՐԴԻ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ)

14.1. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՆԴՐԱԴԱՐՁ՝ ԱՐԴԻ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ԱՐԺԵԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԻՏԱՆԿՅՈՒՆԻՑ

14.1.1. Ազգային-եկեղեցական ժողովների սահմանադիր դերն ու նշանակությունը

Սահմանադրական մշակույթի սաղմերը հայ իրականության մեջ սկզբնավորվեցին դեռևս նախաքրիստոնեական շրջանից՝ օրինակ ունենալով Աշխարհական ժողովների կողմից ընդունվող կանոնները։ Դրանք առավել համակարգված ու հիմնարար բնույթ ստացան Քրիստոնեությունը պետական կրոն ընդունելուց հետո՝ ի դեմս Ազգային – եկեղեցական ժողովների կողմից ընդունված կանոնական սահմանադրությունների հիմքում դրված արժեքանական մոտեցումների։ Սույն աշխատության նախորդ բաժիններում դրանց հանգամանալից անդրադարձը, կատարված պատմահամեմատական վերլուծությունները վկայում են, որ հայ իրականության մեջ սահմանադրական մշակույթն ունեցել է ինքնուրույն զարգացման իր ճանապարհը՝ պայմանավորված պատմական կոնկրետ իրողություններով, կենսագոյի իմաստավորման սեփական ձեռագրով, մեր ինքնության ու համակեցության մշակույթի առանձնահատուկ դրսևորումներով։

Ինչպես տեսանք, հայ պատմագրությունը բազմաթիվ անդրադարձեր ունի ազգային-եկեղեցական ժողովների գումարման հանգամանքներին՝ հիմնական շեշտը դնելով փաստագրական նյութի ներկայացման, դրանց դերի ու նշանակության արժևորման, պատմական ժամանակաշրջանի վերլուծության ու մի շարք այլ հանգամանքների վրա։ Որոշ ուշադրություն է դարձվել նաև այդ ժողովների ընդունած կանոնների ընդհանուր իրավագիտական վերլուծությանը։ Այսուհանդերձ, մեծ բաց ենք համարում, որ ազգային-եկեղեցական ժողովների սահմանադիր դերն իրավագետների կողմից պատշաճ ուշադրության չի արժանացել¹։ Բանն այն է, որ առաջին հերթին հենց այդ ժողովներն են դարձել հայ սահմանադրական մշակույթի ձևավորման հենքը։

Ստորև կփորձենք անդրադառնալ տվյալ հարցին՝ կարևորելով նշված հանգամանքն ու ելնելով հետևյալ չափանիշներից.

ա) որքանով է տվյալ ժողովը «սահմանադիր», հանրային ներկայացուցչական մարմին, ինչպես է երաշխավորված ժողովի «լեգիտիմությունը»՝ որպես ազգային համաձայնությամբ վարքագծի ընդհանուր կանոն ընդունող մարմին,

բ) որքանով են ընդունված նորմերն իրավական ու համապարտադիր բնույթի և ունեն, արդյոք, գերակա, «սահմանագծային» նշանակություն։

¹ Իսկ Հայոց մեծ դարձի 1700-ամյակին նվիրված «Քրիստոնյա Հայաստան» ծավալուն Հանրագիտարանը, ընդհանրապես, մոռացության է տալիս նման ժողովների հանգամանքը։

Հայտնի է, որ առաջին պաշտոնական ազգային-եկեղեցական ժողովը, ըստ պատմագիրների վկայության, Աշտիշատի ժողովն էր 354 (առանձին աղբյուրներ նշում են 354 թ.) թվականին՝ Ներսես Մեծի նախագահությամբ և հոգևորականների ու աշխարհականների մասնակցությամբ²։ Վերջին հանգամանքը նկատի ունենալով՝ Մելիք-Թանգյանը շեշտում է, որ «...այս փառավոր սկզբունքը մնաց իբրև հիմնական կետ մեր պատմության մեջ հետագա դարերի բոլոր ժողովներում. մինչև անգամ ոչ թե կարգադրական, ապա դավանաբանական հարցեր որոշող բոլոր մեր ժողովներում մասնակցել են աշխարհականները։ Շեշտելի է այս սկզբունքն այն տեսակետից, որ մյուս եկեղեցիները կարող են նախանձով նայել այս բանի վրա և ձգտել նույն դրությամբ հասնել, քանի որ եկեղեցի ասելով՝ հասկանում ենք հավատացյալների ժողով, որը երկու դասակարգի մասնակցությամբ միայն կարող է վճռել բոլոր եկեղեցական հարցերը և խնդիրները»³։

Պատմագրությունը վկայում է նաև, որ «Ժողովների միջոցով եկեղեցական հարցեր վճռելը սկսվեց առաքյալների ժամանակ. առաջին անգամ ժողովվեցին նրանք և որոշեցին թույլ չտալ քրիստոնյաներին կատարելու մովսիսական ծեսերը (թլփատություն...)»⁴։ Նման տիպի ժողովների ի հայտ գալը՝ որպես ընդհանուր քրիստոնեական երևույթ, **հայ իրականության մեջ դրսևորվեց այն էական առանձնահատկությամբ, որ Քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելը (կամ՝ ինչպես նշում է Մելիք-Թանգյանը՝ «Հայոց աշխարհը եղավ առաջինը, որ Քրիստոնեությունը դարձրեց քաղաքացիական կրոն»⁵) անհրաժեշտաբար պահանջ առաջադրեց. հոգևոր ու աշխարհիկ կանոններն ընդհանուր սկզբունքներից բխեցնել, քաղաքացիական օրենքներով նպաստել քրիստոնեության տարածմանը, իսկ եկեղեցական կանոնները պարտադիր դարձնել բոլոր քրիստոնյա հպատակների համար՝ իբրև քաղաքացիական օրենքներ**։ Պատմագիրների վկայությամբ՝ Աշտիշատի ժողովի որոշումները նույնպես ուղղված էին քրիստոնեության ամրապնդմանը և երկիրը քայքայումից փրկելուն։

«Աշտիշատի ժողովը պաշտոնական կանոններ սահմանող ժողովների հիմքն է դնում Հայաստանում»⁶ (ընդգծումը մերն է - Գ. Հ.)։ Հետագա դարերի ընթացքում նույնպես հրավիրվում են նման ժողովներ, որոնց հանգամանորեն արդեն իսկ անդրադարձ կատարվել է սույն աշխատության նախորդ բաժիններում։ Սակայն ցանկանում ենք հատուկ շեշտել, որ «պաշտոնական կանոններ սահմանող» ժողովները հրավիրվել են բացառիկ, ծայրահեղ անհրաժեշտության դեպքերում և համազգային ներկայացուցչականություն են ունեցել։

Աշտիշատի ժողովի մասին առավել ամբողջական վկայություն թողել է Փավստոս Բուզանդը։ Նա գրում է. «Ժողովվեցին Աշտիշատ գյուղում, որ-

տեղ առաջին անգամ եկեղեցի էր շինված [...]։ Բոլորը հոժարությամբ ժողովի եկան եւ օգտակար խորհրդակցություն ունեցան՝ **աշխարհական կարգերը բարեկարգելու, հավատի ընդհանուր կանոններ սահմանելու**։ (Այս ժողովում) **կարգ ու կանոն սահմանեցին, կազմակերպեցին եւ Հայոց աշխարհի բոլոր ժողովուրդը դարձրին իբրեւ վանականների մի ընդհանուր միաբանություն, բացի ամուսնությունից»⁷**(ընդգծումը մերն է - Գ. Հ.)։ Ուշադրության է արժանի «(Այս ժողովում) կարգ ու կանոն սահմանեցին, կազմակերպեցին եւ Հայոց աշխարհի բոլոր ժողովուրդը դարձրին իբրեւ վանականների մի ընդհանուր միաբանություն...» արտահայտության գրաբարյան բնագիր տարբերակը՝ «Յայնմ ժամանակի կարգեցին կազմեցին կանոնեցին յարինեցին, եւ արարին զամենայն ժողովուրդս երկրին Հայոց իբրեւ կարգ միաբանութեան վանականաց համաշխարհի...»⁸։ Այս ժողովի արդյունքները Փավստոս Բուզանդի բնորոշմամբ՝ **«Կարգեցին, կազմեցին, կանոնեցին, օրինեցին»⁹**, լավագույնս է ներկայացնում Աշտիշատի ժողովի օրինաստեղծ դերն ու սահմանադիր բնույթը, ինչն աշխարհաբար թարգմանության մեջ («կարգ ու կանոն սահմանեցին, կազմակերպեցին...») նեղացվելով՝ ավելի շատ վարչակազմակերպչական գործառույթ է դառնում։ Նշված հասկացությունները (կարգեցին, կազմեցին, կանոնեցին, օրինեցին) հայ միջնադարյան հուշամատյաններում բնորոշել են իրավաստեղծ գործունեության տեսակներ, հարաբերությունների կանոնակարգում, վարքագծի կանոնների սահմանում։ Սակայն առանձնահատուկ դեր են ունեցել ազգային-եկեղեցական ժողովները, որոնց ընդունած կանոնները համընդգրկուն բնույթ ու գերակայող, «սահմանագծային» իրավական ուժ են ունեցել։ Այդ առումով, ազգային-եկեղեցական ժողովները համեմատելի են սահմանադիր ժողովների հետ, եւ առանց վարանելու կարելի է եզրակացնել, որ դրանց նախատիպն են հանդիսացել։

Մովսես Խորենացին Աշտիշատի ժողովի առնչությամբ վկայում է. «Յերրորդ ամի թագաւորութեանն Արշակայ եկաց եպիսկոպոսապետ Հայոց մեծն Ներսէս, որդի Աթանագինեայ, որդւոյ Յուսկան, որդւոյ Վրթանայ, որդւոյ սրբոյն Գրիգորի։ Եւ ի Բիւզանդիոյ դարձեալ ի Կեսարիայ, եւ եկեալ ի Հայս՝ զամենայն կարգս ուղղութեան հարցն իւրոց նորոգեաց, այլ եւ առաւել եւս. քանզի զբարեկարգութիւնն զոր ետես ի Յունաց աշխարհին, մանաւանդ ի թագաւորեալ քաղաքին, ի սմա նկարագրէ։ Ժողով արարեալ եպիսկոպոսաց եւ համարէն աշխարհականաւք, **կանոնական սահմանադրութեամբ հաստատեաց զողորմածութիւն, խլելով եւ զանգթութեանն արմատ, որ բնաբար սովորութեամբ էր յերկրիս մերում»¹⁰**։ Խորենացու այս ձևակերպման

⁷ ՓԱՎՍՏՈՍ ԲՈՒԶԱՆԴ, 1987, էջ 119։

⁸ Անդ, էջ 118։

⁹ «Օրինեցին» և «յարինեցին» բառաձևերը՝ կարգ ու կանոն սահմանելու իմաստով, հանդիպում են հայ մատենագրության տարբեր հուշարձաններում։ Մասնավորապես, Արրահամ Կրետացու «Պատմութիւն» աշխատության մեջ ասվում է. «...երկու կարգ օրինեցին եղեգնեայ պարսպէն Խանին մինչեւ ցնեւածից մի եւ այլ անելի, զոր այլ ասեն օսմանցիքն եւ ամենեցուն ծեղքն մեծամեծ թֆանկներն» (ըստ «Հայ դասական մատենագրություն» www.digilib.am, version 1.0 նյութերի)։

¹⁰ Տեքստի աշխարհաբար տարբերակը տես ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՏԻ, 1997, էջ 225։

² Տես ՄԵԼԻՔ-ԹԱՆԳԵԱՆ Ն. Վ., *Հայոց եկեղեցական իրաւունքը*, գիրք Ա., Շուշի, 1903, էջ 313։

³ Անդ, էջ 314։

⁴ Անդ, էջ 307։

⁵ Անդ, էջ 308։

⁶ Անդ, էջ 313։

հետագա աշխարհաբար թարգմանությամբ «կանոնական սահմանադրութեամբ հաստատեաց» բառակապակցությունը ներկայացվել է «կանոնական սահմաններով հաստատեց» տեսքով¹¹, որը, իրավագիտական առումով, գրեթե իմաստագուրկ արտահայտություն է: Խորենացու բնագրին հավատարիմ վկայությունը՝ «Ժողով արարեալ եպիսկոպոսաց եւ համարէն աշխարհականաւք, կանոնական սահմանադրութեամբ հաստատեաց...», անառարկելիորեն ապացուցում է, որ **ի դեմս Աշտիշատի ազգային-եկեղեցական ժողովի՝ մենք գործ ունենք սահմանադրական կանոններ ընդունած ներկայացուցչական բնույթ ունեցող սահմանադիր ժողովի հետ:**

Հակոբ Մանանդյանը, խոսելով Ներսես կաթողիկոսի ու նրա գործունեության մասին, նշում է, որ «Նրա նախագահությամբ տեղի ունեցավ Աշտիշատում առաջին եկեղեցական **օրենսդիր ժողովը** (ընդգծումը մերն է- Գ.Հ.), որի կանոնական որոշումները վերաբերում էին ոչ միայն կրոնական-եկեղեցական խնդիրներին, այլև՝ աշխարհական կյանքին ու հասարակական-սոցիալական հարաբերություններին»¹²: Այստեղ ուշադրություն է դարձվել ժողովի իրավաստեղծ դերին, այլ ոչ թե՛ նորմերի սահմանադրական բնույթին, որը միարժեք բնորոշված է Խորենացու մոտ:

Աշտիշատի ժողովը, լինելով առաջինը, հայ իրականության մեջ կարևոր նախադեպ է հանդիսացել՝ նույնիսկ պետականության բացակայության պայմաններում ազգային իրավական առումով համակարգաստեղծ օրենսդրություն ունենալու համար: Այդ ժողովի հրավիրման նախաձեռնությունն ամբողջությամբ Կաթողիկոսին էր, որի բարձրագույն որակները՝ ընդհուպ մինչև կաթողիկոս դառնալը, ահա թե ինչպես է բնութագրում Փավստոս Բուզանդը. «Աստծու երկյուղը սրտում ուներ, խստիվ պահպանում էր նրա պատվիրանները, մարդասեր, սուրբ և պարկեշտ էր, շատ իմաստուն էր, անաչառ, իրավադատ, հեզ, քաղցր, խոնարհ, աղքատասեր, ամուսնական կյանքում՝ օրինավոր, Աստծու սիրովը լցված»¹³:

Աշտիշատի ժողովի ավանդույթը լավագույնս զարգացրեց Շահապիվանի ժողովը, որի հրավիրման թվականներ են նշվում 444-447թթ.: Այս ժողովի առնչությամբ Ներսես Մելիք-Թանգյանը նշում է, որ «Շահապիվանի ժողովը հայոց ամենափառավոր ժողովներից մեկն է»¹⁴: Շահապիվանի ժողովի ներկայացուցչական կազմը նկարագրված է հետևյալ կերպ. «Եվ հավաքվեցին 40 եպիսկոպոսներ ու բազում քահանաներ, սարկավազներ, նախանձախնդիր ծառայողներ եւ սուրբ եկեղեցու ամբողջ հոգեւորականությունը, բոլոր իշխանները՝ գավառների կառավարիչներ, գավառների ղեկավարներ, գերագույն դատավորներ, գանձապետեր, զորապետեր, հազարապետեր, գեղջավազ-

ներ, տարբեր շրջանների ազատներ»¹⁵: Հստակ է եղել նաև ժողովի հրավիրման նպատակը. «Հայոց աշխարհի ավագ Նախարարները, որոնք օրենքների եւ սրբությունների նախանձախնդիր պաշտպաններն էին, այսպես էին ասում. «Վերականգնեք սուրբ Գրիգորի, Ներսեսի, Սահակի եւ Մաշտոցի սահմանած կարգ ու կանոնը, ինչպես նաեւ ձեր կամքով սահմանեք այլ բարօրություններ, եւ մենք կամավոր ու սիրով կընդունենք, քանի որ թուլացել են եկեղեցու կարգ ու կանոնները, եւ մարդիկ վերադարձել են անօրինություններին: Դուք սահմանեք Աստծուն ցանկալի եւ եկեղեցուն կյանքի կոչելու գործում պիտանի օրենքներ, իսկ մենք կհնազանդենք եւ դրանք ամուր կպահենք: Իսկ եթե ինչ-որ մեկը՝ եպիսկոպոս, թե քահանա, ազատ, թե շինական, ճշտությամբ չպահպանի սահմանված օրենքները, թող պատիժ կրի եւ տուգանք մուծի»¹⁶: Ի դեպ, ըստ Ներսես Մելիք-Թանգյանի, այս ժողովին մասնակցել են նաև բոլոր նախարարները, Վասակ մարզպանը, Վահան հազարապետը, Վարդան Մամիկոնյանը: Շեշտվում է նաեւ, որ «Ամբողջ տիեզերական քրիստոնեայ ժողովների մէջ այսպիսի փառաւոր ժողով չի եղել, ուր մասնակցէին հոգեւորականները իրենց դասերով եւ իշխանները աշխարհական զանազան դասակարգերով»¹⁸: Հեղինակը նաև ժողովի հրավիրման ու կազմակերպման, դրա դերի ու բնույթի կարևոր մանրամասների է անդրադառնում: Մասնավորապես, շեշտվում է, որ.

ա) այս ժողովը հրավիրեց և նախագահեց կաթողիկոսը,

բ) ինչպես բուն ժողովում, նույնպես և՛ «նախընթացում», մասնակցել են հոգևոր ու աշխարհական «տարրը»՝ «ամեն տեսակ դասակարգերով»,

գ) այս ժողովը **հաստատել է** դրանից առաջ տեղի ունեցած «...բոլոր ժողովները եւ Հայրապետական կանոնները, որոնք մինչեւ այդ օրը ազգի կողմից թէեւ ընդունուած էին, բայց ժողովական Հաստատութեամբ չէին վաւերացրած» (ուշադրության է արժանի հատկապես այն հանգամանքը, որ այս ժողովը հաստատելով «Նիկիայի, Պոլսոյ, Եփեսոսի ժողովների եւ Լուսաւորչի, Ներսէսի, Սահակի, Մեսրոպի եւ ապա Առաքելական կանոնները», երաշխավորում է դրանց լեգիտիմությունը, իսկ ժողովն իրականացնում է վավերացման գործառնությունը),

դ) այս ժողովում «...եկեղեցական կանոնները ստանում են քաղաքացիական օրենքի պարտաւորական ոյժը՝ պատժի եւ տուգանքի տակ ձգելով օրինազանցներին»,

ե) «Այստեղ սահմանում են մարմնական պատիժներ ամենախիստ աստիճանի մինչեւ անգամ, որ բոլորովին համապատասխան չէ աւետարանի ոգուն, եւ որոնք չեն երեւում նոյն ժամանակուայ օտարների կանոններում»¹⁹:

¹⁵ «Ազատներ» հասկացության տակ նկատի է առնվել ինչպես պետական հարկերից և պարհակներից ազատ խոշոր ֆեոդալ-հողատերերի խավը, այնպես էլ՝ մանր ֆեոդալ-հողատերերինը:

¹⁶ ԱՎԱԳՅԱՆ Ռ. Հ., Հայ իրավական մտքի զանազան, հտ. 1, էջ 121:

¹⁷ Անդ:

¹⁸ ՄԵԼԻՔ-ԹԱՆԳԵԱՆ Ն. Վ., Հայոց եկեղեցական իրաւունքը, գիրք Ա., Շուշի, 1903, էջ 320:

¹⁹ Անդ, էջ 321:

¹¹ Անդ:

¹² ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ Հ., Երկեր, գիրք Բ, էջ 164:

¹³ ՓԱՎՍՏՈՍ ԲՈՒԶԱՆԴ, 1987, էջ 109:

¹⁴ ՄԵԼԻՔ-ԹԱՆԳԵԱՆ Ն. Վ., Հայոց եկեղեցական իրաւունքը, գիրք Ա., Շուշի, 1903, էջ 319:

Չափազանց հետաքրքիր անդրադարձ է կատարում Շահապիվանի ժողովին Հ. Ն. Ակինյանը՝ մասնավորապես շեշտելով, որ «Առաջին համազգային **Բարեկարգական ժողովը** պիտի ըլլար այն» (ընդգծումը մերն է - Գ. Հ.)²⁰: «Համազգային բարեկարգական ժողովը» հասկացությունը լավագույնս է բնութագրում սահմանադիր ժողովների դերն ու նշանակությունը՝ հատուկ կարևորելով կանոնակարգվող իրավահարաբերությունների առանձնահատուկ (համազգային) դերն ու նշանակությունը, ինչպես նաև՝ շեշտադրելով գործընթացի «բարեկարգական» բնույթը: Հեղինակը հատուկ կարևորում է նաև այն հանգամանքը, որ «Եկեղեցականք եւ Նախարարութիւնք, Ազատք եւ Ռամիկք ոտք կանգնած են խնդրելու ժողովքէն բարոյական կարգերու վերահաստատութիւն, ի լրութիւն Առաքելական եւ Նիկիական կանոններու. **յանցաւորներու դէմ անաչառ դատաստան եւ անողոք դատակնիք տուգանքով իսկ, առանց խտրութեան դասի եւ աստիճանի:**»

Աւագ Նախարարարք, Ազատք եւ Շինականք միաբերան յանձնառու կ'ըլլան ժողովի բոլոր որոշումներուն»(ընդգծումը մերն է - Գ. Հ.):²¹ Հեղինակն արտահայտում է նաև իր արդարացի հիացմունքը տվյալ ժամանակաշրջանի հայ իրավագիտակցության վերաբերյալ: Նշված ուսումնասիրությունից ավելի վաղ, 1946 թվականին, նույն հանդեսի տարեվերջյան համարում «Աբ. Սահակին վերագրված կանոնները» մատենագիտական վերլուծության մեջ Հ. Ն. Ակինյանը համարում է, որ Շահապիվանի ժողովը «Առաջին եկեղեցական **սահմանադիր ժողովն էր**» (ընդգծումը մերն է - Գ. Հ.), իսկ այդ ժողովի կողմից ընդունված փաստաթուղթն առանց երկմտելու անվանվում է **Սահմանադրություն**²²:

Մենք հետագայում կանդրադառնանք Շահապիվանի ժողովի կողմից ընդունված կանոններին, դրանց սահմանադրաիրավական բնույթին: Այստեղ ցանկանում ենք փաստել այն իրողությունը, որ Շահապիվանի ժողովը ոչ թե եկեղեցական, այլ ազգային-եկեղեցական ժողով էր և ուներ համազգային ներկայացուցչական բնույթ: Միաժամանակ, Աշտիշատի ժողովի համեմատ Շահապիվանի ժողովն իր ներկայացուցչական պարագայով ու սահմանադիր բնույթով նկատելիորեն քայլ առաջ էր, որով ավելի **ակնառու է դառնում սահմանադրական նշանակություն ունեցող նորմերի ընդունման, դրանց միջոցով հասարակական համաձայնության միջավայրի երաշխավորման որոշակի մշակույթի ձևավորման իրողությունը միջնադարյան Հայաստանում:**

Ե դարի վերջերին հայ իրականության մեջ քննության առարկա հիմնահարցի տեսանկյունից տեղի է ունենում բացառիկ կարևոր իրադարձություն: Եթե նախկինում ազգային-եկեղեցական ժողովների հրավիրման նախաձեռնողը եղել է եկեղեցին՝ նպատակ ունենալով հանրային կյանքի բոլոր ոլորտները «վերանորոգել», ապա V դարում այդպիսի նախաձեռնություն է

²⁰ ԱԿԻՆԵԱՆ Հ. Ն. ՎՐԴ., *Շահապիվանի ժողովին կանոնները*, 1949, էջ 79:

²¹ Անդ., էջ 81:

²² ՏՆՍ ԱԿԻՆԵԱՆ Հ. Ն., *Ս. Սահակի վերագրված կանոնները*, էջ 48-70:

դրսևորում Վաչագան թագավորը: Մովսես Կաղանկատվացին հիշատակում է. «Աղվանից արքա Վաչագանի տարիներին աշխարհականների ու եպիսկոպոսների, քահանաների ու քորեպիսկոպոսների, ազնվականների ու ռամիկների միջև բազմաթիվ հակառակություններ էին լինում: Արքան կամեցավ մի բազմամարդ ժողով գումարել Աղվեսում, որ կայացավ մարերի [մայիս] ամսի տասներեքին»²³:

Այդ ժողովի արդյունքը եղավ Կանոնական **սահմանադրության** ընդունումը:

Պատմագրության կողմից 21 հոդված բովանդակած այդ Սահմանադրության ընդունման ժամկետ է համարվում 488 թվականը²⁴:

Ուշադրությամբ արժանի է նաև ընդունված փաստաթղթի վավերականության երաշխավորման ընթացակարգը, երբ Կանոնական սահմանադրությունը եզրափակվում է հետևյալ հոդվածով. «Այս պայմանները թագավորի ներկայությամբ դրեցին եպիսկոպոսներ, քահանաներ, ազնվականներ [...] Այս հրամանը մատանիներով կնքեցին արքայի հրամանատար Մուծիկը, պալատի վերակացու Միրհորիկը և տոհմապետեր Մարութը, Տիրագղը, Սպարակոսը, Ղաման, Բակուրը, Ռատանը, Արչեսը, Գարդմանա տեր քաջ Վարդանը, Խուրսը, Գերմանոսանը, Խոսկենը, Փիրոզը, Նահապետը, Աղվանքի բոլոր ազնվականները և գրության ավելի վավերական լինելու համար կնքվեց նաև Աղվանքի թագավոր Վաչագանի մատանիով»²⁵: «Հրամանը մատանիներով կնքեցին» արտահայտությունը պարզապես վկայում է ընդունված նորմերի համապարտադիր լինելու հանգամանքի վավերացումը: Էական է նաև, որ հասարակական լայն համաձայնության արդյունք հանդիսացող և գերակա բնույթ ունեցող կանոնների վավերականության հարցին նույնպես առանձնահատուկ ուշադրություն է հրավիրվել:

Այս առնչությամբ կցանկանայինք առանձնացնել հետևյալ պարագաները.

1. Հինգերորդ դարի կեսերին հայ իրականության մեջ հասունացել էր այնպիսի միջավայր, երբ հասարակության տարբեր շերտերի միջև առաջացած «...հակառակությունները» փորձ էր արվում լուծել ոչ թե ուժի թելադրանքով կամ վարչարարությամբ (այդ թվում՝ Արքայի հրամանով կամ մահակներով), այլ իրավական ճանապարհով՝ սահմանադրական օրենքի ընդունման միջոցով: Այս հանգամանքն, առաջին հերթին, վկայում է նախաձեռնության հեղինակի բարձր մտավոր որակների ու իրավագիտակցության մասին, ինչպես նաև՝ այդ որակները հասարակության կողմից ընկալված լինելու և նման միջավայրի հասունացած լինելու մասին:

2. Փաստորեն, Սահմանադիր ժողովի կողմից Սահմանադրության ընդունման՝ իր ժամանակի համար զարմանալիորեն առաջադիմական այս իրողությունը վկայում է, որ հասարակական հարաբերությունների կանոնա-

²³ ՄՈՎՍԵՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՎԱՅԻ, 1969, էջ 65:

²⁴ ՏՆՍ ԱՎԱԳՅԱՆ Ռ. Հ., *Հայ իրավական միջի զանաքան*, հտ. 1, էջ 132-137:

²⁵ ՄՈՎՍԵՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՎԱՅԻ, 1969, էջ 69:

կարգման հիմքում դրվել են հասարակական համաձայնության սկզբունքները՝ վեր կանգնելով սոցիալական ու այլ բնույթի շերտավորումներից:

3. Կանոնները բնորոշվում են ոչ այլ կերպ, քան **սահմանադրական**՝ դրանց տալով հատուկ կարգավիճակ, ճանաչելով ազգային համաձայնությամբ սահմանված նորմերի գերակայությունը ցանկացած այլ նորմի ու կանոնի նկատմամբ:

Առաջին հերթին, ուշադրության է արժանի «սահմանադրություն» հասկացության հաստատվելը հայ իրավական մշակույթում: Ինչպես իրավագիտեն նշում են Կ. Ղահրամանյանը և Վ. Հովհաննիսյանը՝ «Հիշյալ իրավագիտական փաստաթուղթը ոչ միայն անվանումով, այլև իր ընդունման եղանակով ու բովանդակությամբ ընդհանուր եզրեր ունի Սահմանադրության՝ իբրև իրավաբանական փաստաթղթի հետ»²⁶:

Ուշագրավ է, որ Ս. Հովհաննիսյանն իր հոդվածներից մեկը վերնագրել է. «Աղվենի **սահմանադիր ժողովի կանոնները և նրանց աղերսը Աշտիշատի կանոնների հետ**» (ընդգծումը մերն է - Գ.Հ.): Հեղինակը, քննարկելով Աշտիշատի, Շահապիվանի և Աղվենի ժողովներում ընդունված կանոնների ընդհանրությունն ու տարբերությունները, հիմնական ուշադրությունը դարձնելով Աղվենի ժողովի հրավիրման ժամանակի ճշգրտման վրա, չի անդրադարձել ժողովի սահմանադիր բնույթի հիմնավորումներին: Սակայն հատուկ շեշտելով արքայի կողմից ու նրա ամառանոցում ժողովի հրավիրման պարագան, ինչպես նաև՝ ուշադրություն հրավիրելով «Աղվենի ժողովի հրավիրման մեթոդի» և *հասարակության ներսում ի հայտ եկած հակասությունները հարթելու «ուրույն ճանապարհի»* վրա, անվերապահորեն այդ ժողովը որակում է որպես սահմանադիր ժողով²⁷:

Հետաքրքիր է նաև, որ իրավագիտության դոկտոր Արսեն Ղլտճյանի խմբագրությամբ 1913 թ. Թբիլիսիում հրատարակված «Կանոնագիրք Հայոց» արժեքավոր ժողովածուում Աղվենի ժողովում ընդունված կանոններին անդրադարձն սկսվում է հետևյալ վերտառությամբ. «Կանոնք Աղուանից», այնուհետև գլխատառերով ու ընդգծված ավելացվում է. «**ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ**»²⁸:

Նպատակ չունենալով անդրադառնալ հիշատակված ժողովների հրավիրման ժամկետներին, մասնակից անձանց, տարաբնույթ հարաբերություններին առնչվող պատմական մանրամասներին, ինչին բարեխղճորեն ձեռնամուխ են եղել սույն ժողովածուի համահեղինակ իմ գործընկերները, ցանկանում ենք սահմանադրագիտական չափանիշների տեսակետից կատարել հետևյալ ընդհանրացումները: Բերված պատմական վկայություններից հետևում է.

1. Թե՛ Աշտիշատի, թե՛ Շահապիվանի և թե՛ Աղվենի ժողովները հրավիրվել են հասարակական հարաբերությունների կանոնակարգման, առաջացած «հակառակությունների» իրավական կարգավորման նպատակով,

²⁶ ՂԱՀՐԱՄԱՆՅԱՆ Կ./ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ Վ., 1500-ամյա հայկական Սահմանադրությունը, էջ 17:

²⁷ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ Ս., Աղվենի սահմանադիր ժողովի կանոնները, էջ 274:

²⁸ ՂԱՏՃԵԱՆ Ա., Կանոնագիրք Հայոց, էջ 192:

2. այդ ժողովներն ունեցել են համազգային ներկայացուցչական պարագա, եղել են հրապարակային,

3. որոշումներն ընդունվել են ազգային համաձայնությամբ՝ երկրում փոխըմբռնման ու համաձայնության մթնոլորտ ստեղծելու ակնկալիքով,

4. այդ որոշումներն իրենց «լեգիտիմության» աստիճանով ու իրավական ուժով գերակա են եղել բոլոր այլ որոշումների նկատմամբ,

5. ընդունված կանոններն իրենց բնույթով ու իրավական նշանակությամբ ունեցել են հիմնադիր, իրավական, կազմակերպական գործառույթ, գաղափարաբանական-արժեքաբանական հստակ ուղղվածություն՝ ինչը բնորոշ է սահմանադրական նորմերին, վերաբերել են հանրային կյանքի՝ տվյալ ժամանակի համար առավել կարևոր հիմնախնդիրներին ու հարաբերություններին:

Հետևությունը միանշանակ է. ի դեմս հիշատակված ժողովների՝ գործ ունենք **սահմանադիր** ժողովների հետ:

Ցանկանում ենք ավելացնել նաև, որ սահմանադիր ժողովների հրավիրման ավանդույթը հայ իրականության մեջ, ինչպես տեսանք նախորդ բաժիններում, շարունակական բնույթ է ունեցել: Այդպիսին են եղել, մասնավորապես նաև՝ Դվինի (2, է դդ.), Պարտավի (Ը դ.), Սիսի (1243 թ.), Ձագավանի (1268 թ.), Երուսաղեմի (1651 թ.) ժողովները²⁹: Հետաքրքիր վկայություններ կան նաև 1204 թ. Սիսի ժողովի մասին, որի որոշումները մերժվել են, քանի որ ժողովը «լեգիտիմ» չի համարվել, չի ունեցել ազգային-եկեղեցական անհրաժեշտ ներկայացուցչական պարագա³⁰: Իսկ ահա Սիսի 1243 թ. ժողովի կանոնների վավերականությունը և համապարտադիր բնույթն ապահովելու համար ընդունված 25 կանոնները՝ Կաթողիկոսի կից գրությամբ, ուղարկվում է բոլոր հայ եպիսկոպոսներին ու իշխաններին՝ դրանց կատարումը երդմամբ երաշխավորելու և ստորագրությամբ վավերացնելու պահանջով: Բոլորի կողմից այն անվերապահորեն իրականացվում է³¹:

Ուշադրության արժանի վկայություններ կան Պարտավի (771 թ.) ժողովի հրավիրմանն առնչվող նրբերանգների մասին. «Դուինում չկարողացանք

²⁹ Արսեն Ղլտճյանի դասակարգմամբ՝ Հայոց կանոնախմբերը հետևյալներն են. «1. Ս. Գրիգորի առաքելոց Հայոց, 2. Աշտիշատի ժողովի (354/365 թ.), 3. Ս. Սահակյա Հայոց Հայրապետի, 4. Շահապիվանի ժողովի (444 թ.), 5. Յովհաննու Մանդակունյու (480-487 թ.), 6. Կարնոյ ժողովի (510-515 թ.), 7. Ներսէսի Հայրապետի եւ Մամիկոնէից Ներշապուի եպիսկոպոսի (554 թ.), 8. Ներսէսի Հայոց կաթողիկոսի (2 դար), 9. Դունայ ժողովի (649), 10. Վերցնոյ Սահակ կաթողիկոսի (677-703), 11. Յովհաննու Իմաստասէրի (Դունի 719 թ. ժողովի), 12. Մանազկերտի ժողովի (727), 13. Պարտավի ժողովի (768 թ.), 14. Սիսի ժողովի (1243 թ.), 15. Երուսաղեմի ժողովի (1651 թ.)» (տե՛ս ՂԱՏՃԵԱՆ Ա., Կանոնագիրք Հայոց, առաջաբան, էջ Բ):

Իր հերթին, Լևոն Մելիքսեթ-Բեկը նշում է. «Հարկ է նկատի առնել, որ իրավունքի պարտության տեսանկյունից հայկական հիշյալ բոլոր ժողովներից մեծ նշանակություն կարող են ունենալ միայն նրանք, որոնց հիման վրա մշակվել են կանոնական որոշումներ, մասնավորապես, եկեղեցաիրավական բնույթի օրենքներ: Այդ մասին կարելի է դարձնել Աշտիշատի, Շահապիվանի, Դվինի, Կարինի, Մանազկերտի, Պարտավի և այլ ժողովների ընդունած նյութերից» (МЕЛИКСЕТ-БЕК Л., Об источниках древнеармянского права, էջ 156-157):

³⁰ Տե՛ս ՄԵԼԻՔԵԹԵԱՆ Լ. Վ., Հայոց եկեղեցական իրավունքը, գիրք Ա., Շուշի, 1903, էջ 448, ինչպես նաև՝ ՄԻՒԹԱՐ ԳՈՇ, Դատաստանագիրք, 1880, էջ 87-89:

³¹ Տե՛ս ТОРОСЯН X., Суд и процесс, էջ 33:

ժողով անել բարբարոսների պատճառով, գնացինք Պարտաւ Աղուանից մայրաքաղաքը, ուր մասնակից եղան ժողովին Աղուանից կաթողիկոս Դաւիթը եւ նրանց իշխանները. **ժողովում միաձայնութեամբ կարգեցինք հետեւեալ կանոնները առաջնորդների եւ նրանց ժողովրդի բարեկարգութեան համար**»³² (ընդգծումը մերն է - Գ.Հ.):

Դվինի (648 թ.) ժողովի առնչությամբ հիշատակվում է, որ «Ներսէս Գ. [...] ժողով գումարեց եպիսկոպոսների եւ նախարարների մասնակցութեամբ, մշակելու նախ՝ այն պատրաստանք, որ պիտի ուղարկէին Պոլիս կայսրին եւ պատրիարքին»³³, երկրորդ՝ կազմելու դաւանաբանական ձեռնարկ փաստական պատճառաբանութեամբ, եւ երրորդ՝ իբրեւ ուղեցույց՝ հաւատոյ ձեռնարկ սահմանելու բոլոր հայերի համար, որպէս զի բոլորի համար պարզ լինի հայոց դաւանութիւնը եւ նրա տարբերութիւնը յունականից»³⁴:

Պատմական որոշ գուգահեռներ անցկացնելու նպատակով անհրաժեշտ ենք համարում շեշտել, որ շատ երկրներում «սահմանադրություն» ընդունելու իրավասությունը պարզապես վերապահվում էր թագավորին, որն իր հրամանով սահմանում էր վարքագծի գերակա կանոններ: Տիպական է, օրինակ, Իտալիայի թագավոր Ֆրիդրիխ Երկրորդի 1231 թ. Սահմանադրությունը, որի առնչությամբ թագավորը պարզապես հրամայում է, որ իր կողմից սահմանված կանոններն անվերապահորեն կատարվեն բոլորի կողմից³⁵: Անկախ կանոնների բովանդակային ընդգրկումից, էական է այն հանգամանքը, որ գործ ունենք «վերևից» դրանց հարկադրման, այլ ոչ թե՝ հասարակական համաձայնության իրողության հետ:

Անկախ այն բանից, թե պատմական ինչ իրողությունների պարագաներում են գումարվել ազգային-եկեղեցական ժողովները Հայաստանում, և ընդունված որոշումները որքանով են արտացոլել հանրային կյանքի առկա իրողությունները, ակնհայտ է այն ճշմարտությունը, որ **դրանք դարձել են հասարակական համաձայնության կայացման ամբիոն և բացառիկ են եղել այդ ժողովների համախմբող, կանոնակարգող, ազգային միաբանություն ու համերաշխություն ապահովող, օրենքի, կարգի ու կանոնների նկատմամբ հասարակական անհրաժեշտ վերաբերմունք ձևավորող դերն ու նշանակությունը**: Այդ որոշումներն ու կանոնները, սնվելով հանրային կյանքի կոնկրետ իրողություններից, իրենց հերթին արմատավորել են նաև սովորության կայուն նորմեր ու ավանդույթներ, որոնք մեծ դեր ու նշանակություն են ունեցել մեր ժողովրդի պատմական ճակատագրում: Ավելին, պետականության կորստի պայմաններում նույնպես այդ ժողովների որոշումներն ունեցել են գործող

Սահմանադրության՝ հանրային կյանքը կանոնակարգող գերակա **ազգային իրավական նորմերի նշանակություն**:

Եվրոպական իրավական միտքը ներկայումս փաստում է, որ Սահմանադրությունը ոչ այնքան պետության հիմնական օրենքն է, որքան՝ քաղաքացիական հասարակության գերագույն իրավական փաստաթուղթը: Մենք այս հարցին հետազայում նույնպես կանդրադառնանք: Սակայն սահմանադիր ժողովների ու դրանց ընդունած որոշումների առնչությամբ տեղին է ընդգծել, որ մենք գործ ունենք այնպիսի իրողության հետ, որ նույնիսկ պետականության կորստի պայմաններում հայ հանրային կյանքը դարեր շարունակ առաջնորդվել է իր կանոնական սահմանադրություններով, որոնք քարացած նախապաշարումների ժողովածու չեն եղել, այլ **մշտապես, ազգային լայն համաձայնությամբ վերանորոգվել են ու դարձել ընդհանուր վարքագծի կանոններ բովանդակող գերակա փաստաթուղթ**: Հատկապես մեր ազգային-քաղաքական ապակենտրոն համակարգի պայմաններում, երբ համեմատաբար թույլ են գտնվել կենտրոնաձիգ ուժերը, իսկ երկպառակությունները մեր պատմության մշտական ուղեկիցն են եղել, առանձնահատուկ կարևորվում է ազգային-եկեղեցական ժողովների ազգային, քաղաքական, իրավական, ընդհուպ՝ պետականագիտական դերն ու նշանակությունը: Թերևս, պետականության բացակայության պարագայում, մեր ինքնության որակների պահպանման ու ազգային լինելության հարցում նույնպես զգալի չափով պարտական ենք նաև սահմանադիր ժողովներին ու դրանց կողմից ընդունված կանոններին:

Այսքանից հետո միայն զարմանալ կարելի է, որ XXI դարում նորանկախ Հայաստանի Հանրապետությունում «Հայոց մեծ դարձի 1700-ամյակին» նվիրված հրատարակվում է «Քրիստոնյա Հայաստան»³⁶ ավելի քան հազար էջանոց հանրագիտարան, որում ոչ մի խոսք չի ասվում ազգային-եկեղեցական ժողովների սահմանադիր դերի ու կանոնական **սահմանադրությունների** մասին: Դա այն դեպքում, երբ դեռևս 1837 թ. Վենետիկում հրատարակված «Հայկազյան լեզվի նոր բառգրքում», հղումներ կատարելով քրիստոնեական շրջանի մեր պատմության ակունքներին, տրվում է Սահմանադրության անգերազանցելի բնորոշում:

Նույն ձեռագիրն է ու նույն անթույլատրելի մոտեցումը՝ անհրաժեշտ կարևորություն չտալով գրաբարյան հասկացության ձևակերպումներին, դրանք պարզ բառային կամայական մեկնաբանման առարկա դարձնելով՝ մի ամբողջ մշակութային երևույթ ենք դուրս մղում մեր պատմությունից՝ ի դեմս սահմանադրական մշակույթի, երբ այն պատմական անուրանալի իրողություն է և խոր արմատներ ունի³⁷:

³² ՄԵԼԻՔ-ԹԱԳԵԱՆ Ն. Վ., Հայոց եկեղեցական իրաւունքը, գիրք Ա., Շուշի, 1903, էջ 426:

³³ Խոսքը վերաբերում է Հունաց կայսրի և պատրիարքի նամակներին՝ ուղղված Ներսես կաթողիկոսին ու Թեոդորոս Ռշտունուն, որոնցով հորդորում են սիրով լինել հույների հետ, վերջ տալ թշնամական ցույցերին, որոնք դրսևորվում էին հայերի կողմից՝ Դվինում գտնվող հունաց գործերի նկատմամբ:

³⁴ Անդ, էջ 391:

³⁵ Տեն АМТМ, т. II, էջ 492-495:

³⁶ ԲՀՀ:

³⁷ Տեղին է վերհիշել Մեծ Քերթովահոր խոսքերը մեր «անիմաստասեր բարքերի մասին»...

14.1.2. Կանոնական սահմանադրությունների իրավագիտական բնութագրիչները

Սահմանադրության՝ որպես երկրի Հիմնական օրենքի, իրավագիտական ցանկացած վերլուծություն, առաջին հերթին, բացահայտում է դրա արժեքական բնութագրիչները, հիմնադիր, իրավական, կազմակերպական գործառույթների բնույթն ու դերը, գաղափարաքաղաքական ուղղվածությունը, դրանում ներառված նորմերի սահմանադիր որակները: Առանձնահատուկ ուշադրություն է հրավիրվում այն հանգամանքին, որ սահմանադրությունները կյանքի կոչվեցին երեք հիմնական առաքելություն իրականացնելու համար.

1. կենսագոյի իմաստավորման արժեքանական կողմնորոշիչներից ելնելով որոշելու մարդու քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական ազատությունների սահմանները, երաշխավորելու նրա անօտարելի իրավունքները,

2. սահման դնելու պետության, իշխանության կառույցների ու պաշտոնատար անձանց գործառույթներին,

3. սահմանելու իշխանական գործառույթների իրականացման կարգն ու մեխանիզմները:

Սահմանադրությունը, լինելով առանձնակի կարևորության իրավաքաղաքական փաստաթուղթ, տվյալ հասարակական հարաբերությունների ամբողջականացված դինամիկ մոդելը, իր հիմքում ունենալով սոցիալական հանրության արժեհամակարգային կողմնորոշիչները, բովանդակում է երեք կարգի իրավանորմեր՝ նորմ-նպատակ, նորմ-սկզբունք և առավել կարևոր նշանակության իրավահարաբերություններ կանոնակարգող ու գերակա բնույթով օժտված նորմեր: Նորմը սահմանադրական կոչվելու համար ոչ միայն պետք է վերոնշյալ բնութագրիչներից որևէ մեկն ունենա, այլև ընդունված լինի սահմանադրական նորմերի համար նախատեսված ընթացակարգով, հասարակական համաձայնության արտացոլումը լինի:

Ազգային-եկեղեցական ժողովների բնույթն ուսումնասիրելիս համոզվեցինք, որ դրանք իրենց էությամբ սահմանադիր ժողովներ են և ընդունել են հասարակական համաձայնության արդյունք հանդիսացող, համապարտադիր ու գերակա իրավաբանական ուժ ունեցող վարքագծի կանոններ³⁸: Փորձենք դրանում համոզվել նաև այդ կանոնների բովանդակային որոշ վերլուծության միջոցով:

³⁸ Գրականության մեջ հաճախ այդ կանոնները կոչվում են օրենքներ կամ վճիռներ: Այս առնչությամբ հստակ պարզաբանում է տվել Ներսես Մելիք-Թանգյանը՝ նշելով, որ «Եկեղեցու մեջ կանոնն այն է, ինչ որ օրենքը՝ պետության մեջ: Կանոնին օրենքի տարբերությունը պարզ կերպով որոշվեց Հուսիսիսկանդի ժամանակներից Հռոմեական իրավագիտության մեջ...: Հուսիսիսկանդի իրավական գործում կանոն եզրը հատկացվում էր միայն եկեղեցական սահմանադրություններին՝ զուգակշիռ դնելով դրան քաղաքացիական կարգադրությունները, որ կոչվում էին օրենք» (ՄԵԼԻՔ-ԹԱՆԳԵՅԱՆ Ն. Վ., Հայոց եկեղեցական իրաւունքը, գիրք Ա., Շուշի, 1903, էջ 12): Մեկնաբանելով «կանոնական» հասկացության իրավագիտական իմաստը՝ հեղինակը գտնում է, որ «կանոնական ածականը շարժանգամ յարկացում է այն կաթողիկոսական կոնդակներին, որոնք զուր եկեղեցական հրահանգներ են ամփոփում եւ պարտադիր նշանակութիւն ունեն, ինչպէս է օր. Գէորգ Դ.-ի 1868 Կանոնական Կոնդակը» (անդ, էջ 13):

Այդ կանոններին, որպես սահմանադրական կանոններ, պատմագրության մեջ բազմաթիվ անդադարներ եղել են. օրինակ՝ Խորենացի՝ V դար, Հովհաննես Օձնեցի՝ VIII դար, Թովմա Արծրունի՝ X դար, Ուխտանես՝ XI դար, Վարդան Արևելցի՝ XIII դար, Միքայել Չամչյանց՝ XVIII դար և այլն³⁹: Վերջին հարյուրամյակներում բազմաթիվ հեղինակներ են անդադարձել ազգային-եկեղեցական ժողովների կողմից ընդունված կանոնների համեմատական ու բովանդակային վերլուծությանը, որոնց մասնակի մենք անդադարադնում ենք ու հիշատակում՝ մեր կողմից ուսումնասիրվող նյութի շրջանակներում: Այս պարագայում ցանկանում ենք մեկ հիմնական հարցի պատասխանը գտնել. որո՞նք են Կանոնական սահմանադրության իրավագիտական հիմնական բնութագրիչները՝ դրանում ներառված իրավանորմերի բնույթից ելնելով:

Ամենից առաջ ընդհանրականն այն է, որ **իրենց իրավաբանական ուժով այդ նորմերը համապարտադիր բնույթ են ունեցել** ու դրանցից շեղումը հասարակության կողմից մերժելի ու պարսավելի է համարվել: Ավելին, այդ նորմերից շեղումով է բացատրվել հանրային կյանքում ու երկրի համար էական ազդեցություն ունեցող բացասական ամեն մի երևույթ: Օրինակ՝ խոսելով Աշոտ Արծրունու՝ գերությունից վերադարձից հետո (868 թ.) դրսևորած վարքի մասին, Թովմա Արծրունին վկայում է. «Բայց զինչ աստանօր ինձ ասելի է, զի թէպէտ դառնալով դարձան յայտնապէս յերկրպագութիւնն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ՝ այլ զկանոնական **սահմանադրութիւնսն** ոչ բերելով ուղղակի, ոչ միայն Աշոտ, այլ եւ ամենայն իշխանքն Հայոց, որք գերեդարձքն եղեն. զուրացութեանն ի բաց դնելով զվատթարութիւն, սակայն **կանոնական սահմանադրութեանն** արտաքոյ մնացեալ, գայթ ի գայթս զքրիստոնէութեանն վարս բերելով անառակութեամբք եւ արբեցութեամբ, խառն անկողնօք եւ պղծութեամբք, աղտապիղծ սարսափելի եւ գարշելի խառնակութեամբ արուապղծութեամբք, որ անցուցանէ զանցանէ զանասնական խառնակութեամբքն երիբովեան եւ սողոմական լրբութեամբ, անամօթաբար այդ զարամբք բորբոքեալ, դէզադէզ զհրացանն բերելով յերկնուստ զանգրաւ կիզումն, անցուցեալ զանցուցեալ զսատակչական կործանմանն ջրհեղեղին»⁴⁰: Ինչպես տեսնում ենք, կանոնական սահմանադրությունից «հեռու մնալով»՝ Աշոտը և «գերեդարձ» եղած բոլոր իշխանները «քրիստոնյայի» իրենց անհաստատ վարքին խառնեցին անառակությունը, արբեցությունը...», որի համար հասարակական պարսավանքի են արժանանում:

Կանոնական սահմանադրության նորմերը գործել են ոչ թե որպես սովորության նորմեր, այլ **պարտադիր իրավական բովանդակություն են ունեցել**:

Իրենց բնույթով **այդ նորմերն, առաջին հերթին, սահմանագծային վարքագծի կանոններ են սահմանում**: Օրինակ՝ ամուսնաընտանեկան հա-

³⁹ Այդ մասին տե՛ս սույն գրքի հավելվածում, ինչպես նաև՝ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Գ., Սահմանադրական մշակույթ, 2005, էջ 7583:

⁴⁰ Ներկայացվում է ԹՈՎՄԱ ԱՐԾՐՈՒՆԻ. «Արծրունյաց տան պատմություն», «Հայ դասական մատենագրություն» www.digilib.am, version 1.0 նյութերի հիման վրա:

րաբերությունների կանոնակարգման առումով Աշտիշատի ժողովի կողմից ընդունված առաջին կանոնը սահմանում է. «Ժողովը հրահանգեց նախարարներին իրենց տոհմական ժառանգությունը պահպանելու համար մերձավոր ազգականների միջև խնամիրություն չանել»: Նույն խնդրին անդրադառնալով՝ Շահապիվանի ժողովը ոչ թե նորմակզբունք է ընդունում, այլ առավել հստակ կանոնակարգում է այս հարաբերությունները՝ սահմանելով. «Ոչ ոք չպետք է համարձակվի ամուսնանալ քրոջ, քեռորդու, եղբորորդու կամ հորաքրոջ, կամ ազգականի հետ մինչև չորրորդ ծնունդը: Ով հաղորդ կլինի այսպիսի պսակին, պսակը կօրհնի կամ հարսանիքին կգնա, եթե եպիսկոպոս է կամ երեց, աթոռից և քահանայությունից ընկնեն և պաշտոնյաների հետ չխառնվեն...»⁴¹: Հստակեցվում է ոչ միայն նորմը (ինչ ասել է մերձավոր ազգական, երբ ազգականը կարող է մերձավոր չհամարվել և այլն), այլև հստակ սանկցիաներ են նախատեսվում և երաշխավորվում է կատարման համապարտադիր բնույթը: Այս հիմնախնդրին անդրադարձել է նաև Աղվենի Սահմանադիր ժողովը և Կանոնական սահմանադրության նորմ է ամրագրել. «Ոչ մի փղամարդ երրորդ պորտի ազգակցուհի կին չպետք է առնի և եղբոր կնոջ հետ չպետք է ամուսնանա»⁴²:

Կ. Յ. Բասմաջյանը, դեռևս 1901 թ. անդրադառնալով հայ իրավունքի մասին օտար հեղինակների ուսումնասիրություններին, հիշատակելով դոկտոր Ֆերդինանդ Բիշոֆին, դոկտոր Կոհլերին, պրոֆ. Ռ. Դարեստին և այլոց, իր հերթին շեշտում է, որ «Հայկական իրաւանց հիմնական տարրը, Վաղարշակէն մինչեւ Բագրատունեաց ժամանակ, ընտանիքի նահապետական կազմակերպութիւնն էր, հաստատուած աւանդութիւններու եւ մանաւանդ Ս. Գրոց վրայ, որ իր կարգին ծնունդ փուած է Կանոնագրոց»⁴³ (ընդգծումը մերն է - Գ.Հ.): Ուշադրության արժանի ընդհանրացում է անում Ա. Ղլտճյանը, որը 1913 թ. Հայոց հին իրավունքին նվիրված ծավալուն ուսումնասիրության մեջ, անդրադառնալով օտար հետազոտողներին, ըստ էության այն հետևությունն է անում, որ անտեղի է հայ իրավունքի վրա օտարազդեցությունների փնտրտուքը, քանի որ հայ իրավունքն իր արժեքային հենքով, բնույթով ու ամբողջականությամբ ինքնուրույն ձեռագիր ու զարգացում է ունեցել («Որ հայերը ունեցել են ազգային իրաւունք [...] այդ մասին մեր հայրենի իրաւունքի աղբիւրները մատակարարում են բաւականին ապացոյցներ»)»⁴⁴:

Միանգամայն ճշմարտացի է Ս. Հովհաննիսյանը՝ նշելով, որ «Յուրաքանչյուր օրենք կամ կանոնախումբ իր դարաշրջանի ծնունդն է: Նրանք արտահայտում են փրկապետող աշխարհիկ և հոգևոր դասերի նյութական և հոգևոր շահերը, ուժերի փոխհարաբերությունը, նրանց կամքը: Նրանք իրենց վրա կրում են դարաշրջանի իրավագիտական կնիքը»⁴⁵: Միաժա-

մանակ, համեմատելով տարբեր ազգային-եկեղեցական ժողովների կողմից ընդունված կանոնական սահմանադրությունների նորմերը, տեսնում ենք թե՛ կարգավորման առարկայի ընդհանրություններ (հատկապես բնորոշ է, որ բոլորում անդրադարձ կա ամուսնաընտանեկան հարաբերություններին⁴⁶, հոգևոր իշխանությունը կրողների վարքին և այլն) և թե՛ իրավամտաճողության արժեհամակարգային որոշակի ընդհանրականություն: Վերջինիս հիմքը քրիստոնեական ընդհանուր գաղափարաբանությունն է և աստվածային պատվիրանների կյանքի կոչման իրավական ու բարոյական անհրաժեշտ նախադրյալների ստեղծման հրամայականը: Ընդհանրականն այն է, որ կանոնական սահմանադրությունները կոչված են եղել, մի կողմից, քրիստոնեության ամրապնդմանը, մյուս կողմից՝ երկիրն անօրինություններից, կամայականություններից, քայքայումից փրկելուն:

Ընդունված կանոնների վերլուծությունը, միաժամանակ, վկայում է, որ մարդկային համակեցության բոլոր կանոնների ու «միջմարդկային» հարաբերությունների հիմքում դրվեց աստվածային իրավունքը, որի արժեհամակարգի առանցքը, ինչպես նշել ենք, մարդն է, որն իր կյանքը պետք է կառուցի աստվածահաճո իրավական նորմերի ու օրենքների հիման վրա:

Բնականաբար, կոնկրետ լուծումները թելադրվում էին պատմական տվյալ ժամանակաշրջանի հիմնախնդիրների հրատապության ու առաջնահերթության աստիճանից ելնելով: Օրինակ՝ Ներսես Մելիք-Թանգյանը Շահապիվանի կանոնների առնչությամբ վկայում է, որ այդ կանոնները պարզ հայելին են Հայաստանի ծանր դրության: Հայոց թագավորությունը վերացել էր, երկիրն ընկել էր Պարսից գերիշխանության տակ, պարսիկ կառավարիչները և ասորի անառակ կաթողիկոսները տակն ու վրա էին արել Հայաստանը, խախտել բազմերախտ հայրապետների կարգերը, մտցրել օտարը, վատը և անկարգը: Բազմացել էր, «ըստ պատմագրաց», կնահանների, պոռնիկների, գողերի, չարագործների, հավատուրացների, ազգատյացների թիվը, ամենաթեթև ծառայություններով ստանում էին ահագին պատիվներ և պարսիկ դառնալով՝ կեղեքում էին ժողովրդին, քանդում և պղծում եկեղեցիները և հավատացյալ հայերին ստիպում փոխել կրոնը: Ահա այս պատճառները ստիպեցին բոլոր ժողովականներին միաձայն հաստատել այնպիսի կարգ ու կանոններ և պատիժներ, որոնք տեսնված չէին և չեն էլ տեսնվել հայոց եկեղեցական պատմության մեջ⁴⁷:

Այսուհանդերձ, կանոնական որոշումների համար ոչ պակաս կարևոր էր այն հանգամանքը, որ ընդունված սահմանադրական կանոնները չպետք է վերացական, զուտ կողմնորոշիչ-բարոյական նշանակություն ունենային: Սահմանադրական իրավանորմի բնորոշ գծերից է նաև դրա ոչ միայն համա-

⁴¹ ԱՎԱԳՅԱՆ Ռ. Հ., Հայ իրավական մտքի գանձարան, հտ. 1, էջ 128:

⁴² Անդ, էջ 139:

⁴³ ԲԱՍՄԱՋԵԱՆ Կ. Յ., Հայկական իրաւունք, էջ 68:

⁴⁴ ՂԼՏՃԵԱՆ Ա., Հայոց հին իրաւունքը, էջ 313:

⁴⁵ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ Ս., Աղվենի սահմանադիր ժողովի կանոնները, էջ 270:

⁴⁶ Առանձնակի կարևորություն է այս խնդրին տալիս Շահապիվանի ժողովը, որը կանոնակարգել է ազգակցական ամուսնության, ամուսնական անհավատարմության, շնացողության, կնոջ ամուսնական պատճառով ամուսնալուծության, խորթ մոր հետ մեղք գործելու, ամուսնուց կնոջ հեռանալու, առևանգման ամուսնության հետ կապված հարաբերությունները:

⁴⁷ Տես ՄԵԼԻՔ-ԹԱՆԳԵԱՆ Ն. Վ., Հայոց եկեղեցական իրաւունքը, գիրք Ա., Շուշի, 1903, էջ 321:

պարտադիր, այլև՝ իրական իրավակարգավորիչ դերը: Այս առումով նույնպես պատմությունը վկայում է, որ կանոնական սահմանադրությունները չեն մնացել որպես բարի ցանկությունների ժողովածու, այլ ունեցել են չափազանց մեծ իրավակիրառական նշանակություն: Օրինակ՝ խոսելով Աշտիշատի ժողովի որոշումների գործնական արդյունքների մասին՝ Հակոբ Մանանդյանն արձանագրում է, որ «Համաձայն այդ ժողովի որոշումների, Հայաստանում բացվեցին ամենուրեք բարեգործական հիմնարկներ: Բորոտների, ընկնավորների ու ախտավորների համար կառուցվեցին հիվանդանոցներ և անկեղանոցներ, հաշմանդամների, անաշխատունակների և աղքատների համար՝ ապաստարաններ ու աղքատանոցներ, հիմնվեցին նաև վանքեր, դպրոցներ ու իջևաններ: Այս հաստատությունները պահվում էին եկեղեցական կալվածքների եկամուտներով ու նաև ժողովրդից գանձվող առանձին տուրքերով»⁴⁸: Հատուկ կարևորելով այդ ամենը, նաև մերձավորների միջև խնամիրության ու մեռելների վրա դառն լացուկոծի վերացումը, Հովհաննես Դրասխանակերտցին արձանագրում է, որ «դրանից հետո մեր ժողովրդին կարելի էր տեսնել ոչ թե որպես այլանդակ բարբարոսներ, այլ որպես համեստ քաղաքացիներ»⁴⁹:

Իր հերթին, Շահապիվանի ժողովի ընդունած կանոնների առնչությամբ Խաչիկ Սամուելյանն արձանագրում է, որ «Շահապիվանի ժողովի կանոնական որոշումները բնորոշ են նրանով, որ սահմանում են ոչ միայն եկեղեցական իրավունքի, այլև քաղաքացիական ու քրեական իրավունքի նորմեր, որոնց կիրառումը [...] պարտադիր է դառնում նաև աշխարհիկ ֆեոդալների համար»⁵⁰: Շահապիվանի ժողովի ընդունած 20 կանոնները վերաբերում են Հայաստանի ներքին կյանքի հրատապ ու կարևոր այնպիսի հարցերի, ինչպիսիք էին ամուսնալուծական հարաբերությունների կարգավորումը, հոգևորականների գործունեությունն ու վերջինիս վերահսկումը, աղանդավորության դեմ պայքարը, կուսակրոնությունը և այլն:

Այստեղ հարկ է ուշադրություն դարձնել այն հանգամանքին, որ նույնիսկ քրեաքաղաքացիական իրավահարաբերություններ կանոնակարգող նորմերը սահմանադիր բնույթ ունեն՝ հստակեցվում են իրավունքը, դրա սահմանափակման եզրերը, և ապա այն խախտելու դեպքում նախատեսվում է սանկցիան (օրինակ՝ ամուսնի անլուծական պատճառով կնոջն արձակելու մասին նորմով սահմանվում է. «Եթե մեկը կնոջն արձակի ամուսնի անլուծական պատճառով, կինը մեկը կվերցնել ամբողջ կարասին, որ հետը բերել էր, ինչպես նաև՝ հանկարող է վերցնել ամբողջ կարասին, որ հետը բերել էր, ինչպես նաև՝ հանդերձը, արծաթը, աղախնուն, անասունը. եթե բացի ամուսնուհից՝ կինն ուրիշ արատ չունի, մարդը թող տուգանք մուծի անարգանքի համար. եթե ազատ է՝ 1200 դրամ, եթե շինական է՝ 700 դրամ [...]»⁵¹):

Խոսելով Աղվենի ժողովի ընդունած կանոնների մասին՝ Վարազ Առաքելյանն ընդգծում է, որ «Աղվենի ժողովի կանոնները ցույց են տալիս, որ Վաչա-

⁴⁸ ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ Հ., *Երկեր*, գիրք Բ, էջ 164:

⁴⁹ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԴՐԱՍԽԱՆԱԿԵՐՏՅԻ, 1996, էջ 49:

⁵⁰ ՍԱՄՈՒԵԼՅԱՆ Խ., *Հին հայ իրավունքի պատմությունը*, հտ. I, էջ 122:

⁵¹ ՀԱ, ապրիլ-դեկտեմբեր, 1949 թ., թիւ 4-12, էջ 150:

գան Բարեպաշտը խորամիտ ու տաղանդավոր թագավոր է եղել, և ամենից առաջ նրան հետաքրքրել է երկրի մշակութային կյանքի զարգացումը, իրավական նորմերի ստեղծումը, Հայ եկեղեցու հզորացումը...: Ըստ այդ կանոնների՝ արգելվում էին կնաթողությունը, մեռելների վրա հեթանոսական ողբն ու կոծը, կախարհների դիմելը և այլն, որոնք այն ժամանակվա համար հսկայական քաղաքակիրթ նշանակություն ունեին»⁵²:

Ընդհանրացնելով՝ կարող ենք արձանագրել, որ Կանոնական սահմանադրության իրավանորմերը որքան էլ իրենց իրավաբանական բնույթով ու բովանդակությամբ տարբեր են ժամանակակից սահմանադրական նորմերի համեմատությամբ, այսուհանդերձ, իրենց պատմական կոնկրետ ժամանակաշրջանում և կոնկրետ հասարակական իրողությունների պայմաններում ունեցել են հանրային կյանքի կանոնակարգված զարգացումը երաշխավորելու համար նույնքան ու, թերևս, առավել կարևոր դեր ու իրավակիրառական նշանակություն: Դրանք ժամանակի գաղափարաբանական արժեհամակարգի հիմնական սկզբունքներից բխող ու գերակա նշանակության իրավակարգի հիմնական սկզբունքներից բխող ու գերակա նշանակության իրավակարգավորիչ դեր են ունեցել հոգևոր ու աշխարհիկ կյանքում: Տաճատ արքեպիսկոպոսի ընդհանրացված բնութագրմամբ՝ «Դարերով զրկված մնալով սեփական պետական կեանքի, դարերով հարկատու մնալով ներխուժող թշնամի ժողովուրդներու տիրապետության տակ, կորսվելով հանդերձ աշխարհիկ իշխանությանը, որպես սեփական եկեղեցի եւ Մշակույթ ունեցող պատմական ազգի մը զաւակները, կառավարուած ենք մեր **Ազգային, եկեղեցական եւ համայնքային օրէնքներով**»⁵³ (ընդգծումը մերն է - Գ.Հ.): Դրանց ամբողջությունն է կազմել պատմական այդ ժամանակահատվածում մեր սահմանադրական մշակույթի բովանդակությունը: Վերջինիս էական առանձնահատկություններից է պետականության, «աշխարհիկ իշխանության» բացակայության պայմաններում «**ազգային օրենքների**»՝ որպես իրավական իրողության, գոյությունը: Այս հանգամանքը ներկայումս կարող է դժվար ընկալել լինել: Սակայն պատմական իրողություն է, որ «ազգային օրենքները» ընդունվել, գործել, բարեփոխվել և շարունակական դերակատարություն են ունեցել հայ հասարակական հարաբերությունների իրավակարգավորման գործում նաև պետականության կորստի պայմաններում: Դրանք հանդես են եկել որպես «վերականգնողական կորստի պայմաններում: Դրանք հանդես են եկել որպես «վերականգնողական» երևույթ: Ոչ ուղղակի, սակայն փոխաբերական համեմատություն կարելի է անցկացնել արդի միջազգային իրավունքի հետ, երբ միջազգային պայմանագրերի նորմերը ոչ միայն ազգային իրավական համակարգի մաս են կազմում, այլև դրանք ներպետական օրենսդրության նկատմամբ գերակա բնույթ ունեն: Պատմականորեն՝ մեր «ազգային օրենքները», ընդունված լինելով ոչ թե պետական իշխանության, այլ համազգային ներկայացուցչական մարմնի՝ ազգային-եկեղեցական ժողովի կողմից, ունեցել են գերակա բնույթ և, դարձյալ հարաբերական առումով, ոչ միայն ներկայացուցչական, այլ ինչ-

⁵² ՄՐՈՍՏԵՍ ԿԱՐԱՆԱՍՏԱՎԱՅԻ, 1969, *առաջաբան*, էջ XI:

⁵³ *Ազգային Սահմանադրություն Հայոց, Անթիլիաս, Լիբանան*, 1968, էջ 78:

մեկն այն էր, որ մեծապես կարևորվում էր օրենքի ու արդարադատության դերը հասարակական համերաշխության հաստատման, պետության կայուն զարգացումը երաշխավորելու գործում⁶⁶:

Օրինակ՝ Աղվենի սահմանադիր ժողովի բուն նպատակը, ինչպես նշել ենք, սահմանադրական կանոնների օգնությամբ հասարակության մեջ առկա «բազմաթիվ հակառակությունների» հաղթահարումն էր: Դրան հասնելու ճանապարհ է ընտրվում այնպիսի ընդհանուր կանոնների սահմանումը, որոնցից կբխեն հոգևորականների ու աշխարհականների գործողությունները, որոնք այլևս սահմանափակվում են սույն կանոններով: Վերջիններս Աստծու առաջ տիրոջն ու ծառային չեն տարբերակում («Կիրակի օրը տերն ու ծառան պետք է գնան մայր եկեղեցի, աղոթքներ ու հիշատակ կատարեն եկեղեցում...»), սահմանում են բարոյական համակեցության հստակ մոտեցումներ («Ոչ մի տղամարդ երրորդ պորտի ազգակցուհի կին չպետք է առնի և եղբոր կնոջ հետ չպետք է ամուսնանա»), հստակեցնում են լիազորությունների շրջանակները («Ազնվականներն առանց եպիսկոպոսի իրավունք չունեն քահանային հեռացնել կամ նշանակել՝ չնայած որ իրենց դաստակերտն է. եպիսկոպոսն էլ չպետք է առանց նրանց՝ ազատի կամ նշանակի...»): Մեկ տասնյակից ավելի նորմեր են սահմանվում աշխարհիկ ու հոգևոր այլ հարաբերությունները կանոնակարգելու համար:

Սահմանել կանոններ և սահման դնել գործողություններին, այն իրականացնել ներկայացուցչական ժողովի միջոցով⁶⁷ և ձեռք բերված փոխհամաձայնությունը վավերացնել Աղվանքի բոլոր ազնվականների կողմից ու «...գրության ավելի վավերական լինելու համար» կնքել Արքայի մատանիով՝ սրանք լոկ վկայություններ չեն հայ և համաշխարհային իրավունքի պատմության մեջ Սահմանադրություն երևույթի ու սահմանադրական մշակույթի հիմնատարների ծնունդի մասին: Մենք գործ ունենք առանձնահատուկ ուշադրության արժանի իրավափոխություններից հետ, երբ չափազանց հետաքրքիր ընդհանրություններ ենք տեսնում, օրինակ՝ 488 թ. Աղվանքում Սահմանադրության ընդունման անհրաժեշտության հիմնավորումների ու կարգի և 1787 թ. ԱՄՆի, 1791 թ. Լեհաստանի ու Ֆրանսիայի, հետագայում նաև՝ այլ երկրների սահմանադրությունների ընդունման միջև: Ինչպես վկայում է Խ. Սամուելյանը, ընդհանրապես հայ միջնադարյան իրականության մեջ «...Ազգային եկեղեցական ժողովներն իրենց վերապահում էին օրենսդիր կամ իրավադիր ֆունկցիաներ» (նշվ. աշխ., էջ 45):

⁶⁶ Մասնավորապես տես ՄԻՐՈՒՄՅԱՆ Կ., Հայ քաղաքական մտքի պատմությունից, էջ 108:
⁶⁷ Ինչպես վկայում է Խ. Սամուելյանը, ընդհանրապես հայ միջնադարյան իրականության մեջ «...Ազգային եկեղեցական ժողովներն իրենց վերապահում էին օրենսդիր կամ իրավադիր ֆունկցիաներ» (նշվ. աշխ., էջ 45):

Պատմականորեն կարելի է զուգահեռներ անցկացնել այս Սահմանադրության եւ Արիստոտելի կողմից ներկայացված «Աթենական հասարակարգի» (Աթենքի սահմանադրության) միջև⁶⁸: Հայտնի է նաև, որ Արիստոտելն իր տրամադրության տակ ունեցել է առնվազն 158 «հասարակարգ», որոնցում նկարագրված են եղել թե՛ հին հունական աշխարհի քաղաք-պետությունների, թե՛ հին աշխարհի այլ պետությունների հասարակարգերը՝ սկսած Կարթագենի պետական կառուցվածքից ու վերջացրած Հնդկաստանի «սահմանադրությամբ»: Սակայն այս գործերից մեզ է հասել միայն Աթենքի սահմանադրությունը, որը հայտնաբերվել է միայն 1890 թ., Եգիպտոսից Բրիտանական թանգարան բերված պապիրուսներում, որը 1891թ. հրատարակել է անգլիացի գիտնական Ֆ. Քենյոնը, իսկ վերջնականապես վերծանվել է անցյալ դարի սկզբներին: Ամենայն հավանականությամբ, Արիստոտելը միայնակ ի վիճակի չէր լինի այդ վիթխարի գործն անելու: Թերևս, այդ 158 սահմանադրություններն ուսումնասիրվել է Արիստոտելի հանձնարարությամբ ու անմիջական ղեկավարությամբ, իսկ դրանցից Աթենքինը գուցե հենց ինքն է գրել կամ խմբագրել: Համենայն դեպս, հին հեղինակներն առանց տատանվելու այս գործը վերագրում են Արիստոտելին:

Արիստոտելն այս վիթխարի գործը ձեռնարկել է հատուկ նպատակով, այն է՝ որ հետագայում, դրանց վերլուծության հիման վրա, գրի իր «Politica» վերնագրով հիմնարար աշխատությունը: Ինչևէ, մեզ հասած թեկուզ միայն այս «հասարակարգի» նշանակությունն անգնահատելի է թե՛ պատմական, թե՛ իրավագիտական, թե՛ իրավունքի պատմության, թե՛ բանասիրական ու այլ առումներով:

«Աթենական հասարակարգը» ինքնին բաժանվում է երկու մասի. առաջին քառասուն գլուխը նվիրված է Աթենքի Սահմանադրության պատմությանը, որն ամփոփված է 41-րդ գլխում (ցավոք, աշխատության սկիզբը չի պահպանվել): Երկրորդ մասում Արիստոտելը մանրամասն նկարագրում է Աթենքի՝ իր օրերի հասարակարգը կամ սահմանադրությունը: Արիստոտելը հիշատակում է աթենական Սահմանադրության տասնմեկ փոփոխություն, ընդ որում՝ Աթենքը բնակեցնող առասպելական Իոնի հասարակարգն այս տասնմեկի մեջ չի մտնում՝ համարելով այն ելակետային, որի առաջին, թեթևակի փոխողը, ըստ Արիստոտելի՝ նույնպես առասպելական Թեսևսն էր: Դրանից հետո գալիս է Դրակոնի սահմանադրությունը, երբ կազմվեց օրենքների առաջին ժողովածուն: Երրորդը Սոլոնի հասարակարգն էր, որից էլ սկիզբ է առնում «դեմոկրատիան»: Չորրորդը Պիսիստրատոսի տիրանությունն էր, հինգերորդը՝ Կլիսթենեսի սահմանադրությունը, որն ավելի դեմոկրատական էր, քան՝ Սոլոնինը: Վեցերորդը պարսկական պատերազմներից հետո հաստատված Արեոպագոսի խորհրդի իշխանությունն էր: Յոթներորդն Արիստիդեսի ուրվագծած սահմանադրությունն էր, որն Էփիալտեսը կատարելագործեց՝ տապալելով Արեոպագոսի բռնակալությունը: Ութերորդը չորս հարյուրի

⁶⁸ Տես ԱՐԻՍՏՈՏԵԼ, Աթենական հասարակարգը:

իշխանությունն էր, որին հետևեց իններորդ՝ վերականգնված դեմոկրատիան: Տասներորդը Երեսունի ու երկու տասի տիրանությունն էր: Տասնմեկերորդը վերջնականապես հաստատված դեմոկրատիան էր, որն արդեն տեր էր ամենայն ինչի ու ամենայն ինչ ղեկավարում էր քվեարկությամբ՝ թե՛ Հավաքում, թե՛ դատարաններում, ու այս անգամ արդեն գերագույն իշխանությունը մասնատված փոխանցված էր բոլոր տեսակի դատարաններին, այսինքն՝ գերագույն ու կենտրոնացված իշխանության մենաշնորհի չկար: Գերագույն իշխանությունը, այնուամենայնիվ, **Ժողովրդական հավաքին էր**, որը, փաստորեն, մշտական գործող մի հանրաքվե էր և, ինչպես նշում է Արիստոտելը՝ «...երբ դեմոկրատիան քվեարկելու զորություն ունի, ապա ինքն է հասարակարգի տերը»⁶⁹:

Հայ իրականության մեջ, ի դեմս կանոնական սահմանադրությունների, ոչ միայն որոշակի զարգացում ստացավ հին հունական ժողովրդավարական-իրավական մշակույթը, **այլև այն լրացվեց «քվեարկելու զորություն» ունեցող և հասարակական համաձայնության դրսևորում հանդիսացող նոր իրողությամբ՝ ի դեմս հատուկ հրավիրված Սահմանադիր ժողովի:**

ԺԸ դարի վերջին քաղաքակրթությունը պետության Հիմնական օրենքի ի հայտ գալը՝ Սահմանադրության անհրաժեշտությունը, կապեց հասարակական համաձայնության հենքի վրա երկրի կայուն և դինամիկ զարգացումը երաշխավորելու անհրաժեշտության հետ: Ըստ էության, նույն նպատակն է հետապնդվել նաև հայ իրականության մեջ վաղ միջնադարում: **Պատմությունը վկան է նաև այն իրողության, որ նման իրավական հենքի վրա, հասարակական համաձայնությամբ առաջնորդվելով, ձեռք են բերվել մեծ հաջողություններ, և երկիրը զարթոնք է ապրել, իսկ բռնության, «անհասկացողությունների», տարաբնույթ «հակառակությունների» տիրապետման պայմաններում ուղեկից են եղել անխուսափելի կորուստներն ու ավերածությունները:**

Մովսես Խորենացին Հայոց պատմությունն սկսում է «...մեր առաջին թագավորների և իշխանների անիմաստասեր բարքերի մասին» կշտամբանքի խոսքերով և արժանին է հատուցում նրանց, որոնց «...շարադրած գրվածքները կարդալիս **աշխարհական կարգերի գիպություն ենք ձեռք բերում և քաղաքական կարգեր ենք սովորում**»⁷⁰ (ընդգծումը մերն է - Գ.Հ.): Անտարակույս, այդ արժանիներից էր նաև Վաչագան Թագավորը, որի իմաստությունից քաղվելիք դասերն այժմեական հնչեղություն ունեն:

Չափազանց արժեքավոր են նաև Մատթեոս Ուռհայեցու վկայությունները, երբ խոսելով Աղվենի Կանոնական սահմանադրության ընդունման ժամանակաշրջանին առնչվող իրադարձությունների մասին, նշում է. «...Այն ժամանակներում էր, որ չորս մասի բաժանվեց սուրբ Գրիգորի Աթոռը ...Այն ժամանակներում էր, որ բանական ոչխարները շնաբարո դարձան, գազանները սիրտ ձեռք բերեցին և հանդգնեցին և սկսեցին հայրապետների երեսին

⁶⁹ Անդ, էջ 26:

⁷⁰ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, 1997, 1997, էջ 70:

հաչել: ...Սակայն նման տակնուվրայությունը և սրտմտությունը չկարողացան մուտք գործել Աղվենից երկիրը, որ կոչվում է Խորին աշխարհ Հայոց...»⁷¹:

Կրկին ու նոր տեսանկյունով անդրադարձ կատարելով սահմանադիր ժողովներին ու կանոնական սահմանադրություններին՝ կարող ենք ընդհանրացնել, որ հայ միջնադարյան իրականության մեջ գործ ունենք սահմանադրական մշակույթի կոնկրետ դրսևորումների, **սահմանադրականության կարևոր տարրերի՝ դրսևորման իրողության հետ**՝ անկախ պետականության առկայությունից կամ կորստից:

Ուշադրության է արժանի նաև օտարազգի հետազոտողների տեսակետը միջնադարյան հայ հասարակական հարաբերությունների առնչությամբ: Ինչպես նշում է Ի. Կոնիլերը՝ «Հայաստանի քաղաքական անյաջողությունն իր քաղաքային եւ իրաւագիտական կազմութեան հետ սերտ յարաբերութիւն ունի: Արդէն հին ժամանակներէն՝ թագաւորութեան օրերէն, դեռ Հայկազեան Հարստութեան ժամանակն, որ մինչեւ առասպելական նախաժամանակն կը հասնի, կար բազմութիւն մը գրեթէ՝ ինքնիշխան ժառանգական իշխաններու՝ նախարարաց, որոնք իրենց երկրի մէջ կատարեալ անկախ էին: Բայց թագաւորին հարկ տալու օրէնք մը կար, նաեւ պարտաւորութիւն մը պատերազմի երթալու անոր հետ, սակայն ասոր կը պակասէր ծանրագոյն նուիրականութիւն՝ աւատային ultima ratio ն, կուզեմ ըսել՝ եթէ մէկն զանց առնէր պարտքը, աւատը չէր կորուսաներ»⁷²: Ակնհայտ է, որ հասարակական համակարգի խիստ ապակենտրոնացումն իր մեջ լուրջ վտանգներ է պարունակել և նման պարագաներում կենտրոնաձիգ արժեքների դերը բացառիկ կարևորվել է: Հայ Առաքելական Եկեղեցու հետ մեկտեղ այդ հարցում բացառիկ են եղել նաև ազգային-եկեղեցական ժողովների ինքնուրույն դերն ու կանոնական սահմանադրությունների համախմբող նշանակությունը:

Միանշանակ է և այն, որ երբ հայ իրականության մեջ շեշտը դրվել է փոխհամաձայնությամբ ձեռք բերված կանոնների միջոցով ողջ հանրային կյանքը կարգավորելու վրա, ակնառու առաջնթաց է գրանցվել բոլոր ոլորտներում: Թեկուզ սաղմնային վիճակում, սակայն սահմանադրական մշակույթը մեր լինելության ու զարգացման համար առանցքային նշանակություն է ունեցել դեռևս մարդկային հանրության պատմության արշալույսին: Հակառակը, անհամաձայնությունները կամ դրանք բռնությամբ հաղթահարելու փորձերն են դարձել անհաջողությունների պատճառ: Դարերի կշիռ ունեն մեծ Քերթողահոր խոսքերն Արշակունյաց թագավորության կործանման առիթով հնչեցրած ողբում, ուր որպես հիմնական պատճառներ շեշտադրվում են. «...վրդովվեց խաղաղությունը, արմատացավ անկարգությունը, խախտվեց ուղղափառությունը, հիմնավորվեց տգիտությամբ չարափառությունը»⁷³: Խորենացու ընդհանրացումները բացառիկ կարևոր նշանակություն ունեն և լուրջ դասեր են

⁷¹ ՄԱՏԹԵՈՍ ՈՒՐՀԱՅԵՅԻ, 1991, էջ 247:

⁷² ԳՈՒԵՐ, *Իրատնք Հայոց*, էջ 3:

⁷³ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, 1997, էջ 275:

բովանդակում, քանի որ, ինչպես արդարացիորեն նշում է Ռ. Միրումյանը՝ «Ի տարբերություն Մետրոդորոս Սկեպսացու, որը մոդելավորում է հայերի ապագան նրանց ներկայի իմաստավորման հիման վրա, Խորենացին կանխորոշում է հայ ազգի ապագան նրա անցյալի արժևորմամբ, քանզի անցյալն է գտնում ազգի ապագայի նախագծի՝ ազգային պետականության վերականգնման անհրաժեշտության հիմնավորման հիմքը»⁷⁴:

Կրկին անդրադարձ կատարելով ազգային-եկեղեցական ժողովների կողմից կանոնական սահմանադրությունների ընդունման իրողություններին, անհրաժեշտ ենք համարում շեշտել, որ Քրիստոնեությունը պետական կրոն ընդունելուց հետո, երբ հոգևոր ու աշխարհիկ կյանքի կանոնները հիմնականում համատեղ են սահմանվել, ամենաբնորոշ և ուշադրության արժանի հանգամանքներից է այն, որ **իրավական կարգավորումների հիմքում դրվել է հասարակական համաձայնության գործոնը**, որը սահմանադրական մշակույթի առանցքային դրսևորումներից է: Հասարակության ներսում հարաբերությունները կանոնակարգվել են ժողովական մակարդակում ձեռք բերված համաձայնությամբ և ոչ թե՛ պարտադրանքի ու միանձնյա թելադրանքի ուժով: Այս իրողությունն ըմբռնելու բանալին մեզ առաջին հերթին տալիս է Մովսես Խորենացին՝ Աշտիշատի ժողովի առնչությամբ վերոնշյալ իր հիշատակությամբ (Մեծն Ներսեսը «...եպիսկոպոսների և աշխարհականների ժողով գումարեց, կանոնական սահմանադրությամբ հաստատեց ողորմածությունը, արմատախիլ արեց անգթությունը...»⁷⁵): Արդեն նշել ենք, որ այս ժողովն արգելեց ամուսնությունը մերձավոր ազգականների միջև, դատապարտեց նենգությունը, քսությունը, ագահությունը, որկրամոլությունը, հափշտակությունը, արվամոլությունը, բամբասանքը, մոլի հարբեցողությունը, ստախոսությունը, պոռնկությունը, արյունահեղ սպանությունը, ինչպես նաև պարտավորեցրեց նախարարներին գթասրտությամբ վարվել աշխատավորների հետ, իսկ ծառաներին՝ հնազանդ լինել իրենց տերերին: Որոշվեց տկարների համար կառուցել հիվանդանոցներ, որբերի ու այրիների համար՝ որբանոցներ ու այրիանոցներ, օտարների ու հյուրերի համար՝ հյուրանոցներ, դրանք պահելու համար սահմանվեցին տուրքեր ու հարկեր: Որոշվեց երկրում լուսավորություն տարածելու նպատակով Հայաստանում բացել հունարեն և ասորերեն լեզուներով դպրոցներ (նպատակը երկրի ներսում կրթություն տալը և այդ նպատակով երիտասարդների արտահոսքը կասեցնելն էր): Այս բոլորն իրենց հերթին ստեղծում էին նոր միջավայր ու խթան՝ սահմանադրական մշակույթի հետագա զարգացման համար:

Տգիտությամբ չարափառությունը չհիմնավորելու համար հայ միջնադարյան պատմությունն ունի նաև այլ ծանրակշիռ վկայություններ՝ հասարակական համաձայնության արդյունք հանդիսացող իրավական կանոններին հետևելու շեշտադրումներով: Այս առումով հատկապես առանձնանում

⁷⁴ Միրումյան Ռ. Ա., Պարմափիլիսոփայական հայեցակարգերը, էջ 42:

⁷⁵ Մովսես Խորենացի, 1997, էջ 224-225:

է Հայոց Կաթողիկոս Հովհաննես Օձնեցու (Հովհան Իմաստասեր Օձնեցի) Կանոնագիրքը (հաստատվել է Դվինի 2 ժողովում 719 թ.): Ինչպես իրավացիորեն վկայակոչում է Ռ. Ավագյանը, համարձակ կարելի է ասել, որ Հովհան Իմաստասեր Օձնեցին աշխարհում առաջիններից մեկն էր՝ բյուզանդական կայսր Փլավիոս Հուստինիանոսից (482-565 թթ.) հետո և առաջինը՝ Հայաստանում, որ իրականացրեց հայկական «Corpus juris canonici»-ի համակարգումը, օրենքների սի ժողովածու, որ գոյություն է առնում հիերոկրատիան գլխավորող կաթողիկոսից և բովանդակում է հայ եկեղեցական ժողովներում վավերացրած և ընդունված կանոնադրությունները⁷⁶: Հայոց Կանոնագիրքը բացառիկ երևույթ է ամենից առաջ այն առումով, որ այն ամփոփեց սահմանադիր բնույթ ու նշանակություն ունեցող կանոններ և իր ժամանակի համար դարձավ IV-VIII դարերին բնորոշ հայ սահմանադրական մտքի յուրատեսակ խտացում: Կանոնագիրքը հավաստեց նաև, որ կանոնական սահմանադրությունները բովանդակել են հստակ արժեքային հենքի վրա խարսխված ու կենսունակ նորմեր, որոնք իրենց թե՛ իրավակիրառական նշանակությամբ և թե՛ որպես հասարակական վարքագծի հիմնարար կանոններ, մեծ դեր են կատարել ազգի համահավաք գոյի կազմակերպված ընթացքը երաշխավորելու համար: Կանոնագիրքը, համատեղելով ու ներդաշնակելով արդեն իսկ եղած կանոնները, շեշտելով դրանց կարևորությունը տվյալ ժամանակի ու ապագայի համար, լինելով առաջին համահավաք իրավական փաստաթուղթը մեր ժողովրդի պատմության մեջ՝ որակապես նոր աստիճանի բարձրացրեց հայ սահմանադրաիրավական մշակույթը և գերակա իրավանորմերի դերը հանրային կյանքում, հոգևոր ու աշխարհիկ հարաբերություններում⁷⁷: Այն բացառիկ դեր կատարեց հայ իրավունքի ու իրավամտաճողության հետագա զարգացման գործում:

Կանոնագրքի իրավափիլիսոփայական հիմնական առանձնահատկություններից է այն, որ շեշտը դրվում է մարդկային էության որակների վրա: Մարդն իր արժանապատվությամբ և սոցիալական դերով դիտվում է որպես բարձր արժեք, և իրավակարգավորման գլխավոր խնդիրն է, ինչպես նշում է Վ. Հակոբյանը՝ «խրատի, բարոյական դատապարտման և կամ ապաշխարության միջոցով կանխել մարդկանց համակեցության կանոնների հնարավոր խախտումները»⁷⁸: Նման իրավամտաճողությունը, անտարակույս, վկայում է քաղաքակրթական բարձր որակների և իրավական մշակույթի հիմքում ընկած ծանրակշիռ արժեքների մասին: Միանգամայն իրավացի է Վ. Վարդանյանը՝ շեշտելով, որ «Օձնեցու զորավոր միտքն ու իմաստությունը կոփե-

⁷⁶ ԱՎԱԳՅԱՆ Ռ. Հ., Հայ իրավական մտքի գանձարան, հտ. 1, էջ 144:

⁷⁷ Հովհան Իմաստասեր Օձնեցի կաթողիկոսը ոչ միայն մշակեց իրավական մեծ արժեքներ կայացնող 32 կանոնները, այլև մեկ ժողովածուի մեջ ամբողջացրեց 24 կանոնախումբ և կազմեց «Կանոնագիրք Հայոցը», որը հաստատեց Դվինի 2 ժողովը 719 թ.: Ժ դարի կեսից այն համալրվում է 26 նոր կանոնախմբերով, իսկ ԺԷ դարում «Հայոց Կանոնագիրքն» արդեն ընդգրկում է 98 կանոնախումբ:

⁷⁸ Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Ա, էջ XII:

մը մերն է - Գ.Հ.), «Ոչ ոքի մի՛ գրկեք եւ մի՛ նեղեք աղքատներին ու տնանկներին...», «Ձեր երկրի վրայ չար եւ անիրաւ գործավարներ եւ գաւառապետեր մի՛ նշանակեք...», «Անիրաւութեամբ մի՛ դատեք որեւէ մէկին, այլ ուղիղ դատաստան արեք...», «Մի անտեսեք այրու եւ աղքատի իրաւունքները...» եւ այլն⁸⁶։ Ուշադրության են արժանի Շնորհալու մոտեցումները միայն օրենքով դատելու, օրենքի հետադարձ ուժի, պատասխանատվության աստիճանի ու պատժի համաչափության և բազմաթիվ այլ իրավական հիմնահարցերի վերաբերյալ («...չլինի, որ բարկութիւնից դրդուած եւ անարդար իրաւունքով որոշում տաք՝ կամ մէկին պատժեք, կամ մահուան վճիռ կայացնէք, քանզի Նոր օրէնքը այս բանը չի թոյլատրում, իսկ Հին օրէնքը թէւ թոյլատրում է իւրաքանչիւրին պատժով կամ մահուամբ դատել, բայց ոչ՝ անտեղի, այլ՝ ըստ յանցանքների արժանի լինելու»⁸⁷)։ Ավելին, ողջ պատվիրանների հենքը մարդն է՝ իր բարոյական կերպի, հոգևոր անաղարտության, բանական գոյի իմաստավորված կազմակերպման անհրաժեշտությամբ։

Բերված վկայություններից անառարկելիորեն հետևում է, որ հայ միջնադարյան իրականության մեջ հասարակական համաձայնության արդյունք է եղել ոչ միայն օրենքի ու կանոնների ընդունումը, այլև ակնհայտ է, որ տարաբնույթ գործոններով պայմանավորված՝ առանձնակի կարևորվել է դրանց անհրաժեշտությունը և հասարակական նման պահանջն ու անհրաժեշտ գիտակցությունն է դրվել այդ կանոնների սահմանման հիմքում⁸⁸։

Իրավական մտքի բացառիկ օրինակներից մեկը հանդիսացող՝ Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքի» (1184 թ.) ստեղծման հիմնական պատճառներից է եղել նաև այն, որ «... չարն ընդհանրապես զորացել է և նա հանգեցրել է «զբնաւորականն ի մեզ արէնս» կամ «զգիտութիւնն, որ ի բնութենէ ունէաք»։ Նույն այդ չարը, որ վերածվել է հոգու անկատարության, վերացրել է կատարելությունը և վշտակցության, սիրո փոխարեն դրել ատելությունը։ Դատաստանագիրքը պետք է նպաստի վերականգնելու բնական օրենքի զգացողությունը, կատարելությունը, և ատելությունը միմյանց նկատմամբ փոխարինի վշտակցությամբ ու սիրով»⁸⁹։ Դրա հետ մեկտեղ, նա պահանջում է, որպեսզի դատավորը լինի «...չափահաս, հմուտ, քաջուսումն, հանճարեղ, գիտուն, օրէնսգէտ, բարի, առաքինի, աննախանձ, ուշիմ, զգաստ, անաչառ, խիստ, անկաշառելի, համբերող»⁹⁰։

⁸⁶ Ս. ՆԵՐՍԵՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ, *Թուղթ ընդհանրական*, 1991, էջ 103-123։

⁸⁷ Մասնավորապես տես անդ, էջ 112։

⁸⁸ Հովհաննիսյանն իրավացիորեն շեշտում է, որ «...օտար և ազգային կանոնախմբերը հնարավորություն են ընձեռում ուրվագծելու հայ ընտանեկան, քրեական, քաղաքացիական իրավունքների կարևոր ինստիտուտները, պատկերացում կազմելու այն մասին, թե ինչպես էր Հայ վանքների կարևոր ինստիտուտները, պատկերացում կազմելու այն մասին, թե ինչպես էր Հայ եկեղեցին իրականացնում «գործակալութեան մեծի դատարարութեան» գործունեությունը, ինչպես թագավորության գոյության, նույնպես և պետականությունից զրկվելու ողջ շրջանում» (տես ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ Ս. Հ., *Իրավունք և դատավարություն*, էջ 482)։

⁸⁹ ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇ, *Գիրք դատաստանի*, 1975, էջ ԺԴ։

⁹⁰ ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇ, *Դատաստանագիրք*, 1880, էջ 130։

Մխիթար Գոշը «Նախադրության» Բ գլխում Դատաստանագիրքը գրելու անհրաժեշտությունը բացատրում է հետևյալ պատճառով։

Առաջին, մեզ՝ հայերիս, բազում անգամ պարսավել են թե՛ այլադավանները և թե՛ քրիստոնյաները, որ մենք գրավոր դատաստան-դատաստանագիրք չունենք։

Երկրորդ, չարությունը մարդկանց մեջ, չարն, ընդհանրապես, զորացել և «զի զգիտութիւնն որ ի բնութենէ ունէաք չարութիւնն շիջոյց, եւ զկատարեալ ստեղծումնն մեղքն անկատար գործեաց, եւ զսէրն եւ զվշտակցութիւնն ատելութիւն խափանեաց» /Դատ., էջ 10/։

Երրորդ, ծովության պատճառով մարդիկ չեն վարժվում օրենսգիտության մեջ, անգիտակ են օրենքներին, հետևապես նրանց որոշումներն էլ ճիշտ չեն կամ շեղվում են օրենքից, ուստի «վասն այնորիկ կամեցաք գրով դատաստանիս զնոսա իբրեւ ի քնոյ զարթուցանել» /նույն տեղը/։

Չորրորդ, Մովսիսական օրենքը, մարգարեների խոսքը և Ավետարանը, մեկ անգամ արդեն գրված լինելով, այդպես էլ մնացել են անշարժ, քարացած, մինչդեռ մարդկանց վարքն ու բարքը տարբեր են և փոփոխվում են՝ ըստ ժամանակի, ըստ ժողովրդի և ըստ աշխարհաց։ Հետևաբար, այնպիսի դատաստանագիրք է պետք, որ արտահայտի այդ փոփոխությունները։

Հինգերորդ, առաջ Սուրբ Հոգին ներգործում էր մարդկանց վրա և նպաստում ճշմարիտ դատաստան կատարելուն, և Հոգին էր օրենք՝ գրված մարդկանց սրտերի մեջ, ուստի գրավոր օրենքի կարիքը չկար։ Այժմ, երբ Սուրբ Հոգին այն ազդեցությունը չունի, և մարդիկ «վրիպել են» քրիստոնեական եղբայրասիրությունից, ուղղամտությունից և «վասն այնր պատճառի հարկեցաք գրել» Դատաստանագիրքը։

Վեցերորդ, դատական գործերը վճռական են նաև երդմամբ, բայց աճել է չարությունը մարդկանց մեջ, և նրանք, չնայած որ երդումն արգելվել է Աստծո կողմից, այդուհանդերձ, տեղի և անտեղի երդվում են և հաճախ՝ սուտ։ Խախտված օրինական կարգը վերականգնելու նպատակով գրվեց Դատաստանագիրքը։

Յոթերորդ, Դատաստանագիրքը գրվում է, որպեսզի հայերն այլևս չդիմեն այլազգի դատարանին։

Ութերորդ և ամենակարևոր պատճառներից մեկը. «տեսանեմք զի այժմ ոմանք յեպիսկոպոսաց եւ ի վարդապետաց եւ ի քահանայից եւ ի գլխաւոր աշխարհականաց եւ իշխանաց զի աչառանօք եւ կաշառօք եւ տգիտութեամբ թիրեն զուղիղ դատաստանն։ Վասն որոյ սակաւօք դրոշմել կամեցաք զգիրս դատաստանի, զի լիցի ի յանդիմանութիւն այնպիսեացն եւ յուղղութիւն» /Դատ., էջ 12/, այսինքն՝ դատաստանագիրքը պետք է օրինականություն և կարգունկնոն հաստատեր, որպեսզի արդարադատությունը լիներ անաչառ, անկաշառ և արդարացի։

Ուշագրավ են նաև մյուս պատճառները, սակայն վերը նշվածն աներկբայորեն վկայում է, թե պատմական տվյալ ժամանակաշրջանը՝ 12-րդ դա-

րը, որքան խորն է զգացել դատաստանագրքի անհրաժեշտությունը՝ հայոց պետականության վերականգնման և հասարակական կյանքում կանոնն ու կարգը հաստատելու համար:

Առանձնահատուկ ուշադրության է արժանի այն հանգամանքը, որ Մխիթար Գոշի իրավաքաղաքական հայեցակարգը խարսխվել է բնական (աստվածային) իրավունքի տեսության վրա, որի հիմնական սկզբունքներն են՝ մարդկանց հավասարությունը (Աստծո առջև), ազատությունը, ապրելու իրավունքը, սեփականության անձեռնմխելիությունը և այլն: Հետևաբար՝ **դրական իրավունքը պետք է բխեցնել բնական իրավունքի սկզբունքներից, որոնք մնայուն են ու անփոփոխ**⁹¹, իսկ դրական իրավունքն ստեղծվում է մարդկանց կողմից և դրա վրա իրենց կնիքն են դնում ժամանակն ու կոնկրետ հասարակական պայմանները⁹²: Իրավունքի և օրենքի հասկացությամբ տարբերությունների նման խոր ընկալումը նույնիսկ մեր օրերում է բացակայում: Բացառիկ կարևոր ընդհանրացումներից մեկն էլ այն է, որ ըստ Մխիթար Գոշի՝ յուրաքանչյուր ժողովուրդ և երկիր պետք է ունենա սեփական օրենսդրություն ու իրավական նորմեր, ընտրել դատաստանն «...ըստ ժամանակի, եւ ազգի, եւ աշխարհաց»⁹³: Ըստ Վ. Բաստամյանի՝ Մխիթար Գոշը «...լաւ գիտէր՝ դատաստանագիրքը յօրինում է ժողովրդի համար, որ՝ նա պիտի պարունակէ իւր մէջ ժողովրդի գաղափարը եւ հայեացքը իրաւաբանական յարաբերութեանց վերայ, որ՝ նա պիտի զարգանայ եւ կատարելագործուի ժողովրդի իրաւաբանական եւ, առհասարակ, մտաւոր զարգացման հետ միասին»⁹⁴:

Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքը հիմք հանդիսացավ 1518 թ. լեհա-հայոց դատաստանագրքի կազմման համար, երբ լեհական կառավարության կողմից այստեղ բնակվող հայերին դատական ինքնավարություն արտոնվեց⁹⁵:

ԺԲ դարի հայ իրավական մտքի կարևոր որակներ են դրսևորվել նաև Ներսես Լամբրոնացու (1153-1198) մոտ: Ինչպես բնական աշխարհում, այնպես էլ սոցիալ-քաղաքական ու բարոյական ոլորտներում **ամեն ինչ համապետ էլ սոցիալ-քաղաքական ու բարոյական ոլորտներում ամեն ինչ համարելով հարաբերական**՝ Լամբրոնացին միաժամանակ գտնում էր, որ մարդիկ ի վերուստ օժտված են ընտրության (կամքի) ազատությամբ, ուստի ամբողջությամբ պատասխանատու են իրենց բոլոր գործողությունների, արարքների ու դրանց հետևանքների համար: Նա չափազանց կարևորում էր դատարակության դերը հասարակության մեջ առկա անօրինականությունների և անարդարությունների հաղթահարման ու վերացման գործում: Գտնում էր և անարդարությունների հաղթահարման ու վերացման գործում: Գտնում էր նաև, որ հասարակության մեջ եղած թերությունների անտեսումն ու քողարկումը հանգեցնում են առկա սխալների և արատների խորացման:

⁹¹ Ըստ Մխիթար Գոշի՝ բնական օրենքը «...յայտնի է ամեն մարդուն բնագոյմամբ եւ չէ կարօտ գրաւոր սահմանադրութեան» (ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇ, *Դատաստանագիրք*, 1880, էջ 94:
⁹² Տե՛ս ՄԻՐՈՒՄՅԱՆ Կ., *Հայ քաղաքական մտքի պատմությունից*, էջ 174-176:
⁹³ ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇ, *Գիրք դատաստանի*, 1975, էջ 3:
⁹⁴ ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇ, *Դատաստանագիրք*, 1880, էջ 93:
⁹⁵ Այդ դատաստանագիրքը լատիներեն թարգմանությամբ ներկայացվել է լեհաց Սիգիզմունդ Ա թագավորին և մի շարք փոփոխություններով ու լրացումներով հաստատվել նրա կողմից 1519 թ. (տե՛ս ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ Վ., *Կամենեց-Պոդոլսկ*, էջ 54-55):

Կամայականությունների ու օրինազանցությունների դեմ պայքարին էր կոչված նաև Սմբատ Սպարապետի Դատաստանագիրքը (1265 թ.), որը ԺԳ-ԺԴ դարերում գործնական խոշոր նշանակություն ունեցավ Կիլիկյան հայ պետականության ամրապնդման ու հզորացման գործում⁹⁶: Ընդ որում, հետազոտողներն իրավացիորեն նշում են, որ եթե Մխիթար Գոշի իրավական գիտակցությունն ու ստեղծած համակարգը ոչ միայն ելնում են բնական իրավունքի տեսությունից, այլև ներթափանցված են դրանով, ապա Սմբատ Սպարապետը, թեև ելնում է բնական իրավունքի սկզբունքներից, այդուհանդերձ, նրա ստեղծած համակարգը լիովին վերաբերում է դրական իրավունքի ոլորտին⁹⁷:

ԺԴ դարի հայ իրավական միտքը՝ հանձին Գրիգոր Տաթևացու (1346-1409), առանձնահատուկ կարևորեց մարդ-հասարակություն փոխհարաբերության խնդիրը և առաջադրեց այն հայեցակարգային մոտեցումը, որ համապետական կարևորագույն խնդիրները (երկրի բարեկարգման, խաղաղության ու պատերազմի և այլն) պետք է լուծվեն **հավաքական բանակա-նությամբ և հավաքական կամքով**: Ընդ որում, որպես իրավունքի սուբյեկտ հանդես է գալիս ոչ թե ինքնակալ միապետը, այլ՝ ժողովուրդը, նրա միասնական կամքը: Միապետը, այս հայեցակարգի համաձայն, զրկվում է միահեծան իշխանությունից, համապետական խնդիրները միանձնյա լուծելու իրավունքից: Իրավացի են այն հեղինակները, որոնք գտնում են, որ տվյալ դեպքում գործ ունենք սահմանադրական միապետության որակների հետ⁹⁸: Տաթևացին նույնպես տարբերակում է «աստվածային իրավունքը» և դրական իրավունքը, որն ամրագրված է օրենսդրական զանազան փաստաթղթերում: Աստվածային օրենքներն անփոփոխ են ու բացարձակ, դրանց առջև բոլոր մարդիկ հավասար են: **Դրական իրավունքի նորմերը պետք է խարսխված լինեն և բխեն աստվածային օրենքներից**՝ ճշմարիտ արտացոլելով հասարակական-քաղաքական իրականությունը⁹⁹: Տաթևացու իրավափիլիսոփայական հայացքներում ակնհայտ առանձնանում են այնպիսի եզրահանգումներ, որոնք ներկա չափանիշներով սահմանադրական սկզբունքների դեր ու նշանակություն ունեն:

Դարեր շարունակ մեր ինքնության կարևոր որակներից ու հայ իրավամտածողության էական հատկանիշներից է եղել այն, որ «անօրինությունների» դեմ պայքարի ու «սիրով ապրելու» հիմնական միջոցը «Աստծուն ցանկալի ու եկեղեցուն կյանքի կոչելու գործում պիտանի օրենքներն» են, «մարդու բանական բնությանը» հարիր կանոնները¹⁰⁰, որոնց «հնազանդելու» և դրանք

⁹⁶ Տե՛ս ՍՄԲԱՏ ՄՊԱՐԱՊԵՏ, *Դատաստանագիրք*, 1958, էջ 195:

⁹⁷ Մասնավորապես տե՛ս ՄԻՐՈՒՄՅԱՆ Կ., *Հայ քաղաքական մտքի պատմությունից*, էջ 240:

⁹⁸ Անդ, էջ 215:

⁹⁹ Տե՛ս ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՎԱՑԻ, 1729, էջ 12:

¹⁰⁰ Վերլուծաբանների ուշադրության է արժանացել այն հանգամանքը, որ միջնադարյան հայ իրավաբանական վրա հոգևոր արժեքների ազդեցությունը մեծ է եղել: Օրինակ՝ Իս. Սամուելյանը նշում է, որ «Մխիթար Գոշի հայացքով՝ իրավունքը էթիկական մի հասկացություն է. իրավունք և

ամուր պահելու հասարակական կամքն ու պատրաստակամությունը նույնպես կարևորվել են¹⁰¹: Այս իրավափոխությունն է ընկած նաև Դվինի (2, է դդ.), Պարտավի (Ը դ.), Սիսի (1243 թ.), Ձագավանի (1268 թ.), Երուսաղեմի (1651 թ.) ժողովների որոշումների հիմքում:

Պետականության դարավոր կորուստը, արտաքին գործոնների շարունակական ազդեցությունը հնարավորություն չեն տվել իրավամտաժողովության այս հարուստ ժառանգությունը սահմանադիր ժողովի միջոցով մարմնավորել երկրի միասնական ու ամբողջական սահմանադրության մեջ: Պատմական անցած ողջ ժամանակաշրջանի համար բնորոշ են եղել սահմանադրական մշակույթի ներկա ընկալումների տեսանկյունից ոչ ամբողջականացված դրսևորումները: Սակայն հնարավոր չի եղել կաղապարել մտքի թռիչքը: 1773 թ. Հնդկաստանի Մադրաս քաղաքում հայր և որդի Շահամիրյանները նախաձեռնում և 1788 թ. ավարտին են հասցնում իրավունքի բացառիկ մի հուշարձան՝ իրենց երազած անկախ Հայաստանի՝ 521 հոդվածից կազմված Սահմանադրությունը, որն անվանեցին «Որոգայթ փառաց»: Այս աշխատասիրությունը հասարակական-իրավական մտքի պատմության եզակի ձեռքբերումներից է, որում որոշակի համակարգով առաջադրված գաղափարները, տեսական խոր ընդհանրացումների արդյունք լինելուց զատ, միջազգային սահմանադրական զարգացումների անկյունաքարային արժեք են: Աշխատության հենց անվանումը, սահմանադրական իրավունքի ճանաչված պրոֆեսոր Դոմինիկ Ռուսոյի գնահատմամբ, իրավական ամբողջ մի տեսություն է: Այս Սահմանադրությունը կոչված էր երաշխավորելու «...ազատությունը պահպանելու հնարավորություն» և ստեղծելու «...անճողդարելի որոգայթ՝ բոլոր վատթար մարդկանց համար, որպեսզի հարկադրված լինեն մտնելու օգտաշատ գործողության լծի տակ»¹⁰²: Այն պետք է անկյունաքարային նշանակություն ունենար արդար օրենքներով կառավարվելու, բնական իրավունքով ու արդարությամբ առաջնորդվելու համար¹⁰³:

Անհրաժեշտ ենք համարում առանձնահատուկ շեշտել այն կարևոր իրողությունը, որ XVIII դարում հայ սահմանադրական մշակույթը հենվում էր իրավունքի գերակայության սկզբունքի, բնական իրավունքների առաջնայնության գիտակցության, իշխանությունների բաժանման ու հավասարակշռման, սահմանադրական գործառույթների, հակակշիռների ու զսպումների ներդաշնակության երաշխավորման վրա: «Որոգայթ փառացը» ոչ թե եվրոպական իրավական մտքի ներազդեցության արձագանք էր, այլ այն իրավա-

բարոյականություն ասած բաներն անանջատ առումներ են. նրանք կազմում են մի ամբողջություն, իրար համակերպված միասնություն» (ՍԱՄՈՒԵԼՅԱՆ ԻՄ., *Հին հայ իրավունքի պատմությունը*, հտ. I, էջ 87):

¹⁰¹ Ի դեպ, ինչպես Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի, այնպես էլ հետագայում ծնված իրավական կոթողներից շատերի (այդ թվում՝ 1760-ականներին ստեղծված և 1135 հոդված բովանդակող՝ Աստրախանի հայոց դատաստանագրքի) համար հիմնական աղբյուրներից մեկը հայ ժողովրդի սովորության իրավունքն էր (տե՛ս *Դատաստանագիրք Աստրախանի Հայոց*, 1967, էջ ԾԴ):

¹⁰² *Որոգայթ փառաց*, 2002, էջ 15:

¹⁰³ Անդ, էջ 16:

ճանաչողական և գիտամեթոդաբանական առումով յուրովի ընդհանրացնում է Աղվենի, Աշտիշատի, Շահապիվանի, Դվինի, Պարտավի և այլ ժողովների, Հովհաննես Օձնեցու, Հովհաննես Սարկավագի, Դավիթ Ալավկա որդու¹⁰⁴, Մխիթար Գոշի, Ներսես Շնորհալու, Ներսես Լամբրոնացու, Սմբատ Սպարապետի և հայ հասարակական-իրավական մտքի էլի շատ ու շատ այլ երախտավորների բեղմնավոր գործունեության արդյունքները: Մեծ ընդհանրացում է բովանդակում Շահամիրյանների Սահմանադրության 389 հոդվածը, որում ամրագրվում է. «Օրենքի ամեն հոդված պարունակում է բազմաթիվ մանրամասներ, որոնք կարող են բացատրվել իմաստուն մարդկանց կողմից: Օրենքի մասին բոլոր բացատրությունները, եթե օգտակար նպատակ ունեն և հաճո են Հայոց տան ցանկությանը¹⁰⁵, պետք է պատվի արժանանան, բայց ոչ՝ այն բացատրությունները, որոնք դեմ են մարդու բնությանը»¹⁰⁶: Այստեղ ոչ միայն օրենքի մեկնաբանման դասական կանոն է սահմանվում, այլև շեշտվում է, որ դրա հիմքը մարդու բանական բնությունն է: Ընդգծենք, որ ժամանակակից սահմանադրական իրավունքի համար նույնպես ելակետայինը մարդու բնական իրավունքներն ու ազատություններն են:

Անդրադարձ կատարելով ժողովրդի իշխանության, իրավունքի գերակայության, ներկայացուցչական ժողովրդավարության, իշխանությունների բաժանման ու հավասարակշռման, գործառույթային անկախության, սոցիալական պաշտպանվածության, ընդհուպ՝ սահմանադրական արդարադատության և սահմանադրական բազմաթիվ այլ հիմնարար սկզբունքների, առաջին անգամ հայ իրականության մեջ ներկայացվում է սահմանադրական իրավունքի նորմերի ամբողջական ու կանոնակարգված համակարգ՝ ոչ միայն ընդհանրացնելով հայ և համաշխարհային իրավական մտքի ձեռքբերումները, այլև՝ պետական նոր մտածողության սկիզբ դնելով: «Իրավունքի և արդարադատության ծառի պտղաբերումները» միայն կարող են «արդար կառավարությունների» բարեպաշտ գործելակերպի հիմքը դառնալ՝ արդարության ու օրինականության մեջ փնտրելով անհատի ու հասարակության երջանկությունը, ելակետ ունենալով «...օրենքով ու արդարությամբ մեր կյանքը վարելու» հրամայականը սա է «Որոգայթ փառացի» մեծագույն պատգամը: Որպեսզի «...մեր կյանքը վարենք իբրև բանական և արժանապատիվ մարդ... մենք պետք է մեզ համար ընտրենք վարք, կարգ ու օրենք»¹⁰⁷, չառաջնորդվենք «...անկարգությամբ ու անօրինությամբ», կարողանանք «...միախումբ հավաքվել՝ լսելու իրավունքի մասին, կազմելու օրենքներ...»¹⁰⁸: Որքան դիպուկ ու հստակ

¹⁰⁴ Դավիթ Ալավկա որդու «Կանոնական օրենսդրության» մասին Մանուկ Աբեղյանը նշում է, որ «...այդ երկն իր տեսակով մի նոր բան է եղել մեր հին գրականության պատմության մեջ, և այդ նորն էլ ծնունդ է նոր մտավոր հոսանքի» (տե՛ս ԱԲԵՂՅԱՆ Մ., *Հայոց հին գրականության պատմություն*, էջ 85):

¹⁰⁵ Հայոց տունը ներկայացուցչական օրենսդիր մարմին էր, ուստի օրենքի մեկնաբանությունը չէր կարող հակասել օրինաստեղծ մարմնի կողմից դրա հիմքում դրված իրավական բովանդակությանը:

¹⁰⁶ *Որոգայթ փառաց*, 2002, էջ 192:

¹⁰⁷ Անդ, էջ 20:

¹⁰⁸ Անդ, էջ 35:

Չխորանալով վերջինիս բաղադրատարրերի վերլուծության մեջ, քննարկվող նյութի առումով ցանկանում ենք առանձնացնել ու շեշտել հատկապես պետության իրավական մշակույթի կարևորությունը: Ինչպես կտեսնենք նաև ստորև, սահմանադրականությունն ինքնին մշակութային երևույթ է¹²⁰: Անառարկելի է նաև, որ իրավական մշակույթն ազգային-պետական մշակութային խորապատկերի անբաժանելի մասն է: Համոզվեցինք նաև, որ պատմականորեն հայ իրավական մշակույթն ուշագրավ ու համամարդկային ընդգրկման հուշարձաններ է թողել: Սակայն իրավական մշակույթը, լինելով ազգային մշակույթի օրգանական մաս, հիմնականում **կտրված է եղել ազգային-պետական մշակութային միջավայրից**, որը պարզապես չենք ունեցել պետականության կորստի շրջանում:

Պետականության կայացման ներկա առաջնահերթություններին պետք է դասել սահմանադրաիրավական այնպիսի մշակույթի ձևավորումը, որը սնվելով դարերի կուտակած մնայուն արժեքներից, հասարակական համաձայնության ու համերաշխության միջավայրի ստեղծման, մարդու՝ աստվածային պատվիրաններով ապրելու կանոնական սկզբունքներից, հիմք կծառայի անհատի քաղաքացիական որակների կազմավորման ու ամրապնդման համար, կդառնա իրավական ժողովրդավարության հաստատման նախադրյալ: Ժողովրդավարության հաստատումն ինքնին բավարար ու ինքնանպատակ չէ: Այն **պետք է լինի իրավական, սահմանադրական ժողովրդավարություն՝ համակարգին հաղորդելով ամբողջականություն և ազատական անհրաժեշտ որակներ**:

Երկրում սահմանադրականության հաստատման համար անհրաժեշտ են նաև համարժեք քաղաքական մշակույթ, այն կրող քաղաքական կառուցակարգ, ինչպես նաև՝ դրանց նկատմամբ հասարակական հստակ պահանջ: Սահմանադրականությունը ենթադրում է հասարակական այնպիսի միջավայր, որին բնորոշ են **անխտրականությունը, բազմակարծությունը, հանդուրժողականությունը, արդարադատությունը և համերաշխությունը**: Դրանց ապահովումը պետք է կրի համակարգային բնույթ, ներառի հասարակական հարաբերությունների բոլոր ծալքերը, դառնա հավատի ու լավատեսության գլխավոր երաշխիքը: Այս որակները քաղաքական համակարգի բնութագրման գլխավոր չափանիշներն են, իսկ դրանց արմատավորումը՝ պետության գերագույն խնդիրը: Դրանց բացակայությունը վկայությունն է երկրում սահմանադրականության բացակայության, դրանց աղճատումը խոսում է սահմանադրական մշակույթի ցածր մակարդակի ու սահմանադրական ժողովրդավարության անլիարժեքության մասին¹²¹:

Այս նկատառումներն ու պատմության դասերը հաշվի առնելով, անհրաժեշտ ենք համարում հանգամանորեն կանգ առնել հայ նորագույն իրականության պայմաններում սահմանադրական մշակույթի տեղին ու դերին առնչվող հիմնահարցերին, որոնք, ցավոք, համակարգված վերլուծության առարկա դեռևս չեն դարձել: Խոսքը գլխավորապես վերաբերում է Ի դարում հայ իրականության մեջ տեղի ունեցած սահմանադրաիրավական զարգացումներին ու դրանց արդի միտումներին: Սակայն այս փուլում հայ իրականության մեջ սահմանադրական զարգացումների հիմնախնդիրների վերլուծությունը հիմնավոր ու առավել ամբողջական կարող է լինել, եթե այն համադրվի եվրոպական արժեհամակարգային զարգացումների հետ, քանի որ եվրոպական արդի գործընթացները մեր աշխարհաքաղաքական կողմնորոշումների համար վճռական գործոն են դարձել: Այդ տեսանկյունից առաջնահերթ է անդրադարձ կատարել առանձին հիմնարար եզրույթների արժեքանական բնութագրիչներին:

14.2. «ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ», «ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ», «ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ» ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԻՐԱՎԱՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ ԸՆԿԱԼՈՒՄՆԵՐԸ ՆՈՐ ՀԱՋԱՐԱՄՅԱԿՈՒՄ

Նոր հազարամյակում մարդկային հանրությանը նետված մարտահրավերների շարքում առանձնապես կարևորվում են համակարգային կայունության երաշխավորումը և սոցիալական կատակլիզմների բացառումը, որոնք կարող են աննախադեպ կործանարար հետևանքներ ունենալ: Այդ նկատառումներից ելնելով էր, որ 2007 թ. հունիսի 1116-ը Աթենքում իրավիքված Սահմանադրական իրավունքի միջազգային ընկերակցության 7-րդ միջազգային կոնգրեսում առանձնահատուկ ուշադրություն դարձվեց այնպիսի հասկացությունների իմաստավորմանը, ինչպիսիք են՝ «սահմանադրական մշակույթ», «սահմանադրականություն», «սահմանադրական կոնֆլիկտաբանությունը» (Սահմանադրությունը որպես տարաբնույթ հակասությունների ու հակադրությունների հաղթահարման միջոց ու հնարավորություն դիտարկելը) և «սահմանադրական փառաբանությունը» (հասարակական հարաբերությունների իրական բնույթի գնահատումը սահմանադրական արժեքների տեսանկյունից - սահմանադրականության իրական պատկերի բացահայտումը) և այլն:

Վերջին հարյուրամյակների ընթացքում համակարգային կայունության երաշխավորի դերը գերազանցապես վերապահվեց պետության Հիմնական օրենքին՝ «գրված» Սահմանադրությանը, որը, ամրագրելով կոնկրետ հասարակության քաղաքական արժեքների ամբողջականությունից բխող նպատակներն ու հասարակական կեցության հիմնարար սկզբունքները, սահմանում է հասարակական վարքագծի հիմնական կանոնները, անհատի ու պետության փոխհարաբերությունների բնույթը, իշխանության իրականաց-

¹²⁰ Տե՛ս ХОВАРД Д., *К конституционной демократии во всем мире*:

¹²¹ Ինչպես արդարացիորեն նշում է պրոֆ. Հովարդը՝ «Որպեսզի սահմանադրական, ազատական ժողովրդավարությունն իրական կյանքում գործի, անհրաժեշտ է, որպեսզի մարդիկ ունենան միմյանց նկատմամբ հավատի որոշակի մակարդակ ու համագործակցության ընդունակություն, ոչ թե արելության ու թշնամանքի ճամբարների բաժանվեն» (տե՛ս ХОВАРД Д., *К конституционной демократии во всем мире*).

ման կարգն ու սահմանները՝ հասարակական համաձայնությամբ անհրաժեշտ միջավայր ստեղծելով մարդու ստեղծարար էության լիարժեք դրսևորման ու առաջընթացի համար: **Դա հնարավոր է դառնում քաղաքակրթության և հասարակական գիտակցության որոշակի մակարդակում:**

Մարդկային հանրությունը, որպես սոցիալական արժևորում ունեցող համակարգ, գոյություն ունի շուրջ 10 հազար տարի, իսկ ժամանակակից հասկացությամբ՝ **սահմանադրորեն կանոնակարգված նրա պետական գոյը գրեթե երկու հարյուր տարվա պատմություն ունի:** Այսուհանդերձ, «սահմանադրություն» երևույթը պատմական խոր արմատներ ունի, և դրա ի հայտ գալով պայմանավորված՝ ձևավորվում է նաև սահմանադրական որոշակի մշակույթ՝ կրելով ժամանակաշրջանի արժեքային կողմնորոշիչների ու իրավամտաճողության կնիքը: Դեռևս աթենական ժողովրդավարության հայրը համարվող Սոլոնից է սկիզբ առել այն թևավոր խոսքը, որ **Սահմանադրությունը պետք է գրվի՝ նկատի ունենալով ժողովուրդը և ժամանակը:**

«Սահմանադրություն» հասկացությունը լատիներենում (constitutio) նշանակում է հիմնել, սահմանել: Սակայն ամեն մի «հիմնում» կամ «սահմանում» «սահմանադրում» կամ «սահմանադրություն» չէ: Վերջինս հիմնականում բնորոշվում է որպես պետության Հիմնական օրենք (օրենքների ամբողջություն), որն ունի բարձրագույն իրավաբանական ուժ: Տվյալ օրենքի հիմնական բնութագրիչները պայմանավորված են այն հանգամանքով, որ դրանով սահմանվում են.

- պետական կարգի հիմունքները,
- մարդու և քաղաքացու իրավունքների ու հիմնարար ազատությունների ապահովման ու պաշտպանության երաշխիքները,
- պետական իշխանության համակարգը, դրա գործառույթները, կազմակերպման սկզբունքներն ու կարգը,
- քաղաքական իշխանության իրականացման և անհատի քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական ազատությունների դրսևորման իրավական սահմանները:

«Սահմանադրություն» հասկացության բազմաթիվ մեկնաբանություններում շեշտը դրվում է այն հանգամանքի վրա, որ դա հիմնարար փաստաթուղթ է, որը սահմանում է պետական կառավարման կանոնները և ունի հատուկ պաշտպանության ենթակա իրավական վիճակ: Այն հաճախ նույնականացվում է «սահմանադրական իրավունք» հասկացության հետ՝ ընդգրկելով ոչ միայն պետության հիմնարար փաստաթղթում սահմանված կանոնները, այլև այլ կանոններ՝ նախատեսված օրենսդրի կողմից ընդունված օրենքներում կամ դատարանների որոշումներում: Կան նաև մեկնաբանություններ, երբ այդ հասկացությունն ընկալվում է որպես կոնկրետ պետությունում գոյություն ունեցող պետական կառավարման փաստացի համակարգ¹²²:

«Սահմանադրություն» հասկացությունը հայերենում նույնպես առաջին հերթին ենթադրում է սահմանել: Ինչպես նշում է պրոֆ. Խ. Սամուելյանը՝

¹²² Տե՛ս How Constitutions Change, էջ 3:

միջնադարում հայ ազգային-եկեղեցական ժողովները՝ իրենց վերապահելով «օրենսդիր գործոնի նշանակություն», օգտագործել են «սահմանք» եզրույթը, որը «...հաճախ կրում է «կանոնի», «օրենքի» հոմանիշ իմաստ. այստեղից էլ կանոնական որոշումներում հաճախ են պատահում **սահմանել, սահմանադրել** բայերը՝ օրինադրել, կանոնադրել առումով»¹²³: Միաժամանակ, «սահմանադրություն» հասկացությունն ստուգաբանվել է նաև «սահման դնելու» առումով, իշխանության սահմանները հստակեցնելու և «...անճողալրելի որոգայթ» ստեղծելու բոլոր նրանց համար, ովքեր կփորձեն դուրս գալ օրենքով սահմանված իրենց լիազորությունների շրջանակից¹²⁴:

Նոր Հայկազյան բառգիրքը «սահմանադրություն» հասկացության չափազանց ուշագրավ մեկնաբանություն է ներկայացնում¹²⁵: Նախ՝ բերվում են տարալեզու հոմանիշներ, ինչպես, օրինակ՝ Determinatio, constitutio, statutum, dispositio: Այնուհետև՝ տրվում է բացառիկ հետաքրքիր ու արժեքավոր մի բնորոշում. **«որոշումն սահմանաց եւ Տեսչութիւն վերին»:** Բերվում են առանձին օրինակներ «սահմանադրություն» հասկացության պատմական վկայություններից: Մասնավորապես, աղբյուրագիտական հղումներում հիշատակվում է Մովսես Խորենացու արտահայտությունն Աշտիշատի ժողովի առնչությամբ՝ «կանոնական սահմանադրութեամբ հաստատեաց զուղորմածութիւն», կամ Արիստակես Լաստիվերտցու արտահայտությունը՝ «Քաղկեդոնական սահմանադրութիւն»: Ակնհայտ է, որ այս բառարանում «սահմանադրություն» հասկացությունը լուրջ բովանդակային ընդգրկում ունի, որի հիմքում ընկած են մի շարք կարևոր բնութագրիչներ.

1. դա որոշում է, վճիռ է, «օրինադրութիւն» է,
2. այն ունի սահմանային նշանակություն, իրենից այն կողմ, իրենից վեր կամ գերակա «որոշում» լինել չի կարող.

«Տեսչութիւն վերին» արտահայտությունը, փոխլրացնելով նման «որոշման» սահմանային ու գերակա բնույթը, հատուկ ընդգծում է դրա հիմքում ընկած անփոփոխելի «ի վերուստ տրված» արժեքների առկայությունը¹²⁶:

Մեր պատմական մատենագրությունն իր գրաբարյան տարբերակներում հետևողական է եղել «սահմանադրություն» հասկացության իմաստավորման հարցում, ինչը չի պահպանվել աշխարհաբար թարգմանություններում: Տիպական օրինակ է, որին արդեն իսկ անդրադարձել ենք, Խորենացու «Հայոց պատմությունից» բերված միտքը, որում անառարկելիորեն խոսվում է սահմանադրություն երևույթի մասին: Հետագա թարգմանություններում «սահմանադրությամբ»-ը դարձել է «սահմաններով»՝ ամբողջությամբ իմաստազրկելով հասկացությունը¹²⁷:

¹²³ ՍԱՄՈՒԵԼՅԱՆ Խ., *Հին հայ իրավունքի պատմությունը*, հտ. 1, էջ 46:

¹²⁴ *Որոգայթ փառաց*, 2002, էջ 15:

¹²⁵ Տե՛ս ՆԲՀԼ, հ. Բ, էջ 688:

¹²⁶ Այդ մասին տես նաև՝ ԵՓՐԵՄ վարդապետ, *Բնական օրենք*:

¹²⁷ Տե՛ս ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ, 1997, էջ 225:

Նոր Հայկազյան բառգիրքը «սահմանադրություն» հասկացության հիմքում դնում է «սահմանադրել» հասկացությունը, որը մեկնաբանվում է որպես սահման դնել, որոշել, կարգավորել, կարգել, օրինադրել, սահմանել: Այս բառը ակնհայտորեն իրենց հիմքում կանոնակարգման, իրավակարգավորման իմաստ են պարունակում: Հետևաբար, «սահմանադրություն» հասկացության թվարկված բնութագրիչներին, ըստ հիշյալ բառգրքի, պետք է ավելացնել նաև, ներկայիս բնորոշմամբ, նորմատիվ բնույթը:

Ըստ Հր. Աճառյանի՝ «սահմանադրություն» հասկացությունը կազմված է «սահման» (որոշյալ չափ, ծայր, վերջ, կանոն, օրենք)¹²⁸ և «դիր»¹²⁹ հասկացություններից: Էդ. Աղայանը տալիս է Սահմանադրության հետևյալ բնորոշումը «1. Պետության հիմնական օրենք, որ սահմանում է նրա հասարակական ու պետական կառուցվածքը, ընտրական սիստեմը, պետական մարմինների կազմակերպման ու գործունեության սկզբունքները, քաղաքացիների հիմնական իրավունքներն ու պարտականությունները: 2. Սահմանված կարգ: 3. Սահմաններ դնելը՝ որոշելը»¹³⁰:

Հայ մատենագրության մեջ և լեզվահամեմատական վերլուծություններում «սահմանադրություն» հասկացությունը հստակ բնութագրում է իրերի ու երևույթների որոշակի կարգ, կանոն, օրինաչափություն սահմանելու, ընդունելու հանգամանքը՝ ընդգծելով վերջինիս որոշակի, առանձնահատուկ բնույթը:

Այս համառոտ վերլուծությունից հետևում է, որ **սահմանադրական մշակույթի առկայությունն առնվազն պայմանավորված է «սահմանային», «եզրագծային», «գերակա» որոշում կայացնելու հասարակական կարողունակությամբ ու նման որոշումը կյանքի կոչելու նախադրյալների առկայությամբ:**

Հայ իրականության մեջ «սահմանադրություն» հասկացությունը վերագրվել է նաև առանձին պայմանագրերի կամ տարաբնույթ կազմակերպությունների կանոնագրերի¹³¹:

Միջազգային պրակտիկայում «սահմանադրություն» հասկացությունն ստացել է նաև տարբեր հանրագիտարանային մեկնաբանություններ: Փիլիսոփայության դոկտոր Մ. Ֆիլիպովի խմբագրությամբ՝ 1902 թ. հրատարակված հանրագիտարանային բառարանում մասնավորապես նշվում է, որ քիմիայում սահմանադրություն ասելով՝ հասկացվում է «մասնիկների, ատոմների խմբավորում», ֆիզիոլոգիայում և բժշկագիտության մեջ՝ «մարմնակազմություն», «փաստակար ազդեցությունների հանդեպ օրգանիզմի դիմադրելու կարողություն» (ուշագրավ ձևակերպում է և կարելի է զուգահեռներ անցկացնել հասարակական օրգանիզմի հետ), պետական իրավունքում՝ «պետական կազմավորում՝ հիմնված կամ սովորական իրավունքի ու մի շարք ակտերի,

կամ՝ որոշակի խարտիայի վրա»¹³²:

Պրոֆ. Վ. Մակլակովի խմբագրությամբ հրատարակված՝ սահմանադրական իրավունքի հանրագիտարանային բառարանում¹³³ նախ տրվում են լատինական constitution հասկացության ռուսերեն հոմանիշները՝ установление, учреждение, организация: Այնուհետև բերվում են այդ հասկացության երկու խումբ պարզաբանումներ:

Առաջին. այն դիտվում է որպես բարձրագույն իրավաբանական ուժով օժտված, մարդու իրավունքներին ու ազատություններին, պետության հիմքերին, կառավարման ձևին ու տարածքային կազմակերպմանը, իշխանության մարմինների ձևավորմանն առնչվող կարևորագույն հարաբերությունները կանոնակարգող իրավական ակտերի համակարգ: Ի դեպ, այն կարող է հանդես գալ մեկ միասնական կամ մի քանի իրավական ակտերի տեսքով: Սահմանադրությունը գտնվում է իրավական ակտերի հիերարխիայի գագաթին, և մնացած բոլոր ակտերը պետք է համապատասխանեն դրան:

Երկրորդ. Ֆրանսիայի օրինակով ցույց է տրվում, որ սահմանադրություն են անվանվում նաև այլ բնույթի իրավական ակտեր, ինչպես, օրինակ՝ պառլամենտի կողմից ընդունված առանձնահատուկ բնույթ ունեցող հայտարարությունը կամ որոշումը, որը չփոփոխելով գործող Սահմանադրությունը, միաժամանակ կարևոր խնդիր է լուծում: Օրինակ է բերվում, մասնավորապես, «Բրոյլի սահմանադրությունը», որը պատգամավոր հերցոգ Ա. դը Բրոյլի՝ 1873 թ. մարտի 13-ի նախաձեռնության արդյունքում ընդունված օրենքն էր՝ Խորհրդի և Նախագահի միջև հարաբերությունների առնչությամբ:

Պրոֆ. Ս. Ավագյանի խմբագրությամբ հրատարակված՝ սահմանադրական իրավունքի հանրագիտարանային բառարանում շեշտը դրվում է այն հանգամանքի վրա, որ Սահմանադրությունը ներկայացվում է որպես **պետության** հիմնական օրենք (ընդգծումը մերն է - Գ.Հ.), որն արտահայտում է ժողովրդի կամքն ու շահերը, ունի համապարտադիր բարձրագույն իրավաբանական ուժ, ընդունվում է պառլամենտի, հատուկ սահմանադիր ասամբլեայի կամ անմիջականորեն ժողովրդի կողմից: Շեշտվում է նաև, որ Սահմանադրությունը **թե՛ պետության և թե՛ հասարակության** փաստաթուղթն է, որի հիման վրա հետևություն է արվում, որ Սահմանադրությունը «քաղաքական փաստաթուղթ է»: Սահմանադրության հիմնական բնութագրիչների մեջ առանձնացվում են չորս կարևոր որակներ, համաձայն որոնց՝ Սահմանադրությունը.

1. իրավական ակտ է,
2. ունի գերակա բնույթ, բարձրագույն իրավաբանական ուժ,
3. հիմք է հանդիսանում ընթացիկ օրենսդրության համար, պայմանավորում դրա բնույթը,
4. ունի ընդունման ու փոփոխման հատուկ կարգ¹³⁴:

¹²⁸ ԱՃԱՌՅԱՆ Հր., *Հայերեն արմատական բառարան*, հտ. IV, էջ 162:

¹²⁹ Անդ, հ. I, էջ 676:

¹³⁰ ԱՂԱՅԱՆ Էդ., *Արդի հայերենի բացառական բառարան*, Դ-Ֆ, էջ 1271:

¹³¹ СЕН ЕГИАЗАРОВ С. А., *Исследования по истории учреждений в Закавказье*, Ч. 2., էջ 361:

¹³² *Энциклопедический словарь*, т. III, стр. 1741: Այս ասպեկտներին անդրադարձ կա նաև մեկ այլ հանրագիտարանային բառարանում՝ БРОКГАУЗ Ф./ЕФРОН И. А., «Энциклопедический словарь».

¹³³ *Конституционное право: Словарь*, стр. 230-231.

¹³⁴ *Конституционное право. Энциклопедический словарь*, стр. 313-315.

Հանրագիտարանային բառարաններում արվում է նաև այն կարևոր շեշտադրումը, որ Սահմանադրությունը հանդես է գալիս որպես սահմանադրական նպատակների, սկզբունքների և գերակա բնույթ ունեցող իրավակարգավորիչ նորմերի մի օրգանական ամբողջություն, որոնք կանոնակարգում են հիմնարար հասարակական հարաբերությունները դինամիկ հավասարակշռության մեջ¹³⁵:

Բերված հիմնական բնութագրիչներն **անհրաժեշտ ու բավարար են** սահմանադրական իրողությունը հաստատելու, այս կամ այն իրավական ակտը սահմանադրական կարգին դասելու կամ չդասելու համար: Այս չափանիշները կարող են օգտակար լինել նաև պատմական իրողություններին անդրադառնալիս և սահմանադրական ավանդույթների ձևավորման գոյաբանական առանձնահատկություններն ուսումնասիրելիս: Բովանդակային առումով ուշադրության է արժանի այն հանգամանքը, որ տարբեր հեղինակներ «սահմանադրություն» հասկացությունը մեկնաբանելիս հատկապես կարևորում են, որ այն բնորոշում է տվյալ երկրի պետական ու հասարակական կարգը, ընտրական համակարգը, իշխանության մարմինների կազմավորման ու գործունեության սկզբունքները, մարդկանց իրավունքներն ու ազատությունները:

Կարևոր է նաև այն հանգամանքը, որ «սահմանադրություն» հասկացության հանրագիտարանային բնորոշումներում հանդիպում ենք այնպիսի ձևակերպումների, համաձայն որոնց՝ այն նաև ներկայացվում է **որպես սահմանադրական սովորույթների ամբողջություն**¹³⁶: Այս իրողությունը միջազգային պրակտիկայում ընդունված է կոչել նաև **չգրված Սահմանադրություն**: Տվյալ պարագայում շեշտը դրվում է այն հանգամանքի վրա, որ սոցիալական հանրությունը կարողացել է իր գոյի որոշ հիմնական կանոնների շուրջ գալ ընդհանուր համաձայնության, և այդ կանոնները հարգվում, պաշտպանվում են, էական դերակատարություն ունեն տվյալ հասարակության բնականոն կյանքն ու զարգացումը երաշխավորելու գործում: Օրինակ՝ դեռևս XVII դարից սկսած անգլիական քաղաքական միտքը «սահմանադրություն» հասկացությունը գերազանցապես ներկայացնում էր ոչ որպես հասարակության, պետության ու անհատի կենսագոյի հիմքը կազմող իրավաքաղաքական միասնական ակտ, այլ՝ որպես պետության ու հասարակության հիմնային հարաբերությունների սկզբունքների ու մոտեցումների մի ամբողջություն, **որոնք ապահովում են մարդկանց ազատությունը, իրավունքի գերակայությունը, իշխանության սահմանափակումը**¹³⁷:

Ամերիկյան հանրագիտարանային բառարաններում Սահմանադրությունը ներկայացվում է որպես պետական համակարգում ստեղծված օրգանական օրենք՝ իրավունքի հիմնարար և առանձնահատուկ սկզբունքների ամբողջություն, որի միջոցով և որի հիման վրա կերտվում է պետական իշխա-

նությունը: Այն ներկայացնում է պետական իշխանության տարբեր ճյուղերը, ժողովրդի սուվերեն իշխանությունը: Ամերիկյան իրավունքում «սահմանադրություն» հասկացությունը նշանակում է գրավոր փաստաթուղթ, որը հիմնական աղբյուր է պետական իշխանության իրականացման համար¹³⁸:

Մեկ այլ բառարանում Սահմանադրությունը դիտվում է որպես ազգի կամ պետության հիմնական օրենք՝ գրված կամ չգրված, որով սահմանվում են պետության կառավարման բնույթն ու հայեցակարգը, և որը հիմնված է բազային այնպիսի սկզբունքների վրա, որոնց միջոցով կառուցվում է տվյալ ազգի կամ պետության ներքին կյանքը, իրականացվում է պետության սուվերեն իշխանությունը, սահմանափակվում է իշխանությունների գործունեությունը¹³⁹:

Բերված օրինակները վկայում են, որ տվյալ պարագաներում հիմնական շեշտը դրվում է պետական իշխանության սահմանադրորեն կազմակերպման հիմունքների վրա:

Միանգամայն իրավացի է պրոֆեսոր Բ. Էբզեկը՝ շեշտելով, որ սոցիալական պրակտիկայի և իրավական մտքի աստիճանական զարգացումը հարստացրեց «սահմանադրություն» հասկացությունը՝ այն դիտարկելով որպես արժեհամակարգային երևույթ, որպես ոչ միայն պետության, այլև՝ հասարակության հիմնական օրենք¹⁴⁰:

Եթե անդրադարձ կատարենք Սահմանադրության իրավաքաղաքական բնույթին, ապա այն, **որպես կենսագոյի հիմնական կանոնների շուրջ հասարակական համաձայնություն**, առաջին հերթին իրականացնում է **հիմնադիր գործառույթ**: Դրա ընդունումը ենթադրում է հասարակության իրավաքաղաքական նոր կարգավիճակ՝ ելնելով որոշակի քաղաքակրթական արժեքներից, նպատակներից ու սկզբունքներից: Սահմանադրությունը հասարակական համաձայնությամբ ամրագրում է սոցիալական հանրության պատմական տվյալ փուլին բնորոշ համատեղ գոյի արդյունքները, առաջընթացի նպատակներն ու ուղղությունները, երաշխավորում է համակարգի կայունությունն ու դինամիկ զարգացումը: «Հիմնադիր» իրավական փաստաթղթեր ընդունվել են դեռևս Հին Հռոմում, որոնք դիտվել են որպես փոխհամաձայնություն միապետական իշխանության և հողատերերի ու առանձին քաղաքների միջև: Արիստոտելը վկայակոչում է Իոնի, Թեսսալի, Դրակոնի, Սոլոնի, Պիսիստրատոսի, Կլիսթենեսի, Արեոպագոսի, Արիստիդեսի և այլ սահմանադրություններ¹⁴¹:

Սահմանադրությունը կոչված է նաև իրականացնելու լուրջ **կազմակերպական գործառույթ**, համաձայն որի՝ ոչ միայն ամբողջականացվում է ձեռք բերածը, այլև հասարակության առջև նոր խնդիրներ է դրվում՝ վերակազմակերպելու հանրային կյանքը սահմանադրական նորմերին ու սկզբունքներին

¹³⁵ Стен АРУТЮНЯН Г. Г./БАГЛАЙ М. В., Конституционное право, էջ 228-231:

¹³⁶ Стен ՊՈՂՈՍՅԱՆ Վ. Վ., բառարան, էջ 208-209:

¹³⁷ Այդ մասին տես նաև՝ НЕВИНСКИЙ В. В., Конституция Российской Федерации, էջ 65:

¹³⁸ STEVEN H. Gifs, Law Dictionary, pp. 92.

¹³⁹ BLACK H. C., Black's Law Dictionary, pp. 384.

¹⁴⁰ ЭБЗЕЕВ Б., Прямое действие, стр. 72.

¹⁴¹ ԱՐԻՍՏՈՏԵԼ, Աթենական հասարակարգը, էջ 12-82:

համապատասխան, գտնելու դրան համապատասխան կառուցակարգային լուծումներ, ձևավորելու սահմանադրականության երաշխավորման իրավաքաղաքական նախադրյալներ:

Սահմանադրությունը, բովանդակելով աշխարհայացքային հստակ կողմնորոշիչներ, այնպիսի նորմ-նպատակներ ու նորմ-սկզբունքներ, որոնք ամրագրում են հասարակական որոշակի արժեքների համակարգ ու դրանց ձգտելու միջոցներն ու մոտեցումները, հստակեցնում է նաև համակարգի **գաղափարախոսական ուղղվածությունը**:

Սահմանադրությունն ունի որոշակի **արտաքին քաղաքական ուղղվածություն**¹⁴² ոչ միայն հաշվի առնելով միջազգային սահմանադրաիրավական զարգացումների միտումները, այլև՝ սահմանելով պետության արտաքին քաղաքականության իրականացման իրավական սկզբունքներն ու կարգը:

Պատմականորեն մշտապես կարևորվել է ու ներկայումս առանձնահատուկ դեր ունի Սահմանադրության **իրավական գործառույթը**, համաձայն որի՝ Սահմանադրությունը ոչ միայն իրավական համակարգի ձևավորման հիմքն է, այլև պայմանավորում է օրենսդրության զարգացման ուղղվածությունն ու բնույթը:

Այս բոլորով հանդերձ, առավել կարևորն այն է, որ **Սահմանադրությունն ամբողջական ու համակարգված ձևով ի մի է բերում հասարակության կողմից սոցիալ-պատմական զարգացումների օբյեկտիվ օրենքների ճանաչողությունը**:

Հասարակական հարաբերությունների «սահմանադրումը», **ընդհանուր համաձայնությամբ համապարտադիր վարքագծի կանոնների սահմանումը**¹⁴³ ելնելով դրա բնույթից, ձևից, ընդգրկման շրջանակներից, կիրառման վիճակից, արժեհամակարգային կողմնորոշիչներից, սոցիալական իրականության իմաստավորման ու օբյեկտիվ օրենքների ճանաչման մակարդակից, ձևավորում է համապատասխան ու համարժեք սահմանադրական մշակույթ:

Սահմանադրական մշակույթը սահմանադիր նորմերով ու սկզբունքներով, փոխհամաձայնությամբ ձեռք բերած հասարակական գոյի ընդհանուր կանոններով ստեղծագործաբար ապրելու մարդկային հանրության արժեքային որոշակի համակարգ է:

Սահմանադրական մշակույթը ոչ միայն ենթադրում է հասարակական համաձայնության ու մարդու սոցիալական արժևորման որոշակի մակարդակ, բանականորեն իմաստավորված արժեքների ու սկզբունքների հիման վրա հասարակական գոյի կանոնակարգված զարգացումը երաշխավորելու հնարավորություն, այլև՝ այդ հնարավորությունն իրականություն դարձնելու կարողունակություն:

Սահմանադրական մշակույթի հիմնական տարրերն են հասարակական համակեցության բանական իմաստավորումը, կենսագոյի հիմնարար արժեքների առկայությունը, դրանց շուրջ հասարակական համաձայնությանը, վերջինիս վերարտադրումն ապրելակերպի ու գործելակերպի կա-

նոնների ու համապարտադիր վարքագծի նորմերի միջոցով, դրանց որոշակի համակարգված իրավական բնույթ հաղորդելն ու դրանց նկատմամբ հասարակական որոշակի վերաբերմունքը: Այդ տարրերը հասարակական պրակտիկայում պատմականորեն դրսևորվում են թե՛ համակարգային ամբողջականությամբ և թե՛ մասնակիորեն:

Գրականության մեջ սահմանադրական մշակույթը դիտարկվում է իբրև իրավական մշակույթի մասնավոր վիճակ և բնութագրվում որպես օրենքի, իրավունքի, իշխանության, պետության և, ընդհանրապես, իրավական արժեքների, իրավաւորմների ու սահմանադրական սկզբունքների հանդեպ հասարակության անդամների վերաբերմունքի դրսևորում¹⁴²: Պրոֆեսոր Ֆ. Սնայդերը նույնպես գտնում է, որ սահմանադրական մշակույթն ընդհանուր իրավական մշակույթի մաս է: Միաժամանակ, նրա կարծիքով՝ իրավական մշակույթի լավագույն ձևակերպումը տրվել է Ֆրիդմանի կողմից 1969 թվականին¹⁴³: Համաձայն այդ ձևակերպման՝ **իրավական մշակույթը վերաբերում է արժեքների ու հարաբերությունների որոշակի համակարգի, որոնք միավորում են մարդկանց և որոշում իրավական համակարգի տեղը հասարակության ընդհանուր մշակույթի մեջ**:

Ուշադրության է արժանի պրոֆեսոր Ա. Լուկաշևայի դիտարկումն առ այն, որ ընդհանրապես մշակույթի կարևոր բաղադրատարրը սոցիալ-նորմատիվային համակարգն ու արժեքներն են՝ ծնված մարդկանց սոցիալական փոխառնչություններից¹⁴⁴: Պրոֆեսոր Գ. Վ. Մալցևն, իր հերթին, սկզբունքային եզրահանգում է կատարում՝ նշելով, որ իրավունքի հիմնարար հասկացությունները՝ սոցիալ-մշակութային զարգացմանը զուգահեռ, ձեռք են բերում նոր որակ ու բնույթ¹⁴⁵:

Սահմանադրական մշակույթը, իր հերթին, բնութագրում է իրավունքի (մասնավորապես՝ սահմանադրական իրավունքի) տեղը հասարակության ինքնաճանաչման, նրա մշակութային համակարգում:

Գրականության մեջ իրավացիորեն շեշտվում է, որ Սահմանադրության գոյության փաստը դեռևս բավարար չէ՝ սահմանադրական մշակույթի մասին խոսելու համար: Անհրաժեշտ է սահմանադրական մշակույթի գոյության փաստը գնահատել Սահմանադրության, դրա նորմերի ու սկզբունքների հանդեպ հասարակության անդամների ունեցած բանական վերաբերմունքից՝ **ելնելով դրանցով ապրելու նրանց պատրաստակամությունից ու իրական հնարավորությունից**¹⁴⁶:

Ուշագրավ է պրոֆեսոր Ն. Բոնդարի դիտարկումը, համաձայն որի՝ հասարակական գիտակցության մեջ Սահմանադրության վերաբերյալ տիրապետող գնահատականները, պետության և հասարակության մեջ սահմանադրա-

¹⁴² Մասնավորապես տես STEVEN H. Gifis, *Law Dictionary*:

¹⁴³ Անդ:

¹⁴⁴ ЛУКАШЕВА Е. А., *Человек, право, цивилизация*, стр. 12.

¹⁴⁵ МАЛЫЦЕВ Г. В., *Социальные основания права*, стр. 38.

¹⁴⁶ Does America Have A Constitutional or A "Declaration of Independence" Soul?

կան մշակույթի մակարդակը, սահմանադրականության գաղափարի գործունակությունը պայմանավորված չեն պարզապես պետության մեջ Հիմնական օրենքի՝ որպես իրավական ակտի առկայությամբ կամ նույնիսկ դրա «տարիքով», կա ավելի խորքային, կարևոր, սոցիալ-մշակութային հանգամանք՝ սահմանադրականության ակունքները¹⁴⁷: Իսկ ակադեմիկոս Կուտաֆինը ֆիկտիվ է համարում սահմանադրականությունը, երբ դրա գաղափարների վրա կառուցված Սահմանադրությունը և իրականությունը միմյանցից շեղվում են¹⁴⁸:

ԱՄՆ Սահմանադրության 200-ամյակի կապակցությամբ հրատարակած իր ուսումնասիրության մեջ Դ. Լևինն առանձնապես կարևորում է այն հանգամանքը, որ Սահմանադրությունը տեքստ չէ, այն արժեքային համակարգ է, արժեքներ, որոնք ապրում են, վերարտադրվում, ուղղորդում հասարակական կյանքը¹⁴⁹: Իսկ Ռոջեր Գոլդմանը գտնում է, որ ամերիկյան սահմանադրական մշակույթն ունի երեք հիմնական առանձնահատկություն.

-իրավունքների շեշտադրումը՝ ի հաշիվ պարտականությունների,

-դատական իշխանության կենտրոնական դերը մարդու իրավունքների պաշտպանության հարցում,

-ամերիկյան Սահմանադրության ընկալումը՝ որպես «կենդանի փաստաթղթի», զարգացող իրողության¹⁵⁰:

Իր հերթին, պրոֆեսոր Չ. Սանդերսը՝ համադրելով բրիտանական և ամերիկյան սահմանադրական մշակույթի առանձնահատուկ գծերը, շեշտում է, որ բրիտանական սահմանադրական ավանդույթն էվոլյուցիոն ավանդույթ է, այլ ոչ թե՝ հեղափոխական, **խարսխված է աստիճանական, պատմականորեն ձևավորված սահմանադրական արժեքային համակարգի վրա**¹⁵¹:

Մարդկային հասարակության արշալույսին սոցիալական հանրության կենսագոյի հիմքն էին կազմում սովորության ու բարոյական նորմերը, հոգևոր արժեքներն ու կանոնները, որոնք հասարակական համակեցության մեջ գործադրվում և պահպանվում էին որպես վարքագծի պարտադիր պայմաններ: Այնքանով, որքանով դրանք վերաբերում էին ողջ հանրությանը և համակարգային կանոնակարգող նշանակություն ունեին, դրանց նկատմամբ հասարակական վերաբերմունքի առումով իրենց մեջ ակնհայտ սահմանադրական մշակույթի դրսևորման տարրեր էին պարունակում: Իրավական արժեքանության (աքսիոլոգիայի) տեսանկյունից¹⁵² սահմանադրական մշակույթի ի հայտ գալը պայմանավորված է նրանով, **թե որքանով են «սահմանադիր» հարաբերություններն իրավականորեն արժևորվում, դառնում վարքագծի համընդունելի կանոն**, անկախ նրանից՝ սովորության դրսևորում ունեն, թե՛

¹⁴⁷ БОНДАРЬ Н. С., Судебный конституционализм в России, стр. 24. БОНДАРЬ Н. С., Конституционные ценности и политика, стр. 23-30.

¹⁴⁸ КУТАФИН О. Е., Российский конституционализм, стр. 47.

¹⁴⁹ The Constitution in American Political Culture.

¹⁵⁰ GOLDMAN R., The Protection of Individual Rights, p. 25.

¹⁵¹ SAUNDERS CH. A., Constitutional Culture in Tradition, pp. 41.

¹⁵² Տե՛ս Политикоправовые ценности: история и современность, էջ 5-30:

հանդես են գալիս որպես համապարտադիր վարքագծի սահմանված կանոն: Գրականության մեջ հաճախ բուն սահմանադրությունը մշակութային երևույթ է համարվում միայն այն դեպքում, երբ այն կյանքի է կոչվում, գործող, ապրող իրողություն է, ընկալված է ու ճանաչված, այլ ոչ թե հաճելի ձևակերպումների ու խելոք մտքերի ժողովածու է:

Սահմանադրական մշակույթը, այդուհանդերձ, առավել ամբողջական դրսևորվում է քաղաքակրթության որոշակի աստիճանում, երբ գիտակցված պահանջ է առաջանում հասարակական համաձայնությամբ սահմանել վարքագծի հիմնական սկզբունքներ ու կանոններ՝ որպես համապարտադիր իրավական նորմեր, ու հետևել դրանց: Իրավական առումով այդ պահանջը հանգեցրեց սահմանադրությունների ի հայտ գալուն ու հանրային կյանքը սահմանադրորեն կանոնակարգելուն: Սակայն Սահմանադրության լոկ գոյությունը, ինչպես նշեցինք, բավարար չէ երկիրը կամ պետությունը սահմանադրական համարելու համար: **Անհրաժեշտ է նաև, որպեսզի սահմանադրական նորմերը կյանքի կոչվեն, դրանց նկատմամբ դրսևորվի հասարակական կայուն վերաբերմունք՝ ձևավորելով հասարակության սահմանադրական մշակույթի իրական որակներ՝ այն դարձնելով ազգային մշակույթի օրգանական բաղադրատարրը:**

Այս փուլում արդեն սահմանադրական մշակույթը նոր որակ է ստանում հասարակական-պետական այն համակարգերում, ուր **Սահմանադրության հետ մեկտեղ առկա է սահմանադրականությունը**, որտեղ սահմանադրական նորմերն ու սկզբունքներն ապրող իրողություն են, ձևավորվել է սահմանադրական ժողովրդավարության անհրաժեշտ ու բավարար միջավայր, որտեղ մարդու սահմանադրորեն ամրագրված հիմնական իրավունքները գործում են անմիջականորեն, և կա սահմանադրական վերահսկողության արդյունավետ համակարգ, որտեղ Սահմանադրությունը ոչ թե գործիք է պետական իշխանության ձեռքին, այլ **քաղաքացիական հասարակության հիմնական օրենք է**, միջոց է այդ հասարակության ներդաշնակ ու կայուն զարգացումը երաշխավորելու համար՝ ոչ միայն սահմանելով վարքագծի հիմնական կանոնները, այլև՝ սահման դնելով իշխանությանը, այն սահմանափակելով իրավունքով: Նման պարագայում խոսքը «**ժողովրդավարական սահմանադրական մշակույթ**» հասկացության մասին է, որը բնորոշ է ժողովրդավարական հասարակական համակարգերին, որոնցում ներդաշնակված են նաև ազգային սարակական համակարգերին, որոնցում ներդաշնակված են նաև ազգային ու համամարդկային մշակույթի որակները: Ընդ որում, Սահմանադրությունը ու համամարդկային մշակույթի որակները: Ընդ որում, Սահմանադրությունը և սահմանադրականությունը չեն կարող դիտարկվել միայն նեղ իրավական առումով, պրագմատիկ իրավահարաբերությունների կամ վերացական հասկացությունների համատեքստում: Թե՛ մեկը և թե՛ մյուսը խոր մշակութային երևույթներ են, ունեն արժեհամակարգային փոխպայմանավորված ամուր արմատներ, դրանց իմաստավորման, ընկալման ու ճանաչողության քաղաքակրթական հստակ կողմնորոշիչներ ու մակարդակ: Այդ փոխլրացման շրջանակներում է, որ սահմանադրական մշակույթն իր հերթին պայմանավոր

րում է սահմանադրական ժողովրդավարության մոդելի, դրա ռազմավարության ընտրությունը:

Սահմանադրական մշակույթի մակարդակը, սահմանադրականության դրսևորումները պայմանավորված են նաև սահմանադրական լուծումների մակարդակով, սահմանադրական սկզբունքների հստակությամբ ու առաջադիմական բնույթով, դրանց իրացման ներսահմանադրական լուծումներով, այսպես կոչված՝ սահմանադրական «հասունությամբ» ու «ճաշակով»:

Վերջին հարյուրամյակների ընթացքում շատ է խոսվել իրավական, ժողովրդավարական պետության «կատարյալ» սահմանադրության մոդելի մասին: Դեռևս 1928 թ. իրատարակած «Գիտնականները սահմանադրության մասին» մենագրության մեջ Կ. Շմիդտը խոսում էր «քաղաքացիական իրավական պետության սահմանադրության իդեալական հայեցակարգի» մասին: Իսկ ահա 2004 թ. Սանտյագոյում իրավիրված Սահմանադրական իրավունքի միջազգային ընկերակցության գագաթնաժողովում քննարկումների առանցքն էր դարձել «Սահմանադրականություն՝ նոր աշխարհ, հին դոկտրինաներ» թեման: Արված կարևոր հետևություններից մեկն այն էր, որ չի կարող համապարփակ ու իդեալական Սահմանադրություն լինել: Այն յուրաքանչյուր հասարակության արժեհամակարգային ընդհանրացումն է, որի հիմքում անհրաժեշտաբար պետք է դրվեն նաև միջազգային սահմանադրագիտության կողմից ճանաչման արժանացած որոշակի ընդհանուր սկզբունքներ ու մոտեցումներ: Այն համակարգերում, որտեղ սահմանադրական ժողովրդավարությունը դեռևս գտնվում է սաղմնային վիճակում, սահմանադրական զարգացումների գլխավոր խնդիրը **հիմնական սկզբունքների ու արժեքների ձևախեղումներից խուսափելն է**, այն բանի գիտակցումը, որ **սահմանադրական պետությունը ձևավորվում է հասարակության համարժեք սահմանադրական մշակույթով**: Էական է և այն, որ սահմանադրական մշակույթն ավելի կայուն է, քան՝ սահմանադրական համակարգերը, սակայն **դրանց գոյաբանական ներքին կապն անխզելի է**:

Քաղաքակրթության ներկա ձեռքբերումների հոլովությամբ սահմանադրական մշակույթի հիմնական բնութագրիչն այն է, որ **երկրի Հիմնական օրենքը պետք է ներառի քաղաքացիական հասարակության խորքային, մնայուն արժեքների ողջ համակարգը և երաշխավորի դրանց կայուն ու հուսալի պաշտպանությունն ու վերարտադրումը**: Այդ արժեքները, իրենց հերթին, ձևավորվում են դարերի ընթացքում. յուրաքանչյուր սերունդ վերափաստավորում է դրանք ու իր հավելումով երաշխավորում զարգացման շարունակականությունը: Հաջողությունն ուղեկցում է այն ազգերին ու ժողովուրդներին, որոնց մոտ այս շղթան չի ընդհատվում կամ լրջորեն խոտորվում: Հետևաբար, «սահմանադրական մշակույթ» հասկացությունը կարող է բնորոշվել որպես **հասարակական համաձայնությամբ վարքագծի հիմնարար կանոնների սահմանման ու դրանց երաշխավորման առնչությամբ պատմականորեն ձևավորված, կայուն, սերունդների ու ողջ մարդկության**

յան փորձառությամբ հարստացած համոզմունքների, պատկերացումների, իրավաընկալման, իրավագիտակցության, սոցիալական հանրության հիմքերը կազմող արժեքային որոշակի համակարգի ամբողջականություն: Սահմանադրական մշակույթը բնութագրում է նաև սահմանադրական սուբյեկտների ու ինստիտուտների փոխհարաբերությունների որակն ու մակարդակը, միմյանց նկատմամբ իրավական վերաբերմունքի «հասունության» աստիճանը:

Սահմանադրագետների կողմից «սահմանադրական մշակույթ» հասկացությունը հաճախ օգտագործվում է հոգնակի թվով¹⁵³: Սահմանադրական **մշակույթների** մասին խոսելիս շեշտը դրվում է դրանց ձևավորման համակարգային առանձնահատկությունների վրա: Օրինակ՝ «Հիմնական օրենք» հասկացությունը Գերմանիայում տարածում ստացավ ԺԷ-ԺԹ դարերում, և այդպես էին անվանվում հիմնարար նշանակություն ունեցող, կայուն և մեծ հեռանկարին միտված նորմեր պարունակող օրենքները: Այդպես էին կոչվում 1638 թ. ընտրություններում Ֆերդինանդ Գ թագավորի «Կապիտուլյացիայի ակտը», 1648 թ. Վեստֆալյան խաղաղությունը, 1803 թ. Գլխավոր թագավորական մշտական հանձնաժողովի եզրափակիչ ակտը և այլն:

Իր հերթին, պրոֆ. Զ. Սանդերսն առանձնացնում է սահմանադրական այնպիսի համակարգեր, ինչպիսիք են Միացյալ Թագավորության, ԱՄՆ-ի և Ֆրանսիական համակարգերը¹⁵⁴: Ռոբերտ Գուդինը շեշտադրում է տարբեր երկրների սահմանադրությունների միջև եղած ընդհանրությունների հանգամանքը¹⁵⁵: Ընդհանրապես, սահմանադրական մշակույթը համեմատական սահմանադրագիտության համար բացառիկ կարևոր նշանակություն ունի: «COMPARATIVE CONSTITUTIONAL TRADITIONS» աշխատության հեղինակը՝ շեշտելով, որ սահմանադրությունը քաղաքական, փիլիսոփայական, սոցիոլոգիական, տնտեսական և այլ գաղափարների էքստրապոլյացիա է՝ առավել բարձր կարգի նպատակների ու սկզբունքների մեջ, համեմատական սահմանադրական վերլուծության առարկա է դարձնում սահմանադրական 11 համակարգեր¹⁵⁶: Դրանց թվին են դասվում ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի, Չինաստանի, Կանադայի, Հնդկաստանի, Ճապոնիայի, Նիգերիայի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Մեքսիկայի և Սաուդյան Արաբիայի սահմանադրական համակարգերը: Նման դասակարգումը, անշուշտ, խիստ պայմանական է ու նաև վիճելի: Այդ համակարգերի շարքը կարելի է էապես ընդլայնել: Սակայն այս պարագայում կարևորն այն հանգամանքի ընդգծումն է, որ սահմանադրական ավանդույթներն ու սահմանադրական մշակույթը պատմական զարգացման իրենց ճանապարհին անցել են քաղաքակրթական արժեքների **որոշակի համակարգում**:

¹⁵³ Մասնավորապես այս եզրակացությանը հանգեցին 1999 թ. Վարշավայում իրավիրված միջազգային խորհրդաժողովի շատ մասնակիցներ // Constitutional Cultures. Ed. by M. Myrzykowski. Warsaw, ISP, 2000:

¹⁵⁴ SAUNDERS CH. A., *Constitutional Culture in Tradition*, pp. 3754.

¹⁵⁵ GOODIN R. E., *Designing Constitutions*.

¹⁵⁶ *Comparative Constitutional Traditions*.

Անկախ վերոնշյալ շեշտադրումներից, պատմական իրողությունն այն է, որ յուրաքանչյուր երկիր ու ժողովուրդ սահմանադրական մշակույթի ձևավորման ու սահմանադրական իրողության հաստատման իր ինքնուրույն ճանապարհն է անցել՝ առավել կամ պակաս փոխառելով այլոց փորձը, կատարելով իր արժեքային համակարգից բխող հավելումներն ու ամբողջականացումը: Հիմնականը, էականն այն է, որ **սահմանադրական մշակույթը և բուն Սահմանադրությունը** տվյալ հասարակության, սոցիալական կոնկրետ հանրության արժեքային համակարգի վրա ձևավորված իրողություններ են: Հակառակ պարագայում, որքան էլ փորձառու պատվաստ կատարվի, դրանք չեն կարող կենսունակություն ձեռք բերել ու դառնալ ապրող իրողություն: Այս հարցին մենք դեռևս կանդիդատանք: Այստեղ, սակայն, ցանկանում ենք առանձնահատուկ շեշտել, որ հատկապես ազգային-պետական կազմավորումներում արժեքային այդ համակարգերը ձևավորվում են դարերի ընթացքում, և դրանք են ընկած ինքնության որակների ու տեսակի պահպանման հիմքում: Ուստի **սահմանադրական մշակույթը չի կարող ապագային լինել:** Առաջին հերթին, Սահմանադրությունն է կոչված ապահովելու վերագրվելու ու ազգային ներդաշնակությունը, համամարդկային արժեքների ու ազգային առանձնահատկությունների խելամիտ համատեղումը՝ նպատակ ունենալով ապահովել տեսակի պահպանման ու բարելավված որակներով վերարտադրման անհրաժեշտ միջավայր, մարդու ստեղծարար նախասկզբի իմաստավորման ու երաշխավորված իրացման անհրաժեշտ ու բավարար նախադրյալներ:

Սահմանադրական մշակույթը վերացական հասկացություն չէ, այն ընկած է Սահմանադրության արժեքանության հիմքում, դրսևորվում է սոցիալական հանրության կենսագոյի բոլոր ոլորտներում, արտահայտվում է դարերով մշակված, փորձարկված, ապրված արժեքների ու պատկերացումների միջոցով:

Մեր խորին համոզմամբ, **յուրաքանչյուր ազգի մշակույթը նրա իմաստավորված գոյությունն է, արժևորված ներկայությունը ժամանակի մեջ**¹⁵⁷: Յուրաքանչյուր երկրի ու ժողովրդի սահմանադրականության արժեքային կողմնորոշիչները պայմանավորված են նրա սոցիալ-մշակութային դիմագծով և թելադրում են կոնկրետ սահմանադրական լուծումների առանձնահատկությունները:

Ամփոփելով՝ կարող ենք ընդհանրացնել, որ իրավական պետությունում «սահմանադրական մշակույթ» հասկացությունը մեր կողմից բանաձևվում է որպես **պատմականորեն ձևավորված, կայուն, սերունդների ու ողջ մարդկության փորձառությամբ հարստացած համոզմունքների, պատկերացումների, իրավաընկալման, իրավագիտակցության՝ հանրային ճանաչողության առանցքը կազմող արժեքային որոշակի համակարգ, որը հիմք է հանդիսանում սոցիալական հանրության համար հասարակական համա-**

¹⁵⁷ Նման եզրահանգման ենք եկել անվանի գրող, դրամատուրգ Պերմ Զեյթունցյանի հետ հիմնա-հարցի համակողմանի քննարկման արդյունքում:

ձայնությամբ սահմանել և երաշխավորել իր ժողովրդավարական ու իրավական վարքագծի հիմնարար կանոնները:

Տվյալ բանաձևման շրջանակներում «սահմանադրականությունը» հասարակական համաձայնությամբ սահմանված ժողովրդավարական ու իրավական վարքագծի հիմնարար կանոնների առկայությունը, դրանց՝ որպես ապրող իրողության, գոյությունն է հանրային կյանքում, յուրաքանչյուր անհատի քաղաքացիական վարքագծում, պետաիշխանական լիազորությունների իրականացման գործընթացում:

Առավել ընդհանուր՝ «Սահմանադրականությունը» սահմանադրական արժեքների համակարգային ու իմաստավորված առկայությունն է հանրային կյանքում: Այն հանդես է գալիս որպես հասարակության սոցիալական վարքագծի բնութագրման ընդհանուր իրավական սկզբունք:

Հետևությունը միանշանակ է՝ խնդիրը հանգում է ոչ թե Սահմանադրության պարզապես կիրառմանը, այլ՝ այն սոցիալական համակարգի ձևավորմանը, որում Սահմանադրությունն իրացվում է այդ համակարգի յուրաքանչյուր բջջի կողմից՝ որպես դրա գոյության կենսապայման:

Ընդ որում, «սահմանադրականություն» եզրույթը մասնագիտական գրականության մեջ դասվում է այն հասկացությունների շարքին, որոնց վերաբերյալ բազմաթիվ ու հաճախ նաև՝ իրարամերժ բանաձևումներ կան: Սակայն մինչև դրանց բնույթին ու առանձնահատկություններին անդրադառնալն անհրաժեշտ ենք համարում ուշադրություն հրավիրել հասկացության ծագումնաբանական արմատներին: Առաջին անգամ այդ հասկացությունը կյանքի է կոչվել ամերիկյան Սահմանադրության Հայրերի կողմից, ովքեր սահմանադրականությունը դիտարկում էին որպես երկրի Հիմնական օրենքի գերակայության բնութագրիչ՝ այլ օրենքների ու իրավական ակտերի նկատմամբ: Գ. Բերմանն այն կարծիքին է, որ «սահմանադրականություն» հասկացությունը գիտական շրջանառության մեջ է դրվել ԺԸ դարի վերջերին և ԺԹ դարի սկզբներին՝ գլխավորապես շեշտելու համար օրենքների նկատմամբ Սահմանադրության գերակայության ամերիկյան դոկտրինան: Սահմանադրականությունը Սահմանադրության գոյության վկայությունն էր, դրա դերի ու կարևորության ընդգծումը: Սակայն, ինչպես նշում է նույն հեղինակը, այդ ֆենոմենի իրողությունն այլ իրավագետների կարծիքով՝ ավելի հին արմատներ ունի և առնչվում է Արևմտյան Եվրոպայի Թ-ԺԲ դարերի քաղաքային իրավական համակարգերին¹⁵⁸:

«Սահմանադրականություն» հասկացությունը ներկայումս կապվում է մի շարք իրավական երևույթների հետ, ինչպիսիք են.

-սկզբունքների, գործունեության կարգի և կառուցակարգային մեխանիզմների ընդհանրությունը, որոնք ավանդաբար օգտագործվում են պետական իշխանության սահմանափակման նպատակով¹⁵⁹,

¹⁵⁸ БЕРМАН Г. ДЖ., *Западная традиция права*, стр. 370.

¹⁵⁹ ШАЙО А., *Самоограничение власти*.

-սահմանադրական միջոցները՝ պետական իշխանության սահմանափակումներ սահմանելու համար¹⁶⁰,

-համապետական, վերկուսակցական, միաբանող գաղափարախոսությունը¹⁶¹,

-իրավաքաղաքական ռեժիմը, որի դերը հասարակության ներսում արդարության ու ներդաշնակության երաշխավորումն է¹⁶²,

-կառավարման սահմանադրական կարգի առկայությունը, պետական կառավարումը՝ սահմանափակված Սահմանադրությամբ¹⁶³,

-պետության ինքնասահմանափակումը¹⁶⁴,

-իրավունքի տիրապետությունը հասարակական-քաղաքական կյանքի բոլոր ոլորտներում, որը ենթադրում է մարդու իրավունքների առաջնահերթություն և երաշխավորում է անհատի ու պետության փոխադարձ պատասխանատվությունը¹⁶⁵,

-Սահմանադրությանը համապատասխան պետական և հանրային կյանքի կազմակերպման տեսությունն ու պրակտիկան կամ Սահմանադրության վրա հիմնված քաղաքական համակարգը¹⁶⁶,

-իրավունքի գերիշխանության սկզբունքը, որը ենթադրում է երկրի իշխանությունների ու պետական մարմինների իշխանական լիազորությունների սահմանափակում¹⁶⁷,

-Սահմանադրության (գրված կամ չգրված) առկայությունը և դրա ակտիվ ներազդեցությունը երկրի քաղաքական կյանքի վրա, ...պետական համակարգի, քաղաքական ռեժիմի, անհատի իրավունքների ու ազատությունների ճանաչման և քաղաքացի-պետություն փոխհարաբերությունների սահմանադրական կանոնակարգվածությունը, դրա իրավական բնույթը¹⁶⁸:

Սահմանադրականությունը բնութագրվում է նաև որպես իրավունքի գերակայության սկզբունքի իրացում, պետության ղեկավարների և իշխանության մարմինների իշխանական իրավասությունների սահմանափակում և վերջինիս իրականացում՝ սահմանված ընթացակարգերով¹⁶⁹:

Բանաձևումներն այսքանով չեն սպառվում, սակայն բերված օրինակները բավարար են երևույթի տարբեր ընկալումները հիմնական գծերով ներկայացնելու համար:

Իրավագետներից շատերն են կարծում, որ «սահմանադրականություն» հասկացությունը բազմաշերտ ու բազմանիստ է, և այն որևէ կոնկրետ հատ-

¹⁶⁰ BARENDT E., *Introduction to Constitutional Law*, p. 14.

¹⁶¹ НЕРСЕСЯНЦ В. С., *Конституционализм как общегосударственная идеология*, стр. 68.

¹⁶² СОНИНА Л. В., *Конституционализм в Российской Федерации*, стр. 78.

¹⁶³ ПУЗДРАЧ Ю. В., *История российского конституционализма XIX веков*, стр. 7.

¹⁶⁴ ШАЙО А., *Транснациональные сети и конституционализм*, стр. 123.

¹⁶⁵ РОМАШОВ Р. А., *Современный конституционализм*.

¹⁶⁶ АВАКЯН С. А., *Конституционализм и бюрократизация публичной власти*.

¹⁶⁷ РАССЕЛ Г., *Конституционализм: опыт Америки и других стран*.

¹⁶⁸ Տես КУТАФИН О. Е., *Российский конституционализм*, էջ 47:

¹⁶⁹ Տես ՌԱՍՍԵԼ Գ., *Սահմանադրականություն*:

կանիշով բնութագրելն անհնարին է: Դա իրոք այդպես է: Օրինակ՝ պրոֆեսոր Բ. Ստրաշունը, կատարելով այդ հասկացության ու երևույթի համառոտ պատմական վերլուծություն, մեր կարծիքով, անում է շատ կարևոր հետևություն՝ նշելով, որ այդ հասկացության էությունն անբաժանելի է գոյություն ունեցող պետական կարգից¹⁷⁰: Հեղինակը համաձայնում է նաև մեր սկզբունքային մոտեցմանն առ այն, որ տվյալ ենթատեքստում էականը ոչ թե Սահմանադրության, այլ իրական սահմանադրականության առկայությունն է¹⁷¹:

Սահմանադրականության հիմնախնդրի առնչությամբ մասնագիտական մոտեցումները պայմանականորեն կարելի է դասել երկու խոշոր խմբերի.

1. երբ սահմանադրականություն երևույթը կապվում է բուն Սահմանադրության գոյության փաստի և դրա միջոցով իրականացվող իրավակարգավորման հետ,

2. երբ սահմանադրականությունը դիտարկվում է արժեքանական տեսանկյունից՝ որպես հասարակական համակեցության որոշակի մշակույթի՝ սահմանադրական մշակույթի դրսևորում:

Մենք գտնում ենք, որ առաջին մոտեցումը բխում է երկրորդից և ածանցյալ նշանակություն ունի: Գրականության մեջ հաճախ բուն Սահմանադրությունը դիտարկվում է որպես մշակութային երևույթ այն դեպքում, երբ այն իրացվում է, հանդիսանում է ապրող իրողություն, ընկալվում ու ճանաչվում է, այլ ոչ թե մնում է որպես խելոք մտքերի ժողովածու:

Մեր կարծիքով, սահմանադրականության գոյությունն ամենից առաջ արժեքանական բնույթ ունի և, ինչպես նշեցինք, կապված է սահմանադրական մշակույթի իրողության հետ: Անհրաժեշտ ենք համարում կրկին փաստել, որ սահմանադրականությունը ոչ այնքան գրավոր Սահմանադրության վկայությունն է, որքան՝ սահմանադրական մշակույթի դրսևորման բնութագրիչը, սահմանադրական կարգի, դրա էական բաղադրատարրերի իմաստավորված գոյությունն իրական կյանքում:

Միանգամայն համամիտ ենք նաև Վ. Ներսեյանցի՝ վերը հիշատակված այն մտքին, որ սահմանադրականությունը համապետական գաղափարախոսություն է, **այն պետական համակեցության մշակույթ է**, որ ձևավորվում է հազարամյակների ու դարերի ընթացքում, ունի խոր սոցիալական արմատներ և, առաջին հերթին, **պետք է դիտարկել որպես սահմանադրական մշակույթի դրսևորման ձև**, որը կարող է տարբեր լինել ոչ միայն տարբեր երկրներում, այլև՝ զարգացման տարբեր փուլերում: Ուստի անհրաժեշտ ենք համարում հիմնախնդիրը դիտարկել հենց այս տեսանկյունից՝ նկատի ունենալով նաև Արիստոտելի «Աթենական հասարակարգը»՝ բնութագրելու պատմատրամբանական և արժեքանական մոտեցումների մեթոդաբանական կարևոր նշանակությունը¹⁷²:

¹⁷⁰ СТРАШУН Б., *Конституционализм*, стр. 43-47.

¹⁷¹ Անդ, էջ 44:

¹⁷² Տես ԱՐԻՍՏՈՏԵԼ, *Աթենական հասարակարգը*:

Սահմանադրականությունը, ինչպես և՛ իրավունքը, օբյեկտիվ սոցիալական իրողություն են, սոցիալական հանրության քաղաքակիրթ համակեցության աստիճանի վկայությունը՝ տվյալ հանրության կայուն և դինամիկ զարգացման երաշխիքը¹⁷³:

Սահմանադրականությունը, որպես իրավական մատերիայի կերպ, բնութագրական է այնպիսի սոցիալական հանրություններին, որոնք սոցիալ-մշակութային համապատասխան արժեքների համակարգի հենքի վրա հասել են սոցիալական ազատությունների ու հասարակական փոխհամաձայնության ճանաչման ու կանոնակարգման որոշակի մակարդակի:

Ելնելով վերոշարադրյալից՝ մենք գտնում ենք, որ «սահմանադրականություն» հասկացությունը պետք է ընկալել ոչ թե որպես սահմանադրական իրավունքի կարևոր սկզբունքներից մեկը, այլ՝ որպես իրավունքի համընդհանուր ու հիմնարար սկզբունք՝ ընդհանրապես: Կարող է հոռմեական հանրաճանաչ իրավական սկզբունքը՝ «որտեղ հասարակություն, այնտեղ էլ իրավունք», վերաձևակերպվել հետևյալ կերպ՝ «որտեղ սահմանադրականություն, այնտեղ էլ՝ իրավական պետություն»:

Սահմանադրականությունը սոցիալական հանրության փոխհամաձայնեցված գոյի էության բնութագրիչն է, ժամանակի մեջ նրա իմաստավորված գոյության վկայությունը, հասարակական հարաբերությունների ու դրանց իրավական կանոնակարգման հասունության աստիճանի բնութագրիչը: Սահմանադրականությունը քաղաքակիրթ համակեցության գերնպատակն է, որին հասարակությունը պետք է անընդհատ ձգտի:

14.3. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԻՑ՝ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. ՑԱՆԿԱԼԻԻ ԵՎ ԻՐԱԿԱՆԻ ԴԻԱԼԵԿՏԻԿԱՆ՝¹⁷⁴

Հայ իրականության մեջ սահմանադրական մշակույթի ձևավորման պատմական փորձը վկայում է, որ այն կառուցվածքային ձևավորման ու համակարգային դրսևորման լուրջ էվոլյուցիա է ապրել: Այսուհանդերձ, ցանկանում ենք շեշտել, որ առաջին քայլերը պայմանավորված էին սովորութային հիմնարար նորմերին իրավական բնույթ հաղորդելով և հասարակության արժեհամակարգային կողմնորոշիչների հստակեցման անհրաժեշտությամբ: Պատահական չէ, որ Գրիգոր Լուսավորչին վերագրվող 30 կանոններից (301-325 թթ.) 7-ը վերաբերում են ամուսնաընտանեկան հարաբերություններին: Սահմանվում են կանոններ «երկրորդ կնոջը թողնող և առաջինի մոտ դարձողի մասին», «կույսի և կրկնամուսնացողի մասին», «առևանգված աղջիկների մասին», «իգաճաճների (արվամոլների) մասին», «լաց ու շիվան անողների մասին», «մահաճաճների կտակն աղավաղողների մասին» և այլն: Բոլոր կա-

նոնները հայ հասարակության արժեհամակարգային մոտեցումների հստակեցում ու խտացում են բովանդակում, վարքագծի այնպիսի կանոններ են, որոնք բնորոշում են անձի, ընտանիքի ու հասարակության բարոյական կերպարը:

Տիպական է, որ հետագա դարերի ընթացքում նույնպես հայ իրականության մեջ ազգային-եկեղեցական ժողովների ընդունած սահմանադիր կանոնների մեջ մեծ տեղ է հատկացվել ամուսնաընտանեկան հարաբերություններին, բարոյական վարքագծի նորմերին: Դ-Ը դարերի ընթացքում ընդունված կանոնների վերլուծությունից հետևում է, որ դրանք, առաջին հերթին, ուղղված են եղել աստվածային պատվիրանները կյանքի կոչելուն, մարդկանց ու հասարակության վարքագծի արժեքային համակարգի հիմքերի ամրապնդմանը: Այս խնդիրն ավելի է կարևորվել, քան երկրի կառավարման ձևին ու բնույթին առնչվող խնդիրները¹⁷⁵:

Կարևոր առանձնահատկություն է նաև այն, որ պետականության կորստի շարունակական վտանգը, արտաքին ճնշումները, ինքնության որակների պահպանման հրամայականը և մի շարք այլ գործոններ մշտապես առաջին պլան են մղել ընտանիքի ամրապնդման, ավանդույթների պահպանման, առողջ հասարակական միջավայրի ձևավորման, արժեհամակարգային հստակ կողմնորոշման անհրաժեշտությունը: Այս փուլում դեռևս սաղմնային ձևով սահմանադրական մշակույթի հիմնական դրսևորումներն առնչվում են հասարակական այդ առաջնահերթությունների իրականացմանը: Առավել կարևոր են դառնում հասարակության ու անհատի բարոյական վարքագծի խնդիրները, քան՝ պետական մեքենային առնչվող հիմնահարցերը: Կանոնական սահմանադրությունների առանցքային խնդիրն են դառնում մարդու աստվածակերպության երաշխավորումը, նրա ստեղծարար էության անաղարտ որակների ապահովումը:

301 թ. քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելով՝ երկրում աշխարհիկ ու հոգևոր իշխանության գործակցության որակապես նոր իրողություն հաստատվեց, որը դարերի ընթացքում իր վճռական դերն ունեցավ հայ իրավական ու սահմանադրական մշակույթի ձևավորման և զարգացման գործում¹⁷⁶:

Պետականության առկայության պայմաններում սահմանադրական մշակույթի հիմնական դրսևորումներից են դառնում պետության սահմանադրական կարգի հիմունքների հստակեցումը, պետական իշխանության համակարգի ձևավորումը, պետություն-քաղաքացի հարաբերությունների հիմնական սկզբունքների հաստատումը, պետության ներքին ու արտաքին գործառույթների կանոնակարգումը:

Պատմության դասերը վկայում են, որ սահմանադրությունների ծնունդը հաճախ թելադրված է հասարակության առջև ծառացած բարդագույն

¹⁷³ Այս մասին տես АРУТЮНЯН Г., Конституционализм как фундаментальный, էջ 5-16; БОНДАРЬ Н., Концепция судебного конституционализма: Անդ, էջ 29:

¹⁷⁴ Տես HAROUTUNIAN G., De la Constitution au Constitutionnalisme, Erevan, 2005.

¹⁷⁵ Այս հանգամանքը պայմանավորվել է նաև պետականության կորստի պայմաններում Ազգային-եկեղեցական ժողովների կողմից կանոնական սահմանադրությունների ընդունման փաստով:

¹⁷⁶ Բնականաբար, տարբեր երկրներում նախկինում և ներկայում լուրջ առանձնահատկություններ են արձանագրվել կրոնի ու սահմանադրական մշակույթի փոխառնություններում: Այդ մասին, մասնավորապես, տես FOUNDETHAKISP. (Panteion University, Athens), էջ 169-191:

խնդիրների լուծման անհրաժեշտությամբ: Իրականում 1787 թ. ԱՄՆ Սահմանադրության ընդունումն ազդարարեց աշխարհում նոր տիպի պետության ստեղծման մասին: 1774 թ. սեպտեմբերին անգլիական գաղութները Ֆիլադելֆիայում հրավիրեցին առաջին մայրցամաքային կոնգրեսը, որը բողոքի ձայն բարձրացրեց գաղութների իրավունքների ոտնահարման կապակցությամբ: Արդեն 1775 թ. սկսվում է անկախության համար ուղղակի պայքարը: 1776 թ. հունիսին հրավիրված երկրորդ մայրցամաքային կոնգրեսն առաջ է քաշում անկախության հռչակագրի ընդունման անհրաժեշտության հարցը: Այն ընդունվում է 1776 թ. հունիսի 4-ին: Ամերիկյան նահանգների հետագա սերտ գործակցության և միասնական պետականության հաստատման ու ամրապնդման համար առանցքային նշանակություն ունեցավ 1787 թ. Սահմանադիր ժողովի կողմից Սահմանադրության մշակումը և ընդունումը, որը հետագայում վավերացվեց նահանգների կողմից: Սահմանադրության ընդունման ու վավերացման, «Ֆեդերալիստների» ու «հակաֆեդերալիստների» բուռն պայքարի ողջ պատմության ուսումնասիրությունը վկայում է¹⁷⁷, որ ամերիկյան սահմանադրական մշակույթի ձևավորման համար ելակետային նշանակություն է ունեցել դաշնային տիպի պետականության կայացումը, որին բնորոշ են իշխանությունների բաժանումն ու զսպումների և հակակշիռների օգնությամբ հավասարակշռումը, անկախ դատական համակարգի առկայությունը և դատական սահմանադրական վերահսկողությունը: Այս հիմքի վրա աշխարհում առաջին անգամ ձևավորվեց նախագահական հանրապետություն: Ամերիկյան սահմանադրական մշակույթի հետագա զարգացման առաջին դրսևորումները վերաբերում են 1791 թ. ուժի մեջ մտած սահմանադրական փոփոխություններին, որոնց հիման վրա ամրագրվեցին մարդու հիմնական իրավունքներն ու ազատությունները և դրանց ապահովման երաշխիքները (իրավունքների մասին Բիլլը): Դա որոշակիորեն անցում էր իշխանակենտրոն սահմանադրական մոդելից մարդակենտրոն մոդելի: Փաստորեն, **ամերիկյան փորձն սկիզբ դրեց սահմանադրական մշակույթի նոր որակի դրսևորմանը:** Վերջինիս բնորոշ է այնպիսի սահմանադրական համակարգի ձևավորումը, որը ներառում է ոչ միայն պետության սահմանադրական կարգի հիմունքներն ու պետական իշխանության կազմավորման կարգը, այլև՝ անհատ-հասարակություն հարաբերությունների ողջ շրջանակը:

Ինչպես նշել ենք, սահմանադրական մշակույթը շարունակական զարգացող երևույթ է և իրավական, ժողովրդավարական պետության ու քաղաքացիական հասարակության պայմաններում ձեռք է բերում որակապես նոր բնույթ ու բովանդակություն: Վերջինս պայմանավորված է այդ հասարակության մեջ Սահմանադրության ունեցած դերով ու նշանակությամբ: **Հասարակական հարաբերությունների սահմանադրականացումը ժողովրդավարական քաղաքակրթության կարևոր ձեռքբերումներից է** այն առումով, որ նման հասարակությանը բնորոշ են անխտրականությունը, բազմակարծու-

յունը, հանդուրժողականությունը, համերաշխությունը, հարգվում ու երաշխավորվում են մարդու իրավունքներն ու ազատությունները, հստակեցվում ու հուսալի պահպանվում են իշխանության սահմանները, տիրապետող է դառնում արդարադատությունը:

Նման հասարակության մեջ սահմանադրական մշակույթի հիմնական բնութագրիչներն են դառնում.

1. մարդու տնդն ու դերը հասարակական հարաբերություններում, նրա արժանապատվության ճանաչումն ու հարգումը, իրավունքների և ազատությունների երաշխավորումը՝ որպես բարձրագույն արժեք, որպես անմիջական գործող իրավունք.

2. իրավունքով իշխանության սահմանափակումը,

3. իշխանությունների բաժանումն ու հավասարակշռումը, պետական իշխանության սահմանադրական համակարգում **գործառույթ-ինստիտուտ-իրավասություն** շղթայի դինամիկ ներդաշնակության երաշխավորումը,

4. ժողովրդաիշխանության հաստատումը, իշխանությունների ընտրովիությունն ու վերահսկելիությունը,

5. քաղաքական, տնտեսական ու վարչական ներուժի սերտաճման արգելափակումը և օպտիմալ ապակենտրոնացումը, ազատ տնտեսական մրցակցության երաշխավորումը,

6. գործառույթային, կառուցակարգային, նյութական ու սոցիալական անկախությամբ օժտված դատական համակարգի առկայությունը,

7. քաղաքացիական հասարակության կայացումը և վերջինիս ակտիվ դերը հասարակական հարաբերությունների սահմանադրականացման գործում,

8. ազգային իրավական համակարգի ներդաշնակությունը միջազգային իրավունքի նորմերին ու սկզբունքներին,

9. Սահմանադրության գերակայության ու կայունության ապահովումը,

10. սահմանադրական մշտադիտարկման կենսունակ համակարգի առկայությունը, սահմանադրական հավասարակշռության յուրաքանչյուր խաթարման ժամանակին բացահայտման, գնահատման ու վերականգնման անընդհատության երաշխավորումը:

Այս հիմնական բնութագրիչները սահմանադրական տարբեր համակարգերում կարող են տարբեր կերպ դրսևորվել: Ինչպես նշվեց, միանշանակ է, որ **Սահմանադրությունը ներմուծվող կամ արտահանվող «ապրանք» լինել չի կարող:** Այն ամեն մի կոնկրետ երկրի արժեքային համակարգի դինամիկ ընդհանրական մոդելն է՝ կոչված երաշխավորելու այդ համակարգի առաջընթացը, ներդաշնակ ու կայուն զարգացումը՝ հաշվի առնելով այս ոլորտում առաջադիմական մտքի ձեռքբերումները¹⁷⁸: Ուստի սահմանադրական լու-

¹⁷⁸ Տեղին է հիշել 2004 թ. հունվարի 12-14-ը Սանտյագոյի (Չիլի) միջազգային վեհաժողովում («Սահմանադրականություն, հին դոկտրինաներ, նոր աշխարհ») Սենեգալի ներկայացուցչի արտահայտությունն այն մասին, որ աֆրիկյան բոլոր երկրներն ունեն սահմանադրություններ, սակայն սահմանադրականություն գոյություն չունի, քանի որ այդ սահմանադրություններն առավելապես կառուցված են ներմուծված արժեքների ու սկզբունքների վրա և հիմնականում կարգախոսային

ծումների հիմքում դրվում են նաև ընդհանուր բնույթի հիմնարար սկզբունքներ, որոնցից շեղումը սահմանադրական համակարգին այլ որակ կհաղորդի: Օրինակ՝ իրավունքով իշխանության սահմանափակման բացառումը միարժեքորեն վկայում է, որ գործ ունենք ոչ իրավական պետության հետ, իսկ առանց իշխանությունների հստակ բաժանման ու հավասարակշռման՝ անհնարին է սահմանադրական ժողովրդավարության հաստատումը: Իր հերթին, ժողովրդավարական իշխանության ձևավորումն անհնարին է՝ առանց պատշաճ սահմանադրական մշակույթի: Պատահական չէ, որ գրականության մեջ հանդիպում են նաև այնպիսի ձևակերպումներ, ինչպիսիք են «հակասահմանադրական մշակույթ» կամ «սահմանադրական հակամշակույթ»¹⁷⁹: Դա վկայում է սահմանադրական արժեքներն ու սկզբունքները ձևախեղելու և նման վիճակով դրանք պետական իշխանության ձեռքին գործիք դարձնելու իրողությունների մասին:

Հաշվի առնելով սահմանադրական մշակույթի հիմնական բնութագրիչները՝ սահմանադրական ճարտարապետության համար ելակետային է այն, որ նախ պետք է հստակեցվեն հասարակության սահմանադրական նպատակները: Այնուհետև որոշակիացվում են այն սկզբունքները, որոնք բխում են տվյալ սոցիալական հանրության արժեհամակարգային կողմնորոշումներից և դրվում երկրի սահմանադրական կարգի ձևավորման հիմքում: Դրանց իրականացման աստիճանով են որոշվում երկրում սահմանադրական մշակույթի իրական դրսևորման բնույթն ու առանձնահատկությունները: Իր հերթին, սահմանադրական մշակույթի մակարդակով է պայմանավորված երկրում սահմանադրական ժողովրդավարության հաստատման հաջողությունը, որը մեր ժամանակներում երկրի ազգային անվտանգության ռազմավարության կարևոր բաղադրիչներից է: Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի առիթով ավելի քան մեկ դար առաջ Վ. Բաստամյանը գրել է, որ երբ բարձր է ազգի «իրավական կուլտուրան», այդ ազգը կարող է «...խելացի կերպով եւ մեծ օգուտով վայելել ազատամիտ օրէնքներ, աւելի ընդարձակ ինքնավարութիւն, եւ իւր կեանքի նոր երեւոյթների հետ միասին նա պահանջում է նոր օրէնքներ»¹⁸⁰:

Ինչպես նշել ենք, սահմանադրական մշակույթը վերացական հասկացություն չէ, այն դրսևորվում է սոցիալական հանրության կենսակերպի բոլոր ոլորտներում: Դա առաջին հերթին բացահայտում է, թե ինչ արժեքային համակարգ է ընկած հասարակական հարաբերությունների և պետական իշխանության գործունեության հիմքում: Սահմանադրական մշակույթի մակարդակով են պայմանավորված բուն սահմանադրական լուծումները, որպես երկրի Հիմնական օրենք՝ դրա առաջադիմական բնույթը: Սահմանադրական մշակույթն իր առարկայական դրսևորումներն է գտնում ընդունված օրենքների ու այլ իրավական ակտերի, պետության քաղաքական համակարգի, քա-

բնույթ են կրում:

¹⁷⁹ См Вестник Тверского государственного университета.

¹⁸⁰ ԲԱՍՏԱՄԵՆՅ Վ. ՎՐԴ., Դատաստանագիրք Մխիթար Գոշի, էջ 66:

ղաքական ինստիտուտների ու իշխանության մարմինների գործունեության, դրանց փոխհարաբերությունների, անձի հասարակական կենսադիրքի, նրա իրավունակության մեջ: Պատմության դասերն անառարկելիորեն վկայում են, որ, այսուհանդերձ, սահմանադրական մշակույթի մակարդակի գնահատման գլխավոր չափանիշը երկրում սահմանադրական ժողովրդավարության աստիճանն է, իսկ դրա բարձրացումը՝ սահմանադրական զարգացումների գլխավոր պահանջը:

Սահմանադրությունից՝ սահմանադրականության, ցանկալից իրականին հասնելու ճանապարհն անցնում է հասարակական հարաբերությունների սահմանադրականացման միջով:

Միջազգային սահմանադրաիրավական միտքը ներկայումս հատուկ կարեւորում է հասարակական հարաբերություններում սահմանադրական սկզբունքների ու նորմերի հուսալի երաշխավորումը, այդ հարաբերությունների, այսպես կոչված, սահմանադրականացումը՝ որպես իրավական, ժողովրդավարական պետական համակարգերի կայացման նախադրյալ:

Եթե մինչև XVIII դարն իրավաքաղաքական մտքի զարգացումը հանգեցրեց սահմանադրությունների ընդունման, սոցիալական հանրության Հիմնական օրենքի միջոցով հասարակական համաձայնության կայացման գաղափարին, ապա **հետսահմանադրական շրջանի գլխավոր խնդիրը Սահմանադրության միջոցով երկրում սահմանադրականության երաշխավորումն է:**

Ինչպես տեսանք, «սահմանադրականությունը» բարդ հասարակական-քաղաքական և պետաիրավական հասկացություն է: Այն առաջին հերթին ենթադրում է սահմանադրական ժողովրդավարության հաստատում: Դա նպատակ է, որին ձգտում են սոցիալական առաջադիմության ուղի ընտրած երկրները: Սակայն այդ նպատակի իրականացումը պահանջում է, մասնավորապես, այնպիսի պարտադիր երաշխիքներ, ինչպիսիք են սահմանադրական նպատակների ու հիմնարար սկզբունքների ճանաչումը և երաշխավորումը պետության ու ողջ հասարակության կողմից, սահմանադրական սկզբունքներին համապատասխանող պետական իշխանության առկայությունը, անհրաժեշտ իրավագիտակցությունը, իրավունքի գերակայության սկզբունքի վրա կառուցված իրավական համակարգի կայացումը, սահմանադրական կարգի ու Սահմանադրության գերակայության հուսալի պաշտպանվածությունը և այլն:

Սահմանադրական արդարադատության մարմինների համաշխարհային խորհրդաժողովի առաջին կոնգրեսում¹⁸¹ առանձնահատուկ կարևորվեց այն խնդիրը, որ շատ երկրներում սահմանադրականության հաստատումը նկատելիորեն հետ է մնում սահմանադրական փաստաթղթային այն լուծումներից, որոնք, որպես իրավական մտքի ու մարդկային քաղաքակրթության ձեռքբերումներ, հաճախ ընդօրինակվելով՝ չեն դառնում տվյալ կոնկրետ հասարակության արժեքային համակարգի օրգանական բաղադրատարրը:

¹⁸¹ Տեղի է ունեցել 2009 թ. հունվարի 22-25-ը Կեյպտաունում (Հարավաֆրիկյան Հանրապետություն):

Սահմանադրականության հաստատման համար Սահմանադրության առկայությունը դեռևս բավարար չէ: Ավելին, Մեծ Բրիտանիան՝ չունենալով մեկ առանձին Հիմնական օրենք, ներկայումս համարվում է Եվրոպայի իրավական, ժողովրդավարական կայացած պետություններից մեկը: **Խնդիրը սահմանադրական հիմնարար սկզբունքներն ազգային իրավական համակարգում և հասարակական պրակտիկայում կյանքի կոչելու մեջ է:**

Միաժամանակ, ազգային ու համամարդկային ներդաշնակման հիմնախնդիրը սահմանադրական լուծումների մակարդակում ոչ միայն հրատապ է, այլև՝ ելակետային՝ միջազգային իրավական ներկա զարգացումների առումով: Հարցը միայն այն չէ, թե ինչպիսին է Սահմանադրությամբ ամրագրված սահմանադրական կարգը և ինչ սկզբունքներ են դրված իրավունքի ու իշխանության փոխառնչությունների հիմքում: Էական է այն, թե ինչպես է դրսևորվում տվյալ սահմանադրական կարգը հասարակական կյանքում, որքանով են միս ու արյուն ստանում Սահմանադրության հիմնարար սկզբունքները, ով է իշխանության իրական աղբյուրն ու կրողը, որքանով է երաշխավորված ու պաշտպանված մարդու արժանապատվությունը, որքանով են գործնականում տարանջատ, անկախ ու հավասարակշռված պետական իշխանության մարմինները: Վերջիններիս երաշխավորումն է այն հիմնական չափանիշը, որով հնարավոր է գնահատել սահմանադրականության իրական վիճակը, բացահայտել ցանկալի ու իրականի ներդաշնակման աստիճանը:

Իրավական ժողովրդավարության ճանապարհ ընտրած երկրների համար ելակետային է այն իրողության գիտակցումը, որ Սահմանադրությունից մինչև սահմանադրականություն ճանապարհը չի ավարտվում երկրի Հիմնական օրենքի ընդունումով, անցումային դրույթներով նախատեսված ինչ-ինչ նախապատրաստական քայլերով, անհրաժեշտ ինստիտուտների ու կառույցների ձևավորումով, մարդու իրավունքներն ու ազատությունները Սահմանադրության մեջ ամրագրելով: Այդ ճանապարհը յուրովի **արտացոլանքն է նախատեսվածի և իրականության, որոնց փոխառնչությունները ելակետային նշանակություն ունեն հատկապես վերափոխվող հասարակական համակարգերի համար: Այդ ճանապարհն անցնում է սոցիալական հանրության յուրաքանչյուր անդամի միջով, նրա արժեքնկալումների ողջ համակարգով:**

Միաժամանակ, նոր հազարամյակում լուրջ մարտահրավերներ են նետված հասարակության քաղաքական կազմավորման ու սահմանադրական զարգացման այն դոկտրինաներին, որոնք, սկիզբ առնելով հատկապես 16-18-րդ դարերի իրավափոխության ակունքներից, 1920-րդ դարերում դարձան ազգային պետական համակարգերի ու միջազգային իրավահարաբերությունների ձևավորման տեսական հիմք ու անկյունաքար: Ինչպես նշել ենք, հատկանշական էր հենց Սահմանադրական իրավունքի միջազգային ընկերակցության դեռևս 6-րդ վեհաժողովի (2004 թ. Սանտյագո) թեմայի ընտրությունը՝ «Սահմանադրականություն, հին դոկտրինաներ, նոր աշխարհ»: Հինգ օր տևած քննարկումները, 61 երկրների 450-ից ավելի մասնակիցներին

ներկայացված 100-ից ավելի զեկույցները մեկ ընդհանուր եզրահանգում ունեին՝ նոր հազարամյակը նոր խնդիրներ է առաջադրում նախորդ դարերում ձևավորված ու գործադրված սահմանադրաիրավական լուծումներին: Հին դոկտրինաները լուրջ վերաիմաստավորման անհրաժեշտություն ունեն: Նոր խնդիրները նորովի լուծումներ են պահանջում: Նույն ոգով արձանագրվեցին մոտեցումները 2007 թ. Աթենքում հրավիրված՝ Սահմանադրական իրավունքի միջազգային ընկերակցության գագաթնաժողովում: Արված հարցադրումները, թերևս, հստակ են ու պարզ: Գլխավոր խնդիրը՝ դրանցից բխող մի շարք կոնկրետ հարցերի ճշգրիտ պատասխանը գտնելն է:

Նախ՝ որո՞նք են նոր հազարամյակում մարդկությանը նետված մարտահրավերները, որոնք կարող են սահմանադրաիրավական նորովի լուծումներ պահանջել:

Երկրորդ՝ ինչ առանձնահատկություններ ունեն այդ մարտահրավերները վերափոխվող հասարակական համակարգերի համար և ինչպիսի յուրահատուկ լուծումներ են պահանջում:

Երրորդ՝ որո՞նք են սահմանադրաիրավական հետագա զարգացումների արժեհամակարգային հիմքերն ու հիմնական միտումները:

Միջազգային հանրային-իրավական զարգացումների տարբեր ծալքերի համեմատական վերլուծությունը վկայում է, որ հիմնական գործոնները, որոնք բնորոշ են նոր հազարամյակի հասարակական կարգին և, մեր կարծիքով, թելադրում են նորովի լուծումներ, ամենաընդհանուր գծերով հանգում են հետևյալներին.

1. տեղի է ունենում հասարակական տարաբնույթ գործընթացների աննախադեպ միջազգայնացում, տնտեսական, սոցիալական, հոգևոր-մշակութային հարաբերությունները զգալի չափով վերապետական բնույթ են ստանում,

2. տնտեսական, տեղեկատվական, իրավական գլոբալացումն ու սոցիալական հանրությանը վերաբերող շատ արժեքների ունիվերսալացումը հասարակական ինտեգրման որակապես նոր իրավիճակ են ստեղծել, երբ կազմավորվում են նախադեպ չունեցող միջազգային համակցություններ, ինչպես, օրինակ՝ Եվրամիությունը, որի պարագայում անխուսափելիորեն առաջ եկավ ընդհուպ վերապետական Սահմանադրության գաղափարը,

3. նոր իրականության բնորոշ առանձնահատկություններից է այն, որ էապես խզվել են սահմանները ներպետական ժողովրդավարական համակարգերի և վերապետական տնտեսական հարաբերությունների միջև¹⁸²,

4. միջազգային առումով ժողովրդավարական զարգացումները, մի կողմից, պահանջում են գործակցության, իրավակարգի պաշտպանության, համակարգային ներդաշնակության ու կայունության նոր մակարդակ ու որակ,

¹⁸² Ինչպես իրավագիտոսն Նշում է պրոֆեսոր Էռնստ Ուլրիխ Ֆոն Վայցգելերը՝ նման պայմաններում, երբ ժողովրդավարությունը ներփակվում է ազգային-պետական սահմաններում, իսկ տնտեսական հարաբերությունները վերապետական բնույթ ունեն, պետք է խոսել ժողովրդավարության զարգացման նոր փուլի՝ համաշխարհային ժողովրդավարության անհրաժեշտության մասին (Deutschland, 2002, թիվ 4, օգոստոս-սեպտեմբեր):

են միջազգային հավասարակշռության նոր հենակետեր: Աշխարհը երկբևեռ համակարգից դարձել է անկայուն միաբևեռ համակարգ՝ բազմաբևեռի վերածելու իրական միտումներով: Մի կողմից՝ միջազգային համակարգային կայունության հենակետերը դեռևս հստակեցման գործընթացում են, մյուս կողմից՝ գոյություն ունեցող և այդ նպատակին ծառայող միջազգային ինստիտուտները կորցնում են իրենց նախկին տեղն ու դերը:

14. համամարդկային գործակցության նոր խնդիրներ են ի հայտ եկել: Մարդկությունը վաղուց ստեղծել է ինքնառջնացման բավարար նախադրյալներ, և պատահականության գործոնը կամ բնական աղետները կարող են այդ հավանական հնարավորությունը դարձնել իրական: Առավել քան հրատապ է դարձել նաև համամոլորակային վտանգների դեմ գործակցաբար հանդես գալու անհրաժեշտությունը:

15. գիտատեխնիկական մտքի թռիչքը, տեղեկատվական ներկա հնարավորությունները, ընդհուպ տեխնիկական կամ օրգանական արհեստական մարդու ստեղծման փորձարկումները թելադրում են ընդհանուր արժեհամակարգային նոր մոտեցումներ:

Թվարկումների ցանկը, թերևս, կարելի է շարունակել, սակայն նշվածն էլ բավական է համոզվելու համար, որ այս համատեքստում պետք է դիտարկվեն բոլոր այն հիմնահարցերը, որոնք ներազգային ու միջազգային հոլովությամբ առնչվում են հասարակության կայուն ու ներդաշնակ զարգացման խնդիրներին¹⁸⁷: Միաժամանակ անհրաժեշտ է շեշտել, որ նշված երևույթները նոր չեն ու մեկեն չհայտնվեցին: Պարզապես դրանք ծավալվելով՝ նոր որակ ու ազդեցության բնույթ են ձեռք բերել՝ հասարակական հարաբերությունների սահմանադրականացմանը նետած նոր մարտահրավերներով հանդերձ:

14.4. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ ԵՎ ՐՈՊԱԿԱՆ ԱՐԴԻ ԻՐԱՎԱՄՏԱԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

Եվրոպական սահմանադրական մշակույթը, խոր արմատներ ունենալով հանդերձ, զարգացման յուրօրինակ ուղի անցավ եվրոպական ինտեգրման խորացմանն ու իրավական գլոբալացմանը համընթաց: Դրա ներկա դրսևորումների ու զարգացման միտումների ուսումնասիրումը չափազանց կարևոր է ոչ միայն մեր երկրի արժեհամակարգային կողմնորոշումներից ելնելով, այլև՝ այն պատճառով, որ եվրոպական սահմանադրական մշակույթը քաղաքակրթական մեծագույն արժեք է՝ միտված մարդկային հանրության ապագայի կողմնորոշիչներին:

¹⁸⁷ Ի դեպ, միջազգային պրակտիկայում հաճախ են հանդիպում արդարացի քննադատություններ այն առումով, որ պատմական զարգացումների ներքին տրամաբանությունը, նոր իրողությունները, հազարամյակի մարտահրավերներն անհրաժեշտ ու բավարար խորությամբ չեն ուսումնասիրվում ու հաշվի առնվում: Դրանք ավելի շատ դարձել են մակերեսային շահարկումների կամ քաղաքական սակարկությունների առարկա: Մասնավորապես տես BRANDS M., *The Obsolescence of Almost*:

Միջազգային առումով՝ իրավական մտքի մերօրյա զարգացումները շարունակում են ընդհանուր գծերով պահպանել համակարգային երկու հիմնական ուղղվածությունը՝ պայմանավորված իրավունքի աղբյուրների բնույթի ու դասակարգման հանգամանքներով: Ընդհանուր առմամբ, դարերի ընթացքում են ձևավորվել անգլոսաքսոնական և մայրցամաքային (եվրոպական) իրավական համակարգերի հիմնական առանձնահատկությունները: Դրանք իրենց կնիքն են դրել նաև սահմանադրական լուծումների վրա: Այսուհանդերձ, ներկայիս իրավական գլոբալացման հիմնական միտումներից է այն, որ այդ տարբերություններն աստիճանաբար հարաբերական բնույթ են ստանում, գերակայող են դառնում սահմանադրական ընդհանուր սկզբունքներն ու արժեքները, դրանց արմատավորումը հասարակական պրակտիկայում:

Միջազգային սահմանադրաիրավական մտքի ամենաընդհանրական բնութագրիչն է այն, որ ներկայումս, առավել քան երբևէ, կարևորվում է հասարակական հարաբերություններում սահմանադրական սկզբունքների ու նորմերի հուսալի երաշխավորումը, այդ հարաբերությունների, այսպես կոչված, սահմանադրականացումը՝ որպես իրավական, ժողովրդավարական պետական համակարգերի կայացման նախադրյալ: Եթե մինչև ԺԸ դարն իրավաքաղաքական մտքի զարգացումը հանգեցրեց սահմանադրությունների ընդունման, սոցիալական հանրության Հիմնական օրենքի միջոցով հասարակական համաձայնության կայացման գաղափարին, ապա հետսահմանադրական շրջանի գլխավոր խնդիրը՝ **Սահմանադրության միջոցով երկրում սահմանադրականության երաշխավորումն է**, որը որակապես նոր աստիճանի է բարձրացնում սահմանադրական մշակույթը. այն ստանում է իրական բովանդակություն, հասարակության անդամների համար դառնում է ճանաչողության կարևոր բաղադրիչ, ապրող իրողություն:

Վերջին հարյուրամյակների ընթացքում այս խնդրի հետևողական լուծումը դարձել է եվրոպական իրավական զարգացումների առանցքային ուղղությունը: Դժբախտաբար, մեզանում այն իր որակական արդի դրսևորումների մեջ նոր է այժմեականություն ձեռք բերում, քանի որ, ըստ էության, իրագործելի է միայն անկախ պետականության և արժեհամակարգային որոշակի կողմնորոշումների պայմաններում:

Սահմանադրականության իրողությունն, առաջին հերթին, ենթադրում է պետական ողջ համակարգում, հասարակական հարաբերությունների բոլոր ծալքերում **սահմանադրական ժողովրդավարության հաստատում**: Դա նպատակ է, որին ձգտում են սոցիալական առաջադիմության ուղին ընտրած երկրները: Սակայն այդ նպատակի իրականացումը, մասնավորապես, պահանջում է այնպիսի պարտադիր երաշխիքներ, ինչպիսիք են՝ սահմանադրական նպատակների ու հիմնարար սկզբունքների ճանաչումը և երաշխավորումը պետության ու ողջ հասարակության կողմից, սահմանադրական սկզբունքներին համապատասխանող պետական իշխանության առկայությունը, իրավունքի գերակայության սկզբունքի վրա կառուցված իրավական

համակարգի կայացումը, սահմանադրական կարգի ու Սահմանադրության գերակայության հուսալի պաշտպանվածությունը և այլն:

Հարցը միայն այն չէ, թե ինչպիսին է Սահմանադրությամբ ամրագրված սահմանադրական կարգը և թե ինչ սկզբունքներ են դրված իրավունքի ու իշխանության փոխառնչությունների հիմքում: Էականն այն է, թե հասարակական կյանքում ինչպես է դրսևորվում տվյալ սահմանադրական կարգը, որքանով են միս ու արյուն ստանում Սահմանադրության հիմնարար սկզբունքները, ով է իշխանության իրական աղբյուրն ու կրողը, որքանով է երաշխավորված ու պաշտպանված մարդու արժանապատվությունը, գործնականում որքանով են տարանջատ, անկախ ու հավասարակշռված պետական իշխանության մարմինները: **Վերջիններիս երաշխավորումն է այն հիմնական չափանիշը, որով հնարավոր է գնահատել սահմանադրականության իրական վիճակը և սահմանադրական մշակույթի նկատմամբ հասարակության իմաստավորված վերաբերմունքը:**

Նոր հազարամյակում սահմանադրականությանն սպառնացող վտանգների վերլուծության առումով, մեր կարծիքով, ուշադրության են արժանի նաև ՌԴ ՄԴ նախագահ, պրոֆեսոր Վ. Զորկինի ընդհանրացումները, համաձայն որոնց՝ նա այդ սպառնալիքների շարքում, մասնավորապես, առանձնացնում է¹⁸⁸.

1. աշխարհակարգի Վեստֆալյան համակարգի վրա հարձակումները¹⁸⁹ և ցանցային կառավարման սկզբունքների արմատավորումը գլոբալ խնդիրների լուծման գործում,

2. նոր մարտահրավերների ու վտանգների պայմաններում՝ դրանց դեմ պայքարի համատեքստում մարդու սահմանադրական իրավունքների նկատմամբ ոտնձգությունները, այդ իրավունքների ոտնահարման «օրինականացումը»՝ ահաբեկչության դեմ պայքարի շրջանակում,

3. երրորդ սպառնալիքը կապված է «սոցիալական պետության» սահմանադրական սկզբունքի իրացման հիմնահարցի հետ¹⁹⁰,

4. չորրորդ սպառնալիքը պայմանավորված է իրավական բարեփոխումների դանդաղ ընթացքի կամ դրանց բացակայության հետ, որը վերաբերում է, հատկապես, անցումային համակարգերին:

Հեղինակի այս դիտարկումները տիպական են նորանկախ երկրների համար և առավել հետաքրքրություն են ներկայացնում այս երկրների միջազգային ինտեգրման տեսանկյունից: Միաժամանակ, վերջին տասնամյակներում

¹⁸⁸ ЗОРЬКИН В., Роль конституционного суда, стр. 15-28; ЗОРЬКИН В. Д., Об угрозах конституционному строю в XXI веке, стр. 3-17; ЗОРЬКИН В. Д., Современный мир, право и Конституция, стр. 54-68.

¹⁸⁹ Խոսքը վերաբերում է 1648 թ. ստորագրված Վեստֆալյան համաձայնագրերին, որոնք հանդիսացան այն քաղաքական ու իրավական հիմքը, համաձայն որի՝ պետությունն է սոցիալական հանրության կազմակերպման ու միջազգային հարաբերությունների հիմնական ինստիտուտը, իսկ այդ համակարգի հիմքը պետության ինքնիշխանության սկզբունքն է:

¹⁹⁰ Հեղինակը նկատի ունի հասարակության մեջ սոցիալական հանդուրժողականության որոշակի միջավայրի ձևավորման անհրաժեշտությունը՝ շեշտելով, որ սոցիալական պետության բացակայությունն իրավական պետության փլուզման պատճառ կարող է դառնալ:

միջազգայնացման նոր երևույթներն առավել ակտիվ դրսևորվեցին հատկապես Եվրոպայում, որտեղ միասնական շահերի վրա խարսխված տնտեսական, քաղաքական, հումանիտար և, ընդհանրապես, արժեհամակարգային համագործակցությունը բերեց վերպետական գործակցության այնպիսի որակի, երբ ստեղծված միասնական տնտեսական, իրավական, կառուցակարգային բազան միանգամայն օրինաչափորեն օրակարգային է դարձնում նաև վերպետական Սահմանադրության ստեղծման անհրաժեշտությունը: Սա արդեն իրավական գլոբալացման բոլորովին նոր որակ է, առայժմ բնորոշ միայն Եվրամիությանը: Այսուհանդերձ, **վերպետական իրավակարգը՝** իր բնորոշ գծերով ու ակտիվ ներազդեցության լիցքով, գնալով տիրապետող է դառնում ողջ աշխարհում:

Հասարակության արժեհամակարգային զարգացումներն ամենից առաջ իրենց արտացոլումն են գտնում երկրի Հիմնական օրենքում, որն **արդարացիորեն կարող ենք համարել տվյալ ազգի ու ժողովրդի հավաքական ինքնակենսագրությունը**¹⁹¹: Ուստի անցումային համակարգերում սահմանադրական իրականության ծալքերին ամբողջական անդրադարձ կատարելու համար կարևոր ենք համարում նաև որոշակի նպատակային համեմատական սահմանադրական վերլուծությունը՝ որոշ չափով շեղվելով ավանդական մոտեցումներից: Տվյալ պարագայում խնդիրն այն չէ, թե որ երկրում սահմանադրաիրավական ինչ լուծումներ են առկա: Առավել կարևոր է բացահայտել, թե վերջին մի քանի տասնամյակներում, հատկապես՝ եվրոպական տարբեր երկրներում հասարակական-պետական ինչ հիմնախնդիրներ են ծագել և դրանք իր ժամանակին սահմանադրական ինչ լուծումներ են ստացել: Այս պարագայում մենք կարևորում ենք ոչ թե սահմանադրությունների, այլ՝ սահմանադրական փոփոխությունների համեմատական վերլուծությունը:

Օրինակ՝ Ավստրիայի, ԱՄՆ-ի, Բելգիայի, Գերմանիայի, Դանիայի, Իսպանիայի, Իտալիայի, Հունաստանի, Պորտուգալիայի, Ֆրանսիայի, Ֆինլանդիայի և մի շարք այլ երկրների վերջին տասնամյակների սահմանադրական փոփոխությունների ու սահմանադրական օրենքների, ինչպես նաև՝ Արեւելյան Եվրոպայի ու Նախկին ԽՍՀՄ մի շարք երկրների (Լեհաստան, Սլովենիա, Չեխիա, Սլովակիա, Բուլղարիա, Ռուսաստանի Դաշնություն, Լիտվա, Էստոնիա, Վրաստան, Դրոգստան և այլն) սահմանադրությունների ուսումնասիրությունից հետևում է, որ սահմանադրական մշակույթի ձևավորման ու զարգացման տեսանկյունից առկա են մի շարք կայուն ու ընդհանուր միտումներ.

1. հասարակական-պետական հարաբերությունների **առանցքն է դառնում մարդը**՝ իր անօտարելի արժանապատվությամբ և իրավունքներով: Վերջիններս սահմանադրորեն ամրագրվում ու ճանաչվում են որպես անմիջական գործող իրավունքներ, դառնում են ժողովրդի ու պետության կողմից իշխանության իրականացման սահմանափակիչներ, ստանում ներպետա-

¹⁹¹ Եվրոպական բոլոր երկրների սահմանադրությունների ամբողջական տեքստերը՝ համապատասխան փոփոխություններով, ներկայացված են Եվրախորհրդի Վենետիկի հանձնաժողովի կողմից հրատարակված երկհատորյակում (տե՛ս *Constitutions of Europe*):

կան ու միջազգային պաշտպանության հուսալի երաշխիքներ, հանդես գալիս որպես տվյալ հասարակական համակարգի գնահատման հիմնական չափանիշներ: Մարդկային հանրության արժեքների համակարգում **տիրապետող է դառնում իրավունքի գերակայության սկզբունքը**: Քաղաքացիական հասարակության կայացման գլխավոր չափանիշ է դառնում ոչ թե իշխանությամբ՝ իրավունքի, այլ իրավունքով՝ իշխանության սահմանափակումը,

2. Ժողովրդավարական արժեքները հիմնավորապես դառնում են սահմանադրական կարգի հենքը և մարդկանց ազատությունների երաշխիքը, նկատվում է համընդհանուր միտում կենտրոնական իշխանության աստիճանական սահմանափակման, ուժի (քաղաքական, վարչական, տնտեսական) ապակենտրոնացման և ինքնակառավարման հնարավորությունների ընդլայնման ու երաշխիքների ամրապնդման հարցերում,

3. իշխանությունների բաժանման ու հավասարակշռման սկզբունքի հետևողական իրացումը, դրանց գործառության հավասարակշռումը, խելամիտ զսպումն ու հակակշռումը դառնում են համընդհանուր պահանջ: Ներկայացուցչական ժողովրդավարության զարգացումներն առանձնահատուկ կարևորում են հասարակության քաղաքական կառուցակարգերի կատարելագործումն ու մարդկանց քաղաքական իրավունքների պաշտպանությունը,

4. հատուկ ուշադրության առարկա է դառնում դատական իշխանության անկախության, համակարգային լիարժեքության, ամբողջականության, գործունակության ապահովման խնդիրը,

5. մեծապես կարևորվում է տեղական ինքնակառավարումը՝ որպես հասարակության ժողովրդավարական ինքնավարության առանձնահատուկ ձև,

6. ամրապնդվում են ներսահմանադրական կայունության երաշխիքները, մարդու իրավունքների մեջ առանձնահատուկ կարևորություն է ստանում նրա սահմանադրական արդարադատության իրավունքը, փորձ է արվում արմատավորել մարդու իրավունքների սահմանադրական երաշխիքների ու իշխանությունների լիազորությունների սահմանադրական հաշվեկշռի խախտումների բացահայտման, գնահատման և վերականգնման իրավական կոռ համակարգ՝ սահմանադրական կարգն օժտելով առավել կենսունակ «**իմունային համակարգով**»,

7. հասարակական օրգանիզմի «իմունային բավարարության» ապահովման խնդիրների լուծումները նկատելիորեն փնտրվում են սահմանադրական դաշտում և, իր հերթին, ազգային սահմանադրությունների յուրաքանչյուր փոփոխություն միջազգային լայն արձագանք է ստանում,

8. գնալով էլ ավելի են կարևորվում միջազգային իրավունքի տեղն ու դերն ազգային իրավական համակարգերում: Նկատելի են սահմանադրական հիմնական հասկացությունների նույնականացման միտումներ¹⁹²: Ներդաշնակվում են մոտեցումներն իշխանությունների բաժանման ու հավասարակշռման և մարդու իրավունքների սահմանափակումների չափանիշների

ընտրության հարցերում: Միաժամանակ, փնտրվում են ազգային առանձնահատկությունների և վերազգային մոտեցումների «հաշտեցման» եզրեր:

Նշված ընդհանուր միտումների կողքին մեծապես կարևորվում են նաև իշխանության թևերի գործառույթներն իրականացնող ինստիտուտների զարգացման, դրանց գործառության դերի հստակեցման և անհրաժեշտ ու բավարար լիազորություններով օժտելու հարցերը: Մյուս կողմից՝ իշխանությունների գործակցությունն առավել մեծ չափով է խարսխվում համագործակցության սկզբունքի և դինամիկ հավասարակշռություն ապահովող լուծումների վրա:

Նշված օրինաչափությունները, առաջին հերթին, համակարգային նոր որակ են ստացել եվրոպական իրավունքում: Ընդհանրապես, եվրոպական միությունը նույնպես ներկայումս գտնվում է տարբեր փոփոխությունների փնտրտուքում: Դրանք վերաբերում են հիմնարար փաստաթղթերում ամրագրված արժեքներին և մոտեցումներին, մասնավորապես՝ եվրոպական համայնքների պայմանագրին (որն էականորեն փոփոխվել էր միասնական եվրոպական ակտերով, եվրոպական միության մասին պայմանագրով, Ամստերդամի և Նիսի պայմանագրերով) և եվրոպական միության մասին պայմանագրին (որն էականորեն փոփոխվել է Ամստերդամի, Նիսի պայմանագրերով և Լիսաբոնյան համաձայնագրով):

Ներկա մոտեցումների արդյունքում, հաղթահարելով որոշ տարածայնություններ, փորձ արվեց եվրոպական միության առաջին իրավական փաստաթուղթը դարձնել Միության Սահմանադրությունը: Իրավափիլիսոփայական մտքի ու հասարակական պրակտիկայի կարևոր ձեռքբերումներից էր հատկապես այն, որ առավել քան հստակեցվում էր սահմանադրական կարգի հիմքը կազմող արժեքների համակարգը: Սահմանադրության նախագծի 2-րդ հոդվածը պարզապես անվանվում էր «Միության արժեքները»: Այն սահմանադրական մակարդակով ամրագրում էր, որ «**Միությունը հիմնված է այնպիսի արժեքների վրա, ինչպիսիք են՝ մարդկային արժանապատվությունը, ազատությունը, ժողովրդավարությունը, հավասարությունը, իրավունքի գերակայությունը և մարդու իրավունքների հարգումը**: Այս արժեքներն ընդհանուր են անդամ պետությունների համար, որոնցում հասարակությանը բնորոշ են անխտրականությունը, բազմակարծությունը, հանդուրժողականությունը, արդարադատությունը և համերաշխությունը»: Սրանք լոկ բառեր չէին, այլ՝ քաղաքակրթական մի ամբողջ համակարգի հիմքը կազմող արժեքներ, և եվրոպական ընտանիքին լիարժեք անդամակցելու մտադրություն ունեցող յուրաքանչյուր երկրում այս արժեքները՝ դրանց ամբողջության ու համակարգային փոխպայմանավորվածության մեջ, պետք է դառնան կենսունակ ու հիմնաքարային նշանակության կողմնորոշիչներ:

Չնայած այն բանին, որ սահմանադրական այդ պայմանագիրը վերջնական կյանքի չկոչվեց և իր տեղը «գիջեց» Լիսաբոնյան համաձայնագրին, այսուհանդերձ, արժեքանական առումով եվրոպական մոտեցումներում որևէ փոփոխություն չարձանագրվեց: Ավելին, եվրոպական ներկա զարգացումներն արձանագրում են, որ եթե երկրում բացակայում է մարդու իրավունք-

¹⁹² См АРУТЮНЯН Г. Г./БАГЛАЙ М. В., Конституционное право.

ների հարգման մշակույթը՝ ամեն ինչ իմաստագրվում է: **Մարդիկ պետք է սահմանադրական հարաբերությունների մեջ մտնեն որպես որոշակի մշակույթի կրողներ՝ համակեցության մշակույթի, ինքնաճանաչման մշակույթի, արժանապատվության մշակույթի:**

Իսկ որքանով են արժեքանական այդ մոտեցումները բնորոշ վերափոխվող հասարակական համակարգերին:

Նախկին համայնավար հասարակարգի փլուզումը որքան էլ վերափոխեց աշխարհակարգը, միլիոնավոր մարդկանց մեջ մտայնությունն ու հաճախ նաև՝ աշխարհըմբռնումը չփոխվեցին: Եվրոպան տվյալ պարագայում զուտ աշխարհագրական ընկալում չէ, այն քաղաքակրթական արժեքների մի համակարգ է, և այդ արժեքների կրողը պետք է դառնա իրավական, ժողովրդավարական զարգացման ճանապարհ ընտրած պետության քաղաքացին: Իսկ այդ արժեքները մեզ՝ հայերիս, խորթ չեն, խոր արմատներ ունեն հենց մեր պատմության ծալքերում և իրավափիլիսոփայական ընկալումների առումով լավագույնս դրսևորվել են, մասնավորապես, Հակոբ և Շահամիր Շահամիրյանների հեղինակած՝ «Որոգայթ փառաց»¹⁹³ սահմանադրական աշխատասիրության մեջ: Սակայն որքանով են դրանք ապրող ու կենսունակ արժեքներ մեր օրերում, ինչ տեղ ու դեր ունեն մեր նորօրյա աշխարհընկալման ու պետականորեն հանրային կենսագոյի կազմակերպման հարցում՝ լուրջ վերլուծության ու իմաստավորման անհրաժեշտություն ունեն:

Իրավափիլիսոփայական մոտեցումների տեսանկյունից եվրոպական զարգացումների արդի տրամաբանությանը հաղորդակից լինելու և մեզ համար արժեհամակարգային հստակեցումներ կատարելու առումով անհրաժեշտ է թեկուզ ամենահիմնական գծերով բացահայտել ու ընկալել եվրոպական սահմանադրականության բնույթն ու հատկապես իրավունքի էության գիտական ընդհանրացումները վերջին հարյուրամյակների ընթացքում:

Անտարակույս է, որ պատմության մեջ իրավահասկացողությունը լուրջ էվոլյուցիա է ապրել: Լեգիստական իրավամտաճողությունը, որը եվրոպայում տիրապետող էր ընդհուպ մինչև ԺԺ դարասկիզբը¹⁹⁴, ընդունում էր, որ մարդն իշխանությանը ենթակա օբյեկտ է և ոչ թե՝ ազատ էակ: Համաձայն լեգիզմի՝ իրավունքը պետական իշխանության կամքի դրսևորումն է, նրա հրահանգը կամ հրամանը¹⁹⁵: Այս դոկտրինան խարսխված էր ավատատիրական սեփականության հենքից բխող իրավահարաբերությունների վրա: Ավատատիրոջն էին պատկանում արտադրության բոլոր միջոցները, այդ թվում՝ ճորտը, և սեփականատիրոջ կամքը բարձրագույն օրենք էր:

¹⁹³ Գրվել է 1773 թ. Մադրասում, նպատակ ունենալով «...իմաստուններին արթնացնել ու անտարբերությունից և հորդորելու, որ իրենց խելքով ու իմաստությամբ կազմեն արդար օրենքներով ճամփա ընթացող գերազանց կառք՝ ներդաշնակ մեր բանական բնությանը» (*Որոգայթ փառաց*, 2002, էջ 16):

¹⁹⁴ Այս ուղղության կարևոր դեմքերից էին Դ. Օստին, Շ. Ամոսը, Բ. Վինդշայդը, Ա. Ցիտելմանը, Կ. Հերբերը, Ա. Հոլմստեն և այլք:

¹⁹⁵ Մասնավորապես տես AUSTIN J., *Lectures on Jurisprudence*, էջ 73:

ԺԺ դարի զարգացումները, մասնավորապես՝ պայմանագրային հիմքի վրա վարձու աշխատանքի արմատավորումը, մարդու, որպես սոցիալական ֆենոմենի, որոշակի իրավունքների ճանաչումը, իշխանությունների բաժանման ու հավասարակշռման անհրաժեշտությունը, ժողովրդավարական արժեքների կարևորումն ու արմատավորումը շտկումներ մտցրին իրավահասկացողության ընդհանուր փիլիսոփայության մեջ: Տիրապետող դարձավ իրավական պոզիտիվիզմը (կամասսահման իրավունքը), որն իրավունքն առավելապես մեկնաբանեց որպես սուբյեկտիվ ընկալման արգասիք, իշխանության ստեղծագործություն, նրա կողմից տրվող շնորհ: Որպես իրավունք ճանաչվեց օրենքի տեսք ստացած իշխանության կամքը, քաղաքական փոխհամաձայնությունը, որն ուներ պետական հարկադրանքի բնույթ:

Սակայն Եվրոպան ստիպված էր լուրջ վերապահումներով մոտենալ պոզիտիվիստական իրավամտաճողությանը՝ կանգնելով նաև ոչ իրավական օրենքների գոյության փաստի առջև: Չարչրկված արտահայտություն է, որ Հիտլերն իշխանության եկավ օրենքի միջոցով: Անառարկելի է, որ ֆաշիզմը հաստատվեց օրենքի օգնությամբ՝ իրավունքը բռնադատելով: Մայրցամաքային իրավական համակարգում, որտեղ դատական նախադեպն իրավունքի անմիջական աղբյուր չէ, իսկ օրենքը պարզապես քաղաքական փոխհամաձայնության արդյունք է, որտեղ հաճախ չկան օրինաստեղծ գործընթացին համարժեք արդարադատական (այդ թվում՝ սահմանադրական) հակակշիռներ, ապա ոչ իրավական օրենքի առկայությունը գրեթե անխուսափելի է դառնում, իսկ նման օրենքի բացարձականացումը՝ հասարակական վտանգներով հղի:

Առաջադիմական լինելով հանդերձ, պոզիտիվիստական իրավամտաճողությունը շարունակում էր հենվել ոչ թե օբյեկտիվ իրավունքի էության, այլ դրա հայեցական ընկալման ու իշխանության կամարտահայտման վրա:

Սակայն ընդհանրականն այն էր, որ օրենքը և պետությունը պետք է լինեն իրավական, երաշխավորեն հավասարությունը, ազատությունը և արդարությունը, որոնց արժեհամակարգային հիմքը մարդու անօտարելի իրավունքների գերակայությունն է¹⁹⁶: Ընդ որում, իրավական համակարգն ամբողջականանում և կենսունակ է դառնում, երբ այդ արժեքները դառնում են սահմանադրական արժեքներ, ստանում են ճանաչման ու պաշտպանության սահմանադրական երաշխիքներ: Այդ առաքելության հաջողությունը, իր հերթին, պայմանավորված է նրանով, թե որքանով են սահմանադրական արժեքները հստակ արտահայտվում Սահմանադրության նորմ-սկզբունքներում և վերջիններս ինչ չափով են դառնում ապրող, հասարակական կյանքում իրացվող արժեքներ: Այս առնչությամբ շատ դիպուկ էր Մակեդոնիայի Նախագահ պ-ն Բրանկո Յովենկովսկու բնորոշումը 2004 թ. հունիսի 3-ին Սկոպյեում իրավիրված միջազգային կոնֆերանսի բացման արարողության ժամանակ՝ շեշտելով, որ «Մեզ անհրաժեշտ է գործող Սահմանադրություն, այլ ոչ թե՝ միրաժ»:

¹⁹⁶ Այդ մասին տես նաև. Политикоправовые ценности: история и современность, էջ 5-29:

Անհրաժեշտ ենք համարում հատուկ անդրադարձ կատարել նաև այն իրողությանը, որ նույնիսկ մասնագիտական գրականության մեջ հաճախ խիստ նեղացվում է իրավունքի գերակայության սահմանադրական սկզբունքի մեկնաբանությունը՝ այն ներկայացնելով հիմնականում դրանց պաշտպանության տեսանկյունից: Ուշագրավ է, որ այս հիմնահարցին վերաբերող առաջին համընդգրկուն փաստաթուղթը՝ 1789 թ. Ֆրանսիայի կոդիֆիկացիայի հոչակագիրը, անվանվեց «Մարդու և քաղաքացու իրավունքների հոչակագիր», որի հոդված 2-ում, մասնավորապես, ասվում է. «Յուրաքանչյուր քաղաքական միության նպատակը՝ մարդու բնական ու անօտարելի իրավունքների ապահովումն է»: 1948 թ. դեկտեմբերի 10-ին ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 217A(III) բանաձևով ընդունված՝ միջազգային իրավական առումով հիմնարար նշանակություն ունեցող, համընդգրկուն փաստաթուղթն անվանվեց «Մարդու իրավունքների համընդհանուր հոչակագիր»: Դրանում ելակետային համարվեց այն, որ «...մարդկային ընտանիքի բոլոր անդամներին ներհատուկ արժանապատվության և հավասար ու անօտարելի իրավունքների ճանաչումն աշխարհում ազատության, արդարության և խաղաղության հիմքն է»: Սահմանադրական հետագա զարգացումները, ելնելով Հոչակագրի իրավափիլիսոփայական ընդհանրացումներից, շեշտադրում կատարեցին չորս հիմնական բաղադրիչների վրա¹⁹⁷.

- մարդու արժանապատվության և իրավունքների սահմանադրորեն ճանաչումը՝ որպես բարձրագույն ու անօտարելի արժեք, որպես անմիջական գործող իրավունք,

- այդ իրավունքների երաշխավորումը, որոնք պայմանավորում են օրենքների իմաստը, բովանդակությունը, կիրառման բնույթը, ինչպես նաև՝ օրենսդիր ու գործադիր իշխանությունների գործունեության բնույթը,

- մարդու իրավունքների հնարավոր սահմանափակումների սահմանադրական չափանիշների սահմանումը՝ քաղաքացիական հասարակության հիմնարար սկզբունքներից ելնելով,

- մարդու իրավունքների ու հիմնարար ազատությունների համար արդարադատական ու կառուցակարգային երաշխիքների ապահովումը:

Իրավունքի գերակայության սկզբունքի վրա խարսխված, իրավական պետության և քաղաքացիական հասարակության կայացման երաշխիք հանդիսացող Սահմանադրության և դրան համարժեք սահմանադրական ժողովրդավարության համատեղ ներդաշնակ գոյությունը ենթադրում է որոշակի անհրաժեշտ ու բավարար նախադրյալների առկայություն¹⁹⁸: **Դրանց մեջ ելակետային է ազատական իրավամտաժողովության կայացման ու դրա հասարակական ընկալման և ընդգրկման աստիճանը:** Այդպիսի իրավամտա-

ժողովություն է ընկած արդի եվրոպական սահմանադրական զարգացումների և սահմանադրական մշակույթի դրսևորման հիմքում:

Իրավունքի տեսափիլիսոփայական ընկալման ու իրավագիտական մեկնաբանման կարևոր փուլ է սկսվում ամբողջ Եվրոպայում դեռևս XVII դարի կեսերից: Այդ ժամանակաշրջանի բնորոշ առանձնահատկություններից էր այն, որ ձևավորվում էր բնական իրավունքի մասին առավել ամբողջական աշխարհայացք և մերժվում էր, այսպես կոչված, ավատատիրական իրավաբանական աշխարհայացքը: Նոր հայացքների կրողների մեջ հատկապես առանձնացան Ն. Մաքիավելին (1469-1527), Հ. Հրոցիուսը (1583-1645), Բ. Սպինոզան (1632-1677), Թ. Հոբսը (1588-1679), Զ. Լոկը (1632-1704), Շ. Լ. Մոնտեսքյոն (1689-1755), Ժ.-ժ. Ռուսոն (1712-1778), Թ. Ջեֆերսոնը (1743-1826), Թ. Փեյնը (1737-1809), Ի. Կանտը (1724-1804), Գ. Հեգելը (1770-1831) և այլք: Հ. Հրոցիուսը, մասնավորապես, գտնում էր, որ բնական իրավունքը բխում է հենց մարդու էությունից, որը և նրան մղում է փոխադարձ առնչությունների: Բնական իրավունքի ճանաչումն **իրավագիտությանը գիտական բնույթ հաղորդեց:** Կամասահման իրավունքն ի վիճակի չգտնվեց հասնելու իր գիտական արմատներին¹⁹⁹:

Տնտեսական հարաբերությունների զարգացումը, ազատ ու մրցակցային դաշտի ստեղծումը, մարդու իրավունքները՝ **որպես իշխանության սահմանափակման չափանիշ ընդունելը**, ինչպես նաև ազատական արժեքային համակարգի այլ տարրերի աստիճանաբար արմատավորումը եվրոպական արժեքային համակարգում վերջին ավելի քան 300 տարիների ընթացքում բյուրեղացան սահմանադրական այնպիսի նորմերում ու սկզբունքներում, որոնք Ի դարի երկրորդ կեսից արդեն ոչ թե լոկ կարգախոս են, այլ՝ ապրող արժեքներ: Ինչպես իրավագիտորեն նշում է Յու. Ա. Տիխոմիրովը, ԺԸ դարը բերեց բնական իրավունքի գաղափարները, ԺԸ դարն առաջ քաշեց ազատական պետության անհրաժեշտությունը՝ հանձին Ռուսոյի ժողովրդական ներկայացուցչության և Մոնտեսքյոյի՝ իշխանությունների բաժանման ու հավասարակշռման հայեցակարգերի, ԺԹ դարի առաջին երրորդում Գերմանիայում ծնվեց իրավական պետության տեսությունը, սակայն այդ դարերը նույնպես հազեցած էին պատերազմներով, պետական հեղաշրջումներով, դաժան կառավարողներով, իսկ հայեցակարգերը մնում էին գրքերում...²⁰⁰: **Քաղաքացիական հասարակությանը բնորոշ արժեքները, իրավական, ժողովրդավարական պետության որակները ձևավորվեցին դարերի ընթացքում, սակայն դարձան հասարակական կյանքի համակարգային կարգավորիչներ, հատկապես՝ նախորդ հազարամյակի վերջին մի քանի տասնամյակներում:** Փաստորեն, 1950-ականներից սկսած, ժողովրդավարական ընդհանուր արժեքներն ու իրավական պետության սկզբունքներն իրենց առավել համակարգված ու կոնկրետ արտահայտությունը գտան եվ-

¹⁹⁷ Մասնավորապես տես Գերմանիայի Դաշնության Հիմնական օրենքի հոդված 1-ը, Պորտուգալիայի Սահմանադրության՝ 18-րդ, Լեհաստանի Սահմանադրության՝ 30-րդ, Սլովակիայի Սահմանադրության՝ 12-րդ, Սլովենիայի Սահմանադրության՝ 15-րդ, Ռուսաստանի Դաշնության Սահմանադրության 18-րդ հոդվածները և այլն:

¹⁹⁸ Տես ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Գ. Գ., Սահմանադրական մշտադիպարկում, էջ 95-109:

¹⁹⁹ ГРОЦИЙ ГУГО ДЕ ГРООТ, *О праве войны и мира*, стр. 21-26.

²⁰⁰ ТИХОМИРОВ Ю. А., *О модернизации государства*, стр. 10.

րոպական երկրների սահմանադրական լուծումներում՝ տվյալ համակարգին բնորոշ բազմաթիվ առանձնահատկություններ հաշվի առնելով: Եվ ինչպես նշում է պրոֆեսոր Դ. Հովարդը, սահմանադրականությունը, ժողովրդավարությունը և օրենքի իշխանությունն Արևմտյան Եվրոպայում այսպես թե այնպես տիրապետող դարձան երկրորդ աշխարհամարտից հետո²⁰¹:

Եվրոպական սահմանադրական մշակույթի հենքն է կազմում հունահռոմեական, անգլիական, գերմանական, ֆրանսիական և եվրոպական մի շարք այլ երկրների հարուստ իրավական մշակույթը: Այն նաև իր ծանրակշիռ ավանդն է ունեցել միջազգային սահմանադրագիտության մեջ, խոր հետք է թողել համաշխարհային սահմանադրական մշակույթի զարգացման գործում: Եվրոպական արդի սահմանադրական մշակույթի ձևավորման գործում լուրջ ներդրում է հանդիսացել 1791 թ.՝ Լեհաստանի ու Ֆրանսիայի, 1814 թ.՝ Նորվեգիայի, 1831 թ.՝ Բելգիայի, 1866 թ.՝ Շվեդիայի, 1868 թ.՝ Լյուքսեմբուրգի, 1874 թ.՝ Շվեյցարիայի, 1901 թ.՝ Ավստրալիայի ու հետագայում այլ երկրների սահմանադրությունների ընդունումը, որոնց զգալի մասը մինչ օրս գործում են և ձեւավորել են կայուն սահմանադրական ավանդույթներ:

Այսուհանդերձ, Ի դարի ընթացքում երկու աշխարհամարտեր տեսած, դրանցից որոշակի դասեր քաղած և ժողովրդավարությունն ու իրավունքի գերակայությունն անկյունաքարային արժեք դարձրած Եվրոպայի համար՝ որպես համընդհանուր սկզբունք, սահմանադրական մշակույթի գլխավոր կարգախոսը դարձավ այն, որ օրենքը և պետությունը պետք է լինեն իրավական, երաշխավորեն հավասարությունը, ազատությունը և արդարությունը, որոնց արժեհամակարգային հիմքը մարդու անօտարելի իրավունքների գերակայությունն է²⁰²: Ընդ որում, իրավական համակարգն ամբողջականանում և կենսունակ է դառնում, երբ այդ արժեքները դառնում են սահմանադրական արժեքներ, ստանում են ճանաչման ու պաշտպանության սահմանադրական երաշխիքներ:

Ի դարի Եվրոպայի համար քաղաքացիական հասարակության կայացումը և իրավական, ժողովրդավարական պետության ստեղծումը դարձան համընդհանուր իդեալ, մարդկային բարօրության և մարդու ստեղծարար նախասկզբի լավագույնս իրացման նախապայման: Պատահական չէ, որ երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո աշխարհում, հատկապես՝ Եվրոպայում, ընդունված կամ էապես բարեփոխված գրեթե բոլոր սահմանադրությունները որպես նորմ-նպատակ և նորմ-սկզբունք ամրագրում են պետության իրավական և ժողովրդավարական լինելու հանգամանքը, ինչպես նաև ընդունում են միջազգային իրավունքի նորմերի գերակայությունը ներպետական օրենսդրական նորմերի նկատմամբ:

Եվրոպական սահմանադրական մշակույթին բնորոշ դարձան մարդու արժանապատվության, նրա սահմանադրական իրավունքների ու ազա-

տությունների ճանաչումը որպես անմիջական գործող իրավունք, որոնք ներպետական ու համաեվրոպական պաշտպանության իրավական ու կառուցակարգային լուրջ երաշխիքներ ստացան: Սահմանադրական մշակույթի եվրոպական համակարգի կարևոր օղակ դարձան դատական սահմանադրական վերահսկողության հատուկ մասնագիտացած ինստիտուտները՝ սահմանադրական դատարանները, որոնք հնարավոր դարձրին վերացական, նախնական, պարտադիր ու ֆակուլտատիվ /կամընտիր/ սահմանադրական վերահսկողությունը, ստանձնեցին Սահմանադրության գերակայության ու կայունության երաշխավորման պարտականությունը:

Ինչպես ամփոփ արձանագրվեց 2001 թ. դեկտեմբերին Հնդկաստանում կազմակերպված միջազգային կլոր սեղանի ժամանակ, եվրոպական սահմանադրական մշակույթի գլխավոր բնորոշ գիծն այն է, որ **սահմանադրական արժեքների մեջ բարձրագույնը մարդն է՝ իր արժանապատվությամբ ու իրավունքներով**:

Եվրոպական սահմանադրական մշակույթի պսակը դարձավ Եվրոպական միության Սահմանադրությունը՝ հանձին Լիսաբոնյան համաձայնագրի, որը ոչ միայն նոր խոսք է սահմանադրագիտության մեջ, այլև սահմանադրական մշակույթի որակապես նոր աստիճան է: Արժեհամակարգային ինտեգրումը, միասնական շահերի վրա խարսխված տնտեսական, քաղաքական, հումանիտար և, ընդհանրապես, համակարգային համագործակցությունը բերեց վերապետական գործակցության այնպիսի որակի, երբ ստեղծված միասնական տնտեսական, իրավական, կառուցակարգային բազան օրակարգային դարձրեց նաև վերապետական Սահմանադրության (Սահմանադրական համաձայնագրի) ստեղծման անհրաժեշտությունը: Նպատակ դրվեց խրախուսել խաղաղությունը, Միության արժեքները և մարդկանց բարեկեցությունը, իր քաղաքացիների համար երաշխավորել ազատության, անվտանգության և արդարադատության միջավայր, միասնական ազատ շուկա՝ առանց ներքին սահմանների և խեղաթյուրված մրցակցության, ապահովել հավասարակշռված տնտեսական աճ, կայուն զարգացում, սոցիալական շուկայական տնտեսություն, սոցիալական առաջընթաց ու բարեկեցություն, ներքին և արտաքին անվտանգության բարձր մակարդակ, միջազգային ասպարեզում ընդհանուր շահերի լավագույնս ապահովման հնարավորություն: Ինչպես նշում է Ֆրանսիս Սնայդերը՝ ներկայիս Եվրամիության սահմանադրական մշակույթը կազմված է երեք շերտից: Առաջինը ժամանակակից իրավական ընդհանուր մշակույթն է, երկրորդը՝ Արևմտյան իրավական մշակույթը, երրորդը՝ Եվրոպական միության ռեգիոնալ ինտեգրումով պայմանավորված իրավական մշակույթը²⁰³:

Եվրոպական միությունը՝ իր ընդլայնված կազմով ու զարգացման միտումներով, հանդես է գալիս որպես սահմանադրական կարգի որակապես նոր տեսակ, որը միավորում է անդամ պետությունների ժողովուրդներին՝

²⁰¹ ХОВАРД Д., Конституционализм и развивающаяся демократия, стр. 20:

²⁰² Այդ մասին տե՛ս նաև Политико-правовые ценности: история и современность, էջ 5-29:

²⁰³ [http://www.eurozine.com/article/2004-02-19-snyder-en.html].

չխախտելով քաղաքական ինստիտուտների, մշակութային և լեզվական սովորույթների առկա այն առանձնահատկությունները, որոնք եվրոպական քաղաքակրթության զարգացման արդյունք են: Առանձնահատուկը հատկապես այն է, որ եվրոպական ինտեգրման արդյունքում Սահմանադրությունը, **դառնալով վերաբերական երևույթ**, ընդգծում է այն իրողությունը, որ դա ոչ թե պետության, այլ քաղաքացիական հասարակության Հիմնական օրենքն է, եվրոպական միության մեջ համախմբված քաղաքացիական հասարակության ընդհանուր համաձայնության արդյունք հանդիսացող վարքագծի ու գործելակերպի սկզբունքների ու կանոնների ամբողջություն: Սա այլևս իրողություն է և վկայում է հասարակական զարգացման նոր աստիճանի, սահմանադրաիրավական հարաբերությունների նոր որակի, համընդհանուր և ազգային փոխհարաբերությունների նոր սկզբունքների մասին:

Քաղաքակրթական՝ որակապես նոր մակարդակում դրսևորվող այս իրողությունը դեռևս խորությամբ պետք է ուսումնասիրվի ու արժևորվի, ինչպես նաև հաշվի առնվի յուրաքանչյուր երկրի իրավական զարգացումների պրակտիկայում: Միաժամանակ, եվրամիության ընդլայնումը շարունակում է դեռևս մնալ քննարկումների ու գիտական բանավեճերի առարկա: Կարևոր թեմաներից մեկը վերաբերում է իրավական, մասնավորապես՝ սահմանադրական մշակույթի ձևավորմանը: Այս հարցում հեղինակների հիմնական մտահոգությունն այն է, որ դեռևս տևական ժամանակ է անհրաժեշտ, որպեսզի հնարավոր լինի համատեղել Անգլիայում, Արևմտյան Եվրոպայի մյուս երկրներում ու նաև Արևելյան Եվրոպայի երկրներում դարերով ձևավորված սահմանադրական մշակույթների առանձնահատկությունները²⁰⁴: Անտարակույս, այս խնդիրն առավել դժուր է կլուծվի Եվրոպական միության հարաբերականորեն միասնական իրավական համակարգի աստիճանական ձևավորմանը զուգընթաց՝ ձևավորելով եվրոպական սահմանադրական մշակույթի և առանձին երկրների սահմանադրական «ենթամշակույթների» մի միասնական ու ամբողջական համակարգ: Որքանով դա գործնականում կհաջողվի՝ դժվար է ասել, քանի որ քաղաքակրթական ու իրավամտաճողության տարբեր համակարգերի ինտեգրումը միայն քաղաքական կամ աշխարհաքաղաքական նկատառումներով բավարար չէ: Խնդիրն այստեղ տարբեր քաղաքակրթությունների ու մշակույթների ինտեգրմանն է վերաբերում, ինչը միայն բարի ցանկությամբ տեղի չի ունենում, այլ պահանջում է բնականոն զարգացում և առավել խնդրահարույց է դառնում Եվրոպական միության և Մեծ Բրիտանիայի «ապահարգանի» պայմաններում:

Ընդհանրացնելով՝ կարող ենք արձանագրել, որ եվրոպական ժողովրդավարական գործընթացները դեռևս Ի դարասկզբին նախադրյալներ ստեղծեցին ազատական տնտեսական հարաբերությունների ծավալման հետ մեկ-

²⁰⁴ Մասնավորապես տե՛ս [http://www.iue.it/LAW/Events/WSWorkshopNov2003/Dupre_paper.pdf], <http://www.eurozine.com/article/2004-02-19-snyder-en.html>, German Law Journal - ESSAY Postnationalism, (Dis)organised civil society and Democracy in the European Union Is Constitutionalism Part of the Solution or Part of the Problem?, [http://www.germanlawjournal.com/past_issues.php?id=192:

տեղ որդեգրել **իրավահասկացողության ազատական-իրավաբանական տիպը**²⁰⁵: Վերջինիս էությունը հանգում է մարդու բնական իրավունքների ճանաչմանը՝ որպես բարձրագույն արժեք, որպես անմիջական գործող իրավունք և պոզիտիվ իրավունքի հիմք²⁰⁶: Ժողովրդավարական զարգացումների անխուսափելի տրամաբանությունն էր, որ եվրոպական իրավական համակարգում **իրավունքի գերակայության երաշխավորումը դարձավ անկյունաքարային արժեք**: Եվրախորհրդի՝ 1949 թ. մայիսի 5-ին Լոնդոնում ստորագրված կանոնադրության հոդված 3-ում, ինչպես նշել ենք, միանշանակ սահմանվեց, որ Եվրոպայի խորհրդի յուրաքանչյուր անդամ պետք է ընդունի **իրավունքի գերակայության** սկզբունքը: Նման մոտեցումը նոր որակ հաղորդեց նաև միջազգային հարաբերությունների հետագա ծավալմանը՝ դրանց հիմքում դնելով արժեքային հստակ կողմնորոշիչ: Իր հերթին, սահմանադրական մշակույթի արժեհամակարգային հենքը դարձան **մարդկային արժանապատվությունը, ազատությունը, ժողովրդավարությունը, հավասարությունը, իրավունքի գերակայությունը և մարդու իրավունքների հարգումը**, արժեքներ, որոնք բնորոշ են **անխտրականության, բազմակարծության, հանդուրժողականության, արդարադատության և համերաշխության սկզբունքների վրա կառուցված հասարակությանը**, և որոնք դրվեցին XXI դարի կարևոր ձեռքբերումներից համարվող՝ եվրոպական միասնական ընտանիքի ձևավորման հիմքում:

Ներկա բոլոր անորոշություններով ու ներքին որոշակի տագնապներով հանդերձ, Եվրոպան նշված մոտեցումներին հասավ և իրավաընկալման ներկա որակները դարձրեց հասարակական գոյի հիմք՝ աստիճանական, էվոլյուցիոն զարգացման ճանապարհով, որը հանգեցրեց, հեզելյան բնութագրմամբ, այնպիսի թռիչքի, երբ գործ ունենք նոր որակի հետ:

14.5. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԴՐՍԵՎՈՐՄԱՆ ԲՆՈՒՅԹՆ ՈՒ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅ ՆՈՐ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ

Հայ իրականության մեջ սահմանադրական մշակույթի պատմական ձևավորման շղթան ամբողջականացնելու և եվրոպական իրավամտաճողության հոլովույթում այն վերլուծելու նպատակով հարկ ենք համարում, նախ, համառոտ անդրադարձ կատարել վերջին հարյուրամյակում այդ երևույթի դրսևորման բնույթին ու առանձնահատկություններին՝ Հայաստանի Առաջին հանրապետությունում, Խորհրդային Հայաստանում ու ապա՝ նորանկախ Հայաս-

²⁰⁵ Ի դեպ, Ի դարում ձևավորված իրավաքաղաքական հայեցակարգերի ուղադրավ դասակարգում է առաջադրում Լ. Վ. Գոլոսկոկովը՝ հիմնական շեշտը դնելով բնական իրավունքի տեսության և իրավական պոզիտիվիզմի տարբեր դրսևորումների վրա (տե՛ս ГОЛОСКОКОВ Л. В., *Правовые доктрины*, էջ 79-82):

²⁰⁶ Այդ մասին տե՛ս ՆԵՐՍԵՍՅԱՆՑ Վ. Ս., *Իրավունքի և պետության փոխություն*, էջ 30-47:

տանի Հանրապետությունում: Դա պատմական այն ժամանակահատվածն է, երբ պետականության դարավոր կորստից հետո այն վերագտնելու և մեր ինքնության որակներն ազգային-պետական համակարգում զարգացնելու նոր հնարավորություններ ստեղծվեցին:

Այս թեմային հետաքրքիր ու արժեքավոր անդրադարձ է կատարել պրոֆեսոր Ա. Վաղարշյանը՝ հատուկ ուսումնասիրության առարկա դարձնելով Հայաստանի սահմանադրական զարգացման պատմությունը՝ Հայաստանի Առաջին, Երկրորդ և Երրորդ հանրապետություններում²⁰⁷: Հեղինակը շեշտելով, որ «...սրանք են այն աստիճանները, որոնցով անցել է Հայաստանի սահմանադրական զարգացումը», անում է նաև այն հետևությունը, որ «Այդ զարգացման մեջ չկա պատմական հաջորդականություն, որովհետև հաջորդող սահմանադրաիրավական երևույթները և ինստիտուտները չեն աճում նախորդներից: Դրանց միջև կապի բացակայությունը թույլ չի տալիս Հայաստանի սահմանադրական զարգացումը դիտարկել միասնական պատմական գործընթացի շրջանակներում, որովհետև պատմաքաղաքական և գաղափարախոսական հանգամանքների բերումով, դրանում յուրաքանչյուր նոր էտապ հանդիսանում է նախորդի լրիվ բացասումը»²⁰⁸:

Չանդրադառնալով «լրիվ բացասման» հարցադրմանը և կարևորելով հեղինակի եզրահանգումը, այսուհանդերձ, անհրաժեշտ ենք համարում ընդգծել, որ նման պնդումների ժամանակ տեսադաշտից դուրս է մնում ընդհուպ միջազգայնորեն ճանաչված՝ «չգրված սահմանադրությունների» հանգամանքը, այն իրողությունը, որ Սահմանադրությունը լոկ փաստաթուղթ կամ նորմերի ժողովածու չէ, այն արժեքային համակարգ է, մտածողության ու կենսակերպի ձև, ազգի մշակութային համակարգի բաղադրատարրը: Իսկ դրա դրսևորումները հայ իրականության մեջ, ինչպես տեսանք, հազարամյակների տարեգրություն ունեն:

Ինչ վերաբերում է Ի դարին, ապա իրոք գործ ունենք նոր իրողությունների և «սահմանադրություն» հասկացության նոր ընկալումների հետ:

Չնայած Հայաստանի Առաջին հանրապետությունը չհասցրեց ունենալ իր Հիմնական օրենքը²⁰⁹, այսուհանդերձ, 1918-20 թվականներին պատմական ծանր պայմանների մեջ հայտնված և գոյատևման մաքառումների մեջ գտնվող անկախ Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտն (Հայաստանի խորհուրդը, իսկ 1919 թ. օգոստոսի 1-ից՝ Խորհրդարանը) ընդունում է մի շարք օրենքներ, որոնք սահմանադիր նորմեր են բովանդակում և սահմանադրական մշակույթի դրսևորման ուղագրավ երևույթ են հանդիսանում: Դրանց մեջ, հատկապես, առանձնանում է 1919 թ. մայիսի 26-ին ընդունված՝ «Միացյալ Հայաստանի անկախության ակտը հաստատելու մասին» օրենքը:

²⁰⁷ ՎԱՂԱՐՇՅԱՆ Ա. Գ., *Հայաստանի սահմանադրական զարգացման որոշ հիմնահարցեր*, 2003:

²⁰⁸ Անդ., էջ 13:

²⁰⁹ Նման փորձ արվում է, երբ 1920 թ. սկզբներին արդարադատության նախարար Ա. Չիլինգարյանը նախաձեռնում է Սահմանադրության նախագծի մշակման գործը, որը, սակայն, ավարտին չի հասցվում:

Վերջինս ոչ միայն հստակեցնում է երկրում կառավարման ձևն ու պետական իշխանության բնույթը, այլև ամրագրում է պառլամենտի ու կառավարության իրավական կարգավիճակը՝ որպես «...միացյալ Հայաստանի ազատ ժողովուրդը շաղկապող բարձրագույն օրենսդիր ու գործադիր իշխանություն»²¹⁰: Հայ իրականության մեջ առաջին անգամ իշխանությունների բաժանումն ու հավասարակշռումն օրենսդրական կարգավորում են ստանում:

Սահմանադիր բնույթ ունեն նաև 1918 թ. հունիսի 12-ին ընդունված՝ «Երդվյալ ատենակալների դատարանի ներմուծման մասին Հայաստանի Հանրապետության տերիտորիայի վրա», 1919 թ. հունվարի 26-ին ընդունված՝ «Պետական լեզվի մասին» և «ՀՀ Պառլամենտի ընտրությունների մասին», 1920 թ. մայիսի 3-ի՝ «Արտակարգ դատարանների և նրա դատին ենթակա գործերի մասին», 1920 թ. մայիսի 25-ի՝ «Ներկա տերիտորիայի չորս նահանգների մասին», 1920 թ. մայիսի 30-ի՝ «Դատական պաշտոնյաների անկախության իրավունքի ժամանակավոր վերացման մասին», 1920 թ. հունիսի 5-ի՝ «Նախարարների որոշ ֆունկցիաները գավառական ինքնավարություններին հանձնելու մասին», 1920 թ. հունիսի 7-ի՝ «Հպատակության մասին», 1920 թ. հոկտեմբերի 2-ի՝ «Պաշտոնյաների հանցանքների մասին», 1920 թ. հոկտեմբերի 26-ի՝ «Գլխավոր ռազմական դատարանի ֆունկցիաները Հայաստանի սենատին հանձնելու մասին» և մի շարք այլ օրենքներ: Առանձին օրենքներում ժողովրդավարական սկզբունքներից որոշ նահանջ արձանագրելով հանդերձ, սահմանվել են նաև այնպիսի դրույթներ, որոնք այսօր էլ ուշադրության արժանի են: Օրինակ կարող է ծառայել 1919 թ. փետրվարի 7-ին ընդունված տոների մասին օրենքը, որում ընդհանուր տոների կողքին պետականորեն ընդունվում են նաև ազգային փոքրամասնություններին վերաբերող առանձնահատուկ տոները²¹¹:

Ժամանակի նետած մարտահրավերները, որոնք արտացոլված էին նաև Հ. Քաջազունիում՝ առաջին վարչապետի կաբինետի ծրագրի մեջ, մասնավորապես պահանջում էին ամենակարճ ժամանակամիջոցում հաղթահարել սովի ու համաճարակի վտանգը, 300 հազար գաղթականության համար նվազագույն պայմաններ ստեղծել, լուծել փոքրամասնություններին առնչվող պայթյունավտանգ խնդիրները, օգտագործելով ներքին ու արտաքին բոլոր հնարավորությունները՝ երկրի կայուն զարգացման նախադրյալներ ստեղծել: Առաջին Հանրապետության տարիներին ընդունված ավելի քան 1200 օրենքների վերլուծությունը վկայում է, որ դրանց գերակշիռ մեծամասնությունը վերաբերում է կառավարության իրավասություններին առնչվող ու հրատապ կենսականություն ունեցող հարցերի լուծմանը: Նման վիճակը պայմանավորված էր նախ՝ ստեղծված ճգնաժամային իրավիճակով (օրինակ՝ Հայաստանի խորհրդի 1918 թ. սեպտեմբերի 10-ի առավոտյան նիստի օրակարգն այսպի-

²¹⁰ Տես *Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի օրենքները (1918-1920 թթ.)*, Երևան, 1998, էջ 212:

²¹¹ Տես *Հայաստանի խորհրդի հասարակած օրենքները, 1918-1919 թթ.*, մաս 1, Երևան, 1919, էջ 48:

սին էր. 1. Բժշկասանիտարական հանձնաժողովի շաբաթական զեկուցումը: 2. Պարենավորման հանձնաժողովի շաբաթական զեկուցումը: 3. Գաղթականական հանձնաժողովի շաբաթական զեկուցումը: 4. Դպրոցական հանձնաժողովի օրինագիծը դպրոցական վարչության կազմակերպման մասին: 5. Ընթացիկ հարցեր): Երկրորդ՝ դարձյալ իրավիճակի թելադրանքով, օրենսդիր մարմինն իր լիազորությունները տևականորեն (Հայաստանի խորհուրդը՝ 1919 թ. ապրիլի 27-ից՝ մեկ ամսով, և 1919 թ. հունիսի 5-ից մինչև օգոստոսի 1-ը, իսկ 1919 թ. օգոստոսի 1-ից գործող համամասնական կարգով ընտրված Խորհրդարանը 1920 թ. մայիսի 5-ից մինչև Առաջին Հանրապետության անկումը) վերալիազորել էր կառավարությանը: Երրորդ՝ փորձ էր արվում օրենսդրական բացը լրացնել նաև ընդօրինակման ճանապարհով: Օրինակ՝ օրենսդիր մարմնի 1918 թ. դեկտեմբերի 6-ի նիստում օրենսդրական հանձնաժողովի առաջարկությամբ օրենք ընդունվեց, համաձայն որի՝ «Հայաստանի Հանրապետության մեջ գործում են ռուսական օրենքներն այն լրացումներով ու հավելումներով, որ ընդունել են Ռուսաստանի Ժամանակավոր կառավարությունը, Անդրկովկասյան Սեյմն ու Կոմիսարիատը և Հայաստանի Խորհրդարանը»²¹²:

Իրավիճակային խնդիրներին առաջնահերթ կարևորություն տալով հանդերձ, երկրի իրավաքաղաքական կողմնորոշման առումով Հայաստանի Խորհրդարանը 1920 թ. հունվարի 25-ի հանդիսավոր նիստում, մասնավորապես, արձանագրեց, որ «...հայ դեմոկրատիան հավասար մեկ անդամը կլինի համաշխարհային ազատ դեմոկրատիայի ընտանիքին: Հայաստանը կլինի իսկապես ազատ ու դեմոկրատիկ և նրա սահմաններում հավասար իրավունքներ կվայելեն նրա մեջ ապրող բոլոր ժողովուրդները»²¹³: Այսուհանդերձ, ընդունված մի շարք օրենքներ՝ իրավիճակի թելադրանքի հիմնավորումներով, ինչպես նշվեց, բովանդակում էին շեղում այդ սկզբունքից:

Քննության առարկա նյութի համատեքստում այս ժամանակաշրջանի ամենաբնորոշ առանձնահատկությունն այն է, որ սահմանադրական մշակույթն առավել մեծ չափով դրսևորվում է ոչ թե իրավական ակտերում, այլ Խորհրդարանի վերահսկիչ դերում, նրա օպերատիվ գործնական աշխատանքում ու դրա հիմքում դրված իրավական սկզբունքներում: Միաժամանակ իրավացի է Ա. Վաղարշյանը՝ նշելով, որ Հայաստանը լինելով խորհրդարանական հանրապետություն, այսուհանդերձ, գործել է «...պատասխանատու կառավարության սկզբունքը»²¹⁴:

Տեղին է հիշատակել նաև Ս. Վրացյանի մեկնությունը տվյալ ժամանակաշրջանի առնչությամբ. «Անշուշտ, եթե այսօրվա մտայնությունն ու փորձառությունն ունենայինք այն ժամանակ, հավանական է, որ շատ բաներ չանեինք այնպես, ինչպես արինք: Բայց պատմական ամեն մի երևույթ պետք է դիտել ու դատել իր ժամանակի առարկայական ու ենթակայական մթնոլոր-

²¹² Հայաստանի Խորհրդարանի արձանագրությունները, 1918 թ. (ՀՀ ՍԴ գրադարան), էջ 169:

²¹³ Հայաստանի Խորհրդարանի արձանագրությունները, 1920 թ. (ՀՀ ՍԴ գրադարան), էջ 48:

²¹⁴ ՎԱՐԱՐՇՅԱՆ Ա. Գ., Հայաստանի սահմանադրական զարգացման որոշ հիմնահարցեր, էջ 30:

տում: Ամենավատ պատմությունն այն պատմությունն է, որ արվում է հետին թվով, ուշացած մարգարենների կողմից»²¹⁵:

Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո գործունենք բոլորովին այլ իրականության հետ, որը տրամագծորեն հեռանում է նախորդ հազարամյակների սահմանադրավական մտածողության զարգացումների տրամաբանությունից: Նպատակ չունենալով համակարգային վերլուծության առարկա դարձնել Խորհրդային Հայաստանի սահմանադրական զարգացումները²¹⁶, հարկ ենք համարում ընդգծել, որ.

1. գաղափարախոսական իր հակասություններով ու վայրիվերումներով հանդերձ՝ խորհրդային ժամանակահատվածը հայ ժողովրդի ազգային կյանքում վերածնության նոր հնարավորություն ստեղծեց, ինչը պայմանավորված էր ոչ թե Սահմանադրության գոյությամբ կամ բացակայությամբ, այլ՝ համակարգային հարաբերական կայունության, գոյատևման արտաժին վտանգների որոշակի հաղթահարման, խաղաղ աշխատանքի պայմանների ստեղծման հնարավորությամբ,

2. եթե հարյուրամյակների պատմական իրողությունն այն էր, որ պետականության կորստի պայմաններում գործող իրողություն էին սահմանադրական կանոնները՝ ի դեմս ազգային-եկեղեցական ժողովների կողմից ընդունված կանոնական սահմանադրությունների, այսինքն՝ չկար պետականություն, բայց որոշակի առումով կար ու գործում էր ազգային Սահմանադրություն, ապա խորհրդային շրջանում ձևավորվեց այլ իրողություն՝ կար գրավոր Սահմանադրություն, որն իրական կյանքի հետ շատ քիչ առնչություն ուներ, սակայն զգալի էր սովորության իրավունքի ու ավանդույթների դերը միջանձնային հարաբերություններում,

3. սահմանադրական նորմերն ու սկզբունքները կարգախոսային բնույթ կրելուց զատ, այն աստիճան քաղաքականացվեցին, որ զգալի չափով կորցրին իրենց իրավակարգավորիչ նշանակությունը,

4. եթե վերջին հարյուրամյակների սահմանադրական զարգացումները խարսխվում էին իրավունքի գերակայության սկզբունքի, մարդու բնական (Աստվածային) իրավունքները ճանաչելու և սահմանադրորեն երաշխավորելու վրա, ապա խորհրդային սահմանադրակարգի հիմքում դրվեց պետության, իշխանության ու միակուսակցական քաղաքական ուժի դերի բացարձականացումը, իսկ մարդու իրավունքներն ընդամենը պետության կողմից նրանց տրվող շնորհի դերում հայտնվեցին,

5. Սահմանադրությունը, կտրվելով հասարակական պրակտիկայից, կորցնելով իշխանության սահմանափակման իր առաքելությունը՝ չէր կարող հանդես գալ որպես հասարակական համաձայնության միջոց ու արտահայտություն:

²¹⁵ ՎՐԱՅԵԱՆ Ա., Հին թղթեր նոր պարմության համար, էջ 15:

²¹⁶ Խոսքը վերաբերում է Խորհրդային Հայաստանի 1922 թ., 1937 թ., 1978 թ. սահմանադրություններին ու դրանց հենքի վրա տեղի ունեցող գործընթացներին, որոնք իրենց էությամբ, իրավափոխության ու գաղափարաբանական բովանդակությամբ նույնական էին ողջ ԽՍՀՄ տարածքում:

Իսկ ինչպիսին էր խորհրդային իրականությունն, ընդհանրապես, իրավահարաբերությունների բնույթի առումով: Առանձնացնենք մի քանի ընդհանրացումներ.

1. այդ տարածքում գտնվող շատ երկրներ չէին անցել ազատ շուկայական տնտեսական հարաբերությունների զարգացման այն ճանապարհը, որը Եվրոպայի համար տևեց ավելի քան երկուհարյուրամյակ: Շատերը պարզապես ավատատիրական հարաբերություններից անցում էին կատարել «սոցիալիզմի», ինչն իր կնիքը դրեց նաև հետագա զարգացման գործընթացների ու պետաիշխանական համակարգերի ձևավորման վրա,

2. ձևավորվեցին բոլորովին այլ բնույթի սեփականատիրական հարաբերություններ: Արտադրության միջոցների պետական սեփականության գերիշխման պայմաններում ժողովուրդն օտարվեց իշխանությունից և վերջինիս սուբյեկտ լինելուց վերածվեց իշխանության գործադրման օբյեկտի²¹⁷: Սեփականության իրական տերը ոչ թե ժողովուրդը կամ նույնիսկ պետությունն էր, այլ՝ իշխանությունը: Իսկ իրավունքը կոչված էր պաշտպանելու ոչ թե մարդուն ու նրա սեփականությունը, այլ՝ իշխանությանը²¹⁸,

3. դարերով ձևավորված իրավամտաճողությունն իր տեղը զիջեց աթեիստական աշխարհընկալման վրա կառուցված ու ձևախեղված դոգմատիկ լեգիստապոգիտիվիստական իրավամտաճողությանը,

4. միակուսակցականության պայմաններում իրավունքի աղբյուր դարձավ քաղաքական ուժի բացարձակ կամքը: Իրական նորմաստեղծ մարմին դարձավ կուսակցության բարձրագույն մարմինը, որն ուներ անսահմանափակ ու չհակակշռված իշխանություն²¹⁹:

Բնականաբար, տասնամյակների ընթացքում կամասահման իրավամտաճողությունը՝ իր քաղաքականացված ու ձևախեղված դրսևորումներով, խոր արմատներ ձգեց ողջ նախկին ԽՍՀՄում ու նաև՝ Արևելյան Եվրոպայում²²⁰: Այս բոլորն իրավական համակարգային ձևախեղումների լուրջ պատճառ հանդիսացան նաեւ հետխորհրդային շրջանում:

²¹⁷ Իրավափիլիսոփայական միտքը վաղուց փաստել է, որ Եվրոպայում, ինչպես նաև Հյուսիսային Ամերիկայում ժողովրդավարության զարգացումն օրգանապես կապված է մասնավոր սեփականության և շուկայական հարաբերությունների հաստատման հետ (մասնավորապես տե՛ս СТРАШУН Б., *Перспективы демократии и конституционное правосудие*, էջ 217):

²¹⁸ Շատ վերլուծաբաններ իրավացի են այն հարցում, որ տվյալ պարագայում նույնական են դառնում իրավունքը և ուժը, իրավունքը մեկնաբանվում է որպես օրինականացված ուժի դրսևորում (տե՛ս ЧЕТВЕРНИН В., *Российская Конституция*, էջ 28):

²¹⁹ Գործնականում մեկ մարմնի ձեռքում էր կենտրոնացված քաղաքական և տնտեսական ոլորտներում կառավարման գործառույթը, որի արդյունքում ձևավորված գերկենտրոնացած կորպորատիվ համակարգն ինքնավերարտադրվում էր իշխանության շահի թելադրանքով՝ խորացնելով հակասությունն իշխանության և հանրության շահերի միջև: Պատահական չէ, որ գրականության մեջ այդ համակարգը հաճախ բնորոշվում է նաև որպես բռնապետական սոցիալիզմ (մասնավորապես տե՛ս ЧИРКИН В. Е., *Общечеловеческие ценности*, էջ 5-13):

²²⁰ Միանգամայն արդարացի է Վ. Ս. Ներսեսյանը՝ նշելով, որ իրենց ամբողջ արտաքին տարբերությամբ հանդերձ, խորհրդային իրավական տարբեր հայեցակարգերը ներքնապես միասնական են «...իրավունքի, դրա օբյեկտիվ բնույթի և իմաստի բացասման առումով» (ՆԵՐՍԵՍՅԱՆՅ Վ. Ս., *Իրավագիտություն*, էջ 220):

ԽՍՀՄ փլուզումից հետո լուրջ գործոն դարձան նաև անցումային շրջանի իրողություններով պայմանավորված որոշակի առանձնահատկությունները:

Ընդհանրապես, մարդկության պատմության բոլոր ժամանակներում հասարակության համակարգային վերափոխումները համեմատվել են երկրաշարժերի հետ, որովհետև հիմնականում հանկարծահաս ձևով ստեղծվում է որակական բոլորովին նոր վիճակ, որին բնորոշ են անորոշությունը, անկառավարելիությունը, ինստիտուցիոնալ համակարգերի կազմալուծումը կամ բացակայությունը, մտածողության ու արժեհամակարգի շփոթը, իրադրության անկանխատեսելի փոփոխությունները, անելիքի անհստակությունը, կարիքն ու սոցիալական գերլարվածությունը և այլն: Պարզապես դա հասարակական համընդգրկուն սուրբն է, որի առաջին շրջանը տիպիկ շուկային իրավիճակ է, այնուհետև տիրապետող են դառնում տազնապն ու անորոշությունը, որոնց հաղթահարմամբ են սկիզբ առնում կայունությունն ու զարգացումը:

Նման վիճակում հայտնվեցին հետհամայնավարական շրջանի գրեթե բոլոր երկրները: Այն առանձնահատուկ ընդգծումներով դրսևորվեց նախկին ԽՍՀՄ հանրապետություններում: Բանն այն է, որ վերջիններս ապրեցին կրկնակի փլուզում, նախ՝ հասարակական հարաբերությունների համակարգի և ապա՝ պետական կառույցի: Եթե առաջինը ենթադրում էր անցում շուկայական տնտեսական հարաբերությունների և իշխանությունների բաժանման ու հավասարակշռման սկզբունքի հիման վրա ժողովրդավարական, իրավական (որոշ նորանկախ երկրներում նաև սոցիալական) պետությանը բնորոշ հասարակական հարաբերությունների արմատավորում, ապա երկրորդը պարտադրում էր անհետաձգելի քայլեր՝ մասից ամբողջ դառնալու, ինքնուրույն պետական հասարակական համակարգ ստեղծելու, տարաբնույթ վտանգները հաղթահարելու ուղղությամբ:

Նշված խնդիրների լուծումը պահանջում էր գործադրել ճգնաժամային կառավարման ողջ զինանոցը՝ անցումը կառավարելի դարձնելու, համակարգային վերափոխումների անխղճափելի բացասական հետևանքները մեղմելու, քաղաքական, տնտեսական, հոգեբանական և, ընդհանրապես, արժեհամակարգային անորոշությունը հաղթահարելու, համակեցության նոր կանոնները հստակեցնելու, փլուզված կառույցների փոխարեն նորերը ձևավորելու և բազմաթիվ այլ անհետաձգելի խնդիրներ լուծելու համար: Պահանջվում էր ջանքերի գերագույն լարում՝ կյանքի ռիսկը պահպանելու և տարածության ու ժամանակի մեջ նորովի կողմնորոշվելու համար:

Այն, ինչ ընդհանուր էր բոլոր նորանկախ երկրներում, բազմապատիկ դժվարություններով էր դրսևորվում Հայաստանում՝ պայմանավորված երկրաշարժով, պատերազմով, շրջափակումով, նոր իրողությունների պայմաններում անկենսունակ դարձած տնտեսությամբ, աշխարհաքաղաքական նոր իրողություններով:

Նման իրավիճակում առաջին պլան են մղվում ճգնաժամային կառավարման մոտեցումները (որն, ի դեպ, բնորոշ էր նաև Հայաստանի Առաջին հան-

րապետությանը՝ առաջադրելով երկակի խնդրի լուծում: **Նախ՝** թույլ չտալ քառսի առաջացում և կազմակերպված ու կառավարելի ձևով դուրս գալ այդ իրավիճակից՝ նվազագույնի հասցնելով կորուստները: **Երկրորդ՝** հնարավոր կարճ ժամկետներում ճշտել առաջնահերթությունները, նախապատրաստել պետական մեքենան աշխատելու ֆունկցիոնալ կառավարման պայմաններում, ստեղծել հասարակական նոր հարաբերություններին բնորոշ օրենսդրական դաշտ ու կառավարման ինստիտուցիոնալ համակարգ:

Այս խնդիրների լուծումը եվրոպական նախկին համայնավար երկրների համար, որոնք այդ կարգավիճակը ձեռք էին բերել Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո, ուներ այն առանձնահատկությունը, որ, **մի կողմից**, ավելի հստակ էր անելիքը և պատկերացումն ապագայի նկատմամբ՝ հասարակական գիտակցությունից դեռևս դուրս չէին մղվել այն արժեքները, որոնք պետք է վերականգնվեին, ու մեծ թիվ էին կազմում դրանք կրողները: **Մյուս կողմից՝** կային ազգային-պետական ամբողջական համակարգ, համեմատաբար ինքնուրույն կառուցվածքի վրա խարսխված տնտեսություն, եվրոպական առաջադիմական արժեհամակարգերին ինտեգրվելու ավելի մեծ հնարավորություն, աշխարհաքաղաքական առավել բարենպաստ իրավիճակ:

ԽՍՀՄ հանրապետությունների համար ոչ միայն մեծ էր իներցիայի գործոնը և տարիներով քողարկված ու առավել սրությամբ ի հայտ եկած հիմնահարցերի ազդեցությունը, այլև անհամեմատ դժվար էր ինքնուրույն գործելու հնարավորությունը: Դա պայմանավորված էր, **մի կողմից**, նրանով, որ տնտեսական կապերը և դրանց ներազդեցությունը քաղաքական գործընթացների համեմատությամբ ունեն հարաբերական անկախություն ու մեծ իներցիա: **Մյուս կողմից՝** առաջացել էր շահերի աններդաշնակություն նաև այն պատճառով, որ մինչև վերջ հստակ չէին անելիքները, նոր լուծումներն ու դրանց հասնելու ճանապարհները:

Նորանկախ Հայաստանի Հանրապետություն իր առաջին քայլերն սկսեց ազգային-պետական իրավական համակարգն ամուր ու կայուն հիմքերի վրա դնելու փորձով: Առաջին նման փաստաթուղթը 1990 թ. օգոստոսի 23-ին ՀՀ Գերագույն խորհրդի կողմից ընդունված՝ Հայաստանի անկախության մասին հռչակագիրն էր: Հռչակագրի նախապատրաստման ու տարբեր նախագծերի համադրման համար ստեղծվեց հատուկ խորհրդարանական հանձնաժողով: Վերջինիս աշխատանքի բնույթը, ներկայացված տարբեր նախագծերի քննարկման ընթացքը շատ ընդհանրություններ ունեին հայ իրականության մեջ իրավիրված սահմանադիր ժողովների հետ՝ առաջին հերթին հասարակական համաձայնության մթնոլորտի ապահովման առումով²²¹: Պատահական չէր, որ Հռչակագիրն ընդունվեց մեծ խանդավառությամբ:

²²¹ Որպես առանձին նախագիծ ներկայացրած պատգամավոր, որպես Հռչակագրի նախապատրաստման հանձնաժողովի անդամ՝ առանց վարանելու կարող եմ փաստել, որ Հայաստանի անկախության մասին հռչակագիրն ազգային համաձայնության աննախադեպ վկայություն է: Նման վկայության օրինակ կարող է ծառայել նաև հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին նվիրված հռչակագրի ընդունումը, որի կազմման խմբագրական խորհուրդը նախագահելու պատիվն եմ ունեցել:

Բովանդակային առումով Անկախության հռչակագիրը հայ սահմանադրական մշակույթի պատմության մեջ որակապես նոր էջ բացեց: **Այն հիմնարար, հետևողականորեն համակարգված, պատմատրամաբանական խոր ընդհանրացումներ բովանդակող, ազգային ինքնության առաջնահերթությունները հաշվի առնող, միջազգային սահմանադրաիրավական զարգացումների ընդհանուր տրամաբանությունից ելնող նորմերի ու սկզբունքների համակարգային ամբողջականություն է**, որը երբեք չի կորցնի իր թե՛ պատմական եւ թե՛ գործնական իրավական նշանակությունը:

Անհրաժեշտ ենք համարում առավել հանգամանորեն անդրադառնալ Հռչակագրի մի շարք կոնկրետ դրույթների: Այն, առաջին հերթին, հանդես եկավ որպես «Հայաստանի ժողովրդի միասնական կամքի» արտահայտություն: Անկախ պետականության հիմքում դնելով միջազգային իրավունքի հանրաճանաչ նորմերն ու սկզբունքները, խնդիր ունենալով «ժողովրդավարական, իրավական հասարակարգի ստեղծումը», հռչակվեց, որ «Հայոց պետականության կրողը Հայաստանի Հանրապետության ժողովուրդն է, որն իր իշխանությունն իրականացնում է անմիջականորեն և ներկայացուցչական մարմինների միջոցով՝ ՀՀ Սահմանադրության և օրենքների հիման վրա»:

Սահմանադրաիրավական առումով բացառիկ կարևորվում են քաղաքացիության կարգավիճակի, անխտրականության սկզբունքի, խոսքի, մամուլի, խղճի ազատության, քաղաքական ազատությունների, երկրի ինքնիշխանության, միջազգային իրավասությունների, տնտեսական, սոցիալական, մշակութային հարաբերությունների սահմանադրական հիմունքների և մի շարք այլ հիմնարար արժեքների վերաբերյալ հռչակագրային մոտեցումները: Դրանք սահմանադրական նոր զարգացումների համար սկզբունքային կողմնորոշիչներ դարձան: Հռչակագրով պարտավորվելով Հայաստանի Հանրապետությունում ապահովել «օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանությունների տարանջատում», հիմք դրվեց որակապես նոր իրավական համակարգի, որը պետք է դառնար հռչակագրային նպատակների իրականացման երաշխիքը:

Անկախության հռչակագրին բնորոշ են ոչ միայն հավատարմությունն ազգային ակունքներին, այլև սկզբունքների ու նորմերի ներքին կոտ ամբողջականությունն ու փոխլրացումը, ներդաշնակությունն առաջադիմական իրավական լուծումներին ու սահմանադրական զարգացումների միջազգային միտումներին:

Հռչակագրային նորմերը, մինչև ՀՀ Սահմանադրության ընդունումը, իրենց հետագա որոշակիացումը գտան «Անկախ պետականության հիմնադրույթների մասին» ՀՀ սահմանադրական օրենքում, որն ընդունվեց Գերագույն խորհրդի կողմից 1991 թ. սեպտեմբերի 25-ին (ուժը կորցրել է 1995 թ. ՀՀ Սահմանադրության 116 հոդվածի հիման վրա): Սույն սահմանադրական օրենքով, ամրագրելով ՀՀ սահմանադրական կարգը՝ որպես անկախ ժողովրդավարական պետություն, հասարակական հարաբերությունների հիմքում դրվեցին ժողովրդաիշխանության, իշխանությունների տարանջատման,

մարդկանց իրավահավասարության, անխտրականության, իրավունքների ու ազատությունների ճանաչման ու ապահովման սկզբունքները: Ամրագրվեց նաև սահմանադրական այն կարևոր սկզբունքը, որ իշխանության մարմինները կարող են իրականացնել միայն օրենքով իրենց վերապահված լիազորություններ: Օրենքի հոդված 5-ը ամրագրեց, որ «Հայաստանի Հանրապետության բարձրագույն պաշտոնատար անձը Հայաստանի Հանրապետության Նախագահն է, որը գլխավորում է ՀՀ գործադիր իշխանությունը և ներկայացնում է Հայաստանի Հանրապետությունը երկրի ներսում և միջազգային հարաբերություններում»: Այս սահմանադրական օրենքը գործնականում պետական իշխանության նոր համակարգի ձևավորման հիմքը դրեց և իրավական երաշխիք հանդիսացավ վերափոխելու խորհրդային օրենքներով ձևավորված իշխանության միասնական բուրգը, որի գագաթին **Գերագույն** խորհուրդն էր՝ տարանջատելով օրենսդիր, գործադիր ու դատական իշխանությունները:

Թե՛ Հայաստանի և թե՛ նորանկախ շատ երկրների համար հետագա տարիները, մինչև նոր սահմանադրությունների ընդունումը, դարձան հատվածական վերափոխումների և իրադրության որոշ կայունացման տարիներ: Զգալի չափով ամրապնդվեց վերափոխվող հասարակական հարաբերությունների օրենսդրական բազան, հիմնականում կազմավորվեցին պետական կառավարման ինստիտուտները, նոր որակ ստացավ տնտեսական անկախությունը՝ հատկապես սեփական դրամանիշի և ֆինանսաբանկային ինքնուրույն հարաբերությունների արմատավորման շնորհիվ, ձևավորվեցին միջազգային գործուն կապեր, որոնք կողմնորոշեցին նաև տնտեսական բարեփոխումների բնույթը:

Այս փուլն ուներ նաև ներքին վտանգներ ու խութեր: Հայաստանի համար դա պայմանավորված չէր միայն դարաբաղյան պատերազմից ածանցյալ հետևանքներով: Օրենսդրական բացերը, կառույցների անկատարությունը, կառավարման որոշ սխալներն ու մի շարք հարցերի անձեռնհաս լուծումները հասարակության մեջ պարարտ հող ստեղծեցին բացասական բազմաթիվ դրսևորումների ու արժեհամակարգային ձևախեղումների ի հայտ գալու համար, որոնք հետագայում ավելի խոր արմատներ ձգեցին:

1995 թ. հուլիսի 5-ին համաժողովրդական հանրաքվեով ընդունվեց Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությունը: Դրան նախորդել էին շուրջ չորս տարի տևած բուռն քննարկումները, որոնք վերաբերում էին թե՛ պետության կառավարման ձևին, թե՛ իշխանությունների բաժանմանն ու հավասարակշռմանը, դրանց լիազորություններին և թե՛ սահմանադրական կարգի հիմունքներին ու մարդու իրավունքներին առնչվող մի շարք սկզբունքային հարցերի: Չնայած նոր Սահմանադրության շուրջ չհաջողվեց հասարակական համաձայնության այնպիսի մթնոլորտ ապահովել, ինչ Անկախության հռչակագրի պարագայում, ինչպես նաև՝ հաղթահարել կամասահման իրավամտաժողովության խորհրդային ինտեգրացիան, այսուհանդերձ, կյանքը ցույց տվեց, որ ՀՀ Սահմանադրությունը վճռական դեր կատարեց երկրի հետագա կայուն

զարգացումն ապահովելու և մի շարք ճգնաժամային իրավիճակներից սահմանադրական ելքեր գտնելու հարցերում:

Սահմանադրության նախաբանում ամրագրվեց. «Հայ ժողովուրդը, հիմք ընդունելով Հայաստանի անկախության մասին հռչակագրում հաստատագրված հայոց պետականության հիմնարար սկզբունքները և համազգային նպատակները, իրականացրած ինքնիշխան պետության վերականգնման իր ազատասեր նախնիների սուրբ պատգամը, նվիրված հայրենիքի հզորացմանը և բարգավաճմանը, ապահովելու համար սերունդների ազատությունը, ընդհանուր բարեկեցությունը, քաղաքացիական համերաշխությունը, հավաստելով հավատարմությունը համամարդկային արժեքներին, ընդունում է Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությունը»: Չափազանց կարևոր է, որ թե՛ 2005 և թե՛ 2015 թ. սահմանադրական փոփոխությունների արդյունքում ՀՀ Սահմանադրության նախաբանը մնաց անփոփոխ:

Միջազգային սահմանադրական պրակտիկան տարբեր մոտեցումներ է դրսևորում սահմանադրությունների նախաբանի իրավաբանական ուժի վերաբերյալ: Մեր համոզմունքն է, որ Սահմանադրության նախաբանում ամրագրված նորմ-նպատակները ելակետային են իրավակարգավորիչ նորմերի նկատմամբ և օժտված են Հիմնական օրենքին բնորոշ բարձրագույն իրավաբանական ուժով:

Առանձնահատուկ ուշադրության են արժանի Սահմանադրության /2015 թ. փոփոխություններով՝ սահմանադրական կարգի հիմունքներում ներառված մի շարք դրույթներ: Դրանք, մասնավորապես, ամրագրել են, որ.

- Հայաստանի Հանրապետությունը ինքնիշխան, ժողովրդավարական, սոցիալական, իրավական պետություն է (հոդված 1):
- Հայաստանի Հանրապետությունում իշխանությունը պատկանում է ժողովրդին [...] (հոդված 2):
- Մարդը, նրա արժանապատվությունը, հիմնական իրավունքները և ազատությունները բարձրագույն արժեքներ են:

1. Հայաստանի Հանրապետությունում մարդը բարձրագույն արժեք է: Մարդու անօտարելի արժանապատվությունն իր իրավունքների և ազատությունների անքակտելի հիմքն է:

2. Մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքների և ազատությունների հարգումն ու պաշտպանությունը հանրային իշխանության պարտականություններն են:

3. Հանրային իշխանությունը սահմանափակված է մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքներով և ազատություններով՝ որպես անմիջականորեն գործող իրավունք (հոդված 3):

- Պետական իշխանությունն իրականացվում է Սահմանադրությանը և օրենքներին համապատասխան՝ օրենսդիր, գործադիր դատական իշխանությունների բաժանման և հավասարակշռման հիման վրա (հոդված 4):

- Սահմանադրությունն ունի բարձրագույն իրավաբանական ուժ (հոդված 5):

- Ազգային ժողովի և համայնքների ավագանիների ընտրությունները, ինչպես նաև հանրաքվեներն անցկացվում են ընդհանուր, հավասար, ազատ և ուղղակի ընտրական իրավունքի հիման վրա՝ գաղտնի քվեարկությամբ (հոդված 7):
- Հայաստանի Հանրապետությունում երաշխավորվում են գաղափարախոսական բազմակարծությունը և բազմակուսակցական համակարգը (հոդված 8):
- Հայաստանի Հանրապետությունում ճանաչվում եւ հավասարապես պաշտպանվում են սեփականության բոլոր ձևերը (հոդված 10):

Մենք Սահմանադրության այս և մի շարք այլ դրույթների դեռևս կանդիդատնանք հետագա շարադրանքում: Այստեղ ցանկանում ենք ուշադրություն հրավիրել հետևյալ հանգամանքների վրա.

1. Սահմանադրագիտության միջազգային չափանիշներից ու մեր երկրի զարգացման խնդիրներից ու առաջնահերթություններից ելնելով մեծ նվաճում պետք է համարել բերված դրույթները՝ հատկապես կարևորելով անփոփոխելի առաջին, երկրորդ ու երրորդ հոդվածների իրավափոփոխությունը:

2. Երկրորդ աշխարհամարտից հետո եվրոպական սահմանադրական զարգացումների անկյունաքարային արժեքը համարվում է այն, որ Արևմտյան ու Արևելյան Եվրոպայի երկրների մեծ մասը 50-ականներին ու 90-ականների վերափոխումների նոր ալիքի շրջանում սահմանադրական լուծումների հիմքում դրեցին այնպիսի կարևոր սկզբունքներ, ինչպիսիք են.

- մարդու արժանապատվությունն ու նրա իրավունքները բարձրագույն և անօտարելի արժեք են,
- այդ իրավունքներն անմիջական գործող իրավունքներ են,
- իրավունքների սահմանափակման գլխավոր չափանիշն այլոց իրավունքների երաշխավորումն է,
- իշխանությունների բաժանումն ու հավասարակշռումը պետք է երաշխավորեն դինամիկ ներդաշնակություն **գործառույթ-ինստիտուտ-իրավասություն** համակարգում,
- երկրում սահմանադրականության ապահովման, սահմանադրական ժողովրդավարության հաստատման գլխավոր պայմանը Սահմանադրության գերակայության երաշխավորումն է:

Այս սկզբունքները, այնուամենայնիվ, ՀՀ Սահմանադրության մեջ անհրաժեշտ հստակությամբ, խորությամբ ու հայեցակարգային հետևողականությամբ չամրագրվեցին 2005 թ. սահմանադրական փոփոխությունների արդյունքում:

3. Հետագա իրողությունները, մասնավորապես, վկայեցին, որ ժամանակին գերապատվությունը տալով պոզիտիվիստական իրավամտաճողությանը՝ անհրաժեշտ սահմանադրական երաշխիքներ չէին ստեղծվել իրավունքի գերակայության երաշխավորման ու իշխանությունների բաժանման ու հավասարակշռման սկզբունքի հետևողական իրացման համար:

Ուշագրավ է Լ. Ռեզնիչենկոյի դիտարկումն առ այն, որ նորանկախ երկրներից շատերի համար բնորոշ էր նաև, այսպես կոչված, «նեգատիվ կոնստիտուցիոնալիզմի» դրսևորումը, համաձայն որի՝ Սահմանադրության ընդունման առաջնային խնդիրն էր բացասականի հաղթահարումը՝ բռնատիրության վերականգնման կանխումը, որի համար այդ երկրների սահմանադրություններում հիմնական ուշադրությունը դարձվում էր մարդու սահմանադրական իրավունքների հոչակմանը և դատական վերահսկողությանը՝ միաժամանակ երկրորդային նշանակություն տալով իշխանությունների իրական բաժանման ու հավասարակշռման երաշխավորմանը: Հական առանձնահատկություններից է համարվում և այն, որ նորանկախ երկրներում սահմանադրական հիմնահարցերը չափազանց քաղաքականացվում էին: Դրանք, ի մասնավորի, հանգեցրին նրան, որ այդ երկրներում շատ սահմանադրական արժեքներ ձևախեղված ընկալվեցին և որոշ առումով կուսակցության [կոմունիստական] դիկտատուրան փոխարինվեց մեծամասնության դիկտատուրայով, իսկ մարդը մնաց նույնքան իրավազուրկ²²²: Այս ամենը բնորոշ էին անցման շրջանի այն երկրներին, որտեղ դեռ առաջին քայլերն էին անում սահմանադրաիրավական արժեքների համակարգի հստակեցման, հասարակության քաղաքական կազմավորման մասին պատկերացումների որոշակիացման, սահմանադրական նոր դոկտրինաների ձևավորման համար: Սակայն այս երևույթները շարունակում են ունենալ նաև իներցիոն դրսևորումներ:

Հարկ է նաև արձանագրել, որ 2015 թ. սահմանադրական փոփոխություններն արմատական բնույթ չստացան Սահմանադրության սահմանադրական կարգի հիմունքների առումով, այլ սահմանադրագիտության վերջին զարգացումների հենքի վրա մասնակի հստակեցումներ մտցվեցին՝ առավել ամբողջական դարձնելու համար Սահմանադրության արժեքանական բնութագրիչների, նորմ-նպատակների ու նորմ-սկզբունքների համակարգը:

Սահմանադրական մշակույթի համակարգային ամբողջականության տեսանկյունից այնքան էլ կարևոր չէ, թե պետությունը կառավարման ինչ ձև է ընտրել՝ նախագահական, կիսանախագահական, թե՛ խորհրդարանական: Դա, առաջին հերթին, քաղաքական ընտրություն է: Սակայն չափազանց կարևոր է, որպեսզի ցանկացած ձևի պարագայում հետևողականորեն իրացվեն սահմանադրական հիմնարար սկզբունքները, բացառվեն ներսահմանադրական հակասություններն ու փակուղային վիճակները, Սահմանադրությունը հանդես գա որպես դինամիկ օրգանական ամբողջականություն:

Նորանկախ Հայաստանի Հանրապետությունում սահմանադրական զարգացումները, թերևս, դառնան առանձին ու հանգամանալի ուսումնասիրության առարկա: Այսուհանդերձ, լուրջ դասեր է անհրաժեշտ քաղել այն իրողությունից, որ թե՛ մեզանում և թե՛ մի շարք այլ երկրների անցումային հասարակական համակարգերում տեղ գտան սահմանադրաիրավական որոշ ձևախեղումներ, որոնք պայմանավորվեցին երեք հիմնական խումբ գործոններով.

²²² РЕЗНИЧЕНКО Л., ПРАВА ЧЕЛОВЕКА И КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО.

1. իրավամտաճողության և իրավակիրառական պրակտիկայի իներցիա,
2. սահմանադրաիրավական խեղված լուծումներ կամ թերացումներ,
3. առաջադիմական իրավական արժեքների մեխանիկական փոխառում կամ պատճենավորում՝ առանց դրանց իրացման անհրաժեշտ արժեքային համակարգի ու նախադրյալների ստեղծման և ազգային սահմանադրական մշակույթի հաշվառման, որն իրական կյանքում հանգեցնում է սահմանադրական հիմնական սկզբունքների տարաբնույթ ձևախեղումների կամ գտնված լուծումները կտրվում են իրական կյանքից ու օժտված չեն լինում բավարար կենսունակությամբ: Նման պարագայում գործ ունենք ոչ թե ժողովրդավարության արմատավորման, այլ՝ «ժողովրդավարական փորձարկումների (էքսպերիմենտի)» հետ, որի անհաջողությունն ի սկզբանե երաշխավորված է:

Ցավոք, անցումային հասարակություն ունեցող մի շարք երկրներում համակարգային փլուզումը դեռևս մտայնության վերափոխման չի հանգեցրել: Հսկայական է մտաճողության եւ աշխարհըմբռնման իներցիան, իրավական ասպարեզում շարունակում է տիրապետել ձևախեղված պոզիտիվիզմը, որը հաճախ հանդես է գալիս լեգիտական ընդգծված դրսևորումներով: Հայեցական մակարդակով կարգախոսի վերածելով իրավական պետության հասկացությունը՝ լրջորեն չի ընկալվում իրավունքի գերակայության երաշխավորման, իրավունքով իշխանության սահմանափակման, հասարակական հարաբերությունների սահմանադրականացման անհրաժեշտությունը: Իշխանության մասին պատկերացումները շարունակում են մնալ ուժի ու ճնշում գործադրելու հնարավորության հարթությունում: Ժողովրդավարությունը դիտվում է որպես իշխանության բարեհաճ վերաբերմունք, մարդկանց՝ իշխանության կողմից թույլատրելի սահմաններում արտահայտվելու հնարավորություն: Սա ճանապարհ է ոչ թե դեպի վերափոխվող եվրոպա, այլ միտված է միջնադարյան հետադիմական արժեքներին²²³: Եվրախորհրդի «ժողովրդավարություն՝ իրավունքի միջոցով» եվրոպական հանձնաժողովի (Վենետիկի հանձնաժողով) 59-րդ լիազումար նիստում (17-19.06.2004 թ.) Խորհրդարանական վեհաժողովի ներկայացուցիչը դիպուկ նկատեց, որ «...անցումային երկրներում ամենամեծ հիմնահարցն այն է, որ չեն կարողանում տարբերել «իրավունքի գերակայություն» և «օրենքի գերակայություն» հասկացությունները: Առանց իրավունքի գերակայության երաշխավորման, ցանկացած երկրում, թեկուզ ամենաժողովրդավարական սկզբունքներով ձևավորված իշխանությունները տանելու են բռնապետության հաստատման»:

Դժվար է չհամաձայնել նման հարցադրմանը: Ավելացնենք, սակայն, որ միջազգային պրակտիկան վկայում է նաև ժողովրդավարության հաստատ-

²²³ Անցումային հասարակության համար բավարար չէ միայն ժողովրդավարական ենթակառուցների ստեղծումը, որոնք իրենց հերթին հաճախ ձևախեղված են կյանքի կոչվում: Առավել կարևոր է քաղաքացիական անհրաժեշտ որակների արմատավորումը և «մենթալիտետի» վերափոխումը: Հակառակ պարագայում՝ ժողովրդավարությունը կարևոր արժեք, մարդկանց իրավունքների ու ազատությունների լիարժեք դրսևորման նախադրյալ լինելուց բացի՝ կարող է իշխանության ձեռքին գնել ու միջոց դառնալ՝ ուղղված այդ իրավունքների ու ազատությունների բռնադատմանը (այս մասին, մասնավորապես, տես МАЧКОВ Е., *Демократия и авторитаризм*, էջ 2-7):

ման երեք տարբեր ճանապարհների մասին. 1. էվոլյուցիոն Վարգացում (որը որդեգրեց եվրոպական երկրների մեծ մասը), 2. անցում քաոսի ու անիշխանության միջով (հետհամայնավարական տարածքի մի շարք երկրներում), 3. անցում՝ բռնապետության հաստատումով (դասական օրինակներ են Պորտուգալիան, Իսպանիան, Չիլին): Խնդիրն այն է, որ դրանցից յուրաքանչյուրն իր գինն ու ժամանակն է պահանջում: Միշտ անհամեմատ թանկ են վճարում 2-րդ և 3-րդ ուղին ընտրած երկրների ժողովուրդները՝ հաճախ չհասնելով բաղձալի արդյունքի: Այսօրվա եվրոպան միարժեքորեն մերժում է այդ ճանապարհները: Հիմնական մոտեցումն այն է, որ ժողովրդավարության կարելի է հասնել միայն ու միայն իրավական հենքի վրա: Այնտեղ, ուր բռնադատվում է իրավունքը, ժողովրդավարական կարգախոսները լոկ միջոց են դառնում բռնատիրության: հաստատման համար:

Անցումային հասարակարգերին բնորոշ է այն, որ խորհրդային իրավամտաճողությունը հաճախ պարարտ հող է գտնում ինքնավերարտադրման համար: Դա մեծապես պայմանավորված է նրանով, թե ինչի է ձգտում իշխանությունը: Եթե նպատակն իրավունքի գերակայության հաստատումն է, ապա դյուրին է հաղթահարել իներցիան: Եթե խնդիրն իշխանության կամքի ուժային պարտադրումն է, ապա խորհրդային իրավական ինստիտուտներն այս հարցում անգերազանցելի են, իսկ հետխորհրդային փորձերը՝ պարզապես ֆարս:

Իրավիճակի բարդությունն ու առանձնահատկությունն այն են, որ գործ ունենք ոչ միայն խոր արմատներ ունեցող իներցիայի հետ, այլև՝ նրա, որ համակարգային փլուզումն առաջ բերեց սեփականության վերաբաշխման անհրաժեշտություն, ինչով էլ պայմանավորված՝ նոր երևույթներ ի հայտ եկան:

Մի կողմից՝ մասնավոր սեփականության հաստատումն օբյեկտիվորեն առաջադրում է ժողովրդավարության արմատավորման անհրաժեշտություն, մյուս կողմից՝ խորհրդային իրավակարգը, որը գլխավորապես ծառայում էր պետության և պետական սեփականության պաշտպանությանը, հիմնականում կորցրեց իր առարկան և իր հիմնական գծերով ու ինստիտուցիոնալ համակարգով պահպանվելով՝ դարձավ զենք՝ սեփականությունը վերաբաշխող իշխանության ձեռքին²²⁴: Նման վիճակը ժողովրդավարական զարգացումների ամենամեծ արգելակն է²²⁵: Դրա հաղթահարման առաջնահերթ պայմանը եվրոպական իրավական չափորոշիչներին հասու դառնալն է, այն բանի գիտակցումը, որ իրավունքն իշխանության մենաշնորհը չէ, այլ պատկանում է յուրաքանչյուր մարդու՝ անկախ նրանից, թե ինչ առնչություններ ունի, կամ՝ չունի, իշխանության հետ: «Ինչպես վկայում է քաղաքակրթության ամբողջ

²²⁴ Տեղին է վերհիշել Արիստոտելի խորախորհուրդ ընդհանրացումը՝ *օրենքը չի կարող բռնությունը դարձնել իրավունք* կամ *ուժը ներկայացնել որպես իրավունքի աղբյուր*:

²²⁵ Ինչպես իրավագիտոսն Նշում է Ա. Սալմինը, ժամանակակից ժողովրդավարության իրական գոյության հիմնախնդիրն այն է, թե ինչպես են հարաբերակցվում պետական իշխանությունը, բյուրոկրատիան, քաղաքացիական հասարակությունը և քաղաքականությունը (տես САЛМИН А., *Современная демократия*, էջ 270):

պատմությունը, գրում է ակադեմիկոս Վ. Ներսեսյանցը, մարդկանց ազատությունը կարելի է ճանաչել և արտահայտել միայն իրավական ձևով, սոսկ որպես փաստացի տարբեր անհատների իրավունքի և պետության՝ ձևականորեն հավասար սուբյեկտներ ճանաչելու միջոցով: Իրավունքը, որպես ձևական հավասարության արտահայտություն, հասարակական հարաբերություններում ազատության և արդարության համընդհանուր հավասար չափն է: Մարդկանց հասարակական կյանքում, բացի իրավական ձևից, չկա և սկզբունքորեն չի կարող լինել հավասարության, ազատության ու արդարության արտահայտության և կեցության որևէ այլ ձև: **Իրավունքը մարդկության համաշխարհային պայմանության մեջ ազատության մաթեմատիկական է...**²²⁶: Եթե պետության քաղաքացիները հասարակական հարաբերություններում հանդես չեն գալիս որպես լիարժեք իրավունակ անհատներ, նրանք գործնականում իրավազուրկ են, ապա ազատական իրավամտաճողության, իրավական պետության կամ իրավունքի գերակայության մասին խոսք լինել չի կարող, իսկ քաղաքացիական հասարակության մասին դատողությունները կմնան որպես դատարկ կարգախոսներ²²⁷: Միանգամայն անհեռանկար է նաև, երբ շեշտը դրվում է ժողովրդավարության «ներմուծման» ճանապարհով իրավական հեղափոխություն իրականացնելու վրա՝ առանց վերջինիս համար անհրաժեշտ արժեքային համակարգի ու նախադրյալների ստեղծման: Դա կարող է հանգեցնել միայն անհաջող նմանակման:

Ուստի «լավ» սահմանադրություն ունենալն անհրաժեշտ է, բայց ոչ բավարար իրավական՝ ժողովրդավարական երկիր դառնալու համար: Անհրաժեշտ են նաև համարժեք սահմանադրական ինքնագիտակցություն ու քաղաքական համակարգ:

Խնդիրը պետք է լուծվի ոչ միայն մտայնության կամ քաղաքական գիտակցության մակարդակում, այլև պետք է հաղթահարվեն իմացաբանական աղճատումները: Հետևաբար, իրավական, ժողովրդավարական պետության կայացման ամենակարճ ճանապարհը ոչ թե դարերի վրայից ցատկելու անպտուղ փորձն է կամ որոշակի արժեքներ ու սկզբունքներ հայեցական ընկալումներից ելնելով՝ թղթային կարգախոսի ու առկա իրողությունների քողարկման միջոց դարձնելը, այլ **քաղաքացիական հասարակության եվրոպական արժեքները սեփական արժեքային համակարգի ու ազգային սահմանադրական մշակույթի շրջանակներում ճանաչելն ու հետևողականորեն, հաստատական հասարակության անդամների իմաստավորված սեփականությունը դարձնելը**: Սա նորանկախ պետության ծրագրանպատակային քաղաքականության ու գործունեության հիմնական գերակայությունը պետք է լինի: Սահմանադրաիրավական լուծումները, իրենց հերթին, կարող են կառուցվել միայն այդ արժեքների վրա՝ իրենց մեջ պարունակելով նաև հասա-

րակությանը որոշակի ուղղությամբ համակարգային զարգացում հաղորդելու ու հասարակության կողմից ընկալված լինելու ներքին լիցք:

Միջազգային պրակտիկան վկայում է, որ ցանկացած երկրում լուրջ խնդիրներ են առաջանում, երբ շեշտը դրվում է սահմանադրական լուծումների մեխանիկական փոխառման վրա: Ցանկանում ենք կրկին շեշտել, որ Սահմանադրությունն արժեքային որոշակի համակարգ է, որը տվյալ սոցիալական հանրությանն է բնորոշ՝ իր կոնկրետ առանձնահատկությունների, առաջադրված խնդիրների, դրանց լուծման մոտեցումների ու ձևերի առումով: Սա չի նշանակում բացարձականացում և կաղապարում: Անհնարին է ընդհանուր սկզբունքների, միջազգային փորձի, միջազգային իրավունքի պահանջների, միջազգային արդարադատական նախադեպային իրավունքի և ընդհանրապես միջազգային սահմանադրական մշակույթի անտեսումը: Սակայն խնդիրը, դրանք մեխանիկորեն պատճենահանելու փոխարեն, սեփական արժեքային համակարգին ներդաշնակելն ու համակարգային առաջընթացը երաշխավորելն է: Ինչպես իրավացիորեն նշում է պրոֆ. Վ. Օսյատինսկին, փոխառումն անխուսափելի է, քանի որ ընդհանուր սահմանադրական սկզբունքներ ու մեխանիզմներ կան, որոնք վաղուց հայտնի են, ընդհանուր ճանաչում են գտել և հանդես են գալիս որպես, այսպես կոչված, միջազգային չափորոշիչներ կամ միջազգային իրավունքի նորմեր ու սկզբունքներ²²⁸: Սահմանադրական իրավունքի միջազգային ընկերակցության նախկին նախագահ, պրոֆեսոր Չերիլ Սանդերսը, ընդգծելով տարբեր երկրների սահմանադրությունների լեզվական ու բովանդակային նմանությունները, շեշտում է, որ դրանց ստեղծման պատմության ուսումնասիրությունը վկայում է, որ դրանք միմյանցից են ածանցված՝ բացառությամբ, թերևս, նախատիպ հանդիսացող այնպիսի սահմանադրական համակարգերի, ինչպիսիք են Միացյալ Թագավորության, ԱՄՆ-ի և ֆրանսիական համակարգերը²²⁹: Բնականաբար, փոխառվում են, առաջին հերթին, սահմանադրական հասկացություններն ու ընդհանուր սկզբունքները: Այսուհանդերձ, գերխնդիրն այն է, որ դրանք պետք է ներդաշնակ լինեն այն հասարակության արժեքային համակարգին, որի համար դառնում են սահմանադրական սկզբունքներ ու նորմեր: Հակառակ պարագայում՝ դրանք թղթի էջերում էլ կմնան և կյանք չեն մտնի ու չեն դառնա ապրող իրողություն: Ավելին, հակադրվելով իրականության արժեքային համակարգին՝ դրանք առաջադիմական վերափոխումների խթանից կարող են վերաճել խոր սոցիալական հակասությունների խթանից կամ իշխանության ձեռքին պարտադրանքի գործիքի:

Սահմանադրաիրավական հիմնարար խնդիրներն արդյունավետ լուծում կարող են ստանալ միայն այն դեպքում, եթե **հասարակական համաձայնությամբ հստակեցված են երկրի զարգացման առաջնահերթությունները, դրանց հիմքում դրվող արժեքների համակարգը, երբ որոշակիացված**

²²⁶ Տե՛ս ՆԵՐՍԵՍՅԱՆՑ Վ. Ս., *Ցիվիլիզմի մանիֆեստը*, էջ 21:

²²⁷ Ուշադրության են արժանի ռուսական երկու հեղինակավոր ամսագրերի կողմից այս հիմնահարցերով կազմակերպված կլոր սեղանի նյութերը (տե՛ս *Гражданское общество, правовое государство и право*, էջ 12-50):

²²⁸ Տե՛ս ОСЯТИНСКИЙ В., *Парадоксы конституционного заимствования*, էջ 53:

²²⁹ SAUNDERS CH. A., *Constitutional Culture in Tradition*, pp. 37.

են հայեցակարգային մոտեցումներն այդ առաջնահերթություններից բխող ծրագրերի հիման վրա հանրային կյանքի զարգացումն ապահովելու համար: Սա առանձնապես անհրաժեշտ է անցումային հասարակական համակարգերին, որտեղ գերակայող են անորոշության գործոնը և արժեհամակարգային շփոթը: Նման պարագան առավել ևս պահանջում է չափազանց լուրջ մոտեցում Սահմանադրության նորմ-նպատակներին ու նորմ-սկզբունքներին: Դրանք սահմանադրականության միջազգային ձեռքբերումներին համահունչ լինելուց զատ, **պետք է ծրագրանպատակային բնույթ հաղորդեն ողջ իրավական համակարգի ձևավորմանն ու զարգացմանը, հետևողականորեն իրացվեն նյութական իրավունքի նորմերում, դառնան իրավական պետության ու քաղաքացիական հասարակության կայացման հստակ ուղենիշներ:** Բոլորովին պատահական չէ, երբ շատ երկրներում Սահմանադրության առաջին գլուխը կամ բաժինն անվանվում է «Սահմանադրական կարգի հիմունքներ»: Ինչպես տեսանք, այստեղ են ամրագրվում այն հիմնարար սկզբունքները, որոնք երկրի սահմանադրական կարգի հիմքն են կազմում և ելակետային են մնացած բոլոր բաժինների ու ցանկացած բնույթի իրավահարաբերությունների կանոնակարգման համար: Եթե անգամ ի հայտ են գալիս ներսահմանադրական բնույթի հակասություններ կամ անհամապատասխանություններ, անտարակույս, գերակայող են Սահմանադրության նորմ-սկզբունքները: Այս հանգամանքը հստակ ամրագրվում է նաև շատ երկրների սահմանադրություններում: Օրինակ՝ Ռուսաստանի Դաշնության Սահմանադրության 16-րդ հոդվածը միանշանակ սահմանում է, որ Սահմանադրության որևէ այլ դրույթ չի կարող հակասել Ռուսաստանի Դաշնության սահմանադրական կարգի հիմունքներին:

Վերոշարադրյալ շեշտադրումներն առանձնապես կարևորություն ունեն մեր իրականության համար, քանզի սահմանադրական տեքստային զարգացումները և սահմանադրական իրավամտաձողությունը ներդաշնակ չեն, ինչը շատ վտանգավոր է պետության կայուն զարգացումը երաշխավորելու համար:

Հայաստանի Հանրապետությունում 2014-2015 թվականներին 20-ամյա սահմանադրական զարգացումների փորձը վկայեց, որ ոչ միայն չեն հաղթահարվել նախորդ փուլերի բացթողումներն ու կիսալուծումները, այլև ծագել են նոր խնդիրներ, որոնք համակարգային լուծումներ են առաջադրում: Այդ լուծումներն անհրաժեշտ էին.

- երկրի կայուն զարգացումը երաշխավորելու համար,
- մարդու իրավունքների երաշխավորումը, ապահովումն ու պաշտպանությունն էապես բարելավելու ու որակապես նոր մակարդակի բարձրացնելու, իրավունքի գերակայությունը երաշխավորելու, մարդակենտրոն սահմանադրական համակարգ ունենալու համար,
- պետական կառավարման համակարգն առավել արդյունավետ դարձնելու, իշխանության հանրային-իրավական պատասխանատվությունը մեծացնելու, իրավունքով իշխանությունը սահմանափակելու համար,

- երկրում քաղաքական իշխանության գերկենտրոնացվածությունը հաղթահարելու և ժողովրդավարական քաղաքական համակարգ ձևավորելու համար,

- Ազգային ժողովի քաղաքական մեծամասնության և քաղաքական փոքրամասնության միջև քաղաքակիրթ փոխհարաբերություններ հաստատելու համար՝ ի շահ պետության կայուն զարգացման ու երկրում պառլամենտարիզմի հաստատման,

- երկրում առավել արդյունավետ արդարադատության կայացման և դատարանների անկախության ամրապնդման համար,

- առավել վստահելի ընտրական համակարգ ներդնելու համար,

- անմիջակալ ժողովրդավարության սկզբունքի առավել արդյունավետ իրացման սահմանադրական երաշխիքների ամրապնդման համար,

- համապետական խնդիրների լուծման գործում քաղաքացիական հասարակության դերի էական բարձրացման ու ամրապնդման համար,

- երկրի սահմանադրական դինամիկ, էվոլյուցիոն զարգացման նախադրյալների ստեղծման համար:

Մասնավորապես, վերջին հարցում Հայաստանում առկա սահմանադրական լուծումները միջազգային պրակտիկայում համարվում էին վատագույններից մեկը, և հանրային կյանքում առկա շատ խնդիրներ դրանով էին պայմանավորված:

Նշված նպատակները հնարավոր չէր արդյունավետ իրականացնել առանց սահմանադրական բարեփոխումների: Ավելին, երկրում առկա շատ հիմնախնդիրներ պայմանավորված էին սահմանադրական կիսալուծումներով, անկատարություններով, ներքին հակասություններով, որոնք, օրենսդրության մեջ ու իրավակիրառական պրակտիկայում վերարտադրվելով՝ պատճառ էին դառնում սահմանադրական օրինականության պակասի ու հանրային լուրջ դժգոհությունների:

Վերջին՝ ավելի քան քսանամյա սահմանադրաիրավական զարգացումների փորձը վկայեց, որ Հայաստանի Հանրապետությունում չհաջողվեց հասնել իրավունքով իշխանության իրական սահմանափակման: Նախորդ դարավերջին ու 21-րդ դարասկզբին առավել բնորոշ դարձան իշխանության ուժի թելադրանքը, մերկանտիլ շահերի գերակայությունը, իսկ անկախության առաջին տարիների ժողովրդավարական ռոմանտիզմն աստիճանաբար ստորադասվեց սուբյեկտիվ հայեցողությանը: Այս իրավիճակը դարձավ նաև միջազգային հանրության մտահոգության առարկան:

Ամբողջ աշխարհում բազմիցս է վերահաստատվել Կլոդ Լեվեցիուսի այն կարևոր պատգամը, որ «Բարքերի բարեփոխումները պետք է սկսել օրենքները բարեփոխելուց»: Առավել ևս դա վերաբերում է երկրի Հիմնական օրենքին:

Հայաստանում մինչև 2015 թվականի սահմանադրական բարեփոխումներն անվերապահ շտկման անհրաժեշտություն ունեցող սահմանադրաիրավական հիմնախնդիրներն էին.

- **չէին գտնվել սահմանադրական իրավահարաբերությունների կայուն զարգացում ապահովող երաշխիքներ:** Սահմանադրական զարգացումները, որպես անընդհատ ու շարունակական գործընթաց, միջազգային պրակտիկայում տեղի են ունենում հասարակական զարգացումներին զուգընթաց՝ հետևյալ հիմնական ճանապարհներով.

ա/ նոր սահմանադրությունների ընդունում,

բ/ գործող Սահմանադրության մեջ լրացումների և/կամ փոփոխությունների կատարում,

գ/ իրավական ակտերի և իրավակիրառ պրակտիկայի հետևողական ու համակարգված սահմանադրականացում,

դ/ օրգանական կամ սահմանադրական օրենքների ընդունում,

ե/ Սահմանադրության նորմերի պաշտոնական մեկնաբանում,

զ/ սահմանադրական լիազորությունների հարցով իշխանության մարմինների միջև առաջացած վեճերի լուծում:

Թվարկված վեց կետերից Հայաստանի Հանրապետության պարագայում վերջին երեքն առկա չէին, իսկ գ/ կետի գործողության ապահովման սահմանադրաիրավական երաշխիքները թերի էին: Նման վիճակը լուրջ խնդիրներ էր ստեղծում սահմանադրական էվոլյուցիոն, դինամիկ զարգացումների հարցում: Առաջին պլան էր մղվում ա/ և բ/ ուղղություններով «վիրահատական ճանապարհով» սահմանադրական զարգացումների երաշխավորումը, ինչն իր հերթին խնդրահարույց էր, և սահմանադրաիրավական գործընթացը **վերածում էր բացառապես քաղաքականի:** Միջազգային փորձը և ժամանակակից սահմանադրագիտությունը վկայում են, որ իրավական պետության համար հատկապես նշված դ/ և գ/ ուղղություններով սահմանադրական զարգացումների երաշխավորումը կենսական անհրաժեշտություն է,

- մեթոդաբանական առումով անհրաժեշտ էր **հետևողական անցում կատարել իշխանակենտրոն սահմանադրական լուծումների համակարգից մարդակենտրոն համակարգի**, ինչը չհաջողվեց լիարժեք իրականացնել 2005 թ. սահմանադրական բարեփոխումների արդյունքում: Դա, իր հերթին, ենթադրում էր իրավունքի գերակայության սկզբունքի իրացման սահմանադրաիրավական անհրաժեշտ ու բավարար նախադրյալների ստեղծում, ինչն անհրաժեշտաբար պահանջում է.

ա/ համակարգային ամբողջականության մեջ հիմնական իրավունքների անմիջական գործողության երաշխավորում, դրանց ապահովման ու պաշտպանության սահմանադրական հիմքերի ամրապնդում, այս հարցում հանրային իշխանության պոզիտիվ պարտականության և հանրային-իրավական պատասխանատվության հստակեցում,

բ/ իշխանության հայեցողության սահմանափակում՝ իրավունքով:

Տվյալ մոտեցման հիմնական սկզբունքն այն է, որ իրավունքների երաշխավորված պաշտպանությունն ապահովում է ժողովրդավարական ազատություններն ու իրավունքների անմիջական գործողությունը, սահմանափակում է հայեցողությունը և իշխանության սուբյեկտիվ դրսևորման շրջանակները,

- պետք էր առավել հստակ սահմանադրական երաշխիքներ ստեղծել սոցիալական պետության սահմանադրական սկզբունքի հետևողական իրացման և հստակ ծրագրանպատակային քաղաքականություն իրականացնելու համար,

- պահանջվում էր սահմանադրական մակարդակում համակարգային ամբողջականության մեջ առավել հետևողական իրացնել իշխանությունների բաժանման ու հավասարակշռման սկզբունքը, **երաշխավորել «գործառույթ-ինստիտուտ-լիազորություն» շղթայի ներդաշնակությունը, իշխանության մարմինների գործառույթային, հակակշռող և զսպող լիազորությունների հաշվեկշռվածությունը, ամրապնդել իշխանության տարբեր ճյուղերի պատշաճ գործունակությունը և գործառույթային անկախությունը:** Սահմանադրական անհրաժեշտ նախադրյալներ պետք է ստեղծվեին պետաիշխանական լիազորությունների իրականացման գործում ստվերային հարաբերությունների ու սուբյեկտիվիզմի դրսևորումների հաղթահարման, պետական իշխանության հանրային-իրավական պատասխանատվության և ծրագրանպատակային գործունեության երաշխավորման համար²³⁰,

անհրաժեշտ էր ապահովել Սահմանադրության 2րդ՝ անփոփոխելի հոդվածի պահանջների հետևողական իրացումը, բացառել Սահմանադրությամբ չնախատեսված պետական մարմինների միջոցով պետաիշխանական գործառույթների իրականացումը,

- սահմանադրորեն հաղթահարված չէին Հայաստանի Հանրապետության քաղաքական համակարգի գերանձնավորվածությունն ու գերկենտրոնացվածությունը: Ակնհայտ անհամամասնություն կար սահմանադրական տարբեր մարմինների լիազորությունների իրական ծավալի և նրանց քաղաքական պատասխանատվության միջև,

- անկատար էին գործադիր իշխանության համակարգի սահմանադրական հիմքերը, այն չունեին ներքին կուռ տրամաբանություն, գործառույթների ու լիազորությունների հստակ սահմանազատում: Օրակարգային հրատապ հարց էր առկա անհստակության և երկվության հաղթահարումը գործադիր իշխանության գործառույթային դերի, իրավասության և պատասխանատվության միջև,

- պառլամենտարիզմի ներկա պահանջներին համապատասխան՝ անհրաժեշտ մակարդակի պետք է բարձրացվեր Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողովի դերը՝ արդյունավետ օրենսդրական գործունեության, վերահսկողական առաքելության, ինչպես նաև պետական իշխանության և կառավարման մարմինների ձևավորման գործում՝ միաժամանակ սահմանադրական անհրաժեշտ ու բավարար երաշխիքներ ստեղծելով խորհրդա-

²³⁰ Վերափոխվող հասարակական համակարգերին բնորոշ է այն իրողությունը, որ ստվերային տնտեսության կողքին ահռելի չափերի է հասնում ստվերային կառավարումը, ինչն իր հերթին կոռուպցիայի հիմնական պատճառներից մեկն է: Մեր գնահատումներով, Արևելյան Եվրոպայի և Նախկին ԽՍՀՄ երկրներից մեծ մասում էապես խաթարված է «գործառույթ-ինստիտուտ-լիազորություն» շղթայի ներդաշնակությունը. և ստվերային կառավարումը 50 և ավելի տոկոս է կազմում:

րանական փոքրամասնության արդյունավետ գործունեության և հակակշռող դերի ամրապնդման հարցերում,

- ընտրական համակարգի և հանրաքվեի ինստիտուտի բարեփոխման արդյունքում պետք է երաշխավորվեն իշխանության ընտրովիության, հաշվետվողականության և փոփոխելիության ժողովրդավարական գործընթացների անխափանությունը, քաղաքացիական հասարակության ակտիվ դերակատարությունն իշխանության գործունեության նկատմամբ համարժեք հանրային վերահսկողություն իրականացնելու հարցերում,

- հանրային պատշաճ վստահություն ունեցող արդարադատական համակարգի ձևավորման հետ մեկտեղ, իրավական պետության չափորոշիչներին համապատասխան սահմանադրորեն պետք է երաշխավորեր դատական իշխանության հակակշռող դերի էական ամրապնդումն իշխանության այլ ճյուղերի առնչությամբ: Սահմանադրական մակարդակում դատական իշխանության մարմինների գործառույթային անհատակությունները, կառուցակարգային լուծումների ու դատավարական ընթացակարգերի անկատարությունը բացասական լուրջ ազդեցություն են ունենում հատկապես դատական իշխանության գործառույթային անկախությունը երաշխավորելու գործում,

- պետք է սկզբունքորեն հաղթահարվեր Սահմանադրության և իրական կյանքի միջև առկա անջրպետը, սահմանադրականության ու հասարակական հարաբերությունների սահմանադրականացման ճանապարհով պետք է գտնվեին քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և այլ բնույթի հիմնախնդիրների լուծման իրավական երաշխիքները, հիմք պետք է ընդունվեր այն ճշմարտությունը, որ **սահմանադրականության դեֆիցիտի հաղթահարումն է կայուն զարգացման երաշխիքը**: Իրավական պետությունում պետք է բացառվի քաղաքական, տնտեսական և վարչական ներուժի սերտաճումը, երաշխավորված ու ապահովված պետք է լինի քաղաքական ուժերի նպատակների ու գործունեության սահմանադրականությունը,

- Հայաստանի Հանրապետությունն անհրաժեշտ հետևություններ պետք է աներ նաև՝ հաշվի առնելով նախկին ԽՍՀՄ երկրների սահմանադրական զարգացումների փորձը: Բացի Բայթյան երկրներից /Էստոնիա և Լատվիա/ և Մոլդովայից, մնացած պետությունները, այդ թվում՝ Հայաստանը, որդեգրեցին և հետագայում պահպանեցին կիսանախագահական կամ նախագահական կառավարման համակարգը: Դրանցից չորսում նույն անձինք նախագահում են ավելի քան 20 տարի, երկուսում, ինչպես նշում են վերլուծաբանները, ձևավորվել է, այսպես կոչված, ժառանգական միապետություն: Միանգամայն համադրելի են այս իրավիճակին Մ. Կրասնովի դատողությունները նախագահական իշխանության միապետականացման մասին²³¹:

Երեք երկրներ /Ռուսիան, Վրաստան, Ղրղզստան/ առավել հետևողական գտնվեցին կիսանախագահական կառավարման համակարգի սահմա-

նադրական լուծումների իրացման, դրանց բարեփոխումների հարցում: Սակայն դրանցում, այդուհանդերձ, տեղի ունեցան, այսպես կոչված, «գունավոր հեղափոխություններ», իսկ սահմանադրական զարգացումներն ուղղորդվեցին կառավարման խորհրդարանական համակարգի արմատավորմանը:

Առկա իրավիճակի համակողմանի իրավական գնահատումը դրական կարևոր արձագանք ստացավ նաև Եվրախորհրդի Վենետիկի հանձնաժողովի կողմից 2014 թ. հոկտեմբերի 10-ի լիազումար նիստում՝ արժևորելով սահմանադրաիրավական նման վերլուծության կարևորությունը բոլոր վերափոխվող հասարակական համակարգերի համար:

Միջազգային սահմանադրական պրակտիկան անառարկելիորեն վկայում է, որ ներկա փուլում սահմանադրական զարգացումների գերագույն նպատակը երկրում իրավունքի գերակայության հաստատումն է: Սա առավել ևս վերաբերում է Հայաստանի Հանրապետությանը: ՀՀ Սահմանադրությամբ /2005 թ. փոփոխությունները ներառյալ/ անհրաժեշտ նախադրյալներ չէին ապահովված մարդու իրավունքների անմիջական գործողությունը երաշխավորելու համար: Հստակ չէին սահմանազատվել հիմնական և այլ իրավունքները, և դրանց դատական պաշտպանության համարժեք ընթացակարգեր չէին նախատեսվել: Իրավունքով իշխանության սահմանափակման սահմանադրական կարևորագույն սկզբունքը, ինչն իրավական պետության առանցքային բնութագրիչն է, մնացել էր լոկ որպես կարգախոս: Այս բոլորը տիպական են նորանկախ երկրների համար, քանի որ սկզբնական փուլում սահմանադրական լուծումների առանցքում դրված է եղել պետական իշխանության ինստիտուտների կայացման խնդիրը: Դրա համար այդ սահմանադրությունները բնութագրվում են որպես «իշխանակենտրոն սահմանադրություններ»: Որպես կանոն, հետագա սահմանադրական զարգացումները հաղթահարում են այս վիճակը, և սահմանադրական լուծումների առանցքում դրվում է իրավունքի գերակայության սկզբունքի երաշխավորումը: Այս խնդիրն առավել քան հրատապ էր դարձել նաև Հայաստանի Հանրապետությունում: Դրա լուծման համար 2015 թ. սահմանադրական բարեփոխումները, մասնավորապես, նպատակ հետապնդեցին.

- ելնելով մարդու և քաղաքացու սահմանադրորեն ամրագրված անօտարելի իրավունքների բնույթից, դրանց երաշխավորման, ապահովման ու պաշտպանության առանձնահատկություններից՝ հստակեցնել սահմանադրական իրավունքների դասակարգումը՝ դրանց անմիջական գործողության ու պաշտպանության համարժեք ընթացակարգեր նախատեսելու համար,

- միջազգային սահմանադրական զարգացումների արդի միտումները հաշվի առնելով՝ էապես բարելավել իրավունքների սահմանափակմանն առնչվող սահմանադրական լուծումները՝ հիմքում ունենալով համաչափության և որոշակիության սկզբունքները,

- սահմանադրորեն երաշխավորել հիմնական իրավունքների և ազատությունների էության անխախտելիությունը,

²³¹ Сму КРАСНОВ М., «Монархизация», էջ 87-103:

- ստեղծել սահմանադրաիրավական բոլոր նախադրյալները, որպեսզի մարդու և քաղաքացու խախտված իրավունքները ներպետական իրավական համակարգում արդյունավետ պաշտպանության երաշխիքներ ունենան:

Առանց այս նպատակների իրացման, երկրում մարդու իրավունքների երաշխավորման, ապահովման ու պաշտպանության ոլորտում էական տեղաշարժեր ակնկալելն իրատեսական չէ:

Սահմանադրական բարեփոխումների կարևորագույն նպատակներից մեկն էլ երկրի կայուն զարգացման երաշխավորումն է: Դրա համար նախատեսվեց.

- սոցիալական արժեքների ու հարաբերությունների զարգացմանը համընթաց ապահովել Սահմանադրության դինամիկ, էվոլյուցիոն զարգացումը՝ օրգանական /սահմանադրական/ օրենքների արմատավորման, սահմանադրական լիազորությունների հարցով վեճերի լուծման իրավական ընթացակարգերի սահմանման, Սահմանադրության, օրենսդրության և իրավակիրառական պրակտիկայի միջև առաջացող անհամապատասխանությունների առավել արդյունավետ հաղթահարման ընթացակարգերի նախատեսման ճանապարհով,

- որակապես նոր մակարդակի բարձրացնել իշխանությունների բաժանման և հավասարակշռման սահմանադրական լուծումները՝ ապահովելով «գործառույթ-ինստիտուտ-լիազորություն» շղթայում անհրաժեշտ ներդաշնակություն՝ բարձրացնելով հակակշռող և զսպող լիազորությունների գործունակությունը,

- սահմանադրական երաշխիքներ նախատեսել.

ա/ բացառելու քաղաքական մենիշխանությունը, իշխանության գերկենտրոնացումը, ստվերային հարաբերությունները պետաիշխանական լիազորություններն իրականացնելիս,

բ/ էապես սահմանափակելու սուբյեկտիվ հայեցողության շրջանակները, պետական իշխանության գերանձնավորման հնարավորությունը՝ սուբյեկտիվիզմի տարաբնույթ դրսևորումներով հանդերձ,

գ/ բարձրացնելու իշխանության մարմինների հանրային իրավական պատասխանատվությունը՝ նախատեսելով պաշտոնական պարտականությունների կատարման հետ կապված քաղաքական, սահմանադրական, քրեական պատասխանատվության գործուն իրավական ընթացակարգեր,

դ/ բացառելու քաղաքական, տնտեսական ու վարչական ներուժի սերտացումը և օլիգարխիկ պետաիշխանական համակարգի արմատավորումը, ինչը երկրի ազգային անվտանգության սպառնալիք է դառնում,

ե/ ձևավորելու սահմանադրական տնտեսական համակարգ՝ ամրապնդելով ազատ ձեռներեցության սահմանադրական երաշխիքները, առավելագույնս բացառելով մոնոպոլ թելադրանքի և կոռումպացված տնտեսական հարաբերությունների ծավալման հնարավորությունները,

- իրավունքի գերակայության սկզբունքը դնել մարդկանց սոցիալական

վարքագծի, քաղաքական ինստիտուտների քաղաքական վարքագծի և իշխանությունների հանրային վարքագծի հիմքում՝ ապահովելով դրանց իրացման արդյունավետ մշտադիտարկում:

Այս բոլորը կարևոր երաշխիք են փոխելու նաև հանրային մթնոլորտը երկրում, ապահովելու անհատի և հանրության շահերի ներդաշնակում, մարդկանց ստեղծագործական ներուժը դարձնելու երկրի առաջընթացի կարևոր գործոն:

Հայաստանի Հանրապետությունում սահմանադրական փոփոխություններն իրավաքաղաքական անհրաժեշտ նախադրյալներ ստեղծեցին հանրության ծայրը լսելի դարձնելու և ժողովրդի անմիջական կամաարտահայտմամբ նոր իշխանություններ ձևավորելու համար: Աշխարհում տեղի ունեցող գունավոր հեղափոխություններին ավելացավ նոր որակում՝ թավշյա հեղափոխություն: 2018 թվականի ապրիլ-մայիս ամիսների իրադարձությունները դեռևս քննարկումների առարկա կդառնան նաև սահմանադրագիտական տեսանկյունից: Այսուհանդերձ բնորոշն այն է, որ ամբողջ տարվա ընթացքում տեղի ունեցած գործընթացներն առավելապես համահունչ են եղել սահմանադրական լուծումներին, չի կասեցվել սահմանադրական որևէ նորմի գործողություն, հարգվել ու պաշտպանվել է իրավունքի գերակայությունը: Եթե չլինեին սահմանադրական բարեփոխումները, ապա հասարակական անհանդուրժողականության առկա պայմաններում երկու տարում երկու համապետական ընտրությունները կարող էին երկիրը կանգնեցնել քաղաքացիական պատերազմի եզրին:

Մեծ է սահմանադրական զարգացումների դերը երկրում կոռուպցիայի ու հովանավորչության դեմ արդյունավետ պայքար ծավալելու գործում:

Այս երևույթները մեծագույն չարիք են բազմաթիվ երկրների համար: Իրավունքի գերակայության ինդեքսի որոշման միջազգային հետազոտությունները վկայում են, որ աշխարհի երկրների շուրջ 60 տոկոսում կոռուպցիայի մակարդակը 50 տոկոսից ավելին է: Դա վերաբերում է օրենսդիր, գործադիր, դատական իշխանություններին, բանակին և ոստիկանությանը²³²:

Կոռուպցիան և հովանավորչությունն առավելապես ծաղկում են այնպիսի համակարգերում, որտեղ, մասնավորապես.

- հստակ չեն իշխանության մարմինների հայեցողության սահմանները, և մեծ է սուբյեկտիվ գործոնի դերը,

- իշխանությունը սահմանափակված չէ իրավունքով և որոշակի չէ նրա հանրային-իրավական պատասխանատվությունը,

- մարդկանց հիմնական իրավունքներն անմիջականորեն չեն գործում և դրա համար չեն ստեղծվել համարժեք իրավական ու կառուցակարգային երաշխիքներ,

- հստակ ու գործունակ չեն իշխանության մարմինների զսպող ու հակակշռող լիազորությունները,

- անկախ ու արդյունավետ չէ արդարադատական համակարգը,

²³² World Justice Project, Rule of Law Index, Email: aponce@worldjusticeproject.org

- անկատար են վերահսկողական խորհրդարանական համակարգերը և այլն:

Առանց այս հարցերում որակական շտկումների՝ սոցիալական այդ հիվանդության բուժումն անհնարին է: Իր հերթին, այդ բոլորի արմատները թաքնված են սահմանադրական լուծումներում: Բարեփոխումների առաջնահերթ նպատակներից էր սահմանադրական երաշխիքների ստեղծումը դրանք արմատախիլ անելու և իրական կյանքում դրանց վերարտադրման հնարավորություններն առավելագույնս բացառելու համար:

Երկրում պառլամենտարիզմի կայացումն ու անընդհատ զարգացումը նույնպես սահմանադրական բարեփոխումների առանցքային խնդիրներից են: Սա հիմնական մայրուղին է ժողովրդավարական պետության կայացման համար: Հայաստանում գործող սահմանադրական լուծումների գլխավոր բացն այն է եղել, որ նվազագույնի է հասցվել խորհրդարանական փոքրամասնության դերակատարությունը: Օրգանական /սահմանադրական/ օրենքների ինստիտուտի բացակայությունը փոքրամասնությանը զրկել է ընդհուպ օրենսդրական քաղաքականության վրա որևէ իրական ներազդեցությունից:

Պառլամենտարիզմի մշակույթը քաղաքակիրթ երկխոսության մշակույթ է, որի արմատավորման իրավական նախադրյալներն, առաջին հերթին, սահմանադրական ամրագրում պետք է ստանան: Մեզանում արմատավորվել էր քաղաքական առճակատման համակարգը, ինչը բացասաբար էր անդրադառնում օրենսդիր մարմնի դերակատարության վրա և երկրի կայուն զարգացման լուրջ արգելք էր:

Սահմանադրական բարեփոխումները, մասնավորապես, նախատեսեցին.

1. ամրապնդել Ազգային ժողովի մարմինների դերն օրենսդրական գործունեության բնագավառում,

2. մեծացնել Ազգային ժողովի դերը պետական իշխանության ու կառավարման մարմինների ձևավորման գործում,

3. ընդլայնել Ազգային ժողովի վերահսկողական լիազորությունների շրջանակները,

4. ամրապնդել խորհրդարանական փոքրամասնության իրավունքների սահմանադրական երաշխիքները,

5. լրջորեն բարեփոխել Ազգային ժողովի պատգամավորների ընտրության գործող կարգը:

Այս բոլորի արդյունքում էապես բարձրացավ խորհրդարանի քաղաքական դերը՝ ինչպես օրենսդիր, այնպես էլ վերահսկողական գործառնությունների շրջանակներում, էականորեն ուժեղացավ ընդդիմության դերակատարությունը: Դա է իրական պառլամենտարիզմի հաստատման հիմնական ճանապարհը:

Միջազգային համակարգային ներկա ճգնաժամի պայմաններում սահմանադրական բարեփոխումները կոչված են նաև էապես բարձրացնելու տնտեսական հարաբերությունների որակը, նվազագույնի հասցնելու սուբյեկտիվ գործոնի դերը, հաղթահարելու քաղաքական ու տնտեսական հնա-

րավոր մենիշխանությունը, վարչահրամայական միջամտությունները տնտեսական հարաբերություններին:

Դա պահանջում է կառավարության դերի ու պատասխանատվության մեծացում՝ երկրի կայուն զարգացում ապահովելու, ընթացիկ, միջնաժամկետ և հեռանկարային առաջնահերթությունները հստակեցնելու և դրանց համարժեք ծրագրանպատակային քաղաքականություն իրականացնելու ուղղությամբ:

Առողջ տնտեսական մրցակցության արմատավորմանը մեծապես կարող են նպաստել դատաիրավական համակարգում բարեփոխումները, հատկապես՝ սեփականության իրավունքի պաշտպանության երաշխիքների ամրապնդումը:

Սահմանադրական բարեփոխումների առաջնահերթություններից էր սոցիալական պետության սահմանադրական սկզբունքի երաշխավորման առավել գործուն նախադրյալների ապահովումը:

Սոցիալական պետության սկզբունքից բխում են որոշակի սահմանադրական-իրավական ուղենիշներ, որոնք օրենսդիրը պետք է հաշվի առնի կոնկրետ սոցիալական կարգավորումների, կարիքավորներին սոցիալական օգնություն տրամադրելու, սոցիալական ծառայությունների և սոցիալական ապահովության միջոցների զարգացման միջոցով:

Սոցիալական հիմնական իրավունքները և պետության նպատակներն անցած տարիներին առանց տարբերակման ամրագրվել էին ՀՀ Սահմանադրության 2-րդ գլխի բազմաթիվ հոդվածներում, ընդ որում Սահմանադրությունը շատ դեպքերում պետության սոցիալական նպատակները ձևակերպել էր որպես սոցիալական հիմնական իրավունքներ: Նման վիճակը հաղթահարման և սոցիալական իրավունքների պաշտպանության երաշխիքների ամրապնդման անհրաժեշտություն ունեին: Մասնավորապես, կան սոցիալական ոլորտին վերաբերող բազմաթիվ հիմնական իրավունքներ, որոնք անմիջականորեն գործող իրավունքներ են (օրինակ՝ աշխատանքի ընտրության ազատության իրավունքը կամ գործադուլի իրավունքը), և որոնք հնարավոր է պաշտպանել սահմանադրական արդարադատության ճանապարհով:

Սահմանադրական բարեփոխումները կարևորեցին նաև այն հանգամանքը, որ ժամանակակից սոցիալական պետության բնորոշ հատկանիշը սոցիալական շուկայական տնտեսությունն է ու դրա բնականոն գործունեությունը: Եվ քանի որ իրավական պետությունում անհատի ազատ զարգացումն անխուսափելիորեն կապված է հնարավոր անհավասարությունների առաջացման հետ, ապա սոցիալական պետությունը կոչված է տարբեր միջոցառումներով մեղմելու այդ անհավասարությունները՝ իրականացնելով սոցիալական ապահովության, սոցիալական ապահովագրության և սոցիալական օգնության նպատակային քաղաքականություն՝ թույլ չտալու համար սոցիալական շերտավորման անհամաչափ խորացում: Այս հարցում կարևոր երաշխիք է նաև անաշխատ եկամուտների, կոռուպցիոն դրսևորումների, պաշտոնական դիրքի չարաշահման և ոչ իրավաչափ այլ ճանապարհներով սոցիա-

լական շերտավորման հաղթահարման սահմանադրաիրավական երաշխիքների ամրապնդումը:

Սահմանադրական բարեփոխումների կարևորագույն խնդիրներից էին նաև դատարանների նկատմամբ վստահության ամրապնդումը և արդարադատության գործունակության ամրապնդումը:

Դատարանների նկատմամբ վստահությունն էապես պայմանավորված է անկախ, անաչառ ու անկողմնակալ դատարանների ու համարժեք դատական իշխանության առկայությամբ: Սահմանադրական բարեփոխումների գերնպատակ դիտվեց դրա ապահովումը: ՀՀ սահմանադրական լուծումները տարիներ շարունակ շեշտը դրել էին դատական իշխանության ինստիտուտների ձևավորման հարցերի վրա: Բարեփոխումների անհրաժեշտությունը թելադրեց այն սկզբունքային մոտեցումը, որ առաջին պլան մղվեց արդարադատական գործառույթների հստակեցումը և դրանց իրացման համարժեք երաշխիքների ապահովումը: Անհրաժեշտ էր ամրապնդել դատական իշխանության գործառույթային, կառուցակարգային, նյութական ու սոցիալական անկախության երաշխիքները, բարձրացնել դատական իշխանության դերն իշխանության այլ թևերի հակակշռման գործում: Միայն գործառույթային, կառուցակարգային, նյութական ու սոցիալական անհրաժեշտ ու բավարար անկախությամբ օժտված դատական իշխանությունը կարող է երկրում իրավունքի գերակայության, արդյունավետ արդարադատության և արդար դատաբնության երաշխավոր հանդիսանալ:

Դատարանների անաչառության ու անկողմնակալության համար էական են դատական ակտերի բողոքարկման, ինչպես նաև մարդու իրավունքների դատական պաշտպանության առավել արդյունավետ համակարգերի արմատավորումը, դատական ակտերի համապատասխանությունն իրավական որոշակիության սկզբունքին:

Դատական իշխանության նկատմամբ անվստահությունն զգալի չափով պայմանավորված է նաև դատական իշխանության գործառույթային անհստակություններով, կառուցակարգային անկայունությամբ, դատավարական ընթացակարգերի թերություններով, սուբյեկտիվ տարաբնույթ ազդեցություններով:

Այս բոլոր խնդիրների լուծումը հնարավոր էր միայն սահմանադրական համարժեք փոփոխությունների արդյունքում: Որևէ այլ ճանապարհով, առավել ևս՝ միայն ցանկությամբ ու քաղաքական կամ վարչական միջամտությամբ, խնդիրը լուծում չի ունենա, և, դատարաններ ունենալով հանդերձ, չի հաղթահարվի արդարադատության դեֆիցիտը:

Սահմանադրական բարեփոխումները պետք է շարունակաբար երաշխավորեն, որ իշխանությունը սահմանափակված լինի իրավունքով, և մարդն ու նրա արժանապատվությունը դառնան սահմանադրական լուծումների առանցքը: Իրավունքով իշխանության սահմանափակումն իրավական պետության անկյունաքարն է: Ցավոք, ՀՀ Սահմանադրության առա-

ջին անփոփոխելի հողվածի առկայության պայմաններում՝ ժամանակի մարտահրավերների հաշվառմամբ, սահմանադրորեն երաշխավորված ու ապահովված չէին հիմնական իրավունքների անմիջական գործողությունը և դրա համարժեք դատական պաշտպանությունը: Նման իրավիճակն անիրական է դարձնում Սահմանադրության գերակայության պատշաճ երաշխավորումը և իշխանության սահմանափակման հարցում մարդու բնական ու անօտարելի իրավունքների որոշիչ դերակատարությունը: Նման ճակատագրի է արժանանում նաև մարդու արժանապատվությունը՝ որպես նրա իրավունքների ու ազատությունների անքակտելի հիմք:

Սահմանադրական բարեփոխումները կոչված էին արմատական շտկումներ մտցնելու այս հարցերում: Նպատակն էր իրավունքի գերակայության սկզբունքը դնել անհատի սոցիալական վարքագծի, քաղաքական ինստիտուտների քաղաքական վարքագծի և իշխանության մարմինների հանրային վարքագծի հիմքում:

ԱՄՆ-ի Նախագահ Ռոնալդ Ռեյգանին ժամանակին հարցրել են. «...արդյոք կառավարությունն ի վիճակի է լուծելու առկա խնդիրները»: Նա պատասխանել է. «Ոչ, որովհետև կառավարությունն ինքնին խնդիր է»: Եթե սահմանադրական լուծումներն ինքնին անկատար են, արգելափակված է Սահմանադրության և սահմանադրական իրավունքի բնականոն էվոլյուցիոն զարգացումը, հասարակական հարաբերությունների հետևողական սահմանադրականացումը բախվում է սահմանադրական փակուղիների, երբ սահմանադրորեն պատշաճ երաշխավորված չեն մարդու հիմնական իրավունքների անմիջական գործողությունն ու իրավունքի գերակայության երաշխավորումը, բացակայում են իշխանության մարմինների հանրային-իրավական պատասխանատվության հստակ կառուցակարգերը, անհատական ու քաղաքական գերիշխանությունն է տիրապետող դառնում, ապա գործող Սահմանադրության «ավելի լավ» կիրառման ցանկությունը կարող է միայն գնահատվել որպես անձնիշխանական նկրտում և սուբյեկտիվ գործոնի դերի գերազնահատում: Այո, թեկուզ այդ ճանապարհով նույնպես կարող են գտնվել առանձին կիսալուծումներ: Սակայն դրանք միանգամայն անհամարժեք կլինեն իրավական պետության կայացման առկա մարտահրավերներին: Կառավարման համակարգի անկատարությամբ պայմանավորված՝ քաղաքական մենիշխանությունը ծնում է տնտեսական մենիշխանություն, վերջիններս պարարտ հող են ստեղծում կոռուպցիայի, հովանավորչության, կամայականության, խտրականության ու ամենաթողության համար: Մարդը հայտնվում է սուբյեկտիվ նպատակահարմարությամբ թելադրված հարաբերությունների կիզակետում՝ խորթանալով իր սահմանադրական իրավունքներից ու ազատություններից: Երկիրն այս ճանապարհով զարգացման ու արդար իրավակարգի հաստատման հեռանկար չի կարող ունենալ:

Եվս մեկ հարցի կցանկանայինք անդրադառնալ: Որքանով են սահմանադրական բարեփոխումները դառնում հանրային պահանջ: Այս հարցում

քաղաքական շահարկումները հասնում են ընդհուպ ծայրահեղությունների: Բնական է, որ բոլոր մարդիկ, անկախ կրթությունից ու զբաղեցրած դիրքից, չեն կարող սահմանադրագետներ լինել և հստակ պատկերացում ունենալ Սահմանադրության տարբեր իրավակարգավորումների բնույթի, ունեցած դերի, համակարգային փոխառնչությունների, վերափոխման անհրաժեշտության մասին: Սակայն սոցիալական հանրության բոլոր անդամներն անվերապահորեն զգում են «արդար» կամ «ոչ արդար» հանրային պետական հարաբերությունների, այսպես կոչված, լույսն ու մութը: Առավել ևս դա ակնառու է համեմատաբար փոքր հասարակական համակարգերում, ինչպիսին է նաև Հայաստանի Հանրապետությունը: Որքան էլ արդարության մասին պատկերացումները տարբեր լինեն, այսուհանդերձ, հանրության բացարձակ մեծամասնությունն իր ապագան կապում է միայն իրավականորեն պաշտպանված ազատ հասարակության հետ: Իսկ նման հասարակություն հնարավոր է բացառապես համարժեք սահմանադրական կարգի պայմաններում: Մենք միանգամայն համամիտ ենք պրոֆեսոր Ա. Սելիվանովի այն եզրահանգման հետ, որ «ժողովրդի վստահությունը Սահմանադրության հանդեպ չափվում է այն բանով, որ իշխանության իրավունքը թույլատրելի է այնքանով, որքանով այն հանդիսանում է իրավունքի իշխանություն»²³³: Սա Սահմանադրության լեգիտիմության գլխավոր ու օբյեկտիվ չափորոշիչն է: Երբ ժողովուրդն զգում է, որ իշխանությունն այս կամ այն չափով դադարում է իրավունքի իշխանություն լինելուց, և սահմանադրական լուծումներն ի գործու չեն դա կանխել կամ ենթադասվում են սուբյեկտիվ գործոնին, ապա այդ լուծումների վերանայման անհրաժեշտությունն է դառնում Սահմանադրության լեգիտիմության ամրապնդման ու անհրաժեշտ բարեփոխումների իրականացման պահանջ: Միայն այդ պահանջից ելնելով կարելի է դատողություններ անել, թե որքանով է ժողովուրդը ցանկանում բարեփոխել Սահմանադրությունը:

14.6. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՐԱՇԽԱՎՈՐՄԱՆ ԱՐԴԻ ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐՆԵՐԸ

14.6.1. Պետականության և սահմանադրականության փոխառնչությունները

Եվրոպական իրավական միտքը ներկայումս փաստում է, որ գլոբալացվող աշխարհում Սահմանադրությունը ոչ այնքան պետության հիմնական օրենքն է, որքան քաղաքացիական հասարակության գերագույն իրավական փաստաթուղթը: Եթե փորձենք պատմական զուգահեռներ անցկացնել, ապա

սահմանադիր ժողովների ու դրանց ընդունած որոշումների առնչությամբ կարող ենք ընդգծել, որ գործ ունենք այնպիսի իրողության հետ, որ նույնիսկ պետականության կորստի պայմաններում հայ հանրային կյանքը դարեր շարունակ առաջնորդվել է իր կանոնական սահմանադրություններով, որոնք քարացած նախապաշարումների ժողովածու չեն եղել, այլ **մշտապես, ազգային լայն համաձայնությամբ վերանորոգվել են ու դարձել ընդհանուր վարքագծի կանոններ բովանդակող գերակա փաստաթուղթ**:

Արդյո՞ք նման պայմաններում պետք է խոսել պետականության և սահմանադրականության, այսպես կոչված, «անհամատեղելիության» մասին: Կարծում ենք՝ ոչ: Պետականությունը սոցիոմի որոշակի համակարգված գոյ է, որը պահանջում է նաև համակեցության իր հիմնարար կանոնները: Սակայն պետական կառուցակարգերի բացակայությունը, եթե չի հանգեցնում ինքնության արժեհամակարգի հիմնարար խաթարումների, ապա սոցիոմի հանրային համակեցությունը խարսխվում է հենց արժեքային այդ համակարգից թելադրվող վարքագծի կանոնների վրա:

Հատկապես մեր ազգային-քաղաքական ապակենտրոն համակարգի պայմաններում, երբ համեմատաբար թույլ են գտնվել կենտրոնաձիգ ուժերը, իսկ երկպառակությունները մեր պատմության մշտական ուղեկիցն են եղել, առանձնահատուկ կարևորվել է ազգային-եկեղեցական ժողովների ազգային, քաղաքական, իրավական, ընդհուպ՝ պետականագիտական դերն ու նշանակությունը: Ժողովներ, որոնք ազգային արժեքներն ու ինքնության որակները դարձրին ազգային համակեցության հենքը: Թերևս, պետականության բացակայության պարագաներում մեր ինքնության որակների պահպանման ու ազգային լինելության հարցում նույնպես զգալի չափով պարտական ենք հենց սահմանադիր ժողովներին ու դրանց կողմից ընդունված կանոններին:

Վերոշարադրյալ պատմաիրավական էքսկուրսը և սահմանադրականության զարգացման միջազգային փորձը վկայում են, որ առկա է հայեցակարգային երկու մոտեցում: Առաջինը կյանքի կոչվեց ամերիկյան սահմանադրական դոկտրինայի շրջանակում՝ **Սահմանադրությունը համարելով որպես պետության հիմնական օրենք**: Այս մոտեցումն զգալի չափով աղավաղվեց սահմանադրական միապետությունների և տոտալիտար քաղաքական ռեժիմների պայմաններում, երբ պետությունը նույնացվեց իշխանության հետ, իսկ Սահմանադրությունը դիտվեց որպես գործիք իշխանության ձեռքին՝ իր կամքն իրացնելու համար: Այս մտայնությունը հաղթահարված չէ նոր ժողովրդավարության շատ երկրներում, ուր քաղաքական համակարգի անկատարությունը հանգեցնում է ընդհուպ քաղաքական դիկտատուրայի՝ դրան ծառայեցնելով նաև Սահմանադրության ներուժը:

Միջազգային հանրային ինտեգրման նոր զարգացումները, հասարակական հարաբերությունների, արժեհամակարգային, տնտեսական, քաղաքական գլոբալացման նոր միտումներն ու սահմանադրական մերօրյա զարգացումները, մասնավորապես՝ Եվրոպական միության շրջանակում, Լի-

²³³ СЕЛИВАНОВ А. А., Конституционные проблемы, стр. 38.

սաբոնյան համաձայնագրի կնքումը, ինչպես նշել ենք, ստեղծեցին սահմանադրաիրավական նոր իրողություն: Դրա հիմնական բնորոշ գիծն այն է, որ **սահմանադիր բնույթ ունեցող իրավակարգավորումները «չեն կաղապարվում» պետական գործառույթների շրջանակում, այլ դիտվում են որպես ինտեգրված սոցիումի, քաղաքացիական հասարակության հիմնարար վարքագծի կանոնակարգում:** Սահմանադրությունը, սահման դնելով իշխանությանը և հստակեցնելով անձի ազատության սահմանները, շատ ավելի լայն գործառույթներ է իրականացնում, քան այն, ինչ վերաբերում է միայն պետաիշխանական հարաբերություններին:

Նեղացնելով Սահմանադրության հանրային-իրավական նշանակությունը՝ աղճատվում է նաև սահմանադրականության բնույթը: Վերը նշեցինք, որ «սահմանադրականությունը» հասարակական համաձայնությամբ սահմանված ժողովրդավարական ու իրավական վարքագծի հիմնարար կանոնների առկայությունը, դրանց՝ որպես ապրող իրողության, գոյությունն է հանրային կյանքում, յուրաքանչյուր անհատի քաղաքացիական վարքագծում, պետաիշխանական լիազորությունների իրականացման գործընթացում: Այն սահմանադրական արժեքների համակարգային ու իմաստավորված առկայությունն է հանրային կյանքում, հանդես է գալիս որպես հասարակության սոցիալական վարքագծի բնութագրման ընդհանուր իրավական սկզբունք: **Անկախ այն բանից, թե սոցիալական հանրությունը քաղաքական կազմակերպվածության ինչ վիճակում է գտնվում, եթե առկա են փոխհամաձայնությամբ հաստատված վարքագծի հիմնարար կանոններ, և դրանք առկա են իրական կյանքում, ապա իրողություն են նաև Սահմանադրությունն ու սահմանադրականությունը:**

Անվիճելի է, որ պետականության զարգացման տարբեր փուլերում հասարակական համաձայնության կառուցակարգերը և դրանց արժեքանական հիմքերը տարբեր են: Սակայն դա չի նշանակում, որ ժամանակակից պետական համակարգերում Սահմանադրությունը միայն պետաիշխանական գործառույթի կրող է դառնում:

Օրինակ՝ Ազգային-եկեղեցական ժողովների ի հայտ գալը հայ իրականության մեջ, դրանց համամարդկային նշանակությունը սահմանադրականության արմատավորման ու զարգացման գործում զարմանալիորեն ներդաշնակ են եվրոպական սահմանադրական ներկա զարգացումների տրամաբանությանը և անառարկելիորեն վկայում են Սահմանադրության՝ որպես քաղաքացիական հասարակության Հիմնական օրենքի կարևորությունը:

Ինչպես արդեն նշել ենք, միայն զարմանալ կարելի է, երբ XXI դարում, նորանկախ Հայաստանի Հանրապետությունում «Հայոց մեծ դարձի 1700-ամյակին» նվիրված հրատարակվում է «Քրիստոնյա Հայաստան»²³⁴ ավելի քան հազար էջանոց հանրագիտարան, ու դրանում ոչ մի խոսք չի ասվում ազ-

գային-եկեղեցական ժողովների սահմանադիր դերի ու կանոնական **սահմանադրությունների** մասին: Դա այն դեպքում, երբ դեռևս 1837 թ. Վենետիկում հրատարակված «Հայկազեան լեզուի նոր բառգրքում», հղումներ կատարելով քրիստոնեական շրջանի մեր պատմության ակունքներին, տրվում է Սահմանադրության անգերազանցելի բնորոշում: Նույն ձեռագիրն է ու նույն անթույլատրելի մոտեցումը՝ անհրաժեշտ կարևորություն չտալով գրաբարյան հասկացությանին ձևակերպումներին, դրանք պարզ բառային կամայական մեկնաբանման առարկա դարձնելով՝ մի ամբողջ մշակութային երևույթ ենք դուրս մղում մեր պատմությունից՝ ի դեմս համամարդկային նշանակության սահմանադրական մշակույթի, երբ այն պատմական անուրանալի իրողություն է և խոր արմատներ ունի:

Այսուհանդերձ, չեղվելով բուն նյութից, կարծում ենք, որ հիմնական հետևությունն այն է, որ թե՛ պատմական առանձին դրսևորումների մեջ և թե՛, առավել ևս, զլրբալացվող աշխարհի հանրային զարգացման ներկա հոլովույթում սահմանադրական արժեքանության վերաբերական դրսևորումներն օբյեկտիվ իրողություն են: Ներկա զարգացումների հիմնական տրամաբանությունն այն է, որ դրանք իրավական առումով նորմատիվ բնույթ են ստանում բազմակողմ միջազգային պայմանագրերի, ՄԱԿ-ի ու տարածաշրջանային տարբեր կազմակերպությունների կողմից ընդունվող բանաձևերի, ու, առավել ևս, միասնական արժույթային ու տնտեսական տարածքներ ներառող միությունների կազմավորման հիմնադիր փաստաթղթերի հիման վրա:

Ներկա զարգացումներին բնորոշ է նաև այն, որ դեռևս հաղթահարված չեն պետականի ու վերապետականի տարաբնույթ հակադրությունները, ինտեգրման կառուցակարգային համակարգերը գտնվում են ձևավորման ու զարգացման փուլում, տարբեր շահերի բախումները պահանջում են առավել արդյունավետ լուծման ընթացակարգեր: Այս բոլորն ակնհայտ է, օրինակ, վերջին տասնամյակում նոր որակ ստացած Եվրամիության շրջանակում: Դրա հետ մեկտեղ, ականատեսն ենք նաև նրա, որ նույն Եվրոպական միության շրջանակում, միասնական օրենսդիր գործունեությունը, արդարադատական համակարգերի ինտեգրումը, գործադիր իշխանության ու հումանիտար ոլորտներում փոխհամաձայնեցված քաղաքականությունն ինչպիսի աննախադեպ ընդգրկում ու որակ են ստանում:

Առավել կարևոր է, որ Եվրոպայի ինքնիշխան պետությունները գտել կամ գտնում են իրենց ազգային սահմանադրական համակարգերի ու վերազգային սահմանադրական հարաբերությունների ինտեգրման քաղաքակիրթ լուծումներ՝ համատեղելով ուժերը հանուն իրենց ժողովուրդների բարօրության, ժողովրդավարության ու իրավունքի գերակայության հաստատման:

Ուշադրության է արժանի նաև այն հանգամանքը, որ նման «սահմանադրական ինտեգրում» հնարավոր է այն պարագայում, երբ **շեշտը դրվում է Սահմանադրության արժեքանական միասնական ընկալումների վրա**, հաստատվում է այն իրողությունը, որ Սահմանադրությունը քաղաքացիական

234 ԲՀՀ:

հասարակության, սոցիալական հանրության քաղաքակիրթ համակեցության վկայությունն ու միջոցն է: Այդ ինտեգրումն այսօր այլևս իրողություն է ու զարգացման նոր որակներ է դրսևորում:

14.6.2. Վերազգային սահմանադրականության նոր դիմագիծը

Իրավական գլոբալացումը սահմանադրական իրավունքի ոլորտում վերջին տարիներին հանգեցրել է ուշադրության արժանի մի շարք օրինաչափությունների, որոնք գնալով համակարգային բնույթ են ստանում: Դրանց թվում հատկապես անհրաժեշտ է առանձնացնել.

1. լիբերալ իրավամտաճողության զարգացմանը զուգընթաց ներդաշնակվում են ազգային սահմանադրությունների արժեքանական հիմքերը,

2. նոր որակ է ստացել համագործակցությունն սահմանադրական իրավունքի և սահմանադրական արդարադատության բնագավառում, որը հանգեցնում է սահմանադրականության ոլորտում ընդհանուր մոտեցումների, սահմանադրական միջազգային չափորոշիչների ձևավորմանը,

3. միջազգային իրավունքը, հատկապես՝ մարդու իրավունքների բնագավառում, միջազգային արդարադատական նախադեպը՝ հանձին Ստրասբուրգի, Լյուքսեմբուրգի և Հաագայի դատարանների նախադեպային իրավունքի, ազգային արդարադատական համակարգերի համար, ինչպես նաև՝ որպես իրավունքի աղբյուր, որակապես նոր դերակատարություն են ձեռք բերում,

4. սահմանադրական իրավունքի ոլորտում ազգային սահմանափակվածության շրջանակները փլուզվում են հատկապես համաեվրոպական համագործակցության խորացմանը զուգընթաց՝ ձևավորելով սահմանադրական իրավամտաճողության եվրոպական չափորոշիչներ²³⁵,

5. կա ընդհանուր գիտակցում այն բանի, որ սահմանադրականության «դեֆիցիտը» և ձևախեղումները հանգեցնում են սոցիալական այնպիսի կատակլիզմների, որոնք ծնում են հեղափոխականություն, ուղեկցվում են արյունահեղությամբ, ստեղծում են համընդգրկուն անկայունություն:

Ակնհայտ է, որ գործ ունենք զուգահեռ, սակայն նաև հակադրության մեջ գտնվող երկու երևույթների հետ: Մի կողմից՝ բացառիկ կարևորվում են իրավունքի գերակայության դերն ու նշանակությունը վերաբերական իրավահարաբերություններում ու սահմանադրական զարգացումներում, մյուս կողմից՝ վերաբերական հարաբերություններում թելադրողը մնում են կոնկրետ շահը և,

²³⁵ Այս տեսանկյունից հետաքրքիր է նաև Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին կոնվենցիայի 16-րդ արձանագրության իրավափոխությունը, երբ անդամ պետությունների բարձրագույն դատական ատյանները, մինչև որոշման կայացումը, խորհրդատվական դիմում կարող են ներկայացնել Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարան: Վերաբերական սահմանադրական զարգացումների համատեքստում ուշադրության են արժանի Գյունտեր Տոյբերի մոտեցումները՝ հատկապես վերազգային մակարդակում մարդու իրավունքների առնչությամբ /տես TOЙБЕР Г., *Контуры конституционной социологии*, էջ 41-55:

թելուզ ուժի գործադրմամբ՝ այն բավարարելու գործելակերպը:

Չափազանց հետաքրքիր ու իր բովանդակությամբ նոր որակի գործընթաց սկսվեց հատկապես Եվրոպական միության Սահմանադրության մշակման փուլում: Դժվարին, սակայն իրավագիտական առումով հետաքրքիր արդյունքներ արձանագրվեցին վերջնական նախագծում: Սակայն այն ի սկզբանե ենթակա էր ծախողման, քանի որ ընթացիկ շահերով թելադրված քաղաքական համաձայնեցման գործընթացը վճռորոշ դերակատարություն ուներ այս հարցում: Արդյունքում՝ Լիսաբոնյան համաձայնագիրն իր իրավագիտական նշանակությամբ ավելի շատ մոտեցավ միջազգային պայմանագրի, քան՝ սահմանադրական ակտի:

Մի դիտարկում ևս: Սահմանադրական ակտերը, վերջին հաշվով, օրինաստեղծ գործունեության արդյունք են և ծնվում են իշխանությունների բաժանման ու հավասարակշռման սկզբունքի գործողության դաշտում: Վերաբերական իրավական ակտերը գերազանցապես ներկայացուցչական գործադիր մարմնի փոխհամաձայնության արդյունք են՝ անկախ հետագա վավերացման ընթացակարգերից: Նման պայմաններում մեծ վերապահումներով կարելի է խոսել վերաբերական Սահմանադրության՝ որպես միասնական իրավական ակտի հնարավոր ի հայտ գալու մասին: Դասական առումով կարող ենք ակնարկել միայն վերաբերական՝ չգրված սահմանադրության առկայության մասին՝ որպես, ինչպես նշեցինք, արժեքանական համակարգ: Ակնհայտ է, որ Եվրոպայում, ամեն մի առանձին երկրի Հիմնական օրենքի առկայության պայմաններում, ձևավորվում է սահմանադրական մշակույթի մի ընդհանրական որակ, ինչը պայմանավորում է սահմանադրականության համարժեք որակի առկայությունը: Հետևաբար, վերազգային սահմանադրականության նոր դիմագիծն օրգանապես շաղկապված է վերազգային սահմանադրական մշակույթի նոր որակների ձևավորման հետ: Վերջինս, իր հերթին, պայմանավորված է հասարակության մեջ անհատի սոցիալական դերի ու դերակատարության իմաստավորմամբ, նրա անօտարելի իրավունքների երաշխավորման աստիճանով, ոչ միայն պետության ներսում, այլև՝ վերաբերական հարաբերություններում իրավունքով իշխանությունը սահմանափակելու իրական հնարավորությամբ:

Չենք կարծում, թե արդարացված են եվրոպական առանձին երկրների ղեկավարների շուրթերից վերջին տարիներին հնչեցրած այն մտահոգությունները, համաձայն որոնց՝ փաստ է դառնում բազմամշակույթ հասարակությունների կրախը: Սա իրականության քաղաքական ու նաև վտանգավոր գնահատական է: Իրական փաստն այն է, որ հաճախ քաղաքականության հիմքում դրվում են երկակի ստանդարտներ, և այդ դիտանկյունով են ընկալվում ու իրացվում հիմնարար սահմանադրական արժեքներն ու սկզբունքները: Այնտեղ, ուր մարդու իրավունքները ճանաչվում են որպես բարձրագույն արժեք և անխտրական իրացվում են, այդ հարթության վրա ինքնության մշակութային այլ որակները սոցիալական համակեցության խոչընդոտներ

չեն կարող ստեղծել: Հակառակը, **մարդու և մարդկության միջև անջրպետը գնալով վերանում է**, և այստեղ քաղաքական դրդապատճառներով թելադրված արհեստական պատնեշներ ստեղծելն անհեռանկար է ու դատապարտված՝ անհաջողության: Սա վերաբերում է նաև ժողովուրդների հավաքական իրավունքի ճանաչմանը, մասնավորապես՝ նրանց ինքնորոշման իրավունքին, ինչը Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին 1966 թ. դեկտեմբերի 16-ի միջազգային դաշնագրի 1-ին հոդվածի իրավական բովանդակությունն է կազմում:

14.6.3. Սահմանադրականության երաշխավորումը որպես իրավական պետության չափանիշ

Իրավական պետության համար ելակետային նշանակություն ունեն Սահմանադրության՝ սահմանադրական կարգի հիմունքներում ամրագրված բոլոր նորմ-սկզբունքների հետևողական իրացումն ու պաշտպանությունը: Դա անհրաժեշտ է երկրում սահմանադրականության երաշխավորման համար, և այդ նպատակով մի շարք երկրներում ընդհուպ սահմանադրական փոփոխությունները դառնում են նախնական պարտադիր սահմանադրական վերահսկողության առարկա²³⁶: Նման ընթացակարգ նախատեսվեց նաև Հայաստանի Հանրապետության 2015 թ. սահմանադրական փոփոխություններով (հոդված 68-րդ, կետ 2):

Սահմանադրության նորմ-սկզբունքների հետևողական իրացման ճանապարհով երկրում սահմանադրականության երաշխավորումն առանձնահատուկ կարևորություն ունի հատկապես նորանկախ երկրների համար: Ինչպես նշեցինք, առանցքային նշանակություն ունեն ամենից առաջ **«իրավական պետություն»** սահմանադրական նորմ-սկզբունքի հստակեցումը և երաշխավորումը: Իրավական պետություն դառնալու համար ցանկությունը բավարար չէ, անհրաժեշտ է որոշակի իրավական մշակույթ, որն իր բնական զարգացումը պետք է ապրի:

Վերոշարադրյալից ակնհայտ է, որ ամենաընդհանուր գծերով իրավական պետության հիմնական սկզբունքի պահանջն է, որ պետական իշխանությունը պետք է սահմանափակված լինի, **ճշգրտված լինի այն սահմանը, որից այն կողմ իշխանությունն անցնել չի կարող**²³⁷: Այդ սահմանը, որի պաշտպանությամբ

յանն է կոչված սահմանադրական վերահսկողության ողջ համակարգը, մարդու անօտարելի իրավունքներն են: **Իրավունքով իշխանության սահմանափակումն իրավական պետության հիմնական բնութագրիչն է**: Սահմանադրությունը կարող է վերածվել գեղեցիկ բառերի ժողովածուի, եթե **սահմանադրական սկզբունք - իրավունք - իշխանություն** շղթայում չկան ներդաշնակ փոխապայմանավորվածություն ու փոխլրացում, որի շնորհիվ իշխանության գործունեության էությունն է դառնում իրավունքի երաշխավորումը:

Ելնելով վերոշարադրյալ իրողություններից ու ընդհանրացումներից՝ հետհամայնավարական յուրաքանչյուր երկրում իրավական պետության կայացման պարտադիր ու հիմնական պայմաններ կարող են դիտվել.

- մարդու արժանապատվության ճանաչումը և հարգումը, նրա իրավունքների և հիմնարար ազատությունների ապահովումը, իրավունքի գերակայության երաշխավորումը,

- իշխանությունների բաժանումը և հավասարակշռումը, քաղաքական, տնտեսական և վարչական ուժի օպտիմալ ապակենտրոնացումը,

- իշխանությունների ընտրովիությունն ու վերահսկելիությունը,

- անկախ դատական իշխանության առկայությունը²³⁸,

- Սահմանադրության գերակայության և կայունության երաշխավորումը:

Այս նախադրյալները փոխկապակցված են, ու դրանցից յուրաքանչյուրի բացակայությունը, անտեսումը կամ տարաբնույթ աղճատումը կարող են ի չիք դարձնել մյուսների գոյությունը ու վկայել ոչ ժողովրդավարական քաղաքական ռեժիմի իրողության մասին: Սրանք, թերևս, միջազգային առաջադիմական իրավական մտքի ու հասարակական պրակտիկայի այբբենական ճշմարտություններից են: Այսուհանդերձ, դրանց շարքում առանձնահատուկ կարևորություն ունի իրավական պետության հատկապես այնպիսի առանցքային բնութագրիչների խոր մասնագիտական (դոկտրինայ) մեկնաբանությունը, ինչպիսիք են «իրավունքի գերակայություն» և «իշխանությունների բաժանում ու հավասարակշռում» սահմանադրական սկզբունքները:

Նկատի ունենալով, որ իրավունքի գերակայության հարցին որոշ չափով անդրադարձ կատարել ենք²³⁹, ստորև ուշադրություն կհրավիրենք միայն որոշ ելակետային հանգամանքների վրա, ինչպես նաև քննության կառնենք իշխանությունների բաժանման ու հավասարակշռման և **գործառության հավասարակշռության ապահովման հիմնահարցը**, որը սահմանադրական ներկա զարգացումների առումով առանցքային նշանակություն ունի:

Նախ՝ ինչ են հուշում պատմության դասերը: Ինչպես դիպուկ բանաձևված է Մարդու և քաղաքացու իրավունքների ու ազատությունների 1789 թ. Ֆրանսիական հոչակագրի հոդված 2-ում՝ **«Յուրաքանչյուր քաղաքական միութե-**

²³⁶ Մասնավորապես տե՛ս БУТУСОВА Н. В., *Основы конституционного строя*, էջ 1729: Իսկ, օրինակ, 2003 թ. դեկտեմբերի 23-ին ստորագրված՝ «Սահմանադրական դատարանի մասին» Ադրբեջանի Հանրապետության օրենքի 61 հոդվածը սահմանում է, որ եթե Սահմանադրության 153 հոդվածի հիման վրա դրա տեքստի փոփոխությունների նախաձեռնությամբ հանդես են եկել երկրի Նախագահը կամ խորհրդարանը, ապա նախապես պետք է ստանալ սահմանադրական դատարանի եզրակացությունը: Ընդ որում, տվյալ հարցով հանրաքվեի անցկացման ժամանակ քվեաթերթիկում պետք է համառոտ շարադրվի նաև սահմանադրական դատարանի եզրակացությունը:

²³⁷ Տե՛ս СУЩИНСКАЯ С. И., *Понятие и сущность правового государства*, էջ 42-48:

²³⁸ Ինչպես ժամանակին նշել է Թոմաս Ջեֆերսոնը՝ դատավորները պետք է անկախ լինեն գործադիր իշխանությունից, այլ ոչ թե՛ ժողովրդի կամքից: Իսկ իրական ժողովրդավարական երկրում ժողովրդի կամքը մարմնավորվում է Սահմանադրության մեջ ու օրենքներում:

²³⁹ Մասնավորապես տե՛ս նաև ՀԱՌՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Գ., *Իրավունքի գերակայության սահմանադրական երաշխիքները*:

յան նպատակը՝ մարդու բնական ու անօտարելի իրավունքների ապահովումն է»։ Վերջինս ցանկացած Սահմանադրության հիմնական բովանդակությունն ու պետական համակարգի գերխնդիրն է։ Գործնական կյանքում դրա ապահովման համար անհրաժեշտ է, ամենից առաջ, մեթոդաբանական հստակ մոտեցում «իրավունք» հասկացության, ինչպես նաև՝ մարդու բնական իրավունքների առաջնայնության ըմբռնման հարցերում։

Պատմական խոր արմատներ ունի տեսական բանավեճը՝ բերված հարցադրումների առանցքը կազմող՝ «իրավունքի գերակայություն», թե «օրենքի գերակայություն» հասկացությունների շուրջ, որը, ինքնըստինքյան, ելակետային նշանակություն ունի մեր կողմից առաջադրված հիմնահարցին սպառնիչ պատասխան տալու համար։

Առաջին անգամ նախաքրիստոնեական շրջանի հասարակական մտքի խոշորագույն ընդհանրացումներից մեկը Դեմոկրիտի (470-366 մ.թ.ա.) բանաձևումն էր այն մասին, որ **քաղաքականության, բարոյականության և օրենսդրության մեջ արդարության չափանիշը՝ համապատասխանությունն է բնությանը**²⁴⁰։ Արդարությունն ու ճշմարտությունը նա տեսնում էր բնականի մեջ, օրենքը համարում էր արհեստական, տարբերակում էր «ճշմարտությունը»՝ «հասարակական կարծիքից», **բնական ճշմարտությունը՝ օրենքից**²⁴¹։

Եթե հետագայում Սոկրատը ճշմարտության արտացոլանքն օրենքի մեջ կապում էր գիտելիքների հետ, ապա Պլատոնի մոտ «իրերի աշխարհի» ու «գաղափարների աշխարհի» տարանջատմամբ և ճշմարտության՝ յուրաքանչյուրն իր գործն անելու առաքելության բնորոշմամբ, **օրենքը ներկայացվեց որպես բանականության ծնունդ**²⁴²։ Ըստ Պլատոնի՝ այնտեղ, որտեղ օրենքն ուժ չունի և գտնվում է ինչ-որ մեկի իշխանության ներքո, **այդ պետությունը դատապարտված է կործանման**։

Արիստոտելյան շրջանի փիլիսոփայական միտքը բանաձևեց, որ քաղաքական արդարությունը հնարավոր է միայն նույն հանրությանը պատկանող ազատ և իրավահավասար մարդկանց միջև։ Քաղաքական արդարությունը բնորոշելով որպես քաղաքական իրավունք՝ Արիստոտելի մոտ քաղաքական իրավունքը տարանջատվեց բնական և պայմանական իրավունքի՝ ամրագրելով այն բացառիկ կարևոր ընդհանրացումները, որ, նախ՝ **օրենքը չի կարող բռնությունը դարձնել իրավունք** կամ **ուժը ներկայացնել որպես իրավունքի աղբյուր**, և ապա՝ **պայմանական իրավունքը պետք է ներդաշնակ լինի բնական իրավունքին**։ Օրենքի հիմքում պետք է ընկած լինի քաղաքական արդարությունը։ Չպետք է մոռանանք, որ Արիստոտելի մոտ քաղաքական արդարությունը կամ քաղաքական իրավունքը հանդես էին գալիս որպես արդարություն կամ իրավունք՝ ընդհանրապես։ Արիստոտելը շատ հստակ ու

միանշանակ ձևակերպեց, որ **յուրաքանչյուր օրենքի հիմքը պետք է լինի իրավունքը**, և այդ **իրավունքն օրենքի միջոցով պետք է պաշտպանված լինի**։ Արիստոտելը, այսօրվա պատկերացմամբ, իրավական կարող էր կոչել այն պետությունը, **որտեղ իշխում է իրավունքը պաշտպանող օրենքը**։ Ժողովրդավարության հիմքերի հիմքն էր համարվում ոչ միայն այն, որ մարդիկ իրավահավասար են (ստրուկներն էլ հավասար են՝ իրենց իրավագրկությանմբ), այլև ու առաջվել ևս այն, որ նրանք **իրավունակ են**²⁴³։

Արիստոտելն օրենքի ժողովրդավարական բնույթը տեսնում էր հենց այն բանում, թե այն որքանով է համապատասխանում իր իրավական բովանդակությանը՝ դառնալով բոլորի համար պարտադիր վարքագծի կանոն²⁴⁴։

Հայտնի է, որ հին հռոմեական իրավունքը ոչ միայն հանդես եկավ որպես ինքնուրույն գիտություն՝ հստակեցնելով հանրային ու մասնավոր իրավունքի սահմանները, այլև **բնական իրավունքը** ներկայացվեց իր բնական նախասկզբի ամբողջականության մեջ²⁴⁵։

Չանդրադառնալով հին հունական ու հռոմեական փիլիսոփայական-իրավական մտքի մեծերի հանճարեղ ընդհանրացումների մանրամասներին, ավելացնենք, որ 17-18-րդ դարերի տեսաբաններից Ջոն Լոկի, Մոնտեսքյոյի, Ժան-ժակ Ռուսոյի, հետագայում նաև՝ Կանտի և այլոց մոտ ոչ միայն առավել հստակ զատորոշվեց իշխանությունների բաժանման ու հավասարակշռման գաղափարը, այլև իրավունքի գերակայության, բնական իրավունքի սուբստանցի ըմբռնումն ստացավ նոր որակ՝ պահպանելով այն կարմիր թելը, որ **օրենքն իրավունքի մարմնացումը պետք է լինի**։

Հայ իրավական մտքի պատմության մեջ, ինչպես հիշատակել ենք, ուշադրության են արժանի Մխիթար Գոշի, ինչպես նաև Հակոբ և Շահամիր Շահամիրյանների որոշակի դիրքորոշումները բնական (Աստվածային) իրավունքների գերակայության հարցում և այդ մոտեցման սահմանադրական՝ ուշադրության արժանի ձևակերպումը «Որոգայթ փառացում»։

Ինչպիսի իրավափիլիսոփայական բնութագրում էլ տանք իրավունքի հասկացությանը, այն, իրապես, սոցիալական երևույթ է²⁴⁶, **ունի բնական հիմք և բանական էակի սոցիալական էության ինքնադրսևորման պայմանն ու միջոցն է**։

Ի դեպ, քրիստոնեական մտածողության մեջ (Աստվածաշունչ, Հին կտակարան, Գիրք Ծննդոց, Ա 26-27) մարդն Աստծո պատկերով է ստեղծվել և արժանի է հարգանքի։ «Ղևտական» գրքի ներածականում ասվում է. «Սրբության Աստվածը, սիրո ու կյանքի Աստվածը ուզում է իր ժողովրդին մասնակից դարձնել իր սրբությանը, որպեսզի նա էլ իր հերթին դառնա կրողը կյանքի, սիրո և սրբության»²⁴⁷։

²⁴³ АРИСТОТЕЛЬ, 1998, стр. 616, 623, 624.

²⁴⁴ ԱՐԻՍՏՈՏԵԼ, *Աթենական հասարակարգը*, էջ 26-27։

²⁴⁵ БЕРМАН Г. ДЖ., *Западная традиция права*, стр. 28-34.

²⁴⁶ АЛЕКСЕЕВ С. С., *Философия права*, стр. 2.

²⁴⁷ *Աստվածաշունչ*, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 1994, էջ 117։

²⁴⁰ *Материалисты Древней Греции*, стр. 53-178.

²⁴¹ НЕРСЕСЯНЦ В. С., *Философия права*, стр. 404.

²⁴² ПЛАТОН, *Государство*, 1998, стр. 171.

Հենց այդ նպատակով է, որ Աստվածաշունչը հուշում ու սովորեցնում է ճիշտ ապրելու, մարդակերպ ու արժանապատիվ ապրելու կանոնները: Դրա լավագույն դասերից է այն, որ **պետությունը պետք է գոյություն ունենա մարդու համար և ոչ թե մարդը՝ պետության:**

Իրավափիլիսոփայական միտքն օրենքի և իրավունքի հարաբերակցության հիմնահարցը քննության առարկա է դարձրել նաև բարոյագիտական առումով: Բանն այն է, որ իրավական օրենքը «... վեհացնում է իշխանության բարոյական նշանակությունը»²⁴⁸, ներդաշնակում և ընդհանուր հայտարարի է բերում անհատների փոխադարձորեն ճանաչելի և հասարակականորեն ընդունելի շահերը, դառնում է արդարության չափանիշ և արդարադատության իրականացման հիմք:

Ինչպես դիպուկ բանաձևել է Բ. Չիչերինը՝ իշխանության ողջ բարոյական նշանակությունը հիմնված է այն բանի վրա, որ նա իր ձեռքում ունի արդարադատության սուրը, իսկ արդարադատությունն այն է, որ յուրաքանչյուրին վերապահվի՝ ինչ իրեն է պատկանում:

Իսկ եթե այդ սուրը, կոչված լինելով պաշտպանել իրավունքը, դառնում է իրավունքի ոտնահարման զենք, դրանով իսկ ժողովրդի աչքում ոչնչանում է վերջինիս բարոյական ուժը, իսկ դա ունի կործանարար նշանակություն թե՛ իրավագրկվածների և թե՛ հենց իշխանության համար²⁴⁹:

Պատմական այս համառոտ ակնարկն այն նպատակն ունի, որ կարողանայինք հիմնական դասերը ճանաչելով՝ հստակ արձանագրել իրավափիլիսոփայական մտքի կողմից ընդհանրացված հետևյալ անառարկելի ճշմարտությունները.

- մարդը, որպես սոցիալական երևույթ, հասարակական հարաբերությունների մեջ է մտնում իր բնական ու անօտարելի իրավունքներով,

- պետությունը պարտավոր է մարդու իրավունքները ճանաչել որպես բարձրագույն և անօտարելի արժեք, որպես սահմանադրորեն ամրագրված անմիջական գործող իրավունք,

- ամեն մի օրենք բխում է այդ իրավունքներից, պաշտպանում է այդ իրավունքները, դրանք սահմանափակում է միայն ու միայն այն չափով, որչափով դա անհրաժեշտ է այլոց իրավունքների ճանաչման ու երաշխավորման, հասարակական ներդաշնակ համակեցության համար,

- բնական իրավունքներն են ընկած ժողովրդի և պետության կողմից իշխանության իրականացման հիմքում: Իրավունքով է իշխանությունը սահմանափակվում, և ոչ թե իշխանությամբ՝ իրավունքը²⁵⁰,

²⁴⁸ ЧИЧЕРИН Б. Н., Курс государственной науки, Ч. 3, стр. 401.

²⁴⁹ Անդ, էջ 133-134:

²⁵⁰ Ինչպես նշում է ակադեմիկոս Վ. Ներսեսյանը՝ «...օրենքը (այն, ինչը սահմանվում է որպես պոզիտիվ իրավունք) կարող է թե՛ համապատասխանել և թե՛ հակասել իրավունքին...: Միայն որպես իրավունքի արտահայտման ձև է օրենքը (պոզիտիվ իրավունքը), իրավական երևույթ: ... Ոչ թե իրավունքն է պաշտոնական-իշխանական համապարտադրականության հետևանք, այլ՝ հակառակը...» (Տե՛ս ՆԵՐՍԵՍՅԱՆՅ Վ. Ս., Իրավունքի և պետության տեսություն, էջ 41-43):

- մարդու սահմանադրական իրավունքների անմիջական գործողությունը երաշխավորվում է Սահմանադրությամբ, օրենքներով և իրավակիրառական պրակտիկայով,

- այդ իրավունքները համընդհանուր են, ունեն պաշտպանության ոչ միայն ներպետական, այլև՝ միջազգային երաշխիքներ:

Սահմանադրությունն ամրագրելով մարդու իրավունքների ճանաչման ու պաշտպանության նկատմամբ մեթոդաբանական որոշակի դիրքորոշում՝ կանխորոշում է օրենսդրորեն դրա նյութականացման բնույթը, կառուցակարգային ապահովումը և համակարգային երաշխավորումը: Սահմանադրությունն ինքը չպետք է իրավունքի գերակայության սկզբունքի ամբողջական ու լիարժեք գործադրման արգելակ դառնա: Ուստի անհրաժեշտ ենք համարում քննության առարկա դարձնել բուն սահմանադրական դիրքորոշումը մարդու իրավունքների ու ազատությունների նկատմամբ:

Ինչպես նշեցինք, իրավահավասարության սկզբունքը միս ու արյուն է ստանում, երբ զուգորդվում է իրավունակության հետ (հավասար են նաև ստրուկները): Ժողովրդավարական ու իրավական համակարգերում խոսքն իրավունակ՝ իրավունքները ճանաչված, հարգված և երաշխավորված պաշտպանված, սուբյեկտների իրավահավասարության մասին է: Իսկ օրենքը ոչ միայն իրավունքի ճանաչումն է, այլև դրա բանական սահմանափակումը՝ այլոց իրավունքները չօտնահարելու համար: **Հարցերի հարցը մարդու բնական իրավունքների ճանաչումը, օրենսդրորեն ամրագրումը, գործնական ապահովումը և երաշխավորված պաշտպանումն է:**

Լավագույն, հիմնավոր ու ամբողջական սահմանադրական բանաձևումը, մեր կարծիքով, կարող է լինել. «... **պետությունը ճանաչում և երաշխավորում է իրավունքի գերակայության ու օրենքի իշխանության սկզբունքը**»: Նման ձևակերպումը երաշխավորում է մեթոդաբանական ճիշտ մոտեցում, բնական իրավունքների առաջնայնության ընդունում, օրենքի սուբստանցի՝ իրավունքի ճանաչում, դրա սահմանափակման հասարակական համաձայնության ընդգծում, իրավունքների ազատության և իշխանության սահմանափակման հստակ հայեցակարգի ամրագրում: Օրենքը դառնում է անհատի ազատության, անվտանգության և սեփականության պաշտպանը, **նրա իրավունքների իրացման երաշխավորը**²⁵¹:

Սահմանադրական հիմնական պահանջն այդ իրավունքների գերակայության, առաջնայնության, ելակետային բնույթի, անօտարելիության ճանաչումն ու ամրագրումն է: Եթե չկա այդ ճանաչումը, ապա անխուսափելիորեն առաջին պլան կարող է մղվել իշխանության իրավունքի թելադրող դերը, իսկ Սահմանադրությունը, տվյալ դեպքում, «սահման կոչի» ոչ թե իշխանության իրավունքի, այլ մարդկանց ազատությունների վրա՝ դրանով իսկ ամրագրելով բռնապետության սկզբունքներ:

Նման պարագայում պետությունը նույնպես ակամայից հանդես կգա ոչ

²⁵¹ ЧЕТВЕРНИН В. А., Понятия права и государства, стр. 26.

թե որպես հասարակության ընդհանրական պահանջներից թելադրված կարգավորիչ միջոց, այլ որպես բնական ինքնավերարտադրվող անհրաժեշտություն, որն սկսում է գործել ինքնապահպանության ու ազդեցության անկաշկանդ ուժեղացման տրամաբանությամբ²⁵²։ Դա կհանգեցնի նրան, որ օրենքը, պարզապես, կդառնա իրավունքի բռնադատման գործիք։ Իսկ բերված պատմատրամաբանական վերլուծությունը վկայում է, որ **օրենքը պետք է ազատության, այլ ոչ թե դրա սահմանափակման ու բռնադատման երաշխավորը լինի**։

Այս հարցն ավելի հրատապ ու սուր է դրված մայրցամաքային իրավական համակարգերում։ Անգլոսաքսոնական նախադեպային համակարգերում արդարադատական նախադեպն է ընկած իրավունքի նյութականացման հիմքում, մայրցամաքային համակարգերում՝ քաղաքական փոխհամաձայնությամբ ամրագրված պոզիտիվ իրավունքը։ Նման պարագայում սահմանադրական սկզբունքների ու նորմերի հստակությունը, ամբողջականությունը, ներքին համակարգվածությունը ձեռք են բերում բացառիկ կարևոր նշանակություն։

Իսկ ինչ է հուշում միջազգային իրավական պրակտիկան։ Հարյուրից ավելի երկրների սահմանադրությունների համեմատական վերլուծությունը վկայում է, որ գրեթե բոլոր երկրների սահմանադրություններում կամ սահմանադրական նորմերի բնույթ ունեցող՝ մարդու իրավունքների հռչակագրերում ամրագրվում է հայեցակարգային մոտեցումը մարդու իրավունքների նկատմամբ, իսկ 65-ից ավելի երկրների սահմանադրություններում հստակ մոտեցում է դրսևորված նաև անձի արժանապատվության սահմանադրական սկզբունքի նկատմամբ։ Վերջինիս նվիրված մեկ կամ մի քանի հոդվածներում շեշտվում է անձի արժանապատվության անձեռնմխելիությունը՝ որպես անքակտելի իրավունք, անօտարելիությունը, հարգման և պաշտպանման՝ պետության պարտավորությունը, ինչպես նաև՝ առնչությունները մարդու իրավունքների ու ազատությունների հետ։

Առաջին հերթին կցանկանայինք առանձնացնել այն երկրների օրինակները, որտեղ սահմանադրական հստակ դիրքորոշում գոյություն ունի իրավունքի առաջնայնության ու գերակայության, իրավունքի ու օրենքի ներդաշնակ կապի առումով։

Գերմանիայի Դաշնության Հիմնական օրենքի առաջին հոդվածի 1-ին կետն ամրագրում է, որ մարդու արժանապատվությունն անձեռնմխելի է։ Դրա պաշտպանումը և հարգումն ամեն մի պետական իշխանության պարտականությունն է։ Նույն հոդվածի 2-րդ կետով սահմանվում է, որ գերմանական ժողովուրդն ընդունում է մարդու **անձեռնմխելի ու անօտարելի** իրավունքները՝ որպես ամեն մի մարդկային հանրության, խաղաղության և աշխարհում արդարության հիմք։ 3-րդ կետն ամբողջականացնում է հայեցակարգային

²⁵² Պետությունը չի կարող ստեղծվել մի քանի անհատի երջանիկ դարձնելու համար։ Նրա նպատակը հասարակությանը երջանիկ դարձնելն է (ПЛАТОН, *Государство*, 1994, стр. 189)։

մոտեցումը՝ ամրագրելով, որ ներկայացվող հիմնական իրավունքները **պարտադիր են օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանությունների համար՝ որպես անմիջականորեն գործող իրավունք**։

Նման մոտեցումը, մեր կարծիքով, դասական, ամբողջական, հետևողական ու օրինակելի մոտեցում է։ Նմանօրինակ մոտեցում է արտացոլված նաև Ռուսաստանի Դաշնության Սահմանադրության 18 և 21, Հայաստանի՝ 3, Իսպանիայի՝ 10, Չեխիայի՝ 13, Վրաստանի՝ 7, Ուկրաինայի՝ 8, Լեհաստանի՝ 30, Ռումինիայի՝ 1, Սլովենիայի՝ 15, Պորտուգալիայի՝ 1 հոդվածներում։ Որպես հստակ ու ամբողջական ձևակերպման օրինակ՝ կցանկանայինք ներկայացնել նաև Վրաստանի դեռևս 1995 թ. ընդունված Սահմանադրության 7-րդ հոդվածը, որում ասվում էր. «Վրաստանը ճանաչում և հետևում է մարդու հանրաճանաչ իրավունքներին ու ազատություններին՝ **որպես մարդկային բարձրագույն արժեք**։ Իշխանությունն իրականացնելիս **ժողովուրդը և պետությունն սահմանափակված են այդ իրավունքներով ու ազատություններով՝ որպես անմիջականորեն գործող իրավունքի**»։

Իսկ Հայաստանի Սահմանադրության 3-րդ հոդվածն ամրագրում է.

«1. Հայաստանի Հանրապետությունում մարդը բարձրագույն արժեք է։ Մարդու անօտարելի արժանապատվությունն իր իրավունքների և ազատությունների անքակտելի հիմքն է։

2. Մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքների և ազատությունների հարգումն ու պաշտպանությունը հանրային իշխանության պարտականություններն են։

3. Հանրային իշխանությունն սահմանափակված է մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքներով և ազատություններով՝ որպես անմիջականորեն գործող իրավունք»։

Կարծես ամեն ինչ ասված է հստակ ու միանշանակ։ Առանձնացնենք հետևյալ պարագաները.

1. սահմանադրորեն մարդը ճանաչվում է որպես բարձրագույն արժեք,
2. նրա արժանապատվությունն անօտարելի է և իր իրավունքների ու ազատությունների անքակտելի հիմքն է,
3. մարդու իրավունքներն անմիջականորեն գործող իրավունքներ են,
4. այդ իրավունքներն ու ազատությունները հանրային իշխանության իրականացման սահմանափակիչներն են։

Ինչպես տեսնում ենք, սահմանադրական նման մոտեցման հիմնական փոխադարձությունն այն է, որ, ինչպես արդեն նշվել է, **ոչ թե իշխանությամբ իրավունքն է սահմանափակվում, այլ իրավունքով՝ իշխանությունը**։ Համոզված ենք, որ այն սահմանադրությունները, որոնք նման որոշակիությամբ մեթոդաբանական այս մոտեցումը չեն որդեգրել, թերի են ու էապես՝ անկատար։

Հիմնական հետևությունը նաև այն է, որ Սահմանադրության իրավական հիմքը հենց իրավունքի գերակայության ճանաչումն ու ամրագրումն է։ Այս առումով է, որ նման Սահմանադրության գերակայության երաշխավորումը

երաշխիք է իրավունքի գերակայության երաշխավորման համար: Իր հերթին, իրավակիրառական և օրինաստեղծ պրակտիկայի համար չափազանց կարևոր է Սահմանադրության գերակայության չափանիշների հստակեցումը: Պրոֆեսոր Յու. Տիխոմիրովը, օրինակ, առանձնացնում է յոթ նման չափանիշներ. 1. սահմանադրական սկզբունքների ու գաղափարների արտացոլումն իրավական ակտում, 2. սահմանադրական հասկացությունների ու տերմինների ճիշտ օգտագործումը, 3. ակտի ընդունումն իրավասու սուբյեկտի կողմից, 4. իրավական համակարգում ակտի տեղի հաշվի առնելը և դրա ձևին ներկայացվող պահանջները, 5. ակտի նախապատրաստման, ընդունման, ուժի մեջ մտնելու ընթացակարգերի պաշտպանումը, 6. իրավական ակտի նորմի և Սահմանադրության համապատասխան նորմի բովանդակային համապատասխանությունը, 7. իրավական նորմերի բովանդակության իրավակիրառական մեկնաբանման ու պարզաբանման կայունությունը²⁵³:

Թվարկված չափանիշներն իրենց բովանդակային ամբողջության մեջ, վերջին հաշվով, տալիս են մեկ հիմնահարցի պատասխան՝ որքանով է նորմատիվ ակտն իր ձևի ու բովանդակության մեջ իրավական, իրավունքի էության ձևականացում, իրավունքի արտահայտություն: Եթե այդպիսին է, ապա բխում է իրավունքի գերակայության երաշխավորման սկզբունքից և կարող է համարվել Սահմանադրությանը համապատասխանող: Փաստորեն, Սահմանադրության միջոցով, վերջինիս գերակայության ապահովման ճանապարհով է, որ իրավական ակտերում «միս ու արյուն է ստանում» իրավունքի գերակայության սկզբունքը:

Փորձենք դիմել նաև միջազգային իրավական փաստաթղթերին: Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրի նախաբանում ասվում է. «... մարդկային ընտանիքի բոլոր անդամներին ներհատուկ արժանապատվությունը և հավասար ու անօտարելի իրավունքները ազատության, արդարության ու աշխարհի խաղաղության հիմքն են»: Ավելացվում է նաև՝ «...**անհրաժեշտ է օրենքի իշխանությամբ պաշտպանել մարդու իրավունքները**»: Նույն Հռչակագրի, մասնավորապես՝ 1, 6, 8 և 29-րդ հոդվածները, ոչ միայն հստակ ամրագրում են մարդու բնական իրավունքների անօտարելիության, նրանց ազատության ու իրավահավասարության սկզբունքները, այլև՝ հասարակության հանդեպ ունեցած պարտականությունները և իրավասուբյեկտի կարգավիճակը: Իսկ հոդված 8-ը միանշանակ սահմանում է մարդու արդարատության իրավունքը՝ լիազոր դատարանների միջոցով վերականգնելու Սահմանադրությամբ կամ օրենքով սահմանված՝ իր խախտված իրավունքները:

Մեթոդաբանական նույն մոտեցումն արտացոլված է նաև ՄԱԿ-ի կանոնադրության մեջ, որի նախաբանում նույնպես փաստվում է հավատարմությունը մարդու հիմնական իրավունքների, նրա արժանապատվության հանդեպ: Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագրում (16.12.1966 թ.) նույնպես ամրագրված է, որ **մարդու արժա-**

նապատվության ու հավասար և անօտարելի իրավունքների ճանաչումն ազատության, արդարության և համընդհանուր խաղաղության հիմքն է, որ այդ իրավունքները բխում են մարդկային անհատին բնորոշ արժանապատվությունից: Նույն Դաշնագրի հոդված 16-ը սահմանում է մարդու իրավասուբյեկտության սկզբունքը: Դաշնագիրը, ելնելով այն հիմնադրույթից, որ «Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրին համապատասխան, քաղաքացիական և քաղաքական ազատությունից օգտվող և վախից ու կարիքից ձերբազատված մարդկային ազատ անհատի իդեալը կարող է իրականանալ, եթե միայն ստեղծվեն այնպիսի պայմաններ, երբ յուրաքանչյուրը կարող է օգտվել ինչպես իր քաղաքացիական ու քաղաքական իրավունքներից, այնպես էլ՝ տնտեսական, սոցիալական ու մշակութային իրավունքներից», նախատեսում է նաև օրենքով այդ իրավունքների հնարավոր սահմանափակման թույլատրելի սահմանները:

Հայաստանն անդամակցելով Եվրախորհրդին՝ միացավ այս կազմակերպության՝ 1949 թ. մայիսի 5-ին Լոնդոնում ստորագրված կանոնադրությանը, որի հոդված 3-ը միանշանակ սահմանում է. «Եվրոպայի խորհրդի յուրաքանչյուր անդամ պետք է ընդունի **իրավունքի գերակայության** սկզբունքը և այն սկզբունքը, որի համաձայն յուրաքանչյուր անձ, ով գտնվում է այդ անդամի իրավագործության ներքո, պետք է օգտվի մարդու իրավունքներից և հիմնարար ազատություններից»:

Ցանկանում ենք հատուկ առանձնացնել նաև Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին կոնվենցիան (4.11.1950 թ.), որի նախաբանում ոչ միայն ամրագրված են վերոհիշյալ դրույթները, այլև շեշտադրված են այնպիսի հասկացություններ ու ձևակերպումներ, ինչպիսիք են՝ «մարդու իրավունքների համընդհանուր և **արդյունավետ ճանաչում**», «մարդու իրավունքների պաշտպանությունը գլխավորապես պայմանավորված է... համակարգի **իրական ժողովրդավարական բնույթով**», «ազատությունների հարգում և **իրավունքի գերակայություն**»²⁵⁴ և այլն: Հատկապես ուշադրության է արժանի վերջին ձևակերպումը: Այն օգտագործվում է Կոնվենցիայի նախաբանում՝ որպես եվրոպական երկրների քաղաքական ավանդույթների ու իդեալների, **միասնական արժեքնական արտահայտություն**: Այս Կոնվենցիան առանձնահատուկ է նաև նրանով, որ վերջինիս նորմերն ուղղակի գործողության նորմեր են և պաշտպանվում են Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի կողմից: Ամրագրելով մարդու հիմնական իրավունքներն ու ազատությունները՝ Կոնվենցիան սահմանում է նաև դրանց սահմանափակման և արտակարգ իրավիճակներում պարտավորություններից շեղման թույլատրելի սահմանները: Ընդ որում, այդ սահմանափակումները պետք է սահմանվեն օրենքով, լինեն համաչափ, չաղավաղեն իրավունքի էությունը: Կոնվենցիայի պահանջն է նաև սահմա-

²⁵⁴ Сборник документов Совета Европы в области защиты прав человека и борьбы с преступностью, Москва, 1998, стр. 34.

²⁵³ См. ТИХОМИРОВ Ю. А., Коллизийное право, էջ 257:

նազատել հիմնական իրավունքները սոցիալ-տնտեսական ու մշակութային իրավունքներից՝ յուրաքանչյուրի նկատմամբ դրսևորելով միջազգային իրավունքի նորմերով ու սկզբունքներով սահմանված համապատասխան մոտեցում: Կոնվենցիան ու դրան կից արձանագրությունները բովանդակում են մարդու հիմնական իրավունքների ու ազատությունների վերաբերյալ այնպիսի նորմեր, որոնց ուղղակի գործողությունը պետք է երաշխավորված լինի Եվրախորհրդի անդամ յուրաքանչյուր երկրում: Հետևաբար, այդ նորմերը պետք է լիարժեք խորությամբ ու հստակությամբ սահմանադրական ամրագրում ու պաշտպանվածություն ունենան:

Առանձնակի ուշադրության է արժանի նաև «Փարիզի խարտիան նոր Եվրոպայի համար» (21.11.1990 թ.): Աշխարհում տեղի ունեցող ժողովրդավարական նոր գործընթացներն անհրաժեշտություն դարձրին Փարիզի խարտիայում միջազգային իրավանորմերի մակարդակով ամրագրել, որ «...Մարդու իրավունքներն ու հիմնական ազատություններն ի ծնե պատկանում են բոլոր մարդկանց, դրանք անօտարելի են և **երաշխավորվում են օրենքով**», «Դրանք պաշտպանելը և դրանց աջակցումը **կառավարությունների առաջնային պարտականությունն է**», «Դրանց **հարգումը էական երաշխիք է՝ ի հակակշիռ մեծ իշխանություն ունեցող պետության**», «Դրանց պահպանումը և **լրիվությամբ իրականացումը ազատության, արդարության եւ խաղաղության հիմքն է**»²⁵⁵:

Ավելացնենք նաև, որ Մարդու և քաղաքացու իրավունքների 1789 թ. Ֆրանսիական հռչակագրում շատ դիպուկ է բնորոշված՝ «...մարդու իրավունքները հաշվի չառնելը, դրանց անտեսումը կամ արհամարհումը միակ պատճառն է հասարակական դժբախտությունների և կառավարությունների այլասերման»:

Բերված բոլոր օրինակները միարժեքորեն վկայում են, որ Սահմանադրության գերակայության ապահովման հիմնահարցը, վերջին հաշվով, հանգում է մարդու իրավունքների ու ազատությունների երաշխավորված պաշտպանությանը՝ տարանջատված իշխանությունների ներդաշնակ գործակցության ապահովման ճանապարհով: Եվ քանի որ այդ իրավունքները «... անմիջականորեն գործող իրավունքներ» են, դրանց պաշտպանության գլխավոր երաշխիքներն են սահմանադրորեն ամրագրումը և կենսունակ արդարադատական համակարգը:

Եվրոպական երկրների վերջին տասնամյակների փորձն անառարկելիորեն վկայում է, որ մարդու իրավունքների պաշտպանությունն առավելապես երաշխավորված է, եթե մարդն իր խախտված իրավունքների դատական պաշտպանության սահմանադրական իրավունք ունի: Այսինքն՝ արդարադատության իրավունքը մարդու իրավունքների պաշտպանության կարևոր

երաշխիքն է դառնում²⁵⁶: Սակայն նման ձևակերպումն անկատար ու թերի է, եթե խարսխվում է մարդու իրավունքների հայեցական ըմբռնման վրա: Բանն այն է, որ մարդու և քաղաքացու իրավունքները, եթե նույնիսկ դրանք ամբողջական արտացոլում չեն գտել Սահմանադրության մեջ **չեն կարող, նրանից օտարվելով, դառնալ պետական կառավարման գործառույթ**: Եթե այդ իրավունքները ճանաչվում և ամրագրվում են Սահմանադրության մեջ, եթե Սահմանադրությամբ են որոշարկվում դրանց սահմանափակման շրջանակները, և եթե այդ իրավունքները կարող են նաև ոտնահարվել ոչ միայն տարաբնույթ գործողությունների ու անգործության, այլև «քաղաքական համաձայնության արդյունք հանդիսացող» օրենքների կամ այլ նորմատիվ ակտերի միջոցով, ապա այդ իրավունքների պաշտպանությունը երաշխավորված կլինի միայն ու միայն այն դեպքում, երբ մարդն օժտված է նաև սահմանադրական արդարադատության իրավունքով:

Իրավունքի գերակայության երաշխավորման և մարդու իրավունքների հնարավոր սահմանափակումների հիմնահարցերը ներկայումս միջազգային սահմանադրական զարգացումների առանցքային հիմնահարցերից են: 2003 թ. հոկտեմբերի 3-ին և 4-ին Երևանում հրավիրված միջազգային կոնֆերանսին ներկա գտնվող շուրջ երկու տասնյակ երկրներից ու մի շարք միջազգային կազմակերպություններից ժամանած մասնագետները քննության առարկա դարձրին մարդու իրավունքների սահմանափակման չափանիշների հիմնահարցը²⁵⁷: Այս թեման դարձավ նաև Եվրոպական սահմանադրական դատարանների 2005 թ. մայիսին Նիկոսիայում հրավիրված կոնգրեսի քննարկման նյութը՝ որպես առավել հրատապ թեմա, և որի վերաբերյալ բոլոր երկրները ներկայացրել էին իրենց ազգային զեկույցները: Եվրախորհրդի Վենետիկի հանձնաժողովի և ՀՀ Սահմանադրական դատարանի կողմից 2004 թ. հոկտեմբերին Երևանում հրավիրված միջազգային կոնֆերանսն անդրադարձավ իրավունքի գերակայության երաշխավորման հիմնահարցին՝ քննարկելով տարբեր երկրներից ներկայացված 20-ից ավելի զեկույցներ²⁵⁸: ՀՀ սահմանադրական բարեփոխումների ուղղությամբ Վենետիկի հանձնաժողովի՝ 7 երկրների ներկայացուցիչներից կազմված փորձագետների խմբի հետ սկզբնական շրջանում շուրջ երկու տարի (2000-2001 թթ.) ընթացող քննարկումների ժամանակ նույնպես այդ հարցերն էին առանցքային ու ելակետայինը՝ ՀՀ Սահմանադրության առաջին հոդվածում ամրագրված նորմ-սկզբունքների իրացումը երաշխավորելու համար: Հարցին նորովի անդրադարձ կատարվեց նաև Վենետիկի հանձնաժողովի անդամների հետ Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական բարեփոխումների հայեցակարգի վերաբերյալ 2014 թ. փետրվար-հունիս ամիսներին կազմակերպված քննարկումների ընթացքում:

²⁵⁶ Արդարադատությունը՝ իրավունքն է գործողության մեջ, իրականացման գործընթացում: Տե՛ս АЛЕКСЕЕВ С. С., *Право*, էջ 50:

²⁵⁷ Տե՛ս Конституционное правосудие, 2003.

²⁵⁸ Տե՛ս Конституционное правосудие, 2004.

²⁵⁵ Հայաստանի Հանրապետության անունից խարտիան ստորագրվել է տողերիս հեղինակի կողմից՝ Ֆրանսիայի նախագահ պարոն Միտերանի հետ պաշտոնական հանդիպման շրջանակներում՝ ՀՀ փոխնախագահ-վարչապետի կարգավիճակում, 1991 թվականին:

Նշված քննարկումները, միջազգային սահմանադրական զարգացումների միտումներն անառարկելիորեն վկայում են, որ իրավական, ժողովրդավարական պետության կայացման համար առանցքային խնդիրն իրավունքի գերակայության երաշխավորումն է: Վերջինս հնարավոր է, եթե.

ա/ երաշխավորված է մարդու հիմնական իրավունքների անմիջական գործողությունը, և այդ իրավունքներն ունեն ապահովման ու պաշտպանության համարժեք արդարադատական ընթացակարգեր,

բ/ առկա է նաև հստակ հայեցակարգ՝ իրավունքների հնարավոր սահմանափակումների խնդրի առնչությամբ:

Ելակետային մոտեցումն այն է, որ մարդու բնական, աստվածային իրավունքները վերաբերում են սոցիալական հանրության օրգանական մաս կազմող ամեն մի անհատի, և դրանք կարող են սահմանափակվել միայն այն չափով, որչափով անիրագործելի են դարձնում այլոց իրավունքներն ու բնականոն համակեցությունը: Այլ խոսքով, **մարդու իրավունքների սահմանափակման գլխավոր և միակ չափանիշն այլոց իրավունքների ու բնականոն համակեցության երաշխավորումն է:** Այս մոտեցումն է դրված նաև Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրի հիմքում, որի հոդված 29-ում սահմանված է, որ «Իր իրավունքներն ու ազատություններն իրականացնելիս յուրաքանչյուր ոք ենթակա է միմիայն այնպիսի սահմանափակումների, որոնք սահմանված են օրենքով՝ բացառապես ուրիշների իրավունքների և ազատությունների պաշտպանման և հարգանքն ապահովելու և ժողովրդավարական հասարակությունում բարոյականության արդարացի պահանջները, հասարակական կարգը և ընդհանուր բարեկեցությունը բարելավելու նպատակով»:

Կարծում ենք, որ տարբեր չափանիշների փնտրտուքը միայն հասկացության լուրջ շփոթ է առաջացնում:

Տարբերակման անհրաժեշտություն ունեն իրավունքի սահմանափակման «չափանիշ», «սկզբունք», «պայման», «հիմք» հասկացությունները:

Ելակետային համարելով վերոնշյալ չափանիշը՝ տարաբնույթ «սկզբունքները», «պայմանները», «հիմքերը» կոչված են նրան, թե ինչպես ապահովել և երաշխավորել, որպեսզի այդ չափանիշից շեղում չլինի: Այս հարցի պատասխանը տալիս է միջազգային սահմանադրական պրակտիկան՝ ելնելով նշված չափանիշից սահմանելով իրավունքների սահմանափակման հետևյալ սկզբունքները (այսպես կոչված՝ «ոսկյա կանոնները»).

- անհրաժեշտությունը,
- համաչափությունն ստեղծված իրավիճակին,
- անխախտելիությունը,
- արդար և իրավաչափ նպատակի հետապնդումը,
- օրինականությունը,
- շահերի հավասարակշռումը,
- հստակությունն ու պարզությունը,
- խելամիտ ժամկետները,

- օպտիմալ սահմանի ընտրությունը,
- փոխհատուցման համարժեքությունը,
- օրենքի հիման վրա իրականացումը:

Առավել ընդհանուր, սա նշանակում է, որ սահմանափակումները կարող են կատարվել միայն օրենքով, հանուն Սահմանադրությամբ նախատեսված և ժողովրդավարական հասարակության համար անհրաժեշտ իրավաչափ նպատակի, ինչպես նաև սահմանափակման հետևանքով իրավունքը չպետք է զրկվի իր բովանդակությունից, չպետք է վտանգվի իրավունքի գոյությունը, աղավաղվի դրա էությունը:

Չափազանց կարևոր է նաև, թե ինչպես են նշված չափանիշը և դրա կիրառումն ապահովող սկզբունքներն ընկալվում, մեկնաբանվում և գործադրվում սահմանադրական արդարադատության պրակտիկայում:

Ըստ սահմանադրական արդարադատության միջազգային պրակտիկայի՝ **պետությունը կարող է սահմանափակել իրավունքը, եթե սահմանափակումն արդարացված է այլ իրավունքների պաշտպանությամբ կամ որևէ այլ սահմանադրական արժեքի պաշտպանությամբ, կամ սահմանադրական նպատակով, եթե պաշտպանությունը կամ նպատակի ձեռքբերումը չի կարող իրականացվել որևէ այլ միջոցով՝ ելնելով իրավունքի գերակայության սկզբունքից:**

Սահմանադրական լուծումների մակարդակում սահմանափակման ենթակա իրավունքների համակարգն ունի հետևյալ կառուցվածքը.

ա/ իրավունքներ, որոնք կարող են սահմանափակվել օրենքով՝ առանց որևէ այլ պայմանի: Այս դեպքում օրենսդիրն ունի հայեցողության լայն շրջանակ,

բ/ իրավունքներ, որոնք կարող են սահմանափակվել օրենքով՝ միայն որոշակի պայմաններով, որոշակի նպատակներով կամ որոշակի միջոցներով,

գ/ իրավունքներ, որոնց սահմանափակումը չի կարող կատարվել օրենքով: Հաշվի առնելով այս իրավունքների իրականացման և երրորդ անձանց իրավունքների միջև բախման վտանգը, այս իրավունքները, այնուամենայնիվ, բացարձակ չեն և կարող են սահմանափակվել: Քանի որ այս իրավունքները չեն կարող սահմանափակվել օրենքով, դրանց իրականացման սահմանափակումներն ամրագրվում են սահմանադրական մակարդակով,

դ/ մարդկային արժանապատվության պաշտպանությունը և մի շարք իրավունքներ դուրս են սահմանափակումների տարբերակված համակարգից, քանի որ այդ հիմնարար իրավունքները ոչ մի սահմանափակման ենթակա չեն:

Չնայած նրան, որ յուրաքանչյուր կոնկրետ իրավունքի սահմանափակման պայմանները սահմանվում են միայն տվյալ իրավունքի կապակցությամբ, Սահմանադրությամբ գծվում են բոլոր իրավունքների սահմանափակման արտաքին սահմանները: Այն է՝ իրավունքը սահմանափակող օրենքը պետք է վերաբերի ընդհանուրին և ոչ թե՛ կոնկրետ դեպքի: Ոչ մի դեպքում չի կարող աղճատվել իրավունքի էությունը:

Տարբեր երկրներում տարբեր են, այսպես կոչված, բացարձակ, չսահմանափակվող իրավունքների շրջանակները: Մասնավորապես՝ 2005 թ. խմբագրությամբ, ՀՀ Սահմանադրությամբ սահմանվում էր նախ՝ օրենքով սահմանափակման ենթակա իրավունքների շրջանակը (Հոդված 43. Մարդու և քաղաքացու՝ Սահմանադրության 23-25, 27, 28-30, 30.1-րդ հոդվածներով, 32-րդ հոդվածի երրորդ մասով ամրագրված հիմնական իրավունքները և ազատությունները կարող են սահմանափակվել միայն օրենքով, եթե դա անհրաժեշտ է ժողովրդավարական հասարակությունում պետական անվտանգության, հասարակական կարգի պահպանման, հանցագործությունների կանխման, հանրության առողջության ու բարոյականության, այլոց սահմանադրական իրավունքների և ազատությունների, պատվի և բարի համբավի պաշտպանության համար:

Մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքների ու ազատությունների սահմանափակումները չեն կարող գերազանցել Հայաստանի Հանրապետության միջազգային պարտավորություններով սահմանված շրջանակները):

Սահմանվում էր նաև չսահմանափակվող իրավունքների շրջանակը (Հոդված 45. Մարդու և քաղաքացու առանձին հիմնական իրավունքներ ու ազատություններ, բացառությամբ Սահմանադրության 15, 17-22 և 42-րդ հոդվածներում նշվածների, կարող են օրենքով սահմանված կարգով ժամանակավորապես սահմանափակվել ռազմական կամ արտակարգ դրության ժամանակ՝ արտակարգ իրավիճակներում պարտավորություններից շեղվելու վերաբերյալ ստանձնած միջազգային պարտավորությունների շրջանակում): Այսինքն, նույնիսկ ռազմական կամ արտակարգ դրության պայմաններում չէին կարող, թեկուզ՝ ժամանակավորապես, սահմանափակվել կյանքի իրավունքը, խոշտանգումների արգելումը, անձնական և ընտանեկան կյանքը հարգելու իրավունքը, արդար դատաքննության իրավունքը, անմեղության կանխավարկածի իրավունքը, պատժի համաչափության սկզբունքը և այլն:

2015 թ. սահմանադրական փոփոխությունները հստակ սահմանեցին յուրաքանչյուր կոնկրետ իրավունքի հնարավոր սահմանափակման շրջանակները, ինչպես նաև՝ 76-րդ հոդվածով սահմանվեց, որ «Արտակարգ կամ ռազմական դրության ժամանակ մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքները և ազատությունները, բացառությամբ Սահմանադրության 23-26-րդ, 28-30-րդ, 35-37-րդ հոդվածներում, 38-րդ հոդվածի 1-ին մասում, 41-րդ հոդվածի 1-ին մասում, 47-րդ հոդվածի 1-ին մասում, 5-րդ մասի առաջին նախադասությունում և 8-րդ մասում, 52-րդ, 55-րդ հոդվածի 2-րդ մասում, 56-րդ, 61-րդ, 63 -72-րդ հոդվածներում նշվածների, կարող են օրենքով սահմանված կարգով ժամանակավորապես կասեցվել կամ լրացուցիչ սահմանափակումների ենթարկվել միայն այնքանով, որքանով դա պահանջում է իրավիճակը՝ արտակարգ կամ ռազմական դրության ժամանակ պարտավորություններից շեղվելու վերաբերյալ ստանձնված միջազգային պարտավորությունների շրջանակներում»: Միաժամանակ, Սահմանադրության 77-րդ հոդվածով

սահմանվեց, որ «Արգելվում է հիմնական իրավունքների և ազատությունների օգտագործումը սահմանադրական կարգը բռնի տապալելու, ազգային, ռասայական, կրոնական ատելություն բորբոքելու, բռնություն կամ պատերազմ քարոզելու նպատակով:

Սահմանադրական լուծումների մակարդակում և իրավակիրառական պրակտիկայում չափազանց հրատապ է իրավունքների սահմանափակման համամասնականության սկզբունքի ճիշտ կիրառման խնդիրը: Արևմտյան եվրոպայի երկրների սահմանադրական արդարադատության պրակտիկայի ուսումնասիրությունը վկայում է, որ համամասնության սկզբունքը կիրառելիս՝ սահմանադրական դատարաններն, առաջին հերթին, պետք է պարզեն, թե արդյո՞ք իրավաչափ նպատակը համապատասխանում է իրավաչափ միջոցին: Ընտրված միջոցը պետք է բավարար լինի տվյալ նպատակին հասնելու համար, այն է՝ տվյալ նպատակը պետք է ձեռք բերվի ընտրված սահմանափակող միջոցի օգնությամբ: Անհրաժեշտությունն առկա է, եթե բոլոր հնարավոր միջոցներից ընտրված է այն միջոցը, որը նվազագույնն է սահմանափակում տվյալ իրավունքը: Այնուհետև, դատարանը պարտավոր է պարզել, թե արդյո՞ք անհատի իրավունքների սահմանափակումը համաչափ է հանրության համար հետապնդվող շահին:

Չափազանց կարևոր է նաև այն հանգամանքը, որ իրավունքներն ու ազատությունները սահմանափակելիս օրենսդիրը չի կարող նախատեսել այնպիսի կարգավորում, որը ոտնձգություն լինի իրավունքի էության դեմ կամ հանգեցնի իրավունքի էության կորստին: Հանրային շահերը կարող են արդարացնել իրավունքի սահմանափակումները, եթե սահմանափակումները համապատասխանում են արդարության պահանջին, համաչափ և համամասն են սահմանադրորեն կարևորվող արժեքներին և չունեն հետադարձ ուժ:

Համամասնության սկզբունքն ունի երեք տարր.

- սահմանափակումը պետք է հանդիսանա իրավաչափ նպատակին հասնելու միջոց,
- սահմանափակումն անհրաժեշտ է նպատակին հասնելու համար, քանի որ բացակայում են տվյալ իրավաչափ նպատակին հասնելու սահմանափակող այլ միջոցներ,
- ընտրված սահմանափակող միջոցը պետք է լինի արդարացի միջոց:

Համամասնության սկզբունքի ապահովումը գնահատելիս Սահմանադրական դատարանը պարտավոր է պատասխանել հետևյալ հարցերին.

- եղել են, արդյոք, իրական պատճառներ՝ իրավունքի սահմանափակման համար,
- առկա է, արդյոք, սահմանափակման որևէ այլ միջոց, որը կունենար նույն ազդեցությունը,

արդյո՞ք սահմանափակման ընտրված միջոցն արդյունավետ է տվյալ իրավաչափ նպատակին հասնելու համար,

- արդյո՞ք սահմանափակումներն այն ծավալի են, որ անընդունելի են տվյալ իրավաչափ նպատակի համար:

Անհամաչափ սահմանափակումներից խուսափելու համար սահմանափակող նորմը պետք է լինի իրավական տեխնիկայի պահանջներին համապատասխան ձևակերպված, կոնկրետ և հստակ, լայն մեկնաբանություն և կամայական կիրառում թույլ չտվող:

Այս առնչությամբ, 2015 թ. խմբագրությամբ՝ Սահմանադրության 79-րդ հոդվածում հստակ սահմանվեց, որ «Հիմնական իրավունքները և ազատությունները սահմանափակելիս օրենքները պետք է սահմանեն այդ սահմանափակումների հիմքերը և ծավալը, լինեն բավարար չափով որոշակի, որպեսզի այդ իրավունքների և ազատությունների կրողները և հասցեատերերն ի վիճակի լինեն դրսևորելու համապատասխան վարքագիծ»:

Իրավունքների սահմանափակումն ունի նաև մի շարք վտանգներ: Այն առաջին հերթին վերաբերում է «... եթե դա անհրաժեշտ է պետական և հասարակական անվտանգության, հասարակական կարգի, հանրության առողջության ու բարքերի, այլոց իրավունքների և ազատությունների, պատվի և բարի համբավի պաշտպանության համար» դրույթի, ինչպես նաև «...սահմանափակումները կարող են կատարվել հանուն Սահմանադրությամբ նախատեսված և ժողովրդավարական հասարակության համար անհրաժեշտ իրավաչափ նպատակի» դրույթի մեկնաբանման:

Երկու դեպքում էլ վտանգից խուսափելու հիմնական ճանապարհը համամասնության սկզբունքի հետևողական իրացումն է՝ թե՛ օրենսդրի և թե՛ արդարադատություն իրականացնող մարմնի կողմից:

Առանձնահատուկ խնդիր է արտակարգ իրավիճակներում իրավունքների սահմանափակման հարցը: Այստեղ որոշակի հստակություն մտցրեց Եվրախորհրդի Նախարարների կոմիտեն՝ 2002 թ. հուլիսի 11-ին հաստատելով «Ղեկավար սկզբունքները» մարդու իրավունքների պաշտպանության և ահաբեկչության դեմ պայքարի ոլորտում²⁵⁹: Այդ փաստաթղթի 15-րդ կետի 2-րդ ենթակետով հստակ սահմանված է, որ պետությունը ոչ մի դեպքում ու պարագայում, անկախ նրանից, թե ինչ բնույթ են ունեցել ահաբեկչություն կատարած կամ դրանում մեղադրվող անձի գործողությունները, չի կարող նահանջ կատարել կյանքի իրավունքից, խոշտանգումների ու մարդու արժանապատվությունը վիրավորող վերաբերմունքի կամ պատժի արգելումից, պատժի օրինականության ու քրեական օրենքի հետադարձ ուժի բացառման սկզբունքներից:

Երկրի ողջ իրավակարգի համար չափազանց կարևոր է, որպեսզի Սահմանադրության մեջ հստակ ամրագրվեն.

- այն իրավունքները, որոնք որևէ սահմանափակման ենթակա չեն,

- այն իրավունքները, որոնց սահմանափակման շրջանակն ու կարգը սահմանվում են Սահմանադրությամբ,

- օրենքով սահմանափակվող իրավունքները և սահմանափակման պայմանները,

- արտակարգ իրավիճակներում իրավունքների սահմանափակման սահմաններն ու կարգը:

Առանձնապես վերջին պարագայում Սահմանադրության մեջ հատուկ ուշադրություն պետք է դարձվի իրավունքների սահմանափակման գործառնությանին, հակակշռող և զսպող լիազորությունների արդյունավետ գործող հաշվեկշռի երաշխավորմանը: Վերջինիս բացակայության և սահմանադրական անհստակությունների պայմաններում չափազանց ծանր կացության առջև կարող է հայտնվել սահմանադրական արդարադատության համակարգը՝ բախվելով իրավական սկզբունքների ու քաղաքական իրողությունների խոր հակամարտությանը:

Ինչպիսին պետք է լինի մոտեցումն իշխանությունների բաժանման ու հավասարակշռման հիմնահարցին: Իշխանությունների բաժանումը և հավասարակշռումը յուրաքանչյուր երկրի սահմանադրական լուծումների համար, անտարակույս, ունի հիմնաքարային նշանակություն²⁶⁰: Այն ավելին է, քան իշխանության մարմինների գործառնությունների միջև սահմաններ գծելը: Դա համակարգային լուծում է, գործառնությունների փոխլրացման ու հավասարակշռման համակարգ:

Սահմանադրորեն՝ այս սկզբունքի առաջին ամրագրումից անցել է 200 տարուց ավելի, սակայն կյանքը վկայում է, որ, անկախ տարաբնույթ մեկնաբանություններից, իշխանությունների բաժանումը և հավասարակշռումը իրավական պետության համար եղել ու շարունակում է մնալ որպես անկյունաքարային արժեք, ձեռք է բերում նոր իմաստ ու նշանակություն: Խորհրդային իրավունքը 2025 տարի առաջ իշխանությունների բաժանումը և հավասարակշռումը դիտարկում էր որպես «բուրժուական սկզբունք»՝ բնորոշ արտասահմանյան սահմանադրական մոդելներին: Սա է անցյալի իրավամտաճողության ժառանգությունը, որի հաղթահարումը դյուրին գործ չէ: Մինչդեռ, ինչպես իրավագիտորեն նշում է Բեռլինի համալսարանի պրոֆեսոր Ա. Բլանկենագելը, իշխանությունների բաժանումը և հավասարակշռումը նոր ու նորագույն ժամանակներում սահմանադրական պետության զարգացման հիմնական ձեռքբերումներից է²⁶¹: Այդ սկզբունքի էությունը, վերջին հաշվով, այն է, որ առաջադրվում է պետական իշխանության սահմանափակման գաղափարը՝ դրա տարանջատված ճյուղերի փոխադարձ զսպման ու հակակշռման միջոցով²⁶²: **Դրա շնորհիվ հաղթահարվում է իշխանության կենտրոնացման վտանգը և անհրաժեշտ նախադրյալներ են ստեղծվում մարդու իրավունքների ու հիմնարար ազատությունների իրացման ու պաշտպանության համար:**

²⁶⁰ Այդ մասին մասնավորապես տես АЛЕБАСТРОВА И. А., *Основы американского конституционализма*, էջ 83-85:

²⁶¹ Տես Конституционный Суд как гарант разделения властей, էջ 5:

²⁶² Տես անդ, էջ 256:

²⁵⁹ Руководящие принципы Комитета Министров Совета Европы в области прав человека и борьбы с терроризмом (утверждены на 804-м заседании Комитета Министров 11 июля 2002 г.):

ԱՄՆ Սահմանադրության հայրերի մեծագույն ներդրումներից է համարվում այն, որ նրանք իշխանությունների տարանջատման տեսությունը լրացրին «հակակշիռների ու զսպումների համակարգի» դոկտրինայով, որը 1787թ. Սահմանադրության համար դարձավ անկյունաքարային արժեք²⁶³: Սկզբունքային նշանակություն ունի այն հանգամանքը, որ «հակակշիռների ու զսպումների համակարգի» միջոցով իշխանությունների «ստատիկ» տարանջատմանը «դինամիկ» բնույթ է հաղորդվում: Ինչպես ժամանակին իր մտահոգությունն է արտահայտել Հեգելը՝ եթե հաշվի չի առնվում իշխանությունների «կենդանի միասնությունը», ապա դրանց ստատիկ հավասարակշռումը միշտ վտանգված կլինի: Իր հերթին, պրոֆեսոր Օ. Վ. Մարտիշինն իրավագիտորեն գտնում է, որ «հակակշիռների ու զսպումների համակարգի» ոչ արդյունավետ գործադրումն ու տարանջատված իշխանությունների միայն ստատիկ հավասարակշռության հաստատումն անխուսափելիորեն բերելու են իշխանության կաթվածահարման ու ճգնաժամի²⁶⁴:

Իշխանությունների բաժանումն ու հավասարակշռումը և քաղաքական, վարչական, տնտեսական ուժի օպտիմալ ապակենտրոնացումն օրգանապես կապված են և ներկայացնում են նույն երևույթի տարբեր դրսևորումները: Ընդ որում, խնդրին ձևական մոտեցում դրսևորելու դեպքում և տնտեսական, քաղաքական ու վարչական ուժի սերտաճած կենտրոնացման պայմաններում անխուսափելի են անհանդուրժողականությունը, կոռուպցիան, մաֆիան, կլանայնությունը, կրիմինալ անձնիշխանությունը՝ մի կողմից, մյուս կողմից՝ ոտնահարված մարդկային իրավունքներն ու արժանապատվությունը, սոցիալական բացասական էներգիայի գերկուտակումներն ու պայթյունի վտանգները:

Ռուսաստանի Դաշնության Սահմանադրական դատարանի նախագահ, պրոֆ. Վ. Զորկինը գտնում է, որ անկախ բազմաբնույթ դրսևորումներից, իշխանությունների բաժանումը և հավասարակշռումը առկա է միայն այնտեղ, ուր.

- օրենքն ունի բարձրագույն իրավաբանական ուժ և ընդունվում է օրենսդրի (ներկայացուցչական մարմնի) կողմից,

- գործադիր իշխանությունը հիմնականում զբաղված է օրենքների կատարմամբ, սահմանափակված է ենթաօրենսդրական նորմաստեղծմամբ ու ենթակա է խորհրդարանին կամ Նախագահին,

- օրենսդիր ու գործադիր իշխանության թևերի միջև ապահովված է լիազորությունների հաշվեկշիռ,

- դատական մարմիններն անկախ են և իրենց իրավասությունների շրջանակում՝ ինքնուրույն,

- նախատեսված են իրավական միջոցներ՝ իշխանության բոլոր թևերի փոխադարձ հակակշռման համար²⁶⁵:

²⁶³ Сму АЛЕБАСТРОВА И. А., Основы американского конституционализма, էջ 9:

²⁶⁴ Сму МАРТЫШИН О. В., Конституция Российской Федерации 1993 г., էջ 13-16:

²⁶⁵ ЗОРЬКИН В., Реализация конституционного принципа разделения властей, стр. 17.

Իշխանությունների տարանջատման և հակակշռման խնդիրն, առաջին հերթին, բնորոշում է երկրում սահմանադրական ժողովրդավարության և պառլամենտարիզմի զարգացման աստիճանը: Ներպառլամենտական հարաբերություններում այդ սկզբունքն ստանում է յուրահատուկ դրսևորում: Խնդիրն այն է, որ լայն իմաստով իշխանությունների հավասարակշռման համար գործառույթային որոշակի դեր է վերապահվում նաև խորհրդարանական փոքրամասնությանը: Վերջինս պետք է կարողունակ լինի ու հնարավորություն ունենա քաղաքական մեծամասնությանը պահել սահմանադրական դաշտում՝ հակակշռելով նրա օրինաստեղծ գործունեությանը, հանդես գալ որպես իրավական ակտերի սահմանադրականության հարցը նաև դատական քննության առարկա դարձնող լիիրավ սուբյեկտ: Հակառակ պարագայում գործ կունենանք «դե ֆակտո» միակուսակցական խորհրդարանի հետ՝ դրանից բխող բոլոր բացասական հետևանքներով:

Միջազգային պրակտիկան վկայում է, որ իշխանությունների բաժանման ու հավասարակշռման խնդիրն առավել դժվար է լուծել կառավարման, այսպես կոչված, կիսանախագահական համակարգերում, ուր սահմանադրական լիազորությունների հարցերով վեճերն առավել հաճախ ու սուր են դրսևորվում: Կիսանախագահական համակարգը գործնականում դուալիստական բնույթ ունի, այն խորհրդարանական համակարգ է երկու գործադիրով՝ Նախագահ և կառավարություն (Ֆրանսիա, Իռլանդիա, Լեհաստան, Լիտվա, Ռուսաստան, Ուկրաինա, Հայաստան և այլն)²⁶⁶: Այս համակարգի հիմնական բնութագրիչն այն է, որ կառավարության և խորհրդարանի միջև սկզբունքային վեճի դեպքում ոչ միայն խորհրդարանը կարող է անվստահություն հայտնել կառավարությանը, այլև Նախագահը կարող է լուծարել խորհրդարանը: Որպես կանոն, կիսանախագահական համակարգերում Նախագահն ընտրվում է ժողովրդի կողմից, ունի հիմնականում հակակշռող լիազորություններ, ինչպես նաև՝ որոշ գործառույթային լիազորություններ գործադիր իշխանության ոլորտում:

Միջազգային սահմանադրական զարգացումների փորձը վկայում է նաև, որ նման համակարգերում, անկախ դրանց բարդության աստիճանից, նույնպես գտնվել են արդյունավետ ու հասարակական պրակտիկայի քննությունը բռնած լուծումներ: Սակայն դրա համար ելակետայինն այն է, որ նախ **լուծվի գործառույթ - ինստիտուտ - իրավասություն համակարգի ներդաշնակության խնդիրը**: Երկրորդ՝ **ճշգրտվեն ու ներդաշնակվեն իշխանության յուրաքանչյուր թևի գործառույթային, հակակշռող և զսպող լիազորությունների շրջանակներն** այն հաշվով, որպեսզի, մի կողմից, ապահովվի իշխանության յուրաքանչյուր թևի հարաբերականորեն անկախ ու լիարժեք գործունեությունը՝

²⁶⁶ Հայաստանը շատ բնութագրիչներով կիսանախագահական կառավարման համակարգ ունենալով հանդերձ, ուներ նաև էական տարբերություններ նման համակարգին պատկանող այլ երկրների համեմատ: Դա առաջին հերթին վերաբերում է երկրի Նախագահի անորոշ ու չհավասարակշռված տեղին ու դերին սահմանադրական համակարգում, որը լուրջ և ինքնուրույն քննարկման նյութ է:

չխաթարելով «գործառույթ - ինստիտուտ - իրավասություն» համակարգի հավասարակշռությունը, մյուս կողմից՝ անհրաժեշտ ու բավարար հակակշիռների ու զսպումների շնորհիվ պահպանվի այդ ներդաշնակությունը դինամիկայում:

Անկախ կառավարման ձևից ու իշխանությունների բաժանման ու հավասարակշռման սկզբունքի ընկալման մակարդակից, **ժողովրդավարական կարգերի ու իրավական պետության համար անխուսափելի անհրաժեշտություն է ոչ միայն բաժանման, այլև իշխանությունների հավասարակշռման պարագան:** Ինչպես արդարացիորեն նշում է Լիտվայի Սահմանադրական դատարանի նախագահ Էգիդիյուս Կուրիսը՝ «Իշխանությունների բաժանումը ենթադրում է դրանց հավասարակշռում, իսկ հավասարակշռությունը, հասկանալի է, չի կարող լինել այնպիսի իշխանությունների միջև, որոնք տարբեր կշիռ ունեն»²⁶⁷: Իսկ Սլովակիայի ՍԴ նախագահ Յան Մազակի կարծիքով՝ իշխանության թևերի միջև անհրաժեշտ է այնպիսի հաշվեկշիռ, որն ապահովի դրանց հավասարակշռվածությունը²⁶⁸:

Անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ սահմանադրական իրավունքի տեսության մեջ ներկայումս առավել ընդունելի են համարվում իշխանությունների բաժանման ու հավասարակշռման՝ մեր կողմից ձևակերպված հետևյալ հիմնական չափանիշները²⁶⁹. ա) **իշխանության թևերի հարաբերական անկախությունը**, բ) **անհրաժեշտ սահմանադրական ինստիտուտների առկայությունը**, դրանց **լիազորությունների ամբողջականությունն ու համարժեքությունը գործառույթներին**, գ) **պետական իշխանության հավասարակշռված գործունեության անընդհատության երաշխավորվածությունը**, որն իր հերթին ենթադրում է ներսահմանադրական այնպիսի երաշխիքների ամրագրում, որոնց օգնությամբ հնարավոր կլինի բացահայտել, գնահատել ու վերականգնել գործառույթային խախտված հավասարակշռությունը: Միայն այս պարագայում է հնարավոր ապահովել դինամիկ ու ներդաշնակ զարգացում, խուսափել քաղաքական ու հասարակական «պայթյունային» լուծումներից:

Իշխանությունների բաժանման ու հավասարակշռման սկզբունքը համարվում է նաև Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության սահմանադրական կարգի հիմունքների՝ սահմանադրորեն ամրագրված հիմնարար սկզբունքներից մեկը: Այդ սկզբունքը պետք է մեկնաբանել որպես պետական իշխանության իրական գործոնների սահմանափակում, հավասարակշռում, դրանց համագործակցություն և փոխկապվածություն: Պատահական չէ, որ երկրների մեծ մասը Սահմանադրությամբ ոչ թե շեշտադրումը կատարում է սկզբունքի, այլ՝ իշխանությունների իրական բաժանման ու հավասարակշռման, դրանց գործակցությունն ապահովելու և այդ հայեցակարվասարակշռման, դրանց գործակցությունն ապահովելու և այդ հայեցակարային մոտեցումը Հիմնական օրենքում ամրագրելու վրա: Օրինակ՝ Ռուսաստանի Դաշնության Սահմանադրության հոդված 10-ում սահմանված է. «Ռու-

սաստանի Դաշնությունում պետական իշխանությունն իրականացվում է այն օրենսդրի, գործադիրի և դատականի բաժանման հիման վրա: Օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանությունների մարմիններն ինքնուրույն են»: Ավելին, շատ երկրների սահմանադրություններում շեշտադրումը կատարվում է նաև իշխանությունների փոխկախվածության (Պորտուգալիա, հոդվ. 111), փոխգործակցության (Մոլդովա 6), համագործակցության (Ղրղզստան 3), հավասարակշռության (Լեհաստան 10), հաշվեկշռվածության (Էստոնիա 4) վրա և այլն: Տարաբնույթ նման մոտեցումները պայմանավորված են նաև իշխանությունների տարանջատման չափանիշների և սահմանադրական այդ կարևոր սկզբունքի տեսական մեկնաբանման ու գործնական իրացման տարբեր հայեցակարգերով: Առանձնահատուկ կարևորվում է սահմանադրական հակակշիռների ու զսպումների հստակ սահմանումը և իշխանությունների սահմանադրական գործառույթային, հակակշռող և զսպող լիազորությունների դինամիկ հաշվեկշռի երաշխավորումը: Ցավոք, այս հարցերը տեսական գրականության մեջ խիստ թերի են պարզաբանված: Մեր կարծիքով, **սահմանադրական հակակշիռը պետական իշխանության ինստիտուտի սահմանադրական, ոչ գործառույթային բնույթի լիազորություն է՝ կոչված դինամիկայում պահպանելու իշխանությունների տարանջատման սահմանադրական հաշվեկշիռը:** Իր հերթին, **սահմանադրական զսպումը պետական իշխանության ինստիտուտի սահմանադրական, ոչ գործառույթային և ոչ հակակշռային բնույթի լիազորություն է՝ կոչված կանխելու իշխանությունների տարանջատման սահմանադրական հաշվեկշռի հնարավոր խախտումը՝ հակակշիռների համակարգի կողմից այն չափահովելու դեպքում:** Սահմանադրական ճարտարապետության առանցքային խնդիրն էլ հենց այն է, որ երաշխավորվի իշխանության թևերի գործառույթային հավասարակշռությունը դինամիկայում: Դրա համար սահմանադրական ամեն մի գործառույթային լիազորություն պետք է հակակշռված ու զսպված լինի իշխանության այլ թևերի համապատասխան լիազորություններով:

Ժամանակակից սահմանադրական իրավունքի շատ տեսաբանների (մասնավորապես՝ գերմանացի պետականագետ Կ. Հեսսեի) կողմից իշխանությունների բաժանման ու հավասարակշռման սկզբունքի հիմնական բնորոշիչները համարվում են մարդկանց համատեղ գործունեության կարգավորումը և կարգապահությունը, իշխանության առանձին ճյուղերի սահմանումը, դրանց իրավազորության որոշումը և սահմանափակումը, ընդհանուր աշխատանքի կարգավորումը, պետական մարմինների իրավազորության հավասարակշռումը և, արդյունքում, սահմանափակ պետական իշխանության միասնականությունը²⁷⁰: Բանն այն է, որ չի բացարձականացվում իշխանությունների բաժանման պարագան: Տվյալ սկզբունքը ենթադրում է նաև գործառույթային հստակեցված ու անկախաբար իրականացվող իրավասություններ-

²⁶⁷ КУРИС Э., Доктрина разделения властей, стр. 106.

²⁶⁸ МАЗАК Я., Разделение властей в решениях Конституционного Суда Словакии, стр. 167.

²⁶⁹ Sĕu HARUTYUNYAN G./MAVČIČ A., The Constitutional Review, էջ 382:

²⁷⁰ Sĕu ХЕССЕ К., Основы Конституционного права ФРГ, էջ 237:

րով օժտված միասնական իշխանության տարբեր թևերի փոխգործակցությունն ու հավասարակշռվածությունն: Այդ առումով միջազգային պրակտիկայում փորձ է արվում սահմանադրորեն սահմանել իշխանության սահմանափակումները, ստեղծել իշխանությունների փոխկապվածության, գործողությունների «պարտադրված» համաձայնեցման համակարգ (խորհրդարանի կողմից կառավարության ծրագրի հաստատում, Նախագահի արգելանքի (վետոյի) իրավունքը, խորհրդարանի կողմից Նախագահի արգելանքի հաղթահարման իրավունքը, խորհրդարանն արձակելու՝ Նախագահի իրավունքը, կառավարությանն անվստահություն հայտնելու խորհրդարանի իրավունքը և այլն): Իր հերթին, իշխանության հավասարակշռվածության պահպանման կարևորագույն պայման է սահմանադրական ընդդատության եղանակով պետական իշխանությունների սահմանադրական լիազորությունների հաշվեկշռի խախտման բացահայտման, գնահատման ու վերականգնման գործուն համակարգի առկայությունը: Իսկ դա հնարավոր է միայն այն դեպքում, երբ երեք իշխանություններից յուրաքանչյուրը պետք է առնվազն ունենա այնքան լիազորություններ, որ ապահովի նրա էության դրսևորումը²⁷¹:

Առավել վտանգավորն իշխանության երեք թևերից դուրս իշխանության նոր ճյուղի, այսպես կոչված, փնտրտուքներն են, որոնք ոչ այլ ինչ են, քան՝ նման հավասարակշռության բացառում, տարաբնույթ գերիշխանության կարողատիք ու քաղաքական, վարչական և տնտեսական ուժի կենտրոնացման միջոցով կորպորատիվ կառավարման համակարգի համար կանաչ ճանապարհ: Նման մոտեցումները չափազանց վտանգավոր են և ընդհանուր ոչինչ չունեն իրավական ժողովրդավարության հաստատման սկզբունքների ու քաղաքացիական հասարակության արժեհամակարգային մոտեցումների հետ: Իշխանությունների տարանջատման սկզբունքի տեսափոխության ընդհանրացումները խարսխվում են ոչ թե առանձին մտածողների (այդ թվում՝ Զ. Լոկի, Շ. Մոնտեսքյոյի և այլոց) սուբյեկտիվ ընկալումների, այլ հասարակական հարաբերությունների հիմքում ընկած օբյեկտիվ օրենքների վրա: Եթե կասկածից վեր է, օրինակ, Օհմի այն ընդհանրացումը, որ նյութի տրամաչափերի ու դիմադրության միջև գոյություն ունի որոշակի կախվածություն, ապա նույնքան կասկածից վեր է նաև հասարակական գիտությունների կողմից բացահայտված, մշտապես ու անհրաժեշտաբար գործող այն օրինաչափությունը, որ առանց իշխանությունների իրական տարանջատման ու հավասարակշռման՝ անհնարին է իրավական պետության և քաղաքացիական հասարակության կայացումը:

Մեկ այլ մոտեցմամբ (օրինակ՝ ըստ անգլիացի քաղաքագետ Մ. Վայլի)՝ խնդիրը չի սահմանափակվում օրենսդիր, գործադիր և դատական մարմինների փոխհարաբերությունների ֆորմալ-իրավաբանական հետազոտությանը, այլ այն դիտարկվում է նաև իրավական, սոցիալական և քաղաքական

²⁷¹ Մասնավորապես տես Լեհաստանի սահմանադրական տրիբունալի 1994 թ. նոյեմբերի 21-ի՝ Խ 6/94 գործով որոշումը:

ողջ համակարգի փոխգործակցության, պետության և հասարակության միջև «հավասարակշռության» հաստատման առումով²⁷²:

Ամենաընդհանուր գծերով կարելի է փաստել, որ միջազգային սահմանադրական պրակտիկայում ներկայումս ձևավորվել է դիտարկվող սկզբունքի կիրառման երկու մոդել. իշխանությունների «ճկուն» և «կոշտ» բաժանում՝ կախված պետական իշխանության համակարգի բնույթից: Դրանցից առաջինը հիմնվում է օրենսդիր իշխանության գերակայությամբ իշխանությունների գործակցության վերաբերյալ Զոն Լոկի գաղափարների վրա, իսկ երկրորդն սկիզբ է առնում իշխանությունների հավասարակշռության և առավել հստակ տարանջատման մասին ՇԼ. Մոնտեսքյոյի մեկնություններից: Եվրոպական սահմանադրական և քաղաքական պրակտիկան հենվում է թե՛ մեկ, թե՛ մյուս մոդելի վրա, իսկ երկրորդ մոդելի առավել դասական օրինակը կարելի է տեսնել ԱՄՆ-ում:

Նշված մոդելներից յուրաքանչյուրը գործում է որոշակի պայմաններում: Այդ պայմաններն են. հասարակության քաղաքական մշակույթը, քաղաքական ինստիտուտների կայացման աստիճանը, իրավական ավանդույթներն ու մտածելակերպը, հոգեբանությունը, իրավագիտակցության մակարդակը և իշխանության տարբեր ճյուղերի զարգացման միտվածությունը, դրանց գործառնությամբ և կառուցվածքային զարգացումների դիալեկտիկական և այլն:

Առանձին երկրներում վերջին տասնամյակների նկատելի միտումներից է գործադիր իշխանության հարաբերական ուժեղացումը: Այդ գործընթացը Բրիտանիայում բնութագրվում է որպես անցում «կաբինետի կառավարման համակարգից» դեպի «վարչապետի կառավարման համակարգ», մի հանգամանք, որը հատկապես բնորոշ է ժամանակակից Մեծ Բրիտանիայի համար²⁷³:

Մեծ Բրիտանիայում օրենսդիր և գործադիր իշխանությունների միջև հավասարակշռության խախտումը նշվում է շատ ուսումնասիրություններում²⁷⁴: Միաժամանակ, խորհրդարանի նկատմամբ կառավարության գերակշիռ դերակատարությունը չի վկայում պառլամենտարիզմից հրաժարվելու մասին: Խորհրդարանը պահպանում է կառավարության քաղաքականությունը վերահսկելու, ճշգրտելու և վավերացնելու գործառնությունը: Պահպանվում է կառավարության քաղաքական պատասխանատվությունը խորհրդարանի առջև:

Գործադիր ուղղահայացի ուժեղացման նմանօրինակ գործընթացներ նկատելի են նաև ոչ խորհրդարանական կամ միապետական երկրների սահմանադրական պրակտիկայում: ԱՄՆ-ում նախագահական լիազորությունների բնույթի և ծավալի աստիճանական ընդարձակումն ամերիկյան սահմանադրական իրավունքի և քաղաքական գիտության կողմից դիտվում է որպես ամերիկյան սահմանադրական պրակտիկայի ու բուն Սահմանադրության

²⁷² Տես VILE M. G., *Constitutionalism and Separation of Powers*, էջ 1-10:

²⁷³ Տես RUSH M., *Parliamentary government in Britain. Политическая система Великобритании*, էջ 111, 147-153:

²⁷⁴ Տես BELOFF M./PEEL G., *The Government of the United Kingdom*; СЭМИНОВ А., *Новая анатомия Британии*:

հիմնական բնորոշիչներից մեկը, երբ առանց սահմանադրական փոփոխությունների կենսագործվում է Նախագահի լիազորությունների ընդլայնման գործընթաց: Մի շարք ամերիկյան գիտնականներ հավաստում են, որ այդ իշխանության ընդարձակումը կարող է վտանգել ազատությունն ու ժողովրդավարությունը²⁷⁵: ԱՄՆ իրավունքի տեսաբաններից շատերը լուրջ քննարկման առարկա են համարում իշխանությունների տարանջատման հարցում իրավական ու քաղաքական մոտեցումների փոխառնչությունների խնդիրը՝ հաճախ ընդհուպ Գերագույն դատարանը համարելով քաղաքական ինստիտուտ²⁷⁶: Խնդիրն այստեղ հանգում է նրան, թե իշխանության թևերի գործառնության ղեկին առնչվող հարցերը քննության առարկա դարձնելիս որքանով են փոխհամաձայնեցվում քաղաքական նպատակահարմարությունն ու սահմանադրական սկզբունքը: Բոլոր պարագաներում անհնարին է երաշխավորել Սահմանադրության գերակայությունը՝ առանց նպատակահարմարությունն սկզբունքին ենթադասելու: Նույնիսկ փոխհամաձայնեցված նպատակահարմարությունը պետք է բխի սահմանադրական սկզբունքից:

Ուշագրավ են նաև այլ միտումներն արևմտաեվրոպական երկրներում: Օրինակ՝ Ֆինլանդիան 1992-1995 թվականների սահմանադրական բարեփոխումների արդյունքում կիսանախագահական համակարգից անցավ հանրապետական կառավարման խորհրդարանական ձևին: Միևնույն ժամանակ, Իտալիայում երևան են եկել լուրջ մոտեցումներ հակառակ գործընթացի նկատմամբ՝ խորհրդարանականից անցում կիսանախագահական հանրապետության: Նույնաբնույթ փոփոխություն կատարվեց Սլովակիայում 2000 թվականին: Իսկ Վրաստանը 2004 թվականին գերապատվություն տվեց կիսանախագահական կառավարման համակարգին՝ ի հակակշիռ Նախագահականի:

Ակնհայտ է, որ նման միտումները պայմանավորված են ոչ միայն իշխանությունների բաժանման ու հավասարակշռման սկզբունքի տարաբնույթ մեկնաբանությամբ, այլև, ու առավել ևս, տվյալ երկրի պետական իշխանության համակարգի առջև ծառացած խնդիրներով: Սակայն, անկախ նրանից, թե պետական համակարգի ինչ մոդել է ընտրվել՝ նախագահական, կիսանախագահական, պառլամենտական կամ մեկ այլ ձև, միևնույն է՝ ընդհանուր հիմնադրույթն այն է, որ իշխանությունների բաժանումն ու հավասարակշռումը և դրանց ներդաշնակ գործակցության ապահովումն անխուսափելի անհրաժեշտություն են, և այն պետք է իրականացվի **«գործառույթ ինստիտուտ լիազորություն»** եռամիասնության համակարգային ներդաշնակության ապահովման, յուրաքանչյուր սահմանադրական ինստիտուտի համար **գործառույթային, հակակշռող և զսպող** լիազորությունների օպտիմալ հաշվեկշռի ամրագրման, վերջինիս միջոցով՝ դինամիկայում սահմանադրական հավասարակշռության երաշխավորված պաշտպանման, ժողովրդավարության

յան ու իրավունքի գերակայության հիմնարար սկզբունքների անվերապահորեն պահպանման ու սահմանադրորեն ապահովման շրջանակներում: Իրենց հերթին, իշխանությունների սահմանադրորեն հստակ բաժանումը, դինամիկ հավասարակշռումը և վերջինիս երաշխավորված պաշտպանությունը ժողովրդավարության զարգացման ու խորացման կարևորագույն նախադրյալ են: Յուրաքանչյուր երկրի համար այս լուծումներն անկյունաքարային նշանակություն ունեն նաև սահմանադրական օրինականության հաստատման, սահմանադրական լիազորությունների հարցերով վեճերի լուծման ժամանակ:

Բնականաբար, տվյալ հարցում հայեցակարգային մոտեցումները ճշտելու համար չափազանց կարևորվում է նաև տարբեր երկրների սահմանադրական փոփոխությունների միջազգային պրակտիկայի ուսումնասիրությունը: Վերջինս վկայում է, որ քննության առարկա հարցի առնչությամբ առկա են մի շարք կայուն միտումներ.

- առավել հստակեցվում են իշխանության թևերի գործառնության լիազորությունները, դրանք ներդաշնակվում են իշխանության տվյալ ճյուղի գործառնություններին ու ամրապնդվում են այդ լիազորությունների ինքնուրույն տնօրինման երաշխիքները,

- հստակեցվում և ուժեղացվում են հակակշռող ու զսպող լիազորությունները,

- ամրապնդվում են ներսահմանադրական կայունության երաշխիքները,
- իշխանությունների գործակցությունն առավել մեծ չափով է խարսխվում համագործակցության սկզբունքի և դինամիկ հավասարակշռություն ապահովող լուծումների վրա,

- ամրապնդվում է մարդու իրավունքների սահմանադրական երաշխիքների ու իշխանությունների լիազորությունների սահմանադրական հաշվեկշռի խախտումների բացահայտման, գնահատման և վերականգնման իրավական համակարգը,

- ակնհայտ է իշխանության թևերի նորմատիվ-իրավարար գործունեության ոլորտում իրավունքի գերակայության սկզբունքի հիման վրա գործակցության ակտիվացումը:

Այս ընդհանուր միտումների հետ մեկտեղ, ինչպես նշել ենք, կարևորվում են նաև իշխանության թևերի գործառնություններն իրականացնող ինստիտուտների զարգացման, դրանց գործառնության ղեկի հստակեցման և անհրաժեշտ ու բավարար լիազորություններով օժտելու հարցերը:

Ժողովրդավարական զարգացման ուղի բռնած ցանկացած երկրում մերժելին և առավել վտանգավորն այն է, երբ իշխանության տարանջատված թևերը դիտարկվում են ոչ թե որպես իրենց գործառնության լիազորություններն անկախաբար իրականացնող իշխանություն կրող ինստիտուտներ, այլ որպես «գործիքներ»՝ իշխանության «իրական» կրողի ձեռքին, որպես կանոն, ներկայացվում է պետության գլուխը: Տարածված է նաև այն թյուր ըմբռնումը, թե իրական իշխանությունն իրականացնում է գործադիր

²⁷⁵ Տե՛ս SUNSTEIN C., *Changing Constitutional Powers of the American President*, էջ 99:

²⁷⁶ Մասնավորապես տե՛ս ZOLLER E., *Splendeurs et misères du constitutionnalisme*, p. 177; PERETTI T. J., *In Defense of a Political Court*, էջ 73:

բուրգը, իսկ պետական մյուս մարմիններն անհրաժեշտ են որպես միջոց: Անտարակույս է, որ մարդկային հասարակության մեջ նման մոդելներ նույնպես գոյություն են ունեցել և ունեն: Սակայն իրավունքի տեսությունը նման քաղաքական ռեժիմները վաղուց բնութագրել է որպես ոչ իրավական: Որքան էլ ժողովրդավարացման ցանկությունը մեծ լինի, միևնույն է, այնտեղ, ուր երաշխավորված չէ իշխանությունների իրական բաժանում և հավասարակշռում, դրանց լիազորությունների իրականացման անկախության երաշխավորում և հակակշիռների ու զսպումների օգնությամբ հավասարակշռում, անխուսափելի են անձնիշխանության տարաբնույթ դրսևորումները՝ իրենց բացասական լուրջ հետևանքներով:

Սահմանադրականության երաշխավորման կարևոր նախապայմանն է, որ Սահմանադրության ընդունումից հետո նրա նորմերը պետք է.

ա) անարգել ու արդյունավետ կյանքի կոչվեն,

բ) հուսալիորեն պաշտպանված լինեն:

Սահմանադրությունը չպետք է մնա ցանկությունների արձանագրման մակարդակում, այլ պետք է երաշխավորի ու ապահովի դրանում ամրագրված նպատակների ու սկզբունքների իրացումը: Գլխավոր հարցն այն է, թե ինչպես հասնել դրան, ինչպես երաշխավորել, որպեսզի Սահմանադրությունը դառնա ապրող իրողություն՝ արտացոլելով նաև հասարակական զարգացումների հիմնական միտումները: Այս հարցերի պատասխանը մեծապես պայմանավորված է սահմանադրական հիմնական սկզբունքների ու կոնկրետ նորմերի պաշտոնական մեկնաբանման և Սահմանադրության գերակայության հուսալի պաշտպանության մեխանիզմների առկայությամբ: Միջազգային պրակտիկայում ներկայումս հատուկ կարևորվում են Սահմանադրության **անմիջական վերացական ուղղակի պաշտոնական մեկնաբանման և էվոլյուցիոն կոնկրետ մեկնաբանման** սկզբունքները: Դոկտրինալ (գիտական) կամ հայեցական մեկնաբանությունների խնդիրը կարևորելով հանդերձ, չենք կամ հայեցական մեկնաբանությունների խնդիրը կարևորելով հանդերձ, չենք ցանկանում տվյալ պարագայում այն քննարկման առարկա դարձնել՝ նկատի ունենալով, որ այս ոլորտում խորքային տարակարծություններ գրեթե չկան: Ինչ վերաբերում է պաշտոնական մեկնաբանությանը, դրա սկզբունքներին ու ձևերին, ապա վերջիններիս առնչությամբ դեռևս առկա են տարաբնույթ մոտեցումներ և պարզաբանման կարոտ մի շարք հիմնահարցեր:

Ամերիկյան սահմանադրական մշակույթի բնորոշ գծերից է այն, որ մեծ դեր է վերապահվում դատական իշխանությանը Սահմանադրության մեկնաբանման հարցում: Օրինակ՝ Ռոբերտ Ֆ. Նագելի կարծիքով՝ «Իրավաբանների մենաշնորհն է դատարաններին ներկայացնել փաստարկներ և մատուցել հեղինակավոր մեկնաբանություններ: Այդպիսով նրանք հավակնում են ոչ միայն ասելու, թե ի՞նչ է Սահմանադրությունը գործնականում, այլև ինչպես պետք է այն ընկալվի...»²⁷⁷: Նույն հեղինակը, տարանջատելով մեկնաբանվող և չմեկնաբանվող սահմանադրությունները, շեշտում է, որ «Արդյունավետ

իրավական փաստարկը կարող է ներգործուն լինել, այն բացահայտում է երկիմաստություններ, որովհետև [Սահմանադրության] ուշադիր ընթերցմամբ պարզվում է, որ տեքստը նվազ պարզորոշ է, քան թվում է առաջին հայացքից, և այն բովանդակում է անորոշություններ՝ պատմական առումով, որովհետև պատմությունը բարդ և բովանդակալից է: Իրականում իմաստաբանությունը գլխավոր դաշնակիցն է նրանց համար, ովքեր Սահմանադրությունը դիտարկում են որպես «կենդանի փաստաթուղթ», ժամանակակից պայմաններում՝ բավարար ճկուն և օգտակար [...]: Քանի որ Սահմանադրության էության մասին մեր հիմնադրույթը կառուցված է դրա իմաստի փաստարկման վրա, ուստի դրա մեկնաբանությունը թվում է պարտադիր: Սահմանադրության առավել քաջաձանոթ բովանդակությունը՝ պարզապես դատական մեկնաբանությունների շարք է»²⁷⁸:

Սահմանադրական սկզբունքները կարող են նաև երևան գալ իրավակիրառման բնագավառում, երբ դատական մեկնաբանությունները, չապահովելով դրանց առանձնահատուկ նշանակությունը, այնուհանդերձ, պարզապես վավերացնում են կիրառական նախկին պրակտիկայի օրինականությունը: Միաժամանակ, շատ սահմանադրություններ իրենց իմաստն ստանում են կիրառման, այլ ոչ թե՝ մեկնաբանման արդյունքում: Սահմանադրական համակարգում առավել կարևոր սահմանադրական դրույթները բովանդակություն են ձեռք բերում առավելապես երկարաժամկետ կիրառման ընթացքում՝ դառնալով սահմանադրական մշակույթի կայուն բնութագրիչներ:

Ցանկանում ենք հատուկ շեշտել, որ սահմանադրական մշակույթը՝ թե՛ հայ իրականության մեջ և թե՛ միջազգային պրակտիկայում, տրամաբանական զարգացում ապրելով հանդերձ, իր հիմքում ունեցել է մի շարք կայուն բնութագրիչներ՝ հասարակական համաձայնություն ու համերաշխություն, իրավունքով իշխանության սահմանափակում, «մարդու բնությանը ներդաշն, ըստ մեր բանական հոգու հաճության» օրենքների առկայություն, դրանց «անշեղ հավատարմություն», տարանջատված ու հակակշռված իշխանությունների առկայություն, մեր կյանքը «օրենքով ու ազատությամբ զսպելու» կարողություն: Այս արժեքներն են դուրս բերում առաջադիմության ու զարգացման մայրուղի: Անհասկացությունները, «հակառակությունները», «շնաբարո» վարքը, «ամբարիշտությունը», «իշխանավորի կամքն օրենքից վեր դասելը», «տգիտությամբ չարափառության հաստատումը», «միաբանության մեջ ճեղքվածքը» և չարի ու «մարդու բնությանը» անհարիր բազում այլ դրսևորումներ՝ ուղիղ ճանապարհ են դեպի անխուսափելի կորուստ ու հետադիմություն: Ցավոք, մեր պատմությունը դրանց մասին նույնպես բազում վկայություններ է թողել:

Անհրաժեշտ ենք համարում նշել նաև, որ սահմանադրությունները հաճախ գրվում և փոփոխվում են այնպիսի իրավիճակներում, երբ հասարակության առջև ծառացել են բարդ ու հրատապ լուծում պահանջող խնդիրներ: Նման իրավիճակները թելադրում են առավել զգուշավոր ու պատաս-

²⁷⁸ Անդ, էջ 7-8:

խանատու մոտեցում սահմանադրական մշակույթի հիմնական որակներին: Ընթացիկ խնդիրներին գերապատվություն տալը, դրանց շուրջ ձևավորվող քաղաքական փոխհամաձայնությունները հաճախ լուրջ վտանգներ են ստեղծում ապագայի և, ընդհանրապես, երկրի սահմանադրական կարգի կայունության համար: Միանգամայն արդարացի է հայտնի սահմանադրագետ Հերման Շվարցի մտահոգությունն առ այն, որ ընթացիկ խնդիրներին սահմանադրական փոփոխություններով արագ լուծում տալը համարժեք լուծում կարող է չլինել մեծ հեռանկարի համար²⁷⁹: Քաղաքական իրողություններն իրենց կնիքն են դնում իրավական սկզբունքների բովանդակության ընկալման ու դրսևորման ձևերի վրա: Հիմնականում քաղաքական իրողություններով են պայմանավորված երկրում կառավարման ձևի ընտրությունը, իշխանությունների սահմանադրական հաշվեկշիռը, հակակշիռների ու զսպումների գործադրման պրակտիկան, իրավական հարթությունում կոնֆլիկտների հաղթահարման ներսահմանադրական երաշխիքները, քաղաքական և իրավական իրողությունների դինամիկ ներդաշնակման հնարավորությունները և այլն: Հետհամայնավարական երկրներին բնորոշ էր այն, որ նոր սահմանադրությունների ընդունման փուլերում առկա էին թե՛ ռևանշի ձգտող ծախ ընդդիմությունը և թե՛ հեղափոխական լիբերալիզմը: Դրանց փոխազդեցությունը ձևավորեց իրավական լուծումների քաղաքական փոխհամաձայնության որոշ միջավայր: Գրեթե բոլոր այդ երկրներում աստիճանաբար ոչ միայն թուլացավ ծախ ծայրահեղականությունը, այլև լիբերալ ռոմանտիզմն իր տեղը զիջեց չափավոր իրատեսությանը: Էապես խախտվեց քաղաքական ներազդեցությունների հաշվեկշիռը: Սահմանադրական լուծումների, նոր փոփոխությունների նկատմամբ աստիճանաբար գերակայեց գործող իշխանության վարչաքաղաքական ներազդեցությունը, որը վտանգավոր է այն չափով, որ չափով սահմանադրական լուծումները հարմարեցնում է ընթացիկ քաղաքական խնդիրների լուծմանը՝ այն չդարձնելով ընդհանուր մոտեցումների շուրջ հասարակական համաձայնության արդյունք:

Սահմանադրական բարեփոխումները պետք է դառնան հասարակական համաձայնության կայացման, քաղաքական ճգնաժամերի հաղթահարման միջոց, այլ ոչ թե՛ «հակառակությունների» զոհը: Բազմաթիվ երկրների փորձի ուսումնասիրությունը վկայում է, որ նման ճգնաժամերի հիմնական բնութագրիչներն են՝ քաղաքական իշխանության նկատմամբ ժողովրդի վստահության անկումը, կոռուպցիայի ծավալումն ու համակարգային ընդգրկումը (այդ թվում՝ քաղաքական կոռուպցիայի առկայությունը), քաղաքական, վարչական ու տնտեսական ուժի կենտրոնացումն ու միատեղումը, կորպորատիվ-կլանային կառավարման արմատավորումը պետական իշխանության համակարգում, հասարակական հարաբերությունների ոլորտում ստվերայինության բարձր մակարդակը և այլն: Այս երևույթների բացասական միտվածության խորացումն ի չիք է դարձնում սահմանադրական ժողովրդավարության հաս-

տատման անընդհատության երաշխավորումը, որն ամենամեծ վտանգն է անցումային երկրների համար:

Սահմանադրական իրավունքի միջազգային ընկերակցության կողմից կազմակերպված վերջին տարիների քննարկումները վկայում են, որ գնալով ավելի մեծ կարևորություն է տրվում սահմանադրությունների ընդունման ու փոփոխության կարգին: Հիմնական միտումն այն է, որ այդ գործընթացը հեռու պահվի ընթացիկ քաղաքական ներազդեցություններից ու քաղաքական շահարկումներից: Այդ նպատակով գերապատվությունը տրվում է Սահմանադիր ժողովի ինստիտուտի հիմնադրմանը, որը երկրի կայունության երաշխավորման հարցում կարևոր գրավական է: Այդ մասին են վկայում բազմաթիվ երկրների փորձը, ինչպես նաև՝ սահմանադրական մշակույթի ձևավորման մեր պատմությունը: Նման ինստիտուտն ավելի է կարևորվում երկրում քաղաքական համակարգի անկատարության, իրավամտաժողության ու իրավական մշակույթի ցածր մակարդակի, քաղաքական ու հասարակական փոխհամաձայնությամբ ազգային ու պետական առաջնահերթությունների հստակեցման ու ապահովման անհրաժեշտության պայմաններում: Կարծում ենք, որ Հայաստանի Հանրապետությունում նույնպես Սահմանադիր ժողովի հիմնումը բազում խնդիրների արդյունավետ լուծում կերաշխավորի ու մեծապես կնպաստի երկրի կայուն զարգացմանը:

Սահմանադրական ճարտարապետությունն ունի իր տրամաբանությունը, սկզբունքներն ու սահմանները: Սահմանադրությունների ընդունման կամ դրանցում փոփոխություններ կատարելու **հիմնական խնդիրն** իրավունքի գերակայության երաշխավորումն է: Իր հերթին, մարդու իրավունքների ու հիմնարար ազատությունների ապահովման սահմանադրական հստակ երաշխիքների առկայությունն է Սահմանադրության կենսունակության գնահատման թիվ մեկ չափանիշը: Այս չափանիշը ելակետային է ու մնայուն: Յուրաքանչյուր քայլ, որն ուղղված է սահմանադրական փոփոխությունների ճանապարհով ինչ-ինչ քաղաքական խնդիրների լուծմանը, սակայն չի բխում իրավունքի գերակայության երաշխավորման սկզբունքից, չի կարող սահմանադրական լինել և կհակասի իրավական ժողովրդավարության արժեքներին: **Միջազգային հանրային իրավունքի կարևորագույն սկզբունքներից է այն, որ անթույլատրելի է սահմանադրական ցանկացած փոփոխություն, որը թուլացնում է մարդու իրավունքների պաշտպանությունը կամ այդ իրավունքների ու ազատությունների իրացման երաշխիքները:** Ինչպես պատկերավոր ընդգծեց Եվրախորհրդի Վենետիկի հանձնաժողովի նախագահը՝ Հանձնաժողովի 2004 թ. դեկտեմբերի 61-րդ լիազումար նիստում, «առաջադիմության ճանապարհին ընտրողի դրոշին պետք է գրված լինի. **իրավունքի գերակայություն և ժողովրդավարություն**»:

Սահմանադրական փոփոխությունների **երկրորդ խնդիրն** իշխանությունների գործունակության ու արդյունավետ աշխատանքի երաշխավորումն է: Դա հնարավոր է, բացառապես, իշխանությունների տարանջատման

²⁷⁹ ШВАРЦ Г., Основные элементы конституции.

սկզբունքի հետևողական իրացման, դրանց լիազորությունների հավասարակշռման, հակակշիռների ու զսպումների գործուն համակարգի արմատավորման ճանապարհով միայն: Այս ուղղությամբ կատարվող յուրաքանչյուր փոփոխություն պետք է տա հետևյալ հարցերի հստակ պատասխանը.

1. Խնչ փոփոխություն է կատարվում իշխանության թևերի գործառնության լիազորություններում, և դրանք որքանով կարող են խախտել դինամիկ հավասարակշռությունն ու վստահել իշխանության այս կամ այն թևի գործառնությանն անկախությանը,

2. Ինչպե՞ս ապահովել **գործառնություն - ինստիտուտ - լիազորություն** շղթայի համակարգային ներդաշնակությունը,

3. որքանով են գործառնության լիազորությունների փոփոխությունները հավասարակշռված հակակշռող լիազորություններով,

4. որքանով են զսպող լիազորություններն ամբողջական ու հուսալի՝ գործառնությանն ու հակակշռող լիազորությունների նոր հաշվեկշռի պայմաններում:

Այս պատասխաններով են որոշվում իշխանության համակարգի բարեփոխումներին ուղղված սահմանադրական յուրաքանչյուր փոփոխության հիմնավորվածությունն ու արդյունավետությունը: Իշխանությունների տարանջատման սահմանադրական սկզբունքի բուն էությունը դրանց զսպումն ու սահմանափակումն է՝ հոգուտ իրավունքի: Հետևաբար, նշված հարցերի պատասխանով է որոշվում նաև, թե որքանով է երաշխավորվում իրավունքի գերակայությունը: Իր հերթին, առանց սահմանադրական սկզբունքների ու նորմերի հուսալի պաշտպանության սահմանադրական կարգը գրկված կլինի ներքին ինքնապաշտպանության հուսալի համակարգից:

Սահմանադրական բարեփոխումների **երրորդ կարևոր խնդիրն** այն է, որ երաշխավորվի հասարակական հնարավոր լայն համաձայնություն սահմանադրական լուծումների շուրջ, միաժամանակ նվազագույնի հասցվեն ու բացառվեն ներսահմանադրական բացերն ու անհամապատասխանությունները, հաղթահարվեն փակուղային վիճակները, ամրապնդվի ներսահմանադրական կայունությունը, ստեղծվեն Սահմանադրության գերակայության երաշխավորման ու սահմանադրական ժողովրդավարության հաստատման հիմնարար նախադրյալներ: Մասնագետների կողմից հաճախ է վկայակոչվում ամերիկյան սահմանադրականության հիմնական առանձնահատկությունը, համաձայն որի՝ դրան բնորոշ են կայունությունը՝ սկզբունքային հիմունքների առումով, և ճկունությունը՝ դրանց գործնական դրսևորումների մեջ ու ժամանակի պահանջներին համապատասխան²⁸⁰: Սա ոչ միայն բնորոշ է ամերիկյան սահմանադրական պրակտիկային, այլև համարվում է սահմանադրական մշակույթի կարևորագույն որակ՝ միջազգային առումով: Ուստի սահմանադրական փոփոխությունները պետք է ներսահմանադրական կայունության այնպիսի երաշխիքներ ստեղծեն, երբ **սահմանադրական հիմնա-**

²⁸⁰ Մասնավորապես տես АЛЕБАСТРОВА И. А., Основы американского конституционализма, էջ 4:

կան սկզբունքների կայուն ու անշեղ պահպանումը զուգորդվում է սահմանադրական ժողովրդավարության դինամիկ զարգացման ու Սահմանադրության գերակայության շարունակական ապահովման հետ: Այս որակներն արդի սահմանադրական մշակույթի հիմնական բնութագրիչներն են և անկյունաքարային նշանակություն ունեն իրավական պետության համար:

Այդ որակների ապահովմանն ուղղված մոտեցումներով են գնահատվում նաև երկրում սահմանադրական մշակույթի իմաստավորված ընկալման բնույթն ու աստիճանը, սահմանադրականության հաստատման գործում դրսևորվող սկզբունքայնությունը, հասարակական համաձայնության միջավայրի կարևորումը, պետության ու ժողովրդի ապագայի հանդեպ ունեցած պատասխանատվությունը:

Սահմանադրական յուրաքանչյուր փոփոխության հիմքում հստակ հայեցակարգ պետք է դրված լինի: Առաջին հերթին պատճառաբանված պետք է լինի փոփոխությունը՝ ինչո՞ւ, դրանով ինչ խնդիր է լուծվում: Պատասխան պետք է տրվի այն հարցին, թե որո՞նք են արժեհամակարգային մոտեցումները, որքանով է փոփոխությունը երաշխավորում Սահմանադրության հիմնարար սկզբունքների առավել ամբողջական ու հետևողական իրացումը: Ամեն մի լրացում ու փոփոխություն կատարելուց առաջ պետք է պարզել, թե տվյալ խնդիրն ինչպե՞ս է լուծվել միջազգային սահմանադրական պրակտիկայում, ինչպիսիք են միջազգային իրավական մոտեցումները, ինչպիսիք է միջազգային արդարադատական նախադեպը, մասնավորապես՝ Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի իրավական դիրքորոշումը: Ամեն մի կոնկրետ փոփոխություն, որն առնչվում է իշխանության մարմինների լիազորություններին ու դրանց գործառնությանն դինամիկ հավասարակշռմանը, պետք է գնահատվի հնարավոր հետևանքների տեսանկյունից, պարզվեն սահմանադրական երեք կարևոր սկզբունքների՝ իրավունքի գերակայության, ժողովրդաիշխանության և իշխանությունների բաժանման ու հավասարակշռման հետևողական իրացումն ապահովելու նոր հնարավորությունները:

Սահմանադրությունը պետք է ներառի քաղաքացիական հասարակության խորքային, մնայուն արժեքների ողջ համակարգը և երաշխավորի դրանց կայուն ու հուսալի պաշտպանությունը²⁸¹: Սահմանադրական փոփոխությունները պետք է լինեն դժվարին ու խստիվ հիմնավորված: Սահմանադրական ներքին պետք է լինեն դժվարին ու խստիվ հիմնավորված: Սահմանադրական կայունությունը երկրի կայունության գլխավոր երաշխիքն է: Մյուս կողմից, Սահմանադրությունը չի կարող լինել քարացած, չարձագանքել հասարակա-Սահմանադրությունը չի կարող լինել քարացած, չարձագանքել հասարակա-

²⁸¹ Տեղին է հիշատակել Վ. Ա. Չեովերինին այն շեշտադրումը, որ «... հարաբերությունների համակարգը, որը բնորոշվում է իբրև «քաղաքացիական հասարակություն», ենթադրում է պարզապես միայն զարգացած պետականության այնպիսի իրավիճակ, որում ընդունվում է մարդու իրավունքների գերակայությունը» (տես Феноменология государства, էջ 20):

կան և գիտական (դոկտրինայ) մեկնաբանությունների կողքին առավել կարևորվում է Սահմանադրության պաշտոնական մեկնաբանման ինստիտուտը: Վերջինս հնարավորություն է տալիս Հիմնական օրենքին հաղորդել առավել մեծ ճկունություն, հասարակական դինամիզմ, էապես նվազեցնել դրանում փոփոխություններ կատարելու գայթակղությունը: ԱՄՆ սահմանադրագետների կարծիքով՝ այս երկրի Սահմանադրության կենսունակությունը մեծապես պայմանավորված է նրանով, որ Գերագույն դատարանը մոտ 215 տարիների ընթացքում շուրջ 540 հատոր կազմող իր որոշումներում ներկայացված իրավական դիրքորոշումների ու մեկնաբանությունների միջոցով շարունակաբար թարմ լիցք է հաղորդել Հիմնական օրենքին: Կցանկանայինք ամբողջությամբ մեջբերել պրոֆ. Դիկ Հովարդի եզրահանգումն այն մասին, որ «Տարբեր մեթոդներ են կիրառվել, որպեսզի ապահովվի սահմանադրական դրույթների կատարումը: Դրանց թվում են թե՛ ժողովրդի կամքը, թե՛ իշխանությունների բաժանումն ու հավասարակշռումը, թե՛ օրենսդրությունը: Սակայն ներկա աշխարհում սահմանադրություններն ավելի շատ են անդրադառնում դատական հսկողությանը՝ որպես սահմանադրական նորմերի պաշտպանության բացառիկ միջոցի: Գաղափարները՝ շարադրված ԱՄՆ Գերագույն դատարանի նախագահ Ջոն Մարշալի կողմից «Մերբերին ընդդեմ Մեդիսոնի» դատական գործի առնչությամբ, դարձան սահմանադրականության տարրեր աշխարհի տարբեր մասերում: **Լիովին կարելի է հաստատել, որ դա հանդիսացավ ամերիկյան ամենամեծ ներդրումը սահմանադրականության մեջ**»²⁸² (ընդգծումը մերն է- Գ.Հ.):

Ամերիկյան սահմանադրական միտքը միաբերված է հավաստում է, որ Սահմանադրության արդարադատական մեկնաբանման հնարավորությունն է Հիմնական օրենքին հաղորդում դինամիկ կայունություն ու չթուլացող գործունակություն: Այս հանգամանքի թերագնահատումը վկայում է սահմանադրական ժողովրդավարության սկզբունքների անտեսման կամ սահմանադրական ոչ բավարար գրագիտության մասին: Տեղին է ընդգծել Եվրախորհրդի Վենետիկի հանձնաժողովի 2004 թ. դեկտեմբերի 34-ի 61-րդ լիազումար նիստում Ճապոնիայի և Մեքսիկայի ներկայացուցիչների ելույթներից այն ընդհանրականը, որ երկու երկրներն էլ սահմանադրական բարեփոխումների լուրջ գործընթաց են ձեռնարկել՝ գլխավոր նպատակներից մեկը համարելով սահմանադրական դատարանների ստեղծումը (ի դեպ, նման քայլեր են ձեռնարկվում նաև Էստոնիայում): Գլխավոր հիմնավորումներից են լիազորությունների հարցերով սահմանադրական վեճերի լուծման և Սահմանադրության մեկնաբանման խնդիրների կարևորությունը և դրանց համար անհրաժեշտ նախադրյալների ստեղծումը:

Վերջին տասնամյակների եվրոպական զարգացումները նույնպես վկայում են, որ սահմանադրությունների մեկնաբանման հարցում բացառիկ կա-

²⁸² ХОВАРД Д., *К конституционной демократии во всем мире*; // Конституционное правосудие, 2004, N3, էջ 27-28:

րևորվում է սահմանադրական դատարանների դերը, որոնց իրավական դիրքորոշումները մայրցամաքային իրավական համակարգում սահմանադրական իրավունքի կարևորագույն աղբյուր են դառնում: Այս թեմային նվիրված բազմաթիվ միջազգային քննարկումների մեջ կցանկանայինք առանձնացնել 2004 թ. փետրվարին Մոսկվայում հրավիրված միջազգային խորհրդաժողովը²⁸³: Նպատակ ունենալով բացահայտել սահմանադրական դատարանների դերը Սահմանադրության կայունության ու զարգացման գործում, խորհրդաժողովի մասնակիցները հատուկ կարևորեցին Սահմանադրության վերացական ու կոնկրետ-անուղղակի մեկնաբանությունների բացառիկ դերն իրավական պետության կայացման ու զարգացման գործում: Շեշտվեց նաև, որ աշխարհում գործող շուրջ 110 սահմանադրական դատարաններից առավել արդյունավետ սահմանադրական վերահսկողություն են իրականացնում այն ինստիտուտները, որոնք լայն իրավասություններ ունեն Սահմանադրության պաշտոնական մեկնաբանման ճանապարհով երաշխավորելու սահմանադրականության կայունությունը: Ի դեպ, եթե Սահմանադրության անուղղակի մեկնաբանության իրավասություն ունեն, առանց բացառության, բոլոր սահմանադրական դատարանները, ապա վերացական մեկնաբանության իրավասություն է վերապահված շուրջ 30 երկրների սահմանադրական դատարաններին:

Սահմանադրության պաշտոնական մեկնաբանման հարցը մի շարք նորանկախ երկրներում այնքան է կարևորվում, որ ընդհուպ ամեն մի առանձին պատգամավորի իրավունք է վերապահվում այդ հարցով դիմել սահմանադրական դատարան: Տիպական է հատկապես Մոլդովայի փորձը: Օրինակ՝ թեկուզ այս երկրի Սահմանադրական դատարանի 2004 թ. ապրիլի 2-ի որոշման ուսումնասիրությունը վկայում է, թե ինչպես մեկ պատգամավորի դիմումի հիման վրա քննության է առնվում Սահմանադրության 116-րդ հոդվածի 3-րդ մասի մեկնաբանման հարցը և լուծում է տրվում մի խնդրի, որը կարող էր բազմապիսի շահարկումների առարկա դառնալ: Մենք այստեղ կարևորում ենք ոչ այնքան կոնկրետ խնդիրը, որքան նման խնդիրների իրավական լուծման հնարավորությունը: Տվյալ պարագայում էական են նաև խորհրդարանի հեղինակությունը և վերահսկիչ դերը, հասարակության մեջ բացասական հասարակական էներգիայի կուտակումներ թույլ չտալը, սահմանադրական արդարադատության գործունակությունը և այլն: Միանգամայն իրավացի է Բ. Ա. Օսիպյանը՝ նշելով, որ «...նույնիսկ «ամենակոշտ» սահմանադրությունը պետք է ներառի գործնական հնարավորություն պարբերաբար իրականացնելու օրենսդրական բարեփոխումներ՝ խուսափելու համար տարաբնույթ սոցիալական ցնցումներից»²⁸⁴:

Իրավական պետության գնահատման կարևոր չափանիշներից մեկն ստվերային կառավարման աստիճանն է: Խնդիրն այն է, թե իրական իշխա-

²⁸³ Խորհրդաժողովի նյութերը հրապարակվել են «Конституционное правосудие» միջազգային հանդեսում (2004 թ., N 2):

²⁸⁴ ОСИПЯН Б. А., *Идея саморазвивающейся правовой системы*, стр. 73.

նությունը որքանով է գտնվում սահմանադրական ինստիտուտների ձեռքին և որքանով է դա կրում ձևական բնույթ, իսկ իրական իշխանությունը հայտնվում է ստվերային ինստիտուտների ու անհատների ձեռքին: Այս իրողության ծավալումը կարող է ուղիղ համեմատական կապի մեջ գտնվել դատական իշխանության անկախության ու գործունակության աստիճանի հետ, և որի երաշխավորմամբ է միայն հնարավոր դրանք կանխել:

14.6.4. Սահմանադրականության երաշխիքներն անգլո-ամերիկյան և մայրցամաքային իրավական համակարգերում

Միջազգային սահմանադրական միտքը վերջին տարիներին ակտիվացրել է ուշադրությունն ամերիկյան և եվրոպական սահմանադրականության առանձնահատկությունների բացահայտման հարցերին: Դա պայմանավորված է մի շարք գործոններով, որոնց թվում կարելի է առանձնացնել գլոբալացման ընդհանուր միտումները, միջազգային իրավունքի դերի ու ներազդեցության ակտիվացումը, ներեվրոպական ինտեգրման գործընթացները, մայրցամաքային և անգլոսաքսոնական իրավական համակարգերի մերձեցման նոր դրսևորումները, ազատական իրավական արժեքների, մարդու իրավունքների ու հիմնարար ազատությունների, նրա արժանապատվության, իրավունքի գերակայության հիմնարար սկզբունքի նկատմամբ ձևավորվող միասնական մոտեցումները և այլն:

Տարիներ շարունակ ձևավորվել էր այն մտայնությունը, որ եվրոպական սահմանադրականությունը ներեվրոպական երևույթ է և պայմանավորված է եվրոպական արժեհամակարգային զարգացման օրինաչափություններով²⁸⁵: Մեր կարծիքով, դա անցած փուլ է, քանի որ մի շարք նոր գործոններ վկայում են նաև զուտ եվրոպական համարվող արժեքների համաշխարհայնացման ակտիվ միտումների մասին: Բերենք երկու բնորոշ օրինակ: Առաջինը վերաբերում է սահմանադրական արդարադատության ոլորտին: Վերջին հարյուր տարիների ընթացքում մայրցամաքային իրավական համակարգում ծնված և առավելապես դրան բնորոշ սահմանադրական դատարաններ ստեղծվեցին բոլոր մայրցամաքներում՝ ավելի քան աշխարհի 110 երկրներում՝ դառնալով ժողովրդավարական իրավական համակարգերի էական բաղադրատարրը: Այս երևույթը նոր որակ արձանագրեց 2009 թվականի հունվարին, երբ Հա-րավ-աֆրիկյան Հանրապետության Կեյպտաուն քաղաքում հրավիրվեց սահմանադրական արդարադատության մարմինների առաջին համաշխարհային կոնգրեսը, որին մասնակցեցին 93 երկրների սահմանադրական արդարադատության մասնագիտացված մարմիններ, իսկ նույն թվականի ապրիլից առաջին պաշտոնական քննարկումներն սկսվեցին սահմանադրական դատարանների համաշխարհային ընկերակցություն ստեղծելու ուղղությամբ,

²⁸⁵ Collection Science and technique of democracy, p. 5.

ինչը կյանքի կոչվեց 2011 թվականին, իսկ 2014 թվականի սեպտեմբերին Սեուլում գումարվեց թվով երրորդ կոնգրեսը, որին մասնակցեցին 114 երկրներ ու միջազգային կազմակերպություններ²⁸⁶: 2018 թվականին արձանագրվեց, որ համաշխարհային այս կազմակերպությանը պաշտոնապես անդամակցում են 114 երկրների սահմանադրական ու համարժեք դատարաններ:

Երկրորդ կարևոր իրողությունը Եվրախորհրդի Վենետիկի հանձնաժողովի կազմի ու գործունեության էվոլյուցիան է վերջին տարիներին: Ստեղծվելով 1990 թվականին՝ որպես Եվրախորհրդի իրավական-փորձագիտական մարմին, այս հանձնաժողովը զբաղվում էր բացառապես եվրոպական՝ հատկապես նորանկախ, երկրներում ժողովրդավարական զարգացումների հիմնահարցերով: Աստիճանաբար հանձնաժողովի համար առանցքային դարձան սահմանադրականության հիմնախնդիրներն՝ ընդհանրապես: Դրան զուգընթաց, հանձնաժողովի անդամներ դարձան Աֆրիկայի, Ասիայի, Լատինական Ամերիկայի մի շարք երկրների սահմանադրական դատարաններ՝ ընդհանուր առմամբ ներառելով 60 երկրներ: Փոխվեց նաև քննարկվող հարցերի ու կազմակերպվող միջազգային խորհրդաժողովների աշխարհագրությունը:

Ակնհայտ է, որ եվրոպական սահմանադրական մշակույթը, սահմանադրական հիմնարար արժեքները, սահմանադրականության ապահովման երաշխիքները դադարել են զուտ ներեվրոպական երևույթ լինելուց ու իրական և գործուն ազդեցություն ունեն սահմանադրականության զարգացման միջազգային գործընթացների վրա:

Ամերիկյան և եվրոպական սահմանադրականության որոշակի առանձնահատկություններ պայմանավորված են այն պատմական ու սոցիալական միջավայրերի տարբերությամբ, որոնց պայմաններում տեղի ունեցան սահմանադրական զարգացումները: Շատ է գրվել ԱՄՆ Սահմանադրության մշակման, դրան նախորդող ու հաջորդող իրադարձությունների, ֆեդերալիստների ու նրանց հակառակորդների բանավեճերի, իրավունքների Բիլլի ու սահմանադրական հետագա փոփոխությունների, սահմանադրական զարգացումների գործում Գերագույն դատարանի կատարած դերի և այլնի մասին: Շատ բնութագրական է Զոն Միչմի դատողությունն առ այն, որ եթե այլ երկրների ժողովուրդների համար հիմնական միավորիչ նշանակությունը կրոնինն է, ապա ամերիկյան ժողովրդի համար հիմնական միավորիչը Սահմանադրությունն է²⁸⁷: **Սահմանադրությունն էր, որ ձևավորեց ամերիկյան ժողովուրդը՝ բազմազգ հիմքի ու պետականության ընդհանուր սկզբունքների շուրջ:**

Եվրոպական երկրներում իրողությունն այլ է: **Այստեղ հասարակություններին միավորող առաջին որակն ազգային ինքնությունն է, պատմական հիշողությունն ու հոգևոր արժեքների ընդհանրությունը: Եթե եվրոպայում մենք գործ ունենք ազգակենտրոն սոցիալական հանրության հետ, ապա**

²⁸⁶ Ինձ համար մեծ պատիվ է եղել 2014-2015 թվականներին լինել միջազգային այս հեղինակավոր կազմակերպության բյուրոյի նախագահը:

²⁸⁷ MEACHAM J., *The End of Christian America*, pp.10-14.

Ամերիկայում այն անձնակենտրոն է, ընդհուպ՝ մեկուսի անհատների մի հանրություն, որոնց միավորողը հանրային-պետական գոյակցությունն է: Բնականաբար, այս սոցիալական հենքի վրա սահմանադրականության զարգացումները նույնպես համարժեք որակ են ստացել:

Պատմական իրողություններն իրենց կնիքն են դրել նաև եվրոպական տարբեր երկրների սահմանադրական զարգացումների վրա: Մենք կփորձենք քննարկման առանցքը դարձնել մի շարք նոր իրողություններ, որոնք առավել հրատապ են գլոբալ իրավական զարգացումների ընդհանուր միտումների շրջանակներում:

ԱՄՆ-ի և եվրոպական առանձին երկրների համար Սահմանադրությունը դարձավ հասարակական արժեհամակարգային զարգացումների՝ հոգևոր, սոցիալական, տնտեսական, քաղաքական, իրավական տեսական էվոլյուցիայի հանրագումարը: Արևելյան եվրոպայի ու նախկին համայնավարական տարածքի մեծաթիվ երկրներ ստիպված էին ընտրել մոդելային սահմանադրականության հաստատման ուղին, երբ միջազգային փորձի հաշվառմամբ ընտրվեց Սահմանադրության համապատասխան մոդել, որն աստիճանաբար կյանքի կոչվելով՝ պետք է դառնար հանրության իմաստավորված սեփականությունը: Դա, իր հերթին, պահանջում էր առանձնահատուկ մոտեցում ու տեսական ջանքեր սահմանադրականության հաստատման համար:

Եվրոպական սահմանադրականության ձևավորման ու զարգացման գործում լուրջ ներդրում բերեց Գերմանիայի Դաշնության Հիմնական օրենքը, որն **առաջին հերթին աչքի է ընկնում կուռ արժեքանական հենքով ու սահմանադրաիրավական հարաբերությունների համակարգային կանոնակարգման ամբողջականությամբ:** Այն իր բնույթով ոչ թե, այսպես կոչված, «մոդելային» Սահմանադրություն է, ինչը բնորոշ է վերջին տասնամյակներում միջազգային սահմանադրական զարգացումներին և կառուցվում է սահմանադրական արժեքների ներմուծման ու փոխպատվաստման / տրանսպլանտացիայի/ վրա, այլ **պատմական զարգացումների տրամաբանական հանրագումար է, հասարակական համաձայնություն է ժամանակի քննությունը բռնած, ապրված, կենսագոյի իմաստավորված կանոն դարձած արժեքների շուրջ:**

Այն նաև եվրոպական սահմանադրականության արժեքանական առանձնահատկությունների խտացված արտահայտությունն է:

Գերմանական արդի սահմանադրականությունը խարսխված է պետության և իրավունքի մասին գերմանական տեսափիլիսոփայական հարուստ ժառանգության վրա: Միաժամանակ, ունենալով նաև եվրոպական առաջավոր սահմանադրական մտքի ազդեցությունները, հետնապուլետնյան շրջանի գերմանական սահմանադրական զարգացումներին (հատկապես՝ 1815 թ. հունիսի 8-ի՝ Գերմանական միության ստեղծման մասին ակտի ստորագրումից հետո) բնորոշ են դառնում ազատական-ժողովրդավարական որակները, որոնք

հիմք դրեցին սահմանադրականության հետագա զարգացումների համար²⁸⁸:

Գերմանական սահմանադրականության հիմքը մարդու արժանապատվությունը, նրա իրավունքներն ու ազատություններն են, իրավունքի գերակայության երաշխավորումը և ազատական-իրավական հարաբերությունների հենքի վրա իրավական պետության կայացումը: Ազատական սահմանադրականության հիմնական հատկանիշը հենց այն է, որ անհատն իր իրավունքներով ու ազատություններով, իր բանական ինքնադրսևորման նախադրյալներով դառնում է բոլոր սոցիալական ու քաղաքական երևույթների չափորոշիչը²⁸⁹:

Հաճախ գերմանական սահմանադրականությունը բնորոշվում է որպես ռադիկալ ազատական²⁹⁰: Հիմնավորումն այն է, որ գերակայությունը տրվում է ոչ թե պետության դեմ, այլ՝ մարդու իրավունքներին ու ազատություններին: Սակայն սա խոր արժեհամակարգային կողմնորոշում է, որը դարձավ ոչ միայն արդի եվրոպական սահմանադրականության զարգացման առանցքը, այլև՝ ողջ եվրոպական իրավունքի բնորոշ առանձնահատկությունը:

Այսուհանդերձ, գերմանական սահմանադրականությունը հանդես չեկավ մեկուսի, այլ կարողացավ ներառել Արևմտուտքի իրավական մտքի առաջադեմ ողջ ընդհանրացումները՝ պահպանելով իր ինքնատիպությունը: Դա վերաբերում է, առաջին հերթին, սահմանադրական ելակետային սկզբունքներին:

Եթե շատ երկրներում մարդու իրավունքներն ի սկզբանե սահմանադրական ամրագրման առարկա չդարձան, այլ կանոնակարգվեցին հետագա օրենքների (բիլլերի) միջոցով, ապա Գերմանիայում գործ ունենք բոլորովին այլ որակի հետ՝ մարդու իրավունքներին նվիրվեց Հիմնական օրենքի առաջին իսկ բաժինը: Սա միայն խորհրդանշական ու կառուցվածքային հնարք չէ, այլ արժեհամակարգային լուրջ կողմնորոշում է:

Գերմանիայի Դաշնության Հիմնական օրենքի առաջին հոդվածի 1-ին կետն ամրագրում է, որ մարդու արժանապատվությունն անձեռնմխելի է: Դրա պաշտպանումը և հարգումն ամեն մի պետական իշխանության պարտականությունն է: Նույն հոդվածի 2-րդ կետով սահմանվում է, որ գերմանական ժողովուրդն ընդունում է մարդու **անձեռնմխելի** ու **անօտարելի** իրավունքները՝ որպես ամեն մի մարդկային հանրության, խաղաղության և աշխարհում արդարության հիմք: 3-րդ կետն ամբողջականացնում է հայեցակարգային մոտեցումը՝ ամրագրելով, որ ներկայացվող հիմնական իրավունքները **պարտադիր են օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանությունների համար՝ որպես անմիջականորեն գործող իրավունք:**

Առաջին անգամ Գերմանիայի Հիմնական օրենքում ամրագրված՝ **իրավունքով իշխանության սահմանափակման իրավական պետության** հիմնարար սկզբունքը դարձավ եվրոպական սահմանադրականության անկյունաքարը:

²⁸⁸ Տե՛ս БАЕВ В. Г., *Европейский конституционализм*, էջ 113-124.

²⁸⁹ РОЗЕНФЕЛЬД М.Л.ШАЙО А., *Распространение либерального конституционализма*, стр. 103.

²⁹⁰ Տե՛ս *Теория конституционализма и философия государства в ФРГ*, стр. 41.

Գերմանական սահմանադրականության ելակետը դարձան իրավափիլիսոփայական մտքի կողմից ընդհանրացված հետևյալ անառարկելի ճշմարտությունները.

- մարդը, որպես սոցիալական երևույթ, հասարակական հարաբերությունների մեջ է մտնում իր բնական ու անօտարելի իրավունքներով,

- պետությունը պարտավոր է մարդու իրավունքները ճանաչել որպես բարձրագույն և անօտարելի արժեք, որպես սահմանադրորեն ամրագրված անմիջական գործող իրավունք,

- ամեն մի օրենք բխում է այդ իրավունքներից, պաշտպանում է այդ իրավունքները, դրանք սահմանափակում է միայն ու միայն այն չափով, որչափով դա անհրաժեշտ է այլոց իրավունքների ճանաչման ու երաշխավորման, հասարակական ներդաշնակ համակեցության համար,

- մարդու բնական իրավունքներն են ընկած ժողովրդի և պետության կողմից իշխանության իրականացման հիմքում: Իրավունքով է իշխանությունը սահմանափակվում, և ոչ թե իշխանությամբ՝ իրավունքը²⁹¹,

- մարդու սահմանադրական իրավունքների անմիջական գործողությունը երաշխավորվում է Սահմանադրությամբ, օրենքներով և իրավակիրառական պրակտիկայով:

Հիմնական օրենքում այնքան որոշակի ու միանշանակ է շեշտադրումը հիմնական իրավունքներին (ինչպես նշվեց՝ եզակի սահմանադրություններից է, որ առաջին գլուխը ոչ թե նվիրված է սահմանադրական կարգի հիմունքներին, այլ՝ մարդու իրավունքներին), որ որոշ սահմանադրագետներ Գերմանիայի Դաշնության հիմնական օրենքը դիտարկում են «էգոիզմն օրենսդրորեն ամրագրելու» տեսանկյունից²⁹²:

Գերմանական սահմանադրականության առանձնահատկություններից մեկն էլ այն է, որ իրավունքները դիտարկվում են դինամիկայի մեջ, դրանց զարգացման միտումների ու երաշխավորման պատասխանատվության ամբողջականության մեջ: Այս տեսանկյունից ուշադրության է արժանի նաև **իրավունքների չարաշահման սահմանադրական անդրադարձը**, որ եզակի է եվրոպական սահմանադրական պրակտիկայում, սակայն կանխարգելիչ մեծ լիցք է պարունակում ու ուշադրության է արժանի: Խոսքը վերաբերում է Հիմնական օրենքի 18-րդ հոդվածին, որը սահմանում է, որ «Յուրաքանչյուրը, ով կօգտագործի կարծիքի արտահայտման ազատությունը, մասնավորապես՝ մամուլի ազատությունը (հոդվ. 5, մաս 1)²⁹³, դասավանդման ազատությունը

²⁹¹ Ինչպես նշում է ակադեմիկոս Վ. Ներսեսյանը՝ «...օրենքը (այն, ինչը սահմանվում է որպես պոզիտիվ իրավունք) կարող է թե՛ համապատասխանել և թե՛ հակասել իրավունքին...: Միայն որպես իրավունքի արտահայտման ձև է օրենքը (պոզիտիվ իրավունքը) իրավական երևույթ: ... Ոչ թե իրավունքն է պաշտոնական-իշխանական համապարտադրականության հետևանք, այլ՝ հակառակը...» (Տե՛ս ՆԵՐՍԵՍՅԱՆՅ Վ. Ս., *Իրավունքի և պետության տեսություն*, էջ 41-43):

²⁹² Теория конституционализма и философия государства в ФРГ, стр. 42.

²⁹³ Նկատի պետք է ունենալ, որ ամերիկյան սահմանադրականությունն այս հարցում առավել լիբերալ մոտեցում է որդեգրել: Մասնավորապես, ԱՄՆ Սահմանադրության առաջին փոփոխության մեջ ամրագրվեց, որ Կոնգրեսը չպետք է խոսքի կամ մամուլի ազատությունը սահմանափակող օրենք-

(հոդվ. 5, մաս 3), ժողովների ազատությունը (հոդվ. 8), միավորման ազատությունը (հոդվ. 9), նամակագրության, փոստային, հեռահաղորդակցության ու հեռախոսային կապի գաղտնիությունը (հոդվ. 10), սեփականության իրավունքը (հոդվ. 14) կամ ապաստանի իրավունքը (հոդվ. 16.ա) պայքարելու համար ազատ ժողովրդավարական կարգերի հիմքերի դեմ, կորցնում է այդ հիմնական իրավունքները»: Իրավունքների կորուստը և դրա սահմաններն սահմանվում են դաշնային Սահմանադրական դատարանի որոշմամբ:

Նման մոտեցումը որքան էլ պայմանավորված լինե՛ր պատմական դասերով ու հանրային կյանքի փորձություններով, այսուամենայնիվ, ահազանգ էր այն մասին, որ հասարակական հարաբերություններում նույնպես չափը և ներդաշնակությունը փոխապայմանավորված երևույթներ են, և դրանց շնորհիվ է հնարավոր կանխել բացասական սոցիալական էներգիայի կուտակումները, դրա կրիտիկական զանգվածի ձևավորումն ու սոցիալական աղետները:

Գերմանիայում առաջին անգամ սահմանադրորեն ամրագրվեցին նաև հիմնական իրավունքների սահմանափակման սահմանադրական սկզբունքները (հոդվ. 19): Այս մոտեցումը հետագայում դարձավ ելակետ՝ իրավունքների սահմանափակման ամբողջական տեսության և, այսպես կոչված, երեք ոսկե կանոնների սահմանման համար: Դրանք էին՝ իրավունքների սահմանափակումը միայն օրենքով, համաչափ սահմանափակումը, արգելափակման բացառումը կամ այնպիսի սահմանափակումը, որը չի աղավաղում իրավունքի էությունը:

Մարդու իրավունքները ելակետային նշանակություն ունեցան նաև Գերմանիայի Դաշնության Սահմանադրական դատարանի համար: Վերջինիս իրավական դիրքորոշումների առանցքն է կազմում այն հիմնարար սկզբունքը, որ բոլոր իրավական նորմերը պետք է հիմքում ունենան ու բխեն իրավունքի գերակայության սկզբունքից: Հիմնական օրենքը պարտադրում է յուրաքանչյուր պետական ինստիտուտի հարգել ու պաշտպանել մարդու արժանապատվությունը, ճանաչել նրա իրավունքները՝ որպես բարձրագույն ու անօտարելի արժեք, որպես իշխանության սահման, որպես անմիջականորեն գործող իրավունք: Այս վերջին հանգամանքը նույնպես բացառիկ կարևորություն ունի մեր ժամանակների համար և, ցավոք, անհրաժեշտ խորությամբ արժևորված ու ընկալված չէ վերափոխվող իրավական համակարգերում:

Առանց վարանելու կարող ենք ընդհանրացնել, որ **ԺԹ դարի առաջին երրորդում Գերմանիայում ծնվեց ու հետագայում՝ 1949 թ. Հիմնական օրենքում սահմանադրորեն ամրագրվեց իրավական պետության ամբողջական, գիտականորեն հիմնավորված ու կյանքի քննությունը բռնած տեսություն, որը քաղաքակրթությունների զարգացման ներկա հոլովույթում սոցիալական առաջադիմության այլընտրանք չունեցող մայրուղին է դարձել:**

Ի դարի ընթացքում երկու աշխարհամարտեր տեսած, դրանցից որոշակի դասեր քաղած և ժողովրդավարությունն ու իրավունքի գերակայությունն

Հետևությունն այն է, որ քաղաքականության և սահմանադրականության հիմնահարցը պետք է քննարկման առարկա դառնա ոչ թե այդ երկու երևույթների մեկուսի, մեխանիկական համադրման կամ հակադրման հարթությունում, այլ հստակ պատճառահետևանքային կապի մեջ:

Իրավական, ժողովրդավարական պետությունում քաղաքականությունն ինքը պետք է լինի սահմանադրական, բխի կենսագոյի այն հիմնարար արժեքներից ու սկզբունքներից, որոնք հասարակական համաձայնությամբ դարձել են վարքագծի հիմնարար կանոն: **Քաղաքականությունը միջոց ու հնարավորություն է հանրությանը կողմնորոշելու արժեհամակարգային ընտրություն կատարելու մեջ: Այն կատարելուց հետո քաղաքականությունն ստանում է իր բնական սահմանափակման սահմանները՝ դրսևորվելու միայն ու միայն սահմանադրական ժողովրդավարության շրջագծում:**

Քաղաքականության և սահմանադրականության փոխհարաբերության խնդիրն ունի դրսևորման իր էական առանձնահատկությունները մայրցամաքային իրավական համակարգում: Այստեղ, վերջին հաշվով, ամեն մի օրենք քաղաքական փոխհամաձայնության արդյունք է: Հարաբերականորեն թույլ է արդարադատական նախադեպի դերն իրավունքի աղբյուրների համակարգում: Հաճախ կուսակցության քաղաքական կողմնորոշումն է դառնում համապարտադիր վարքագծի կանոն՝ երբ տվյալ կուսակցությունն ունի ակնհայտ պառլամենտական մեծամասնություն: Նման համակարգերում զգալի չափով մեծանում է սահմանադրական վերահսկողության դերը՝ **քաղաքականությունը-սահմանադրական դաշտում «պահելու» և Սահմանադրության գերակայությունը երաշխավորելու գործում:** Սակայն դա նույնպես բավարար չէ Սահմանադրության գերակայությունը երաշխավորելու համար: Հատկապես Եվրոպական մայրցամաքում վերջին հարյուրամյակի սահմանադրական զարգացումներն ու ներկա մարտահրավերները վկայում են, որ վճռորոշ նշանակություն են ստանում շարունակական սահմանադրական ախտորոշման ու մշտադիտարկման ինստիտուտների ներդրումը:

Սահմանադրությունն ընթացիկ քաղաքականության գործիք չդարձնելու համար անհրաժեշտ են մի շարք գործոններ: Առաջին հերթին անհրաժեշտ է, որպեսզի երկրի քաղաքական համակարգը լինի ժողովրդավարական: **Բոլոր այն քաղաքական ուժերը, որոնք իրենց ներսում հաստատում են անձնիշխանություն, երկրում ժողովրդավարություն հաստատել չեն կարող:** Քաղաքական ինստիտուտների քաղաքական վարքագծի հենքը պետք է լինի իրավունքի գերակայության երաշխավորումը: Պատահական չէ, որ ՀՀ Սահմանադրության 8-րդ հոդվածը պահանջում է, որպեսզի քաղաքական կուսակցությունների կառուցվածքը և գործունեությունը չհակասեն ժողովրդավարական սկզբունքներին: Սահմանադրական այս պահանջը վերացական բնույթ է կրում բոլոր այն դեպքերում, երբ քաղաքական ուժի ձևավորման ու բնույթ է կրում բոլոր այն դեպքերում, երբ քաղաքական ուժի ձևավորման ու գործունեության կառուցակարգային լուծումները դրա հստակ իրացումը չեն երաշխավորում, երբ քաղաքական ուժը վերածվում է անփոխարինելի անձ-

նակենտրոն բուրգի: **Նման վիճակն իրավական պետության, իրավունքի գերակայության, ժողովրդավարության, հետևաբար՝ նաև պետության ապագայի հետ որևէ աղերս չունի:**

Բացառիկ կարևոր է քաղաքական ինստիտուտների ժողովրդավարական բնույթի երաշխավորումը: Այստեղ առանձնահատուկ դեր ունի խորհրդարանը: Բոլոր այն երկրներում, որտեղ քաղաքական փոքրամասնությունը հնարավորություն չունի օրինաստեղծ գործունեության մեջ քաղաքական մեծամասնությանը պահել սահմանադրական դաշտում, վտանգվում է բուն Սահմանադրությունը: Դա առավել վտանգավոր բնույթ է կրում այն երկրներում, որտեղ Սահմանադրության ընդունումն ու փոփոխությունները կատարվում են խորհրդարանում, իսկ դրանում առկա է որևէ քաղաքական ուժի սահմանադրական մեծամասնություն:

Հաջորդ էական հանգամանքը պայմանավորված է իշխանությունների բաժանման ու հավասարակշռման սկզբունքի հետևողական իրացման վիճակով: Այնտեղ, որտեղ այս սկզբունքը համակարգային իրացում չի գտնում, Սահմանադրությունը պարզապես դառնում է գործիք քաղաքական մեծամասնության ձեռքին՝ իր ընթացիկ քաղաքական նպատակների իրացման համար: Նման վիճակը նույնպես ժողովրդավարության և իրավական պետության հետ որևէ աղերս չունի: **Որպեսզի Սահմանադրությունը չկաղապարվի քաղաքական նպատակահարմարությամբ, այլ քաղաքականությունն իրականացվի սահմանադրական դաշտում, առաջին հերթին անհրաժեշտ է Սահմանադրության գերակայության իրավական երաշխավորման բոլոր գործոնների արդյունավետ իրացում:**

Մենք միանգամայն համամիտ ենք այն տեսակետին, որ հանրային իրավունքի էական առանձնահատկությունն այն է, որ այն առավել մեծ չափով է հենվում նպատակահարմարության արժեքային համակարգի վրա²⁹⁶: Սակայն, սահմանադրական իրավունքի առումով, դա գլխավորապես վերաբերում է իրավաստեղծման գործընթացներին: Սահմանադրական իրավանորմի գործադրման փուլում **քաղաքական նպատակահարմարությունն անհամատեղելի է իրավական պետության հիմնարար սկզբունքներին, և այն պետք է բացառվի իր ցանկացած դրսևորման ձևով:**

14.6.6. Հասարակական համաձայնության և հանդուրժողականության սահմանադրական ակունքները

Սահմանադրական զարգացումների պատմատրամաբանական ու համեմատական-իրավական վերլուծությունը բացահայտում է նաև Հիմնական օրենքի այն առանցքային որակը, որ դա քաղաքակիրթ համակեցության նոր մակարդակի բնութագրիչ է: Մարդկային հանրության զարգացման միայն

²⁹⁶ ՏՏԽ КУРИЦ С. Я./ВОРОБЬЕВ В. П., *Болезни государства*, էջ 51:

մարդիկ դրա օգնությամբ ու նման Հիմնական օրենքի շնորհիվ «աշխարհական կարգերի գիտություն ձեռք կբերեն», «քաղաքական կարգեր կսովորեն», հաշտությունն ու համերաշխությունը կդարձնեն գոյության ու զարգացման կենսաէներգիան ու «ողորմածությունը կհաստատեն երկրում»:

14.6.7. Անձի սոցիալական վարքագծի և իշխանության քաղաքական ու հանրային վարքագծի սահմանադրականացման հիմնախնդիրը

Մարդու սոցիալական վարքագիծը ներկայումս գիտական լուրջ քննարկումների առարկա է փիլիսոփաների, սոցիոլոգների, հոգեբանների և գիտության մի շարք այլ ոլորտների ներկայացուցիչների կողմից: Սակայն, մեր կարծիքով, մարդու սոցիալական վարքագծի իրավագիտական արժևորման հիմնախնդիրն՝ դրա հրատապությանը համարժեք վերաբերմունք դեռևս չի դրսևորվում:

Անձի սոցիալական վարքագիծը, նախևառաջ, իմաստավորված, բանական վարքագիծ է, ունի արժեքանական հիմք, դրսևորման մոտիվացիա, արտահայտման բնորոշ ձևեր ու եղանակներ, որոնք ուղղորդում են անձի ինքնադրսևորումը սոցիալական բազմաշերտ առնչություններում: Սոցիալական վարքագծի արժեքանական հիմքը՝ մարդու աշխարհընկալման արժեքային համակարգին համապատասխան, նրա տեղի ու դերի արժևորումը, իմաստավորումն է հանրային կյանքում:

Հայտնի իրողություն է. այսպես կոչված՝ «Լապերի պարադոքսը» դեռևս նախորդ դարասկզբին ապացուցեց, որ մարդու սոցիալական վարքագծի համար մնայունն ու առանցքայինը նրա արժեքանական կողմնորոշումն է, արժեքային այն համակարգը, որն ընկած է նրա բանական ինքնաճանաչման ու ինքնադրսևորման հիմքում:

Մարդու հոգևոր ու ֆիզիկական պահանջմունքները, նրա սպասելիքների, շահերի ու նպատակների տարաբնույթ մոտիվացիաները թելադրում են համարժեք գործելակերպ, որն իր բնույթով իմաստավորված արժեքանական դրսևորում ունի: Իրողություն է, որ ինչպիսին արժեքներն են, այնպիսին էլ հասարակությունն է ու անհատը: Շատ դիպուկ է բանաձևված. «Ասա ով է քո ժամանակի հերոսը, ես կբեմադրեմ ժամանակիդ ողբերգությունը»:

Անհատի արժեքանական մոտիվացիան, իր հերթին, ոչ միայն սուբյեկտիվ, այլև հանրային օբյեկտիվ բնույթ ու նշանակություն ունի: Այստեղ առանցքայինն այն է, թե ինչպիսին է անհատի արժեքահամակարգային կողմնորոշումը, նրա պահանջմունքների բավարարման դիալեկտիկան, այդ պահանջմունքների բավարարման ինչ մղիչներով է անձը մտնում հասարակական հարաբերությունների դինամիկ գործընթաց՝ ելնելով այն օբյեկտիվ իրողությունից, որ ամեն մի բավարարված պահանջ նոր պահանջմունքներ է ծնում: Այս հանգամանքը նկատի ունենալով էր, որ Նոբելյան մրցանակի դափնեկիր Ռոբերտ

Լուկասը, ռացիոնալ սպասելիքների տեսության շրջանակում, նախորդ դարավերջին առաջարկում էր հանրային կառավարման հիմքում դնել մարդկանց սոցիալական սպասելիքների վրա ներազդելու հայեցակարգը:

Հազարամյակների հոգևոր արժեք է դարձել նաև պահանջմունքների գսպմամբ բավարարվածության ու երջանկության հասնելու բանաձևը:

Անհատի սոցիալական փոխառնչությունների, նրա սոցիալական վարքագծի հանրային նշանակությունն ավելի է մեծանում քաղաքացիական հասարակությունում՝ **նրա տեղի ու դերի արժևորմանը զուգընթաց:** Նման հասարակությունում **անձի սոցիալական վարքագիծը պետք է լինի կայուն, կանխատեսելի, ներդաշնակ՝ նրա իղեալներին, ձգտումներին, սպասելիքներին ու սոցիալական առնչությունների իմաստավորված կողմնորոշիչներին:** Իսկ դա հնարավոր է միայն մարդու բանական գոյի արժեքանական ամուր հենքի առկայության, դրան համարժեք սոցիալական միջավայրի ձևավորման պայմաններում:

Այս տեսանկյունից պետք է գնահատվեն ու համարժեք լուծումներ գտնվեն այնպիսի հրատապ սոցիալական հիմնախնդիրների առնչությամբ, ինչպիսիք, օրինակ՝ ժողովրդագրական հիմնախնդիրներն են մեր երկրի պարագայում:

Միաժամանակ, ժողովրդավարական հասարակությունում անհրաժեշտ է, որպեսզի անհատի սոցիալական վարքագծի արժեքային կողմնորոշիչները ներդաշնակ լինեն հանրության ընդհանրական ճանաչում գտած արժեքային համակարգին:

Այս համատեքստում առանձնակի ուշադրության է արժանի այն հանգամանքը, որ անձի սոցիալական վարքագիծը ոչ թե նրա սոցիալական հոգեբանության հախտոն դրսևորում է, այլ **դրա հիմնական բնութագրիչը նորմատիվությունն է:** Վերջինս ձևավորվում է ինչպես ավանդույթների, սովորույթների, հոգևոր արժեքների, սոցիալական միջավայրի տարաբնույթ ազդեցությունների հիման վրա, այլև, ու առաջին հերթին, անձանց ու նրանց խմբերի փոխառնչությունների իրավակարգավորման արդյունքում:

Պատմության դասերը միանշանակ հուշում են, որ իրավակարգավորման անհրաժեշտությունն ու բնույթը նույնպես պայմանավորված են մարդու սոցիալական վարքագծով, դրա դրսևորման արժեքանական կողմնորոշիչներով ու այն սոցիալական միջավայրով, որում մարդը պետք է ինքնադրսևորվի որպես բանական ու արարչական նախասկիզբ ունեցող էակ:

Կարծում ենք, հետևությունը միանշանակ է. **սոցիալական հանրությունն առողջ, կենսունակ, բնականոն գոյություն ունեցող ու զարգացող համակարգ է այն դեպքում, երբ անհատի սոցիալական սպասելիքները ներդաշնակ են հանրության արժեքանական կողմնորոշիչներին, և երկուսի հիմքում էլ ընկած են օբյեկտիվ ու նաև՝ իմաստավորված ու խորությամբ ճանաչված արժեքներ:** Այս ճշմարտությանը հասու լինելն առավել կարևոր է դարերով պետականությունը կորցրած և պետական կյանքի մնայուն ավանդույթներ չունեցող ժողովուրդների համար:

Սոցիալական հանրության արժեքանական ընդհանրության համար թե՛ հոգևոր և թե՛ աշխարհիկ միտքը հազարամյակների փորձառությամբ այլ բան դեռևս չի գտել, քան մարդու բարձրագույն ու անօտարելի արժեք ճանաչված իրավունքներն ու հիմնարար ազատություններն են:

Իրավունքի գերակայության սկզբունքի ճանաչումը մարդու ինքնաճանաչման ու նրա հասարակական գոյի իմաստավորված ինքնադրսևորման բարձրակետն է: Ուստի անառարկելի ճշմարտություն է. այն հասարակությունում, որտեղ թե՛ անհատի և թե՛ նրա հանրային ինքնադրսևորման հիմնաքարն իրավունքի գերակայության երաշխավորումը չէ, որում գերակայող է դառնում ոչ իրավաչափ միջամտությունն անձի սոցիալական վարքագծին, սոցիալական համերաշխությունն ու զարգացումն ակնկալելն անիմաստ է:

Իրավական, ժողովրդավարական պետությունում սահմանադրորեն, քաղաքացիական հասարակության հիմնական օրենքի հիման վրա, պետական համարժեք քաղաքականության արդյունքում պետք է ձևավորվի այնպիսի սոցիալական միջավայր, որտեղ իրավունքի գերակայությունը հանդես է գալիս որպես անհատների, նրանց խմբերի, իշխանության ու ողջ հասարակության սոցիալական վարքագծի գեներացման ու դրսևորման միջուկը: Ինչպես 10-րդ դարում իր աստվածային աղոթքներում բարձրաձայնում էր հայ մեծագույն հանճար Նարեկացին, մարդու գործած մեղքերը նրա հանցանքը չեն, այլ՝ նրա դժբախտությունը: **Մարդուն մարդակերպ ու մարդավայել ապրելու համար անհրաժեշտ միջավայր ու հնարավորություն է պետք:** Իսկ պատմության դասերը վկայում են, որ դա կարող է երաշխավորվել միայն իրավական, ժողովրդավարական պետությունում:

Իրավական պետության գերագույն առաքելությունն անհատի, հասարակության ու պետության սոցիալական վարքագծի այնպիսի կանոնակարգումն է, երբ անձի անօտարելի իրավունքներն են դառնում նրա ազատությունների գլխավոր երաշխիքը, երբ ձևավորվում է այնպիսի սոցիալական միջավայր, որում անհատի սոցիալական վարքագծի ուղղորդման բարձրագույն ձևը դառնում է ոչ թե արտաքին ներազդեցությունը, այլ՝ **իրավունքի գերակայության վրա խարսխված ինքնաուղղորդումը:** Նման հասարակությունում, որտեղ թե՛ պետության և թե՛ անհատի համար ելակետն իրավունքի գերակայությունն է, անձի համար օրինապաշտությունը, ամոթն ու խիղճը նրա վարքագծի վրա անհամեմատ շատ ավելի մեծ ու վճռորոշ ազդեցություն ունեն, քան՝ պատիժն ու դրա կանխարգելիչ նշանակությունը:

Իրավական պետությունում, իրավունքի գերակայության սկզբունքի որդեգրման շրջանակում, օրենքում ամրագրված իրավակարգավորումները պետք է անձի համար կանխատեսելի դարձնեն իր իրավաչափ սպասելիքները: Իրավակարգավորումների և իրավակիրառ պրակտիկայի հիմքում պետք է դրվի այն հիմնարար մոտեցումը, որ օրինական ակնկալիքների իրավունքի պաշտպանության սկզբունքը հանդիսանում է իրավական պետության ու իրավունքի գերակայության երաշխավորման անբաժանելի տարրերից մեկը:

Միայն այս դեպքում է հնարավոր երաշխավորել անձի օրինական ակնկալիքների իրավունքը:

Իրավունքի գերակայությունն իրողությունն պետք է դառնա առաջին հերթին երկրի Հիմնական օրենքում՝ ոչ թե մեխանիկական փոխառմամբ, այլ հասարակական համաձայնության արդյունքում իմաստավորված, համակարգային ամրագրման ու անխտոր ձևով կյանքի կոչվելու ճանապարհով: Սակայն առավել կարևոր է, **մի կողմից**, իրական կյանքում դրա երաշխավորումը, սահմանադրական հիմնարար արժեքները կյանքի կանոն, անհատի, հասարակության ու պետության վարքագծի նորմ դարձնելը, **մյուս կողմից՝** սահմանադրականության երաշխավորման մշտադիտարկման այնպիսի համակարգի ապահովումը, որն ի զորու կգտնվի շարունակականության մեջ բացահայտել, գնահատել ու հաղթահարել տարաբնույթ գործոնների ազդեցության տակ հիմնարար այդ սկզբունքից ամեն մի շեղում՝ հասարակական օրգանիզմին օժտելով ներքին ինքնապաշտպանության անհրաժեշտ ու բավարար իմունային համակարգով:

Եզրահանգումը մեկն է. երկրի սահմանադրական ճակատագիրը պայմանավորված է մարդու և քաղաքացու ներդաշնակ սոցիալական վարքագծի արժեքանական ճիշտ ուղղորդմամբ՝ դրա հիմքում ունենալով իրավունքի գերակայության սկզբունքը: Սակայն դա՝ անհրաժեշտ լինելով հանդերձ, դեռևս բավարար պայման չէ: Էական է, որպեսզի հետևողականություն դրսևորվի նաև իշխանության հանրային վարքագծի սահմանադրականացման հարցում: Վերջինս, մասնավորապես, ենթադրում է, որ.

1. սահմանադրական պետք է լինեն քաղաքական մտածողությունն ու գործելակերպը, բացառապես սահմանադրական նորմերի ու սկզբունքների շրջանակներում պետք է ձևավորվեն ու գործեն երկրի քաղաքական ինստիտուտները,

2. պետական իշխանության կրողների մտածողությունը պետք է խարսխված լինի սահմանադրական արժեքանության վրա,

3. երկրում պետք է բացառվեն անձնիշխանությունը, քաղաքական մենաշնորհը, քաղաքական, տնտեսական ու վարչական ներուժի սերտաճումը,

4. պետք է բացառվի նաև ներքին հակասականությունը՝ Սահմանադրության, իրավական համակարգի ու իրավակիրառ պրակտիկայի միջև:

14.6.8. Սահմանադրականության հիմնական ձևախեղումները վերափոխվող հասարակական համակարգերում

Անցումագիտության տեսափոխության հիմնական ընդհանրացումները հանգում են նրան, որ վերափոխվող հասարակական համակարգերում գործ ունենք հասարակական հարաբերությունների բոլորովին այլ որակի հետ, որին բնորոշ են.

- իրավահարաբերությունների օբյեկտիվ նախադրյալների անորոշությունն ու որպես դրա հետևանք՝ հասարակական հարաբերությունների անկայունությունը,

- արժեհամակարգային շփոթն ու անորոշությունը /քաղաքական, տնտեսական, սոցիալ-հոգեբանական և այլն/,

- ֆունկցիոնալ անկառավարելիության վիճակը և ճգնաժամային կառավարման սկզբունքների ու գործիքակազմի գերակայությունը,

- վստահության և հավատի խոր դեֆիցիտը՝ սոցիալական գրեթե բոլոր առնչություններում, բանականի նկատմամբ թերահավատությունը, էմոցիաներին տուրք տալը, քաղաքական դեմագոգիայի ծավալման համար աննախադեպ հնարավորությունների առկայությունը,

- համընդհանուր անբավարարությունը, սոցիալական տագնապն ու գերլարվածությունը, բացասական հասարակական էներգիայի անխուսափելի կուտակումները, որոնք կարող են կրիտիկական զանգված ձևավորել և հանգեցնել պայթյունային հանգուցալուծումների,

- նոր անկախացած երկրների համար համակարգային անցումը կառավարելի դարձնելու անխուսափելի դժվարությունների հաղթահարման անհրաժեշտությունը,

- սոցիալական ու տնտեսական աննախադեպ բևեռացումն ու քաղաքական, տնտեսական և վարչական ներուժի սերտաճման իրական վտանգը,

- բացասական էկզոգեն գործոններին ինքնուրույն դիմակայելու անխուսափելիությունը և այլն:

Բնականաբար, այս հանգամանքները տարբեր երկրներում տարակերպ դրսևորում են ունենում: Այսուհանդերձ, սահմանադրական զարգացումները յուրաքանչյուր երկրի համար բնական, դինամիկ, շարունակական գործընթաց են: Տարբեր երկրներ պետք է գտնեն սահմանադրականության հաստատման ու դինամիկ համակարգային բարեփոխումների այնպիսի ձևեր ու եղանակներ, որոնք իրենց բնույթով ժողովրդավարական են, բովանդակությամբ՝ իրավական և երաշխավորում են տվյալ սոցիալական հանրության առաջընթացն ու զարգացումը:

Անցումային համակարգ ունեցող երկրների համար տրանսֆորմացիայի գերագույն խնդիրն սահմանադրականության հաստատումն է ու սահմանադրական կայուն զարգացումների երաշխավորումը: Վերջինս, ինչպես վկայում է միջազգային փորձը, ենթադրում է՝ ժողովրդավարական ինստիտուտների միջոցով իրավունքի գերակայության երաշխավորում, հասարակական համայնության, փոխըմբռնման ու հանդուրժողականության միջավայրի ձևավորում, համակեցության հիմնարար կանոնների շուրջ փոխհամաձայնության շարունակական ապահովում և, դրանց շնորհիվ, հասարակության դրական ներուժի ուղղորդում առաջադիմությանն ու զարգացմանը:

Հստակ է նաև, թե քաղաքացիական հասարակության կայացման սկզբունքներից ելնելով՝ ինչն է հակացուցված այս գործընթացին: **Սահմանադ-**

րական զարգացումները չեն կարող ծառայեցվել ընթացիկ քաղաքական նպատակահարմարությանը: Դա, որպես կանոն, բումերանգի է վերածվում: Դրանք չեն կարող խաթարել իշխանությունների բաժանման ու հավասարակշռման հաշվեկշիռը, առաջ բերել անհավասարակշռվածություն, նպաստել քաղաքական, վարչական, տնտեսական ներուժի միատեղմանն ու սերտաճմանը: Սահմանադրական գործընթացները չեն կարող թուլացնել մարդու իրավունքների պաշտպանության երաշխիքները, սահմանափակել նրա ազատությունները, խոչընդոտել ինքնակառավարման զարգացմանը: «Մարդու իրավունքներ», «ժողովրդավարություն» և «իրավական պետություն» հասկացությունները հանդես են գալիս որպես օրգանական եռամիասնություն, և սահմանադրականության հաստատման նպատակը դրա երաշխավորումն է:

Վերափոխվող հասարակական համակարգերում սահմանադրաիրավական հիմնական ձևախեղումները պայմանականորեն կարելի է դասել երեք խմբի.

1. առաջադիմական իրավական արժեքների մեխանիկական փոխառում կամ պատճենավորում՝ առանց դրանց իրացման անհրաժեշտ նախադրյալների ստեղծման, որն իրական կյանքում հանգեցնում է սահմանադրական հիմնական սկզբունքների տարաբնույթ ձևախեղումների,

2. սահմանադրաիրավական խեղված լուծումներ կամ թերացումներ,

3. իրավամտածողության և իրավակիրառական պրակտիկայի իներցիա: Միջազգային վերլուծական կազմակերպությունների հետազոտությունները /Ազատության տուն, Իրավունքի գերակայության ինդեքս և այլն/ վկայում են, որ եվրոպական երկրներում և նախկին ԽՍՀՄ տարածքում սահմանադրաիրավական արժեքների իրացման առումով կարելի է առանձնացնել երկրների երեք հստակ խմբեր. Եվրոպական միության նոր անդամ դարձած երկրներ, Բալկանյան անցումային երկրներ և ԱՊՀ երկրներ:

Եթե առաջին երկու խումբ երկրներում ժողովրդավարական զարգացումների ընդհանուր դինամիկան հիմնականում դրական է, ապա ԱՊՀ անդամ երկրներում ոչ միայն մակարդակն է խիստ ցածր, այլև դինամիկան է բացասական:

Չնայած այն բանին, որ Հայաստանի Հանրապետությունում շատ ցուցանիշներ այդ խմբի այլ երկրների համեմատությամբ շահեկանորեն տարբերվում են, սակայն էական դրական միտումներ չեն արձանագրվել:

Նման իրավիճակը, բնականաբար, լուրջ մտորումների ու մասնագիտական գնահատման անհրաժեշտություն ունի: Չենք ցանկանում վեճի առարկա դարձնել ուսումնասիրման մեթոդիկան և սուբյեկտիվ գործոնի ազդեցությունը: Գտնում ենք, որ մեր կողմից տարիներ առաջ ներկայացված մեթոդական մոտեցումները գիտական առումով առավել հիմնավոր ու օբյեկտիվ են²⁹⁷: Տարբեր

²⁹⁷ Տե՛ս HARUTYUNYAN G./MAVČIČ A., *The Constitutional Review*, էջ 382-392, АРУТЮНЯН Г., Конституционализм: уроки, вызовы, гарантии. Сб. избр. публ. и выступлений на междунар. форумах, посвящ. дан. проблематике. Киев, Логос, 2011, стр. 54-105.

են նաև իրավիճակը պայմանավորող օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ պատճառները: Այսուամենայնիվ, փաստը մնում է փաստ, որ կատարված վերլուծությունները վկայում են անցումային երկրներում, այդ թվում՝ Արևելյան Եվրոպայում, **սահմանադրականության որոշակի ճգնաժամի և սահմանադրական զարգացումների ակնհայտ ձևախեղումների մասին**: Սա այն իրողությունն է, երբ շեշտվում է, որ Սահմանադրությունն առկա է, սակայն չկա սահմանադրականություն, ինչպես նաև՝ սահմանադրական ժողովրդավարության անհրաժեշտ մակարդակ, սահմանադրական սկզբունքներն ու նորմերը չեն դառնում ապրող իրողություն: Դրա վկայությունը ոչ միայն բացասական հասարակական էներգիայի կուտակումներն են ու, որպես հետևանք՝ տարաբնույթ գունավոր հեղափոխությունները, այլև՝ այն, որ հիմնական կարգախոս դարձնելով իրավական պետության ու ժողովրդավարության սահմանադրական սկզբունքները՝ գործնականում դրանցից ակնհայտ շեղման միտումներ են առկա:

Հետհամայնավարական երկրների սահմանադրական զարգացումների փորձի վերլուծությունը վկայում է, որ դրանց բնորոշ է այն, որ նոր սահմանադրությունների ընդունման փուլերում առկա էին թե՛ ռևանշի ձգտող ձախ ընդդիմությունը և թե՛ հեղափոխական լիբերալիզմը: Դրանց փոխազդեցությունը ձևավորեց իրավական լուծումների քաղաքական փոխհամաձայնության որոշ միջավայր: Գրեթե բոլոր այդ երկրներում աստիճանաբար ոչ միայն թուլացավ ձախ ծայրահեղականությունը, այլև լիբերալ ռոմանտիզմն իր տեղը զիջեց չափավոր իրատեսությանը: Էապես խախտվեց քաղաքական ներազդեցությունների հաշվեկշիռը: Սահմանադրական լուծումների, նոր փոփոխությունների վրա աստիճանաբար գերակայեց գործող իշխանության վարչաքաղաքական ներազդեցությունը, որը վտանգավոր է այն չափով, որ չափով սահմանադրական լուծումները հարմարեցնում է ընթացիկ քաղաքական խնդիրների լուծմանը՝ այն չդարձնելով ընդհանուր մոտեցումների շուրջ հասարակական համաձայնության արդյունք:

Տիպական է նաև այն, որ այդ երկրներում, որպես կանոն, կայացած չէ քաղաքական համակարգը: Քաղաքական կուսակցությունների զգալի մասը, ըստ գերմանացի քաղաքագետներից մեկի բնորոշման, «...կամ քաղաքական աղանդներ են, կամ առանձին փառամոլ անհատների ինքնահաստատման միջոց»: Բացակայում է ժողովրդավարական արժեքներին ներդաշնակ քաղաքական մշակույթը: Ժողովրդավարությունն ինչ-որ առումով նենգափոխվում է քաղաքական դիկտատուրայի՝ երբ քաղաքական մեծամասնությունն ունի բոլոր հնարավորություններն իր քաղաքական կամքն իրացնելու համար, իսկ փոքրամասնությունն օժտված չէ նույնիսկ հակակշռող այնպիսի ներուժով, որ ստիպի մեծամասնությանը մնալ սահմանադրական դաշտում՝ թեկուզ նորմատիվ ակտերի սահմանադրականության վիճարկման միջոցով: Տիպական են դառնում անձնիշխանության տարակերպ դրսևորումները, անձը փոխարինում է պետաիշխանական ինստիտուտին, իսկ նրա կամքն ուղղակի կամ անուղղակի օրենք է դառնում: Սա ժողովրդավարության քողի տակ ծածկված

կլանային համակարգ է, ինչը Հայաստանում սկսեց արմատներ ձգել 1990-ականների կեսերից: 2000-ական թվականներին այն համակարգային բնույթ ստացավ, դարձավ ընդհուպ օրենսդրական կարգավորումներ ստացած պետական մեքենա և դեռևս շարունակում է իր ավերիչ ընթացքը:

Նման իրավիճակներում ժողովրդի ու իշխանությունների միջև անջրպետը խորանում է: Իշխանությունների կողմից ձեռնարկվող քայլերը համահունչ ու համարժեք չեն նկատվում ժամանակի նետած մարտահրավերներին: Չի ձևավորվում քաղաքական լուրջ վերափոխումների անհրաժեշտ ու բավարար ռեսուրս, իսկ եղած հնարավորությունները, հստակ առաջնահերթությունների բացակայության պայմաններում, արդյունավետ չեն իրացվում:

Նման պայմաններում էապես մեծանում է էկզոգեն գործոնի դերը, մասնավորապես՝ եվրոպական կառույցների ակտիվ ներազդեցությունը հետհամայնավարական երկրների ժողովրդավարական զարգացումների վրա: Դրա բնորոշ օրինակ են Հայաստանի սահմանադրական զարգացումների առնչությամբ Եվրախորհրդի Վենետիկի հանձնաժողովի դրսևորած դիրքորոշումն ու դրա փաստացի արդյունքները:

Գերագույն խնդիրն այն է, որ սահմանադրական զարգացումներն առավելապես պետք է ներքին գիտակցված անհրաժեշտությամբ թելադրված լինեն և դառնան հասարակական համաձայնության կայացման, քաղաքական ճգնաժամերի հաղթահարման միջոց:

Եվրոպական ու նախկին ԽՍՀՄ երկրների փորձը վկայում է, որ սահմանադրական զարգացումների առումով առկա է երեք հիմնական իրավիճակ.

Առաջին.

- իրողություն է Սահմանադրության որոշակի պարբերականությամբ փոփոխման ու լրացման պրակտիկան,

- առկա է օրգանական (սահմանադրական) օրենքների ընդունման ինստիտուտը,

- կա Սահմանադրության պաշտոնական վերացական մեկնաբանման ինստիտուտ,

- սահմանադրաիրավական լուծում են ստանում իշխանության մարմինների միջև սահմանադրական լիազորությունների հարցերով առաջացած վեճերը,

- դատարանի իրավական դիրքորոշումը դառնում է սահմանադրական իրավունքի աղբյուր,

- գործնականում ազգային սահմանադրական իրավունքի աղբյուր է դառնում նաև միջազգային արդարադատական նախադեպը:

Երկրորդ. նշված վեց գործոններից մեկը կամ երկուսը գործուն չեն, և առաջանում է մյուս գործոնների փոխլրացման անհրաժեշտություն:

Երրորդ. բոլոր վեց գործոնները բացակայում են կամ գրեթե բացակայում են, և առկա է սահմանադրական զարգացումների փակուղի: Նման իրավիճակը կարող է հանգեցնել սահմանադրական ճգնաժամի:

Ներկայացնենք միայն մի քանի համեմատություններ: Հայաստանի Հանրապետությունում 1995-2005 թթ. սահմանադրական փոփոխություններ չէին կատարվել, չկար օրգանական օրենքների ինստիտուտ, չկար Սահմանադրության պաշտոնական վերացական մեկնաբանման համակարգ, օրենքների և ներպետական նորմատիվ այլ իրավական ակտերի առնչությամբ 10 տարում Սահմանադրական դատարանն ստացել էր ընդամենը 8 դիմում, ընդ որում, գործադիր իշխանության մարմինների (Նախագահ, կառավարություն) կողմից ընդունված նորմատիվ ակտերի գծով ոչ մի դիմում, Սահմանադրական դատարանը սահմանադրական լիազորությունների հարցով առաջացած վեճերի լուծման իրավասություն չունի:

Մինչդեռ, թե՛ երկրի քաղաքական ուժերը և թե՛ միջազգային կազմակերպությունները բազմիցս վկայել են, որ երկրի հետագա առաջընթացը մեծապես պայմանավորված է սահմանադրական ժողովրդավարության հաստատմամբ ու իրավունքի գերակայության երաշխավորման ռեալ նախադրյալներով: Այս առումով դրական զգալի նոր հնարավորություններ բացվեցին միայն 2005 թ. սահմանադրական բարեփոխումների արդյունքում:

Փաստորեն, այս օրինակը վկայում է, որ **բոլոր այն երկրներում, որտեղ ժողովրդավարական գործընթացների բացասական միտումները խորանում են, սահմանադրական զարգացումները ոչ բավարար են ու աններդաշնակ առկա մարտահրավերներին:** Մեր խորին համոզմամբ, իրավիճակի շտկման առավել արդյունավետ ուղին սահմանադրական զարգացումների վերոնշյալ բոլոր վեց ուղղությունների առավելագույն իրացումն է, և, մասնավորապես, սահմանադրական արդարադատության դերի պատշաճ գիտակցումն ու դրա ներուժի խելամիտ օգտագործումը:

Ընդհանրապես, սահմանադրական այս կամ այն դոկտրինայի ընդունումը տվյալ երկրի համար ինքնին սահմանադրաիրավական որոշակի արժեքների համակարգի ընդունում է, որն արտահայտում է պետական մակարդակում, ինչպես նաև՝ հանրային գիտակցության մեջ ընկալված և իմաստավորված պատկերացումները պետության և հասարակության կազմակերպման ու զարգացման մասին: Գլխավոր խնդիրն այն է, թե, մի կողմից, որքանով է դա արժևորվել պետական քաղաքականության մակարդակում և ինչպես է այն երաշխավորվելու հասարակական պրակտիկայում, մյուս կողմից՝ որքանով է քաղաքացիական հասարակությունը պատրաստ ապրել արժեքների այդ համակարգով:

Փորձենք նախ անդրադառնալ սահմանադրական հիմնարար արժեքների պետականագիտական ընկալմանն ու իրացման երաշխիքների ապահովմանը՝ նկատի ունենալով ոչ թե զուտ դոկտրինալ ընկալումը, այլ՝ պետական քաղաքականության մակարդակում տվյալ հիմնահարցի նկատմամբ մոտեցումների ու պատկերացումների հիմնարար, համակարգային ու բազմազոր-ծոն բնույթը:

Սահմանադրության արժեքանական (աքսիոլոգիական) հիմնահարցերի

հետազոտումն առաջին հերթին պահանջում է առանձնացնել արժեքային այն հենասյուները, որոնց վրա հենվում է սահմանադրական ողջ համակարգը:

Ցավոք, սահմանադրական արժեքանությունը մեր իրականության մեջ որպես ինքնուրույն գիտական ուղղություն դեռևս չի ձևավորվել, և այս ոլորտում հետազոտություններ գրեթե չկան: Սակայն հասարակական հարաբերությունների սահմանադրականացման հիմնախնդիրների լուծումն առանց Սահմանադրության արժեքանական խոր վերլուծությունների՝ գրեթե անհնարին է:

«Սահմանադրություն» հասկացությունը, ինչպես նշվեց, ինքնին արժեքանական բովանդակություն ունի: Ուստի Սահմանադրության գերակայության երաշխավորումը ենթադրում է իրավական համակարգում սահմանադրական հիմնարար արժեքների երաշխավորում, դրանց համակարգային կյանքի կոչում: Այդ արժեքներն ունեն այն բնորոշ առանձնահատկությունը, որ սուբյեկտիվ հայեցողական բնույթ չեն կրում, դրանք հասարակական համաձայնությամբ դառնում են կենսագոյի և համակեցության գլխավոր ու համապարտադիր բնութագրիչներ:

Հաջորդ հիմնական առանձնահատկությունն այն է, որ այդ արժեքները չեն կարող մեկուսի դրսևորվել, դրանք սահմանադրական մակարդակում համակարգվում են և հանդես գալիս փոխլրացման ու փոխպայմանավորվածության մեջ: Ուստի անհնարին է բացառելով սահմանադրական այս կամ այն հիմնարար արժեքը, այն ձևախեղելով հասարակական պրակտիկայում, այլ արժեքների վրա հենվելով՝ էական հաջողություն արձանագրել:

Սահմանադրության արժեքանական հիմնական բնորոշիչները, որպես կանոն, նախ արտացոլվում են Հիմնական օրենքի նախաբանում՝ հիմնականում նորմ-նպատակների ձևով: Դրանք իրենց հետագա համակարգված արտացոլումն են գտնում սահմանադրական նորմ-սկզբունքներում, ինչպես նաև՝ հիմնարար իրավահարաբերություններ կարգավորող նորմերում ու դրույթներում:

Մենք փորձել են համեմատական վերլուծության առարկա դարձնել շուրջ 140 երկրների սահմանադրությունների արժեքանական բնութագրիչները:

Առաջին ընդհանրացումն այն է, որ դժվար է գտնել որևէ երկրի Սահմանադրություն, որում արժեքանակարգային մոտեցումները բացարձակ նույնական լինեն մեկ այլ երկրի հետ: Յուրաքանչյուր երկիր որդեգրում է սահմանադրական արժեքանության իր դոկտրինան: Սա բնական է և վկայում է, որ Սահմանադրությունը ոչ թե ներմուծվող կամ արտահանվող ապրանք է, այլ տվյալ սոցիալական հանրության, տվյալ պետության արժեքանակարգային ընդհանրացումների վրա կառուցված փոխհամաձայնություն է համակեցության հիմնարար կանոնների շուրջ:

Երկրորդ՝ երկրների զգալի մասը (ԱՄՆ, Իսպանիա, Հնդկաստան, Արգենտինա, Ռուսաստանի Դաշնություն, Մոլդովա, Հայաստան և այլն) առաջին հերթին փորձել են Սահմանադրության նախաբանում ամրագրել Հիմնական օրենքի արժեքանական հիմքերը՝ որպես սահմանադրական նորմ-նպատակ: Ընդ որում, շեշտադրումը կատարվում է այնպիսի արժեքների վրա, ինչպի-

սիք են՝ արդարությունը, ազատությունը, հավասարությունը, եղբայրությունը, հանդուրժողականությունը, քաղաքացիական համերաշխությունը, քաղաքական բազմակարծությունը, երկրի անվտանգությունը, սերունդների բարեկեցությունը, ժողովրդավարությունը, իրավունքի գերակայությունը, մարդու արժանապատվությունը, նրա իրավունքների հարգումն ու պաշտպանությունը, միջազգային համագործակցությունը և այլն: Իրողությունն այն է, որ տարբեր երկրների սահմանադրությունների նախաբաններում շեշտադրումը կատարվում է այս արժեքներից մի մասի վրա միայն՝ հիմք ընդունելով հատկապես տվյալ հասարակության համար դրանց առաջնահերթությունը:

Երրորդ՝ բազմաթիվ երկրներում կոնկրետ հոդվածներով Սահմանադրությունն ամրագրում է արժեքների այն համախումբը, որն ընկած է տվյալ սահմանադրաիրավական հարաբերությունների կանոնակարգման հիմքում: Օրինակ՝ Հարավաֆրիկյան Հանրապետության Սահմանադրության 1-ին հոդվածը սահմանում է, որ այս երկիրը ժողովրդավարական պետություն է՝ խարսխված այնպիսի արժեքների վրա, ինչպիսիք են մարդու արժանապատվությունը, իրավահավասարությունը, իրավունքների ու ազատությունների առաջընթացի ապահովումը, ռասիզմի և խտրականության բացառումը, Սահմանադրության գերակայությունը, օրենքի իշխանությունը, ինչպես նաև՝ համընդհանուր ընտրական իրավունքը, միասնական ազգային ընդհանուր ընտրական ռեեստրը, բազմակուսակցական համակարգը: Իսկ Խորվաթիայի Սահմանադրության 3-րդ հոդվածը սահմանում է, որ ազատությունը, հավասարությունը, ազգային իրավահավասարությունը, խաղաղասիրությունը, սոցիալական արդարությունը, մարդու իրավունքների հարգումը, սեփականության անձեռնմխելիությունը, բնության և շրջակա միջավայրի պաշտպանությունը, իրավունքի տիրապետությունը և ժողովրդավարական բազմակուսակցական համակարգը Խորվաթիայի Հանրապետության սահմանադրական կարգի բարձրագույն արժեքներն են:

Ռումինիայի Սահմանադրության 3-րդ հոդվածը նույնպես սահմանում է, որ Ռումինիան իրավական, ժողովրդավարական և սոցիալական պետություն է, որում մարդու արժանապատվությունը, նրա իրավունքներն ու ազատությունները, անձի ազատ զարգացումը, արդարությունը և քաղաքական բազմակարծությունը բարձրագույն արժեքներ են և երաշխավորվում են:

Ֆրանսիայի Սահմանադրության 2-րդ հոդվածը սահմանում է, որ Հանրապետության կարգախոսներն են. «Ազատությունը, Հավասարությունը, Եղբայրությունը»: Ֆրանսիական հեղափոխության այս կարգախոսները սահմանադրական մակարդակում արժևորվել են որպես հասարակական համակեցության գլխավոր որակական բնորոշիչներ: Դրանք ենթադրում են մարդուն երաշխարի, նրա սոցիալական բոլոր առնչությունները, հասարակական կեցության արժևորումն ու այդ միջավայրում ինքնաիրացման բոլոր դրսևորումները պետք է, առաջին հերթին, իմաստավորված ձևով խարսխվեն հենց այդ արժեքների վրա: Սա նաև լավագույն վկայությունն է այն բանի, որ սահ-

մանադրական հիմնարար արժեքներն են ամենից առաջ Սահմանադրությունը դարձնում ապրող իրողություն: Նշված հասկացությունները սահմանադրական մակարդակում ստանում են ռեալ բովանդակություն՝ որպես սոցիալական հանրության արժեհամակարգային, սոցիալ-մշակութային հիմնարար կողմնորոշիչներ:

Սահմանադրական հիմնարար արժեքների հստակեցման և կոնկրետ նորմի ձևով ամրագրման ճանապարհով գնացին նաև Եվրոպական միության Սահմանադրությունը մշակող Կոնվենտի անդամները, որոնք Եվրոպական միության երկրների վավերացմանը ներկայացրած Սահմանադրական համաձայնագրի 2-րդ հոդվածում ամրագրեցին Միության արժեքները, համաձայն որի. «*Միությունը հիմնված է այնպիսի արժեքների վրա, ինչպիսիք են՝ մարդկային արժանապատվությունը, ազատությունը, ժողովրդավարությունը, հավասարությունը, իրավունքի գերակայությունը և մարդու իրավունքների հարգումը: Այս արժեքներն ընդհանուր են Անդամ պետությունների համար, որոնցում հասարակությանը բնորոշ են անխտիրականությունը, բազմակարծությունը, հանդուրժողականությունը, արդարադատությունը և համերաշխությունը*»: Չնայած այն հանգամանքին, որ այս փաստաթուղթը կյանքի չկոչվեց, և Եվրամիության մասին 2007 թ. Լիսաբոնյան համաձայնագիրն այլևս նման կոնկրետ հոդված չի բովանդակում, այսուհանդերձ, ակնհայտ է, որ Եվրոպական միության սահմանադրական արժեքանության մակարդակում տրվել է հստակ ու ընդգրկուն ձևակերպում, որը քաղաքակրթական կողմնորոշման արժեհամակարգային հիմքն է և, մեր կարծիքով, նշանակալից քայլ է սահմանադրագիտության բնագավառում:

Չորրորդ՝ մեծ թվով երկրներ առանձին հոդվածով չբանաձևելով Սահմանադրության արժեքանական հիմնական բնորոշիչները, այսուհանդերձ, տարբեր հոդվածներում անդրադառնում են դրան: Ընդ որում, հիմնական մոտեցումն այն է, որ ընդգծված վերաբերմունք է դրսևորվում մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների նկատմամբ:

Ընդհանուր մոտեցումն այն է, որ սահմանադրական հիմնարար արժեքները կյանքի են կոչվում սահմանադրական իրավունքների, ազատությունների և սահմանադրական այլ ինստիտուտների միջոցով, որոնց միջև առաջացող կոլիզիայի հաղթահարումը Սահմանադրության գերակայության երաշխավորման կարևորագույն խնդիրներից մեկն է՝ հիմքում ունենալով իրավունքի գերակայության սկզբունքը:

Հինգերորդ՝ իրավական, ժողովրդավարական երկրների սահմանադրական լուծումներում արժեհամակարգային ընդհանրացման առանձնահատուկ կարևորություն ունեն ժողովրդաիշխանության, իշխանությունների տարանջատման և հավասարակշռման, ընդհանուր, հավասար և ուղղակի ընտրական իրավունքի երաշխավորման, Սահմանադրության գերակայության, քաղաքական բազմակարծության ապահովման, սեփականության իրավունքի ճանաչման և պաշտպանության, անձի իրավագրկության բացառման

և մի շարք այլ սկզբունքներ, որոնք, որպես կանոն, տվյալ երկրի սահմանադրական կարգի հիմքն են կազմում: Այս սկզբունքները տարբեր երկրների սահմանադրություններում տարբեր կերպ են կոնկրետանում, սակայն իրենց էության մեջ նույն արժեքանական հենքն ունեն:

Նշված բոլոր դրսևորումների մեջ սահմանադրական հիմնարար արժեքները կազմում են համակարգային ամբողջականություն և Սահմանադրությունը դարձնում են ապրող իրողություն՝ երբ այդ արժեհամակարգային հիմքի վրա են խարսխվում նաև իրավական ողջ համակարգը, իրավակիրառական պրակտիկան, միջանձնային և մարդ-պետություն փոխհարաբերությունների ողջ համալիրը, երբ այդ արժեքներն ամեն մի կոնկրետ անհատի համար երաշխավորված ձևով դառնում են կենսակերպի շարժիչ ուժ:

Փորձենք այժմ անդադարձ կատարել այս հարցին հասարակական պրակտիկայի տեսանկյունից՝ կատարելով հետևյալ հիմնական շեշտադրումները.

առաջին՝ որքանով են սահմանադրական հիմնարար արժեքները համարժեք ընկալվում, երաշխավորվում ու հետևողականորեն իրացվում պետական քաղաքականության մակարդակում,

երկրորդ՝ որքանով են ներդաշնակ Սահմանադրության արժեքանական ընկալումները հանրության և իշխանությունների կողմից,

երրորդ՝ ինչ հիմնական միտումներ ու առանձնահատկություններ կան այս ոլորտում անցումային երկրներում և որոնք են հիմնական մարտահրավերները:

Նշված հարցադրումներին պատասխանելու համար նախ ցանկանում ենք ներկայացնել մի վերլուծություն: Մեր կողմից ուսումնասիրվել են 30 երկրներում վերջին 10 տարիներին տեղի ունեցող գործընթացները: Այդ երկրների հիմնական բնութագրիչն այն է, որ նախկին համայնավարական հասարակական հարաբերությունների կրող են եղել և այժմ հայտնվել են որակապես տարբեր երեք համակարգերում: Դրանցից առաջինը Եվրոպական միության նոր անդամ դարձած Արևելյան Եվրոպայի երկրներն են: Երկրորդ խումբը ներկայացնում են Եվրամիության անդամ դեռևս չդարձած Բալկանյան երկրները: Երրորդ խմբում ներառված են ԱՊՀ անդամ և նախկին ԽՍՀՄ ոչ բալթյան երկրները: Վերլուծության համար օգտվել ենք նաև ԱՄՆ «Ազատության տուն» կազմակերպության տեղեկատվությունից: Այդ կազմակերպության կողմից հաշվարկվող՝ ժողովրդավարության ինտեգրալ մակարդակի բնութագրիչը 2011 թ. երկրների 1-ին խմբում 2.46 անգամ ավելի բարձր է 3-րդ խմբի և 1.67 անգամ՝ երկրորդ խմբի համեմատությամբ: Միաժամանակ, եթե 1-ին խմբում վերջին 8 տարում այդ մակարդակը նվազել է 4.3, իսկ 2-րդ խմբում ավելացել է 1 տոկոսով, ապա երրորդ խմբում անկումը կազմել է 7.2 տոկոս:

Քաղաքացիական հասարակության որակական բնութագրիչները 1-ին և 3-րդ խմբերում շեղվում են 2.64 անգամ, 2-րդ և 3-րդ խմբերում՝ 1.7 անգամ: Այդ բնութագրիչների դինամիկան վերջին 8 տարիներին հետևյալն է. 1-ին խմբում վիճակի վատթարացում՝ մոտ 4 տոկոսով, երկրորդում՝ բարելավում՝

13 տոկոսով, իսկ երրորդ խմբում նահանջ է գրանցվել 5 տոկոսի չափով:

Ընտրական գործընթացների ժողովրդավարական մակարդակը 3-րդ խմբում 1-ին խմբին զիջում է 3.48 անգամ, 2-ին՝ 1.7 անգամ: Դինամիկան 8 տարում հետևյալն է. 1-ին խմբում բարելավում՝ 3 տոկոսով, երկրորդում՝ 2.7 տոկոսով, իսկ երրորդում արձանագրվել է վիճակի վատթարացում՝ 7.5 տոկոսով:

Բերենք ևս մեկ համեմատություն: Դատական իշխանության անկախության մակարդակն 1-ին խմբում երրորդի համեմատությամբ բարձր է 2.58 անգամ, երկրորդի համեմատ՝ 1.35 անգամ: Դինամիկան 8 տարում հետևյալն է. 1-ին խմբում վիճակի վատթարացում՝ մոտ 1 տոկոսով, երկրորդում՝ բարելավում՝ 0.4 տոկոսով, իսկ երրորդում արձանագրվել է վիճակի վատթարացում՝ 9.1 տոկոսով:

Գրեթե համանման միտումներ ենք նկատում նաև մամուլի անկախության, կառավարման բնույթի, կոռուպցիայի դեմ պայքարի և այլ ոլորտներում: Այս բոլորը վկայում են, որ չնայած ուսումնասիրված 30 երկրներում սահմանադրական մակարդակում արժեքանական տեսանկյունից համարժեք դիրքորոշումներ են արձանագրված, սակայն սահմանադրական պրակտիկան բոլորովին այլ պատկեր ունի:

Մեր կարծիքով, դրա պատճառները մի քանիսն են: **Նախ**, որքանով է սահմանադրական մակարդակում հետևողականություն դրսևորվել՝ ինչպես սահմանադրական հիմնարար արժեքների համակարգային ամբողջականության երաշխավորման, այնպես էլ՝ բուն Սահմանադրության մեջ նորմ-նպատակների ու նորմ-սկզբունքների իրացումը երաշխավորելու, Սահմանադրության ինքնաբավությունն ապահովելու առումով: Դա վերաբերում է թե՛ կոնկրետ իրավահարաբերություններ կանոնակարգող սահմանադրական նորմերին, թե՛ զսպումների ու հակակշիռների համակարգին և թե՛ մարդու իրավունքների ու հիմնարար ազատությունների սահմանափակումների ինստիտուտին: **Սա նշանակում է նաև, որ սահմանադրական ախտաբանության ոլորտում առաջին վերլուծությունները պետք է սկսել ներսահմանադրական ինքնապաշտպանության խնդիրների բացահայտումից:** Փաստն այն է, որ այս ոլորտում բացերն ու չլուծված խնդիրներն զգալի են, որոնք, թերևս, կարող են առանձին քննարկման առարկա դառնալ:

Երկրորդ՝ հատկապես անցումային երկրների համար գլխավոր ձևախեղումները տեղի են ունենում իրավաստեղծ գործընթացում, երբ կարծես «մոռացության տալով» սահմանադրական հիմնարար արժեքները՝ իրավակարգավորումն ավելի շատ է բխեցվում ընթացիկ նպատակահարմարությունից: Դա է նաև պատճառը, որ շատ երկրներում, այդ թվում՝ Հայաստանում, օրենսդիր, գործադիր ու դատական իշխանության մարմինները, ինչպես նաև տեղական ինքնակառավարման մակարդակում սահմանադրականության խնդիրներին անդադարձ են կատարում գրեթե հարկադրաբար՝ բախվելով սահմանադրական անմիջական արգելքներին:

Անցումային հասարակությունների էական առանձնահատկություններից մեկն էլ այն է, որ սահմանադրական հիմնարար արժեքները հաստատվում են սահմանադրորեն երաշխավորված քաղաքական ու գաղափարախոսական բազմակարծության պայմաններում, որոնք սակայն, իրենց հերթին, արժեհամակարգային կայացման սաղմնային փուլում են գտնվում: Այս պայմաններում օրենքների ընդունման փուլում քննարկումների և հիմնահարցերի համակարգային կանոնակարգման անհրաժեշտ մակարդակ հաճախ չի ապահովվում:

Երրորդ՝ «երկրորդ փուլի ձևախեղումները» շարունակում են ծավալվել իրավակիրառական պրակտիկայում, երբ, այսպես կոչված, «օրենսդրական նպատակահարմարությունը» կյանքի է կոչվում «սուբյեկտիվ նպատակահարմարության», մերկանտիլ շահերի իրացման տեսանկյունից: Այս մակարդակում սահմանադրական հիմնարար արժեքներն ավելի հաճախ ծխածածկույթի դեր են կատարում՝ օրենքի անունից քաղաքական ու անձնական նպատակահարմարության իրացման համար: Այս օղակում ցածր է նաև Սահմանադրության արժեքանական ընկալումների ու մշակույթի մակարդակը, որը, հաճախ, հանգեցնում է այդ արժեքների պետական ու հանրային ընկալումների անտագոնիզմի: Վերջինիս արդյունքում մեծանում են բացասական հասարակական էներգիայի կուտակումները, որոնք կրիտիկական զանգված հավաքելով՝ կարող են պայթյունավտանգ իրավիճակներ ստեղծել: Պատահական չէ նաև, որ շատ երկրների սահմանադրական դատարաններ օրենքի նորմը հաճախ հակասահմանադրական են ճանաչում՝ իրավակիրառական պրակտիկայի կողմից դրան տրված բովանդակությամբ հանդերձ:

Սահմանադրական հիմնարար արժեքները հասարակական պրակտիկայում կարող են երաշխավորված կյանքի կոչվել այնտեղ ու այն չափով, որտեղ և որչափով սահմանադրական ժողովրդավարության հաստատումը պետական քաղաքականության առանցքային խնդիրն է, այն չի պայմանավորվում ընթացիկ նպատակահարմարությամբ, ապահովված է իշխանությունների իրական բաժանումն ու հավասարակշռումը, ժողովրդաիշխանությունը կարգախոսից դարձել է ապրող իրողություն, յուրաքանչյուր իրավական լուծում էլնում է իրավունքի գերակայության սկզբունքից՝ նպատակ ունենալով արդար հասարակության կայացումը, որը կայունության և զարգացման հիմնական երաշխիքն է:

Ինչն է խանգարում դրան: Մեր կարծիքով, առկա են բազմաթիվ պատճառներ, որոնցից, հատկապես, կցանկանայինք առանձնացնել.

- մտայնության, մենթալիտետի իներցիան և սահմանադրական մշակույթի պակասը: Ոչ միայն անհնարին է ցատկել դարերի վրայով, այլև հաճախ ներմուծված ժողովրդավարությունը, բախվելով նախորդ արժեհամակարգի ելուստներին, էապես ձևախեղվում է,

- ժողովրդավարության, իրավական պետության հիմնարար արժեքների պարզունակ նմանակումը կամ «վերապատվաստման» ճանապարհով «տեղայնացումը»,

- իրավագիտակցության ցածր մակարդակը և պետական իշխանության ոչ բավարար քաղաքական կամքն այն բարձրացնելու ուղղությամբ,

- ժողովրդավարական պետական կառույցների գործունակության ոչ բավարար երաշխիքներն ու քաղաքական կառուցակարգերի անկատարությունը,

- սահմանադրական և օրենսդրական անկատար լուծումները, սահմանադրական ժողովրդավարության հիմնարար սկզբունքների աղճատված ընկալումն ու իրացումն օրենսդրական քաղաքականության մեջ և իրավակիրառական պրակտիկայում,

- քաղաքական, տնտեսական և վարչական ներուժի այնպիսի սերտաճումը, որն արգելափակում է սահմանադրական հիմնարար արժեքների՝ առանց ձևախեղման իրսցումը հասարակական պրակտիկայում²⁹⁸,

- հասարակական կարգի իմունային անբավարար վիճակը, սահմանադրական հավասարակշռության խաթարումները ժամանակին չբացահայտելու, գնահատելու ու վերականգնելու պատճառով բացասական սոցիալական միտումների ու իռացիոնալ դրսևորումների խորացումը,

- կոռուպցիայի, հովանավորչության և սուվերային հարաբերությունների բարձր մակարդակը,

- սահմանադրական զարգացումների աններդաշնակությունն առկա մարտահրավերներին և այլն:

Չորրորդ՝ անցումային երկրների համար առավել մեծ վտանգն այն չէ, որ սահմանադրական ժողովրդավարության ոլորտում ձեռքբերումները համեստ են ու ոչ ներդաշնակ՝ իրական մարտահրավերներին: Շատ ավելի վտանգավոր է, երբ առկա են հակառակ միտումները, երբ նահանջ է արձանագրվում, երբ սահմանադրական հիմնարար արժեքները հասարակական պրակտիկայում ձևախեղվելով՝ աստիճանաբար մոտացիայի են ենթարկվում և սկսում են վերարտադրվել որպես հակաարժեքներ: Սա արդեն հասարակական մետաստազ է, որը վկայում է նաև հասարակության իմունային համակարգի ակնհայտ անբավարարության մասին:

Անցումային երկրների սահմանադրական ախտաբանության գերագույն խնդիրը ժամանակին նման երևույթների առաջացման բացահայտումն ու կանխումն է: Իսկ դրա համար, որպես պարտադիր պայման, անհրաժեշտ է արմատավորել սահմանադրական մշտադիտարկման և վերահսկողության գործուն համակարգ՝ պետական իշխանության բոլոր մարմինների գերագույն խնդիրը համարելով իրենց իրավասության շրջանակներում Սահմանադրության գերակայության երաշխավորմանն իրական նպաստ բերելը: Միայն այս դեպքում է հնարավոր Սահմանադրությունը դարձնել ապրող իրողություն և դրական լուրջ արդյունքներ արձանագրել երկրում՝ սահմանադրական ժողովրդավարության հաստատման գործում:

²⁹⁸ Տեղին է հիշել Արիստոտելի դատողություններն օլիգարխիայի ձևավորման և իշխանության հետ սերտաճման վերաբերյալ, ինչին կանդրադառնանք ստորև:

14.6.9. Սահմանադրական զարգացումների նոր մարտահրավերները

Մեր ժամանակներում սոցիալական իրականության բնորոշ ախտանիշներից են սահմանադրական մշակույթի և սահմանադրական բարոյականության ցածր մակարդակը, սահմանադրական արժեքանության աղճատված ընկալումները, սահմանադրականության ձևախեղումները: Փորձենք հիմնախնդրին նորովի անդրադարձ կատարել՝ համակարգային փոխկապակցության մեջ բացահայտելով ոչ միայն իրավիճակի խորքային պատճառները, այլև, կայուն զարգացման արդի հրամայականներից ու վերափոխվող հասարակական համակարգերի բնորոշ առանձնահատկություններից ելնելով, առաջադրել երկրում սահմանադրականության ու սահմանադրական բարոյականության հաստատման որոշ հայեցակարգային մոտեցումներ՝ նաև հաղթահարելու համար «իմիտացիոն սահմանադրականության» վտանգները²⁹⁹:

Սահմանադրական արժեքանության հիմնախնդրին մասնագիտական գրականության մեջ շատ անդրադարձեր են եղել: Առաջին հերթին ուշադրություն է դարձվել հասկացության իմացաբանական բնույթի ու բովանդակության բացահայտմանը, սահմանադրական «արժեք» և «սկզբունք» եզրույթների փոխառնչություններին, սահմանադրական բարոյականությանը, սոցիալական արժեքների սահմանադրականացման առանձնահատկություններին և մի շարք այլ հարցերի: Այդուհանդերձ, մեր կարծիքով, բավարար խորությամբ բացահայտված չեն վերափոխվող հասարակական համակարգերում սահմանադրական արժեքանության դրսևորման ու իրացման խորքային առանձնահատկություններն ու դրանցից բխող մարտահրավերներին դիմակայելու մոտեցումները:

Ընդհանուր առմամբ, **Սահմանադրության արժեքանությունն** արժեքների այն համակարգն է, որն ընկած է սահմանադրական իրավակարգավորումների հիմքում: Հասարակական հարաբերությունների սահմանադրականացումը տեղի է ունենում կենսագոյի **հիմնարար** արժեքների իմաստավորման ու դրանց շուրջ հասարակական համաձայնության հենքի վրա³⁰⁰:

Ինչպես տեսանք, սոցիալական արժեքները սահմանադրաիրավական նորմերի միջոցով դառնում են գերակա նշանակության համապարտադիր վարքագծի կանոն՝ ճանաչելով և հասարակական համաձայնությամբ երաշխավորելով սոցիալական ազատությունները: Սահմանադրական նորմերը հասարակության հիմնարար արժեքների ու իրավական սկզբունքների օրգանական միասնության դրսևորումն են, և դրանց արժեքանական սուբստանցը մարդն է, նրա արժանապատվությունը:

Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիրը փաստում է. «Մարդկային ընտանիքի բոլոր անդամներին ներհատուկ արժանապատվությունը և

հավասար ու անօտարելի իրավունքները աշխարհի ազատության, արդարության ու խաղաղության հիմքն են» /ներածություն/: Միաժամանակ շեշտվում է. «Բոլոր մարդիկ ծնվում են ազատ ու հավասար՝ իրենց արժանապատվությամբ ու իրավունքներով» /հոդվ. 1/: Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությունը բարձրագույն արժեք է ճանաչում մարդուն, նրա արժանապատվությունը, հիմնական իրավունքներն ու ազատությունները /հոդվ. 3/: Մարդկային արժանապատվությունը բացարձակ, «վերին Տեսչության»³⁰¹, ինքնաբավ արժեք է, և այն հասարակական բարոյականության ու հումանիզմի դրսևորման համարժեք պահանջներ է առաջադրում: Բարոյական իրավակարգը չի ենթադրում լոկ անձի բարոյականության սուբյեկտիվ որակների առկայություն: Էականը դրանց դրսևորման համարժեք հնարավորության առկայությունն է, բանական էակի բնականոն գոյի արժեքանական այնպիսի միջավայրի ձևավորումը, երբ անհատը, հասարակությունը և իշխանությունն արժեքային նույն կողմնորոշիչներով են առաջնորդվում:

Իրավական մոտեցումները, իրենց հերթին, բարոյական կարող են լինել, եթե սոցիալական հարաբերությունների օբյեկտիվ բնույթից են բխում և սոցիումի կողմից իմաստավորված կյանքի կանոն են դարձել: Ընդ որում, մարդկային համակեցության իրավական ու բարոյական հիմնարար արժեքներն են կազմում սահմանադրական արժեքանության հենքը: Սահմանադրվում են հասարակական հարաբերությունները, որոնց առանցքն օբյեկտիվորեն գոյություն ունեցող սոցիալական արժեքներն են, և որոնք իմաստավորման ու կյանքի կոչվելու **շարունակական ճանապարհ** են անցնում:

Մարդը, որպես **սահմանադրական արժեքանության առանցք**, ինքնաճանաչվում ու արժևորվում է **ժամանակի հոլովությամբ իր գոյի իմաստավորմամբ**՝ հստակեցնելով արժեքների այն համակարգը, որը տվյալ ժամանակում իր հավաքական գոյի հիմքն է կազմում: Դրանցում ամենից առաջ առանձնանում են այնպիսի հիմնարար արժեքներ, ինչպիսիք են՝ **հավասարությունը, ազատությունը և արդարությունը**:

Սահմանադրությունը պետք է **հասարակական համաձայնության մարմնացումը լինի հենց այն հիմնարար արժեքների շուրջ**, որոնք կոնկրետ սոցիալական իրականության պայմաններում անհատի սոցիալական վարքագծի և իշխանությունների հանրային վարքագծի բարոյական հենքն ու բովանդակությունն են կազմում /Կանտի բնորոշմամբ՝ նրանց գոյության ներքին բարոյական օրենքն են դառնում/:

Սահմանադրական զարգացումների պատմությունն ինքնին այլ բան չէ, քան՝ սոցիումի ինքնաճանաչման, ժամանակի մեջ հասարակական գոյի իմաստավորման ու դրա վրա խարսխված համակեցության պատմություն: Վերջինս միշտ չէ, որ ուղղաձիգ վերելք է ապրում: Վայրիվերումներն էլ անխուսափելի չեն: Էականն այն է, թե կայուն **շարունակականություն երաշխավորելու համար պատմությունից ինչ դասեր են քաղվում:**

²⁹⁹ СТРАШУН Б., Конституционализм, стр. 43-47.

³⁰⁰ Մանրամասն տե՛ս ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Գ., Սահմանադրական մշակույթ, 2005; HARUTYUNYAN G., Constitutional Culture:

³⁰¹ Տե՛ս ՆԲՀԼ, հ. Բ, էջ 688:

Այժմեական հնչեղության ինչ եզրակացությունների է, օրինակ, հանգում Արիստոտելը՝ աթենական հասարակության սահմանադրական զարգացումների պատմությունը և վիճակը ներկայացնելով³⁰²: Դրանցից են.

1. Ժողովուրդը, **պետության հսկողությունն իր ձեռքը վերցնելով**, հաստատեց մի հասարակարգ, ինչն այժմ էլ գոյություն ունի /սա շուրջ 700 տարի տևած պատմական ճանապարհ է, որի արդյունքը բացարձակ միապետության հաղթահարումն էր ու աթենական ժողովրդավարության հաստատումը/.

2. այդ ճանապարհը դժվարին է ու խոթերով լի: Էական է, որպեսզի ժողովուրդը դեմագոգներին լսելով՝ սխալ ուղիով չգնա,

3. դեմոկրատիան տեր է դարձել ամեն ինչի ու տնօրինում է ամեն ինչ՝ իր այն քվեներով, որ ունի Հավաքում /որպես բարձրագույն իշխանություն/, և դատարաններում, որոնց ձեռքին էլ գերագույն իշխանությունն է: Սակայն կարևոր է նաև, որ աթենացին քաղաքացիական պարտքի ու պատասխանատվության կրող լինի /աթենական հասարակությունում ընդհուպ քաղաքացիական երկպառակությունների ժամանակ քաղաքացին ձեռնպահ մնալու իրավունք չուներ, պետք է հանդես գար մեկ կամ մյուս կողմում, հակառակ դեպքում կգրկվեր քաղաքացիությունից և կվաճառվեր որպես ստրուկ/.

4. հասարակարգն առավել ժողովրդավար դարձնելու համար անհրաժեշտ են համարժեք ռեֆորմներ: Սակայն առանց օրենքների փոփոխության բարքերը փոխել անհնար է,

5. օրենքները պետք է գործող լինեն, գործեն Սահմանադրության համաձայն, չդառնան բռնության գործիք,

6. եթե պետության հսկողությունը ժողովրդի ձեռքին չէ, դժվար է առաջընթաց ակնկալել,

7. ինչպես նշել ենք, դեռևս աթենական ժողովրդավարության հայրը համարվող Սոլոնից է սկիզբ առել այն թեմայի խոսքը, որ **Սահմանադրությունը պետք է գրվի՝ նկատի ունենալով ժողովուրդը և ժամանակը**: Ժողովուրդը՝ իր հավաքական արժեքանական ընկալումներով, ժամանակը՝ իմաստավորման իր աստիճանով:

Արդեն անդրադարձ կատարել ենք այն իրողությանը, որ 2004 թվականին Սանտյագոյում հրավիրված Սահմանադրական իրավունքի միջազգային ընկերակցության գագաթնաժողովում քննարկումների առանցքն էր դարձել «Սահմանադրականություն՝ նոր աշխարհ, հին դոկտրինաներ» թեման: Այս թեման մշտապես շարունակելու է հրատապ մնալ, քանի որ հասարակական հարաբերությունների շարունակական զարգացումը նոր խնդիրներ է առաջադրում նաև սահմանադրական դոկտրինաներին: Էականն այն իրողության ջաղրում նաև սահմանադրական դոկտրինաներին: Էականն այն իրողության մանադրական կոնկրետ համակարգերը, սակայն **դրանց գոյաբանական ներքին կապն անխզելի է**:

³⁰² Տե՛ս ԱՐԻՍՏՈՏԵԼ, *Աթենական հասարակարգը*:

2014 թվականի նոյեմբերի 24-25-ին Ալժիրում նույնպես հրավիրվեց միջազգային մի խորհրդաժողով, որի թեման էր «Սահմանադրական զարգացումներն Աֆրիկայում»: Մեզ առավել հետաքրքրում էին այս խորհրդաժողովում ծավալված քննարկումները՝ անցումագիտության կոնկրետ մոտեցումների տեսանկյունից:

Առաջ քաշված սկզբունքային եզրահանգումներից էին.

1. սահմանադրությունները չեն կարող լինել ունիֆիկացված, դրանք սոցիալ-մշակութային ընդգրկում ունեցող երևույթ են,

2. անիմաստ է առաջ տանել Աֆրիկայի համար միասնականացված սահմանադրություն ունենալու գաղափարը,

3. առանց սահմանադրական զարգացումների երկրի ապագան մշուշոտ է,

4. բարեփոխումների գերագույն խնդիրը երկրի կայունության ապահովումն է,

5. բարքերի փոփոխությունը պետք է սկսել օրենքների փոփոխությունից,

6. անցումային հասարակարգերում զարգացման երաշխիքը հասարակական համաձայնության ձեռքբերումն է,

7. սահմանադրությունը պետք է կայուն լինի, **բայց ոչ՝ ստատիկ կայուն**,

8. սահմանադրությունն արժեք ունի, եթե իրական կյանքում գոյություն ունի,

9. աֆրիկյան երկրների ամենամեծ խնդիրը ոչ թե սահմանադրությունների բացակայությունն է, այլ՝ սահմանադրականության ճգնաժամը:

Որոշակի առումով բերված երեք օրինակներում էլ արժեքանական մոտեցումներն ընդհանրական շատ եզրեր ունեն՝ կարևորվում են սահմանադրական դինամիկ, էվոլյուցիոն զարգացումների երաշխավորումը, ժամանակի մեջ գոյի իմաստավորման ու այն կյանքի կանոն դարձնելու անհրաժեշտությունը:

Արդեն իսկ հանգամանորեն անդրադարձել ենք այն հանգամանքին, որ «սահմանադրություն» երևույթը պատմական խոր արմատներ ունի, և դրա ի հայտ գալով պայմանավորված՝ ձևավորվում է նաև սահմանադրական որոշակի մշակույթ՝ կրելով ժամանակաշրջանի արժեքային կողմնորոշիչների ու իրավամտաժողովության կնիքը:

Աշխարհի շատ երկրների համար երկրորդ հազարամյակի ավարտը և նոր հազարամյակի սկիզբը բնորոշվեց որպես խոր համակարգային վերափոխումների ժամանակաշրջան: Այն դեռևս երկար ժամանակ կմնա գիտական համակողմանի հետազոտությունների կիզակետում: Սակայն այսօր էլ անցումագիտության տեսափիլիսոփայական հիմնական ընդհանրացումները վկայում են, որ գործ ունենք հասարակական հարաբերությունների և սահմանադրական բարոյականության բոլորովին այլ որակի հետ, ինչին արդեն անդրադարձել ենք:

Այդ բոլորի հետ մեկտեղ, լրացուցիչ խնդիրներ են առաջադրում արժեքամակարգային նոր մոտեցումներին ինտեգրման դժվարությունները: Դրանք երկու բնույթի են.

1. արժեհամակարգային նոր կողմնորոշումների անորոշությունները և համակարգային մոտեցմամբ նոր ուղիով ընթանալու օբյեկտիվ նախադրյալների բացակայությունը,

2. նոր կողմնորոշում ընտրելու և այն իրացնելու կարողության պակասը: Նման պայմաններում բնորոշ է դառնում կոռուպցիայի բարձր մակարդակը, արդարադատության նկատմամբ ցածր վստահությունը, ընտրական մշակույթի ու իշխանությունների գործունեության թափանցիկության ոչ բավարար մակարդակը, մարդու իրավունքների հուսալի երաշխավորման, ապահովման ու պաշտպանության համակարգերի գործունակության պակասը, քաղաքական համակարգի անկատարությունը:

Ընդհանուր վիճակից զատ, հայ իրականությանը բնորոշ առանձնահատկություններից կարելի է, մասնավորապես, առանձնացնել նաև հետևյալները.

1. պետականության դարավոր կորուստը, դրա հետևանքով պետությանը բնորոշ ավանդույթների պակասը, օտարի պետականության /օրենքների, Սահմանադրության/ դեմ շարունակական կռիվն ու նաև հարմարվողականության եզրեր փնտրելը՝ ինքնությունը պահպանելու նպատակով,

2. եսակենտրոն որակները՝ իրենց սոցիալական բազմաբնույթ դրսևորումներով,

3. մեծապատիվ մուրացկանի կամ փրկչի ու առաքյալի բարդույթը,

4. սոցիումի բնականոն զարգացմանը բնորոշ արժեքային համակարգի ձևախեղումները կամ ձևախեղված ընկալումները՝ տևականորեն, դարերով բնականոն զարգացման վիճակից զրկվելու հետևանքով,

5. ինքնաժխտումն ու օտարամոլությունը, որոնք սոցիալական որակ են դարձել դարձյալ դարեր ձգված ու խեղված սոցիալական միջավայրի ազդեցությամբ, ինչպես նաև՝ այն որակները, որոնք, մասնավորապես, ցավով ընդհանրացրել է Ռաֆայել Պատկանյանը դեռևս 1860-ականներին գրված «Հիասթափություն» բանաստեղծության մեջ,

6. անցումային շրջանին բնորոշ ու մեզանում առանձնապես ընդգծված անորոշությունները, բարոյական որակների, արժեքնկալման /լավի թե վատի, ճիշտ կամ սխալի, հերոսի կամ ստահակի, սիրո թե ատելության, լույսի թե խավարի ընկալման ու արժևորման/ անհստակությունները, անհաշտվելիի հետ հաշտվելու ու անտարբեր հաղորդվելու իրողությունը,

7. ինքնության որակների առկայությամբ հանդերձ, քաղաքացու որակների գրեթե իսպառ բացակայությունը, սեփական պետության հանդեպ կենսական հոգեբանության դրսևորումը, ամեն ինչում ինքնաարդարացումն ու իրենից դուրս մեղավորներ փնտրելը,

8. բացասական էկզոգեն գործոնների /տարածաշրջանային և միջազգային/ ազդեցության ահռելի ծավալը, ինչը չի թողնում խաղաղ միջավայրում ապրածն ու ապրելիքն իմաստավորել և կյանքի կանոն դարձնել,

9. թերահավատությունն սեփական ուժերի հանդեպ և այլն:

Նոր իրականությունն օբյեկտիվորեն արժևորելու և առաջընթացի անհրաժեշտ նախադրյալներ ստեղծելու հայ ինքնության դրական որակներից, թերևս, կարելի է առանձնացնել.

1. ինքնաճանաչման ու ադապտացիայի գենետիկ մեծ պոտենցիալը, ինչը համազգային վտանգի դեպքում ինքնամոբիլիզացման հզոր ուժ է դառնում,

2. սոցիալական իրականության խոհափիլիսոփայական խորքային ընկալման մեծ կարողությունը,

3. հոգևոր մնայուն, ինքնատիպ ու շարունակական արժեքների դարավոր կրող լինելը,

4. ինքնության որակների պահպանության գենետիկ հզոր հատկությունը, ինչը զուգորդվում է ավանդույթների, սովորույթների, ընտանիքապաշտության, ծնողապաշտության, երեխապաշտության, հայրենասիրության եզակի որակներով,

5. թեկուզ ենթագիտակցությամբ կարևորումն այն բանի, որ մեր միակ զարգացման ներուժը բանական որակներն են, որոնց իրացումը պահանջում է իրավականորեն պաշտպանված ազատություն,

6. պատմության հարուստ դասերը և հզոր պատմական հիշողությունը, մասնավորապես՝ այն առումով, որ անհնարին է կայուն զարգացում՝ առանց իրավական համարժեք լուծումների: Դասական կարելի է համարել Խորենացու գնահատականը Աշտիշատի Կանոնական սահմանադրությանը /...հաստատվեց ողորմածությունը Հայաստան աշխարհում/, կամ Մատթեոս Ուռեայեցու դատողությունները՝ Վաչագան թագավորի Կանոնական սահմանադրության ընդունման կապակցությամբ³⁰³,

7. մեր աշխարհասփյուռ կարգավիճակը, ինչը, բացասականից զատ, նաև հնարավորություն է՝ համաշխարհային քաղաքակրթությանն առավել ակտիվ հաղորդակցվելու և համապատասխան դասեր քաղելով՝ համազգային գործոն ձևավորելու համար:

Սահմանադրությունը, ինչպես նշվեց, կոչված է երաշխավորելու հանրային կյանքի դինամիկ հավասարակշռությունը, **հանդես գալու որպես կենսագոյի հիմնարար ու ժամանակի մեջ իմաստավորված արժեքներից բխող կանոնների շուրջ շարունակաբար նորոգվող հասարակական համաձայնություն**: Սակայն սահմանադրական տեքստային լուծումները, դրանց բովանդակային զարգացումները դեռևս բավարար չեն: Էականն այդ լուծումների ու իրական կյանքի միջև անջրպետի հաղթահարումն է, որն այսօր դարձել է մեր պետական օրակարգի առանցքային խնդիրներից մեկը:

Պետականության կայացումը տևական ու դժվարին գործընթաց է: Համակարգային ամեն մի սխալ վերարտադրվող շղթա կարող է դառնալ ու ավերիչ հետևանքներ ունենալ՝ առավել ևս, եթե դա վերաբերում է արժեքանական կողմնորոշումներին: Հայաստան պետության համար առանցքային

³⁰³ Տե՛ս ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Գ., Սահմանադրական մշակույթ, 2005, էջ 53, 70:

խնդիր է իրավական ողջ համակարգը սահմանադրական արժեքանությանը ներդաշնակելը, թե՛ իրավաստեղծ քաղաքականության մեջ և թե՛ իրավակիրառ պրակտիկայում սահմանադրական հիմնարար արժեքների ձևախեղումներից խուսափելը, իրավունքի գերակայության կայուն երաշխիքներ ապահովելը: Անառարկելի ճշմարտություն է, որ այնտեղ, որտեղ իրավունքը հանդես է գալիս առանց ժողովրդավարության, սկիզբ է առնում դիկտատուրան, իսկ ժողովրդավարությունն առանց իրավունքի՝ պարզապես ֆարս է: Մեր պետության սահմանադրական անձնագրի անփոփոխելի բնութագրիչն է իրավական, ժողովրդավարական, սոցիալական պետության կայացումը: Այս որակներն օրգանական ամբողջություն են և թելադրում են համարժեք վարքագիծ թե՛ պետության և թե՛ քաղաքացիական հասարակության կողմից: Յուրաքանչյուր շեղում այդ որակներից՝ սպառնալիք է մեր ապագային ու մեր ազգային անվտանգությանը:

Մեր պետական կյանքի սահմանադրական ներկա տարեգրությունը վկայում է, որ որքան էլ մեծ է եղել Սահմանադրության դերը հանրային խոր ճգնաժամերից խուսափելու համար, այսուհանդերձ, շարունակում է զգալի մնալ խզումը Սահմանադրության և իրականության միջև: Այս երևույթը բնորոշ է նոր ժողովրդավարության գրեթե բոլոր երկրներին, որոնք օբյեկտիվ իրողություններից ելնելով՝ ընտրեցին մոդելային սահմանադրությունների արմատավորման ճանապարհը: Սակայն անցումագիտության ներկա ընդհանրացումները վկայում են, որ նման իրավիճակներում ավելի մեծ ջանքեր են անհրաժեշտ հասարակական հարաբերությունների սահմանադրականացման, Սահմանադրության ինքնաբավությունը երաշխավորելու, սահմանադրականության, պառլամենտարիզմի ու արդարադատության նոր որակ ապահովելու համար: Արդի մարտահրավերներին համարժեք արձագանքի հրամայականը պահանջում է պետության և քաղաքացիական հասարակության փոխգործակցության որակապես նոր մակարդակ, առավել ակտիվ համակարգված քայլեր ժողովրդաիշխանության ամրապնդման ու սահմանադրական ժողովրդավարության հաստատման ճանապարհին: Մեր երկրի համար սահմանադրաիրավական լուծումների ու սահմանադրականության արդի վիճակի տեսանկյունից առաջնային ու անհետաձգելի են, մասնավորապես, հետևյալ հիմնախնդիրները.

- երաշխավորված ու ապահովված չէ մարդու սահմանադրորեն ամրագրված հիմնական իրավունքների անմիջական գործողությունը,

- իրավունքի գերակայության սկզբունքը չի դարձել մարդկանց սոցիալական վարքագծի, քաղաքական ինստիտուտների քաղաքական վարքագծի և իշխանությունների հանրային վարքագծի հենքը,

- հսկայական բացեր կան օրենսդրական մակարդակում իրավունքների երաշխավորման ու ապահովման հարցերում: Մարդու իրավունքների երաշխավորման, ապահովման ու արդյունավետ պաշտպանության հարցերում լուրջ խնդիրներ են առաջացնում հատկապես օրենսդրական բացերն

ու իրավակարգավորումների անհամապատասխանությունն իրավական որոշակիության սկզբունքին, օրենսդրական լուծումների անկայունությունն ու հստակ հայեցակարգերի բացակայությունը,

- խիստ անհստակ են իշխանությունների հայեցողության սահմանները, արդյունավետ չի գործում իրավունքով իշխանության սահմանափակման սկզբունքը,

- կան իրավական ամբողջ ինստիտուտներ, որոնք, որպես կանոն, չեն գործում, ինչպես, օրինակ՝ նոր հանգամանքների հիմքով գործի նորոգման արդարադատական ինստիտուտը,

- մեծ խզում է առաջացել սահմանադրական արժեքանության և հասարակական պրակտիկայի միջև, հստակ ու հանրայնորեն ընկալելի չեն սահմանադրական բարոյականության չափորոշիչները,

- քաղաքական, տնտեսական և վարչական ներուժի սերտաճումն ընդհուպ երկրի ազգային անվտանգության սպառնալիք էր դարձել՝ դրանով պայմանավորված բոլոր հետևանքներով հանդերձ³⁰⁴:

Այս ամենն իրավական պետության կայացման ու կայուն առաջընթացի գլխավոր խոչընդոտներից են, չեն կարող ստորադասվել այսրոպեական շահերին և առաջնահերթ լուծում են պահանջում:

Ինչ են հուշում պատմության դասերը և սահմանադրական զարգացումների միջազգային փորձը՝ հայ սահմանադրականության զարգացման ներկա հիմնախնդիրների հոլովություն: Դրանք, մասնավորապես, թելադրում են, որ.

- մեր ժողովրդի պատմական ճակատագիրը խոսում վկան է այն բանի, որ մեր իրականության դասերը հաճախ ժամանակին չկարողացանք սերտել ու դրանցից հետևություն անելով՝ «...աշխարհական կարգերի գիտություն ձեռք բերել» և «քաղաքական կարգեր» սովորել³⁰⁵,

- առանց հասարակական համաձայնության, փոխվստահության, հանդուրժողականության ու քաղաքացիական համերաշխության՝ երկրում սահմանադրական բարոյականություն հաստատելն անհնարին է,

- սահմանադրական արժեքներն ապրող իրողություն կարող են դառնալ միայն ու միայն այն ժամանակ, երբ դրանք գիտակցված անհրաժեշտություն են թե՛ պետական իշխանության, թե՛ երկրի քաղաքական ինստիտուտների և թե՛ հասարակության յուրաքանչյուր անդամի համար,

- հասարակության անդամների, քաղաքական ու պետական ինստիտուտների սահմանադրական իրավագիտակցության միջև եղած աններդաշնակության հաղթահարումը վճռորոշ պայման է երկրում սոցիալական անհամաձայնությունների ու հնարավոր կատակիլիզմների հաղթահարման համար,

- սահմանադրական իրավամտաճողության գերագույն խնդիրը պետք է լինի մարդու արժանապատվության, նրա իրավունքների ու ազատություն-

³⁰⁴ Այդ մասին, մասնավորապես, տես АРУТЮНЯН Г., *Угрозы корпоративной демократии*, էջ 38-46: HARUTYUNYAN G., *Constitution and Constitutionalism*, pp. 29-81:

³⁰⁵ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, 1997, էջ 70:

ների երաշխավորումը, ապահովումն ու պաշտպանությունը և իրավունքով իշխանության սահմանափակումը,

- առանց սահմանադրական դինամիկ հավասարակշռության ապահովման՝ երկրում առաջընթաց երաշխավորելն անհնարին է,

Սահմանադրությունը չի կարող դիտվել որպես իրավական գործիք պետական իշխանության ձեռքում, այն քաղաքացիական հասարակության Հիմնական օրենքն է, առաջին հերթին սահման է դնում իշխանությանը և երաշխավորում է մարդկանց բնական իրավունքներն ու հիմնարար ազատությունները,

- երիցս ճշմարիտ է դարերից եկող պատգամը՝ բարքերի փոփոխությունը պետք է սկսել օրենքների փոփոխությունից:

Սահմանադրության գերակայության երաշխավորումն առաջին հերթին պետական իշխանության գերագույն խնդիրն է: Բազմակարծությունը, հանդուրժողականությունը, համերաշխությունը, մարդու իրավունքների հարգումը մեր պետական օրակարգի հրատապ առաջնահերթություններից են: Դրանք՝ որպես նաև սահմանադրականության անկյունաքարային արժեքներ, պահանջում են անհետաձգելի իրացում՝ մեր երկրի յուրաքանչյուր բնակչի համար Սահմանադրությունն օր առաջ դարձնելով ապրող իրողություն:

Մեր պատմական ճակատագրի հրամայականներն են. չվրդովեցնել երկրում ու մեր ներսում խաղաղությունը, խուսափել տգիտությամբ չարափառության հաստատումից, հավատարիմ մնալ մեր առաքելական հավատքին, Սահմանադրությամբ հաստատել ողորմածությունը Հայաստան երկրում³⁰⁶:

Այլընտրանք՝ պարզապես գոյություն չունի:

ԲԱԺԻՆ ԺԵ

ՌԱՅԻՈՆԱԼԻ ՈՒ ԻՌԱՅԻՈՆԱԼԻ ԴԻԱԼԵԿՏԻԿԱՆ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՄ

³⁰⁶ Տե՛ս անդ. էջ 225, 275-278:

Անահիտ Մանասյան

(ԵՊՀ սահմանադրական իրավունքի ամբիոնի դոցենտ, ի.գ.թ.)

**ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԱՐԺԵՐԱՆԱԿԱՆ
ՆԿԱՐԱԳԻՐՆ ՈՒ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ԴԱՏԱՐԱՆԻ ԴԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՕՐԵՆՔԻ
ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ**

Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական պատմության ուսումնասիրության տեսանկյունից բացառիկ կարևորություն ունի Սահմանադրության զարգացման գործում ՀՀ սահմանադրական դատարանի դերակատարության վերլուծությունը: Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական դատարանն իր գոյության ամբողջ ժամանակահատվածում բացառիկ դերակատարություն է ունեցել սահմանադրական կայունության երաշխավորման և ՀՀ Սահմանադրության զարգացման տեսանկյունից, ինչին կանդրադառնանք աշխատության սույն գլխի շրջանակում:

**15.1. Սահմանադրության զարգացումն ու դրա արժեքանական
նկարագիրը**

Կասկածից վեր է, որ իրականությունն անընդհատ փոփոխվում ու զարգանում է: Իրականությունը դրա համար էլ իրականություն է, որպեսզի փոփոխվի¹: Հետևաբար, հասարակական հարաբերությունների կարգավորման համար նախատեսված մեխանիզմները, առաջին հերթին՝ Սահմանադրությունը, պետք է ի վիճակի լինեն համարժեքորեն արձագանքելու հասարակական հարաբերությունների հիշյալ առաջընթացին: Հենց այդ է պատճառը, որ սահմանադրական կայունության հատկանիշի էության հիմքում ընկած է ոչ թե ստատիկ, այլ՝ դինամիկ կայունության գաղափարը, ինչը ենթադրում է զարգացող հասարակական հարաբերություններին արձագանքելու ու դրանց պայմաններին հարմարվելու ունակություն: Հետևաբար, կայուն լինելու համար Սահմանադրությունը, այլ հանգամանքների թվում, զարգանալու ունակություն պետք է ունենա, որպիսի պայմաններում միայն այն կարող է հանդես գալ որպես «կենդանի փաստաթուղթ» և լինել հասարակական հարաբերությունների ելակետային կարգավորիչ: Հակառակ պարագայում այն կվերածվի «մեռած իրավական ակտի», փաստացի հարաբերություններից անկախ գործող սոսկ փաստաթղթային մի լուծումի, որն իրականում ի վիճակի չէ իրականացնելու իր գործառույթները և կարգավորելու հասարակական հարաբերությունները: Հիշյալ համատեքստում հիշատակման են արժանի Ջեյմս Մեդիսոնի խոսքերն առ այն, որ «Եթե ցանկանում ենք ձևավորել այն-

¹ Տե՛ս *Комментарий к Конституции РФ*, էջ 24:

յան ենթարկելու համաձայնություն տալու բնագավառում Հանրապետության Նախագահի լիազորությունները վերաբերում էին սոսկ վճռաբեկ դատարանի և նրա պալատների նախագահներին և դատավորներին, վերաքննիչ, առաջին ատյանի և մասնագիտացված դատարանների նախագահներին և ոչ վերաքննիչ, առաջին ատյանի և մասնագիտացված դատարանների դատավորներին: Ուստի, Հանրապետության Նախագահի՝ կոնկրետ բնագավառին առնչվող լիազորության բացակայության պայմաններում ՀՀ Սահմանադրությունը նախատեսում էր հիշյալ բնագավառին վերաբերող առաջարկն Արդարադատության խորհրդի կողմից վերջինիս ներկայացնելու պահանջ, ինչը հանգեցնում էր սահմանադրական նորմերի, իսկ տվյալ պարագայում՝ նաև դրանց փոփոխությունների ներքին փոխկապվածության և ամբողջականության բացակայության: Ընդ որում՝ հիշյալ դրույթներն ամրագրվել են ՀՀ Սահմանադրության՝ 1995 թ. խմբագրությամբ տեքստի վերը նշված կարգավորումների շրջանակում փոփոխություններ կատարելու արդյունքում, որոնք, ինչպես արդեն նշեցինք, նախատեսում էին Հանրապետության Նախագահի՝ դատավորի լիազորությունները դադարեցնելու, դատավորին կալանավորելու, դատական կարգով վարչական կամ քրեական պատասխանատվության ենթարկելու համաձայնություն տալու առնչությամբ կոնկրետ լիազորություն:

Քննարկվող հիմնախնդրի տեսանկյունից կարևոր է և այն, որ զարգացում հանդիսանալու համար Սահմանադրության փոփոխությունները պետք է կրեն որակական բնույթ, այսինքն՝ տեղի ունենա անցում համակարգի մի որակից մեկ այլ որակի⁷, և առաջանա համակարգի, տվյալ պարագայում՝ Սահմանադրության, որակապես նոր վիճակ⁸:

Այդ առումով հետաքրքիր ենք համարում, օրինակ, երկբևեռ քաղաքական համակարգի ձևավորմանն ուղղված սահմանադրական զարգացումները 2015 թ.-ի սահմանադրական փոփոխությունների ընթացքում: Այդ առումով ՀՀ սահմանադրական բարեփոխումների հայեցակարգը նախատեսեց, որ «Ազգային ժողովի ընտրությունների ժամանակ կայուն ընտրական հա-

⁷ Փիլիսոփայության մեջ նաև փոփոխությունների անդառնալիության հասկանիշն է ներկայացվում որպես նախկինում գոյություն չունեցած որակական նոր հնարավորությունների ձևավորում: Միևնույն ժամանակ, հաշվի առնելով այն, որ չկա բացարձակ դառնալիություն, ինչպես չկա բացարձակ անդառնալիություն, ընդգծվում է, որ զարգացումը **հիմնականում** անդառնալի գործընթաց է (տես АЛЕКСЕЕВ П. В./ПАНИН А. В., *Философия*, էջ 524-525): Կարծում ենք, որ Սահմանադրության պարագայում նույնպես կարող է ընդունելի լինել հիշյալ տեսակետը, և զարգացում հանդիսանալու համար փոփոխությունները, որպես կանոն, պետք է կրեն անդառնալի բնույթ: Այսինքն՝ որպես կանոն, Սահմանադրության զարգացումը ենթադրում է նախկինում գոյություն չունեցած որակական նոր սահմանադրական լուծումների ձևավորում: Սակայն անհրաժեշտ է հաշվի առնել և այն, որ հնարավոր են իրավիճակներ, երբ պրակտիկայում հիմնավորվի նախկին կարգավորման նպատակահարմարությունը, և սահմանադրական հետագա զարգացումն ընթանա հենց վերջինիս ուղղությամբ:

⁸ Փիլիսոփայության մեջ հիշյալ փոփոխությունները ենթադրում են անցում որակական մի կառուցվածքից մեկ այլ կառուցվածքի, երբ դրանց արդյունքում փոփոխվում է համակարգի սկզբնական որակը, առաջանում է որակապես նոր վիճակ (այդ առումով տես, օրինակ, АЛЕКСЕЕВ П. В./ПАНИН А. В., *Философия*, էջ 526, БУЧИЛО Н. Ф./ЧУМАКОВ А. Н., *Философия*, էջ 94; *Новая философская энциклопедия* / Под ред. В. С. СТЕПИНА. М., 2001:

մակարգ ապահովելու համար դրա հիմնական գծերը պետք է ամրագրվեն հենց Սահմանադրությամբ: ...: Խորհրդարանի քաղաքական դերի բարձրացումը կնպաստի կուսակցությունների կողմից իրենց բուն գործառույթների իրականացմանը և երկրում աստիճանաբար երկբևեռ դասական քաղաքական համակարգի ձևավորմանը: Ընտրական համակարգի բարեփոխումները պետք է անհրաժեշտ նախադրյալներ ստեղծեն ու խթան հանդիսանան կուսակցությունների կայացման ու ժողովրդավարացման, կայուն քաղաքական համակարգի ամրապնդման համար: Կուսակցությունների խոշորացման և կուսակցական համակարգի կայունության համար անհրաժեշտ է նախատեսել առանձին արգելապատնեշներ կուսակցությունների և կուսակցությունների դաշինքների համար»⁹:

Նշված հայեցակարգային մոտեցումներին համապատասխան՝ ՀՀ Սահմանադրության 89 հոդվածը նախատեսեց. «3. Ազգային ժողովն ընտրվում է համամասնական ընտրակարգով: Ընտրական օրենսգիրքը երաշխավորում է կայուն խորհրդարանական մեծամասնության ձևավորումը: Եթե ընտրության արդյունքով կամ քաղաքական կռաւիցիա կազմելու միջոցով կայուն խորհրդարանական մեծամասնություն չի ձևավորվում, ապա կարող է անցկացվել ընտրության երկրորդ փուլ: Երկրորդ փուլի անցկացման դեպքում թույլատրվում է նոր դաշինքների ձևավորումը: Քաղաքական կռաւիցիա կազմելու սահմանափակումները, պայմանները և կարգը սահմանվում են Ընտրական օրենսգրքով»:

Այնուհետև ընդունվեց ՀՀ ընտրական օրենսգիրքը, որն ամրագրեց կայուն խորհրդարանական մեծամասնության ձևավորմանն ուղղված կառուցակարգեր:

Նշենք, որ թեև մեր կարծիքով, այս առումով ՀՀ սահմանադրական բարեփոխումների հայեցակարգի առանցքային հայեցակարգային հիմնադրույթներն էին կայուն քաղաքական համակարգի ամրապնդումը, կուսակցական համակարգի կայունությունը, կուսակցությունների կայացումն ու ժողովրդավարացումը, իսկ **կուսակցությունների խոշորացումն ու երկբևեռ քաղաքական համակարգի ձևավորումը** սոսկ նշված հիմնական նպատակներին հասնելու միջոցներն էին, սակայն ակնհայտ է, որ դրանք ենթադրում էին անցում համակարգի մի որակից մեկ այլ որակի և սահմանադրական համակարգի որակապես նոր վիճակի ձևավորում: Այդ հանգամանքն ինքնին ենթադրում է Սահմանադրության զարգացման համար անհրաժեշտ քննարկվող չափանիշի առկայություն: Այլ հարց է պրակտիկայում նշված դրույթների փաստացի իրացումը, ինչն անհրաժեշտ է նաև, ընդհանուր առմամբ, սահմանադրական համակարգի զարգացումը երաշխավորելու տեսանկյունից, և բացի օրենսդրական ամրագրումից, պայմանավորված է նաև քաղաքական, սոցիալական և մի շարք այլ գործոններով:

Շարունակելով որակական փոփոխություններին՝ առնչվող վերլուծութ-

⁹ Տես Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական բարեփոխումների հայեցակարգ (թվային):

յունը՝ նշենք, որ այդ համատեքստում անհրաժեշտ է հաշվի առնել այն, որ «Սահմանադրության զարգացում» հասկացությունը ենթադրում է այնպիսի որակական փոփոխություններ, որոնց պայմաններում պահպանվում է համակարգի հիմնական որակը, Սահմանադրության «միջուկը»։ Պատճառն այն է, որ ցանկացած ամբողջական համակարգ ունի մի ինտեգրատիվ որակ, որը ձևավորում է այն ելակետային վիճակը, որից էլ կատարվում են անցումները նոր վիճակների։ Հետևաբար, այդ որակական առանձնահատկության բացակայության պայմաններում օբյեկտը դադարում է քննարկվող կոնկրետ համակարգը լինելուց, որպիսի պայմաններում, բնականաբար, հնարավոր չէ խոսել նաև վերջինիս զարգացման մասին։ Սահմանադրության կայունության հատկանիշը ևս ենթադրում է, որ կենսագոյի «միջուկը» հանդիսացող հիմնական կանոնները չպետք է ենթարկվեն **հիմնարար** փոփոխությունների, ինչին կանդիդատանք աշխատանքի հետագա շարադրանքի ընթացքում։

Անդրադառնալով «Սահմանադրության զարգացում» հասկացությունը բնորոշող այլ չափանիշներին՝ նշենք, որ զարգացում հանդիսանալու համար Սահմանադրության փոփոխությունները պետք է նպատակաուղղված լինեն։ Նպատակաուղղվածության առումով գրականության մեջ նշվում է, որ զարգացումը կարող է լինել ինչպես պրոգրեսիվ, այնպես էլ՝ ռեգրեսիվ։ Ընդ որում՝ պրոգրեսիվ զարգացումը ենթադրում է անցում ավելի կատարյալ որակների՝ ի տարբերություն ռեգրեսիվ զարգացման, որին բնորոշ է հակառակ միտումը։ Հետևաբար, ակնհայտ է, որ Սահմանադրության զարգացման պարագայում հենց վերջինս պետք է ընկած լինի քննարկվող հատկանիշի ընկալման հիմքում։

Վերը շարադրվածի առումով կարևոր է և այն, որ որակական փոփոխություններին բնորոշ լինի իրավահաջորդությունը, նախկինի և ապագայի միջև ակումուլյատիվ (կուտակային) կապի առկայությունը¹⁰ և հենց դրա հիման վրա համակարգի նոր հնարավորությունների ու սահմանադրական նոր լուծումների ձևավորումը։ Այդ առումով կարելի է հիշատակել, օրինակ, ՀՀ Սահմանադրության՝ մարդու իրավունքներին և ազատություններին առնչվող դրույթները։ ՀՀ Սահմանադրության 4 հոդվածի՝ 1995 թ. հուլիսի 5-ի խմբագրությամբ տեքստը նախատեսում էր, որ պետությունն ապահովում է մարդու իրավունքների և ազատությունների պաշտպանությունը Սահմանադրության և օրենքների հիման վրա՝ միջազգային իրավունքի սկզբունքներին ու նորմերին համապատասխան։ Ակնհայտ է, որ հիշյալ սահմանադրական տեքստում բացակայում էր հստակ վերաբերմունքը մարդու՝ որպես բարձրագույն արժեքի սահմանադրական հոչակման և ճանաչման առումով, մարդու արժանապատվությունը որպես պաշտպանության առարկա էր ամրագրված սոսկ քրեաիրավական հարաբերությունների և ոչ՝ սահմանադրական իրավունքի շրջանակում։

¹⁰ Հարկ է նկատել, որ իրավաբանական գրականության մեջ Ֆրանսիայի սահմանադրական կարգի խրոնիկ անկենսունակության պատճառ է դիտարկվում հենց այն հանգամանքը, որ սահմանադրական կարգի շարունակականությանը գրեթե նշանակություն չի տրվում և որպես նոր սահմանադրությունների իրավականության չափանիշ է ընկալվում անցյալից հետո մաքուր էջի վրա ձևավորվելու հանգամանքը (տես *How Constitutions Change*, էջ 118)։

2005 թ.-ին ՀՀ Սահմանադրությունում փոփոխություններ կատարելուց հետո վերջինս (3 հոդվածը) ամրագրեց, որ **մարդը, նրա արժանապատվությունը, հիմնական իրավունքները և ազատությունները** բարձրագույն արժեքներ են։ **Պետությունն** ապահովում է մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքների և ազատությունների պաշտպանությունը՝ միջազգային իրավունքի սկզբունքներին ու նորմերին համապատասխան։ **Պետությունը** սահմանափակված է մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքներով և ազատություններով՝ որպես անմիջականորեն գործող իրավունք։ Ակնհայտ է, որ նշված փոփոխությունների արդյունքում ձևավորվեց քննարկվող հիմնախնդրի առնչությամբ կոնցեպտուալ նոր մոտեցում, որի շրջանակում մարդն այլևս չի կարող դիտարկվել որպես պետական իշխանության համար միջոց, գործիք, այլ հանդիսանում է ինքնին նպատակ, ինքնարժեքություն։ Ավելին, նշված տեսանկյունից մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքները և ազատությունները կոնցեպտուալ և հիմնարար դեր են խաղում պետության և հասարակության բնականոն կենսագործունեությունը երաշխավորելու տեսանկյունից և որպես անմիջականորեն գործող իրավունք՝ սահմանափակում են վերջիններիս։ Հետևաբար, նշված սահմանադրական դրույթն առանցքային նշանակություն ձեռք բերեց սահմանադրական կարգավորումների արժեքանության և մեթոդաբանության տեսանկյունից։

2015 թ.-ի սահմանադրական փոփոխությունների արդյունքում ևս շարունակվեց սահմանադրական նշված դրույթի զարգացումը, և Սահմանադրության 3 հոդվածն ամրագրեց, որ Հայաստանի Հանրապետությունում **մարդն է բարձրագույն արժեք**։ Մարդու անօտարելի արժանապատվությունն իր իրավունքների և ազատությունների անքակտելի հիմքն է։ Մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքների և ազատությունների հարգումն ու պաշտպանությունը **հանրային իշխանության պարտականություններն են**։ **Հանրային իշխանությունն** սահմանափակված է մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքներով և ազատություններով՝ որպես անմիջականորեն գործող իրավունք։ Ակնհայտ է նաև նշված դրույթների հետևողական զարգացումը և դրանց դերի ու նշանակության նորովի արժևորումը։

Կարևորագույն նշանակություն ունեին նաև 2015 թ. սահմանադրական փոփոխությունների արդյունքում մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքների սահմանադրական ամրագրման առնչությամբ ձևավորված մոտեցումը, այդ իրավունքների սահմանափակման համար անհրաժեշտ չափանիշների, այն է՝ համաչափության, որոշակիության սկզբունքների, հիմնական իրավունքների և ազատությունների վերաբերյալ դրույթների էության անխախտելիությանն առնչվող և համանման այլ կարգավորումների սահմանումը՝ Սահմանադրությամբ¹¹։

¹¹ Հոդված 78. Համաչափության սկզբունքը

Հիմնական իրավունքների և ազատությունների սահմանափակման համար ընտրված միջոցները պետք է պիտանի և անհրաժեշտ լինեն Սահմանադրությամբ սահմանված նպատակին հասնելու

Ամփոփելով քննարկվող օրինակներն ու դրանց առնչությամբ մեր վերլուծությունը՝ նշենք, որ ներկայացված փոփոխությունները նպատակաուղղված էին որակապես նոր մակարդակի բարձրացնելու հիշյալ արժեքների դերն ու նշանակությունը՝ պահպանելով կարևորություն ունեցող ու նախկին տես-տում ամրագրված դրույթները և դրանով ապահովելով իրավահաջորդությու-նն սահմանադրական նախկին ու նոր կարգավորումների միջև:

Ամփոփելով վերը շարադրվածը՝ նշենք, որ Սահմանադրության զարգա-ցումը Սահմանադրության՝ ներքին փոխկապվածության ու ամբողջականու-թյան հատկանիշով օժտված այն որակական, նպատակաուղղված ու, որպես կանոն, անդառնալի փոփոխություններն են, որոնց պայմաններում պահ-պանվում է համակարգի հիմնական որակը, Սահմանադրության «միջուկը»: Նման փոփոխությունների պատշաճ իրացումն էլ, իր հերթին, հանգեցնում է սահմանադրական համակարգի զարգացման:

15.2. Սահմանադրական զարգացումների սահմանադրականությունը՝ որպես կայուն ժողովրդավարության կարևորագույն գրավական

Առաջին հայացքից «սահմանադրական զարգացումների սահմանադ-րականության» գաղափարը կարող է պարադոքսալ թվալ, քանզի վերջինիս առնչությամբ առաջին տպավորությունն այն է, որ խոսքը տվյալ պարագայում նույն իրավաբանական ուժն ու նշանակությունն ունեցող երևույթների կամ ակտերի մասին է: Հետևաբար, հիմնական ընկալումը, որն առաջին հայաց-քից քննարկվող գաղափարն առաջացնում է, այն է, որ հնարավոր չէ երաշ-խավորել սահմանադրական փոփոխությունների սահմանադրականություն-ը, և որ վերջինս անբովանդակ հասկացություն է:

համար: Սահմանափակման համար ընտրված միջոցները պետք է համարժեք լինեն սահմանա-փակվող հիմնական իրավունքի և ազատության նշանակությանը:

Հոդված 79. Որոշակիության սկզբունքը

Հիմնական իրավունքները և ազատությունները սահմանափակելիս օրենքները պետք է սահմա-նեն այդ սահմանափակումների հիմքերը և ծավալը, լինեն բավարար չափով որոշակի, որպեսզի այդ իրավունքների և ազատությունների կրողները և հասցեատերերն ի վիճակի լինեն դրսևորելու համապատասխան վարքագիծ:

Հոդված 80. Հիմնական իրավունքների և ազատությունների վերաբերյալ դրույթների էության անխախտելիությունը

Հիմնական իրավունքների և ազատությունների վերաբերյալ սույն գլխում ամրագրված դրույթնե-րի էությունն անխախտելի է:

Հոդված 81. Հիմնական իրավունքներն ու ազատությունները և միջազգային իրավական պրակ-տիկան

1. Հիմնական իրավունքների և ազատությունների վերաբերյալ Սահմանադրությունում ամրագր-ված դրույթները մեկնաբանելիս հաշվի է առնվում Հայաստանի Հանրապետության վավերաց-րած՝ մարդու իրավունքների վերաբերյալ միջազգային պայմանագրերի հիման վրա գործող մար-մինների պրակտիկան:

2. Հիմնական իրավունքների և ազատությունների սահմանափակումները չեն կարող գերազան-ցել Հայաստանի Հանրապետության միջազգային պայմանագրերով սահմանված սահմանափա-կումները:

Կարծում ենք, սակայն, որ ներկայացված եզրահանգումները Սահմա-նադրության հիմնարար արժեքների, հիմնական որակի, «միջուկի» և դրանց անփոփոխելիության վերաբերյալ հանգեցնում են բոլորովին այլ եզրակա-ցության, և որքան էլ պարադոքսալ չթվա «սահմանադրական զարգացումնե-րի սահմանադրականության» գաղափարը, վերջինս սահմանադրականութ-յան երաշխավորման կարևորագույն բաղադրատարրերից է, ունի հստակ բովանդակություն և բացառիկ կարևորություն՝ կայուն ժողովրդավարության երաշխավորման տեսանկյունից:

Արդեն նշել ենք, որ զարգացում հանդիսանալու համար Սահմանադրութ-յան փոփոխությունները պետք է կրեն որակական բնույթ, այսինքն՝ տեղի ու-նենա անցում համակարգի մի որակից մեկ այլ որակի, և առաջանա համա-կարգի, տվյալ պարագայում՝ Սահմանադրության, որակապես նոր վիճակ: Միևնույն ժամանակ, անհրաժեշտ է հաշվի առնել և այն, որ «Սահմանադ-րության զարգացում» հասկացությունը ենթադրում է այնպիսի որակական փոփոխություններ, որոնց պայմաններում պահպանվում է համակարգի հիմ-նական որակը, Սահմանադրության «միջուկը»:

Ուստի, սահմանադրական կայունությունը ենթադրում է, որ կենսագոյի «միջուկը» հանդիսացող հիմնական կանոնները չպետք է ենթարկվեն հիմ-նարար փոփոխությունների, քանզի նման փոփոխությունները կհանգեցնեն սահմանադրականության վիճակի խաթարման:

Այդ առումով հիշատակման է արժանի ՀՀ Սահմանադրության 203 հոդ-վածը, համաձայն որի՝ Սահմանադրության 1-ին, 2-րդ, 3-րդ և 203-րդ հոդ-վածները փոփոխման ենթակա չեն: Հետևաբար, սահմանադիրը հենց այդ դրույթներն է համարել հասարակական հարաբերությունների «միջուկը»՝ ար-գելելով դրանց փոփոխումը:

Վերը շարադրվածի առումով հարկ ենք համարում նկատել, որ քիչ թվով սահմանադրություններ են պարունակում նորմեր որոշակի դրույթների ան-փոփոխելիության մասին: Առավել տարածված է այն տեխնիկան, երբ Սահ-մանադրության որոշակի սկզբունքներ են հռչակվում անփոփոխելի¹²: Կար-ծում ենք, որ վերջինս առավել նպատակահարմար մոտեցում է, քանզի թույլ է տալիս պահպանել հիշյալ սկզբունքների հիմքում ընկած ելակետային տար-րերը՝ միաժամանակ թողնելով հասարակական հարաբերությունների զար-գացմանը զուգընթաց՝ դրանց ընկալմանն առնչվող առանձին փոփոխութ-յունների հնարավորություն: Գաղտնիք չէ, որ այնպիսի հասկացություններ, ինչպիսիք են, օրինակ, «ժողովրդավարությունը», «ինքնիշխանությունը», «մարդու հիմնական իրավունքները և ազատությունները» և այլն, տարիների ընթացքում և առայսօր շարունակում են անընդհատ զարգացում ապրել: 21-րդ դարում դրանց ընկալումը նույնը չէ, ինչ, օրինակ, 19-րդ կամ 20-րդ դարե-րում: Մի շարք հասկացությունների ընկալումն էապես փոխվել է նույնիսկ մի քանի տասնամյակների ընթացքում: Հետևաբար, մեր կարծիքով, հիշյալ տե-

¹² Տե՛ս CDL-AD(2010)001:

սանկյունից ելակետային պետք է լինի այն, որ վերը նշված սկզբունքները ենթակա են **դինամիկ մեկնաբանության**, որպիսի պայմաններում հնարավոր են վերջիններիս առանձին տարրերի ընկալման փոփոխություններ, սակայն, միևնույն ժամանակ, անփոփոխ պետք է մնան այդ սկզբունքների «միջուկը» կազմող տարրերը:

Քննարկվող հիմնախնդրի առումով հետաքրքիր է Հնդկաստանի պրակտիկան: Չնայած այն հանգամանքին, որ Սահմանադրությունը նախատեսում է սահմանադրական բոլոր դրույթները փոփոխելու հնարավորություն, Հնդկաստանի Գերագույն դատարանն իր որոշումներից մեկում արձանագրել է, որ հիշյալ փոփոխությունները պետք է կատարվեն այնպես, որ չփոփոխվի Սահմանադրության «հիմնական կառուցվածքն ու համակարգը»¹³: Գրականության մեջ ևս նշվում է, որ անփոփոխելի նորմերի հիմնական նպատակը սահմանադրական հիմնական արժեքների պահպանությունն է¹⁴:

Անդրադառնալով ՀՀ Սահմանադրությանը՝ նշենք, որ վերջինիս 1 հոդվածը սահմանում է ՀՀ սահմանադրաիրավական բնութագրիչները, որոնք ելակետային են ինչպես սահմանադրական նորմերի ամրագրման, այնպես էլ հասարակական հարաբերությունների կարգավորման համար: Հետևաբար, մեր կարծիքով, հենց դրանք են ընկած սահմանադրական մյուս բոլոր նորմերի հիմքում, և, որպես այդպիսին, ենթադրում են այդ բնութագրիչների հատկանիշներն արտացոլող ու տարրերն ամրագրող այլ դրույթների առկայություն: Իսկ դա նշանակում է, որ սահմանադրաիրավական բնութագրիչներին վերաբերող նորմերի անփոփոխ լինելու դեպքում անփոփոխ կմնան նաև հիշյալ այն դրույթները, որոնք ձևավորում են այդ բնութագրիչների «միջուկն» ու էությունը: Միևնույն ժամանակ, կարծում ենք, որ հնարավոր են փոփոխություններ դրանց այլ տարրերի ընկալման շրջանակում: Օրինակ՝ եթե ՀՀ Սահմանադրության 2 հոդվածով ամրագրված՝ Հայաստանի Հանրապետությունում իշխանությունը ժողովրդին պատկանելու վերաբերյալ դրույթը, որը ժողովրդավարական պետության կարևորագույն հատկանիշներից մեկն է, ըստ էության, չի կարող փոփոխվել, ապա, մեր կարծիքով, նույն հոդվածով նախատեսված այն նորմի ընկալումը, թե ինչպես ու ինչ մարմինների միջոցով է ժողովուրդն իրականացնում իր իշխանությունը, քարացած չէ, և հասարակական հարաբերությունների զարգացմանը զուգընթաց կարող է ենթարկվել որոշակի փոփոխությունների: Դա հնարավոր է, մասնավորապես, այն դեպքերում, երբ, օրինակ, որպես անմիջական ժողովրդաիշխանության իրականացման ձևեր՝ ամրագրվեն նաև հանրահավաքները, երթերը և այլն, ինչն, այլ անհրաժեշտ հանգամանքները հաշվի առնելու պարագայում, չի խաթարի հիշյալ բնութագրիչի էությունը, սակայն, միևնույն ժամանակ, կհանդիսանա վերը նշված դրույթի փոփոխման արտահայտություն:

¹³ Տե՛ս TWOMEY A., *The Involvement of Sub-national Entities in Direct and Indirect Constitutional Amendment within Federations*, էջ 14:

¹⁴ Տե՛ս ROZNAI Y., *Unconstitutional Constitutional Amendments*, էջ 34:

Վերը շարադրվածը նկատի ունենալով՝ կարծում ենք, որ թեև ՀՀ Սահմանադրության 203 հոդվածով ամրագրված անփոփոխելիության վերաբերյալ դրույթն ինքնին խնդրահարույց չէ, սակայն առավել նպատակահարմար է Սահմանադրությամբ նախատեսել վերջինիս 1 և 203 հոդվածների անփոփոխելիությունը՝ միևնույն ժամանակ ելակետային համարելով այն, որ 1 հոդվածով ամրագրված սահմանադրաիրավական բնութագրիչները ենթակա են դինամիկ մեկնաբանության:

Հիշյալ համատեքստում հարկ ենք համարում անդրադառնալ քննարկվող հիմնախնդրին առնչվող ևս մի կարևոր հանգամանքի՝ Սահմանադրության նախաբանի փոփոխության հնարավորություններին:

Նշենք, որ աշխարհում գրեթե չկան երկրներ, որոնք հատուկ կարգավորումներ են նախատեսում Սահմանադրության նախաբանի փոփոխության կամ անփոփոխելիության մասին: Նույնիսկ այն երկրներում, որտեղ սահմանվում են սահմանադրական անփոփոխելի կարգավորումներ, դրանց շրջանակներում հատուկ անդրադարձ չի կատարվում Սահմանադրության նախաբանին¹⁵: Սահմանադրության նախաբանին անդրադարձ չի կատարվում նաև սահմանադրական տարբեր դրույթների փոփոխություններին առնչվող առանձնահատկություններն սահմանող սահմանադրական նորմերում:

Մեր կողմից ուսումնասիրված երկրներից կարող ենք հիշատակել Սերբիայի Հանրապետությունը, որի Սահմանադրությունը հատուկ կարգավորումներ է նախատեսում նախաբանի փոփոխության վերաբերյալ: Վերջինիս Սահմանադրության 203 հոդվածը, մասնավորապես, սահմանում է, որ Ազգային ժողովն Սահմանադրությունը փոփոխելու վերաբերյալ ակտը պետք է ներկայացնի հանրապետական հանրաքվեի, եթե փոփոխությունը վերաբերում է Սահմանադրության նախաբանին, մարդու և փոքրամասնությունների իրավունքներին և ազատություններին, իշխանության համակարգին, ռազմական և արտակարգ դրություն հայտարարելուն, ռազմական և արտակարգ դրության ժամանակ մարդու և փոքրամասնությունների իրավունքներից շեղումներին կամ Սահմանադրությունը փոփոխելու ընթացակարգերին¹⁶:

Սահմանադրությունների նախաբանների առնչությամբ, որպես կանոն, ընդգծվում է վերջիններիս գաղափարական դերակատարությունը, որը, մեր կարծիքով ևս, անկասկած ունի առաջնահերթ նշանակություն: Միևնույն ժամանակ, կարծում ենք, որ նախաբաններն ունեն նաև ոչ պակաս կարևոր իրավական նշանակություն, որը չի կարող անտեսվել վերջիններիս առանձնահատկությունների և հնարավոր զարգացումների վերլուծության համատեքստում:

Առաջին հերթին նշենք, որ աշխարհում կա շուրջ 54 երկիր, որոնց սահմանադրություններն, ընդհանրապես, չունեն նախաբան, օրինակ՝ Իտալիան, Ավստրիան, Բելգիան, Մալթան, Լյուքսեմբուրգը, Հորդանանը և այլն¹⁷:

¹⁵ Տե՛ս CDL-DEM(2008)002add:

¹⁶ Տե՛ս Սերբիայի Հանրապետության Սահմանադրություն:

¹⁷ Տե՛ս KUTLESIC V., *Preambles of Constitutions*, Իտալիայի Հանրապետության 1947թ. Սահմանադրություն:

Ինչ վերաբերում է նախաբան ունեցող սահմանադրություններին, հարկ է նկատել, որ այդ նախաբաններն ունեն բազմաթիվ առանձնահատկություններ՝ պայմանավորված ինչպես վերջիններիս ծավալով, այնպես էլ՝ բովանդակությամբ և իրավական ուժով:

Կատարված ուսումնասիրությունները վկայում են, որ շուրջ երկու հարյուր սահմանադրությունների նախաբաններից 103-ը պարունակում է մինչև 300 բառ, 26-ը՝ 300-500, 12-ը՝ 500-ից ավելի բառ¹⁸: Ընդ որում՝ աշխարհի ամենաերկար Սահմանադրության նախաբանը Իրանի Իսլամական Հանրապետության 1979 թ. Սահմանադրության նախաբանն է, որն ունի երեք հազարից ավելի բառ: Ծավալուն է նաև Չինաստանի Սահմանադրության նախաբանը՝ 1000 բառից ավելի: Մինչդեռ ամենակարճ նախաբանը Հունաստանի Սահմանադրության նախաբանն է, որն ընդամենը 11 բառ է պարունակում¹⁹:

Ակնհայտ է, որ նախաբանները տարբերվում են նաև իրենց բովանդակության տեսանկյունից: Հետազոտողներն առանձնացնում են թվով 15 սահմանադրությունների նախաբաններ, որոնք, ըստ նշված հեղինակների, ընդամենը հանդիսավոր տեքստ են հիշեցնում՝ առանց ներքին բովանդակության, օրինակ՝ Հունաստանի, Մոնակոյի, Լիբանանի, Լիխտենշտեյնի սահմանադրությունների նախաբանները:

Մինևս ժամանակ, սահմանադրական նախաբանների մեծամասնությունն ունի շատ ավելի կոնկրետ բովանդակություն, որը, որպես կանոն, պարունակում է հետևյալ հիմնական տարրերին առնչվող տեղեկատվություն՝ նպատակներ, արժեքներ, պատմություն, ազգային ինքնություն, Աստված և կրոն, այլ ակտերին հղումներ²⁰:

Հետաքրքիր է, որ միջազգային պրակտիկայում առանձին բացառիկ իրավիճակներում հանդիպում են Սահմանադրության նախաբանների փոփոխության դեպքեր: Որպես օրինակ կարելի է հիշատակել Լատվիայի Սահմանադրության նախաբանում 2014 թ. կատարված փոփոխությունը²¹: Նշենք, որ Լատվիայի Հանրապետությունում այժմ գործում է 1922 թ.-ին ընդունված և 1993 թ.-ին վերականգնված Սահմանադրությունը: Հնդկաստանի Սահմանադրության նախաբանը ևս փոփոխվել է 1976 թ.-ին, երբ վերջինիս տեքստում «ինքնիշխան» և «ժողովրդավարական» բառերի միջև ավելացվեցին «սոցիալիստական» և «աշխարհիկ» բառերը²²: Փոփոխվել է նաև Ֆրանսիայի Հանրապետության 1958 թ. Սահմանադրության նախաբանը, երբ վերջինիս շրջանակներում հղում ավելացվեց 2004 թ. Շրջակա միջավայրի վերաբերյալ

¹⁸ Տե՛ս KUTLESIC V., *Preambles of Constitutions*.

¹⁹ Տե՛ս FROSINI O. J., *Constitutional Preambles at a Crossroads between Politics and Law*, էջ 29-30; Հունաստանի Հանրապետության Սահմանադրություն:

²⁰ Տե՛ս KUTLESIC V., *Preambles of Constitutions*; FROSINI O. J., *Constitutional Preambles at a Crossroads between Politics and Law*, էջ 47:

²¹ Տե՛ս Լատվիայի Հանրապետության Սահմանադրություն:

²² Տե՛ս FROSINI O. J., *Constitutional Preambles at a Crossroads between Politics and Law*, էջ 140:

խարտիայով նախատեսված իրավունքներին և պարտականություններին²³:

Կարծում ենք, որ քննարկվող հարցադրման տեսանկյունից անհրաժեշտ է վերլուծել այն հանգամանքը, թե արդյո՞ք Սահմանադրության նախաբանն ունի կիրառական նշանակություն, կարո՞ղ է իրացվել հասարակական հարաբերությունները կարգավորելու նպատակով, թե՞ այն հանդես է գալիս որպես պարզապես հոչակագրային բնույթ կրող տեքստ:

Նշենք, որ Սահմանադրության նախաբանի իրավական ուժի առնչությամբ գրականության մեջ առկա են տարբեր տեսակետներ, ինչը պայմանավորված է միջազգային պրակտիկայում նախաբանի ունեցած իրավական կիրառության տարբեր օրինակներով: Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում, օրինակ, թեև Սահմանադրության նախաբանն ուսումնասիրվում է սահմանադրական իրավունքի գիտության շրջանակում, սակայն այն սահմանադրական տեքստի՝ ինքնուրույն իրավաբանական ուժ ունեցող մաս չէ և չափազանց հազվադեպ է հանդիպում դատական ակտերում²⁴: Չնայած ԱՄՆ Գերագույն դատարանի որոշ ակտերում կարելի է հանդիպել Սահմանադրության նախաբանին հղումների, սակայն ինչպես գրականության մեջ է նշվում, դա իրացվում է, այսպես կոչված, «բալ խմորեղենի վրա» տեխնիկայի համատեքստում: Այլ կերպ՝ որոշման հիմքում ընկած են Սահմանադրության այլ նորմերը («խմորեղեն»), սակայն պատճառաբանությունն առավել համոզիչ դարձնելու նպատակով հղում է կատարվում նաև նախաբանին՝ որպես մեկնաբանման լրացուցիչ գործիք: Հետևաբար, այդ հղումների հիմնական նպատակը պատճառաբանությունն առավել համոզիչ դարձնելն է, որոշումն ամրապնդելը, իսկ նախաբանը չի դիտարկվում որպես ինքնուրույն իրավական ուժ ունեցող աղբյուր: Գերմանական սահմանադրական իրավունքում ընդունված է, որ Գերմանիայի Հիմնական օրենքի նախաբանը ևս չունի ինքնուրույն իրավաբանական ուժ, սակայն վերջինս երբեմն օգտագործվում է Գերմանիայի Սահմանադրական դատարանի որոշումներում՝ որպես մեկնաբանման գործիք²⁵:

Նույնը չի կարելի ասել Ֆրանսիայի Սահմանադրության նախաբանի մասին, քանզի Ֆրանսիայի Սահմանադրական խորհուրդը, 1970-ական թթ.-ից սկսած, իր որոշումների պատճառաբանական մասի հիմքում բազմիցս դրել է Սահմանադրության նախաբանը՝ այն դիտարկելով որպես նորմերի սահմանադրականության գնահատման չափանիշ և փաստացի ինքնուրույն սահմանադրական արժեք տալով վերջինիս: Պատճառը, հավանաբար, Ֆրանսիայի Սահմանադրության նախաբանի բովանդակությունն ու ձևն են, ինչի արդյունքում նշված նախաբանը գրականության մեջ անվանվում է «մատրոշկա տիկնիկ», քանզի այն հղում է կատարում **1946 թ. Սահմանադրության նախաբանով** հաստատված և լրացված **1789 թ. Մարդու և քաղաքացու իրա-**

²³ Տե՛ս Ֆրանսիայի Հանրապետության 1958 թ. Սահմանադրություն:

²⁴ Տե՛ս GINSBURG T./ROCKMORE D./FOTI N., *We the Peoples*, էջ 105:

²⁵ Տե՛ս FROSINI O. J., *Constitutional Preambles at a Crossroads between Politics and Law*, էջ 53-64, 80:

վունքների հռչակագրով ամրագրված մարդու իրավունքներին և ազգային ինքնիշխանության սկզբունքներին և **2004 թ. Շրջակա միջավայրի վերաբերյալ խարտիայով** նախատեսված իրավունքներին ու պարտականություններին: Լեհաստանում ևս Սահմանադրության նախաբանն ունի առանցքային դերակատարություն և բազմիցս դրվել է Սահմանադրական տրիբունալի որոշումների և դրանց հիմնավորումների հիմքում: Հնդկաստանի Գերագույն դատարանը ևս ընդգծել է, որ նախաբանը «Սահմանադրության մասն է», և իր բազմաթիվ որոշումներ հիմնավորել է՝ հենց նախաբանը հիմք ընդունելով²⁶: Թուրքիայի Հանրապետության Սահմանադրության 176 հոդվածն ուղղակիորեն նախատեսում է, որ նախաբանը, որը սահմանում է Սահմանադրության հիմքում ընկած փաստերներն ու սկզբունքները, Սահմանադրության բաղկացուցիչ մասն է²⁷:

Ինչ վերաբերում է ՀՀ Սահմանադրության նախաբանին, նշենք, որ այն ունի հետևյալ բովանդակությունը. «Հայ ժողովուրդը, հիմք ընդունելով Հայաստանի անկախության մասին հռչակագրում հաստատագրված հայոց պետականության հիմնարար սկզբունքները և համազգային նպատակները, իրականացրած ինքնիշխան պետության վերականգնման իր ազատասեր նախնիների սուրբ պատգամը, նվիրված հայրենիքի հզորացմանը և բարգավաճմանը, ապահովելու համար սերունդների ազատությունը, ընդհանուր բարեկեցությունը, քաղաքացիական համերաշխությունը, հավաստելով հավատարմությունը համամարդկային արժեքներին, ընդունում է Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությունը»:

Ակնհայտ է, որ նախաբանի տեքստը պարունակում է տարատեսակ բովանդակություն ունեցող դրույթներ, որոնց շրջանակներում անդրադարձ է կատարված ինչպես պատմական, ազգային ինքնությանն առնչվող ասպեկտներին, կոնկրետ սոցիալական հանրության առջև դրվող նպատակներին ու արժեքներին, այնպես էլ հղում է կատարված այլ ակտի՝ Հայաստանի անկախության մասին հռչակագրին՝ ավելի կոնկրետ՝ վերջինիս կողմից հաստատագրված հայոց պետականության հիմնարար սկզբունքներին և համազգային նպատակներին: Կարծում ենք, որ բացառությամբ վերջինի, մնացած բոլոր նորմերն ունեն ընդհանուր բնույթ և արձանագրում են համընդհանուր ճանաչում ու դերակատարություն ունեցող գաղափարներ: Նույնը չի կարելի ասել Հայաստանի անկախության մասին հռչակագրի և դրանում հաստատագրված հայոց պետականության հիմնարար սկզբունքների և համազգային նպատակների վերաբերյալ, քանզի դրանք ունեն կոնկրետ հարցադրումներին ուղղված բովանդակություն և հստակ ուղղվածություն, ինչը ներկայացնում ենք ստորև.

²⁶ Sfr FROSINI O. J., *Constitutional Preambles at a Crossroads between Politics and Law*, էջ 64-76, 92-99:

²⁷ Sfr Թուրքիայի Հանրապետության Սահմանադրություն:

«Հ Ռ Զ Ա Կ Ա Գ Ի Ր ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը՝ արտահայտելով Հայաստանի ժողովրդի միասնական կամքը, գիտակցելով իր պատասխանատվությունը հայ ժողովրդի ճակատագրի առջև համայն հայության իղծերի իրականացման և պատմական արդարության վերականգնման գործում,

ելնելով մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրի սկզբունքներից և միջազգային իրավունքի հանրաճանաչ նորմերից,

կենսագործելով ազգերի ազատ ինքնորոշման իրավունքը, հիմնվելով 1989 թվականի դեկտեմբերի 1-ի «Հայկական ԽՍՀ-ի և Լեռնային Ղարաբաղի վերամիավորման մասին» Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի համատեղ որոշման վրա,

զարգացնելով 1918 թվականի մայիսի 28-ին ստեղծված անկախ Հայաստանի Հանրապետության ժողովրդավարական ավանդույթները,

խնդիր դնելով ժողովրդավարական, իրավական հասարակարգի ստեղծումը,

Հ Ռ Զ Ա Կ Ո Ւ Մ Է

անկախ պետականության հաստատման գործընթացի սկիզբը:

1. Հայկական ԽՍՀ-ն վերանվանվում է Հայաստանի Հանրապետություն՝ կրճատ՝ Հայաստան:

Հայաստանի Հանրապետությունն ունի իր դրոշմը, զինանշանը և հիմնը:

2. Հայաստանի Հանրապետությունն ինքնիշխան պետություն է՝ օժտված պետական իշխանության գերակայությամբ, անկախությամբ, լիիրավությամբ:

Հայաստանի Հանրապետության ամբողջ տարածքում գործում են միայն Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրությունը և օրենքները:

3. Հայոց պետականության կրողը Հայաստանի Հանրապետության ժողովուրդն է, որն իր իշխանությունն իրագործում է անմիջականորեն և ներկայացուցչական մարմինների միջոցով՝ Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրության և օրենքների հիման վրա:

Հանրապետության ժողովրդի անունից հանդես գալու իրավունքը պատկանում է բացառապես Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդին:

4. Հայաստանի Հանրապետության տարածքում բնակվող բոլոր քաղաքացիների համար սահմանվում է Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիություն:

Արտերկրի հայությունը Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիության իրավունք ունի: Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիները գտնվում են նրա պաշտպանության և աջակցության ներքո:

արժեքներն ու տվյալ սոցիալական հանրության առջև դրվող նպատակները, որոնք ընկած են Սահմանադրության ընդունման հիմքում, և Հիմնական օրենքի ընդունումից հետո ժամանակագրական տեսանկյունից տրամաբանական սխալ է դրանք փոփոխելու մասին խոսելը: Ուստի, նախաբանը հանդիսանում է ՀՀ Սահմանադրության այն որակական առանձնահատկությունը, որի բացակայության պայմաններում հնարավոր չէ խոսել քննարկվող կոնկրետ համակարգի, այն է՝ կոնկրետ Սահմանադրության մասին:

Միևնույն ժամանակ, չնայած նախաբանի տեքստային փոփոխության արգելքին առնչվող նշված եզրահանգմանը, կարծում ենք, որ նախաբանը, հոշակագրային դերակատարությունից բացի՝ ունենալով նաև սահմանադրական արժեք, կիրառական նշանակություն, կարող է զարգանալ այլընտրանքային այլ եղանակներով, օրինակ՝ մեկնաբանության միջոցով: Ընդ որում՝ ինչպես սահմանադրական այլ անփոփոխելի հոդվածների, այնպես էլ նախաբանի պարագայում ելակետային պետք է լինի այն, որ չնայած տեքստային փոփոխությունների արգելքին, վերը նշված կարգավորումները ենթակա են դինամիկ մեկնաբանության, որպիսի պայմաններում հնարավոր են վերջիններիս առանձին տարրերի ընկալման փոփոխություններ, սակայն, միևնույն ժամանակ, անփոփոխ պետք է մնան այդ սկզբունքների «միջուկը» կազմող տարրերը:

Ամփոփելով վերը շարադրվածը՝ նշենք նաև, որ, մեր կարծիքով, Սահմանադրության նախաբանի անփոփոխելիության, այն սահմանադրական անփոփոխելի հոդվածների թվում վկայակոչելու ու դրա հետ կապված այլ հանգամանքները պայմանավորված են վերջինիս բովանդակային առանձնահատկություններով և գնահատման են ենթակա յուրաքանչյուր կոնկրետ իրավիճակում: ՀՀ Սահմանադրության նախաբանի պարագայում, օրինակ, կարծում ենք, որ խնդրահարույց չէ այն Սահմանադրության 203 հոդվածով սահմանված անփոփոխելի դրույթների թվում չվկայակոչելը, քանզի վերջինիս բովանդակային առանձնահատկություններն ինքնին ենթադրում են նախաբանի տեքստային անփոփոխելիություն:

Վերոշարադրյալի արդյունքում հանգում ենք այն եզրակացության, որ «Սահմանադրության զարգացում» հասկացությունը ենթադրում է այնպիսի որակական փոփոխություններ, որոնց պայմաններում պահպանվում է համակարգի հիմնական որակը, Սահմանադրության «միջուկը»: Վերջիններս հանդիսանում են այն որակական առանձնահատկություններ, որի բացակայության պայմաններում օբյեկտը դադարում է քննարկվող կոնկրետ համակարգը լինելուց, որպիսի պայմաններում, բնականաբար, հնարավոր չէ խոսել նաև վերջինիս զարգացման մասին: Այդ հանգամանքն, իր հերթին, վկայում է, որ հիշյալ արժեքները չեն կարող ենթարկվել հիմնարար փոփոխությունների, ուստի նման փոփոխությունները կհանգեցնեն սահմանադրականության վիճակի խաթարման:

Վերը շարադրվածը հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ «սահմանադրա-

կան զարգացումների սահմանադրականության» գաղափարը բոլորովին էլ պարադոքսալ չէ, սահմանադրականության երաշխավորման կարևորագույն բաղադրատարրերից է և ունի բացառիկ կարևորություն կայուն ժողովրդավարության երաշխավորման տեսանկյունից: Հետևաբար, հիշյալ համատեքստում հարկ ենք համարում անդրադառնալ այն կառուցակարգային լուծումներին, որոնք անհրաժեշտ են նշված գործընթացի արդյունավետությունը երաշխավորելու առումով:

Նշենք, որ 2015 թ. սահմանադրական բարեփոխումների արդյունքում ՀՀ Սահմանադրության 168 հոդվածը նախատեսեց, որ մինչև Սահմանադրության փոփոխությունների նախագծի, ինչպես նաև հանրաքվեի դրվող իրավական ակտերի նախագծերի ընդունումը սահմանադրական դատարանը որոշում է դրանց համապատասխանությունը Սահմանադրությանը: Այլ կերպ՝ Սահմանադրության փոփոխությունների նախագծի սահմանադրականության որոշումը դարձավ սահմանադրական պարտադիր նախնական վերահսկողության օբյեկտ, ինչը չափազանց կարևոր և հետաքրքիր նշանակություն կարող է ունենալ սահմանադրական փոփոխությունների սահմանադրականության, հետևաբար նաև՝ Սահմանադրության կայունության ու կայուն ժողովրդավարության երաշխավորման տեսանկյունից:

Նշենք, որ նման լիազորություն ունեցող սահմանադրական դատարանների թիվն աշխարհում այնքան էլ մեծ չէ: Սահմանադրական փոփոխությունների՝ որևէ առումով Սահմանադրության համապատասխանությունը որոշելու լիազորություն ունեն, օրինակ, Մոլդովայի, Ադրբեջանի, Թուրքիայի, Ուկրաինայի սահմանադրական դատարանները²⁸: Դրանցից յուրաքանչյուրն ունի հիշյալ գործերի քննության իր առանձնահատկությունները, ինչին հարկ ենք համարում անդրադառնալ ստորև:

Թուրքիայի Հանրապետության սահմանադրական դատարանն, օրինակ, նշված գործերը կարող է քննել միայն ըստ ձևի սահմանադրական վերահսկողության շրջանակում: Մասնավորապես, սահմանադրական փոփոխությունների սահմանադրական վերահսկողությունը սահմանափակվում է՝ այն հանգամանքները պարզելով, թե արդյոք ձեռք է բերվել առաջարկը ներկայացնելու և քվեարկության համար անհրաժեշտ մեծամասնություն, և արդյոք պահպանվել է արագացված ընթացակարգերի պարագայում դեբատների արգելքը²⁹: Հունգարիայի Սահմանադրության 24 հոդվածի համաձայն ևս՝ Հիմնական օրենքը կամ Հիմնական օրենքի փոփոխությունները Սահմանադրական դատարանում կարող են քննության առարկա դառնալ միայն դրանց ընդունմանը, փոփոխմանը և հրապարակմանը վերաբերող Հիմնական օրենքում ամրագրված ընթացակարգային պահանջների տեսանկյունից³⁰:

²⁸ Տե՛ս CDL-AD(2010)001:

²⁹ Տե՛ս Թուրքիայի Հանրապետության Սահմանադրության 148 հոդված, https://global.tbmm.gov.tr/docs/constitution_en.pdf, /Վերջին մուտք՝ 20.01.2018/:

³⁰ Տե՛ս Հունգարիայի Հիմնական օրենքի 24 հոդված:

Ուկրաինայի Սահմանադրության 159 հոդվածի համաձայն՝ Ուկրաինայի Սահմանադրությունում փոփոխություններ կատարելու վերաբերյալ օրենքի նախագիծը Գերագույն Ռադայում քննարկվում է Սահմանադրության 157 և 158 հոդվածների պահանջներին օրենքի նախագծի համապատասխանության վերաբերյալ Ուկրաինայի սահմանադրական դատարանի եզրակացության առկայության դեպքում: Հետևաբար, ակնհայտ է, որ Ուկրաինայի Սահմանադրությունը հստակ սահմաններ է նախատեսում նշված գործերի քննության համար, մասնավորապես՝ Սահմանադրության 157 և 158 հոդվածների պահանջները: Սահմանադրության 157 հոդվածը սահմանում է, որ Ուկրաինայի Սահմանադրությունը չի կարող փոփոխվել, եթե փոփոխությունները նախատեսում են մարդու և քաղաքացու իրավունքների և ազատությունների վերացում կամ սահմանափակում կամ ուղղված են Ուկրաինայի անկախության կամ տարածքային ամբողջականության խախտմանը: Ուկրաինայի Սահմանադրությունը չի կարող փոփոխվել ռազմական կամ արտակարգ դրության պայմաններում: 158 հոդվածն իր հերթին սահմանում է, որ Ուկրաինայի Գերագույն Ռադայի կողմից քննարկված և չընդունված՝ Ուկրաինայի Սահմանադրությունում փոփոխություններ կատարելու վերաբերյալ օրենքի նախագիծը կարող է ներկայացվել Ուկրաինայի Գերագույն Ռադա ոչ շուտ, քան հիշյալ օրենքի նախագծի առնչությամբ որոշման ընդունման օրվանից հետո մեկ տարվա ընթացքում: Իր լիազորությունների ժամկետի ընթացքում Ուկրաինայի Գերագույն Ռադան չի կարող երկու անգամ փոփոխել Սահմանադրության նույն դրույթները:

Հիշյալ համատեքստում հատկանշական է Մոլդովայի Հանրապետության օրինակը, որի սահմանադրական դատարանը հիշյալ գործերի քննության ընթացքում ընդունում է **խորհրդարանական եզրակացություն**³¹:

Ներկայացված օրինակները վկայում են, որ նշված գործերի քննության համար նախատեսված են համապատասխանության որոշման կոնկրետ չափանիշներ կամ սահմաններ: Այլ կերպ՝ խոսքը նախագծի՝ սահմանադրական սոսկ կոնկրետ նորմերին ու պահանջներին համապատասխանության մասին է: Ինչ վերաբերում է Մոլդովայի օրինակին, ապա վերջինիս սահմանադրական դատարանը հիշյալ գործերի քննության արդյունքում ընդունում է սոսկ **խորհրդարանական եզրակացություն**:

Անդրադառնալով Հայաստանի Հանրապետության օրինակին՝ նշենք, որ 17 հունվարի 2018 թ. ընդունված «Սահմանադրական դատարանի մասին» ՀՀ սահմանադրական օրենքի 72 հոդվածը նախատեսեց Սահմանադրության փոփոխությունների նախագծի, ինչպես նաև հանրաքվեի դրվող իրավական ակտերի նախագծերի՝ Սահմանադրությանը համապատասխանությունը որոշելու վերաբերյալ գործերի քննության առանձնահատկությունները՝ սահմանելով:

«1. Մինչև Սահմանադրության փոփոխությունների նախագծի, ինչպես նաև հանրաքվեի դրվող իրավական ակտերի նախագծերի ընդունումը վերապետական միջազգային կազմակերպություններին անդամակցության կամ տարածքի փոփոխությանը վերաբերող հարցերով Սահմանադրական դատարան է դիմում Ազգային ժողովը:

2. Քաղաքացիական նախաձեռնության կարգով հանրաքվեի դրվող օրենքի նախագծի հարցով Սահմանադրական դատարան է դիմում քաղաքացիական նախաձեռնության լիազոր ներկայացուցիչը:

3. Սույն հոդվածում նշված գործերով Սահմանադրական դատարանը որոշում է ընդունում դիմումը մուտքագրելուց ոչ ուշ, քան երեք ամիս հետո: Սահմանադրական դատարանի պատճառաբանված աշխատակարգային որոշմամբ գործի քննության ժամկետը կարող է երկարաձգվել, բայց ոչ ավելի, քան երեք ամսով:

4. Սույն հոդվածում նշված գործերով Սահմանադրական դատարանն ընդունում է հետևյալ որոշումներից որևէ մեկը.

1) նախագիծը Սահմանադրությանը համապատասխանող ճանաչելու մասին.

2) նախագիծը ամբողջությամբ կամ մասամբ Սահմանադրությանը հակասող ճանաչելու մասին:

5. Սույն հոդվածով նշված գործերը Սահմանադրական դատարանը քննում է գրավոր ընթացակարգով, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ տվյալ գործը Սահմանադրական դատարանի գնահատմամբ ձեռք է բերել հասարակական մեծ հնչեղություն, կամ՝ դրա բանավոր դատաքննությունը կնպաստի գործի հանգամանքների առավել արդյունավետ բացահայտմանը:

6. Սույն հոդվածով սահմանված ընթացակարգով ընդունված օրենքը հետագայում սույն օրենքի 68-րդ հոդվածով սահմանված կարգով վերանայելու համար գործը քննության ընդունելու վերաբերյալ Սահմանադրական դատարանի աշխատակարգային որոշումն ընդունվում է Սահմանադրական դատարանի դատավորների ընդհանուր թվի ծայների առնվազն երկու երրորդով»:

Օրենքի նշված տարբերակը չէր հստակեցնում Սահմանադրության փոփոխությունների նախագծի սահմանադրականության գնահատման կոնկրետ չափանիշները: Մինչդեռ կարծում ենք, որ հիշյալ գործերի քննությունն ունի հստակ սահմաններ, և քննարկվող նախագծի սահմանադրականությունը չի կարող գնահատվել Սահմանադրության բոլոր նորմերին համապատասխանության տեսանկյունից: Հակառակ պարագայում կարող է ձևախեղվել սահմանադրական փոփոխությունների ամբողջ գաղափարը, որի էությունն էլ հենց սահմանադրական նորմերը փոփոխելն է: Այլ հարց է, որ նշված փոփոխությունները, ինչպես արդեն շեշտեցինք, չեն կարող վերաբերել Սահմանադրության «միջուկը» կազմող հիմնարար արժեքներին, որպիսի հանգամանքն էլ, մեր կարծիքով, պետք է ընկած լինի քննարկվող հիմնախնդրի ուղենիշային լուծումների հիմքում:

³¹ Տե՛ս Մոլդովայի Հանրապետության Սահմանադրության 135, 141 հոդվածներ, http://www.constcourt.md/public/files/file/Baza%20legala/Constitutia_engl_13.11.17.pdf, /Վերջին մուտք՝ 20.01.2018/:

Հետևաբար, կարծում ենք, որ Սահմանադրության փոփոխությունների նախագծի սահմանադրականությունը կարող է գնահատվել երկու հիմնական չափանիշների տեսանկյունից՝ 1. Սահմանադրության փոփոխության առնչությամբ Սահմանադրությամբ նախատեսված կարգավորումներին դրանց համապատասխանության, 2. Սահմանադրության հիմնարար արժեքների, հիմնական որակի անխախտելիության (որոնք, ինչպես արդեն նշել ենք, իրենց արտահայտությունն են գտնում Սահմանադրության անփոփոխելի հոդվածներում, իսկ առավել ամփոփ՝ պետության սահմանադրաիրավական բնութագրիչներում, ինչպես նաև՝ նախաբանի տեքստում) դիտանկյունից:

Կարծում ենք, որ հիշյալ հանգամանքները պետք է հաշվի առնվեն սահմանադրական դատարանում նշված գործերի քննության ընթացքում, և Սահմանադրության փոփոխությունների նախագծի սահմանադրականությունը պետք է գնահատվի հենց վերոհիշյալ հանգամանքների տեսանկյունից:

Նշենք, որ 03.06.20 թ.-ին կատարված փոփոխությունների արդյունքում «Սահմանադրական դատարանի մասին» ՀՀ սահմանադրական օրենքի 72 հոդվածը լրացվեց 3.1 մասով, համաձայն որի՝ «Սահմանադրության փոփոխությունների նախագծի սահմանադրականությունը գնահատվում է նախագծի՝ Սահմանադրության անփոփոխելի հոդվածներին համապատասխանության տեսանկյունից, ...»: Թեև մեր կողմից ներկայացված գաղափարը որոշակի առումով իրացվել է օրենքի այս փոփոխության շրջանակում, սակայն, կարծում ենք, որ վերջինս անդրադարձ է կատարել Սահմանադրության փոփոխությունների նախագծի սահմանադրականության գնահատման չափանիշներից միայն մեկին: Ուստի, գտնում ենք, որ գնահատման մյուս չափանիշները ևս պետք է ուշադրության արժանանան *օրենքի հետագա* փոփոխությունների և այս գործերով սահմանադրական դատարանի հետագա պրակտիկայի շրջանակներում:

Ամփոփելով վերոշարադրյալը՝ նշենք, որ որքան էլ պարադոքսալ չթվա «սահմանադրական զարգացումների սահմանադրականության» գաղափարը, վերջինս անբովանդակ հասկացություն չէ, սահմանադրականության երաշխավորման կարևորագույն բաղադրատարրերից է, ունի հստակ բովանդակություն և բացառիկ կարևորություն կայուն ժողովրդավարության երաշխավորման առումով:

15.3. Սահմանադրության զարգացման եղանակների արդյունավետ իրացումը սահմանադրական կայունության երաշխավորման համատեքստում

Ներկայացուցչական ինստիտուտների ներմուծումը «ժողովրդավարություն» երևույթի ընկալման շրջանակում դեռ 18-րդ դարում փիլիսոփաների կողմից դիտարկվել է որպես նոր ձև և որակ ձեռք բերելու՝ ժողովրդավարությանը տրված հնարավորություն: Հիշյալ ինստիտուտների ներմուծումը

նպատակաուղղված է եղել ժողովրդի իշխանության իրականացման արդյունավետ կառուցակարգերի ձևավորմանն ու զարգացմանը, և այդ տեսանկյունից ակնհայտ է ժողովրդավարության՝ սկզբնական ժամանակաշրջանում գոյություն ունեցած և հետագայում ձևավորված ընկալումների միջև ակումտայնությամբ կապի առկայությունը: Ավելին, այդ փոփոխությունները կրել են որակական, նպատակաուղղված բնույթ, նպատակաուղղված են եղել ժողովրդի իշխանության իրականացման որակապես նոր մակարդակի ձևավորմանը, օժտված են եղել ներքին փոխկապվածության և ամբողջականության հատկանիշով: Հետևաբար, ժողովրդավարության առանցքը կազմող գաղափարի, այն է՝ մարդուն որպես բարձրագույն արժեք ընկալելու, նրա համար ինքնաարտահայտման ու ինքնադրսևորման հնարավորություններն ու վերջինիս արժևորման պահանջի իրացումը երաշխավորելու, իշխանությունը մարդու հիմնական իրավունքներով և ազատություններով սահմանափակելու պարագայում ներկայացուցչական ինստիտուտներն ու *մասնագիտացված* կառավարումը հասարակական համակարգի համար ունեն նույնպիսի առանցքային նշանակություն, ինչպիսին ունի անմիջական ժողովրդավարությունը:

Սահմանադրական կայունության ու զարգացման տեսանկյունից ևս ներկայացուցչական ժողովրդավարության կառուցակարգերն ունեն բացառիկ կարևորություն պրոֆեսիոնալ լուծումների ընտրության, պրոֆեսիոնալ որոշումների կայացման և էլիտար կառավարման առումով, հետևաբար, դրանց առկայությունը սահմանադրական զարգացումների գործընթացին շատ ավելի մասնագիտացված և արդյունավետ բնույթ է հաղորդում:

Այդ առումով կարևոր ենք համարում 2015 թ. ՀՀ սահմանադրական բարեփոխումների արդյունքում որդեգրված այն մոտեցումը, որը ենթադրում է Սահմանադրության փոփոխությունների իրականացման գործընթացում անմիջական և ներկայացուցչական ժողովրդավարության կառուցակարգերի զուգակցում: Մասնավորապես, ՀՀ Սահմանադրության 202 հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ Սահմանադրությունը և Սահմանադրության 13-րդ, 7-րդ, 10-րդ և 15-րդ գլուխներում, ինչպես նաև՝ Սահմանադրության 88-րդ հոդվածում, 89-րդ հոդվածի 3-րդ մասի 1-ին նախադասությունում, 90-րդ հոդվածի 1-ին մասում, 103-րդ հոդվածի 2-րդ մասում, 108-րդ, 115-րդ, 119-120-րդ, 123-125-րդ, 146-րդ, 149-րդ և 155-րդ հոդվածներում, 200-րդ հոդվածի 4-րդ մասում փոփոխություններն *ընդունվում են միայն հանրաքվեի միջոցով*: Սահմանադրություն ընդունելու կամ փոփոխելու նախաձեռնության իրավունք ունեն պատգամավորների ընդհանուր թվի առնվազն մեկ երրորդը, Կառավարությունը կամ ընտրական իրավունք ունեցող երկու հարյուր հազար քաղաքացի: Ազգային ժողովը նախագիծը հանրաքվեի դնելու վերաբերյալ որոշումն ընդունում է պատգամավորների ընդհանուր թվի ձայների առնվազն երկու երրորդով:

Միևնույն ժամանակ, նույն հոդվածի 2-րդ մասը սահմանում է, որ բացառությամբ հիշյալ հոդվածի 1-ին մասում նշված հոդվածների, *Սահմանա-*

դրության մյուս հոդվածներում փոփոխություններն ընդունում է Ազգային ժողովը՝ պարզամավորների ընդհանուր թվի ծայների առնվազն երկու երրորդով: Համապատասխան նախաձեռնության իրավունք ունեն պատգամավորների ընդհանուր թվի առնվազն մեկ քառորդը, Կառավարությունը կամ ընտրական իրավունք ունեցող հարյուր հիսուն հազար քաղաքացի:

Ավելին, եթե հիշյալ հոդվածի 2-րդ մասով նախատեսված Սահմանադրության փոփոխությունների նախագիծն Ազգային ժողովը չի ընդունում, ապա պատգամավորների ընդհանուր թվի ծայների առնվազն երեք հինգերորդով ընդունված որոշմամբ այն կարող է դրվել հանրաքվեի:

Կարծում ենք, որ ներկայացուցչական և անմիջական ժողովրդավարության կառուցակարգերի զուգակցման նման մոդելը կարևոր նշանակություն ունի մասնագիտացված որոշումների կայացման, կառավարման արդյունավետության բարձրացման, ժողովրդի իշխանության և վերջինիս նպատակների արդյունավետ իրականացման տեսանկյունից, և այլ հանգամանքների երաշխավորման պայմաններում կարող է լավագույնս նպաստել կայուն ժողովրդավարական համակարգի ձևավորմանն ու ամրապնդմանը:

Հիշյալ համատեքստում հարկ ենք համարում անդրադառնալ նաև այն հանգամանքին, որ Սահմանադրության զարգացման հիմնախնդիրները վերլուծելիս իրավաբանական գրականության մեջ առավել հաճախ խոսվում է Սահմանադրության տեքստում փոփոխություններ կատարելու մասին: Մինչդեռ զարգացում հանդիսանալու համար պարտադիր չէ, որպեսզի փոփոխությունը կատարվի իրավական ակտի տեքստի շրջանակում, և այն կարող է վերաբերել նաև նորմի ընկալմանը: Հետևաբար, Սահմանադրության տեքստում փոփոխություններ կատարելը Սահմանադրության զարգացման միակ եղանակը չէ, որպիսի հանգամանքի հիմքում ընկած պատճառները բազմաթիվ են:

Առաջին հերթին հարկ է հիշատակել, որ փոփոխման կոշտ կարգի դեպքում Սահմանադրությունը զարգացող հասարակական հարաբերությունների պայմաններին սոսկ վերջինիս տեքստում փոփոխություններ կատարելու միջոցով համապատասխանեցնելն օժտված չէ բավարար արդյունավետությամբ, քանզի այն գործուն միջոց չէ: Հիմնախնդրի լուծում չէ նաև ճկուն սահմանադրությունների առկայությունը, քանզի վերջինս, որպես կանոն, հնարավորություն է տալիս հեշտությամբ փոփոխելու սահմանադրական կարգավորումները: Մինչդեռ, ինչպես նշեցինք, Սահմանադրությունը հանդիսանում է կենսագոյի հիմնական կանոնների շուրջ հասարակական համաձայնություն և, որպես այդպիսին, ամրագրում է կոնկրետ հասարակության քաղաքական արժեքների ամբողջականությունից բխող նպատակներն ու հասարակական կեցության հիմնարար սկզբունքները, սահմանում է հասարակական վարքագծի հիմնական կանոնները, անհատի ու պետության փոխհարաբերությունների բնույթը, իշխանության իրականացման կարգն ու սահմանները՝ հասարակական համաձայնությամբ անհրաժեշտ միջավայր ստեղծելով մարդու ստեղծարար էության լիարժեք դրսևորման ու առաջընթացի համար:

Ուստի, ճկուն սահմանադրությունների պայմաններում առավել մեծանում է կենսագոյի վերը նշված հիմնական կանոններն առանց հասարակական համաձայնության փոփոխելու, իսկ մի շարք դեպքերում նաև՝ հիշյալ հասարակական համաձայնությունը ձևախեղելու հավանականությունը, ինչն, իր հերթին, հանգեցնում է «Սահմանադրություն» հասկացության հիմքում ընկած հատկանիշային արժեքների ձևախեղման³²:

Կարևոր է և այն, որ հաճախ Սահմանադրության զարգացումը պայմանավորված է լինում ոչ թե այս կամ այն նորմի շրջանակում տեքստային փոփոխություններ կատարելու, այլ՝ վերջինիս բովանդակության բացահայտման անհրաժեշտությամբ: Այդ առումով ակնհայտ է, որ Սահմանադրության տեքստը չի կարող գոյություն ունենալ «ինքն իրեն»՝ վերացարկված շրջապատող իրականությունից: Գաղտնիք չէ և այն, որ վերջինս իրացվում է առօրյա կյանքում, պրակտիկայում: Այդ առումով հիշատակման է արժանի իրավաբանական գրականության մեջ արտահայտված այն տեսակետը, որ Սահմանադրության առկայությունն ինքնին որևէ խնդիր չի լուծում: Էականը՝ համարժեք սահմանադրական կարգի առկայությունն է: Սահմանադրությունը կյանքի կոչելը, սահմանադրական նորմատիվ բնույթի արժեքներն իրական կյանքի կանոն դարձնելը միայն հնարավորություն կտա երաշխավորելու իրավունքի գերակայությունն ու համակարգային կայունությունը: Գերխնդիրը եղել ու շարունակում է մնալ հանրային կյանքի իրողություններն սահմանադրական լուծումներին ներդաշնակելը³³:

Հետևաբար, եթե ստատիկ առումով տեքստի բովանդակությունը կարող է բացահայտման կարիք չունենալ, ապա նույնը դժվար է ասել հիշյալ տեքստային լուծումների ու իրականության փոխառնչության դեպքերի մասին, երբ, որպես կանոն, սահմանադրական նորմերի իրացման համար պահանջվում է վերջիններիս բովանդակության վերհանում: Իսկ դա նպատակահարմար է իրականացնել ոչ թե նորմի շրջանակներում փոփոխություններ կատարելու, այլ՝ վերջինիս մեկնաբանության միջոցով: Հակառակ տարբերակը կարող է հանգեցնել չափազանց ծավալուն սահմանադրական տեքստի առկայության, որի համապատասխանեցումը զարգացող հասարակական հարաբերությունների պայմաններին կպահանջի վերջինիս շրջանակներում անընդհատ փոփոխությունների իրականացում, ինչը հնարավոր չի լինի արդյունավետորեն ապահովել կոշտ սահմանադրությունների պարագայում, իսկ ճկուն սահմանադրությունների դեպքում կմեծանա սահմանադրությունների հիշյալ տեսակի առնչությամբ ներկայացված՝ վերը նշված իրավիճակի առաջացման, այն է՝ «Սահմանադրություն» հասկացության հիմքում ընկած հատկանիշային արժեքների ձևախեղման հավանականությունը:

³² Հաշվի առնելով այն, որ սահմանադրական տեքստային փոփոխությունների հաճախականությունը վերլուծել ենք աշխատանքի այլ հատվածում, ուստի հիշյալ համատեքստում այդ հանգամանքի այլ մանրամասներին այլևս չենք անդրադառնալ:

³³ Տե՛ս ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Գ., Սահմանադրականության գումարելիները:

Սահմանադրության զարգացման այլընտրանքային եղանակների, մասնավորապես՝ Սահմանադրության մեկնաբանության ինստիտուտի արմատավորումը պայմանավորող հանգամանքների առումով հարկ ենք համարում ընդգծել և այն, որ ներկայումս սահմանադրությունները, որպես կանոն, սահմանադրական արդարադատության միջոցով ուղղակիորեն ենթակա են դատական պաշտպանության, որպիսի հանգամանքի արդյունավետ իրականացումը դժվար է պատկերացնել առանց վերջինիս դրույթների մեկնաբանության: Ակնհայտ է, որ անհնար է կիրառել սահմանադրական նորմը կամ իրականացնել դրա դատական պաշտպանությունը՝ առանց վերջինիս բովանդակության բացահայտման:

Իրավունքի իրացումը, ինչպես ցանկացած նպատակաուղղված գործունեություն, օբյեկտիվորեն պահանջում է վերջինիս բովանդակության ըմբռնում, ինչն, իր հերթին, ենթադրում է համապատասխան իրավական, այդ թվում նաև՝ սահմանադրական նորմերի մեկնաբանություն: Այդ առումով հիշատակման է արժանի իրավաբանական գրականության մեջ արտահայտված այն տեսակետը, որ տեքստը կարող է ընդգրկել բազմաթիվ իմաստային կառուցվածքներ, և, հետևաբար, բազմաթիվ իրավական նորմեր, որոնցից իրավակիրառ մարմինը պետք է ընտրի այն, որն ինքը կիրառելու է: Մինչ այդ ընտրությունը կիրառվող նորմը գոյություն չունի, գոյություն ունի միայն տեքստը: Որոշ առումով հենց մեկնաբանությունն է տեքստը հարստացնում կոնկրետ նորմով³⁴: Ավելին, գրականության մեջ կարծիք է արտահայտվել այն մասին, որ սահմանադրությունները կարելի է համարել «անավարտ պայմանագրեր»: Նրանք նախատեսում են կանոնների, իրավունքների և սկզբունքների ընդհանուր համակարգը, որոնց կոնկրետ բովանդակությունը, սակայն, կախված է քաղաքական գործիչների համաձայնությունից կամ սահմանադրական վերահսկողություն իրականացնող մարմինների մեկնաբանությունից³⁵: Այսպիսով, Սահմանադրությունը հանդես է գալիս ոչ թե որպես իրավական նորմերի ամբողջություն, այլ որպես՝ կարգավորումների հանրագումար, որոնք պարունակում են նորմերի սուբյեկտիվ իմաստ: Սահմանադիրը չի ընդունում «իրական» նորմեր, նա իր կամքն է արտահայտում անհատական և կոլեգիալ մարմինների կազմավորման կարգի, նրանց համատեղ կամ անհատական ակտերի, նրանց միջև փոխհարաբերությունների հնարավոր տարբերակների առնչությամբ: Ինչպես Խոդին է այդ առումով նշում, գրված կամ չգրված իրավունքի իրական ստեղծողը նա է, ով օժտված է վերջինիս մեկնաբանության բացարձակ լիազորությամբ, ի տարբերություն նրա, ով սահմանել է համապատասխան նորմերը: Հետևաբար, Սահմանադրությունը մեկնաբանող դատարանը իրականացնում է սահմանադիր իշխանություն³⁶, ինչի արդյունքում որոշ հեղինակներ հանգում են այն եզրակացության, որ սահմանադ-

³⁴ Տե՛ս ТРОПЕР М., *Проблема толкования и теория верховенства Конституции*, էջ 175:

³⁵ Տե՛ս RAADT DE J., *Contested Constitutions*, էջ 91:

³⁶ Տե՛ս ТРОПЕР М., *Проблема толкования и теория верховенства Конституции*, էջ 175-179:

րական դատարանի որոշումներն ու դրանցում ընդգրկված պաշտոնական սահմանադրական դոկտրինն է այն նյութը, որը ձևավորում է ամբողջ սահմանադրական իրավունքը, պատկերավոր ասած՝ սահմանադրական իրավունքը գոյություն ունի այնքանով, թե որքան սահմանադրական դրույթներ են մեկնաբանվել սահմանադրական դատարանի կողմից³⁷:

Վերը շարադրված հանգամանքներն արդեն իսկ բավարար են փաստելու, որ Սահմանադրության զարգացումը հնարավոր չէ արդյունավետորեն իրականացնել սոսկ վերջինիս տեքստում փոփոխություններ կատարելու միջոցով, և որ Սահմանադրության մեկնաբանությունը Սահմանադրության զարգացման կարևորագույն եղանակներից մեկն է: Ընդ որում՝ հիշյալ համատեքստում խոսքը պաշտոնական մեկնաբանության մասին է, քանզի վերջինս, ի տարբերություն ոչ պաշտոնական մեկնաբանության, **ունի համապարտադիր բնույթ** և տրվում է դրա համար լիազորված հատուկ մարմնի կողմից:

Հավելենք, որ Սահմանադրության զարգացման առնչվող վերլուծությունները ևս վկայում են, որ պետությունների ճնշող մեծամասնությունում Սահմանադրության տեքստային փոփոխությունները Հիմնական օրենքի զարգացման միակ եղանակը չեն: Ավելին, զարգացման այլ ուղիներն այդ առումով ունեն առավել մեծ ու առանցքային նշանակություն³⁸: Կարծում ենք, որ դրանք հնարավորություն են տալիս հաղթահարելու ժամանակակից սահմանադրական համակարգերին բնորոշ «նորմատիվ ֆետիշիզմը»: Այդ առումով հիշատակման է արժանի իրավաբանական գրականության մեջ արտահայտված այն տեսակետը, որ արդի քաղաքակրթությունը տառապում է մի հիվանդությամբ, որը կոչվում է «նորմատիվ ֆետիշիզմ»: Նրա գլխավոր ախտանիշը կայուն պատկերացումն է այն մասին, որ հասարակական առաջընթացը ձեռք է բերվում սոսկ գոյություն ունեցող ձևական նորմերի կատարելագործմամբ ու նորերը ստեղծելով: Պարադոքսն այն է, որ թեև նորմատիվ ֆետիշիզմի անկենսունակությունն անընդհատ հաստատվում է տարբեր մասշտաբի բազմաթիվ կոնկրետ օրինակներով, սակայն այդ հիվանդությունը շարունակում է գոյություն ունենալուց³⁹:

Արձանագրենք, որ իր ամբողջ գործունեության ընթացքում ՀՀ սահմանադրական դատարանը բացառիկ դերակատարություն է ունեցել ՀՀ Սահմանադրության զարգացման ու սահմանադրական կայունության երաշխավորման գործում:

ՀՀ սահմանադրական դատարանն իր՝ 18 հոկտեմբերի 2006 թ. ՍԴՈ-652 որոշմամբ արձանագրել է, որ «Սահմանադրական դատարանին է Սահմանադրությամբ և «Սահմանադրական դատարանի մասին» ՀՀ օրենքով իրավասություն վերապահված Սահմանադրության դրույթների վերաբերյալ վերջնական իրավական դիրքորոշում ներկայացնել՝ նորմատիվ ակտերի

³⁷ Տե՛ս КУРИС Э., *О стабильности конституции*, էջ 94:

³⁸ Տե՛ս How Constitutions Change, էջ 9-378:

³⁹ Տե՛ս Право и правоприменение в России, էջ 139:

սահմանադրականությունը գնահատելիս: Այդ իրավական դիրքորոշումների բովանդակությունը **սահմանադրական նորմի պաշտոնական մեկնաբանությունն է**⁴⁰ (ընդգծումը մերն է՝ Ա.Մ.): Իր որոշումների կատարման վիճակի վերաբերյալ տարեկան հաղորդումներում ևս Սահմանադրական դատարանը բազմիցս արձանագրել է, որ սահմանադրական դատարանն իր որոշման մեջ Սահմանադրության նորմի իրավական բովանդակության բացահայտման կամ օրենքի նորմի սահմանադրական բովանդակության բացահայտման միջոցով ձևակերպում է իր իրավական դիրքորոշումը, որը պարտադիր բնույթ ունի ինչպես իրավակիրառողների, այնպես էլ՝ օրինաստեղծ մարմինների համար⁴¹:

Սահմանադրական դատարանի պրակտիկայից արդեն իսկ ներկայացված օրինակները հավելենք ՀՀ սահմանադրական դատարանի՝ 4 փետրվարի 2011 թ. ՍԴՈ-934 որոշման վերլուծությամբ: Սույն որոշման շրջանակում անդրադառնալով ՀՀ Սահմանադրության 101-րդ հոդվածի 1-ին մասի 7-րդ կետում ամրագրված՝ «գլխավոր դատախազի վարույթում գտնվող կոնկրետ գործ» արտահայտության սահմանադրաիրավական բովանդակության բացահայտմանը՝ ՀՀ սահմանադրական դատարանն արձանագրեց, որ քրեադատավարական առումով ՀՀ օրենսդրությունը չի հստակեցրել «ՀՀ գլխավոր դատախազի վարույթում գտնվող կոնկրետ գործ» հասկացությունը: Հետևաբար, վերջինս չի կարող մեկնաբանվել ճյուղային-իրավական մեթոդաբանության կիրառման հիման վրա, և անհրաժեշտ է այն մեկնաբանել դրա սահմանադրական նշանակությանը համապատասխան՝ ՀՀ դատախազության սահմանադրական լիազորությունների շրջանակում: Դատարանն ընդգծեց, որ կոնկրետ դատական սահմանադրական վերահսկողության ձևի կիրառման շրջանակում ՀՀ Սահմանադրությունը ՀՀ սահմանադրական դատարան դիմող սուբյեկտ ճանաչելով ՀՀ գլխավոր դատախազին՝ առաջին հերթին հաշվի է առել Սահմանադրության 103-րդ հոդվածի 1-ին մասի այն դրույթը, համաձայն որի՝ «Հայաստանի Հանրապետության դատախազությունը միասնական համակարգ է, որը ղեկավարում է գլխավոր դատախազը»: Ուստի սահմանադրաիրավական առումով «գլխավոր դատախազի վարույթ» հասկացությունը համարժեք է «ՀՀ դատախազության վարույթ» հասկացությանը: «Իր վարույթ» հասկացության առնչությամբ սահմանադրական դատարանը նշեց, որ գործող օրենսդրության համաձայն մինչդատական վարույթն իրականացնում են հետաքննության և նախաքննության մարմինները, իսկ դատախազությունը հսկողություն է իրականացնում հետաքննության և նախաքննության օրինականության նկատմամբ: Դատական քննության փուլում վարույթն իրականացնում է դատարանը, իսկ դատախազությունը դատա-

⁴⁰ Տե՛ս <http://concourt.am/armenian/decisions/common/2006/sdv-652.htm>, /վերջին մուտք՝ 14.06.2016/:

⁴¹ Տե՛ս, օրինակ, ՀՀ սահմանադրական դատարանի՝ 2006-2010 թթ. ընդունած որոշումների կատարման վիճակի վերաբերյալ հաղորդումները // [<http://concourt.am/armenian/report/index.htm>] /վերջին մուտք՝ 14.06.2016/:

րանում պաշտպանում է մեղադրանքը: «Հայաստանի Հանրապետության քրեական դատավարության օրենսգրքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին» Հայաստանի Հանրապետության 2007 թվականի նոյեմբերի 28-ի ՀՕ-270-Ն օրենքի հիման վրա դատախազն այլևս նախաքննություն իրականացնելու իրավասություն չունի, ուստի այս իմաստով չի կարող որևէ գործ իր վարույթ ընդունել կամ իրականացնել: Եթե ՀՀ Սահմանադրության 101-րդ հոդվածի 1-ին մասի 7-րդ կետում օգտագործվող «իր վարույթում գտնվող կոնկրետ գործով» հասկացությունն ընկալվի զուտ դրա քրեադատավարական իմաստով, ապա կստացվի, որ ՀՀ գլխավոր դատախազի այս լիազորության իրականացումը դառնում է անհնարին, քանի որ այդ լիազորության իրականացման համար ՀՀ գլխավոր դատախազը տվյալ գործը պետք է ընդունի իր վարույթ և հանդես գա որպես վարույթն իրականացնող մարմին, որի իրավասությունը չունի: Հետևաբար, ՀՀ սահմանադրական դատարանն արձանագրեց, որ ՀՀ Սահմանադրության 101-րդ հոդվածի 1-ին մասի 7-րդ կետում օգտագործվող «իր վարույթում գտնվող կոնկրետ գործով» հասկացությունը մեկնաբանելիս պետք է հիմք ընդունել այդ հասկացության սահմանադրաիրավական նշանակությունը՝ ելնելով ՀՀ Սահմանադրության 103-րդ հոդվածում նախատեսված ՀՀ դատախազության սահմանադրական լիազորությունների բովանդակությունից: Դատարանն ընդգծեց, որ «իր վարույթ» հասկացության առավել լայն մեկնաբանությունը ենթադրում է, որ վերջինս վերաբերում է բոլոր այն դեպքերին, երբ տվյալ փուլում այդ գործով վերջնական իրավական ակտ ընդունելու իրավասությամբ օժտված է հենց այդ մարմինը: ՀՀ Սահմանադրությունը ՀՀ գլխավոր դատախազին ճանաչելով որպես կոնկրետ վերահսկողության շրջանակում ՀՀ սահմանադրական դատարան դիմող սուբյեկտ՝ սահմանադրաիրավական իմաստով «կոնկրետ գործը» դիտարկում է դատախազության լիազորությունների իրականացում բոլոր այն դեպքերում, երբ այդ մարմինն իր սահմանադրական գործառույթների տիրույթում իրավասու է կայացնելու վերջնական որոշում:

Հետևաբար, վերը նշված գործի շրջանակում ՀՀ սահմանադրական դատարանը, կիրառելով մեկնաբանության տարատեսակ եղանակներ, կոնկրետ սահմանադրական նորմին տվել է դրա տառացի նշանակությունից տարբերվող մեկնաբանություն: Սակայն դրանով դատարանը ոչ թե ստեղծել է գործող սահմանադրական կարգավորումներից չբխող նոր կարգավորում, այլ նորմի բովանդակությունը բացահայտել և առաջացած սահմանադրական հիմնախնդրի լուծումը վեր է հանել դրանց շրջանակներում՝ ապահովելով Սահմանադրության զարգացումն ու երաշխավորելով սահմանադրական կայունությունը:

Ամփոփելով վերը շարադրվածը՝ նշենք, որ, չնայած ՀՀ Սահմանադրության 167 հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ սահմանադրական արդարադատությունն իրականացնում է Սահմանադրական դատարանը՝ ապահովելով Սահմանադրության գերակայությունը, սակայն, կարծում ենք,

որ վերջինս Սահմանադրության միակ հատկանիշը չէ, որի ապահովմանը նպատակաուղղված է ՀՀ սահմանադրական դատարանի գործունեությունը: Սահմանադրության զարգացման առնչությամբ ներկայացված վերլուծությունը հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ ՀՀ սահմանադրական դատարանի գործունեության էությունն ընդգծվում է հատկապես վերջինիս ապահովման բնագավառում: Սահմանադրագիտության զարգացման ժամանակակից միտումները վկայում են, որ արդի փուլում սահմանադրական դատարանի որոշումներն այլևս չեն ընկալվում որպես սոսկ իրավական ակտերի սահմանադրականությունը կամ հակասահմանադրականությունն արձանագրող փաստաթուղթ, այլ առավել շեշտադրվում է վերջիններիս՝ միասնական սահմանադրական դոկտրինի ձևավորման ու Սահմանադրության զարգացման կարևորագույն միջոց հանդիսանալու հանգամանքը: Հետևաբար, Սահմանադրության կայունության ու զարգացման ապահովումը սահմանադրական արդարադատությունն իրականացնող մարմնի կարևորագույն խնդիրներից մեկն է, որպիսի հանգամանքը, մեր կարծիքով, քննարկվող մարմնի գործունեության նպատակաուղղվածությունը մատնանշելու նպատակով կարող է նույնպես իր արտահայտությունը գտնել ՀՀ Սահմանադրության վերը նշված դրույթի շրջանակում: Միևնույն ժամանակ, առավել կարևոր ենք համարում հիշյալ նպատակի իրականացման համար համապատասխան մշակույթի ձևավորումը, երբ սահմանադրական դատարանի որոշումներն ընկալվեն ոչ թե սոսկ որպես իրավական ակտերի սահմանադրականությունը կամ հակասահմանադրականությունն արձանագրելու, այլ նաև որպես Սահմանադրության կայունությունն ու զարգացումն ապահովելու կարևորագույն միջոց:

Արթուր Ղամբարյան

(իրավագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր)

15. 4. ՀԱՅՈՑ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՀՊԱՆՄԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ

15.4.1. ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԴՐԱ ԵՐԱՇԽԻՔՆԵՐԸ

15.4.1.1. ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

15.4.1.1.1. Պետության անկման հնարավորության գիտակցումը պետականապահպանության նախասկիզբ

Սույն աշխատանքի նախորդ բաժիններում մանրամասն ներկայացվել են հայկական պետականության բացակայության պայմաններում պետության հանրային գործառույթները ոչ պետական ինստիտուտների (Հայ Առաքելական Եկեղեցի, ազգային-եկեղեցական ժողովների) կողմից իրականացնելու ժամանակահատվածները և դրանց արժեքային նշանակությունը:

Պետականախնդրությունը հայ ժողովրդին ուղեկցել է իր ողջ պատմության ընթացքում: Պետականություն (անկախություն) ձեռք բերելը եղել է արյան գործ, դա երբեմն հաջողվել է, իսկ երբեմն էլ ձեռքբերված հաջողությունը կորսվել է: Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսներն անկախ պետականությունը վերագտնելու մասին նշել են.

«Երեսուն տարիներ առաջ մեր ժողովուրդը հերոսական պայքարով վերակերպեց իր անկախ պետականությունը՝ անցնելով մաքառումների և փորձությունների դժվարին ուղով: (...) Չափազանց մեծ է այն գինը, որը մենք վճարել ենք անկախ պետականության վերակերպման ճանապարհին»⁴²:

«Էինք գերի՝ դարձանք ազատ, էինք ենթակա՝ դարձանք անկախ, (...) էինք կաշկանդյալ՝ դարձանք ինքնիշխան (...)»⁴³:

Այնուամենայնիվ, մի բան է պետականախնդրությունը, մեկ այլ բան՝ պետականապահպանությունը, որի արժեքը գիտակցելու համար նախ պետք է հասկանալ պետության անկման (գոյությունը դադարելու, պետականությունը կորցնելու) հնարավորությունը: Պետականությունը և պետությունն ի վերուստ տրված արժեք և կազմավորում չեն: Ժ. Ժ. Ռուսոն նշում էր.

⁴² Գարեգին Բ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ելույթը:

⁴³ Գարեգին Ա Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի խոսքը, 7:

«Եթե Սպարտան և Հռոմը կործանվեցին, ապա ինչ պետություն կարող է հավերժ գոյության հույս տալ: Եթե մենք ցանկանում ենք ձևավորել ամուր հասարակություն, ապա չպետք է մտածենք, որ կարող ենք այն դարձնել հավերժական: Հաջողության հասնելու համար չպետք է ձգտել անհնարին, չպետք է ինքներս մեզ շողորթորենք մարդկային արարչագործությանը (պետությանը՝ հեղ.) այնպիսի հասարակություն հաղորդելու հույսով, ինչպիսիք մարդկային գործերին բնորոշ չեն»⁴⁴:

Թեև Ժ. Ռուսոն չէր հավատում պետության՝ որպես մարդու արարչագործության արդյունքի հավերժական գոյությանը, սակայն նա կարծում էր, որ մարդը կարող է նպաստել պետության գոյության երկարատևությանը: Ճիշտ է, ինչպես մարդկային մարմինը, այնպես էլ քաղաքական օրգանիզմն սկսում է մահանալ ծնվելուց ի վեր և ինքն իր մեջ կրում է իր իսկ քայքայման պատճառները, բայց եթե մարդն ստեղծի քիչ թե շատ ամուր կառուցվածք (конституцию) ունեցող քաղաքական օրգանիզմ, ապա դա նրան հնարավորություն կտա իր գոյությունը պահպանել առավել տևական ժամանակ: Այլ կերպ ասած՝ պետության գոյության տևողությունը կախված է մարդուց: Եթե մարդն ստեղծում է լավագույնս կազմակերպված պետություն, ապա այն գոյություն կունենա տևական ժամանակ (եթե, իհարկե, անկանխատեսելի հանգամանքները նրան ավելի վաղ չկործանեն):

ՀՀ առաջին Նախագահը 2015 թ. սեպտեմբերի 21-ին՝ ՀՀ անկախության օրվա կապակցությամբ, ի պատասխան Արամ Մանուկյանի (ով 1990 թ. հայտարարել էր «Հայաստանի անկախության մասին» Հռչակագիրը) այն մտքին, որ Հայաստանն իր անկախությունը կորցնելու ճանապարհին է, նշել է.

«Ես ոչ մի կասկած չունեմ, որ հայ ժողովուրդն անկախությունն այլևս երբեք չի կորցնելու: (...) Հայաստանը ՄԱԿ-ի անդամ է, իսկ ՄԱԿ-ը արդեն ունի 70 տարվա պատմություն, և այս 70 տարվա մեջ ՄԱԿ-ի անդամ ոչ մի պետություն չի վերացել»⁴⁵:

Նման քաղաքական հայտարարությունն, անկասկած, ականջահաճո է, սակայն միայն այն փաստը, որ այս տարիների ընթացքում ՄԱԿ-ի անդամ ոչ մի պետություն չի դադարել գոյություն ունենալուց, ինքնին բավարար չէ անառարկելիորեն կանխատեսելու, որ ՄԱԿ-ի անդամ որևէ պետություն չի կարող ապագայում վերանալ: Բանն այն է, որ ՄԱԿ-ը՝ որպես արհեստական (մարդկանց կողմից ստեղծված) կառույց, չի կարող հավանել հարատևության:

Այսպիսով, թեև պետությունները փորձում են իրենց ներկայացնել որպես հուսալիորեն կառուցված, հետևաբար՝ անկործանելի հաստատություններ, սակայն այս մոտեցումը, ինչպես նկատում ենք, խիստ վիճելի է: XXI դարում պետականության ճգնաժամն այն աստիճան զանգվածային կարող է դառնալ, որ հարցականի տակ դրվի պետականորեն կազմակերպված մարդկա-

յին հանրության գոյության հնարավորությունը: Բացի այդ, բարձր է պետության անկման հավանականությունն այն պատճառով, որ պետությունը կարող է դուրս մղվել մասնավոր կորպորացիաների կողմից⁴⁶:

15.4.1.1.2. Պետության անկումը փաստական և իրավաբանական իմաստներով

Պետության անկման (գոյության դադարման) փաստական և իրավաբանական կողմերին անդրադարձել է գերմանացի նշանավոր պետականագետ Գ. Ելինեկը, ով նշում էր, որ պետության անկումը կարող է լինել զուտ փաստական իրադարձություն, որը դուրս է որևէ իրավակարգից: Եթե տարերային երևույթները ոչնչացնում են պետության տարածքները կամ նրա բնակչությունը, ապա վերջ է գալիս նաև պետությանը: Եթե պետական իշխանության բարձրագույն մարմինների վերանալու կամ իրենց գործառույթներն իրականացնելուց հրաժարվելու հետևանքով պետական իշխանությունը դադարում է գոյություն ունենալուց, ապա դա նույնպես կարող է հանգեցնել պետության փաստացի անկմանը⁴⁷: Պետության գոյությունը փաստացի դադարում է նաև ռազմական բռնի ակտերի՝ օկուպացիայի կամ հեղափոխությունների հետևանքով⁴⁸:

Ժ. Ժ. Ռուսոն, որն իշխանության ուզուրպացիան որակել էր պետության անկման (կործանման) եղանակներից (պատճառներից) մեկը, նշում էր, որ այն պահից, երբ կառավարությունն ուզուրպացնում է (բռնազավթում է) սուվերեն իշխանությունը, հասարակական դաշինքը խզվում է, և բոլոր հասարակ քաղաքացիները, իրավամբ վերադառնալով բնական ազատության վիճակի, թեև պարտավոր չեն, սակայն հարկադրված են հնազանդվելու⁴⁹:

Փաստորեն, պետական իշխանության բարձրագույն մարմինների կողմից գործառույթներն իրականացնելուց հրաժարվելը, արտաքին ուժերի կողմից բռնության ակտերը, իշխանության ուզուրպացիան պետության անկման եղանակներից են: Հենց այս տրամաբանությամբ են հայ պատմաբանները գրեթե միահամուռ նշում, որ Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը դադարեց գոյություն ունենալուց (խոսքը՝ փաստացի դադարման մասին է) ոչ թե 1922 թ. հետո, այլ՝ 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին, երբ ՌՍՖՍՀ լիազոր ներկայացուցչության և Հայաստանի Հանրապետության կառավարության միջև կնքվեց համաձայնագիր (այսուհետ՝ Համաձայնագիր), որով իշխանությունը հանձնվեց Հայաստանի հեղկոմին: Թեև այդ Համաձայնագրում նշվում էր, որ Հայաստանը հայտարարվում է անկախ Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետություն (ՀՍԽՀ), սակայն հայ պատմաբանները Հայաստանի խորհրդայնացումը հա-

⁴⁶ ПАНИЩЕВ А. Л., Будущее государства как формы и способа бытия человека: перспективы и противоречия, стр. 61-66.

⁴⁷ ЕЛЛИНЕК Г., Право современного государства. Том I, стр. 183.

⁴⁸ Անդ:

⁴⁹ РУССО Ж., Об общественном договоре или принципы политического права, стр. 75.

⁴⁴ РУССО Ж., Об общественном договоре или принципы политического права, стр. 76-77.

⁴⁵ <https://www.youtube.com/watch?v=hoDBd3HDKE> (07.04.2022.)

մարում են անկախության *փաստացի կորուստը, իսկ համաձայնագրում նշված «անկախություն» ձևակերպումը՝ պայտրանքային*⁵⁰ կամ շինծու անկախություն⁵¹:

Ընդ որում, պետության անկումը կարող է տեղի ունենալ նաև իրավաբանական եղանակով: Գ. Ելինեկը թեև պետության գոյության անկումը համարում էր փաստացի երևույթ, սակայն դրան զուգահեռ նշում էր, որ պետությունը կարող է իր գոյությունը դադարեցնել իր իրավակարգին համապատասխան, այսինքն՝ այն ակտերն օրինականացնելով, որոնց նպատակը պետության գոյության դադարեցումն է: Նման դեպքերում պետության փաստացի դադարեցմանը նախորդում է ենթարկվելու մասին պայմանագրի կնքումը, որը նրան պարտավորեցնում է ինքնառնչացման⁵²:

15.4.1.1.3. Հայաստանի Առաջին Հանրապետության անկումը՝ փաստական և իրավաբանական իմաստներով

Պետության գոյության՝ փաստական և իրավաբանական առումով դադարեցնելու հարաբերակցությունը կարելի է ցույց տալ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության անկման օրինակով: Այսպես՝ ՌՍՖՍՀ լիազոր ներկայացուցչության և Հայաստանի Հանրապետության կառավարության միջև 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին կնքված Համաձայնագիրը կարելի է համարել այն իրավաբանական փաստաթուղթը, որով սկիզբ դրվեց Հայաստանի Առաջին Հանրապետության՝ որպես անկախ պետության ինքնառնչացման գործընթացին: Ճիշտ է, Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը 1920 թ. դեկտեմբերից հետո՝ մինչև 1922 թ., պահպանել էր պետության հատկանիշները (այլ պետությունների հետ միջպետական համաձայնագրեր կնքելու իրավունակությունը, սեփական հարկադրանքի ուժ ունենալը և այլն), սակայն դա իրականություն էր բացառապես տվյալ ժամանակաշրջանի սահմանադրական (պետական) պոզիտիվ իրավունքի հարթությունում, մինչդեռ ՀԽՍՀ և ՌՍՖՍՀ հարաբերությունները կարգավորվում էին «կենդանի» իրավունքի այնպիսի կանոններով, որոնք փաստացի բացառում էին Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը:

Հայաստանի Առաջին Հանրապետության գոյությունը *փաստացի* դադարել է խորհրդայնացման ուժով (1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին), սակայն այդ ժամանակ Հանրապետության ինքնառնչացման (գոյությունը դադարեցնելու) մասին հատուկ իրավաբանական ակտ (փաստաթուղթ) չի ընդունվել, ուստի Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը *ձևական-իրավաբանական առումով* դադարեցրել է իր գոյությունը Դաշնային պետության կազմում որպես

⁵⁰ Այս մասին տես ՀԱՎՈՐՅԱՆ Ա. Մ., *Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920թթ.*, էջ 139-144:

⁵¹ Նման ձևակերպում գործածել է նաև Ի. Ստալինը՝ 1922 թ. սեպտեմբերի 22-ին՝ Վ. Լենինին ուղղված նամակում:

⁵² ЕЛЛИНЕК Г., *Право современного государства. Том I*, стр. 183-184.

դաշնության սուբյեկտ ընդգրկվելու և ինքնիշխանության (պետականության) էութենական հատկանիշները իրավաբանորեն կորցնելու պահից:

Ինքնիշխան պետություններից կազմված՝ դասական իմաստով դաշնային կառուցվածք ունեցող պետություն հիմնելը, որպես իրավաբանական փաստ, կատարում է երկու գործառույթ. նման պայմանագիրը մի կողմից՝ նոր պետություն ստեղծելու մասին էքսպլիցիտ (*բացահայտ*) ակտ է, մյուս կողմից՝ առնվազն իրավաբանորեն ինքնիշխան պետությունների գոյությունն իմպլիցիտ (ոչ բացահայտ) դադարեցնելու մասին ակտ:

Չանդրադառնալով Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը ձևական-իրավաբանական առումով դադարեցնելու հարցի պատմաիրավական կողմի բոլոր նրբություններին՝ պարզապես կքննարկենք այն հարցը, թե Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունն իրավաբանորեն դադարել է իր գոյը՝ 1922 թ. մարտի 12-ին Անդրկովկասյան Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Ֆեդերատիվ Միություն (ԱԽՍՀՖՄ) ստեղծելու մասին պայմանագիրը հաստատելով, թե 1922 թ. դեկտեմբերի 13-ին՝ Անդրկովկասյան Խորհրդային Ֆեդերատիվ Սոցիալիստական Հանրապետության (ԱԽՖՍՀ) Սահմանադրությունը հաստատելով:

1922 թ. մարտի 12-ին Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեյջանի Կենտգործկոմների լիազոր կոնֆերանսին քաղաքական, ռազմական և տնտեսական ոլորտներում համագործակցության պայմանագրի հիման վրա կազմավորվեց այս երեք Հանրապետությունների պետական միությունը՝ Անդրկովկասյան Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Ֆեդերատիվ Միությունը (ԱԽՍՀՖՄ)⁵³: Երեք Հանրապետությունների ֆեդերատիվ միությունը, չնայած անվանման մեջ «ֆեդերատիվ» եզրույթին, ժամանակակից տերմինաբանությամբ՝ ինքնուրույն պետությունների կոնֆեդերացիա էր, որի անդամներն իրավաբանորեն պահպանում էին պետության էութենական հատկանիշները⁵⁴: Ուստի, 1922 թ. մարտի 12-ին պայմանագիրն ինքնին չի կարող համարվել այն իրավաբանական ակտը, որը մի կողմից՝ էքսպլիցիտ

⁵³ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ Մ. Ս./ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ Է. Գ., *Խորհրդային Հայաստանը 1920-1991 թվականներին*, էջ 150:

⁵⁴ Պետք է կրկին հիշեցնել, որ ասվածը վերաբերում է հարցի զուտ իրավաբանական կողմին, մինչդեռ փաստացի իրավիճակն այլ էր: Պատմաբանները նշում են, որ կոնֆերանսը թեև հաստատում էր Անդրֆեդերացիայի անդամ երեք Հանրապետությունների լիակատար անկախությունը և ինքնուրույնությունը, սակայն իրականում Միութենական պայմանագիրը նախատեսում էր Անդրկովկասի հանրապետությունների ինքնիշխանության զգալի սահմանափակումներ, մասնավորապես՝ հանրապետություններում վերացվելու էին պետականությունն արտահայտող մի շարք առանցքային ժողովրդատներ, ռազմական և արտաքին գործերի, արտաքին առևտրի, ֆինանսների և այլն: Այդ ոլորտների կառավարումը փոխանցվելու էր Անդրֆեդերացիայի գործադիր մարմնին՝ Միութենական խորհրդին, որի նախագահությունը բաղկացած էր երեք Հանրապետությունների ներկայացուցիչներից: Բացի այդ, 1921-1922 թթ.-ին Խորհրդային Ռուսաստանն աստիճանաբար ուժեղացնում էր իր քաղաքական ազդեցությունը խորհրդային Հանրապետությունների, այդ թվում և՛ Հայաստանի, հատկապես՝ արտաքին քաղաքականության մեջ: Այդ ժամանակաշրջանում՝ Խորհրդային Հանրապետությունները փաստացի զրկված էին ինքնիշխանության էութենական հատկանիշներից մեկից՝ ինքնուրույն արտաքին քաղաքականություն վարելու հնարավորությունից: Այս մասին մանրամասն տես ԽԱՂԱՏՐՅԱՆ Կ. *Հայաստանը Անդրֆեդերացիայի և ԽՍՀՄ կազմավորման գործընթացում 1921-1922 թթ.*, էջ 179-198:

կսահմաններ դաշնային կառուցվածք ունեցող մեկ միասնական պետության ստեղծումը, մյուս կողմից՝ իմպլիցիտ կազդարարեր ՀՍԽՀ-ի գոյության իրավաբանորեն դադարումը՝ Դաշնության սուբյեկտի վերածվելու փաստով:

Նույնը չի կարելի ասել 1922 թ. դեկտեմբերի 13-ին ընդունված Սահմանադրության մասին: Այսպես՝ 1922 թ. դեկտեմբերի 10-13-ը Բաքվում կայացավ բանվորների, գյուղացիների և կարմիր բանակայինների պատգամավորների խորհուրդների Անդրկովկասյան առաջին համագումարը, որը որոշեց ԱԽՍՀՄ-ն վերակազմել միասնական հանրապետության: Դրանով ձևավորվեց Անդրկովկասյան Խորհրդային Ֆեդերատիվ Սոցիալիստական Հանրապետությունը՝ ԱԽՖՍՀ-ը: Համագումարը 1922 թ. դեկտեմբերի 13-ին հաստատեց ԱԽՖՍՀ Սահմանադրությունը, որի տեքստի (մասնավորապես՝ Սահմանադրության 31-33-րդ հոդվածների) ուսումնասիրությունից կարելի է եզրակացնել, որ խոսքը ֆեդերատիվ կառուցվածք ունեցող պետության մասին է, որի սուբյեկտները՝ երեք Հանրապետությունները, ձեռք են բերում Դաշնության սուբյեկտի կարգավիճակ՝ արդեն իրավաբանորեն կորցնելով պետականության (ինքնիշխանության) էությունական հատկությունները: ԱԽՖՍՀ Սահմանադրության 31-րդ հոդվածի համաձայն՝ «համապետական նշանակության հարցերը» մտնում էին Անդրֆեդերացիայի կառավարության իրավասության մեջ: «Համապետական նշանակության հարցեր» ձևակերպման բովանդակության մեջ կարող են մտնել արտաքին քաղաքականության և զինված ուժերին (պաշտպանությանը) վերաբերող հարցերը, որոնք հավասար չափով շոշափում էին Հանրապետությունների շահերը և նրանց միավորում մեկ տնտեսական-քաղաքական համակարգի մեջ: Պետության անկախությանը ներհատուկ՝ միջազգային հարաբերությունների և պաշտպանության ոլորտի հարցերը որոշելու իրավասությունները կենտրոնին վերապահելը պետության անկման առաջին ու ցցուն չափանիշն է: Ավելին՝ 1922 թ. դեկտեմբերի 13-ի Սահմանադրությամբ նույնիսկ դատավարության և դատարանակազմության, քրեական և քաղաքացիական օրենսդրության հիմունքները սահմանելու իրավասությունն էր վերապահվել Կենտրոնական իշխանություններին⁵⁵: Ուստի, 1922 թ. դեկտեմբերի 13-ի Սահմանադրությունն այն իրավաբանական ակտն է, որը մի կողմից՝ էքսպլիցիտ սահմանեց դաշնային կառուցվածք ունեցող մեկ միասնական պետության ստեղծումը, մյուս կողմից՝ իմպլիցիտ ազդարարեց ՀՍԽՀ-ի գոյության իրավաբանորեն դադարումը՝ միասնական դաշնային պետության սուբյեկտի վերածվելու փաստով⁵⁶:

⁵⁵ Советские конституции. Хрестоматия, стр. 91-95.

⁵⁶ Հայոց իրավունքի պատմության մասնագետները նշում են, որ Անդրֆեդերացիայի, իսկ այնուհետև ԽՍՀ Միության կազմավորումը և նրանց սահմանադրությունների ընդունումն անհրաժեշտ էր դարձրին հանրապետության 1922 թ. Սահմանադրության մեջ փոփոխություններ մտցնելը: 1925 դարձրին հանրապետության 1922 թ. Սահմանադրության մեջ փոփոխությունների 4-րդ համագումարը, որը, քննարկելով թ. մարտի 12-15-ը կայացավ Հայաստանի խորհուրդների 4-րդ համագումարը, որը, քննարկելով թ. «ԱՍՖԻՍՀ Սահմանադրությունը և Հայկական ԽՍՀ Սահմանադրությունը ԱՍՖԻՍՀ և ԽՍՀՄ Սահմանադրությունների հետ համաձայնեցնելու հարցը», միաձայն հաստատեց Սահմանադրության նոր տեքստը: 1925 թ. Հայաստանի խորհուրդների 4-րդ համագումարում, փաստորեն, ընդունվեց նոր Սահմանադրություն, որովհետև այն փոխել էր Խորհրդային Հայաստանի պետա-

Այսպիսով, պետության անկման տեսաիրավական և պատմաիրավական ընդհանուր և համառոտ վերլուծության նպատակն էր փաստել այն պարզ թվացող ճշմարտությունը, որ պետությունն ի վերուստ տրված և հավերժական կազմավորում չէ, իսկ քաղաքական, պետական և հասարակական դերակատարների կողմից պետականապահպանության արժեքը գիտակցելու և գործնականում դրա սկզբունքներն իրագործելու միջավայրում է հնարավոր տևականորեն ապահովել ժողովրդի՝ պետականորեն կազմակերպված հասարակությունում ապրելու հավերժական իրավունքը:

Պետության անկման իրական հնարավորության գիտակցումից է սկիզբ առնում յուրաքանչյուրի՝ պետականապահպանությանը նպատակաուղղված ամենօրյա և դժվարին աշխատանքը: Ժողովրդին պետության ինքնառջնչացման վտանգներից պաշտպանելու հարցում գլխավորը հանրային կյանքի սահմանադրականացումն է, սահմանադրական դատարանին վերապահված գործառույթների և լիազորությունների իրականացման ոլորտում պետականապահպանության իմպլիցիտ չափորոշիչների ներդրումը և, ամենակարևորը, պետականապահպանության սահմանադրական սկզբունքների կարևորության՝ տվյալ ժամանակի և տարածության մեջ գիտակցումը:

15.4.2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆԱՊԱՀՊԱՆ ՆԵՐՈՒԺԸ

15.4.2.1. Ընդհանուր դրույթներ

Պետականապահպանությանն սպառնացող վտանգների, հատկապես՝ արտաքին վտանգների չեզոքացման հարցում, անկասկած, առաջնային են զինված ուժերի կարողությունները, որոնք լուծում են արտաքին սպառնալիքներից պաշտպանվելու կարևոր խնդիրներ: Բայց պետականապահպանության սպառնալիքները կարող են ծնվել նաև ներսից, երբ հասարակությունում տեղի ունեցող որոշակի իրադարձություններ, ստեղծելով անկանխատեսելի քաոս, կարող են ժողովրդին պետականազրկել:

Պետականապահպանությանն ուղղված ռազմավարական գործունեության մեջ իր ուրույն տեղն ունի հասարակական կյանքի սահմանադրականա-

իրավական կարգավիճակը՝ վերածելով այն դաշնության սուբյեկտի: 1922 թ. Սահմանադրության մեջ մտցվեց նոր՝ 2-րդ գլուխ՝ «Հայաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունը Անդրկովկասյան Սոցիալիստական Ֆեդերատիվ Խորհրդային Հանրապետության և Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միության կազմի մեջ մտնելու մասին»: Դրանով սահմանափակվեց մեր հանրապետության գերագույն մարմնի լիազորությունների շրջանակը: Միութենական մարմիններին հանձնվեցին արտաքին հարաբերությունները, պաշտպանությունը, տրանսպորտի և կապի ղեկավարությունը: Սակայն ՀՍՀ-ն նորից իռչակվում էր ինքնիշխան: Նրա իշխանությունը սահմանափակված էր միայն միութենական մարմինների իրավասությանը վերապահված հարցերով: Այս մասին տես ՂԱԶԻՆՅԱՆ Գ./ՎԱՂԱՐՇՅԱՆ Ա., Հայոց իրավունքի պատմության հիմնահարցերը, էջ 278-279:

ցումը, որը պետք է զենքի կամ ուժի կիրառման փոխարեն գործածվի ներքին սպառնալիքների դեմ:

Դժվար է ռացիոնալության ճանապարհով բացատրել այն իրավիճակը, երբ երկրի օրենսդիր և գործադիր իշխանության մարմինների առաջին դեմքերի սպանություններից, պատգամավորներին պատանդ վերցնելու դեպքերից հետո անհավասարակշռության (բիֆուրկացիոն) վիճակում հայտնված ռազմա-քաղաքական համակարգի (որտեղ ցանկացած պատահական կամ չնչին գործոն պետության համար կարող էր առաջացնել կործանարար հետևանքներ) առանձին զինվորականներ անսպասելիորեն հնչեցնում են խնդիրներն սահմանադրականության ճանապարհով լուծելու անխուսափելիության մասին դատողություններ⁵⁷: Դժվար է նման իրավիճակում սպասել, որ խաղաղ պայմաններում «զենքի» ուժով իր կամքն իրականացնելու արդյունավետությունը «համտեսած» հայ զինվորականը պետության համար օրհասական թուլեցողություն իր ծոցագրպանից կհանի ոչ թե զենքը, այլ Սահմանադրությունը՝ դրանով իսկ թելադրելով պետականապահպան սպառնալիքներն սահմանադրական եղանակով վերացնելու ճանապարհը և տարրալուծելով ռազմաքաղաքական համակարգում այդ պահին կուտակված պետականակործան էներգիան:

Սա պարադոքս է, քանի որ «զենքի» ուժի արդյունավետությունը զգացած հայ զինվորականը բնականոն կյանքում ծագած խնդիրները լուծելիս հազվադեպ կհիշի օրենքի, առավել ևս՝ Սահմանադրության ներուժի մասին, սակայն պետականությանն սպառնացող ներքին սուր վտանգների դեպքում նրա անգիտակցականից անսպասելիորեն վեր է հանում սահմանադրականությունը («զենքի ուժի» կիրառությունը սահմանափակելու անհրաժեշտության գիտակցումը): Հարց է ծագում՝ ո՞րն է հայ զինվորականի սահմանադրականության (իր իշխանության սահմանափակման անհրաժեշտության գիտակցման) աղբյուրը, ո՞րն է այն սուբստանցիան, որը զինվորականի մտածողությունը սնել է սահմանադրականությամբ: Միգուցե, հայ մարդու մեջ սահմանադրականությունը ծնվում է նրա՝ ազգային-եկեղեցական ժողովներից սկիզբ առնող պատմական հիշողություններից: Եթե դա նույնիսկ այդպես է, ապա այդ սահմանադրականությամբ տարրալուծված հիշողությունը՝ որպես նիցշեական «պարող աստղ», ծնվում է միայն քառասյին (պետականապահպանությանն սպառնացող վտանգների) վիճակում, իսկ բնականոն հասարակական կյանքում այն կորչում է անգիտակցականում: Սա կարող ենք անվանել՝ հայ զինվորականի ինտուիտիվ սահմանադրական իրավունք, որը, ցավոք, կարգավորիչ գործառույթ է ստանձնում միայն արտակարգ իրավիճակներում:

Հայկական հասարակական և քաղաքական համակարգում պետք է հասկացվի սահմանադրականության պետականապահպան արժեքը, և հակա-

⁵⁷ 1999 թ. հոկտեմբերի 27-ի ողբերգական դեպքերի կապակցությամբ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ Հայրապետն իր խոսքում անդրադարձել է այդ ժամանակաշրջանում պետականությանն սպառնացող վտանգների հաղթահարմանը. « (...) բազմաշաբաթ մեր ժողովուրդը խոհեմությամբ հաղթահարեց փորձությունը, շրջանցեց խաչի փրկագնով ծեղք բերված մեր անկախությանը և հայրենի մեր պետականությանն սպառնացող վտանգը»: Տե՛ս Գարեգին Բ Հայրապետի գոհարանական քարոզը, 9:

ռակը՝ օրհասական պահերին սահմանադրական ուղիներից շեղվելու՝ պետականակործան ռիսկերը: Այս ամենը գործնականում իրականություն դառնալու շանս չի կարող ունենալ, եթե հասարակական և քաղաքական դերակատարները զուրկ են ռազմավարական և իմաստասիրական մտածողությունից, հետևապես, ունակ չեն նաև կայացնելու պետականապահպանության տեսանկյունից արժեքային որոշումներ, նույնիսկ ունակ չեն գիտակցելու այլ պետական ինստիտուտների կայացրած պետականապահպան որոշումների ստրատեգիական ազդեցությունը: Այս պարագայում գործ ունենք մտածողությունների՝ տարածական և ժամանակային խզվածության կամ աններդաշնակության հետ:

Հայաստանի Էրրորդ Հանրապետությունում սահմանադրականության՝ իշխանության ինքնասահմանափակման սահմանադրական մշակույթի և մտածողության ձևավորման նախասկիզբը Հայաստանի պետականաստեղծ ակտերն են՝ 23.08.1990 թ. ընդունված «Հայաստանի անկախության մասին» Հռչակագիրը (այսուհետ՝ Անկախության հռչակագիր), որով դրվեց Հայաստանի անկախացման գործընթացի սկիզբը, և 05.07.1995 թ. ընդունված ՀՀ Սահմանադրությունը (այն փոփոխվել է 27.11.2005 թ., 06.12.2015 թ.): Նախապես նշենք, որ Անկախության հռչակագիրը և ՀՀ Սահմանադրությունը պետութենաստեղծ ակտեր են, ուստի որևէ պարագայում, երբևէ չեն կարող պարունակել պետության գոյության դադարեցման որևէ ընթացակարգի մասին իրավական դրույթներ և նորմեր. այս փաստաթղթերը պետականապահպանության մասին են և ոչ թե՝ պետության ինքնառնչացման:

15.4.2.2. Անկախության հռչակագիրը՝ որպես հայոց պետականապահպանության իրավական երաշխիք

Անկախության հռչակագիրը⁵⁸ պետականաստեղծ (հիմնադիր) նշանակության ակտ է, որը պետք է ընկալել որպես պետականության պահպանման անանց (հավերժական) երաշխիք: Օրինակ՝ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության «Միացյալ Հայաստանի անկախության ակտը հայտարարելու մասին» օրենքում Հայաստանի տարբեր մասերի պետական միավորումը որակվում է որպես **մշտնջենապես անկախ պետական միություն**: Այսպես՝ «Միացյալ Հայաստանի անկախության ակտը հայտարարելու» մասին 25.05.1919 թ. օրենքի 2-րդ պարբերությունում նշված է.

«Հայաստանի ամբողջությունը վերականգնելու և ժողովրդի լիակատար ազատությունն ու բարգավաճումն ապահովելու համար Հայաստանի կառավարությունը, համաձայն բովանդակ հայ ժողովրդի միահամուռ կամքի և ցանկության, հայտարարում է, որ այսօրվանից Հայաստանի բաժան-բաժան

⁵⁸ Այսուհետ՝ նկատի ունենք Անկախության հռչակագրում հաստատագրված հայոց պետականության հիմնարար սկզբունքները և համազգային նպատակները:

մասերը մշտնջենապես միացված են իբրև անկախ պետական միություն»⁵⁹:

Հայ ժողովրդի պետականություն ունենալու իրավունքը նյութական կեցություն է ստացել Անկախության հռչակագրում, զարգացվել և ամրապնդվել է ՀՀ Սահմանադրությունում: Անկախության հռչակագրի՝ որպես վերնորմատիվային և նախասահմանադրական փաստաթղթի ինքնավարությունը և անփոփոխելիությունը հիմք են տալիս պնդելու, որ ժողովրդի՝ պետականություն ունենալու իրավունքի նյութական կեցությունն իրավաբանորեն անոչնչանալի է և կախված չէ Սահմանադրությունից: Վ. Նազարյանը նշում էր.

«Սահմանադրությունները չեն, որ ժողովրդին (ազգին) հայրենիք են շնորհում, ընծայում կամ տրամադրում, ազգը սեփական հայրենիք ունենալու իրավունքով օժտված է ի ծնե, և այն անօտարելի է»⁶⁰:

Անկախության հռչակագիրը՝ որպես պետականաստեղծ ակտ, չունի ուժը կորցնելու **իրավաբանական** հնարավորություն: Միամտություն է կարծել, թե Անկախության հռչակագրի իրավաբանական ուժը հնարավոր է դադարեցնել նորմատիվ որևէ ակտով, այդ թվում՝ ՀՀ Սահմանադրության նախաբանում փոփոխություններ կատարելու և Անկախության հռչակագրի վրա սահմանադրական հղումը վերացնելու (այսինքն՝ նոր Սահմանադրություն ընդունելու) եղանակով⁶¹:

Նախ՝ Անկախության հռչակագրի ճակատագիրն ինքնավար է ՀՀ Սահմանադրության ճակատագրից: ՀՀ Սահմանադրությունը, այդ թվում՝ նրա նախաբանը փոփոխական են (շարադրվում են նոր խմբագրությամբ), Անկախության հռչակագիրն անփոփոխ (անանց) է⁶²:

Անկախության հռչակագիրը Սահմանադրության (ձևական իմաստով) բաղկացուցիչ մասը չէ: Գ. Հարությունյանի խորաթափանց մոտեցմամբ՝ Անկախության հռչակագիրը «հայկական սահմանադրականության անբաժանելի մասն է»: Հեղինակի բնորոշմամբ.

«Այն (Հռչակագիրը՝ հեղ.), լինելով անանց արժեք հայ պետականության կայացման ու հաստատման գործում, պետականագիտական լրջագույն դերակատարություն ունեցավ իրավական նոր համակարգի ձևավորման համար»⁶³:

Երկրորդ՝ Անկախության հռչակագիրը նախասահմանադրական փաստաթուղթ է, այն ՀՀ Սահմանադրության գոյարանն է, դրա արարման հենքը: Հենց Անկախության հռչակագրի 12-րդ կետում նշված է.

⁵⁹ Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի օրենքները (1918-1920 թթ.), էջ 85:

⁶⁰ ՆԱԶԱՐՅԱՆ Վ., Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության կոնցեպցիան, էջ 68:

⁶¹ ՀՀ սահմանադրական դատարանը՝ որպես իրավունքի փիլիսոփայության դատարան, դուրս գալով ՀՀ Սահմանադրության 203-րդ հոդվածի տեքստից, 29.04.2021թ. ՍԴՈ-1590 որոշմամբ արտահայտել է արժեքային դիրքորոշում՝ Սահմանադրության նախաբանը, ՀՀ Սահմանադրության 1-3-րդ և 203-րդ հոդվածների հետ միասին, համարել է Սահմանադրության անփոփոխելի դրույթ:

⁶² ՂԱՄԲԱՐՅԱՆ Ա., Հայաստանի անկախության մասին հռչակագիրը. պետականապահպանության անանց երաշխիք, էջ 35-36:

⁶³ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Գ., Հայաստանի անկախության մասին հռչակագրի պետականագիտական դերն ու նշանակությունը:

«Սույն Հռչակագիրը հիմք է ծառայում Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրության մշակման, իսկ գործող սահմանադրության մեջ՝ փոփոխությունների և լրացումների կատարման, պետական մարմինների գործունեության, հանրապետության նոր օրենսդրության մշակման համար»:

Միայն խորհրդանշական իմաստ չպետք է հաղորդել այն փաստին, որ ՀՀ Սահմանադրության նախաբանն սկսվում է Անկախության հռչակագրի վկայակոչմամբ: Սահմանադրության նախաբանի սկիզբը վկայությունն է նրա, որ Անկախության հռչակագիրն Սահմանադրության նախասկիզբն է:

Անկախության հռչակագրի նախասահմանադրական բնույթը նշանակում է, որ այն ամրագրում է հայ պետականության և դրա պահպանության անսպառ հիմունքները, որոնց վրա պետք է խարսխվի նաև ձևական իմաստով Սահմանադրությունը:

Երրորդ՝ Անկախության հռչակագիրը ոչ միայն նախասահմանադրական փաստաթուղթ է, այլև վեր-նորմատիվ իրավական փաստաթուղթ է, քանի որ այն իր ընդունման կարգով և բնույթով չի կարող տեղավորվել նորմատիվ իրավական ակտերի պարզունակ հիերարխիայի մեջ: Ուստի Անկախության հռչակագիրը չպետք է փնտրել նորմատիվ իրավական ակտերի համակարգում: Այն հնարավոր չէ փոփոխել կամ ուժը դադարեցնել նորմատիվ-իրավական ակտերի փոփոխության եղանակով:

Հայ պետականության հավերժական և անսպառ երաշխիքը՝ Անկախության հռչակագիրը, չի կարող **իրավաբանորեն դադարել**, այն չունի դադարեցման իրավաբանական հնարավորություն, այն հարատև գործող փաստաթուղթ է: Նրա գործողությունը հնարավոր է **դադարեցնել միայն փաստացի**՝ ներքին և արտաքին ասպատակիչների կողմից Հայաստան պետության ինքնառնջացմանն (ոչնչացմանն) ուղղված փաստացի վարքագծով:

Բոլոր դեպքերում Հայաստանի անկախության հռչակագիրը պատմական որևէ փուլում անխուսափելիորեն կհանդիսանա անօտարելի, սակայն կորսված պետականությունը **վերականգնելու** հիմք: Անկախության հռչակագիրը կլինի պետականախնդրության ակտ՝ տարրալուծված (կորսված) պետականությունն ապագայում վերագտնելու և վերականգնելու մեծահռչակ պահանջ:

15.4.2.3. ՀՀ Սահմանադրությունը՝ որպես հայոց պետականապահպանության իրավական երաշխիք

(ա) Ընդհանուր դրույթներ: Ինչպես Անկախության հռչակագիրը, այնպես էլ՝ ՀՀ Սահմանադրությունը՝ որպես Հայաստանի Երրորդ Հանրապետության հիմնադիր փաստաթղթեր (պետութենաստեղծ ակտեր), համարվում են նաև պետականապահպանության սահմանադրական հիմքեր, ուստի Սահմանադրությունը չի կարող պարունակել պետության ինքնառնջացման մասին կարգավորումներ: Այլ կերպ ասած՝ ՀՀ Սահմանադրությունը չի կարող նա-

խատեսել այնպիսի կարգավորումներ, որոնք հնարավորություն կտան որևէ քաղաքական իշխանության՝ ընդունելու պետության ինքնառնչացման մասին նորմատիվ իրավական ակտ կամ կնքելու պետության գոյության դադարեցման մասին պայմանագիր, կամ կթույլատրի կատարել պետության գոյության դադարեցմանն ուղղված որևէ այլ գործողություն: Ինչպես նշվեց առաջին բաժնում՝ Հայաստանի Հանրապետության ինքնառնչացումը կամ անկումը հնարավոր է բացառապես փաստացի գործողությունների արդյունքում:

(բ) ՀՀ Սահմանադրությունը չի նախատեսում պետության ինքնառնչացման իրավաբանական ուղիներ: ՀՀ Սահմանադրությունը նախատեսում է միայն ՀՀ տարածքի փոփոխության և վերաբաշխման միջազգային կազմակերպություններին Հայաստանի Հանրապետության անդամակցության իրավական հնարավորություն (**ՀՀ Սահմանադրության 202-րդ հոդվածի 1-ին մաս**): Ընդ որում, դա հնարավոր է միայն հանրաքվեի միջոցով:

Նույնիսկ անմիջական ժողովրդաիշխանության եղանակով ՀՀ ինքնիշխանության սահմանափակումը պետք է ունենա սահմաններ: Որևէ սերունդ չի կարող հանրաքվեի միջոցով որոշել դադարեցնելու պետության գոյությունը, քանի որ դրանով նաև կանխորոշում է ապագա սերունդների՝ պետականորեն կազմակերպված հասարակությունում (քնական վիճակում) ապրելու և արարելու հնարավորությունը: ՀՀ Սահմանադրության նախաբանում նշվում է, որ Հայ ժողովուրդը Սահմանադրությունն ընդունում է նաև սերունդերի ազատությունն ապահովելու համար: Դա նշանակում է, որ Սահմանադրությունը կոչված է ապահովելու ներկա և ապագա սերունդների՝ միմյանցից հարաբերական ազատությունը, կոչված է ուրվագծելու՝ ներկա սերնդի կողմից ապագա սերնդի իրավական կարգավիճակի և ճակատագրի բխստորոշ (պետականորեն կազմակերպված հասարակությունում ապրելու) հարցը կանխորոշելու սահմանները: Որևէ սերունդ չի կարող մեկ այլ սերնդի համար կանխորոշել այնպիսի մասշտաբային հարց, ինչպիսին է՝ ապրել պետականորեն կազմակերպված հասարակությունում, թե՞ ոչ: Այս առումով՝ հանրաքվեի միջոցով ՀՀ ինքնիշխանության սահմանափակումն ունի սահմանափակումներ:

Նախ՝ նույնիսկ հանրաքվեի միջոցով ՀՀ տարածքի փոփոխությունը չի կարող լինել այն չափի (ծավալի) կամ ձևի, որը կվտանգի ՀՀ-ի՝ որպես գործունակ պետության գոյությունը կամ կաթվածահար կանի հանրային իշխանության մարմինների գործառույթների իրականացումը:

Երկրորդ՝ վերաբաշխման միջազգային կազմակերպություններին Հայաստանի Հանրապետության անդամակցությունը չպետք է ենթադրի պետության էութենական հատկանիշների վերացում, մասնավորապես՝ այլ պետությունների հետ միջազգային (քաղաքական) հարաբերությունների հաստատման արգելում, սեփական գինված ուժերի, պետական հարկադրանքի կիրառող ինստիտուցիոնալ ինքնուրույն համակարգի վերացում, ինքնուրույն իրավաստեղծ գործառույթների իրականացման արգելում: «Վերաբաշխման միջազգային կազմակերպություն» սահմանադրական հասկացությունը չի

կարող մեկնաբանվել այնպես, որի բովանդակությունը փաստացի կհամապատասխանի դաշնային պետության բովանդակությանը:

(գ) Պետականապահպանության սահմանադրական սկզբունքների պահպանումը՝ սահմանադրական նորմերին հակառակ: ՀՀ Սահմանադրության ինքնաբավությունը հնարավորություն է տալիս սեփական ինքնապաշտպանական կառուցակարգերով լուծելու սահմանադրության նորմերի և դրանց իրացման հետևանքների այնպիսի անկատարություններ, որոնք կարող են ունենալ պետականակործան նշանակություն: Օրինակ՝ Սահմանադրությունը չի կարող արգելել պառլամենտին գործելու սահմանադրական այն նորմերին հակառակ, որոնք թեև առանձին վերցված (per se)՝ վիճելի չեն, սակայն արտակարգ անհրաժեշտության իրավիճակում կարող են կոնֆլիկտի մեջ մտնել պետականապահպանության սկզբունքների հետ⁶⁴: Հանուն սահմանադրաիրավական կոնկրետ նորմի պահպանման՝ չի կարելի վտանգել ողջ սահմանադրական և պետական համակարգը: Նման բացառիկ վիճակներում պետք է գործածվի contra constitutionem իրավունքի զարգացման դոկտրինը⁶⁵:

Պետականության պահպանման նպատակով օրենքներին հակառակ գործելու մասին կարծիք, շատ ավելի վաղ, հայտնել է Ժ. Ժ. Ռուսոն.

«Եթե վրանգն այնքան մեծ է, որ օրենքները խոչընդոտ են այն վերացնելու համար, ապա նշանակվում է գերագույն հրամանատար, որն ստիպում է բոլոր օրենքներին լռելու ու ժամանակավորապես վերացնում է գերագույն իշխանությունը: Նման դեպքերում ընդհանուր կամքն անվիճելի է, քանի որ ակնհայտ է, որ ժողովրդի գլխավոր ձգվումն այն է, որ պետությունը չկործանվի»⁶⁶:

Միևնույն ժամանակ՝ Ժ. Ժ. Ռուսոն գիտակցում էր այն վտանգը, որ այս իրավիճակը կարող է հանգեցնել դիկտատուրայի:

ՌԴ սահմանադրական դատարանի նախագահ (1997 թ. մինչև 2003 թ.) Մ. Բազալյը նշել է.

«Յուրաքանչյուր ոք, ում թանկ են Ռուսաստանի շահերը, պետք է ընդունի, որ ողջ սահմանադրական օրինականությունը գրոշի գին ունի, եթե Նախագահը չի իրականացնում, թեկուզ շատ ընդհանուր ձևակերպված, իր սահմանադրական գործառույթը և թույլ է տալիս պետության տարածքների անկում, ներքին գործերին՝ արտաքին միջամտություն (...)»⁶⁷:

⁶⁴ Պետականապահպանության սկզբունքների թեման առանձին ուսումնասիրության կարիք ունի, սակայն այս փուլում պետք է նշել մի քանի հանգամանք: Նախ՝ գոյություն ունեն սահմանադրական սկզբունքներ, որոնց պետականապահպան բնույթն ակնհայտ է, օրինակ՝ ինքնիշխանության, պետական տարածքի ամբողջականության ապահովման, պետության (պետական մարմինների) կողմից արտաքին անվտանգության ապահովման գործառույթների իրականացման մասին սահմանադրական դրույթները: Երկրորդ՝ որոշ սկզբունքներ թեև ինքնին չունեն էքսպլիցիտ պետականապահպան բնույթ, սակայն կոնկրետ իրավիճակում կարող են ստանալ նման երանգ:

⁶⁵ ՂԱՄԲԱՐՅԱՆ Ա., Սահմանադրական իրավունքի զարգացումը, էջ 116-139:

⁶⁶ РУССО Ж., Об общественном договоре или принципы политического права, стр. 107.

⁶⁷ БАГЛАЙ М. В., Конституционное право Российской Федерации, стр. 336.

Սահմանադրագետի այս դատողությունը հնչել է XX-րդ դարի վերջում, և այդ ժամանակաշրջանի իրավական ֆորմալիստների կողմից կարող էր գնահատվել «ՌԴ Նախագահ և ՌԴ սահմանադրական դատարանի նախագահ» անձնային հարաբերությունների տիրույթում, մինչդեռ XXI-րդ դարի անկանխատեսելի և արագ զարգացող վտանգներն ապացուցեցին այս դատողության իրավացիությունը: Բացառիկ դեպքերում, երբ հայտնվում ենք պետականապահպանության և սահմանադրական օրինականության հակադրության իրավիճակում, ապա պետք է գործի «սահմանադրական օրինականությունն առանց պետության անբովանդակ է» բանաձևը:

Այս բանաձևի համատեքստում կարելի է նշել, որ սահմանադրաիրավական որևէ նորմ չի կարող այնպես մեկնաբանվել կամ կիրառվել, որի արդյունքում կվտանգվի պետաիրավական համակարգի գործունակությունը, հետևապես՝ պետության գոյությունը: Այս տեսանկյունից զարմանալի է այն իրավաբանների կատեգորիկ և բացառապես ձևական տրամաբանության կանոնների վրա հիմնված եզրահանգումները, ըստ որի՝ եթե, օրինակ, Հանրապետության նախագահն ընտրվել է (նշանակվել է) Սահմանադրության խախտմամբ, ապա նրա կատարած հետագա բոլոր գործողությունները և դրանց հետևանքները, այդ թվում՝ նրա ստորագրած օրենքները, կատարված նշանակումները և այլն, հակասահմանադրական են և անվավեր:

Այսպես՝ ՀՀ ազգային անվտանգության ծառայությունում դեռևս 2021 թ. քննվում է ՀՀ չորրորդ նախագահի (ընտրվել է 2018 թ., իսկ լիազորությունները դադարել են 2022 թ.), Մեծ Բրիտանիայի, ինչպես նաև Կարիբյան ծովում գտնվող Սենթ Բիսս և Նևիսի քաղաքացի լինելու փաստերը թաքցնելու հանգամանքները: Եթե քրեաիրավական վարույթի ընթացքում այս փաստերը հաստատվեն, ապա կստացվի, որ 2018 թ. ՀՀ ազգային ժողովը ՀՀ նախագահ է ընտրել ՀՀ Սահմանադրության խախտմամբ: Այս կապակցությամբ առանձին իրավագետներ նշում են.

«Եթե իսկապես Հանրապետության նախագահը նշանակվելու պահին ունեցել է այլ պետության քաղաքացիություն, ապա, միանշանակ, նրա նշանակումը ՀՀ նախագահի պաշտոնում եղել է Սահմանադրության խախտմամբ, իսկ դա նշանակում է, որ նա չի եղել լեգիտիմ նախագահ, և, իսկապես, նրա բոլոր որոշումներն այս չորս տարվա ընթացքում եղել են հակասահմանադրական: Նրա բոլոր գործողությունները, նրա ստորագրած բոլոր օրենքները հակասահմանադրական են արդեն զուտ ձևական տեսանկյունից, որովհետև օրենքի ձևական սահմանադրականության կարևոր կողմերից մեկն օրենքի ձևն է, որի ներքո մենք հասկանում ենք Հանրապետության նախագահի կողմից նրա ստորագրումն ու հրապարակումը»⁶⁸:

Եթե շարժվենք զուտ ձևական-տրամաբանության կանոններով և «թունավորված ծառի պտուղները նույնպես թունավոր են» դոկտրինի տրամաբանությամբ, ապա դժվար չէ եզրակացնել, որ Սահմանադրության խախտմամբ ընտրված Նախագահի ստորագրած ակտերը, նրա ստորագրած օրենքների հիման վրա ձևավորված պետական մարմինները, Նախագահի կողմից պաշտոնների նշանակումները ձևական առումով հակասահմանադրական են: Պետաիրավական համակարգի գործունակությանն առնչվող այս հարցերը, սակայն, պետք է քննարկել ոչ այնքան իրավաքաղաքական ռեալիզմից կտրված, ֆորմալ-տրամաբանության կանոնների դիտակետից, որքան՝ պետականապահպանության (պետաիրավական համակարգի անվտանգության) սկզբունքների տեսանկյունից:

Ինչպես նշվեց՝ որևէ սահմանադրաիրավական նորմ չի կարող մեկնաբանվել կամ կիրառվել այնպես, որի արդյունքում կվտանգվեն պետաիրավական համակարգի գործունակությունը և գոյությունը: Եթե մի պահ պատկերացնենք, որ Սահմանադրության խախտմամբ ընտրված Նախագահի բոլոր ակտերը հակասահմանադրական են, ապա դրա տրամաբանական հետևանքն այն է, որ չորս տարիների ընթացքում ընդունված բոլոր օրենքները, դրանց վրա հիմնված բոլոր ենթաօրենսդրական ակտերը, Նախագահի նշանակված բոլոր նախարարները, նախարարների կատարած նշանակումները (և այդպես շարունակ) հակասահմանադրական և անվավեր են: Ինքնին ակնհայտ է, որ ֆորմալ-տրամաբանական կանոնների վրա հիմնված, սակայն պետականապահպանության սկզբունքներից և իրավաքաղաքական իրականությունից կտրված՝ նման մտավարժանքի արդյունքը պետաիրավական ողջ համակարգի կազմալուծումն է:

Եթե քրեաիրավական առումով հաստատվի Նախագահի կողմից խախտումներ կատարելու փաստը (այլ պետության քաղաքացիություն ունենալը և այն թաքցնելը), ապա պետականապահպանության (պետաիրավական համակարգի անվտանգության) սկզբունքների տեսանկյունից Նախագահի՝ չորս տարիների ընթացքում ստորագրած օրենքները և կատարած նշանակումներն անվավեր չեն կարող ճանաչվել և անվավերության հետևանքները չեն կարող կիրառվել:

Ի դեպ, Գ. Ելինեկը նշում էր, որ հանրային իրավունքի բնագավառում ընտրված պատգամավորն այդպիսին է համարվում այնքան ժամանակ, քանի դեռ ընտրությունները չեն բեկանվել, իսկ ընտրության անօրինականությունը ոչ մի ազդեցություն չի թողնում այն բանի վրա, որ նա՝ որպես պատգամավոր, հասցրել է իրականացնել մինչև ընտրությունների բեկանումը⁶⁹: Այս հեղինակն անօրինական ընտրված պատգամավորի կատարած արարքներն անվավեր չի համարում ոչ թե այն հիմքով, որ դրանով կվտանգվեն պետականապահպանության սկզբունքները, այլ՝ ելնելով այն շարժառիթից, որ փաստացին ունի նորմատիվ նշանակություն:

⁶⁸ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ Գ., Չորրորդ Նախագահի քաղաքացիության խնդիրը կարող է սասանել ՀՀ իրավական անվտանգությունը:

⁶⁹ ЕЛИНЕК Г., Право современного государства. Том I, стр. 222.

Այսպիսով՝ Անկախության հռչակագիրը և ՀՀ Սահմանադրությունը պետականապահպանության իրավական երաշխիքներ են: Նրանց պետականապահպան ներուժի դուրսբերման և երաշխավորման, հանրային կյանքի սահմանադրականացման վերջնական (բայց ոչ՝ վերջին) միջոցը ՀՀ սահմանադրական դատարանն է:

15.4.3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆԱՊԱՀՊԱՆ ՆԵՐՈՒԺԸ

15.4.3.1. Ընդհանուր դրույթներ

ՀՀ սահմանադրական դատարանն իր գոյաբանությունն արդարացրել է հանրային կյանքի համար կարևոր ու վճռորոշ բազում հարցերի սահմանադրական լուծումներով: Օրինակ՝ ՀՀ դատարանները, այդ թվում՝ ՀՀ վճռաբեկ դատարանը, 1999-2006 թվականներին, ի հակառակ քաղ. դատ. օր-ի 26-րդ գլխով նախատեսված կարգավորումների, անհիմն պատճառաբանություններով հրաժարվում էին քննել քաղաքացիների այն դիմումները, որոնցով վիճարկվում էին ՀՀ Նախագահի և ՀՀ կառավարության նորմատիվ բնույթի ակտերի օրինականությունը: ՀՀ Նախագահի և ՀՀ կառավարության նորմատիվ իրավական ակտերի օրինականությունն ստուգելուց հրաժարվելու հիմնական պատճառը Հայաստանի դատավորների (ի հաշիվ մարդու դատական պաշտպանության իրավունքի) քաղաքական իշխանությունից անվտանգ հեռավորություն պահելու ձգտումն էր, ինչը ՀՀ քաղաքական և դատական համակարգերում սահմանադրական մշակույթի բացակայության ցուցիչներից էր: ՀՀ դատարանների՝ քաղաքական իշխանությանը չհակադրվելու և քաղաքական դերակատարներից անվտանգ հեռավորություն պահելու այս ամոռալի պրակտիկան վերացվեց, և մարդու դատական պաշտպանության իրավունքն ապահովվեց միայն ՀՀ սահմանադրական դատարանի միջամտությամբ (ՀՀ սահմանադրական դատարանի 26.11.2006 թ. ՍԴՈ-665 որոշում):

ՀՀ սահմանադրական դատարանի գործունեության ընթացքում ականատես ենք եղել Բարձր դատարանի մտածողության մասշտաբայնությանը, որն իր ծավալներով ակնհայտորեն դուրս էր այդ պահին գերակայող՝ տակտիկական և կարճաժամկետ արդյունավետությունը կարևորող քաղաքական դերակատարների մտածողության սահմաններից: ՀՀ սահմանադրական դատարանի հատկապես պետականապահպան նշանակության որոշումները հանրային խնդիրների միայն տակտիկական լուծումները տեսնող դերակատարների համար երբեմն հասկանալի և ընկալելի չէին, ինչն առաջացնում էր սահմանադրական արդարադատության նկատմամբ քաղաքական իշխանության չարդարացված հակադրությունը:

ՀՀ սահմանադրական դատարանի պետականապահպան նշանակության դիրքորոշումներից (ակտերից) կառանձնացնենք երկուսը: Առաջին գործը վերաբերում է ՀՀ Նախագահի 2003 թ. ընտրությունից հետո հասարակական դիմակայությունը հաղթահարելու նպատակով վստահության հանրաքվե կազմակերպելու ՀՀ սահմանադրական դատարանի առաջարկին, որով փորձ արվեց կանխել պետականությանն սպառնացող ներքին վտանգները (ՀՀ սահմանադրական դատարանի 16.04.2003 թ. ՍԴՈ – 412 որոշում): Երկրորդ գործը վերաբերում է Հայոց ցեղասպանության ճանաչման պահանջը սահմանադրականացնելուն, որով փորձ արվեց կանխելու արտաքին վտանգները (ՀՀ սահմանադրական դատարանի 12.01.2010 թ. ՍԴՈ-850 որոշում):

15.4.3.2. ՎՍՏԱՀՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆՐԱՔՎԵ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԵԼՈՒ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ԱՌԱՋԱՐԿԸ ԵՎ ԱՅՆ ՉԸՆԿԱԼԵԼՈՒ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ

15.4.3.2.1. ՀՀ Նախագահի 2003 թ. ընտրության արդյունքի վիճարկումը ՀՀ սահմանադրական դատարանում:

ՀՀ Նախագահի 2003 թ. ընտրության գործընթացի և արդյունքի օրինականության նկատմամբ հասարակական անվստահությամբ պայմանավորված՝ տեղի ունեցան զանգվածային բողոքի ակցիաներ: Ընդ որում՝ «իշխանության և հասարակության միջև մեծացող խզման», «հասարակության պառակտմանն ուղղված գործողությունների», «պառակտված ազգի» մասին նշում էր նաև վերընտրված Նախագահը⁷⁰:

Հասարակության պառակտման, հասարակական սուր դիմակայության պատճառներից մեկն էլ ընտրությունների ընթացքում թույլ տրված տեսանելի խախտումներն էին, որոնց կապակցությամբ տարիներ անց վերընտրված Նախագահը նշել է.

«Անկասկած, տարբեր խախտումներ էին պատահում, և առավել հաճախ դրանց պատճառը տեղերում թիմերի՝ խոստացված տոկոսներն ապահովելու մղումն էր: Կանխատեսված թվերի մեջ չտեղավորվողները երբեմն դիմում են խորամանկությունների՝ ամեն կերպ ձգտելով ապահովել արդյունքը: Համարում են, որ դրանից է կախված ընտրված Նախագահի վերաբերմունքն իրենց հանդեպ, իսկ դա ուժեղ, բայց ապակառուցողական շարժառիթ է: Ընդ որում՝ մարդիկ մեքենայությունների են դիմում՝ հակառակ բազմակի նախազգուշացումների՝ որ ոչ ոք իրենց օգնության չի հասնելու. եթե բռնվեցին, պարտավոր են լինելու պատասխան տալ»⁷¹:

⁷⁰ ՀՀ Նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանի ելույթը երդմանակալության արարողության ժամանակ // Արմենպրես, 9 ապրիլ, 2003 թ.:

⁷¹ ՔՈՉԱՐՅԱՆ Ռ., Կյանք և ազատություն, էջ 399:

Տեղեկություններ այն մասին, թե այս խախտումները թույլ տված անձանց բացահայտելու, նրանց նկատմամբ քրեական հետապնդումներ հարուցելու և իրականացնելու հարցում ինչպիսի հետևողականություն է ցուցաբերվել, հասանելի չէ:

ՀՀ Նախագահի 2003 թ. ընտրության արդյունքը վիճարկվեց ՀՀ սահմանադրական դատարանում: Սահմանադրական դատավարության ընթացքում հասարակական սուր դիմակայությունը դարձավ առավել տեսանելի, իսկ հասարակական համակարգի բիֆուրկացիոն վիճակն ակնհայտ էր բոլորի և յուրաքանչյուրի համար. չնչին որևէ առիթ կարող էր առաջացնել անկանխատեսելի հետևանքներ: Նման պայմաններում ընտրական վեճը լուծող ՀՀ սահմանադրական դատարանը պետք է պոզիտիվ իրավամտաճողության դատարանից վերաճեր իմաստասիրության (իրավունքի փիլիսոփայության) դատարանի, որի առաջնային խնդիրներից էր տարրալուծել հասարակությունում կուտակված և պետականապահական սկզբունքներին (սահմանադրական կարգի) սպառնացող վտանգավոր էներգիան և կանխել հասարակական դիմակայության վերաճումը բռնության:

15.4.3.2.2. Վստահության հանրաքվե կազմակերպելու իմաստասիրական առաջարկը

ՀՀ սահմանադրական դատարանն իր առջև կանգնած խնդիրներին մոտեցավ իմաստասիրությամբ և 16.04.2003 թ. ՍԴՈ-412 որոշմամբ ոչ թե պարզապես լուծեց ընտրության վերաբերյալ իրավական վեճը, այլ այդ որոշման եզրափակիչ մասի 6-րդ կետում ՀՀ նորընտիր Ազգային ժողովին և ՀՀ Նախագահին առաջարկեց՝

1) մեկ տարվա ընթացքում «Հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքը ժողովրդավարության և իրավական պետության սկզբունքներին համահունչ համապատասխանեցնել ՀՀ Սահմանադրության 2-րդ՝ փոփոխման ոչ ենթակա, հոդվածի առաջին մասի պահանջներին:

2) որպես նախագահական ընտրությունների ընթացքում խորացած հասարակական դիմակայության հաղթահարման արդյունավետ միջոց ընտրել վստահության հանրաքվեի կազմակերպումը:

ՀՀ սահմանադրական դատարանն իրավափիլիսոփայական տեսանկյունից սպասված և պետականապահականությամբ թելադրված այս առաջարկի հիմքում դրել էր հետևյալ գործոնները.

1) սահմանադրական ժողովրդավարության դեռևս անկատար համակարգի պայմաններում ընտրական վեճի՝ պետության ճակատագրի համար վճռորոշ նշանակություն ունենալը:

2) անվստահության և անհանդուրժողականության վրա խարսխված հասարակական-քաղաքական իրավիճակը:

3) ՀՀ-ում սահմանադրական կարգի ամրապնդման և Սահմանադրության նախաբանում ամրագրված քաղաքացիական համերաշխության հաստատման անհրաժեշտությունը:

4) ներկայացուցչական ժողովրդավարության ինստիտուտների կազմավորման գործընթացի ու պետական իշխանության մարմնի նկատմամբ հասարակության շարունակական լայն վստահության կարևորությունը հենց այդ մարմինների համար:

ՀՀ սահմանադրական դատարանի՝ վստահության հանրաքվե կազմակերպելու առաջարկությունն անսպասելի էր դատավարության կողմերի և հասարակության համար: Դատական նիստերը լուսաբանող լրագրողները հետևյալ կերպ ԵՆ նկարագրում վստահության հանրաքվե կազմակերպելու առաջարկի վերաբերյալ՝ դատական նիստի դահլիճում գտնվող դատավարության մասնակիցների առաջին տպավորությունները և արձագանքները.

«Այս վերջին՝ բավական անսպասելի առաջարկությունը Սահմանադրական դատարանը լքող քաղաքական գործիչների միջավայրում առաջացրել էր բավականին բուռն քննարկումներ: Ընդ որում, բոլորը, ում հնարավոր էր լսել, անկախ քաղաքական ուղղվածության, սկզբունքորեն չէին առարկում, ամենայն հավանականությամբ, ենթադրելով, որ նման միջոցառումը միայն կհաստատի իրենց իրավացիությունը»⁷²:

Առաջին հայացքից կարող է տպավորություն ստեղծվել, որ ՀՀ սահմանադրական դատարանի ՍԴՈ-412 որոշումն ունի ներքին հակասություն, քանի որ ՀՀ սահմանադրական դատարանը մի կողմից՝ հաստատել է ՀՀ Նախագահի ընտրության արդյունքի օրինականությունը (անփոփոխ է թողել ՀՀ Նախագահի ընտրվելու մասին ՀՀ կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի 2003 թ. մարտի 11-ի թիվ 36-Ա որոշումը), մյուս կողմից՝ առաջարկել էր կազմակերպել վստահության հանրաքվե⁷³: Մինչդեռ հարցն առավել խորությամբ դիտարկելու դեպքում պարզ է դառնում, որ այդ որոշման մեջ ներքին որևէ հակասություն չկա, քանի որ ՀՀ սահմանադրական դատարանը մի կողմից՝ դատավարական ապացույցների հիման վրա հաստատել է ընտրության արդյունքի լեգիտիմությունը (օրինականությունը), մյուս կողմից՝ առաջարկել էր, վստահության հանրաքվե կազմակերպելով, պարզել իշխանության լեգիտիմությունը: Բանն այն է, որ պոզիտիվ իրավունքի կանոնների հիման վրա ձեռք բերված ապացույցներով երբեմն հնարավոր չէ հաղթահարել ընտրության արդյունքների անվավերությանը ներկայացվող

⁷² Голос Армении, 17 апрель, 2003.

⁷³ ՀՀ Բյուրոյի անդամ Վահան Հովհաննիսյանը նշում էր, որ իր համար հասկանալի չէ վստահության հանրաքվեի և Սահմանադրության 2-րդ հոդվածի կապը: Եթե արվում է ակնկալ, թե երկրում տեղի է ունեցել իշխանության բռնազավթում, ուրեմն ՀՀ սահմանադրական դատարանը պետք է տեղի է ունեցել իշխանության խիզախություն, որ ասեր, եթե տեղի է ունեցել բռնազավթում ունենար այնքան քաղաքացիական խիզախություն, որ ասեր, եթե տեղի է ունեցել բռնազավթում կամ կա դրա կասկած, ու ԿԸՀ-ի որոշումը սխալ է, ուժի մեջ չէ, և պետք է տեղի ունենան նոր ընտրություններ: Բայց եթե ՀՀ սահմանադրական դատարանն ասում է՝ ոչ, Նախագահը լեգիտիմ է, ապա այդ դեպքում հասկանալի չէ՝ ինչ նկատի ունեն այս վկայակոչմամբ՝ Սահմանադրության է, ապա այդ դեպքում հասկանալի չէ՝ ինչ նկատի ունեն այս պարբերությունը: Առավուտ, 18 ապրիլ, 2003:

բարձր ապացուցողական շեմը: Այն, ինչ ակներև է բոլորին և յուրաքանչյուրին, կարող է և դատավարական ապացույցներով ապացուցելի (տեսանելի) չլինել: Այս իրավիճակներում հասարակության համար անբացատրելի է, որ դատական (ապացուցելի) ճշմարտությունը կարող է և չհամընկնել օբյեկտիվ իրականության հետ:

Եթե սահմանադրական դատավարության շրջանակում ընտրության արդյունքների օրինականության (լեգալության) հարցը քննարկվում է հասարակական սուր դիմակայության պայմաններում, ապա այդ վեճը լուծող մարմինն այլ տարբերակ չունի, քան դուրս գալ պոզիտիվ իրավունքի կապանքներից և հարցը դիտարկել իրավափիլիսոփայական, այդ թվում՝ իշխանությունների լեգիտիմության տեսանկյունից:

Բացի այս, հետընտրական գործընթացները շուտ եզրափակելու և պետական ապարատի բնականոն գործունեությունն ապահովելու նպատակով ընտրական իրավունքը պահանջում է ընտրական վեճերը լուծել հնարավորինս արագ և անբեկանելի կերպով (ընտրական վեճերի լուծման սեղմ ժամկետներ, ընտրական վեճերն ըստ էության լուծող ակտերի անբողոքարկելիություն, ընտրությանը վերաբերող արխիվների ոչնչացման սեղմ ժամկետներ և այլն): Այս տեսանկյունից՝ ՀՀ սահմանադրական դատարանը թեև ֆորմալ-իրավաբանական իմաստով լուծեց ընտրական վեճը, սակայն չեզրափակեց հետընտրական գործընթացները: Ընտրական իրավունքի տրամաբանությունից թույլ տրված այս շեղումն արդարացվում է անվստահության և անհանդուրժողականության վրա խարսխված հասարակական-քաղաքական իրավիճակում քաղաքացիական համերաշխություն հաստատելու, հասարակական դիմակայությունը հաղթահարելու անհրաժեշտությամբ:

Ո՞ր տեսակի միտքն էր ունակ ըմբռնելու վստահության հանրաքվե կազմակերպելու առաջարկի իմաստասիրական (ռազմավարական) նշանակությունը: Ն. Մաքիավելին առանձնացնում էր խելքի (մտքի) երեք տեսակ. առաջինն ամեն բան ըմբռնում է ինքնուրույն, երկրորդը կարող է հասկանալ այն, ինչ ըմբռնել է առաջինը, երրորդն ինքը ոչինչ չի ըմբռնում, իսկ ուրիշի ըմբռնածը հասկանալ չի կարող: Առաջին խելքը՝ բացառիկ է, երկրորդը՝ երևելի, երրորդը՝ անպետք⁷⁴:

ՀՀ սահմանադրական դատարանի կազմը՝ որպես բացառիկ մտքի կրողներ, թերևս ըմբռնել էր պատմական այդ ժամանակաշրջանում պետականությանն սպառնացող վտանգները և դրանով պայմանավորված՝ քաղաքական իշխանությանն առաջարկել էր կազմակերպել վստահության հանրաքվե: Սակայն միայն *երևելի միտք* ունեցող պետական-հասարակական գործիչները և իրավաբաններն էին ունակ *հասկանալու* ՀՀ սահմանադրական դատարանի ըմբռնածը և դրանից բխող առաջարկի իմաստն ու նշանակությունը:

ՀՀ սահմանադրական դատարանի՝ պետականապահպանության տեսանկյունից իմաստասիրական որոշման հրապարակումից որոշ ժամանակ անց «վայ մասնագետները բարձրացրին աղմուկ-աղաղակ, իսկ իշխանությո-

⁷⁴ МАКИАВЕЛЛИ Н., *Избранные сочинения*, стр. 369.

յունները նախաձեռնեցին աննախադեպ հարձակումները»⁷⁵: Օրինակ՝ ՀՀ վարչապետ Ա. Մարգարյանը վստահության հանրաքվե կազմակերպելու վերաբերյալ առաջարկն իրավական և քաղաքական տեսանկյուններից անընդունելի էր համարել՝ նշելով, որ ՀՀ սահմանադրական դատարանը գերազանցել է իր լիազորությունների շրջանակը, մտել է քաղաքական այնպիսի գործընթացների մեջ, որոնք դուրս են իր գործառույթներից՝ նպաստելով քաղաքական կյանքում և հասարակության մեջ լարվածության պահպանմանը⁷⁶: ՀՀ դատախազությունը ՀՀ սահմանադրական դատարանի այս որոշումը որակեց «բարոյաքարոզչական, ընդհանուր ուսուցողական բնույթի և լոկ հոչակագրային» փաստաթուղթ⁷⁷:

Եզակի քաղաքական գործիչներ էին, որ, որոշակի իմաստով, ունակ եղան *հասկանալու* ՀՀ սահմանադրական դատարանի՝ վստահության հանրաքվե կազմակերպելու առաջարկի ռազմավարական նշանակությունը: Օրինակ՝ «Միասնություն» քաղաքական միավորման ղեկավար Գալուստ Սահակյանը նշել է.

«Այդ մասը (վստահության հանրաքվե կազմակերպելու առաջարկը՝ Ա. Դ.) ավելի շար քաղաքական որոշում էր՝ հաշվեցնելու հասարակության մեջ առկա երկու բևեռները: Երդման արարողության ընթացքում այդ մասին խոսեց նաև ՀՀ Նախագահը: Կարծում եմ՝ նույն խնդիրն իր առաջ դրել է նաև ՀՀ սահմանադրական դատարանը»⁷⁸:

ՀՀ սահմանադրական դատարանի՝ վստահության հանրաքվե կազմակերպելու առաջարկի դեմ հնչող հիմնական առարկությունն այն էր, թե իբրև ՀՀ սահմանադրական դատարանը դուրս է եկել իր լիազորություններից: Այս կապակցությամբ ՀՀ սահմանադրական դատարանի նախագահը, ի պատասխան բազմաթիվ քննադատությունների, փորձեց բացատրել, որ ՀՀ սահմանադրական դատարանն իր որոշման մեջ շեշտը դրել է ոչ թե իրավասության իրացման կարգի, այլ դրա էության վրա, և չի առաջնորդվել պահպանողական պոզիտիվիստական մոտեցումներով⁷⁹: Լայն իրավաբանական հիման վրա տրված նման բացատրությունը, բնականաբար, հասկանալի չէր տվյալ ժամանակաշրջանում գերակայող պոզիտիվ իրավական մտածողությանը, որի կրողներն ունակ չէին իրավունք փնտրել և տեսնել օրենքի տեքստից (օրենքի տառից) դուրս, իսկ քաղաքական դերակատարներն ի զորու չէին ըմբռնելու քաղաքական նպատակահարմարության (իշխանատենչության) համեմատությամբ պետականապահպանության սկզբունքների կարևորությունը և ՀՀ սահմանադրական դատարանի՝ այդ սկզբունքները պահպանելու առաքելությունը:

⁷⁵ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Գ., *Ժամանակի մեջ գոյի իմաստավորման դասերը* ..., Գիրք I., էջ 247:

⁷⁶ Հայաստանի Հանրապետություն, 18 ապրիլ, 2003:

⁷⁷ Голос Армении, 19 апрель, 2003.

⁷⁸ Առավոտ, 18 ապրիլ, 2003:

⁷⁹ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Գ., *Իրավունքի ընկալման հայկական այբուբենը*, էջ 10:

Նշվածի համատեքստում պետք է դիտարկել ՀՀ երկրորդ Նախագահի՝ տարիներ անց տված՝ «Հարությունյանը չկարողացավ ընկալելի հիմնավորել իր որոշումը»⁸⁰ գնահատականը: Պարզապես մեկ ճշգրտում՝ որևէ մեկն անկարող է ընկալելի հիմնավորել վստահության հանրաքվե կազմակերպելու առաջարկի իմաստասիրական (պետականապահական) էությունը, եթե այն գնահատվում է բացառապես անձնային կամ պոզիտիվիզմի (լեգիզմի) դիրքերից:

ՀՀ սահմանադրական դատարանի այս առաջարկի վերաբերյալ իշխանական իրավաբանների աղմուկ-աղաղակին և քաղաքական դերակատարների հարձակումներին զուգահեռ ցավալիորեն նկատվում էր ակադեմիական հանրության «քար» լուրջությունը. այդ ժամանակ որևէ իրավաբան-գիտնական ՀՀ սահմանադրական դատարանի այս առաջարկը չենթարկեց պետականագիտական վերլուծության: Միայն տարիներ անց հայ սահմանադրագետները գրեցին.

«Վստահության հանրաքվեն կնպաստի քաղաքական ճգնաժամերի մեղմացմանը կամ քաղաքական սուր ճգնաժամերի դեպքում, երբ նախապալվելի միջոց է համարվում քաղաքական անհնազանդությունն ու անհանդուրժողականությունը, առաջնային մանդատ ունեցող իշխանության մարմինների լիազորությունների դադարման հարցը հանրաքվեի առարկա դարձնելը կարող է էապես նվազեցնել անհարկի լարվածությունը և երկիրը հեղափոխական անցանկալի ցնցումներից»⁸¹:

Հետաքրքիրն այն է, որ նույնիսկ առանձին սահմանադրագետներ առայսօր կարծում են, որ 2003 թ. ՀՀ սահմանադրական դատարանի կողմից վստահության հանրաքվե կազմակերպելու առաջարկի համար առկա չէին համապատասխան իրավական հիմքեր⁸²: Այս դեպքում կրկին գործ ունենք պահպանողական պոզիտիվ իրավական մտածողության հետ:

ՀՀ սահմանադրական դատարանի 2003 թ. ապրիլի 16-ի ՍԴՈ-412 որոշումը տպագրվեց ՍԴ տեղեկագրի 2003 թ. 3-րդ համարի 76-91 էջերում: Նույն համարում տպագրվեց նաև Գ. Հարությունյանի «Իրավունքի ընկալման հայկական այբուբենը կամ «Որոգայթ Փառացի» 230 տարի հետո» վերլուծականը, ինչը ճշմարիտ իրավաընկալման դաս կմնա սերունդների համար:

15.4.3.2.3. Վստահության հանրաքվե կազմակերպելու առաջարկը չընդունելու հետևանքները:

Ամենակարևոր հարցը՝ քաղաքական իշխանությունն արդյոք ընդունեց ՀՀ սահմանադրական դատարանի՝ վստահության հանրաքվե կազմակերպելու առաջարկը և կազմակերպեց վստահության հանրաքվեն: Վերը նշվածից ար-

⁸⁰ ՔՈՉԱՐՅԱՆ Ռ., *Կյանք և ազատություն*, էջ 400:

⁸¹ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ Գ., *Հանրաքվեի՝ որպես անմիջական ժողովրդավարության ինստիտուտի վերանայման հիմնարար ուղղությունները*, էջ 16:

⁸² Անդ:

դեն հասկանալի է, որ քաղաքական իշխանությունը, ելնելով բացառապես հարցի քաղաքական արդյունավետության և պատվախնդրության (ուժի) դիրքերից, չէր ընդունելու վստահության հանրաքվե կազմակերպելու սահմանադրական առաջարկը: ՀՀ սահմանադրական դատարանի որոշումը հրապարակելու հաջորդ օրը ՀՀ Նախագահի աշխատակազմը հայտարարեց, որ վստահության հանրաքվե կազմակերպելու առաջարկությունն առնվազն զարմանք է հարուցում և, բնականաբար, չի կարող իրավական որևէ ազդեցություն կամ հետևանք ունենալ⁸³:

Վստահության հանրաքվե կազմակերպելու՝ պոզիտիվ իրավական տեսանկյունից ոչ պարտադիր առաջարկի կամավոր կատարումը կհամարվեր քաղաքական իշխանության **ինքնասահմանադրականացման** բացառիկ օրինակ, ինչը, ամենայն հավանականությամբ, ապագայում կձևավորեր հանրային կյանքն սահմանադրական կանոններով (սահմանափակումներով) ապրեցնելու, դատական իշխանությունը հարգելու և դրա նկատմամբ քաղաքական իշխանության կողմից ունեցվող չթույլատրելու հրամայականը: Այսպիսով, բաց թողնվեց հայ քաղաքական և պետական դերակատարների կողմից սահմանադրական սահմանափակումները հարգելու և դրանք պահպանելու մշակույթի ներդրման պատմական շանսը:

ՀՀ երկրորդ Նախագահը տարիներ անց վստահության հանրաքվե կազմակերպելու առաջարկին հաջորդած քաղաքական իրադարձությունների նկարագրությունը եզրափակում է հետևյալ մտքով.

«Բոլորն անմիջապես մոռացան հանրաքվեի մասին: Դրանով էլ ավարտվեց այդ պատմությունը»⁸⁴:

ՀՀ երկրորդ Նախագահը երբ նշում է, որ վստահության հանրաքվեի մասին մոռացվեց, և պատմությունը դրանով ավարտվեց, ամենայն հավանականությամբ նկատի ունի, որ հետագայում վստահության հանրաքվե կազմակերպելու վերաբերյալ հանրային կյանքում տեսանելի պահանջներ այլևս չինչեցին:

Հանրաքվե կազմակերպելու առաջարկի մասին մոռանալու և այդ պատմությունն ավարտվելու վերաբերյալ գնահատականը պատրանքային է: Նախ՝ նման գնահատականը հիմնված է բացառապես արտաքին աշխարհի տեսանելի հատկանիշների վերլուծության վրա: Այսինքն՝ եթե չկա վստահության հանրաքվե կազմակերպելու մասին հասարակական-քաղաքական պահանջ, ուստի եզրահանգում է արվում, որ դրանով պատմությունն ավարտվեց: Բացի այդ, այնպիսի տպավորություն է, որ երևույթների նույնիսկ ռետրոսպեկտիվ (հետահայաց) գնահատականները ձևակերպվում են առավելապես իշխանության ուժի կամ պատվախնդրության (թասիբի) դիրքերից, բայց ոչ՝ կառավարման իմաստասիրական և հեռատեսության պահանջների հիման վրա: Ընդունելի է այն միտքը, որ լինում են պահեր (կապված երկրի ճակատագրի հետ), երբ սեփական վճռից հետ կանգնելն ավելի պատվաբեր է, քան՝ համառելը:

⁸³ Արմենաբեյ, 17 ապրիլ, 2003 թ.

⁸⁴ ՔՈՉԱՐՅԱՆ Ռ., *Կյանք և ազատություն*, էջ 402:

Արդյո՞ք կարելի է փաստել, որ վստահության հանրաքվեի պատմությունն իրականում ավարտվեց, արդյո՞ք դա նշանակում է, որ պատմական այդ ժամանակաշրջանում վստահության հանրաքվե կազմակերպելու և իշխանության լեգիտիմությունը վերստուգելու հասարակական սպասումները տարրալուծվեցին, իսկ հասարակական դիմակայությունը վերացվեց: Այս հարցերին ապացուցման ֆորմալ-տրամաբանության կանոններով կամ էմպիրիկ փաստարկումներով դժվար, միգուցե նաև անհնար է պատասխանել, սակայն դրանց շուրջ դատողություններ հնարավոր է անել բնության (ֆիզիկայի) օրենքների հարթությունում:

Ըստ էներգիայի պահպանման և փոխակերպման օրենքի՝ էներգիան չի ստեղծվում և չի կորչում, ուղղակի փոխակերպվում է մի տեսակից մյուսին, անցնում մի մարմնից մյուս մարմնին: Այլ կերպ ասած, ֆիզիկայի օրենքի համաձայն՝ ոչ մի էներգիա անհետք չի մնում կամ չի կորչում: Նույնը նաև հասարակական օրգանիզմների պարագայում է. հասարակությունում կուտակված բացասական էներգիան ինքնին չի վերանում, այն կարող է փոխակերպվել այլ էներգիայի: Այս դիրքերից ելնելով՝ կարելի է ենթադրել, որ այդ ժամանակ հասարակությունում կուտակված բացասական էներգիան տարրալուծելուն (հասարակական դիմակայությունը վերացնելուն) ուղղված վստահության հանրաքվե կազմակերպելու առաջարկը չիրականացնելով՝ այն կուտակվեց և դրսևորվեց այլ կերպ: Այս համատեքստում կարելի է հավանական դատողություն անել այն մասին, որ վստահության հանրաքվեն չկազմակերպելով՝ ոչ թե այդ պատմությունն ավարտվեց, այլ դրվեց ողբերգական պատմությունների նոր սկիզբը: ՀՀ Նախագահի հաջորդ ընտրություններից հետո՝ 2008 թ. մարտի մեկին, բացվեց մեր պատմության ամոթալի էջերից մեկը՝ Երևան քաղաքում կազմակերպվեցին զանգվածային անկարգություններ, և սպանվեց տասը մարդ: Հասարակական դիմակայության էներգիան չտարրալուծվեց նույնիսկ 2008 թ. մարտի մեկի դեպքերից հետո: Հայաստանում 2018 թ. տեղի ունեցավ իշխանափոխություն (այն կազմակերպողներն անվանում են՝ հեղափոխություն), որի՝ պետականությանն սպառնացող վտանգները դեռևս ամբողջ ծավալով բացահայտված չեն:

15.4.4. ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՃԱՆԱՉՄԱՆ ՊԱՀԱՆՋԻ ՊԵՏԱԿԱՆԱՊԱՀՊԱՆ ՆԵՐՈՒԺԸ

15.4.4.1. Հայոց ցեղասպանության ճանաչման պահանջի ամրագրումն Անկախության հռչակագրում

Յուրաքանչյուր պետություն ունի իրեն հատուկ պետականապահպան (ազգապահպան) դրույթներ: Հայ ժողովրդի համար նման դրույթ է համարվում Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման պահանջը:

Անկախության հռչակագրի մասին նախագծերից որևէ մեկում Հայոց ցեղասպանության մասին դրույթ չի սկզբանե նախատեսված չէր: Անկախության հռչակագիրն ընդունելուց մի քանի օր առաջ՝ 1990 թ. օգոստոսի 21-ին, Հայոց ցեղասպանության մասին դրույթ պաշտոնապես առաջարկել է Անկախության հռչակագիրը մշակող հանձնաժողովի անդամ Մ. Գաբրիելյանը: Հայոց ցեղասպանության մասին դրույթ ավելացնելու առաջարկն ունեցել է հետևյալ բովանդակությունը.

«Հայաստանի Հանրապետությունը սատար է կանգնում 1915 թ. Օսմանյան Թուրքիայում և Արևմտյան Հայաստանում հայերի ցեղասպանության միջազգային դատապարտման և պարժման՝ աշխարհի ողջ հայության պահանջին»⁸⁵:

Գերագույն խորհրդի 1990 թ. օգոստոսի 23-ի պատմական նիստում, ի լրումն Անկախության հռչակագրի, արդեն Խորհրդարանի կողմից հավանության արժանացած դրույթների, ավելացվեց նաև Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման մասին 11-րդ կետը՝ հետևյալ բովանդակությամբ.

«Հայաստանի Հանրապետությունը սատար է կանգնում 1915 թվականին Օսմանյան Թուրքիայում և Արևմտյան Հայաստանում Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործին»:

Եթե համեմատում ենք Հայոց ցեղասպանության մասին Մ. Գաբրիելյանի առաջարկը և Անկախության հռչակագրում ամրագրված 11-րդ դրույթը, ապա պարզ է դառնում, որ Գերագույն խորհրդում մեծամասնության և ընդդիմության քաղաքական երկխոսության արդյունքում ընտրվեց առավել չեզոք տարբերակը, որտեղ ցեղասպանության միջազգային դատապարտման և պարժման մասին սուր ձևակերպումների փոխարեն նշվեց Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման պահանջի մասին առավել զուսպ ձևակերպումը:

Անկախության հռչակագրում Հայոց ցեղասպանության ճանաչման մասին դրույթի ավելացումը խորհրդանշվում է նաև այն հանգամանքով, որ դա Հայաստանում պառլամենտարիզմի ձևավորման **հնարավորության** մասին ազդակ էր⁸⁶: Բանն այն է, որ իշխանությունը դեռ նոր ստանձնած քաղաքական ուժը (ՀՀԸ-ն) նախապես դեմ էր Անկախության հռչակագրում ցեղասպանության մասին դրույթի ավելացմանը, սակայն տևական ու շահագրգիռ քննարկման արդյունքում ձայների մեծամասնությամբ կատարվեց այս պատմական քայլը՝ Անկախության հռչակագրում ավելացվեց 11-րդ դրույթը: Կատարվածը, փաստորեն, պառլամենտարիզմի ու պառլամենտական մշակույթի ձևավորման առաջին լուրջ քայլերից էր:

Թեև Անկախության հռչակագրում ամրագրվեց Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման մասին նորմատիվ պահանջը, սակայն տվյալ ժա-

⁸⁵ Հռչակագիր Հայաստանի Անկախ պետականության մասին:

⁸⁶ Պառլամենտարիզմի ձևավորման հնարավորության մասին այս ազդակը հետագայում չգարգացվեց և Հայաստանում այդպես էլ պառլամենտարիզմը՝ որպես իրավաքաղաքական մշակույթ, չձևավորվեց:

մանակաշրջանում իշխող քաղաքական ուժը (ՀՀԾ-ն) այս դրույթի իրացման հարցում հետևողականություն չցուցաբերեց: ՀՀ առաջին Նախագահը տարբեր առիթներով նշում էր.

«Մենք այսօր պետք է որպես պետություն, հեռանալով, վերանայելով մեր զգացմունքները, առաջնորդվելով առաջին հերթին այն 3,5 միլիոն ժողովրդի շահերից, այն մարդկանց, որոնք մտադիր չեն լքել այս քարքարոտ լեռնաշխարհն ու հովիտները, ցուցաբերենք պետական մոտեցում, բնական բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատենք մեր հարևանների հետ: Պետության գոյությունը երաշխավորված չէ այնքան ժամանակ, քանի դեռ այդ պետությունը բնականոն հարաբերություններ չի հաստատել առաջին հերթին իր անմիջական հարևանների հետ: Հայ դավաճ գաղափարախոսություն է, հայ ժողովրդի պատմական իրավունքը, որից ոչ ոք չի հրաժարվում»⁸⁷:

Անկախության հռչակագրի 11-րդ կետի և Սահմանադրության միջև այս կապի հիման վրա որոշ ուժեր, այդ թվում՝ թուրքական, տարբեր ժամանակաշրջաններում դիրքորոշում են հայտնել, թե իբր Հայաստանի իրավական համակարգում առկա է Թուրքիայի տարածքային ամբողջականությունը կասկածի տակ դնող սահմանադրաիրավական պահանջ: Որոշ ուսումնասիրողներ, անդրադառնալով Անկախության հռչակագրի նշված կետին, կարծիք են հայտնում, թե իբր հենց այդ կետը «փաստորեն չեղյալ հայտարարեց Թուրքիայի հետ խորհրդային իշխանությունների հաստատած սահմանը, ինչը կարող էր դիտվել որպես տարածքային պահանջ Կարսի և Արդահանի շրջանների նկատմամբ»⁸⁸: Հայ պատմաբանները նշում են, որ նման գնահատականները ծայրահեղ են, ոչ իրատեսական և ամենևին չեն բխում Անկախության հռչակագրի 11-րդ կետից, քանզի այնտեղ խոսք անգամ չկա տարածքային պահանջների վերաբերյալ⁸⁹:

Թուրքիան, առաջիններից մեկը ճանաչելով ՀՀ անկախությունը, այնուամենայնիվ, վերջինիս հետ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումը ձգձգում էր՝ վկայակոչելով Անկախության հռչակագրի 11-րդ կետը: Նրանք դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման համար, որպես նախապայման, պահանջում էին հրաժարվել ցեղասպանության միջազգային ճանաչման պահանջից:

ՀՀ առաջին Նախագահը, փորձելով մեղմացնել Թուրքիայի քաղաքական շրջանների՝ Անկախության հռչակագրի 11-րդ կետի վերաբերյալ մտահոգությունները,

⁸⁷ Տեն Լ. Տեր-Պետրոսյանի ելույթը Լոս Անջելեսում 1990 թ. սեպտեմբերի 30-ին (The Armenian Mirror Spectator, «Արմենայրես»-«խորհրդային Ղարաբաղ», № 210, 6 հոկտեմբեր, Լոս Անջելեսում սեպտեմբեր 30-ին սփյուռքահայ խմբագիրների հետ հանդիպումից (Արմենայրես - «Լեռնային Ղարաբաղ», № 211, 7 հոկտեմբեր, 1990): Մեջբերումներն ըստ՝ ՀԱԿՈՐՅԱՆ Թ., *Արցախյան օրագիր*, էջ 101:

⁸⁸ КУРТОВ А. А./ХАЛМУХАМЕДОВ А. М., *Армения-Турция*, стр. 450.

⁸⁹ ՆԱԶԱՐՅԱՆ Մ., *Հայոց ցեղասպանության հարցը հայ-թուրքական հարաբերություններում ՀՀ անկախության առաջին տարիներին*, էջ 89:

յունները, 1992 թ. մարտին, «Ջումհուրիյեթ» թերթին տված հարցազրույցում պատասխանելով այն հարցին, թե արդյո՞ք Անկախության հռչակագրում տեղ գտած «Արևմտյան Հայաստան» արտահայտությունը Թուրքիայի նկատմամբ պահանջատիրության խնդիր չի առաջացնում, ՀՀ Նախագահը պատասխանել է, որ «Հռչակագիրն ընդունվել է նախքան ԽՍՀՄ-ի կազմալուծումը, և Հայաստանն այն ժամանակ դեռ չէր անդամակցել ո՛չ ԵԱՀԽ-ին, ո՛չ էլ՝ ՄԱԿ-ին: ԵԱՀԽ-ի սկզբունքներով, որոնք մենք հարգում ենք, այդ արտահայտությունն ինքնին օրակարգից դուրս է հանվում»⁹⁰:

Նրա՝ նման հայտարարությունները մերկապարանոց դատողություններ չէին և ընկած էին ՀՀ արտաքին քաղաքականության հայեցակարգի հիմքում: 1998 թ. հետո Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման հարցը ՀՀ արտաքին քաղաքականության օրակարգում զբաղեցրեց իրեն արժանի տեղը: Այդ հարցում վճռորոշ էր ՀՀ երկրորդ Նախագահի՝ Միավորված ազգերի կազմակերպության գլխավոր ասամբլեայի 53-րդ նստաշրջանում 1998 թ. սեպտեմբերի 25-ին ունեցած ելույթը⁹¹: Այն հետագայում դարձավ ազգային անվտանգության ռազմավարության և ՀՀ կառավարությունների ծրագրերի պահանջ (այս մասին հաջորդիվ):

Այսպիսով, Անկախության հռչակագրում 11-րդ կետի ավելացման կապակցությամբ կարելի է կատարել երկու եզրահանգում՝

1) Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման պահանջը դրվեց Հայաստանի պետականության վերաստեղծման և դրա հետագա պահպանման հիմքերում: Այն ոչ միայն համազգային նպատակ է, այլև ունի ազգապահպանման (պետականապահպան) նշանակություն:

2) Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման մասին դրույթի ավելացմամբ դրվեցին հայկական պառլամենտարիզմի ձևավորման նախադրյալները, սակայն այդ պոտենցիալը հետագայում չզարգացվեց:

15.4.4.2. Հայոց ցեղասպանության ճանաչման պահանջի սահմանադրականացումը

(ա) Հայոց ցեղասպանության ճանաչման պահանջի և ՀՀ Սահմանադրության կապը

ՀՀ Սահմանադրության նախաբանն սկսվում է Անկախության հռչակագրի վկայակոչմամբ, որի հիման վրա Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման մասին Անկախության հռչակագրում առկա դրույթին տրվում է սահմանադրական նորմի կամ արժեքի նշանակություն:

Նախորդ բաժիններում ներկայացվեցին Անկախության հռչակագրի նախասահմանադրական և վերնորմատիվային բնույթի մասին դատողությունները:

⁹⁰ ԽՈՒՐՇՈՒՂՅԱՆ Լ., *Հայկական հարցը*, էջ 79-80: ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ Ժ., *Հայ-թուրքական հարաբերությունները*, էջ 66:

⁹¹ ՊՐՈՍՅԱՆ Է., *Սեղմագիր*, էջ 42:

ները, որոնք ինքնին չեն բացառում Անկախության հռչակագրի դրույթների սահմանադրականացումը՝ նյութական իմաստով Սահմանադրության մաս դիտելը կամ որպես սահմանադրական արժեք ճանաչելը: Անկախության հռչակագիրը թեև ինքնավար փաստաթուղթ է, սակայն դրա սահմանադրականացումը հնարավորություն է տալիս, որպեսզի պատմական զարգացման այս փուլում, ՀՀ սահմանադրական դատարանն Անկախության հռչակագրի դրույթները ՀՀ Սահմանադրության հետ միասին ճանաչի որպես նորմատիվ իրավական ակտերի, միջազգային պայմանագրերի, հանրային իշխանության մարմինների փաստացի վարքագծի պետականապահպանության (սահմանադրականության) որոշման չափանիշ:

(բ) Հայոց ցեղասպանության ճանաչման պահանջի սահմանադրականացման եղանակները: Անկախության հռչակագրի դրույթները, այդ թվում՝ 11-րդ կետը, սահմանադրականացվել են մի քանի եղանակով (կամ փուլերով).

1) դոկտրինալ սահմանադրականացում.

2) Անկախության հռչակագրի սահմանադրականացումը ՀՀ վճռաբեկ դատարանի կողմից.

3) Անկախության հռչակագրի 11-րդ կետի սահմանադրականացումը ՀՀ սահմանադրական դատարանի կողմից:

(1) Հայոց ցեղասպանության ճանաչման պահանջի սահմանադրականացումը դոկտրինային: Սահմանադրական իրավունքի դոկտրինայում տարածված է այն մոտեցումը, որ ՀՀ Սահմանադրության նախաբանում Անկախության հռչակագրի վկայակոչման ուժով այն հավասարեցվում է Սահմանադրությանը կամ ձեռք է բերում սահմանադրական արժեք⁹²: Այսպես՝ 1995 թ. Սահմանադրության նախագծի հիմնական հեղինակ Վ. Նազարյանը նշում է.

«1995 թ. ՀՀ Սահմանադրության ներածությունը, վկայակոչելով Հայաստանի անկախության մասին հռչակագիրը, դրանով իսկ Հանրապետության Հիմնական օրենքի մակարդակի է բարձրացնում այդ հռչակագրում ամրագրված դրույթները, այդ թվում՝ հայերի ցեղասպանության պաշտոնական ճանաչման, դատապարտման և դրա հետևանքների վերացման պահանջը»⁹³:

Նախ՝ Անկախության հռչակագրի դրույթները, ֆորմալ իմաստով, Սահմանադրության պոզիտիվ իրավական նորմեր չեն, սակայն Վ. Նազարյանը դրանք համարել է (հավասարեցրել է) սահմանադրական նորմերին (իրավական ֆիկցիա):

⁹² Ա. Մանասյանը նշում է. «Հռչակագրի իրավական ուժը բխում է Սահմանադրության նախաբանի կողմից վերջինիս տրված փաստացի իրավական դերակատարությունից, որպիսի համատեքստում Հռչակագրում հաստատագրված հայոց պետականության հիմնարար սկզբունքներին և համազգային նպատակներին տրվել է սահմանադրական արժեք», Տես ՄԱՆԱՍՅԱՆ Ա., Սահմանադրական կայունությունը, էջ 128:

⁹³ ՆԱԶԱՐՅԱՆ Վ., Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրություն. ծանոթագրություններով և մեկնաբանություններով, էջ 5-6:

Երկրորդ՝ նկատենք, որ հեղինակն իր մեկնաբանություններում Անկախության հռչակագրում *հաստատագրված հայոց պետականության հիմնարար սկզբունքներից և համազգային նպատակներից* հատուկ առանձնացրել է ցեղասպանության մասին դրույթը: Նման հատուկ ընդգծումից ստեղծվում է այնպիսի տպավորություն, որ Սահմանադրության նախագծման ժամանակ դրա նախաբանում Անկախության հռչակագրի վկայակոչման առաջնային նպատակը եղել է հատկապես ցեղասպանության ճանաչման մասին պահանջի սահմանադրականացումը:

Երրորդ՝ Անկախության հռչակագրում խոսվում է միայն ցեղասպանության միջազգային ճանաչման մասին, մինչդեռ Վ. Նազարյանն ավելացրել է նաև ցեղասպանության դատապարտման և հետևանքների վերացման մասին: Հայոց ցեղասպանության դատապարտման և պատժման մասին ձևակերպումներ առկա էին Անկախության հռչակագրի 11-րդ կետի նախնական տարբերակում:

Գերմանիայում 1996 թ. հունիսի 21-23-ը տեղի ունեցած Անդրկովկասում բարեփոխումների գործընթացին և քաղաքական մշակույթին նվիրված գիտաժողովում պրոֆեսոր Օթթո Լուխթերհանդը, մանրամասն կանգ առնելով ՀՀ Սահմանադրության մեջ ազգային խնդիրների արտացոլման շուրջ բանավեճին, շեշտեց, որ այստեղ հայկական սահմանադիրը գտել է հաջող իրավական լուծում: ՀՀ Սահմանադրության ներածության մեջ վկայակոչելով 1990 թ. օգոստոսի 23-ի «Հռչակագիր Հայաստանի անկախության մասին» կարևորագույն փաստաթուղթը՝ սահմանադրական մակարդակի են բարձրացվել այդ պատմական ակտում հաստատագրված հայոց պետականության հիմնարար սկզբունքները և համազգային նպատակները, մասնավորապես՝ այն հանգամանքը, որ «Հայաստանի Հանրապետությունը սատար է կանգնում 1915 թ. Օսմանյան Թուրքիայում և Արևմտյան Հայաստանում Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործին»⁹⁴:

Առանձին պատմաբաններ քննադատում են ՀՀ Սահմանադրության և Անկախության հռչակագրի կապի վերաբերյալ սահմանադրագետների մոտեցումները: Այսպես՝ Է. Պողոսյանը նշում է.

«Հայաստանի անկախության մասին հռչակագիրը և ՀՀ հիմնական օրենքը հասարակական կյանքի կարգավորման առումով ֆունկցիոնալ տարբեր նշանակության պետաիրավական փաստաթղթեր են: Հռչակագիրն անկախացման գործընթացի իրավաբանական հիմնավորումն է և ուղեցույց է հայ հասարակության համար ողջ անցման շրջանում, իսկ հռչակագրի ընդունումից հետո արդեն կես տասնամյակ անց ընդունված Սահմանադրությունը՝ Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական և իրավական առկա իրավիճակի ամրագրումը: Միաժամանակ անժխտելի է նաև ներքին կապն այս երկու բախտորոշ փաս-

⁹⁴ Այս մասին տես ԽԱԶԱՏՐՅԱՆ Հ., Հայաստանի Հանրապետության առաջին Սահմանադրությունը, էջ 25-26:

տալանդների միջև, սակայն այդ կապը շատ ընդհանուր է և դրսևորվում է նրանում, որ անկախության հռչակագրի առավել մնայուն, հիմնարար, այլ ոչ թե պատմական կոնկրետ իրավիճակից բխող հիմնադրույթների ոգին է ընկած ՀՀ Սահմանադրության հիմքում»⁹⁵:

Անկախության հռչակագիրը և ՀՀ Սահմանադրությունը հավասարեցնելու վերաբերյալ սահմանադրագետների մոտեցումները նշված հեղինակը որակում է «հուզական», «ոչ գիտական» և «Հայաստանի համար ոչ շահեկան»⁹⁶: Անկախության հռչակագրի և ՀՀ Սահմանադրության միջև իրավական կապի խզվածության մասին պատմաբանի դատողությունները պայմանավորված են իբրև Թուրքիայի կողմից իրականացվող հակահայկական քարոզչության ջրաղացին ջուր չլցնելու հանգամանքով: Ըստ հեղինակի՝ Թուրքիայի կողմից Հայաստանի նկատմամբ անբարյացակամ քաղաքականությունը միջազգային ասպարեզում արդարացնելու նպատակով Թուրքական կողմն Անկախության հռչակագիրը և Սահմանադրությունը նույնացնում էր և դրանով իսկ պնդում, որ ցեղասպանության ճանաչման ու դատապարտման հարցադրումն ընկած է ՀՀ Սահմանադրության հիմքում, ուստի այն սահմանադրական իրողություն է:

Անկախության հռչակագրի և ՀՀ Սահմանադրության փոխհարաբերակցության մասին Է. Պողոսյանի գնահատականների հիմքում ընկած են հարցի իրավաքաղաքական կողմի մակերեսային և անհեռատես դիտարկումները: Նախ՝ այս մենագրությունը թեև վերաբերում է 1990-2001 թվականներին, սակայն հեղինակը նման գնահատականներ տալիս անտեսել է ՀՀ սահմանադրական դատարանի 12.01.2010 թ. ՍԴՈ-850 որոշումը, որով Անկախության հռչակագրի 11-րդ կետն արդեն պաշտոնապես սահմանադրականացվել էր (այս մասին հաջորդիվ): Բացի այդ, առնվազն միամտություն է կարծել, թե Հայաստանի հետ հարաբերություններ հաստատելուն Թուրքիային խոչընդոտում էր Անկախության հռչակագրի 11-րդ հոդվածը որպես սահմանադրական իրողություն գնահատելու հանգամանքը: Բավական է նշել, որ 2020 թ. Հայ-ադրբեջանական պատերազմում Հայաստանի պարտությունից հետո Թուրքիայի նախագահը նշեց. «Մենք տարածաշրջանում խաղաղության կողմնակից ենք, պատրաստ ենք բացել դռները Հայաստանի համար: Մենք հայ ժողովրդի հետ խնդիր չունենք»⁹⁷: Այս հայտարարությունն անելիս Անկախության հռչակագրի 11-րդ կետը գործում էր, և այդ հանգամանքը Թուրքիայի նախագահին որևէ կերպ չկաշկանդեց նման հայտարարություն անելու:

Անկախության հռչակագրի սահմանադրականացումն ընթացավ ոչ միայն դոկտրինալ ճանապարհով, այլև ՀՀ բարձր դատարանները (ՀՀ վճռաբեկ դատարանը և ՀՀ սահմանադրական դատարանը), իրենց հերթին, ձևավոր-

րեցին Անկախության հռչակագրի սահմանադրականացման դատական քաղաքականություն:

(2) Հայոց ցեղասպանության ճանաչման պահանջի սահմանադրականացումը ՀՀ վճռաբեկ դատարանի կողմից: Դատախարակական համակարգում Անկախության հռչակագրի սահմանադրականացման առաջին քայլը կատարել է ՀՀ վճռաբեկ դատարանի քրեական և զինվորական գործերով պալատը, որը 17.10.2000 թ. դատական ակտերից մեկում վկայակոչելով ՀՀ Սահմանադրության նախաբանը՝ նշել է.

«ՀՀ Սահմանադրության ընդունման փաստն ամրապնդող ներածության համաձայն՝ ՀՀ Սահմանադրության հիմքում դրված են նաև Հայաստանի անկախության մասին հռչակագրում հաստատագրված հայոց պետականության հիմնարար սկզբունքները և համազգային նպատակները: Դրանով իսկ Հայաստանի անկախության մասին հռչակագիրը դարձել է ՀՀ Սահմանադրության բաղկացուցիչ մասը»:

Ի տարբերություն սահմանադրագետների՝ ՀՀ վճռաբեկ դատարանն ուղղակիորեն նշել է, որ Անկախության հռչակագիրը Սահմանադրության բաղկացուցիչ մասն է: Ամենայն հավանականությամբ, ՀՀ վճռաբեկ դատարանը նկատի է ունեցել, որ Անկախության հռչակագիրը ոչ թե ֆորմալ, այլ նյութական իմաստով Սահմանադրության բաղկացուցիչ մասն է:

(3) Հայոց ցեղասպանության ճանաչման պահանջի սահմանադրականացումը ՀՀ սահմանադրական դատարանի կողմից: Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարները 2009 թ. հոկտեմբերի 10-ին Ցյուրիխ քաղաքում ստորագրել են «Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի Հանրապետության միջև դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու մասին» և «Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի Հանրապետության միջև հարաբերությունների զարգացման մասին» արձանագրությունները, որոնցով ստանձնվել էին երկու կոնկրետ և ելակետային (սուբստանցիոնալ) պարտավորություններ՝ «(...) հաստատել դիվանագիտական հարաբերություններ» և «(...) բացել ընդհանուր սահմանը»: Այդ արձանագրություններում ամրագրված մյուս բոլոր պարտավորությունները⁹⁸ միջազգային իրավական ուժ կարող են ունե-

⁹⁸ Խոսքը հետևյալ պարտավորությունների մասին է՝

- երկու երկրների արտաքին գործերի նախարարությունների միջև կանոնավոր կերպով անցկացնել քաղաքական խորհրդակցություններ,
- իրականացնել երկու ժողովուրդների միջև փոխվստահության վերականգնմանն ուղղված պատմական հարթության երկխոսություն, այդ թվում՝ պատմական փաստաթղթերի և արխիվների անկողմնակալ գիտական ուսումնասիրություն՝ առկա խնդիրների սահմանման ու առաջարկների ձևակերպման համար,
- առավելագույնս օգտագործել երկու երկրների միջև գոյություն ունեցող՝ տրանսպորտային, հաղորդակցության և էներգետիկ ենթակառուցվածքներն ու ցանցերը և միջոցներ ձեռնարկել այդ

⁹⁵ ՊՈՂՈՍՅԱՆ Է., *Անկախ պետականության հաստատման գործընթացը Հայաստանում (1990-2001թթ.)*, էջ 45:

⁹⁶ Անդ, էջ 42:

⁹⁷ Թուրքիայի նախագահը հայտարարում է՝ «պատրաստ ենք բացել դռները Հայաստանի համար» <https://www.azatutyun.am/a/30994237.html> (02.04.2022).

նալ Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի Հանրապետության միջև փաստացի սահմանի բաց լինելու և կոնկրետ դիվանագիտական հարաբերությունների առկայության դեպքում:

ՀՀ սահմանադրական դատարանը 12.01.2010 թ. քննել է հիշյալ արձանագրություններում ամրագրված պարտավորությունների՝ ՀՀ Սահմանադրությանը համապատասխանելու հարցը և ՍԴՈ-850 որոշման 5-րդ կետում ամրագրել է իրավաքաղաքական տեսանկյունից խիստ կարևոր դիրքորոշում.

«Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի Հանրապետության միջև հարաբերությունների զարգացման մասին» արձանագրության դրույթները Հայաստանի Հանրապետության օրինաստեղծ ու իրավակիրառական պրակտիկայում, ինչպես նաև միջպետական հարաբերություններում չեն կարող մեկնաբանվել ու կիրառվել այնպես, որը կհակասի ՀՀ Սահմանադրության նախաբանի դրույթներին և Հայաստանի անկախության մասին հռչակագրի 11-րդ կետի պահանջներին»⁹⁹:

ՀՀ սահմանադրական դատարանն ուղղակիորեն նշել է, որ ներպետական իրավաստեղծ և իրավակիրառ պրակտիկայում, ինչպես նաև՝ միջազգային հարաբերություններում, «Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի Հանրապետության միջև հարաբերությունների զարգացման մասին» արձանագրության դրույթները չեն կարող մեկնաբանվել և կիրառվել Անկախության հռչակագրին հակասող եղանակով: Այնուամենայնիվ, եթե իրավաստեղծ կամ իրավակիրառ ոլորտներում քննարկվող միջազգային պայմանագրի և Անկախության հռչակագրի միջև ծագեն հակասություններ, ապա պետք է նախապատվություն տալ Անկախության հռչակագրի 11-րդ կետին:

ՀՀ սահմանադրական դատարանի այս դիրքորոշումը թեև կապված էր հիշյալ արձանագրությունների հետ, սակայն դրա իմաստն ավելի խորքային է. Հայաստանի հանրային իշխանության որևէ մարմին չի կարող ընդունել իրավական որևէ ակտ կամ կատարել փաստացի որևէ գործողություն, որը կհակասի ՀՀ Սահմանադրության նախաբանի դրույթներին և Անկախության հռչակագրի 11-րդ կետի պահանջներին: Դա նշանակում է, որ հանրային իշխանության մարմինները չեն կարող ընդունել, վավերացնել այնպիսի իրավական ակտեր կամ կատարել այնպիսի հայտարարություններ, որոնցով իրավաբանորեն կամ փաստացի կիրառվեն ցեղասպանության միջազգային ճանաչման պահանջից: ՀՀ սահմանադրական դատարանը հանրային իշխանության մարմինների համար ուղիղ և տեսանելի կերպով գծել է այն

ուղղությամբ,

- ստեղծել երկկողմ իրավական դաշտ՝ երկու երկրների միջև համագործակցությունը խթանելու նպատակով,

- համագործակցել գիտության և կրթության ոլորտներում համապատասխան հաստատությունների միջև հարաբերությունները խթանելու, ինչպես նաև մասնագետների և ուսանողների փոխանակումը խթանելու միջոցով և աշխատանք տանել երկու կողմերի մշակութային ժառանգության պահպանման և համատեղ մշակութային ծրագրեր սկսելու նպատակով:

⁹⁹ Նշված արձանագրությունները չեն վավերացվել և դրանց կնքման ընթացակարգը դադարեցվել է ՀՀ նախագահի 2018թ. մարտի 1-ի հրամանագրով:

սահմանը, որից այն կողմ որևէ գործողություն կհակասի պետականապահպանության այս պահանջին և կհամարվի հակասահմանադրական:

ՀՀ սահմանադրական դատարանի որոշումը չի կարող մեկնաբանվել այնպես, թե իբր դրանով Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը դիտվում է որպես Թուրքիայի հետ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման և սահմանների բացման նախապայման: ՀՀ սահմանադրական դատարանի այս դիրքորոշմամբ՝ ցանկացած իշխանության կրողին արգելվում է որևէ կերպ համաձայնել Թուրքիայի թելադրած՝ Հայոց ցեղասպանության ճանաչման պահանջից հրաժարվելու նախապայմանին:

Այսպիսով, ՀՀ սահմանադրական դատարանի այս պատմական որոշմամբ ավարտվեց Անկախության հռչակագրի 11-րդ կետի սահմանադրականացման իրավաբանական գործընթացը: Միևնույն ժամանակ, սահմանադրական մերժողականության պայմաններում գործող քաղաքական համակարգերում հաճախ սահմանադրական սահմանափակումներն ունակ չեն կանխորոշելու քաղաքական իշխանության փաստացի վարքագիծը և զսպելու նրանց մտադրությունները:

15.4.5. Եզրակացություններ

Պետությունը հավերժական և մնայուն հաստատություն չէ: Պետության տևական պահպանման համար, նյութական (զինված) ուժից բացի, ներքին հանրային կյանքում պետք է ստեղծել ամուր սահմանադրաիրավական հիմքեր, որոնք կփորձեն չեզոքացնել պետականակործան ներքին վտանգները:

Պետության անկման իրական հնարավորության գիտակցումից է սկիզբ առնում յուրաքանչյուրի՝ պետականապահպանությանը նպատակաուղղված ամենօրյա և դժվարին աշխատանքը: Ժողովրդին պետության ինքնառջնացման վտանգներից պաշտպանելու հարցում գլխավորը հանրային կյանքի սահմանադրականացումն է, սահմանադրական դատարանին վերապահված գործառնությունների և լիազորությունների իրականացման ոլորտում՝ պետականապահպանության իմպլիցիտ չափորոշիչների ներդրումը և, ամենակարևորը, պետականապահպանության սահմանադրական սկզբունքների կարևորության՝ տվյալ ժամանակի և տարածության մեջ գիտակցումը: Հայկական հասարակական և քաղաքական համակարգում պետք է հասկացվի սահմանադրականության պետականապահպան արժեքը և հակառակը՝ օրհասական պահերին սահմանադրական ուղիներից շեղվելու պետականակործան ռիսկերը:

Հայաստանի Երրորդ Հանրապետությունում սահմանադրականության՝ իշխանության ինքնասահմանափակման սահմանադրական մշակույթի և մտածողության ձևավորման նախասկիզբը Հայաստանի պետականաստեղծ ակտերն են՝ Անկախության հռչակագիրը և ՀՀ Սահմանադրությունը:

Անկախության հռչակագիրը՝ որպես վերնորմատիվային և նախասահմանադրական փաստաթուղթ, ինքնավար է ՀՀ Սահմանադրությունից: Այն՝ որպես պետականաստեղծ ակտ, չունի ուժը կորցնելու **իրավաբանական հնարավորություն**: Անկախության հռչակագրի իրավաբանական ուժը հնարավոր է դադարեցնել նորմատիվ որևէ ակտով, այդ թվում՝ ՀՀ Սահմանադրության նախաբանում փոփոխություններ կատարելու և Անկախության հռչակագրի վրա սահմանադրական հղումը վերացնելու եղանակով:

ՀՀ Սահմանադրությունը՝ որպես պետականաստեղծ ակտ, չի կարող նախատեսել այնպիսի կարգավորումներ, որոնք հնարավորություն կտան որևէ քաղաքական իշխանության՝ ընդունելու պետության ինքնառնչացման մասին նորմատիվ իրավական ակտ կամ կնքելու պետության գոյության դադարեցման մասին պայմանագիր, կամ կթույլատրի կատարելու պետության գոյության դադարեցմանն ուղղված որևէ այլ գործողություն:

ՀՀ սահմանադրական դատարանն իր գոյաբանությունն արդարացրել է հանրային կյանքի համար կարևոր ու վճռորոշ բազում հարցերի սահմանադրական լուծումներով: ՀՀ սահմանադրական դատարանի պետականապահական նշանակության դիրքորոշումներից առանձնացվել է երկուսը: Առաջին գործը վերաբերում է ՀՀ Նախագահի 2003 թ. ընտրությունից հետո հասարակական դիմակայությունը հաղթահարելու նպատակով վստահության հանրաքվե կազմակերպելու ՀՀ սահմանադրական դատարանի առաջարկին, որով փորձ արվեց կանխել պետականությանն սպառնացող ներքին վտանգները (ՀՀ սահմանադրական դատարանի 16.04.2003 թ. ՍԴՈ – 412 որոշում): Երկրորդ գործը վերաբերում է Հայոց ցեղասպանության ճանաչման պահանջն սահմանադրականացնելուն, որով փորձ արվեց կանխելու արտաքին վտանգները (ՀՀ սահմանադրական դատարանի 12.01.2010 թ. ՍԴՈ-850 որոշում):

Տարոն Վարդանի Սիմոնյան

(Իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ դոցենտ)

15.5. ԻՌԱՑԻՈՆԱԼԻ ԳԵՐԱԿԱՅՈՒԹՅԱՆ ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՇԱՐԺԸՆԹԱՑՈՒՄ

Պետությունների պատմությունները, ինչպես և իրավական մշակույթներն ու քաղաքականության դրսևորումները համամարդկային մասշտաբով դիտարկելիս ունենում են և նմանություններ, և առանձնահատկություններ: Դրանք, առանձին-առանձին ձևավորվելով և զարգանալով տարբեր հանրույթների ու ազգերի շրջանում, հարստացնում են համամարդկային մշակույթն ու քաղաքակրթությունը: Լինում են հանրույթներ ու ազգեր, որոնք մշտապես ստիպված են լինում դիմագրավելու ներքին ու արտաքին փորձությունները, վտանգներն ու մարտահրավերները: Եվ որքան շատ են նման մարտահրավերները, այնքան հավանականությունը մեծ է, որ այդկերպ հունցված ու թրծված պետական, իրավական, քաղաքական մշակույթները կայուն ու դիմադրողական կառուցվածքներ կստեղծեն հետագա մարտահրավերների համար¹⁰⁰ և նույնքան էլ ընդօրինակելի կլինեն այլ հանրույթների ու ազգերի համար՝ նպաստելով առանձին քաղաքակրթությունների տարածմանը:

Համաշխարհային պատմությունը լի է նման օրինակներով, երբ առանձին ազգի շրջանում ձևավորված պետաիրավական մշակույթն ու քաղաքակրթությունն, ընդհանրապես, բավականին արդյունավետորեն տարածվել է այլ ազգերի մեջ՝ պայմանավորելով նաև վերջիններիս մոտ համակեցության ու գոյության փոփոխությունը:

Երբ այս նույն պրիզմայով դիտարկում ենք հայկական միջավայրն ու հայ ազգի շրջանում ձևավորված կամ ձևավորվող պետական, իրավական, քաղաքական և սահմանադրական մշակույթը, ապա առաջանում են հարցեր, որոնց պատասխանները բավականին դժվար է որոշակիացնել:

- Ինչո՞ւ համամարդկային նշանակություն ունեցող քաղաքակրթության շերտերի ձևավորման համար հազարամյակներով մշակույթ հունցած հայ ազգը կարողացել և կարողանում է նույն մարդկությանը տալ նրա հիմքերն ամրացնող ու հորիզոններ ընդարձակող անհատականություններ, բայց հայկական ազգային ու պետական միջավայրը չի կարողանում իր իսկ զարգացման համար ձևավորել նրանց:

- Ինչո՞ւ հենց այդ նույն ազգային ու պետական միջավայրը չի կարողանում ազատվել պետական քաղաքականության իռացիոնալ, հուզական մակարդակից, որը երբեմն միակ ճանապարհն է լինում պետա-

¹⁰⁰ Մանրամասն տե՛ս ԹՈՅՆԲԻ Ա., Հասու լինել պատմությանը:

հաղթահարել, հաղթահարում կամ այլևս հույս չունեն, որ հաղթահարելու են դրանք: Միևնույն ժամանակ՝ կարող ենք նաև մեզ բացառիկ համարել, քանի որ բացառիկ հակասությունների փունջ ենք մեր մեջ կրում, և միևնույն ժամանակ՝ խոցելի, որովհետև դեռ չենք հասկանում, թե ինչու ենք այդքան խրթին հակասությունների բեռ վերցրել մեր ուսերին, բայց ինչ-որ մի չգիտակցված ապրումով զգում ենք, որ դրանց միասնության ու ներհակ պայքարի արդյունքում հունցվելու է մի քաղաքակրթական առանցք և ուղեծիր՝ իր պետական, սահմանադրական ու իրավական մշակույթով, որ անգամ մեզ է զարմացնելու իր հրաշակերտության մեջ:

Կախված նրանից, թե որ գիտակցությունը կսնուցենք, դրա նմանությամբ էլ կբյուրեղանան մեր իրական էությունը և իրականությունը:

Ի վերջո, շատ ազգեր են կանգնում այս բարդ որոշումը կայացնելու առջև, բայց քչերն են վճռելու համարձակություն ցուցաբերում՝ կրելով դրա հետևանքները (*sapere aude*), այլ կերպ՝ «հաղթահարել իրենց մեղքով անչափահասության վիճակում հայտնվելը»¹⁰⁶:

Հենց այս համարձակությունն է, որ պահանջում է հրաժարում իռացիոնալից, հույզերից, քաղաքական համալիր գործընթացների անտեսումից, արտաքին և ներքին, սոցիալ-պետական, աշխարհաքաղաքական, սահմանադրաիրավական միջավայրերի զգայական գնահատումներից, մեծ ու փոքր պատրանքներից և, որ ամենակարևորն է՝ այս համարձակությունը պահանջում է ինքնաճանաչում (Պյութագորաս, Քիլոն, Սոկրատես), ինքնահաղթահարում (Նիցշե) և ինքնահիշողություն (Գ. Գուրջին):

Ինքնաճանաչման ու ինքնահաղթահարման փորձեր ու ճիշեր եղել են մեզանում, սակայն դրանք գրեթե միշտ դրսևորվել են տարբեր ժամանակներում ստեղծագործած պատմաբանների, բանաստեղծների ու այլ մտավորականների շրջանում, ինչը դժվար է ասել ազգային ընտրանու, քաղաքական համակարգի կամ հանրային գիտակցության մասին:

Իհարկե, քաղաքական համակարգում ևս միշտ խոսվել է դրա մասին, սակայն գործնականում գրեթե երբեք չի դրսևորվել անհրաժեշտ համարձակություն՝ հաղթահարելու իռացիոնալ քաղաքական իշխանության իրացման և դրսևորման գործում: Միգուցե, որովհետև հենց այդ իռացիոնալն է եղել արտաքին և ներքին, օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ գործոններով պայմանավորված, առանց այն էլ թույլ ու խոցելի քաղաքական իշխանության պահպանության հիմնական աղբյուրը:

Եթե փորձենք «տեղավորել» իռացիոնալի գերակայության խաղացած դերն ազգային էության և պետաիրավական ու սահմանադրական մշակույթի հասունացման փուլային մակարդակում, ապա նաև պետք է պայմանականորեն սահմանենք այդ փուլային անցումները:

Յուրաքանչյուր ազգի՝ ինքնուրույն մշակույթ ու քաղաքակրթություն ստեղծելու և այդկերպ գոյի իմաստավորման կյանքն անցնում է որոշակի փու-

լերի՝ հասունացման մակարդակների միջով, որոնցից յուրաքանչյուր հաջորդ մակարդակը ցույց է տալիս սեփական կյանքն ավելի ռացիոնալ ու բանական եղանակով կազմակերպելու ունակությունն ու պատրաստակամությունը: Հայ ազգի՝ իռացիոնալի գերակայության հաղթահարման ճանապարհը ևս անցնում է փուլերի միջոցով, սակայն ի տարբերություն որոշ այլ ազգերի՝ մեզանում իռացիոնալի ներկայությունը՝ սուբյեկտիվ և օբյեկտիվ գործոններով պայմանավորված, դեռևս շատ որոշիչ է, ինչը թույլ չի տալիս առաջընթաց այս ասպարեզում:

Ազգային էության քաղաքակրթական հասունացման շերտերը կամ տարրերը պայմանականորեն կարելի դասակարգել հետևյալ կերպ՝

Ա. ԱԶԳ ԵՎ ՀԱՅՐԵՆԻՔ. մարմնի ձևավորում և հասունացում.

1. Ֆիզիկական մարմնի ձևավորում և հասունացում,

2. Կենսամարմնի ձևավորում և հասունացում,

3. Հայրենիքի՝ հոգևոր մարմնի ձևավորում և հասունացում.

Բ. ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. հոգու ձևավորում և հասունացում.

4. Պետականություն ունենալու պայքար. զգայական հոգու ձևավորում և հասունացում,

5. Բանականության իշխանություն, դատողական հոգու ձևավորում և հասունացում,

6. Համապետական ինքնագիտակցություն. գիտակցական հոգու ձևավորում և հասունացում.

Գ. ՀԱՅՏՆՈՒԹՅՈՒՆ, ԱՌԱՔԵԼՈՒԹՅՈՒՆ, ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆ. ոգու ձևավորում և հասունացում.

7. Հայրություն և քաղաքակրթական պետականություն,

8. Առաքելություն և քաղաքակրթության տարածում,

9. Համընդհանուր քաղաքակրթություն¹⁰⁷:

Այստեղ շերտերի մեջ հեշտ է տեսնել, որ հասունացման ընթացքը հայ ազգի պարագայում խաթարվում է հիմնականում 4-ից 5-րդ փուլին անցնելու ժամանակ, և վերջին հարյուրամյակներում դժվար կարողանանք գտնել մի ինչ-որ պատմական իրականություն, որտեղ հայ քաղաքական իշխանությունը ձևավորվել է, պետականությունը իմաստավորվել է, իսկ սահմանադրական մշակույթը լայնորեն տարածվել է «բանականության իշխանության» գերակայության միջավայրում: Մինչդեռ վստահորեն կարող ենք ասել, որ ունեցել ենք զգայական հոգու ձևավորման և անգամ դրա համընդհանուր պոռթկման արդյունքում՝ պետականության ունենալու պայքար ու նաև՝ արդյունք, բայց ոչ՝ ավելին ...

Իսկ ինչն է խաթարել այս ընթացքը, ինչն է ամրացրել իռացիոնալի դերը և երաշխավորել դրա գերակայությունը հանրային կյանքի գրեթե բոլոր ոլորտներում: Բարդացող աշխարհը՝ իր ոչ գծային և համալիր փոխկապվածությամբ, քաոսի ներհակ զգացողությունը, «հույզերի աշխարհի» հարմա-

¹⁰⁷ Մանրամասն տես ՍԻՄՈՆՅԱՆ Տ. Վ., «ԱՐՔԱՆԷ. և զարթնում է լաոն ...», էջ 65:

¹⁰⁶ Մանրամասն տես ԿԱՄԻՆԻ, *Ответ на вопрос*, էջ 50:

րավետությունը, բանականության սահունությունն ու խստապահանջությունը, սեփական խելքից օգտվելու ու դրա հետևանքով պատասխանատվություն ստանձնելու ծանրությունը, արտաքին ճնշման արդյունքում ձևավորված մշտական գոյապահպանության խնդիրը, սոցիալ-քաղաքական ու պետաիրավական կառույցների անհամապատասխանությունն առկա մարտահրավերներին, թե՛ բոլորը միասին:

15.5.2. Ախտորոշման փորձեր և մարտահրավերի ճանաչում

Իռացիոնալի գերակայությունը հանրային կյանքում և գիտակցությունում շատ ավելի հեշտ է, երբ պահում ես այդ նույն գիտակցությունը սոցիալական ամենացածր, պասիվ նպատակադրության՝ գոյապահպանության ու զգայապաշտության (որը տվյալ պարագայում նույնանում է իռացիոնալիզմի հետ) մակարդակում:

Ցավոք սրտի, Հայոց արձանագրված պատմության շատ քիչ հատվածում է, որ մենք կարող ենք համարձակորեն պնդել, որ ազգային ու պետական գոյապահպանության ու քաղաքական որոշումների ընդունման մակարդակում հույզերի, առավել ևս՝ զգայապաշտության խնդիր չենք ունեցել:

Դա նկատելի է անգամ Երրորդ Հանրապետության գրեթե բոլոր քաղաքական առաջնորդների խոսույթում ու վարքագծում, ինչը բխում է ավելի շատ «սիրված լինելու», քան թե՛ «խնդիր լուծելու» առաջնահերթությունից: Սրան նպաստում են նաև քաղաքական մշակույթի թերի զարգացած լինելը և ժողովրդավարական ավանդույթների գրեթե բացակայությունը՝ այդպես ապահովելով «հանուն իշխանության պահպանման» հարմար սուտ, քան դժվար ճշմարտություն ասելու», «*հանուն վերընդրվելու կամ նույն իշխանության պահպանման՝ հանրությանը դիրավորյալ ցածր իրավագիտակցության և քաղաքացիական գիտակցության մակարդակում պահելու*» բանաձևերի հարատևումը:

Ավելին, Հայոց արձանագրված պատմությունը, կարծես, հենց գոյապահպանության ու զգայապաշտական որոշումների պատճառով քաղաքական հերթական ձախողումների պատմություն լինի, ինչպես նաև լինի պատմություն՝ հզոր անհատների, այդ անհատների ինքնաիրացումը խոչընդոտող սոցիալ-քաղաքական միջավայրերի, ինստիտուցիոնալ կերպով չձևավորվող ազգային կամ հանրային ընտրանիների (էլիտաների), մեծ ու չօգտագործված հնարավորությունների, այլ ազգերի ու պետությունների որոշումներին հարմարվելու կամ հակադրելու, այս խնդիրների լուծման նպատակով սեփական կենսաձևը պահելու համար իրավական ու սոցիալական այլ նորմերի հաճախ «ստիպված» ստեղծելու կամ փոխառելու մասին: Որպես դրա օրինակ՝ շատ ակնառու է հայ իրավաքաղաքական մտքի պատմությունն ու ստեղծված իրավունքի աղբյուրները՝ կանոնական և Եվրոպայից ու Մերձավոր Արևելքից փոխարկված իրավունքից մինչև ժամանակակից իրավունքի համակարգ:

Եվ այս ամենը՝ նաև այն պատճառով, որ հայկական սոցիալ-քաղաքական համակեցությունը ստիպված է լինում գամված մնալ նպատակադրության ցածր՝ պասիվ մակարդակին, որ շատ նման է քնած կամ քնից հազիվ արթնացող մարդու գիտակցությանը: Այս գոյապահպանությունը կամ զգայապաշտությունը վերաբերում է ոչ միայն հասարակական համակեցությանը, պետականությանը կամ ազգային միասնականությանն, այլ նաև՝ անհատական մակարդակում մշտական գոյապահպանական խնդիրների ընդգծված լինելուն: Հենց այս մակարդակն է սնուցում վախը՝ կաղապարելով մշակույթի ու քաղաքակրթության զարգացման ներուժը: Դրան ավելանում է նաև կյանքը նվազագույն սոցիալական մակարդակում պահելուց բխող կարիքը՝ որպես հանրային կյանքում սեփական երջանկության որոշակիացման ու կազմակերպման ընտրության սահմանափակման գործիք¹⁰⁸:

Ազատ չլինելով վախից ու կարիքից՝ հանրային կյանքը երբեք չի կարողանում կամ ոչ արդյունավետ, դիպվածային է բարձրանում նպատակադրության երկրորդ՝ մրցակցային մակարդակ, որտեղ՝ արդեն որպես մրցունակ պետական կառուցվածքներ, սահմանադրական մշակույթ, ստեղծած հանրույթ, կարող է բացահայտել նոր ուղիներ ու միջոցներ՝ այլ ազգերի համեմատությամբ զարգանալու, երբեմն՝ առաջ անցնելու համար, ու երրորդ՝ արժեքային մակարդակ, որտեղ, նոր պետաիրավական, սահմանադրական ու ընդհանուր մշակույթի արժեքային հենքեր ստեղծելով, կարողանում է ընդարձակել նաև այլ հանրությաների, ազգերի ու պետականությունների հորիզոնները¹⁰⁹՝ դառնալով վերջիններիս համար քաղաքակրթական ուղենիշերի լոկոմոտիվ կամ այլ կերպ ասած՝ ընդօրինակելի պետաիրավական, սահմանադրական և այլ մշակութային փարոսներ ու ձգողականության կետեր ստեղծող:

Գրեթե միշտ ստիպած լինելով ուշադրությունը սևեռել գոյապահպանության, ինքնության պաշտպանության և դրանցով պայմանավորված՝ նաև զգայապաշտության նպատակադրության վրա՝ հայ ազգային կամ հանրային գիտակցությունը պետականության կորստից հետո օտարվել է այն սոցիալ-պետական, տնտեսական, իրավաքաղաքական, մշակութային ու տեխնոլոգիական գործընթացներից, որոնք ընթացել են աշխարհում տվյալ ժամանակահատվածում:

Սակայն դա այդպես չի եղել առանձին հայ անհատների, մտավորականների շրջանում, ովքեր, լինելով համամարդկային զարգացման տարբեր հոսքերում, տարբեր ազգային ու պետական միջավայրերում, կրելով դրանց զարգացման միտումների հոգևոր հետքը, նկատել են հայ ազգային մտասևեռման անհամապատասխանելիությունը ժամանակակից մարտահրավերներին և

¹⁰⁸ Առաջին անգամ այս հասկացությունների մասին խոսել է ԱՄՆ նախագահ Ֆրանկլին Դելանո Ռուզվելտը 1941 թ. -ին իր հայտնի «Չորս ազատություններ» հրապարակային ելույթում: Ելույթում ներկայացված չորս հիմնական ազատությունները հետևյալներն էին՝ ազատություն վախից, ազատություն կարիքից, դավանանքի ազատություն և խոսքի ազատություն:

¹⁰⁹ Նպատակադրությունների համակարգի մասին առավել մանրամասն տեսն ПРИГОЖИН А. И., *Дезорганизация*, էջ 41-43:

ներսում առկա հակասությունները: Նրանցից յուրաքանչյուրը փորձել է յուրովի հասկանալ, բացահայտել ու ներկայացնել այդ հակասությունների խրթինությունը, տասնամյակներով ու հարյուրամյակներով չլուծված խնդիրների բեռի ծանրությունը, ազգային, պետական ու սահմանադրական մշակույթում գերակայող իռացիոնալիզմի պատճառները:

Եվ կարևորն այն է, որ, չնայած բառերի ու արտահայտությունների տարբերությանը, բոլորն էլ հանգել են գրեթե նույն խնդիրներին՝ կամ գիտելիքի բացակայությամբ կամ դրա անտեսմամբ պայմանավորված չհասունանալուն ու սեփական կյանքը կազմակերպելու պատասխանատվություն ստանձնելու կամքի բացակայությանը, կամ կուտակված գիտելիքի չիրացվելու անուժությունից բխող մեկանգամյա, անկազմակերպ ու ոչ արդյունավետ պոռթկումներին:

Պարզապես դրանց դրսևորումները տարբեր են եղել:

Ստորև ներկայացված են հայ իրավաքաղաքական և ընդհանրապես՝ պատմափիլիսոփայական մտքի առանձին ներկայացուցիչների որոշակիացրած խնդիրները, որոնք, ի մի բերելով, կարող ենք տալ ախտորոշման ընդհանուր պատկերը:

Այսպես, Մովսես Խորենացին իր «Հայոց պատմությունում» հիշատակած «Ողբ»-ում գրում է Դ-Ե դարերի միջավայրից այն, ինչ ԻԱ դարում մեզ շատ ծանոթ է թվում:

«Ողբում եմ քեզ, Հայոց աշխարհ, ողբում եմ քեզ, բոլոր հյուսիսային ազգերի մեջ վեհագույնդ, որովհետև վերացան թագավորդ ու քահանայդ, խորհրդականդ ու ուսուցանողդ, վրդովվեց խաղաղությունը, արմատացավ անկարգությունը, խախտվեց ուղղափառությունը, հիմնավորվեց արգիտությամբ չարափառությունը: ...»¹¹⁰:

Շարունակությունը և շատ ավելի ծանոթ է, և շատ ավելի ցավոտ՝ բազում հայ ընթերցողների համար:

Այն ներքին հակասությունները, որ տիրել էին Հայոց Աշխարհին ամբողջ Դ դարում, հայելու պես ցույց էին տալիս այն արմատը, որից աճում էր թունավոր պտուղներ տվող ծառը: Եվ դա դրսևորվում էր ոչ միայն քաղաքականության, պետականաշինության, արտաքին երկբևեռ ձգտումների, օտարամոլության և այլ նյութական հարցերում, այլ նաև հենց կրոնական, հոգևոր-մշակութային, արժեքանական, փիլիսոփայական և էքզիստենցիալիստական աշխարհընկալումներում, որոնցով իմաստավորվում էր կյանքը կամ մերկանում էր դրա ունայնությունը:

Այդ ամենը կարելի է տեսնել ինչպես այսօր, այնպես էլ՝ Դ դարում՝ Արշակ Երկրորդի, Պապ Թագավորի և հայ ազգի հանրային գիտակցության շերտը թափանցած մյուս անձանց մտաապրումներում, որոնք շաղախված էին նույնքան արդարատենչությամբ ու ազնվապաշտությամբ, որքան՝ էլ թափթփված ու անհաշվարկ որոշումներով (որոնք բոլորն էլ զգայական են և հեռու բանա-

¹¹⁰ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, 1997, էջ 275:

կանից), ինչի արդյունքը Հայոց Արշակունիների պետականության դիմադրողականության շարունակական անկումն էր ու ի վերջո՝ ավարտը: Այս ներքին հակասություններն ու ողջախոհության նկատմամբ արհամարհանքից բխած չկողմնորոշվելու «ծոությունը», ինչպես նաև հարյուրամյակներով բևեռների ստվերից այն կողմ սեփականը չտեսնելու հուզականությունը շատ դիպուկ ու անգամ այսօրվա իրականության համար կիրառական երանգներով ներկայացնում է Պերճ Զեյթունցյանն իր «Արշակ Երկրորդ» վեպում¹¹¹:

Նույն սրությամբ հայ հանրային գիտակցության ոչ բավարար չափով հասունությունից ծագող ծայրահեղականության մասին է խոսել Դերենիկ Դեմիրճյանն իր «Հայը» աշխատանքում: Եվ այստեղ կարևոր չէ, որ Պերճ Զեյթունցյանը գրում էր Դ դարի մասին, իսկ Դերենիկ Դեմիրճյանն այդ անում էր Առաջին Հանրապետության անկախության տարիներին: Կարևորն այն է, որ երկու մտածողներն էլ ախտորոշում էին այն, ինչի պատճառով իռացիոնալ շարունակում է գերակայել հայ պետական, քաղաքական և ինչու չէ՞ նաև դրանից բխող սահմանադրաիրավական մշակույթում:

Այսպես, Դերենիկ Դեմիրճյանը հիանալի ներկայացնում է հայ ազգի և հայ մարդու ձևավորվող էության ներքին հակասությունների աստղաբույլը:

«Ուր հեղափոխություն՝ այնպեղ հայություն: Բայց իբրև «ական»՝ ծայրահեղական է: Իր կոիվը երեք ճակատի վրա էր միաժամանակ: Շահի դեմ, Սուլթանի դեմ, Տարիի դեմ: Ասենք՝ ամեն հայ մի փոքր շիրակեցի է, Դոն Քիշոտի պես: Կոպորածներից ամենազարհուրելին ինքը տեսավ և ինքն էր, որ չխրաբվեց: (Իր օրիենտացիան բացակայի օրիենտացիան է: Թաթարն իր մոտը՝ սպասեց ռուսին, ռուսը եկավ՝ աչքը եվրոպացուն էր: Եկավ անգլիացին՝ դարձյալ ռուսին էր սպասում: Ռուսն է գալիս՝ չի ընդունում... Ուրեմն իր պեպությունն է ուզում ստեղծել, չի ուզում ստեղծել, ինչ իմանաս... Մի ձեռքը ճանկոտելով հիմնում է այդ պեպությունը, մյուս ձեռքը ճիգ է անում, հիմքից քանդելու):

Ինչո՞ւ է այսպես, ինչից է դժգոհ, ինչ է կամենում... Ինչու է այսպես անհավասար, ներհակ, մաղձոտ (անհավաքալի՝ իր սպորության մեջ), անչափելի՝ իր վեհ թոհիքներում:

Երևի վրեժ ունի նա, մի վայր բան սրտի մեջ, որի համար և մեկուսանում է, որ նյութե, դավե վնասը: Ու հայի ամենամեծ առաքինությունն էս ուզում - ամենաներողամիտ ցեղը աշխարհիս մեջ: Ինչ եղավ իր պատմությունը - զարհուրելի ջարդեր, խոշորանգում, բնաջնջում... (Բայց ով է ամենից շար ջանք թափում փրկելու էնվերին ու Քեմալին): «Ջարդիր ինձ - ասում է նա, - ահա Քո պարիժը և վրեժը»: Ինձ թվում է, թե շար մեծ վիրավորանք կա հայի սրտի խորքում, շար խորը թաղված... Ինձ թվում է, թե դրա համար է նա ջարդվում, ճապոնացու պես, որ երբ մեկից խորապես վիրավորվում է՝ կանչում իր բարեկամներին, հայտնում իր վիրավորանքը և վերցնելով դանակը՝ պատռում իր որովայնը:

¹¹¹ ԶԵՅԹՈՒՆՑՅԱՆ Պ., Արշակ Երկրորդ:

Այդպես է հայրը: Չի ուզում, որ իրեն դիպչեն, մոտենան, հրեն թեկուզ: Նա մեկուսի խստակյաց, բարի և ազատակյաց է:

Երբ նայում եմ հային, ինձ թվում է, թե նրա վիրավորանքը այն արծվի վիրավորանքն է, որին ցած են բերել բարձր լեռներից: Թաքրում է, ընկում քարի, աղբի մեջ: Կեղտոտվում ու թևերը կոտրում: Կերակուր ես մեկնում, չի ուզում: Մաղձոտ է, մեկուսի, բայց չունի գծած արելություն, որ բարձր լեռներին անծանոթ զգացում է: Սա Հայկն է, որին գրկել են կյանքի միակ պայմանից՝ ազատությունից:

«Ոչինչ չեմ ուզում ձեզանից, ասում է նա իր նեղիչներին. - ձեզ լինի ձեր լուծը, ձեզ լինի ձեր երջանկությունը, գնացեք, ապրեցեք խաղաղ և երջանիկ: Եթե դուք սիրում եք կյանքը, ապա ես սիրում եմ կյանքից ավելի թանկ բանը - Ազատությունը...»¹¹²:

Եվ Դեմիրճյանը չի խոսում այն ազատության մասին, որ առաջին հայացքից կպատկերացնեն օտարի լծի տակ երբևէ եղած ազգը: Նա խոսում է մի ազատությունից, որտեղ հայ մարդը կարող է, ի վերջո, ազատ լինել իր նվազագույն իրավունքների համար պայքարի ծանրաբեռնվածությունից, որպեսզի, ի վերջո, կարողանա նվիրվել իր իրական առաքելությանը:

Ամենահետաքրքիրն այն էր, որ այս բոլոր մտաապրումները ցույց են տալիս, որ իռացիոնալի ախտանիշները չունեն ժամանակային ու մարդկային սահմաններ՝ լինեն տասնյոթ, թե մեկ դար առաջ, և որ դրանք ոչ այլ ինչ էին, քան՝ հույզ, որ որդեգրում է քառսն ու պատահականությունը՝ որպես իր ուղեկից, հենց այն պահից, երբ գերակայություն է հաստատում ողջախոհության ու բանականության վրա՝ միևնույն ժամանակ ազատելով սեփական գիտակցությունը չափահասության պատասխանատվությունից:

Շատ խոր հակասությունների մասին է խոսում Ի դարում Լեոն իր «Անցյալից» աշխատանքում, որտեղ շատ հստակ ներկայացնում է բեկումնային ժամանակահատվածում հայերիս հնարավորությունների և երազանքների միջև անդունդի մասին, և որ ամենակարևորն է՝ «ամեն ինչ հենց հիմա ստանալու» անզուսպ ցանկությունը՝ առանց ռազմավարության, առանց մարտավարության, առանց տարրական կերպով գործողությունները միմյանց հետևից շարելու տրամաբանության: Անգամ այդ երազանքները, որ անդունդի մյուս ծայրում էին, ապահովագրված չէին ոչ միջոցներով, ոչ գիտակից գործողություններով, ոչ անգամ բավարար չափի ինքնանվիրումով, այլ միայն խնդրագրերով՝ օտար ու շատ դեպքերում միմյանց հակադրվող պետությունների մեծամեծներին, և անզուսպ ու երեխայական ոգևորությամբ: Այդ ամենն ազգի հոգին տանում էր դեպի երանելի իրականություն, թողնում մարմինը հետևում՝ կեղծքվելու գազազած թշնամիների ու շատ «բարեկամ» պետությունների դատաստանում, ովքեր զարմանում էին գիտելիքով զինվածի անուն հանած, բայց «հայրենիք եմ ուզում, անգամ ձեր զինվորների արյան գնով ուզում եմ» խոսքերը բերանին

¹¹² ԴԵՄԻՐՃՅԱՆ Դ., «Հայր»:

«անչափահաս» ազգի վարքագծով¹¹³: Հաճախ էլ՝ այդ ցանկությունն արդարացնում ու հիմնավորում ինչ-որ մի պիտակով՝ «տանջված ենք», «քրիստոնյա ենք», «ձեր բարեկամն ենք», բայց ոչ երբեք՝ «մենք ձեզ առաջարկելու բան ունենք» հազարամյակներով աշխատող բանաձևով:

Եվ դա այն պայմաններում, երբ դեռ տասնամյակներ առաջ հայ քաղաքական և պետական մտքի բացառիկ ներկայացուցիչ Միքայել Նալբանդյանը չէր հոգնում հայ մտավորականներին ու պետական գործիչներին անընդհատ համոզելուց, որ.

«Վայ այն ծառին, վայ այն բուսականին, որի արմարը անընդունակ է յուր հատակից ընդունելու և պարտաստելու յուր հյութը, յուրյան թարմությունը պահող կենսական ուժը և զորությունը: Վայ այն ծառին և բուսականին, որի հույսը դրված է միմիայն, գիշերային և առավոտյան, բարձրից գալու ցողի վերա: Յողը դեռ հազիվ հազ նստում է նորա տերևների վերա, հազիվ հազ սկսանում է զովացնել նորա ծառավը, դալարացնել նորա խորշակահար տեսիլը և ահա ... արևը ծագեցավ: Յողի կաթիլները, հեղձեղեղ գոլորշանալով ցնդեցան, գնացին, իսկ տերևքը մնացին այրող ճառագայթների ազդեցության ենթակա»¹¹⁴:

Այդ նույն Ի դարում մեկ այլ հայ քաղաքական մտքի հանճար Հովհաննես Թումանյանը տալիս է խնդրի արմատն իր «Դառնացած ժողովուրդ» հոդվածում.

«Մերածմունքներ կան, որ սաստիկ ծանր են, բայց դուք դատարարված եք մերածելու, չեք կարող փախչել նրանցից: Նրանք է՛ն ծանր հիվանդությունների նման են, երբ դուք գիտեք, որ ձեր մարմնի մեջ կրում եք քաղցկեղի խոցը, բարակացավ բացիլները կամ ժանտախտի թույնը: Չեք կարող անց կենալ ու արհամարհել, կամ նրանք պետք է ձեզ հաղթահարեն ու սպանեն, կամ դուք պետք է մարդկային հանճարի տրված ամեն միջոցներով վեր կենաք ցավերի դեմ ու ազատվեք, առողջանաք. ի հարկե, եթե է՛նքան արիություն ու հասկացողություն ունիք: ...

Արդ՝ եթե մենք ունենք ազգային իմաստություն, հոգու արիություն և առողջ բնազդներ, անկարելի է աչքներս փակենք մեր էս ծանր հիվանդության առաջ և չզգանք, որ մեր հոգին շար է դառնացած, մեր ներդրության առաջ և չզգանք, որ մեր հոգին շար է դառնացած, մեր ներքին մարդը շար է փչացած, և դրա դեմ կռվելու, առողջանալու առաջին պայմանը է՛ն է, որ մենք և՛ մեր սրտերում, և՛ աշխարհքի առաջ անկեղծ խոստովանենք ու ճանաչենք մեր դժբախտությունը: Ապա թե է՛դ փրկարար գիտակցությանը կհետևեն ինքնակատարելագործության բարձր ցանկությունն ու ազնիվ գործը:

¹¹³ ԼԵՈՆ, «Անցյալից»:

¹¹⁴ ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ Մ., Երկրագործությունը՝ որպես ուղիղ ճանապարհ, էջ 81: Առաջին անգամ տպագրվել է 1862 թ. Փարիզում, Կարապետ Շահնազարյանի տպարանում Սիմեոն Մանիկյան կեղծանունով:

Ուրիշ ճանապարհ չկա. ներսից է լինելու հասարակ փրկությունը, որովհետև ներսից ենք փչացած»¹¹⁵:

Մեկ այլ՝ «Հայի ոգին» հոդվածում գրում է.

«Էսքան փորձության ու տառապանք ունեցած մի ժողովրդի անվայել է անգիտանալ իր կյանքը ու ծփալ, տարրերել ժամանակի ալեկոծության քմահաճույքին անձնատուր: Եթե էդ դրությունը հասկանալի է խավար բազմության համար, ներելի չի ինտելիգենցիային, որ ինչքան էլ ընդհանուր առումով խորթ լինի էս ժողովրդին իր հոգով ու կենցաղով, այնուամենայնիվ իր մեջ պետք է ունենա և ունի մարդիկ, որոնք ապրում են էդ ժողովրդի կյանքն ու պատմությունը: Նրանք առաջ պետք է անցնեն, որոնք, ցույց տան, թե որն է էս ժողովրդի ճանապարհը:

Մեզանում, հիրավի, ճանապարհներ կան որոշած, բայց դրանք էս կամ էն կուսակցությանն են կամ լրագրին: Ամեն ազգի մեջ կան և միշտ կլինեն ամեն տեսակի հասարակական ու քաղաքական կուսակցություններ ու հոսանքներ, բայց բոլորովին ուրիշ բան է ժողովրդի ամբողջությունը:

Այո՛, լինում են դեպքեր, մի որևէ հոսանք ուժ է առնում ու ժամանակավոր էս կամ էն կողմը քաշում կյանքն ու մարդկանց ուշքը, բայց դրանք մոմենտներ են ամեն ժողովրդի կյանքի մեջ, որոնցից ոչ մինը առանձին վերցրած պատասխան չի տալ դրված հարցի, և նա դարձյալ կխոսի ու պատասխան կուզի, թե՛ որն է էս ժողովրդի պատմական ճանապարհը, սրա գոյության խորհուրդը, ինչ է կամենում սա, սրա ոգին: Եվ ուր որոնենք էդ ոգին: Արդյոք Սասունի, Ջեյթունի, Մոկաց, Ղարաբաղի ու Լոռու սարերում, թե՛ Շիրակի, Արարատի ու Մուշի դաշտերում: Արդյոք հին վանքերի միստիկ կամարների տակ, ուր ծավալվում է «խորհուրդ խորին անհաս և անսկիզբն», թե՛ դալար մարգերում ու խաչահանգիստ հովիտներում, ուր «լուսնյակն անուշ, հովն անուշ, շինականի քունն անուշ»: Արդյոք «ի խորոց սրտի խօսք ընդ Աստուծոյ» խոսողի երկնաչու պաղապանքների մեջ, թե՛ «վերք Հայաստանի» հայրենասիրական ողբի հառաչանքների ա մորմոքների մեջ:

Իհարկե, էս ամեն տեղերում, էս ամենի մեջ: Եվ ինչքան մեծ է խաղաղ կյանքի ու խաղաղ աշխատանքի կարոտը էս ամեն տեղերում ու ամենի մեջ, խորթ արյունի ու պատերազմի, խորթ սրածության ու ավերածության...

Ո՞րն է հայ ժողովրդի ոգին և ինչ է ուզում նա»¹¹⁶:

Եվ Հովհաննես Թումանյանն՝ իր «Դառնացած ժողովրդով», և Գարեգին Նժդեհն՝ իր «Չխրատվող ժողովրդով», և Հայկ Ասատրյանն՝ իր «Խռովքով»,

¹¹⁵ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ Հ., Դառնացած ժողովուրդ:

¹¹⁶ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ Հ., Հայի ոգին:

խոսում էին այն հիվանդության ու իմիտացիայի մասին, որ մեկ այլ հայ քաղաքական և պետական մտքի վառ ներկայացուցիչ Վահան Տերյանը խոսել է իր «Հոգևոր Հայաստան» աշխատանքում՝ դիմելով նրանց, ովքեր իրադարձությունների պատահմամբ ստանձնել են հայ հանրության համար քաղաքական որոշումներ կայացնողի դեր.

«Ինչ եք որոնում դուք Հայաստանում, եթե արհամարհում եք այն, ինչ հոգին եւ սիրտն է նրա...

Ինչպես հավատում ես ձեր այդ հանկարծակի, դյուրական մի գավազանի շարժումով ծնված ազգասիրությանը:

Դուք, որ ինքնակոչ հյուրեր եք այսօրվա արյունալի հանդեսում, մի՞թե չեք զգում ձեր դրության տարօրինակությունը, անհարմարությունը:

Դուք, որ հարսանյաց հյուր եք միշտ եւ երբեք ազնիվ աշխատանքի եւ սրտակեղեք ցավի հետ լինել չկամեցաք մեզանում:

Դուք, որ ժառանգ եք դարձել մեր հայրենիքի եւ երբեք չեք գնահատել նրա հոգեղեն ավանդը: Բայց կանցնի այս արյունալի հանդեսը, որի մեջ դուք ինքնակամ եւ ինքնակոչ թամադա եք դարձել, եւ կգա նորից տաժանելի ու չարքաշ աշխատանքի առօրեականը, եւ դուք, եկվորներ, նորից կփախչեք այնտեղ, ուր ձեր որկորն ավելի կուշտ է, ուր ձեր որջն՝ ավելի տաք...

Մինչեւ անգամ այսօրվա ձեր արածների համար դուք պատասխանատվությունը կնետեք նույն ձեր այսօր այդքան սիրեցյալ հայրենիքի չարքաշ ու դժբախտ, քաղցած ու հուսախաբ զավակների վրա...

Եվ դարձյալ Հայրենիքի, Հոգեւոր Հայաստանի կառուցման ծանր ու վշտալի, բայց ազնիվ աշխատանքը կվերցնեն իրենց վրա նրանք, ում դուք չեք ճանաչել երբեք, չեք ուզում ճանաչել այսօր եւ չեք կամենա ճանաչել առավել եւս վաղը: Անուններ տալու կարիք չկա, ձեր սրտին ոչինչ չեն ասի այդ անունները:

Իսկ ձեր անունները: Դա էլ կարելու չէ, մանավանդ որ *Nomina odiosa sunt!* (անուններն ատելի են)¹¹⁷:

Շատ ավելի կարճ և շատ ավելի խտացված է ակտորոշել խնդիրը Կոմիտաս Վարդապետը՝ ինքը լինելով հոգևոր աշխարհի ներկայացուցիչ, սակայն շատ ավելի երկրային բառեր օգտագործելով.

«Խեղճ հայ ժողովուրդ, դու այնքան ինքնուրույն ազգ ես, որքան և մյուսները: Ունես սեփական լեզուն. խոսում ես: Ունես սեփական խելքը. մտածում ես: Ունես սեփական անարտաբանական կառուցվածքը. տարբերվում ես մյուս ազգերի կառուցվածքից...

Բայց սիրտդ, քո զգացմունքների աղբյուրը քոնը չէ, այլ ինչ-որ աստ-րա-բյուզանդական և հնդկապարսկական է »...

¹¹⁷ ՏԵՐՅԱՆ Վ., Հոգևոր Հայաստան:

Ահա մեր այն արյունհոսող խնդիրը, որտեղից բխում է մեր իռացիոնալիզմը: Շատերս կվարանեինք մատնացույց անել հայ մարդու «սիրտը»՝ որպես չդադարող մեր դժբախտությունների պատճառ, պետականության, իրավունքի և սահմանադրական մշակույթի զարգացումը խաթարող խոչընդոտ, որովհետև այդ համարձակությունը, չափահասության շեմը հաղթահարելու պատրաստակամությունը չունենք: Բայց ոչ Կոմիտաս Վարդապետը, որովհետև նա թափանցել էր հայ մարդու, հայ հասարակության և հայ ազգի պատմական հոգու ամենաթաքուցյալ շերտերը՝ երաժշտության տեսք ստացած նրա խոսքը հայտնաբերելու համար, և տեսել էր այն աղբյուրը, որից բխող զգացմունքները, հույզերն այլևս հայկական չէին: Հայկական չէին, որովհետև շատ էին օտար պետականություններ, իրավունքներ, գաղափարներ, կացութաձևեր, ավանդույթներ, սովորույթներ, մշակույթներ անցել հայ հանրության ու հայ մարդու սրտի միջով՝ դրանում թողնելով կուտակվող հետք՝ ժամանակի ընթացքում այն դարձնելով անճանաչելի, իսկ դրանում հայկականը ճնշելով օտարների հույզերի ու զգացմունքների բեռի տակ:

Նման հոսքերի անընդհատությունն էր նստվածքի հաստ շերտով սեղմել պետականության մշակույթի բովանդակային պահանջը՝ թողնելով միայն դրա ձևը: Ասել է թե՛ ձգտել պետականության վերականգմանն ու գոյությանը ոչ այն պատճառով, որ դա ներքին պահանջ է՝ հանուն ավելի արդյունավետ համակեցության, որ ունակ է բացահայտել և բազմապատկել անհատական ու ազգային ներուժը, այլ պարզապես՝ որ կա գաղափար ձևի՝ պետության, օրենքի ու սահմանադրության մասին, իսկ արդեն բովանդակությունը՝ պետականությունը, իրավունքն ու սահմանադրականությունը, ցանկալի և ընդունելի չէին, որովհետև դրանք պիտի մաքրեին դարերով խտացված նստվածքը, որ կարողանային կազմակերպել ազգային համակեցությունը բանական եղանակով՝ պետական ու սահմանադրական մշակույթի միջոցով:

Հենց այդ «սրտի հայկական չլինելն» էր, որ խոչընդոտում էր հայ ազգի գիտակցության արթնությունը, անձնական ու հանրային կյանքում պետականությանը տեղ տալը, իրավունքի գերակայության երաշխավորումը, գոյի իմաստավորման գործում սեփական հույզերի սահմանափակման անհրաժեշտությունը, և որը ճանաչելու է այդ նույն զգացմունքն ու սիրտը՝ որպես ոչ հայկական: Եվ երբ պետականության վերականգնման հերթական փուլում անհրաժեշտ էր լինում (կամ լինում է) այդ նույն պետականության հետ վարվել այնպես, ինչպես սովորաբար պետք է վարվեին պետական մտածողության տեր մարդիկ քաղաքակրթական հասունացման աստիճաններով բարձրացող հանրույթներում՝ զարգացնելով իրավունքն ու սահմանադրական մշակույթը՝ որպես հանրային կյանքի իմաստավորման և ուղղորդման առանցքային ուղենիշներ, գլուխ է բարձրացնում այդ զգացմունքայնությունը, հուզականությունը՝ տարուբերելով ամբողջ հանրային միտքը արևելք-արևմուտք, հյուսիս-հարավ, սեր-ատելություն, չար-բարի, սև-սպիտակ ոչ քաղաքական,

ոչ պետական և ոչ տրամաբանական ու ոչ բանական հակասությունների անբովանդակ աշխարհում:

Այդ կերպ սպառվում և թուլանում է այն միակ ուժը, որը պիտի պայմանավորեր պետականության՝ որպես հանրային գիտակցության կրողի առաջընթացը: Սրա արդյունքում ձևավորված հանրային կյանքի կազմակերպման առանձին ինստիտուտները գլուխ են բարձրացնում և ձգտում կարգավորել հարաբերությունները, որոնք, ըստ էության, իրավական կարգավորման դաշտում են: Հետաքրքիրն այն է, որ դրանք հաճախ օտար ինստիտուցիոնալ մշակույթների ազդեցության հետևանք են, որոնք հաջողությամբ կերպափոխվել և հարմարվել են նոր ժամանակներում «աշխատող» ինստիտուտների¹¹⁸:

Իհարկե, սա պատկերավոր, մի փոքր գեղարվեստական ու գրական նկարագրությունն էր այն սոցիոլոգիական, քաղաքական և պետաիրավական խնդրի, որ բնութագրում է իռացիոնալ գերակայությունը հայկական պետական և սահմանադրական զարգացումների շարժընթացում, սակայն ինչպես կարող էինք այս նուրբ խնդիրը տեսնել միայն քաղաքագիտական ու պետականագիտական հարթակում, եթե վերջիններս չունեն այն գործիքները պատմական շերտերի խորքում հայտնաբերելու նուրբ թելերով գաղտնապահված մի խնդիր, որ գտնվում է մեր ամենազգայական ու ամենակենտրոնական մի «օրգանում», որտեղ երբեք չէինք ցանկանա տեսնել բարդույթը, որովհետև դրանով այս կամ այն կերպ շոշափվում է մեր իսկ ինքնության հարցը:

Թեև ճշմարտության համար պետք է նշել, որ նույն խնդրի ու թմրության մասին են խոսել նաև ժամանակային մեկ այլ հարթության մեջ գտնվող Մովսես Բաղդամյանը «Նոր տետրակ, որ կոչի հորդորակ» աշխատանքում, Հակոբ և Շահամիր Շահամիրյանները «Որոգայթ փառաց» սահմանադրական մշակույթի ակնառու հենքերն համարվող փաստաթղթում, որտեղ բացահայտ ճշմարտությունը՝ փառքի ու այլ հույզերի զսպման մեջ էր բացահայտվում պետականության վերականգնման, սահմանադրական մշակույթի ձևավորման և իրավունքի գերակայության գրավականը: Չնայած դա հեղինակների կողմից ազգային խնդիրների լուծման զուգահեռ արվում էր նաև շատ գործնական (պրագմատիկ) խնդիր լուծելու համար՝ խոջայական կուտակվող սեփականության պաշտպանության առավել արդյունավետ կառուցակարգերի ստեղծման նպատակով՝ ի դեմս ազգային պետականության:

Ամեն դեպքում, դարերով կրկնվող և փաստացի շատ մտածողների կողմից ճանաչված այս ախտորոշումը լուծում չի ստացել մեզանում: Լուծում չի ստացել նաև մի պարզ պատճառով, որ ազգային ու պետական հարցեր լուծելիս հանրությունը կամ դրա ներկայացուցիչները չեն ցանկանում հրաժարվել այն մտքից, որ զգացմունքներով և հույզերով պետականություն չեն կառու-

¹¹⁸ Օրինակ՝ քրեական ենթամշակույթը, որ իր արմատներով շատ նման է Շիա Իսլամի առանձին միաբանությունների (օրինակ՝ Այարական) ներսում գործող կանոնների ամբողջությանը՝ կիրառվող իմամական (հեղինակության) ինստիտուտի միջոցով, իսկ հետագայում արդեն կերպափոխվել և ադապտացվել է կապիտալիստական ու կոմունիստական հասարակակարգերի առանձնահատկություններին:

ցում, իսկ նույն հույզերը, որ Կոմիտաս Վարդապետի բնորոշմամբ օտարածին են, օգնում են միայն, որ հանրությունն ու նրա ղեկավարությունը երբեք չցանկանան հրաժարվել անչափահասության բարդությոց և ստանձնեն պատասխանատվություն՝ սեփական գիտակցության ու բանականության աշխատանքի շնորհիվ հասնելու խիստ հաշվետվողական ու բանականությամբ իմաստավորված, մշակված ու գործարկված պետաիրավական քաղաքականության և սահմանադրական մշակույթի:

Հնարավոր է լուծել նման մի խնդիր, որի արմատները շատ ավելի խորը, ճյուղավորված ու փոխկապակցված են, քան մեր ուղեղն ի վիճակի է տեսնելու, հաշվելու ու գնահատելու դրանք: Քանի որ «հնարավոր չէ» պատասխանը կրկին կսնուցի մեր՝ «անչափահասությունից դուրս չգալու» ցանկությունը և այդ կերպ՝ իռացիոնալիզմը, մենք պետք է նախ ինքներս մեզ համար որդեգրենք «այո, հնարավոր է» պատասխանը:

Իսկ թե ինչպես է հնարավոր, կարծում ենք, մտածողության նոր կառուցվածքներ ձևավորելու տարբերակով: Ավելին, բանականությամբ պետական, հանրային ու անձնական կյանքը կազմակերպելու առաջնահերթությունն ուղղակիորեն անհրաժեշտ է կապել գործնականում՝ սոցիալ-քաղաքական և պետաիրավական մակարդակներում, խնդիրներ լուծելու հետ: Միայն գործնականում մարդու, հանրության կյանքից բխող խնդիրներն արդյունավետորեն լուծող սահմանադրաիրավական կառուցվածքներ ձևավորելու միջոցով հանրությունը կկարողանա վստահել այդ նույն կառուցվածքներին և գնահատել դրանք՝ որպես ռացիոնալիզմին սեփական կյանք մուտք գործել թույլ տալու գրավական:

Օրինակ՝ որքան իրավունքը գործնականում կարողացավ խնդիր լուծել մարդու համար, այնքան մարդիկ «կգամվեն» իրավունքին՝ որպես սեփական կյանքի կազմակերպման ու շահի սպասարկման արդյունավետ միջոցի, իսկ այնուհետև՝ որոշ ժամանակ անց՝ արդեն արժեքի: Նույնքան արագ էլ հանրային կյանքը գոնե իրավունքի տեսանկյունից կհեռանա իռացիոնալիզմից, իրավական նիհիլիզմից ու տեղ կբացի իրավական ու սահմանադրական մշակույթի համար, ինչն իր բնույթով բացառում է իռացիոնալ և հանրությանը «վարժեցնում» ռացիոնալիզմին՝ բանականության իշխանությամբ:

Իրավական ու սահմանադրական մշակույթի ձևավորման՝ այլ կերպ իռացիոնալի հաղթահարման համար այստեղ շատ օգտակար են իրավունքի այնպիսի ընկալումները, որոնք դրան դարձնում են ոչ թե վերացական երևույթ, որի մասին խոսելը բարձրացնում է խոսողի սոցիալական կարգավիճակը, այլ՝ պրագմատիկ միջոց կամ արժեքային կողմնորոշիչ՝ սեփական ու այլոց կյանքը կազմակերպելու գործում:

Ռ. Դուրկինն այս կապակցությամբ նշում էր. «Իրավունքը չի սահմանափակվում ինչ-որ կանոնների ու սկզբունքների կապալոգով, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի սեփական գերակայությունը վարքագծի՝ որոշակի վերացական բեմականացման նկատմամբ, ոչ էլ մեր կյանքի առանձին ոլորտների

նկատմամբ պաշտոնապար անձանց և նրանց իշխանության ինչ-որ ցուցակով: Իրավունքի կայսրությունը բնորոշվում է ոչ թե փարածքով, իշխանությամբ կամ ընթացակարգով, այլ՝ վերաբերմունքով: ... Այն լայն իմաստով մեկնաբանողական, ինքնաարտահայտվող վերաբերմունք է՝ ուղղված քաղաքականությանը: Այն բողոքական վերաբերմունք է, որը յուրաքանչյուր քաղաքացուն դարձնում է պատասխանատու այն պարկերացման համար, թե ինչպիսին պետք է լինի իր հասարակության հանրային պարտավորությունները սկզբունքների նկատմամբ և թե ինչ են պահանջում այդ պարտավորությունները նոր հանգամանքներում»¹¹⁹:

Հանրային կյանքում իրավունքի գերակայության այս պահանջարկի ձևավորումը և այդկերպ նաև պետականության ու սահմանադրական մշակույթում իռացիոնալիզմի դեմ պայքարն առանցքային մարտահրավեր է դարձել ներկայումս, երբ անընդհատ սոցիալ-քաղաքական բիֆուրկացիոն՝ ճյուղավորման իրավիճակներում գտնվելն ավելի է ծանրացնում ընտրության պատասխանատվությունը և նույն հաջողությամբ նաև ավելացնում ընտրությունից խուսափելու ցանկությունը ու հետևաբար՝ իռացիոնալիզմը՝ ճանապարհի հարթելով քաղաքական անպատասխանատվությանն ու դրանով պետականաշինությունն ինքնահոսին թողնելուն:

Վերաբերմունքի փոփոխության այս խնդիրը բխում է իրականության ընկալման ավելի մեծ խնդրից, որի հետ աշխատանքը պահանջում է ոչ միայն իրավական, քաղաքական կամ անմիջական գործող այլ գործիքակազմ, այլ նաև հոգևոր-մշակութային ու քաղաքակրթական, որովհետև «իրականությունը ընկալման և դրա վրա կենտրոնացման հարց է. մենք բոլորս փարբեր միջավայրերի ազդեցության տակ ենք լինում և միևնույն միջավայրում մեկնաբանում ենք երևույթները փարբեր կերպ: Մեր կողմից կարևորվող երևույթները փարբերվում են, հետևաբար մեզնից յուրաքանչյուրն ունի միջավայրի փարբեր ընկալում և առաջնորդվում է տրամաբանության փարբեր նիշերով: Մարդկանց ամենահետաքրքիր ֆենոմեններից մեկն այն է, թե ինչ ճանապարհով ենք մեր փարբեր ընկալումները փոխհարաբերում և թե ինչ մակարդակի էներգիա ենք ներդնում իրականության միմյանց ընկալումները փոփոխելու գործի վրա»¹²⁰:

Որքան լուրջ և ռացիոնալ մարտավարությամբ կմոտենանք իռացիոնալիզմից ազատվելու մարտահրավերին և որքան շատ էներգիա պատրաստ կլինենք ներդնելու այդ խնդրի լուծման համար, այդքան արդյունավետ կլինի իռացիոնալիզմի հարմարավետությունից դուրս գալու մեր աշխատանքը:

Այնուամենայնիվ, սա մարտահրավեր է, որ պետք է հաղթահարվի՝ ազդեցիկ ազգ, արդյունավետ ու մրցունակ պետականություն և առաքինի անհատ-քաղաքացի կերտելու համար: Իսկ, ինչպես ապացուցվել է, պատմության ընթացքում առաջացող մարտահրավերներն ազգի քաղաքակրթական

¹¹⁹ DWORKIN R., *Law's Empire*, p. 413.

¹²⁰ MARION R., *The Edge of Organization*, էջ 221:

զարգացման, իսկ երբեմն էլ՝ ինքնագնահատման ու գոյի իմաստավորման բացառիկ հնարավորություններ են, և որպես դրա հետևանք՝ պետաիրավական ու սահմանադրական մշակույթի արտահանման բացառիկ գրավական:

Վերոգրյալի հիման վրա կարող ենք որոշակիացնել գործոններից մի քանիսը, որոնք սնուցում են իռացիոնալի գերակայությունը հայկական պետականության ու սահմանադրական մշակույթի զարգացման շարժընթացում, և, որոնց սնուցման աղբյուրը փակելով, կկարողանանք գործնականում ապահովել իռացիոնալի գերակայության թուլացումը:

● Հայ ազգի հավաքական գիտակցությունը պատմականորեն ձևավորող և պայմանավորող սոցիալ-իրավական, հոգևոր-մշակութային երևույթների պատճառահետևանքային կապերը շատ խորը, փոխկապակցված, փոխպայմանավորված, ոչ գծային ու համալիր բնույթ ունեն, որոնք տեսանելի չեն դասական՝ գծային, մեթոդաբանությամբ դիտարկելու պարագայում: Ավելին. նման դիտարկման արդյունքում առաջ բերած եզրակացությունների կիրառման պարագայում շատ ավելի են բարդանում՝ արտահայտվելով իռացիոնալիզմի խորքային գերակայությամբ: Այս պրակտիկան, որ մեզանում արդեն մի քանի տասնամյակ կամ հարյուրամյակ գոյություն ունի, իռացիոնալիզմը հաղթահարելու փոխարեն ավելի է խթանում դրա գերակայության աճը: Դրան անուղղակիորեն նպաստում է նաև անկայուն վիճակում շարունակաբար գտնվելը, որն ավելացնում է սոցիալական անկանխատեսելիությունը, քաոսի զգացումը և որպես դրա հետևանք՝ բացառում երկարաժամկետ կամ ռազմավարական մտածողությունը՝ տեղը զիջելով կարճաժամկետ, փոքր մասշտաբի, խմբային և հիմնականում պետականամերժ ու իրավամերժ մտածողությունը:

● Հայրենիքում ապրող և համատեղ կենցաղ կիսող հայ հանրության հավաքական գիտակցությունը օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներով արդեն մի քանի հարյուր տարի (միգրացե՝ արդեն հազարամյակ) չի կարողանում ձերբազատվել պասիվ՝ գոյապահպանության նպատակադրության, նվազագույն իրավունքների ու ազատությունների (ազատություն վախից ու կարիքից) երաշխավորման մակարդակից, ինչը զրկում է վերջինիս հանրային հոգեբանության մեջ արտաքին ու ներքին մարտահրավերներին զգայական ու արձագանքող ազդակներից ավելի բարձր մակարդակի (մրցակցային, իսկ հետագայում՝ արժեքային) բարձրանալու հնարավորությունից: Սա ևս մարտահրավեր է ռացիոնալիզմի համար, որը դեռևս հաղթահարված չէ:

● Դարերով այլ գերակա պետությունների ու ազգերի մշակութային ազդեցությունն (երաժշտությունից մինչև արվեստ, կենցաղից մինչև պետական, հանրային կյանք) իր ահռելի ներգործությունն է ունեցել հայ հանրության զգայական ու հուզական աշխարհի վրա՝ մեծապես պայմանավորելով արտաքին աշխարհում կողմնորոշվելու ներ-

քին հարմարվողական կառուցակարգերի կաղապարումը, որն իրական կյանքում իր իսկ կողմից դիտարկվում է որպես սեփական զգացմունքների, ցանկությունների ու աշխարհընկալման սկզբնաղբյուր: Մինչդեռ, ինչպես հայ մտավորականներից շատերն են փաստում, այն իր բնույթով օտարածին ու ներդրված է՝ միտված հուզական ու զգայական շերտերով ծածկելու այն, ինչ բանական է, ռացիոնալ և ուղղված հայ ազգի՝ դարերի ծանրության տակ թաքցված իրական քաղաքակրթական առաքելության կենսագործմանը, և որը հնարավոր է բացահայտել ոչ թե հույզերով, այլ՝ մաքուր բանականությամբ:

Հենց այս ներդրված գործոններն են ակտիվանում այն ժամանակ, երբ անհրաժեշտ է մուտք գործել դատողական կամ գիտակցական պետականության մակարդակ: Այս մակարդակն է արտահայտում ազգի ու հանրության ինքնագիտակցության և սեփական ճակատագիրը ճարտարապետելու պատասխանատվությունը ստանձնելու, անչափահասության պատրանքներից ձերբազատվելու, «զգայական էակից» «մտածող էակին» կերպափոխվելու և սեփական կեցույթն անցյալից ապագային կապելու հստակ որոշումը, ինչն արտահայտվում է պետաիրավական խիստ կազմակերպված կառուցակարգերի ներդրմամբ ու սահմանադրական մշակույթի հետևողական զարգացմամբ:

Ավերիք Հարությունյան

(Իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ)

15.6. ԱՐՑԱԽՈՒՄ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄՆԵՐԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԲՆՈՒԹԱԳՐԻՉՆԵՐԸ

Սույն ժողովածուում հանգամանալից անդրադարձ է կատարվել 1500 տարի առաջ Վաչագան թագավորի կողմից (488 թվականին) Աղվենում հրավիրված Սահմանադիր ժողովին և ընդունված Սահմանադրությունը: Վերջինս Արցախում սահմանադրական մշակույթի դրսևորման բացառիկ օրինակ է և խիստ ուսանելի դասեր է պարունակում:

Այս բաժնում հիմնական անդրադարձը կլինի Արցախի սահմանադրական զարգացումների վերջին՝ շուրջ հարյուրամյա պատմության կարևոր դրվագներին:

15.6.1. Ադրբեջանի կողմից Արցախին «շնորհված» Սահմանադրությունը

Լեռնային Ղարաբաղի կարգավիճակի վերաբերյալ որևէ փաստաթուղթ ունենալու հարցը բազմիցս քննարկվել է Խորհրդային Ադրբեջանի կուսակցական և պետական մարմիններում: Վերջնական արդյունքում Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի նախագահությունը 1924 թ. հուլիսի 1-ին ստեղծեց հանձնաժողով՝ Լեռնային Ղարաբաղի մասին կանոնադրություն մշակելու համար: Հանձնաժողովի կողմից մշակված «Ինքնավար մարզի Սահմանադրության նախագիծ» փաստաթուղթը քննարկվեց Ադրբեջանի ԿԿ նախագահության 03.07.1924 թ. նիստում և արժանացավ հավանության: Միաժամանակ առաջարկվեց Ադրբեջանի կենտգործկոմի նախագահությանը՝ Սահմանադրության նախագիծը շտապ բերել «խորհրդային տեսքի» ու հրապարակել թուրքերեն, հայերեն ու ռուսերեն¹²¹: Նույն օրը Բաքվում ռուսերեն լույս տեսնող «Բակինսկի ռաբոչի» թերթը շնորհավորեց Ղարաբաղի գյուղացիությանը «հուլիսի 6-ի» կապակցությամբ: Սահմանադրությունը «Խորհրդային Ղարաբաղ» թերթում արտատպվեց 1924 թ. հուլիսի 24-ի համարում:

Լեռնային Ղարաբաղի Սահմանադրությունը «Բակինսկի ռաբոչի» թերթը տպագրեց իր 1924 թ. նոյեմբերի 26-ի համարում, որտեղ այդ փաստաթուղթը կոչվում էր ոչ թե «Սահմանադրություն», այլ՝ «Կանոնադրություն», իսկ «Ինքնավար շրջան» հասկացությունը փոխարինվել էր «Ինքնավար մարզ» հասկացությամբ: Չնայած դրան՝ մարզի ղեկավարներն իրենց որոշումներում և գրագրություններում կիրառում էին «Սահմանադրություն» եզրույթը¹²²:

¹²¹ «Կոմունիստ» թերթ, Բաքու, 1924 թ. հուլիսի 6, թիվ 145 (924), էջ 2:

¹²² ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ Ա., *Իրավունքը և արդարադատությունն Արցախում*, էջ 183-187:

15.6.2. 1991 թ. նոյեմբերի 28-ի ժողպատգամավորների խորհրդի և 1992 թ. Գերագույն խորհրդի որոշումները

Ինչպես հայտնի է, հայկական Երկրորդ հանրապետությունն իր անկախությունը հռչակել է 1991 թ. սեպտեմբերի 2-ին՝ ժողովրդական պատգամավորների Լեռնային Ղարաբաղի մարզային և Շահումյանի շրջանային խորհուրդների համատեղ նստաշրջանում ընդունելով «ԼՂՀ հռչակման մասին» հռչակագիր:

Ժողպատգամավորների ընդունած որոշման վերաբերյալ ժողովրդի կարծիքը բացահայտելու և դրա միջոցով որոշմանը բարձրագույն իրավաբանական ուժ հաղորդելու նպատակով 1991 թ. դեկտեմբերի 10-ին կայացել է անկախության հանրաքվե, որտեղ դրված էր հետևյալ հարցը. «Համաձայն եք Դուք, որպեսզի հռչակված Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը լինի անկախ պետություն՝ ինքնուրույն որոշելով համագործակցության ձևն ուրիշ պետությունների ու ընկերակցությունների հետ»¹²³: ԼՂՀ անկախության հանրաքվեի մասնակիցների ճնշող մեծամասնությունը՝ 99,89 %-ը, կողմ է արտահայտվել ԼՂՀ անկախությանը, ինչի «արդյունքում ժողովրդի միաձայն քվեի միջոցով իրավաբանորեն հաստատվել է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության՝ որպես ինքնիշխան, ժողովրդավարական և իրավական պետության կառուցման հայեցակարգը, այսինքն՝ այդ պետաիրավական ակտը բավարար հիմք է հանդիսացել անկախ պետականություն հիմնադրելու համար»¹²⁴:

Այս երկու կարևոր իրադարձությունների միջակայքում տեղի են ունեցել սահմանադրության ընդունման առնչվող գործընթացներ, որոնց մասին գրեթե գիտական անդրադարձներ չկան: Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Սահմանադրության ընդունման անհրաժեշտության մասին խոսվում էր դեռևս Հանրապետության հռչակման առաջին օրերին: Այսպես, ԼՂՀ ժողովրդական պատգամավորների խորհրդի գործկոմը 1991 թ. նոյեմբերի 28-ին տեղի ունեցած 17-րդ նիստի ժամանակ ընդունեց թիվ 4/146 որոշումը՝ «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Հիմնական օրենքի՝ ԼՂՀ Սահմանադրության մշակման հանձնաժողովի կազմավորման մասին»¹²⁵: Հանձնաժողովը կազմված էր 14 անդամներից, որը նախագահում էր ԼՂՀ գործկոմի նախագահ Լեռնարդ Պետրոսյանը: Որոշման 2-րդ կետի համաձայն՝ հանձնաժողովը մեկամսյա ժամկետում՝ մինչև դեկտեմբերի 28-ը, ժողովրդական պատգամավորների խորհրդի գործկոմի քննարկմանը պետք է ներկայացներ ԼՂՀ հիմնական օրենքի նախագիծը:

Հաջորդիվ ԼՂՀ Գերագույն խորհուրդը 1992 թ. հունիսի 5-ին ընդունեց թիվ Ն-0045ա-1 որոշումը՝ «ԼՂՀ Սահմանադրության մշակման հանձնաժո-

¹²³ ԼՂՀ Պետական արխիվ (ՊԱ), ֆոնդ 1, ցանկ 2, կապ 28, պայմանական միավոր 331, թերթ 65:

¹²⁴ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Ա., *1991 թվականի դեկտեմբերի 10-ի անկախության հանրաքվեի դերը Արցախի Հանրապետության կազմավորման գործընթացում*, էջ 107-120, DOI: 10.52063/25792652-2021.3-107:

¹²⁵ Տես ԼՂՀ ՊԱ, ֆ.1, ց.2, կ.28, պ.մ.330, թ.10-11:

դով ստեղծելու մասին»¹²⁶։ Հանձնաժողովին հանձնարարվել էր 3-օրյա ժամկետում անցկացնել իր առաջին նիստը և նախատեսել առաջին ընթերցմամբ ընդունելու համար Սահմանադրության բաժինների նախապատրաստման ու մշակման կոնկրետ ժամկետները։

Վերոհիշյալ երկու որոշումներն այդպես էլ կյանքի չեն կոչվել, քանի որ նորահռչակ ԼՂՀ-ի դեմ Ադրբեյջանի սանձազերծած լայնամասշտաբ ագրեսիայի պատճառով երկրի ռազմաքաղաքական դեկավարության ուշադրության վերադարձը սկսված էր պետության անվտանգության ու ազգաբնակչության խաղաղ գոյակցության հարցերին։

1992 թ. հունվարի 6-ի «Պետական անկախության մասին» հռչակագրի ընդունումից հետո՝ հունվարի 8-ին, ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի կողմից ընդունվել է «ԼՂՀ պետական անկախության հիմունքների մասին» ԼՂՀ սահմանադրական օրենքը, որը կարելի է համարել ԼՂՀ Սահմանադրության նախատիպը։

15.6.3. Սահմանադրական հանձնաժողովների ստեղծումը 1996-2004 թթ.

Արցախյան գոյամարտի ավարտից և 1994 թ. մայիսի 12-ին Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության, Ադրբեյջանի Հանրապետության ու Հայաստանի Հանրապետության միջև կրակի և ռազմական գործողությունների դադարեցման մասին անժամկետ համաձայնագրի ստորագրումից հետո ընկած ժամանակաշրջանում Սահմանադրության մշակման աշխատանքների ընթացքավորմանն ուղղված առաջին քայլը «Սահմանադրական հանձնաժողով ստեղծելու մասին» ԼՂՀ Ազգային ժողովի 1996 թ. ապրիլի 9-ի թիվ Ն-0096-1 որոշումն էր։ Այս որոշումը որևէ դրական տեղաշարժ չգրանցեց երկրի Հիմնական օրենքի ընդունման գործում։

ԼՂՀ անվտանգության խորհրդի քարտուղար Սլավա Ավանեսյանը 1998 թ. օգոստոսի 12-ի թիվ 3-02/3 գրությամբ Ազգային ժողովի նախագահ Օլեգ Եսայանին է ներկայացրել Անվտանգության խորհրդի նիստում հաստատված ԼՂՀ Սահմանադրության մշակման հանձնաժողովի մոտավոր կազմը, ինչին հաջորդել է ԼՂՀ Ազգային ժողովի նախագահության 1998 թ. սեպտեմբերի 4-ի թիվ Ն. Խ.-0070-1 որոշումը, ըստ որի՝ «հավանություն տալ ԼՂՀ անվտանգության խորհրդի նիստի հավանությանն արժանացած ԼՂՀ սահմանադրական հանձնաժողովի կազմին և ներկայացնել Ազգային ժողովի հաստատմանը»։

Ազգային ժողովի նախագահության որոշմանը հաջորդել է ԼՂՀ Ազգային ժողովի 1998 թ. սեպտեմբերի 19-ի թիվ Ն. 0334-1 որոշումը, ըստ որի՝ ստեղծվել է Սահմանադրական հանձնաժողով՝ ԼՂՀ նախագահ Արկադի Ղուկասյանի նախագահությամբ, երեք տեղակալներով և ինը անդամներով։

Այս որոշման ընդունումը ևս գործնական որևէ արդյունք չտվեց, և 2002

թ. տեղի ունեցած նախագահական ընտրությունների ընթացքում ու դրանից հետո ակտիվացան սահմանադրություն ընդունելու վերաբերյալ քննարկումները։ Դրա արդյունքում ընդունվեց «Սահմանադրական հանձնաժողովի նոր կազմը հաստատելու մասին» ԼՂՀ Ազգային ժողովի թիվ Ն-0439-3 (14.04.2004 թ.) որոշումը։

15.6.4. ԼՂՀ ԱԺ 2005 թ. ճակատագրական որոշումը

«ԼՂՀ Սահմանադրության նախագծի մշակման պետական հանձնաժողովի կազմը հաստատելու մասին» ԼՂՀ Ազգային ժողովի 2005 թ. դեկտեմբերի 21-ի թիվ Ն-0085-4 որոշումը ճակատագրական եղավ երկրի Հիմնական օրենքի ընդունման գործում։

Սահմանադրության մշակողների առջև դրված էր բարդ ու պատասխանատու խնդիր. այն պետք է համահունչ լիներ աշխարհում ընթացող սահմանադրական զարգացումներին, ժողովրդավարական սահմանադրություններին ներկայացվող պահանջներին, և, իհարկե, պետք է հաշվի առնվեին երկրի անվտանգության ու անկախության ամրապնդման խնդրով պայմանավորված առանձնահատկությունները։ Սահմանադրության առաջնային խնդիրներն էին ինքնիշխան, իրավական, ժողովրդավարական պետության հաստատումն ու համապատասխան կառուցակարգերի սահմանումը¹²⁷։

2006 թ. ակտիվորեն ընթացել են ԼՂՀ Սահմանադրության նախագծի մշակման աշխատանքները, որի շրջանակում կայացել են հանդիպումներ շահագրգիռ կազմակերպությունների ու մասնագետների հետ։ Այս տեսանկյունից անհրաժեշտ ենք համարում արձանագրել Սահմանադրության ընդունման նախօրեին երկրի Հիմնական օրենքի նախագծի առնչությամբ տեղի ունեցած քննարկումների կարևորությունն ու քաղաքացիների կողմից Սահմանադրության ընկալունակության աստիճանի բարձրացմանն ուղղված քայլերը։ Քննարկումներին իրենց անմիջական մասնակցությունն են ունեցել ինչպես քաղաքական կուսակցություններն ու հասարակական կազմակերպությունները, այնպես էլ՝ քաղաքացիները՝ վերջիններիս հետ հանդիպումների ձևաչափով։ Ի դեպ, 2006 թ. սեպտեմբերի 29-ին ԼՂՀ Ազգային ժողովում տեղի ունեցած խորհրդարանի գլխադասային պետաիրավական հարցերի և պաշտպանության, անվտանգության և օրինապահականության մշտական հանձնաժողովների՝ ԼՂՀ Սահմանադրության նախագծի շուրջ հերթական քննարկումներին հրավիրված էին Հանրապետությունում գործող հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչները, որոնք Սահմանադրության նախագծի վերաբերյալ առաջարկություններով հանդես գալու հնարավորություն են ունեցել։ Այստեղից հետևում է, որ քաղաքացիների կողմից ԼՂՀ Սահմանադրության՝ որպես արժեքի ընկալման առաջին հնարավորությամբ

¹²⁷ ԹՈՎԱՄԱՅԱՆ Հ., Կառավարման կիսանախագահական ձևը, էջ 255։

¹²⁶ Տես ԼՂՀ Ազգային ժողովի ընթացիկ արխիվը։

յունն ընձեռվել է հենց Սահմանադրության նախագծի քննարկման, իսկ այնուհետև՝ նաև քարոզչության ժամանակ¹²⁸:

ԼՂՀ Ազգային ժողովի՝ 2006 թ. հոկտեմբերի 4-ին կայացած նիստում Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետության Նախագահի լիազոր ներկայացուցիչը ներկայացրել է ԼՂՀ Սահմանադրության նախագիծը: Ազգային ժողովն իր Ն-0188-4 (06.10.2006 թ.) որոշմամբ ԼՂՀ Սահմանադրության նախագիծն ընդունել է առաջին ընթերցմամբ:

Հատկանշական է, որ ԼՂՀ Սահմանադրության նախագծի՝ ԼՂՀ Ազգային ժողովի 06.10.2006 թ. լիազումար նիստում առաջին ընթերցմամբ ընդունումից հետո հանրապետական «Ազատ Արցախ» թերթի թիվ 122 (1937) (12.10.2006 թ.) հատուկ թողարկման մեջ տպագրվել է Ազգային ժողովի դիմումը, որում ակնկալվում էր քաղաքացիների ակտիվ ու շահագրգիռ մասնակցությունը երկրի Հիմնական օրենքի նախագծի հանրային քննարկմանը: Քաղաքացիներն իրենց նկատառումները, դիտողություններն ու առաջարկությունները կարող էին ուղարկել ԼՂՀ օրենսդիր մարմին կամ ԼՂՀ Սահմանադրական հանձնաժողովի աշխատանքային խմբին: Դիմումի տեքստը պարբերաբար հեռարձակվում էր Արցախի հանրային հեռուստատեսությամբ:

Քաղաքացիների կողմից Սահմանադրության մասին հստակ և միանշանակ պատկերացում կազմելու համար անհրաժեշտ է, որ հնարավորինս իրական արժեքը ներկայացվի նրանց, Սահմանադրությունն առավել հասու դարձվի, մոտեցվի քաղաքացիներին: Այս նպատակի իրագործման հիմքերը ԼՂՀ-ում դրվել են դեռևս Սահմանադրության ընդունման նախօրեին, իսկ ավելի ստույգ՝ 2006 թ. նոյեմբերի 15-ին, երբ սույն տողերի հեղինակի կողմից առաջարկություն է ներկայացվել ԼՂՀ Ազգային ժողովի նախագահին՝ նախքան ԼՂՀ Սահմանադրության ընդունումը բացատրական, քարոզչական աշխատանքներ տանելու Հանրապետության առավել խիտ բնակեցված բնակավայրերում, որի նպատակը ազգաբնակչության հետ անմիջական հանդիպումների, շփումների միջոցով երկրի Հիմնական օրենքի առավել կարևոր դրույթներին մեկնաբանություն տալն ու նրանց առաջադրած հարցերին պատասխանելն էր: Ինչպես ինքնին Սահմանադրությունն էր նոր երևույթ ԼՂՀ քաղաքացիների կյանքում, այնպես էլ՝ այդպիսի հանդիպումները, որոնք, կարելի է ասել, նոր տիպի մշակույթ ձևավորելու հիմքեր դրեցին Հանրապետությունում: Նման ծրագրի իրականացման հիմնական իմաստն այն էր, որ Հիմնական օրենքն ընկալված, գիտակցված և իմաստավորված ընդունվի քաղաքացիների կողմից: Ընդ որում, հիշյալ քարոզչությունը լայնորեն լուսաբանվել է ինչպես Արցախի հանրային հեռուստատեսությամբ¹²⁹, այնպես էլ՝ Հանրապետությունում հրատարակվող մի շարք թերթերի միջոցով¹³⁰:

¹²⁸ Այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Ա., Լեոնային Ղարաբաղի (Արցախի) Հանրապետության Սահմանադրության արժեքանական առանձնահատկությունները, էջ 36-62:

¹²⁹ Այս մասին տե՛ս Արցախի հանրային հեռուստատեսության 03-09.12.2006 թ. հաղորդումները:

¹³⁰ Մասնավորապես տե՛ս ԼՂՀ-ում հրատարակվող «Ազատ Արցախ», «Ապառաժ», «Ակունք», «Հայրենիք», «Հայկի Սերունդ» թերթերի 2006 թ. հոկտեմբեր-դեկտեմբեր ամիսների համարները:

Սահմանադրության քարոզարշավն իրականացվել է ԼՂՀ բոլոր շրջաններում դեկտեմբերի 3-8-ն ընկած ժամանակահատվածում:

2006 թ. նոյեմբերի 1-ին ԼՂՀ Ազգային ժողովի նիստում երկրորդ ընթերցմամբ ընդունվել է ԼՂՀ Սահմանադրության նախագիծը, ինչից հետո նույն օրվա Ն-0196-4 որոշմամբ Ազգային ժողովը համաձայնություն է տվել ԼՂՀ Նախագահի ներկայացրած ԼՂՀ Սահմանադրության նախագիծը հանրաքվեի դնելուն:

Ղեկավարվելով «Հանրաքվեի մասին» ԼՂՀ օրենքի 7-րդ հոդվածով և հիմք ընդունելով ԼՂՀ Ազգային ժողովի 2006 թ. նոյեմբերի 1-ի որոշումը՝ ԼՂՀ Սահմանադրության նախագիծը հանրաքվեի դնելուն համաձայնություն տալու մասին՝ ԼՂՀ Նախագահ Արկադի Ղուկասյանի 2006 թ. նոյեմբերի 3-ի ՆՀ-83 հրամանագրով Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետության Սահմանադրության նախագծի հանրաքվեն նշանակվեց 2006 թ. դեկտեմբերի 10-ին:

2006 թ. դեկտեմբերի 10-ին՝ մարդու իրավունքների պաշտպանության միջազգային օրը և ԼՂՀ 1991 թ. Անկախության հանրաքվեի անցկացման 15-ամյակի օրը, տեղի ունեցավ ԼՂՀ Սահմանադրության հանրաքվեն: Հանրաքվեի կենտրոնական հանձնաժողովը հաստատեց ԼՂՀ Սահմանադրության նախագծի ընդունման հանրաքվեի դրված հարցը՝ «Համաձայն եք, որ հանրաքվեի դրված Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետության Սահմանադրության նախագիծն ընդունվի որպես Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետության Սահմանադրություն»:

Քվեարկությանը մասնակցելու իրավունք ունեցող քաղաքացիների թիվը կազմել է 90,077, որից գրանցված և քվեաթերթիկ ստացած քվեարկողների թիվը՝ 78,389 կամ 87,02 %: ԼՂՀ Սահմանադրության ընդունման հարցով հանրաքվեի արդյունքների վերաբերյալ ամփոփ արձանագրության տվյալների համաձայն՝ ԼՂՀ Սահմանադրության նախագիծն կողմ քվեարկեց քվեարկության մասնակիցների 98,58 %-ը: Հանրաքվեի նախապատրաստման և անցկացման ընթացքին հետևել են 90-ից ավելի միջազգային դիտորդներ ու լրագրողներ, որոնք ներկայացնում էին 15 երկրի 30 կազմակերպություն: Հանրաքվեի ընթացքին հետևել է նաև 131 տեղական դիտորդ, և լուսաբանել է 40 լրագրող¹³¹:

«Արցախի Հանրապետության տոների և հիշատակ օրերի մասին» ԱՀ օրենքի 22-րդ հոդվածի համաձայն՝ դեկտեմբերի 10-ը ոչ աշխատանքային է և նշվում է որպես Սահմանադրության օր:

Քանի որ յուրաքանչյուր երկիր որդեգրում է սահմանադրական արժեքանության իր դոկտրինան, ուստի ԼՂՀ Սահմանադրության արժեհամակարգի հետ կապված՝ պետք է նկատել, որ այն արժեքների մեծ մասը, որոնք ամրագրված են ԼՂՀ Սահմանադրության մեջ, երկրի ու ժողովրդի կյանքում արմատավորվել են դեռևս Արցախյան շարժման ու ԼՂՀ կազմավորման տարի-

¹³¹ Արցախի Հանրապետության կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի պաշտոնական կայք, www.cecnkr.am, վերջին այցը՝ 03.03.2022:

ներին, մասնավորապես՝ 1991 թ. սեպտեմբերի 2-ին ընդունված «ԼՂՀ հռչակման մասին», 1992 թ. հունվարի 6-ին ընդունված «ԼՂՀ պետական անկախության մասին» հռչակագրերում, դրանից հետո ընդունված սահմանադրական օրենքներում և մոտ 15 տարվա «փորձաշրջան» անցնելուց հետո իրենց «հանգրվանն» են գտել ԼՂՀ Սահմանադրության մեջ, ինչը վկայում է ոչ միայն դրանց անհրաժեշտության ու կենսունակության, այլև այն մասին, որ այդ արժեքները փոխառված են ոչ թե միջազգային հիմնարար փաստաթղթերից, այլ՝ երկրների սահմանադրություններից, ու տարիների ընթացքում դարձել են մարդկանց կենսակերպի անբաժանելի մասն ու իրավակարգավորիչ տարրը:

Սահմանադրության ուշ ընդունման հետ կապված՝ կարելի է կատարել հետևյալ նկատառումները. Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը չգնաց ԽՍՀՄ-ից անկախացած մի շարք երկրների ճանապարհով, այսինքն՝ անկախացումից անմիջապես հետո սահմանադրություն ընդունելով, այլ տարիների ընթացքում ներքին օրենսդրությամբ կարգավորեց հասարակական հարաբերություններն ու պետության կառուցվածքը, որից հետո պահի հասունացմամբ համաժողովրդական հանրաքվեով ընդունեց Հիմնական օրենքը: Գոյություն ունի նաև այն տեսակետը, ըստ որի՝ ԼՂՀ անկախությունից հետո մինչև 2006 թվականը սահմանադրություն չէր ընդունվում այն պատճառով, որ դրանով իսկ չխանգարվեր բանակցային գործընթացը: Նման տեսակետին ընդհանրապես համաձայն չենք, քանի որ, նախ, Սահմանադրության ընդունումն Արցախյան հիմնախնդրի բանակցային գործընթացին ոչնչով չի կարող խանգարել, քանի որ այն հիմնարար ձևով կարգավորում է հասարակական հարաբերությունները, երկրորդ՝ եթե այդպես լիներ, ապա 2006 թ. Սահմանադրության ընդունումից կարճ ժամանակ անց այդպիսի ենթադրյալ բացասական հետևանքը պետք է զգացվեր:

15.6.5. 2016 թ. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐՆ ՈՒ ԱՐՑԱԽԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ 2017 թ. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՈՒՆՈՒՄԸ

15.6.5.1. Քաղաքական ուժերի 22.02.2016 թ. գրությունը և ԱՀ նախագահի 21.03.2016 թ. հրամանագիրը

2016 թ. փետրվարի 22-ին ԼՂՀ Ազգային ժողովի 5 քաղաքական կուսակցություններ և արտախորհրդարանական 3 քաղաքական ուժեր սահմանադրական բարեփոխումների գործընթաց սկսելու նպատակով դիմել են ԼՂՀ նախագահ Բակո Սահակյանին՝ առաջարկելով ստեղծել մասնագիտական հանձնաժողով:

ԼՂՀ նախագահ Բակո Սահակյանի 2016 թ. մարտի 21-ի ՆՀ-19-Ն հրա-

մանագրով ստեղծվել է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության նախագահին առընթեր սահմանադրական բարեփոխումների մասնագիտական հանձնաժողով: Հանձնաժողովի նախագահ է նշանակվել Ազգային ժողովի նախագահ Աշոտ Ղուլյանը, անդամներ՝ պետական իշխանության տարբեր մարմինների ղեկավարներ կամ ներկայացուցիչներ (թվով 10), իսկ քարտուղար՝ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Նախագահի աշխատակազմի անվտանգության խորհրդի աշխատանքների ապահովման բաժնի վարիչ Ավետիք Հարությունյանը:

Հանձնաժողովին հանձնարարվել է մինչև 2016 թ. մայիսի 1-ը ԼՂՀ նախագահին ներկայացնել Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության սահմանադրական բարեփոխումների հայեցակարգը, իսկ նախագահի կողմից սահմանադրական բարեփոխումների հայեցակարգին հավանություն տրվելուց հետո՝ մինչև 2016 թ. սեպտեմբերի 10-ը՝ մշակել և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Նախագահին ներկայացնել սահմանադրական բարեփոխումների նախագիծը:

Սահմանադրական բարեփոխումների մասնագիտական հանձնաժողովի ձևավորումից, նրա կազմի հետ հանդիպումից և հանձնաժողովի առաջին նիստի հրավիրումից օրեր անց Ադրբեյջանն ապրիլի 2-ի առավոտյան, հարձակվել է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության վրա, և ռազմական գործողությունները տևել են 4 օր ու ավարտվել ապրիլի 5-ին: Այս օրյեկտիվ հանգամանքով պայմանավորված՝ մասնագիտական հանձնաժողովի աշխատանքները վերսկսվել են մայիսին, բայց ոչ՝ նախկին տրամադրվածությամբ, քանի որ 1994 թ. զինադադարից հետո մարդիկ սովորել էին ապրել թեկուզ հարաբերական, սակայն խաղաղության պայմաններում:

Ամիսներ տևած աշխատանքից և հանրային քննարկումների փուլն անցնելուց հետո՝ 2016 թ. հուլիսի 30-ին, ԼՂՀ նախագահին է ներկայացվել ԼՂՀ սահմանադրական բարեփոխումների հայեցակարգը¹³², 2016 թ. օգոստոսի 16-ին՝ հրապարակվել, իսկ 2016 թ. նոյեմբերի 20-ին նոր Սահմանադրության նախագիծը ներկայացվել է Հանրապետության նախագահին, որը հավանության արժանանալուց հետո՝ դեկտեմբերի 15-ին, ուղարկվել է Ազգային ժողով:

2017 թ. հունվարի 17-ին Ազգային ժողովի արտահերթ նստաշրջանում ընդունվել է որոշում՝ համաձայնություն տալ Արցախի Հանրապետության Սահմանադրության նախագիծը հանրաքվեի դնելու Հանրապետության նախագահի նախաձեռնությանը:

ԼՂՀ նախագահ Բակո Սահակյանը հունվարի 19-ին ստորագրել է հրամանագիր՝ «Արցախի Հանրապետության Սահմանադրության նախագիծը հանրաքվեի դնելու մասին»: Համաձայն հրամանագրի՝ հիմք ընդունելով Արցախի Հանրապետության Սահմանադրության նախագիծը հանրաքվեի

¹³² Հայեցակարգը բաղկացած էր հինգ մասից՝ 1. Մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքները և ազատությունները, 2. Կառավարման համակարգը, 3. Դատական իշխանությունը, 4. Տեղական ինքնակառավարումը, 5. Հանրաքվեն, <http://www.nankr.am/hy/1827>, 03.03.2022:

դնելու վերաբերյալ Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետության նախագահի նախաձեռնությանը ԼՂՀ Ազգային ժողովի կողմից տրված համաձայնությունը՝ Արցախի Հանրապետության Սահմանադրության նախագծի վերաբերյալ հանրաքվեն նշանակվել է 2017 թ. փետրվարի 20-ին¹³³:

Արցախի Հանրապետության 2-րդ՝ նոր Սահմանադրությունն ընդունվել է 2017 թ. փետրվարի 20-ին համաժողովրդական հանրաքվեի միջոցով: Ըստ Արցախի Հանրապետության ԿԸՀ հրապարակած արդյունքների՝ 103,793 ընտրելու իրավունք ունեցող քաղաքացիներից հանրաքվեին մասնակցել է 79,428 քաղաքացի, որը կազմում է ընդհանուր թվի 76,44 %-ը: Կողմ քվեարկված քվեաթերթիկների թիվը կազմել է 69,540 կամ ընդհանուր քվեարկածների 87,6 %-ը¹³⁴:

Կառուցվածքային իմաստով Արցախի Հանրապետության 2017 թ. Սահմանադրությունը բաղկացած է նախաբանից, 12 գլխից և 175 հոդվածից: Համեմատության համար նշենք, որ 2006 թ. Սահմանադրությունը ևս բաղկացած էր 12 գլխից և պարունակում էր 142 հոդված: Երկու Սահմանադրությունների գլուխների համեմատության պարագայում կունենանք հետևյալ պատկերը. 2006 թ. Սահմանադրության 2-րդ գլուխը՝ «Մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքները, ազատությունները և պարտականությունները», վերանվանվել է «Մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքները և ազատությունները», «Գլուխ 6. Դատարանները»՝ «Գլուխ 6. Դատարանները և բարձրագույն դատական խորհուրդը», «Գլուխ 9. Վերահսկիչ պալատը»՝ «Գլուխ 10. Հաշվեքննիչ պալատը»: «Կառավարություն» անվանմամբ գլուխ ամրագրված չէ, որը պայմանավորված է կառավարման նախագահական մոդելով, իսկ համապատասխան հոդվածները տեղ են գտել Հանրապետության նախագահին նվիրված 4-րդ գլխում, դրան զուգահեռ ավելացել է նոր գլուխ՝ «Գլուխ 3. Տնտեսական, սոցիալական և մշակութային ոլորտներում օրենսդրական երաշխիքները և պետության քաղաքականության հիմնական նպատակները»:

Դեռևս 2016 թ. տպագրված մենագրության¹³⁵ մեջ անդրադարձել ենք 2006 թ. Սահմանադրության մեջ առկա մի շարք հիմնախնդիրների, մասնավորապես՝ «մարդը որպես բարձրագույն արժեք» ձևակերպումը նախաբանից հիմնական տեքստ տեղափոխելուն, ժողովրդին հանրաքվեի նախաձեռնության իրավունքի վերապահմանը, իրավունքի գերակայության սկզբունքի կառուցակարգերի կատարելագործմանը, կառավարման կիսանախագահական մոդելից հրաժարմանը՝ հոգուտ նախագահականի, նաև՝ զսպումների ու հակակշիռների գործունե համակարգի ներդրմանը, որոնք իրենց լուծումն են

¹³³ Հրամանագիր Արցախի Հանրապետության Սահմանադրության նախագիծը հանրաքվեի դնելու մասին, <http://president.nkr.am/am/news/lawsOrders/3456/>, վերջին այցը՝ 01.11.2021թ.:

¹³⁴ Արցախի Հանրապետության կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի պաշտոնական կայք, www.cec.nkr.am, վերջին այցը՝ 03.03.2022:

¹³⁵ Այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Ա., Լեոնային Ղարաբաղի (Արցախի) Հանրապետության Սահմանադրության արժեքական առանձնահատկությունները, էջ 50-62:

գտել նոր Սահմանադրության մեջ:

Այսպես, համեմատելով 2006 թ. Սահմանադրության հետ՝ սահմանադրական բարեփոխումների արդյունքում ընդունված Արցախի Հանրապետության նոր Սահմանադրության արժեքական և առանձնահատկությունները կարելի է ներկայացնել ըստ որոշ գլուխներում դրանց արտացոլվածության հանգամանքի.

«Սահմանադրական կարգի հիմունքներ» գլխում ավելացել են նոր ձևակերպումներ ու հոդվածներ, օրինակ՝ հոդված 3-ում նշված է, որ «Արցախի Հանրապետությունում մարդը բարձրագույն արժեք է»: Հոդված 6-ում և 2-րդ գլխում հստակեցված են իրավունքի գերակայության սկզբունքի ամրագրմանն ու գործողությանն առնչվող հարցերը:

«Մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքներն ու ազատությունները» գլխում ավելացել են նոր իրավունքներ, որոնք նպատակ են հետապնդում նաև ապահովելու մարդու՝ որպես բարձրագույն արժեքի կենսագործունեությունը հասարակությունում: Այս գլխում հստակորեն սահմանազատվել են դասական հիմնական իրավունքներն ու պետության քաղաքականության հիմնական նպատակները:

Արցախի Հանրապետության 2017 թ. Սահմանադրությունը, մասնավորապես, առաջին անգամ ամրագրում է այնպիսի հիմնական իրավունքներ, ինչպիսիք են՝ մարմնական պատիժների արգելքը (հոդված 26), կանանց և տղամարդկանց իրավահավասարությունը (հոդված 30), պատվի և բարի համբավի անձեռնմխելիությունը (հոդված 31), անձնական տվյալների պաշտպանությունը (հոդված 34), երեխայի իրավունքները (հոդված 37), պատշաճ վարչարարության (հոդված 50), տեղեկություններ ստանալու (հոդված 51), քաղաքական ապաստանի իրավունքները (հոդված 54), արտաքսման արգելքը (հոդված 55, մաս 1), պետության կողմից պատճառված վնասի հատուցման պարտականությունը (հոդված 62), մեղքի սկզբունքը և պատժի նշանակման ժամանակ համաչափության սկզբունքը (հոդված 71):

Փոխվել է կառավարման մոդելը՝ կիսանախագահականից անցում կատարելով նախագահականի, ինչը հանգեցրել է նաև զսպումների և հակակշիռների կառուցակարգի որոշ չափով կատարելագործման, որի դեպքում գործադիր իշխանությունը ղեկավարում է երկրի նախագահը՝ դրանով իսկ իրավական ու քաղաքական պատասխանատվություն կրելով խորհրդարանի առջև: Համաձայն Սահմանադրության 101-րդ հոդվածի 1-ին մասի՝ կառավարությունն արդեն հանդես է գալիս որպես հանրապետության նախագահի լիազորությունների իրականացմանն աջակցող գործադիր իշխանության կոլեգիալ մարմին:

Հաջորդ գլուխներում, որոնք վերաբերում են դատարաններին, դատախազությանը, տեղական ինքնակառավարմանը, մարդու իրավունքների պաշտպանին ու հաշվեքննիչ պալատին, ևս կատարվել են ինստիտուցիոնալ բարեփոխումներ, որոնք նպատակ են հետապնդում կատարելագործելու

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. ՍԿԶԲՆԱԴՐՅՈՒՐՆԵՐ

1.1. Ձեռագիր

Կանոնագիրք, թ. 43 (1609), գրիչ՝ Ասլան, վայր՝ Կ. Պոլիս, ստացող՝ Յակոբ Քեօթահեացի:

ՄՄ հմր. 631 ձեռագիր:

ՄՄ հմր. 2966 ձեռագիր:

ՄՄ հմր. 3062 ձեռագիր:

ՄՄ հմր. 3148 ձեռագիր:

ՄՄ հմր. 8481 ձեռագիր, թ. 205բ:

Նոր Զուղայի 131 թվահամարի գրչագիր:

1.2. Տպագիր

1.2.1. Հայերեն

ԱԲՐԱՀԱՄ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ, *Թուղթ վասն ննջեցելոց*, 2004 - ԱԲՐԱՀԱՄ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ, *Թուղթ վասն ննջեցելոց*, առաջաբանը եւ գիտա-քննական բնագիրը՝ Ա. Յակոբեանի // ՄՀ, հտ. Գ., Զ. դար, Անթիլիաս, 2004, էջ 363-370:

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ, 1983 - ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ, *Հայոց պատմություն*, քննական բնագիրը՝ Գ. ՏԵՐ-ՄԿՐՏՉԵԱՆԻ և Ս. ԿԱՆԱՅԱՆՑԻ, աշխարհաբար թարգմ. և ծանոթ.՝ Ա. Ն. ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆԻ, Երևան, 1983:

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ, *Պատմություն Հայոց*, 2003 - ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ, *Պատմություն Հայոց* // ՄՀ, Բ. հտ., Ե. դ., Անթիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 1289-1735:

ԱԼԻՇԱՆ Ղ., *Սահման Բենեդիկտյան վանաց / թարգմանեալ ի թարգմանութենէ սրբոյն Ներսիսի Լամբրոնացոյ, Վենետիկ, 1880:*

ԱԿԻՆԵԱՆ Ն., *Թուղթ Մակարայ Բ. Երուսաղէմի հայրապետի*, 1930 - ԱԿԻՆԵԱՆ Ն., *Թուղթ Մակարայ Բ. Երուսաղէմի հայրապետի առ Վրթանէս եպիսկոպոսապետ Սիւնեաց Յաղագս կարգաց եկեղեցոյ*: Նպաստ մը Զ. դարու հայոց եկեղեցական պատմութեան: Քննություն եւ բնագիր (Ազգային մատենադարան), ՃԻԸ., Վիեննա, 1930:

ԱԿԻՆԵԱՆ Ն., *Շահապիվանի ժողովին կանոնները*, 1949 - ԱԿԻՆԵԱՆ Ն., *Շահապիվանի ժողովին կանոնները*. Մատենագրական ուսումնասիրություն առթիւ 1500-ամեայ տարեդարձին (444-1944) // ՀԱ, N 4-12, 1949, էջ 79-170:

ԱԿԻՆԵԱՆ Հ. Ն. Վրդ., *Շահապիվանի ժողովին կանոնները*, 1950 - ԱԿԻՆԵԱՆ Հ. Ն. Վրդ., *Շահապիվանի ժողովին կանոնները*, բնագիր եւ քննություն, Բ տպ., Վիեննա, 1950:

ԱՆԱՆԻԱ ՄՈՎԱՅԻ, *Յաղագս ապստամբութեան*, 1897 - Տեառն Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի՝ Յաղագս ապստամբութեան Կանոնադրոյն, որ ընդ ժամանակս ժամանակս լեալ իցէ ձեռնադրութիւնն արտաքոյ սուրբ Լուսաւորչի աթոռոյն, Ա., կազմ.՝ ՏԵՐ-ՄԿՐՏՉԵԱՆ Գ. // ՏԵՐ-ՄԿՐՏՉԵԱՆ Գ., *Անանիա Մոկացի*, ԱՐՏ, 1897, Լ (Գ), էջ 129-144:

ԱՆԱՆԻԱ ՄՈՎԱՅԻ, *Յաղագս ապստամբութեան*, 1998 - Տեառն Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի՝ Յաղագս ապստամբութեան Կանոնադրոյն, որ ընդ ժամանակս ժամանակս լեալ իցէ ձեռնադրութիւնն արտաքոյ սուրբ Լուսաւորչի աթոռոյն, կազմ.՝ ՏԵՐ-

-ՄԿՐՏՉԵԱՆ Գ. // ՏԵՐ-ՄԿՐՏՉԵԱՆ Գ., *Հայագիտական ուսումնասիրություններ*, աշխ.՝ Պ. Հ. ՀԱԿՈԲՅԱՆԻ, գիրք Բ, Ս. Էջմիածին, 1998, էջ 92-124:

ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՅԻ, *ասացեալ ի Յայրնություն Տեառն*, 2005 - *Անանիայի Շիրակայնոյն համարողի ասացեալ ի Յայրնություն Տեառն եւ Փրկչին մերոյ*, բնագիրը՝ Ա. ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆԻ // ՄՀ, հտ. Դ., Է. դ., Անթիլիա-Լիբանան, 2005, էջ 669-676:

ԱՆԱՆՈՒՆ, *Կեանք եւ վարք Վաչագանայ արքայի*, 2004 - ԱՆԱՆՈՒՆ, *Կեանք եւ վարք Վաչագանայ արքայի*, առաջաբանը եւ գիտա-քննական բնագիրը՝ Ա. Յակոբեանի // ՄՀ, հտ. Գ., Զ. դար, Անթիլիաս, 2004, էջ 51-112:

ԱՆԱՆՈՒՆ, *684 թուականի պատմություն*, 2005 - ԱՆԱՆՈՒՆ, *684 թուականի պատմություն*, գիտա-քննական բնագիրը՝ Ա. ՅԱԿՈԲԵԱՆԻ // ՄՀ, հտ. Ե., Է. դար, Անթիլիաս, 2005, էջ 795-895:

ԱՌԱՔԵԼ ԴԱԻՐԻԺԵՑԻ, 1896 - *Պատմություն Առաքել Վարդապետի Դարիժեցոյ*, 3-րդ տպ., Վաղարշապատ, 1896:

Ասորական դարաստանագիրք, 1917 - Ասորական դատաստանագիրք. ձեռագրերի համեմատութեամբ լոյս ընծայեց՝ Ա. ՂԱՏՃԵԱՆ, Ս. Էջմիածին, 1917:

Ասրվածաշունչ, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 1994:

Արաք մարենագիրներ, Թ-Ժ դարեր, 2005 - *Արաք մարենագիրներ*, Թ-Ժ դարեր, Ներած. և բնագրից թարգմ.՝ Ա. ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆԻ: Կազմ., խմբ., ծանոթագր. և ցանկ. հեղ.՝ Վ. ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆ // ՕԱՀՀՄ, հտ. 16, *Արաքական աղբյուրներ*, Գ, 2005:

Արաքական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, 1965 - *Արաքական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին*. ՅԱԿՈԲՍ ԱԼ-ՀԱՄԱԿ, ԱՐՈՒԼ-ՖԻԴԱ, ԻԲՆ ՇԱԴԴԱԴ, կազմ.՝ Հ. Թ. ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ // ՕԱՀՀՄ, հտ. 3, 1965:

ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ ԼԱՍՏԻՎԵՐՏՑԻ, 1963 - *Պատմություն ԱՐԻՍՏԱԿԵՍԻ ԼԱՍՏԻՎԵՐՏՑԻՆՈՅ*, աշխատ.՝ Կ. Ն. ԻԻԶԲԱՇԵԱՆԻ, Երեւան, 1963:

ԱՐԻՍՏՈՏԵԼ, *Աթենական հասարակարգը*, Երեւան, 2000:

ԲԱՍՄԱՋԵԱՆ Կ. Յ., *Հինուորական օրէնք* - ԲԱՍՄԱՋԵԱՆ Կ. Յ., *Հինուորական օրէնք Ներսիսի Լամբրոնացոյ* // «Բանասէր», հտ. 4 (1902). թ. 11, էջ 321-328:

ԳԱՅՈՍ ԿՈՐՆԵԼԻՈՍ ՏԱԿԻՏՈՍ, *Տարեգրություններ* - ԳԱՅՈՍ ԿՈՐՆԵԼԻՈՍ ՏԱԿԻՏՈՍ, *Տարեգրություններ* // ՕԱՀՄ, Լատինական աղբյուրներ, N3, քաղեց և լատ. թարգմ.՝ Պ. ՍՈՏՆԻԿՅԱՆ, Երևան, Պետ. համալս. հրատ., 1941:

Գիրք թղթոց, 1901 - *Գիրք թղթոց. Մարենագրություն նախնեաց*, Թիֆլիս, 1901:

Գիրք թղթոց, 1994 - *Գիրք թղթոց. Երկրորդ հրատարակություն*, աշխատ.՝ Ն. արք.

Պողարեանի, Երուսաղէմ, 1994:

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏ, *Ժամանակագրություն*, 1915 - *Ժամանակագրություն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցոյ կամ Դարանաղցոյ*, աշխատ.՝ ՄԵՍՐՈՊ ՎՐԴ. ՆՇԱՆԵԱՆԻ, ԵՀԳ, Երուսաղէմ, 1915:

ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵԻԱՅԻ, 1729 - ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵԻԱՅԻ, *Գիրք հարցմանց*, Կ. Պոլիս, 1729:

ԳՐԻԳՈՐԻԱՍ ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ, *Մեկնություն ընթերցուածոց*, 2007 - ԳՐԻԳՈՐԻԱՍ ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ, *Մեկնություն ընթերցուածոց*, առաջաբան եւ բնագիր՝ Յ. ՔԷՕՍԷԱՆԻ // ՄՀ, հտ. 2., Ը. դար, Անթիլիաս, 2007, էջ 360-380:

Դաւրաստանագիրք Աստրախանի Հայոց, 1967 - Դաւրաստանագիրք Աստրախանի Հայոց, աշխ.՝ Ֆ. Գ. ՊՈՂՈՍՅԱՆԻ, Երևան, 1967:

Դարեհ Վշտասպի Բիսթրոնյան արձանագրությունը - Դարեհ Վշտասպի Բիսթրոնյան արձանագրությունը, թարգմ., առաջաբան, ծանոթագր.՝ Գ. Մ. ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1964:

Դիվան հայ վիմագրության, պր. VI - Դիվան հայ վիմագրության, պր. VI. Իջևանի շրջան, կազմ.՝ Ս. Ա. Ավագյան/ՀՌ. Մ. ԶԱՆՓՈԼԱՂՅԱՆ, Երևան, 1977:

ԴԻՈՆ ԿԱՍՍԻՈՍ ԿՈԿԿԵՅԱՆՈՍ, Հոռմեական պարմություն - ԴԻՈՆ ԿԱՍՍԻՈՍ ԿՈԿԿԵՅԱՆՈՍ, Հոռմեական պարմություն (Հատվածներ) // ՕԱՀՀՄ, հտ. 9, Հին հունական աղբյուրներ, հտ. Ա, Հովսեփոս Փլավիոս, Դիոն Կասսիոս, հատորի խմբ.՝ Գ. Խ. Սարգսյան, 1976, էջ 122-226:

ԴԻՈՆԵՍԻՈՍ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԱՅԻ, Թուղթ վասն ապաշխարության, 1949 - ԴԻՈՆԵՍԻՈՍ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԱՅԻ, Թուղթ վասն ապաշխարության առ Մեհրուժան եպիսկոպոս Հայոց, հրատ. հանդերձ ներածությամբ՝ ԱԿԻՆԵԱՆ Հ. Ն. վրդ., // ՀԱ, 1949, թիւ 4-12, էջ 59-78: ԵՂԻՇԷ, 1859 - Սրբոյ հորն մերոյ եղիշէի Վարդապետի մարենագրութիւնը, Վենետիկ, 1859:

ԵՂԻՇԷ, 1989 - ԵՂԻՇԷ, Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պարերազմին, Երեւան, 1989:

ԵՂԻՇԷ, Վասն Վարդանայ եւ Հայոց Պարերազմին, 2003 - ԵՂԻՇԷ, Վասն Վարդանայ եւ Հայոց Պարերազմին // ՄՀ, Ա. հտ., Ե. դ., Անթիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 521-765:

Ընտրանի հայ եկեղեցական մարենագրության - Ընտրանի հայ եկեղեցական մարենագրության, աշխ.՝ Պ. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆԻ և Հ. ՔՅՈՍԵՅԱՆԻ, Ս. Էջմիածին, 2003:

ԹԵՈՓԱՆԵՍԻ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՂ - ԹԵՈՓԱՆԵՍԻ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՂ // ՕԱՀՀՄ, հտ. 15, Բյուզանդական աղբյուրներ, հտ. Ե, թրգմ. քննադրից, առաջ. և ծանոթ.՝ Հ. ԲԱՐԹԻԿՅԱՆԻ, Երևան, 1990:

ԹՈՎՄԱ ԱՐԾՐՈՒՆԻ, 1887 - Թովմայի վարդապետի Արծրունայ՝ Պարմություն փանն Արծրունեաց, Ս. Պետերբուրգ, 1887:

ԹՈՎՄԱ ԱՐԾՐՈՒՆԻ, 1917 - Թովմա Արծրունի, Պարմություն փանն Արծրունեաց, Թիֆլիս, 1917:

ԹՈՎՄԱ ԱՐԾՐՈՒՆԻ ԵՒ ԱՆԱՆՈՒՆ, 1985 - Թովմա Արծրունի եւ ԱՆԱՆՈՒՆ, Պարմություն փանն Արծրունեաց, քննադրից հրատարակության պատրաստ., աշխարհաբար թարգմ. և ծանոթագր.՝ Վ. Մ. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ, Երևան, 1985:

ԹՈՎՄԱ ԱՐԾՐՈՒՆԻ և ԱՆԱՆՈՒՆ, 1999 - Թովմա Արծրունի և ԱՆԱՆՈՒՆ, Պարմություն Արծրունյաց փան, Երևան, 1999:

ԹՈՎՄԱ ԱՐԾՐՈՒՆԻ ԵՒ ԱՆԱՆՈՒՆ, 2010 - Թովմա Արծրունի եւ ԱՆԱՆՈՒՆ, Պարմություն փանն Արծրունեաց, աշխատ.՝ Գ. ՏԷՐ-ՎԱՐԴԱՆՅԱՆԻ // ՄՀ, հտ. ԺԱ., Ժ. դար, Անթիլիաս, 2010, էջ 46-313:

ԹՈՎՄԱ ԱՐԾՐՈՒՆԻ ԵՒ ԱՆԱՆՈՒՆ, 2006 - Թովմա Արծրունի եւ ԱՆԱՆՈՒՆ, Պարմություն փանն Արծրունեաց, քննական քննադրից, առաջաբանը եւ ծանոթ.՝ Մ. Հ. ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ-ՄԷԼԻՔԵԱՆԻ, Երեւան, 2006:

Թուղթ ընդհանրական, 1865 - Թուղթ ընդհանրական, արարեալ երիցս երանեալ սուրբ Հայրապետին մերոյ տեառն Ներսիսի Շնորհալոյ, Ս. Էջմիածին, 1865:

Թուղթ ՄԱԿԱՐԱՅ առ ՎՐԹԱՆԷՍ, 1930 - Թուղթ Մակարայ Բ. Երուսաղէմի Հայրապետի առ Վրթանէս եպիսկոպոսապետ Սիւնեաց յաղագս կարգաց եկեղեցւոյ, Բնագիր եւ քննութիւն, աշխ.՝ Հ. ՆԵՐՍԷՍ ԱԿԻՆԵԱՆԻ, // Ազգային Մատենադարան, ՃԻԸ., Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1930:

Թուղթ Մխիթար Վարդապետին, 1900-1901 - Թուղթ Մխիթար Վարդապետին, որ Գոշն կոչիւր, աշխ.՝ Կ. ՏԷՐ-ՄԱՐՏՉԵԱՆԻ // ԱՐՏ, 1900, թիւ Ժ., էջ 497504, 1900, թիւ ԺԱ., էջ 562-568; 1901, թիւ Ա., էջ 55-61, 1901, թիւ Բ. 121-127:

Թուղթ Յոհաննու առ Զաքարիայ, 2008 - Թուղթ սրբազան արքեպիսկոպոսին Նիկիոյ Իմաստնոյն Յոհաննու առ երանելի կաթողիկոսն Հայոց Զաքարիայ վասն փանի Ծննդեանն եւ Յայտնութեան Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, քննադրից՝ Յ. ՔԷՕՍԷԵԱՆԻ // ՄՀ, հտ. Թ., Թ. դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2008, էջ 441-445:

Թուղթ Փոքայ պարրիարքի, 1968 - Թուղթ Փոքայ պարրիարքի առ Զաքարիա կաթողիկոս Հայոց Մեծաց // ՀԱ, թիւ 13, 1968, էջ 65-100:

ԻԲՆ ԱԼ-ԱՍԻՐ, 1981 - ԻԲՆ ԱԼ-ԱՍԻՐ, թարգմ. քննադրից, առաջաբանը և ծանոթագ.՝ Ա. ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆԻ // ՕԱՀՀՄ, հտ. 11, Արաբական աղբյուրներ, Բ, 1981:

ԽԱՉԻԿՅԱՆ Լ., Հիշատակարաններ, ԺԴ դար - ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմ.՝ Լ. ԽԱՉԻԿՅԱՆ // ՆՀԺՊ, գիրք երկրորդ, 1950:

ԽԱՉԻԿՅԱՆ Լ., Հիշատակարաններ, ԺԵ դար, մասն Ա - ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ (1401-1450 թթ.), կազմ.՝ Լ. ԽԱՉԻԿՅԱՆ, մասն Ա // ՆՀԺՊ, գիրք վեցերորդ, 1955:

ԽԱՉԻԿՅԱՆ Լ., Հիշատակարաններ, ԺԵ դար, մասն Բ - ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ (1451-1480 թթ.), կազմ.՝ Լ. ԽԱՉԻԿՅԱՆ, մասն Բ // ՆՀԺՊ, գիրք ութերորդ, 1958:

Խաւար Յոհաննու Հայոց կաթողիկոսի, 2007 - Խաւար Յոհաննու Հայոց կաթողիկոսի՝ ի գիտութիւն պարտիրանացն Տեառն, զոր սուրբ հարքն եղին, աշխ.՝ Յ. ՔԷՕՍԷԵԱՆԻ // ՄՀ, հտ. Է., Ը. դ. (Յաւելուած), Անթիլիաս-Լիբանան, 2007, էջ 148-155:

Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Ա Կանոնագիրք հայոց, հտ. Ա, աշխ.՝ Վ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ, խմբ.՝ Հ. Ս. ԱՆԱՍՅԱՆ, ԷՄ. Ա. ՊԻՎԱԶՅԱՆ // ՆՀԺՊ, գիրք իններորդ, 1964:

Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Բ Կանոնագիրք հայոց, հտ. Բ, աշխ.՝ Վ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ, խմբ.՝ Հ. Ս. ԱՆԱՍՅԱՆ, ԷՄ. Ա. ՊԻՎԱԶՅԱՆ ՆՀԺՊ, գիրք տասներկուերորդ, 1971:

Կանոնադրութիւն, 1889 - Կանոնադրութիւն // ԱՐՏ, թիւ Է., 1889, էջ 387-405:

ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՅԻ, 1961 - ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՅԻ, Պարմություն հայոց, աշխատ.՝ Կ. ՄԵԼԻՔ-ՕՀԱՆՋԱՆՅԱՆԻ, Երևան, 1961:

ԿՈՍՏԱՆԵԱՆՑ, Վիմական տարեգիր - Վիմական տարեգիր, Յուդակ ժողովածոց արծանագրութեանց հայոց, կազմ.՝ Կ. ԿՈՍՏԱՆԵԱՆՑ // BAG, II., 1913:

ԿՈՐՅՈՒՆ, 1994 - ԿՈՐՅՈՒՆ, Վարք Ս. Մաշտոցի, աշխ.՝ Ա. ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆԻ, Երևան, 1994:

ԿՈՐԻԻՆ, Վարք Մեսրոպայ Վարդապետին, 2003 - ԿՈՐԻԻՆ, Վարք Մեսրոպայ Վարդապետին // ՄՀ, Ա. հտ., Ե. դ., Անթիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 229-272:

Հայոց նոր վկաները, 1903 - Հայոց նոր վկաները (1155-1843), աշխ.՝ Հ. ՄԱՆԱՆԴՅԱՆԻ և Հ. ԱՃԱՌՅԱՆԻ, Վաղարշապատ, 1903:

ՀԺՊԲ, 1981 - Հայ ժողովրդի պարմության քրեստոմադիա, հտ. 1, կազմ.՝ Պ. Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, Ա. Գ. ԱՐՐԱՀԱՄՅԱՆ, Երևան, Երևանի համալս. հրատ., 1981:

ՀԺՊԲ, 2007 - Հայ ժողովրդի պարմության քրեստոմադիա, հտ. 1: Հնագույն ժամանակներից մինչև Բ. հ. 298 թ., կազմ.՝ Պ. Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, Ա. Ե. ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2007:

ՀԺՊԲ, 2011 - Հայ ժողովրդի պարմության քրեստոմադիա, հտ. 2: III դարի վերջերից մինչև IX դարի կեսերը, կազմ.՝ Պ. Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, Ա. Ե. ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2011:

Հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դդ. - Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. Ե-ԺԲ դդ., կազմ.՝ Ա. Ս. ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ // ՆՀԺՊ, գիրք 21, 1988:

Հիշատակարաններ, ԺԳ դ. - Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. ԺԳ դ., կազմ.՝ Ա. Ս. ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ // ՆՀԺՊ, 1984:

Հիշատակարաններ, ԺԷ դ., հտ. Ա - Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1601-1620 թթ.), կազմ.՝ Վ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ/Ա. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, հտ. Ա // ՆՀԺՊ, գիրք 14, 1974:

Հիշատակարաններ, ԺԸ դ., հտ. Բ - Հայերեն ձեռագրերի ԺԸ դարի հիշատակարաններ (1621-1640 թթ.), կազմ.՝ Վ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ/Ա. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, հտ. Բ // ՆՀԺՊ, գիրք 15, 1978:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԴՐԱՍԽԱՆԱԿԵՐՏՅԻ, 1912 - Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերպեցւոյ Պարմություն Հայոց, աշխ.՝ Ս. Ղազարյանի, Թիֆլիս, 1912:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԴՐԱՍԽԱՆԱԿԵՐՏՅԻ, 1996 - ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԴՐԱՍԽԱՆԱԿԵՐՏՅԻ, Հայոց պարմություն, աշխարհաբար թարգմ. և ծանոթագր.՝ Գ. Բ. ԹՈՍՈՒՆՅԱՆԻ, Երևան, 1996:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԴՐԱՍԽԱՆԱԿԵՐՏՅԻ, 2010 - Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերպոցի Պարմություն Հայոց // ՄՀ, հտ. ԺԱ., Ժ. դար, «Պատմագրություն», երկու գրքով, գիրք Ա., Անթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 357-584:

ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻ, 1982 - Ղազարայ Փարպեցու Պարմություն Հայոց. Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, քնն. քն. Գ. ՏԵՐ-ՄԿՐՏՅԱՆԻ և ՍՏ. ՄԱԼԽԱՍՅԱՆԻ, Երևան, 1982:

ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻ, Պարմություն Հայոց, 2003 - ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻ, Պարմություն Հայոց // ՄՀ, Բ. հտ., Ե. դ., Անթիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 2201-2375:

ՂԵՎՈՆԴ ՎԱՐԴԱՊԵՏ, Պարմություն, 1887 - Պարմություն Ղետնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1887:

ՂԵՎՈՆԴ, Պարմություն, 1982 - ՂԵՎՈՆԴ, Պարմություն, թրգմ., ներ., ծանոթ.՝ Ա. ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆԻ // Հայ մատենագիրներ, Երևան, 1982:

ՂՏՃԵԱՆ Ա., Կանոնագիրք Հայոց - Կանոնագիրք Հայոց/ Ղուկասեան մատենադարան, խմբ.՝ Արսէն Ղլտճեան, Թիֆլիզ, 1913:

ՂՏՃԵԱՆ Ա., Կանոնագիրք Հայոց - ՂՏՃԵԱՆ Ա., Կանոնագիրք Հայոց, Թիֆլիս, 1914: Մանր ժամանակագրություններ, հտ. I - Մանր ժամանակագրություններ. 13-18-րդ դդ., կազմ.՝ Վ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ, հտ. I // ՆՀԺՊ, գիրք Գ, 1951:

Մանր ժամանակագրություններ, հտ. II - Մանր ժամանակագրություններ. 13-18-րդ դդ., կազմ.՝ Վ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ, հտ. II // ՆՀԺՊ, գիրք Ե, 1956:

ՄԱՏԹԵՆՈՍ ՈՒՌՀԱՅԵՑԻ, 1898 - ՄԱՏԹԵՆՈՍ ՈՒՌՀԱՅԵՑԻ, Ժամանակագրություն, Բ. տպ., Վաղարշապատ, 1898:

ՄԱՏԹԵՆՈՍ ՈՒՌՀԱՅԵՑԻ, 1991 - ՄԱՏԹԵՆՈՍ ՈՒՌՀԱՅԵՑԻ, Ժամանակագրություն, քնն.՝ Մ. ՄԵԼԻՔ-ԱՂԱՍՅԱՆԻ և Ն. ՏԵՐ-ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻ, աշխ. թրգմ. և ծանոթ.՝ Հ. ԲԱՐԹԻՎՅԱՆԻ, Երևան, 1991:

ՄԽԻԹԱՐ ԱՅՐԻՎԱՆԵՑԻ, Պարմություն Հայոց, 1860 - Մխիթարայ Այրիվանեցու պարմություն հայոց ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մոսկվա, 1860:

ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇ, Գիրք դարաստանի, 1975 - ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇ, Գիրք դարաստանի, աշխ.՝ Խ. ԹՈՐՈՍՅԱՆԻ, Երևան, 1975:

ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇ, Դարաստանագիրք, 1880 - Մխիթարայ Գոշի Դարաստանագիրք հայոց, իրաւաբանական հետազոտությունը հանդերձ ծանօթութեամբ՝ Վ. Ծ. ՎՐԴ. ԲԱՍՏԱՄԵԱՆՅԻ, Վաղարշապատ, 1880:

ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇ, Թուղթ առ Վրացիս, 1996 - ՄԽԻԹԱՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԳՈՇ, Թուղթ առ Վրացիս՝ յաղագս ուղղափառութեան հաւատոյ, աշխ.՝ Պ. Մուրադեանի // «Գանձասար» աստուածաբանական հանդես, 2., Երեւան, 1996:

ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇ, Թուղթ առ վրացիս, 2014 - ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇ, Թուղթ առ վրացիս՝ Յաղագս ուղղափառութեան հաւատոյ, աշխ.՝ Պ. ՄՈՒՐԱՐԵԱՆԻ // ՄՀ, հտ. Ի., ԺԲ. դար, Մխիթար Գոշ, Գիրք Բ., Երեւան, 2014, էջ 453-508:

ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇ, Վկայություն սրբոյն Խոսրովու, 2014 - ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇ, Վկայություն սրբոյն Խոսրովու մեծ եւ փառատրեալ որ կոչի նոր նահապարակ, որ վկայեաց յաշխարհին Աղուանից ի մայրաքաղաքն որ կոչի Գանձակ // ՄՀ, հտ. Ի. ԺԲ. դար, գիրք Բ., Երեւան, 2014, էջ 577-582:

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, 1913 - Մովսիսի Խորենացու Պարմություն Հայոց, աշխ.՝ Մ. ԱՐԵՂԵԱՆԻ եւ Ս. ՅԱՐՈՒԹԻԻՆԵԱՆԻ, Տփղիս, 1913:

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, 1981 - ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Հայոց պարմություն, Երևան, 1981:

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, 1997 - ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Հայոց պարմություն, Երևան, 1997:

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Պարմություն Հայոց, 2003 - ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Պարմություն Հայոց, // ՄՀ, Բ. հտ., Ե. դ., Անթիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 1743-2121:

ՄՈՎՍԵՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՎԱՅԻ, 1969 - ՄՈՎՍԵՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՎԱՅԻ, Պարմություն Աղվանից աշխարհի, թարգմ., առաջ. և ծանոթ.՝ Վ. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆԻ, Երևան, 1969:

ՄՈՎՍԵՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՈՒԱՅԻ, 1983 - ՄՈՎՍԵՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՈՒԱՅԻ, Պարմություն Աղուանից աշխարհի, քնն. քն. եւ ներած.՝ Վ. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆԻ, Երեւան, 1983:

ՄՈՒՐԱՐՅԱՆ Պ., ԺԱ-ԺԳ. դարերի հայ-վրացական դավանական խնդիրները - ՄՈՒՐԱՐՅԱՆ Պ., ԺԱ-ԺԳ. դարերի հայ-վրացական դավանական խնդիրները և Մխիթար Գոշի «Առ վրացիս» թուղթը, աղբյուրագիտական քննություն և բնագրեր, Ս. Էջմիածին, 2011:

ՅՈՎՀԱՆ ՕԶՆԵՑԻ, Մարենագրությունը, 1833 - Յովհաննու Իմաստասիրի Ածնեցույ՝ Մարենագրությունը, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1833:

ՅՈՎՀԱՆ ՕԶՆԵՑԻ, Սակս ժողովոցն, 2009 - ՅՈՎՀԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՕԶՆԵՑԻ, Սակս ժողովոցն, որ եղեն ի Հայս, գիտա-քննական բնագիրը՝ Ա. Յակոբեանի // ՀԱ, ՃԻԳ. տարի, Վիեննա-Երեւան, 2009, սն. 85-136:

ՅՈՎՀԱՆ ՕԶՆԵՑԻ, Վարք, 1992 - Սուրբ հայրապետ Յովհաննէս Օծնեցի Իմաստասերի վարքը // «Գանձասար», հտ. Ա., Երեւան, 1992, էջ 282-286:

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԴՐԱՍԽԱՆԱԿԵՐՏՅԻ, Շարից հայրապետացն Հայոց, 2010 - [Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերպոցի] Շարից հայրապետացն Հայոց Յայտարարությունը, աշխ.՝ Գ. ՏԵՐ-ՎԱՐԴԱՆԵԱՆԻ // ՄՀ, հտ. ԺԱ., Ժ. դար, Անթիլիաս, 2010, էջ 602-609:

ՆԵՐՍԷՍ ԼԱՄԲՐՈՆԱՅԻ, Արենաբանություն, 1838 - Տն. Ներսիսի Լամբրոնացու Տարսոնի եպիսկոպոսի Արենաբանություն եւ թուղթ եւ ճառք, Վենետիկ, 1838:

ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Թուղթ ընդհանրական, 1871 - Ընդհանրական թուղթ սրբոյն Ներսիսի Շնորհալոյ, Երուսաղէմ, 1871:

ՆԵՐՍԷՍ ՏԱՅԵՑԻ, Կանոն Դրնայ սուրբ ժողովոյն, 2005 - ՆԵՐՍԷՍ Գ. կաթողիկոս ՏԱՅԵՑԻ, Կանոն Դրնայ սուրբ ժողովոյն, առաջաբանը եւ գիտա-քննական բնագիրը՝ Ա. ՅԱԿՈԲԵԱՆԻ // ՄՀ, հտ. ԴԵ., Ե. դար, Անթիլիաս, 2005, էջ 569-578:

Նորին Տեառն Անանիայի Հայոց Կաթողիկոսի, Գ.-Դ., 1897 - Նորին Տեառն Անանիայի Հայոց Կաթողիկոսի, Գ.-Դ., կազմ.՝ ՏԵՐ-ՄԿՐՏՅԱՆ Գ. // ՏԵՐ-ՄԿՐՏՅԱՆ Գ., Անանիա Մոկացի, ԱՐՏ, 1897, էջ 277-288:

ՊԼՈՒՏԱՐՔՈՍ, Համեմատական կենսագրություններ - ՊԼՈՒՏԱՐՔՈՍ, Համեմատական կենսագրություններ // Երկեր [Տրակտատներ], Պլուտարքոս, ռուս. թարգմ.՝ Հ. ՀԱՐՅԱՆ, Երևան, 1987:

Ս. ՆԵՐՍԵՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Թուղթ ընդհանրական, 1991 - Ս. ՆԵՐՍԵՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Թուղթ ընդհանրական // «Գանձասար» հանդես, 1991, էջ 103-123:

ՍԱՀԱԿ ՄՈՒՈՒՏ, Բացայայտություն, 1994 - Սահակ Վարդապետ (Մոռտ), Բացայայտություն, [Հրատ.՝ Ն. արք. Պողարեան], Երուսաղէմ, 1994:

ՍԱՀԱԿ ՄՈՒՈՒՏ, Բացայայտություն, 2008 - Բացայայտություն համաձայն աստուածաբանութեան հոգեկից հարցն սրբոց ըստ առաքելասահման աւանդիցն Եկեղեցույ Քրիստոբանութեան հոգեկից հաւատաբանութեամբ ճշմարիտ ուղղափառ դաւանութեան Հայաստանեայց, սի, հանդերձ հաւատաբանութեամբ ճշմարիտ ուղղափառ դաւանութեան Հայաստանեայց, ասացեալ սրբոյ վարդապետին Սահակայ Հայոց կաթողիկոսի եւ մեծի թարգմանչի ընդդէմ երկաբնակաց նեստորականացն, առաջաբան եւ բնագիր՝ Յ. ՔԷՕՍԷԵԱՆԻ // ՄՀ, հտ. Թ., Թ. դար, Անթիլիաս, 2008, էջ 361-364, 373-423:

ՍԱՀԱԿ ՄՈՒՈՒՏ, Պարասխանի թղթոյն Աշոտոյ թագաւորի, 2008 - ՍԱՀԱԿ ՄՈՒՈՒՏ, Պարասխանի թղթոյն Աշոտոյ թագաւորի, զոր գրեաց Սահակ վարդապետն Հայոց // ՄՀ, հտ. Թ., Թ. դար, Անթիլիաս, 2008, էջ 424-425:

1.2.2. Ռուսերեն

АРИСТОТЕЛЬ, *Политика*, 1983 АРИСТОТЕЛЬ, *Политика*, (пер. С. А. ЖЕБЕЛЕВА) // Сочинения в четырех томах, т. 4, Москва, «Мысль», 1983, стр. 376-644.

АРИСТОТЕЛЬ, 1998 - АРИСТОТЕЛЬ, *Этика, Политика, Риторика, Поэтика, Категории*. Москва, 1998.

АРУТЮНЯНГ. Г., *Конституционализм: уроки, вызовы, гарантии*. Сб. избр. публ. и выступлений на междунар. форумах, посвящ. дан. проблематике. Киев, Логос, 2011

АРУТЮНЯН Н. В., *Корпус урартских клинообразных надписей* - АРУТЮНЯН Н. В., *Корпус урартских клинообразных надписей*, Ереван: Издательство «Гитутюн» НАН РА, 2001.

ВАХУШТИ БАГРАТИОНИ, 1976 - ВАХУШТИ БАГРАТИОНИ, *История царства Грузинского*, Тбилиси, 1976.

ГРУНИН, *Документы на половецком языке XVI в.*, 1967 - *Документы на половецком языке XVI в.* (Судебные акты Каменец-Подольской армянской общины), транскр., перев., пред., коммент. Т. И. ГРУНИН, Москва, 1967.

ДЪЯКОНОВ И. М., *Ассириовавилонские источники по истории Урарту* - ДЪЯКОНОВ И. М., *Ассириовавилонские источники по истории Урарту* // ВДИ, № 2 (36), 1951, стр. 257-356; № 3 (37), 1951, стр. 207-252.

МАКИАВЕЛЛИ Н. *Избранные сочинения*. Пер. с ит. М.: Худож. лит., 1982. С. 369.

МЕЛИКИШВИЛИ Г. А., *Урартские клинообразные надписи* // ВДИ, № 1 (43), 1953, стр. 241-324, № 4 (46), 1953, стр. 177-252, № 2 (44), 1953, стр. 251-308, № 3 (45), 1953, стр. 231-277, № 1 (47), 1954, стр. 179-260.

МЕЛИКИШВИЛИ Г. А., *Урартские клинообразные надписи*, Москва: Издательство Академии наук СССР, 1960.

МЕЛИКИШВИЛИ Г. А., *Урартские клинообразные надписи*. II. Открытия и публикации 1954-1970 гг., № 3 (117), 1971, стр. 227-255, № 4 (118), 1971, стр. 265-279.

МОВСЭС КАЛАНКАТУАЦИ, 1984 МОВСЭС КАЛАНКАТУАЦИ, *История страны Алуанк*, Пер. с древнеармянского, предисловие и комментарий Ш. В. СМБАТЯНА, Ереван, 1984.

Кыпчакско-польская версия Армянского Судебника Мхитара Гоша, 2003 Кыпчакско-польская версия Армянского Судебника Мхитара Гоша и Армянокыпчакский Процессуальный кодекс. Львов, Каменец-Подольский, 1519-1594. Составители А. Н. ГАРКАВЕЦ, Г. САПАРГАЛИЕВ, подгот., транскр., русский перев., кыпчакско-русский глоссарий и статья А. Н. ГАРКАВЦА, перев. на казахский язык и кыпчакско-казахский глоссарий Г. САПАРГАЛИЕВА. Латинский текст, перев. на украинский язык и статья М. КАПРАЛЯ. Алматы: Дешти-Кыпчак, Баур, 2003.

ПЛАТОН, *Государство*, 1994 - ПЛАТОН, *Государство* // Собр. соч., Т. 3., Москва, 1994.

ПЛАТОН, *Государство*, 1998 - ПЛАТОН, *Государство, Законы, Политик*. Москва, 1998.

РУССО Ж. *Об общественном договоре или принципы политического права*. Акад. наук СССР, Ин-т философии. М.: Соцэкгиз, 1938.

Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербайджане, перевод КАРАУЛОВ Н. А. // СМОМПК, вып. XXIX, Тифлис, 1901, стр. 1-73; СМОМПК, вып. XXXI, 1902, стр. 1-57; СМОМПК, вып. XXXII, Тифлис, 1903, стр. 1-63.

Сведения арабских географов IX и X веков - Сведения арабских географов IX и X веков по Р. Хр. о Кавказе, Армении и Азербайджане, перевод КАРАУЛОВ Н. А. // СМОМПК, вып. XXXVIII, 1908, стр. 1-130.

Типик ГРИГОРИЯ ПАКУРИАНА, 1978 - Типик ГРИГОРИЯ ПАКУРИАНА / Введение, перевод и комментарии В. А. АРУТЮНОВОЙ-ФИДАНЯН, Ереван 1978.

Украино-армянские связи в XVII в., 1969 *Украино-армянские связи в XVII в.*: Сборник документов, Сост., авт. предисл. и коммент. Я. ДАШКЕВИЧ, Киев, 1969.

1.2.3. Գերմաներեն

Corpus Inscriptionum Chaldicarum, I-II - *Corpus Inscriptionum Chaldicarum* (In Verbindung mit F. BAGEL und F. SCHACHERMEYR herausgegeben von C. F. LEHMANNHAUPT), I-II, Berlin und Leipzig, 1928-1935.

KNUDTZON J. A., *Assyrische Gebete an den Sonnengott*, Leipzig, 1893.

KÖNIG F. W., *Handbuch der chaldischen Inschriften*, I-II, Graz, 1955-1957.

WEIDNER E. F., *Politische Dokumente aus Kleinasien*, Leipzig, 1923.

WILCKE C., *Das LugalbandaEpos*, Wiesbaden, 1969.

1.2.4. Ֆրանսերեն

HAROUTUNIAN G., *De la Constitution au Constitutionnalisme*, Erevan, 2005.

ASSISES D'ANTIOCH, 1876 - ASSISES D'ANTIOCH, *Reproduites en français et publiées au sixième centenaire de la mort de Sempad le Connétable leur ancien traducteur arménien*, Venise, 1876.

LEWICKI M./KOHNOWA R., *La version turque-kiptchak* - LEWICKI M./KOHNOWA R., *La version turque-kiptchak du "Code des lois des Arméniens polonaise" d'après le ms. № 1916 de la Bibliothèque Ossolineum* // RO, t. XXI, 1957, p. 153-300.

MARDIROSSIAN A., *Le Livre des canons arméniens* - MARDIROSSIAN A., *Le Livre des canons arméniens (Kanonagirk' Hayoc') de Yovhannēs Awjnec'i: Église, droit et société en Arménie du IVe au VIIIe siècle II* CSCO, Vol. 606, Subsidia, T. 116, 2004.

MICHEL le SYRIEN, 1904 - *Chronique de MICHEL le SYRIEN*, ed. J. B. CHABOT, t. 2, 3, Paris, 1904.

SANDALGIAN J., *Les inscriptions cunéiformes urartiques*, Venise, 1900.

1.2.5. Հունարեն

Narratio, 1952 - *La Narratio de rebus Armeniae*, Edition critique et commentaire par G. GARITTE, Louvain, 1952.

PHOTII, *Epistulae et Amphilochia*, 1985 - PHOTII patriarchae Constantinopolitani *Epistulae et Amphilochia*, Recognovit B. LAOURDAS et L. G. WESTERINK, vol. 3 // BSGRT, 1985.

ΙΟΑΝΝΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΝΙΚΑΙΑΣ ΙΟΑΝΝΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΝΙΚΑΙΑΣ, *Περὶ τῆς γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ. πρὸς Ζαχαρίαν τὸν καθολικὸν τῆς Μεγάλης Ἀρμενίας* // PG, T. 96, Col. 1436-1449.

1.2.6. Լատիներեն

Basilicorum libri LX. Ser. B. Scolia / Ed. H. J. SCHELTEMA, D. HOLWERDA. Croningen, 1953.

Codex Iuris Civilis / Ed. Th. MOMSEN, P. KRÜGER, R. SCHÖLL, G. KROLINI, Berolini 1959, vol. 2, 1.14.1.

OUDENRIJN M. A., *Linguae haicanae scriptores* - OUDENRIJN M. A., *Linguae haicanae scriptores Ordinis Praedicatorum Congregationis, Fratrum Unitorum quotquot huc usque innotuerunt*, Bernae 1960.

PITRA J., *Analecta sacra* - PITRA J., *Analecta sacra et classica Spicilegio Solesmensi parata*, Farnborough, 1967, vol. 6.

1.2.7. Իտալերեն

SALVINI M., *Corpus dei testi urartei*, vol. I, Le iscrizioni su pietra e roccia. I Testi // DA, VIII/1, 2008.

1.2.8. Անգլերեն

HARUTYUNYAN G., *Constitutional Culture: The Lessons of History and the Challenges of Time*. Yerevan, 2017.

MOVSES DASXURANCI, 1961 - *The History of the Caucasian Albanians by MOVSES DASXURANCI*, Translated by C. J. F. DOWSETT, London, 1961.

2. ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ՆՅՈՒԹԵՐ ԵՎ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐ

Արենագր. Ազգային Ընդհանուր ժողովոյ 1860-1870 - Ատենագրութիւնք Ազգային ժողովոյ, 1860 թ. օգոստոսի 25-ից 1870 թ. յունուարի 23-ը, Ազգային պատրիարքարան, Կ. Պոլիս, 1890:

Արենագրութիւնք Ազգային ժողովոյ, Կ. Պոլիս, 1877:

Արենագրութիւն Ազգային երեսփոխանական ընդհանուր ժողովոյ, Կ. Պոլիս, 1874:

Դիւան Հայոց Պալատութեան, Գիրք ԺԳ., Հարստահարութիւններ Տաճկահայաստանում (Վաւերագրեր 1801-1888), Յաւելուածներով, ծանօթութիւններով եւ բառգրքով հրատարակ. ԳԻԻՏ ԱՂԱՆԵԱՆՅ, Ա. ՔԱՀ., Թիֆլիս, 1915:

ՀԱԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 11:

ՀԱԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 36:

ՀԱԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 52:

ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 10:

ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 14:

ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 23, մաս 1-ին:

ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 27:

ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 58:

ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 27:

ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 49:

ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 62:

ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 118, 1-ին մաս:

ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 121:

ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 221:

ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 98:

ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 280:

ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 484:

ՀԱԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 2:

ՀԱԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 103:

ՀԱԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 150:

ՀԱԱ, ֆ. 215, ց. 1, գ. 17:

ՀԱԱ, ֆ. 289, ց. 1, գ. 8:

ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 11:

ՀԱԱ, ֆ. 404, ց. 1, գ. 68:

ՀԱԱ, ֆ. 4009, ց. 2, գ. 5:

Հայաստանի խորհրդի 1919 թ. յունիսի 5-ի նիստի արձանագրութիւնը // «Հայաստանի աշխարհատւոր» թերթ, 1919, յունիս, թիւ 65:

Հայաստանի պառլամենտի 1919 թ. օգոստոսի 1-ի նիստի արձանագրութիւնը // «Հայաստանի աշխարհատւոր» թերթ, 1919, օգոստոս, թիւ 115:

Հայաստանի պառլամենտի 1920 թ. օգոստոսի 2-ի նիստի արձանագրութիւնը // «Յառաջ» թերթ, Եր., 1920, 4 օգոստոսի, թիւ 165:

Հայաստանի պառլամենտի օգոստոսի 15-ի նիստի արձանագրութիւնը // «Հայաստանի աշխարհատւոր» թերթ, 1919 թ., օգոստոս, թիւ 123-124:

Հայաստանի սլառլամենտի 1919 թ. օգոստոսի 24-ի նիստի արձանագրութիւնը // «Հայաստանի աշխարհատւոր» թերթ, 1919, օգոստոս, թիւ 130:

Հայաստանի պառլամենտի 1919 թ. հոկտեմբերի 1-ի նիստը // «Յառաջ» թերթ, Եր., 1919, հոկտեմբեր, թիւ 13:

«Հ. Քաջազնունու առաջին կառավարութեան դեկլարացիան» // «Հանգ» թերթ, Եր., 1918, օգոստոսի 7, թիւ 43(59):

ՄՄ, արխիւային բաժին, Կաթողիկոսական դիւան, 1867, թղթ. 202, վաւերագիր 549:

ՄՄ, արխիւային բաժին, Կաթ. դիւան, թղթ. 53, վաւերագիր 8:

ՆԽ-ի 1919 թ. ապրիլի 27-ի նիստի թիւ 67 օրագիրը // ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 14, 1-ին մաս:

ՆԽ-ի 1919 թ. սեպտեմբերի 1-ի նիստի թիւ 145 օրագիրը // ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 14,

2րդ մաս: ՆԽ-ի 1918 թ. հոկտեմբերի 12-ի նիստի թիւ 55 օրագիրը // ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 207:

ՆԽ-ի 1919 թ. մայիսի 20-ի նիստի թիւ 87 օրագիրը // ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 14, 1-ին մաս:

ՆԽ-ի 1920 թ. մայիսի 8-ի նիստի թիւ 254 ա օրագիրը // ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 118, 1-ին

մաս: ՆԽ-ի 1920 թ. մայիսի 12-ի նիստի թիւ 257 օրագիրը // ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 118, 1-ին

մաս: ՆԽ-ի 1919 թ. օգոստոսի 8-ի նիստի թիւ 136 օրագիրը // ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 14, 2-րդ

մաս: ՆԽ-ի 1919 թ. յունիսի 25-ի նիստի թիւ 108 օրագիրը // ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 14, մաս 1-ին:

ՆԽ-ի 1919 թ. յուլիսի 8-ի նիստի թիւ 117 օրագիրը // ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 14, 2-րդ մաս:

Տեղեկագիր Ազգային ժողովոյ, Կ. Պոլիս, 1879:

АВПРИ МИД РФ, фонд № 118, Кизлярские и Моздокские дела, 1762-1772 гг., д.1., л. 139.

3. ՕՐԵՆՔՆԵՐ, ՕՐԵՆՔՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆԵՐ ԵՎ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ազգային սահմանադրութիւն Ամերիկայի հայոց (առանց հրատ. տեղի), 1929:

Ազգային Սահմանադրութիւն Հայոց, Անթիլիաս, Լիբանան, 1968:

Ազգային Սահմանադրութիւն Հայոց, Կ. Պոլիս, 1863:

Ազգային Սահմանադրութիւն Հայոց, Կ. Պոլիս, 1860:

Դատաստանագիրք Ասորիստանի Հայոց, 1967 - Դատաստանագիրք Ասորիստանի Հայոց, աշխ. ֆ. Գ. ՊՕՂՈՍԵԱՆԻ, Երեւան, 1967:

Հայաստանի խորհրդարանի արձանագրութիւնները, 1918 թ. (ՀՀ ՍԴ գրադարան):

Հայաստանի խորհրդարանի արձանագրությունները, 1920 թ. (ՀՀ ՄԴ գրադարան):
 Հայաստանի խորհրդի հասարակած օրենքները, Երևան, 1918:
 Հայաստանի խորհրդի հասարակած օրենքները, Երևան, 1919:
 Հայաստանի խորհրդի հասարակած օրենքները, 1918-1919 թթ., մաս 1, Երևան, 1919:
 Հայոց ազգային համախորհրդակցությունը. Թիֆլիս, 1917 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, փաստաթղթեր ու նիւթեր:

Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի օրենքները (1918-1920 թթ.), Երևան, 1998:

Հայաստանի Հանրապետություն, Օրենքների հաւաքածու, հրատ. Պարլամենտի, Երևան, 1919:

Закон СССР от 1 декабря 1988 г. "Об изменениях и дополнениях Конституции (Основного Закона) СССР" // Коммунист (газета), 4 декабря 1988 г.

Закон СССР от 1 декабря 1988 г. "О выборах народных депутатов СССР" // Коммунист (газета), 4 декабря 1988 г.

"Закон СССР от 26 марта 1990 г. N 1388-1 «Об обязанностях и правах внутренних войск Министерства внутренних дел СССР при охране общественного порядка».

Конституционное право зарубежных стран, Под общей редакцией М. В. БАГЛАЯ, Ю. И. ЛЕЙБО, Л. М. ЭНТИНА, Москва, 2005.

Сборник документов Совета Европы в области защиты прав человека и борьбы с преступностью. Москва, 1998.

Свод основных законов, 1906 г., 23 апреля, ст. 91 // в кн. В. К. ЦЕЧОЕВ, Н. Е. ОРЛО-ВА, История государства и права России XIX-XX вв., Москва, 2000:

Свод законов Российской империи, 1910. Т. 1, книга 5. "Учреждение министерств".

Устав уголовного судопроизводства - Устав уголовного судопроизводства. Сб'н. 1 // В кн.: Российское законодательство X-XX веков, Том 8, Судебная реформа. Москва, 1991.

«Учреждение судебных установлений», книга II, «Особенные учреждения судебных установлений», «Учреждение судебных установлений въ Кавказском крае», ст. 430-432 // Полный сводъ законов Российской Империи, Т. 16., 1904.

Constitutions of Europe. Martinus Nijhoff Publishers. LEIDEN-BOSTON, 2004, Volume I, II.

4. ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

4.1. Հայերեն

ԱՐԵՂՅԱՆ Մ., Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք Բ - ԱՐԵՂՅԱՆ Մ., Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք Երկրորդ (10-15-րդ դարեր) // ՄԱՆՈՒԿ ԱՐԵՂՅԱՆ, Երկեր, Դ, Երևան 1970:

ԱՐԵՂՅԱՆ Մ., Հայոց հին գրականության պատմություն - ԱՐԵՂՅԱՆ Մ., Հայոց հին գրականության պատմություն // Մ. ԱՐԵՂՅԱՆ, Երկեր, Դ, Երևան 1970:

ԱՐԲԱՀԱՄՅԱՆ Ա., Հայ գաղթավայրեր, հտ. Ա - ԱՐԲԱՀԱՄՅԱՆ Ա., Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, հտ. Ա, Երևան, 1964:

ԱՐԲԱՀԱՄՅԱՆ Ա., Հայ գաղթավայրեր, հտ. Բ - ԱՐԲԱՀԱՄՅԱՆ Ա., Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, հտ. Բ, Երևան, 1967:

ԱՐԲԱՀԱՄՅԱՆ Ռ. Ա., Պարսկաստանի և Հնդկաստանի հայ գաղթավայրերը. Հնդկաստան // ՀԺՊ, հտ. V, էջ 521-527:

ԱԴՈՆՑ Ն., Հայաստանը Հուսիսինհանոսի դարաշրջանում, Երևան, 1987:

ԱԴՈՆՑ Ն., Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972:

ԱԴՈՆՑ Ն., Քննական պատմություն Հայոց - ԱԴՈՆՑ Ն., Քննական պատմություն Հայոց // Երկեր, հտ. Դ, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2009:

ԱԶԻԶԲԵԿՅԱՆ Ռ., «Վերակառուցման» քաղաքականության դրսևորումները - ԱԶԻԶԲԵԿՅԱՆ Ռ., «Վերակառուցման» քաղաքականության դրսևորումները Հայաստանում (1985-1990 թթ.) // ԲԵՀ, 2004, թիվ 3, էջ 144-152:

ԱԼԵԲՍԱՆՅԱՆ Վ., Հակոբ Ա. Եպիսկոպոս Սյունեցու գործունեության շուրջ - ԱԼԵԲՍԱՆՅԱՆ Վ., Հակոբ Ա. Եպիսկոպոս Սյունեցու գործունեության շուրջ (918-958 թթ.) // ՊԲՀ, թիվ 3, 2014, էջ 195-209:

ԱԼԹՈՒՆԵԱՆ Ա., Տեղեկագրություն Հայոց գաղթականության - ԱԼԹՈՒՆԵԱՆ Ա., Տեղեկագրություն Հայոց գաղթականության, որը ի Մուլտո-Վալաքիա, Հունգարիա եւ ի Լեհաստան: Ուղեորություն յամին 1876 Արշակայ Մ. Ալթունեան, Փոքշան, 1877:

ԱԼԻՇԱՆ Ղ., Կամենից - ԱԼԻՇԱՆ Ղ., Կամենից. Տարեգիրք Հայոց Լեհաստանի եւ Ռումենիոյ հաւաստեայ յաւելուածովք, Վենետիկ, 1896:

ԱԼԻՇԱՆ Ղ., Հայ-Վենետիկ յարընչությունը - ԱԼԻՇԱՆ Ղ., Հայ-Վենետիկ կամ յարընչությունը հայոց և վենետիկ ի ԺԳ-Դ և ԺԵ-Ղ դարս, Ս. Ղազար, 1896:

ԱԼԻՇԱՆ Ղ., Յուշիկը հայրենեաց Հայոց, հտ. Ա. - ԱԼԻՇԱՆ Ղ., Յուշիկը հայրենեաց Հայոց, հտ. Ա., Վենետիկ, 1869:

ԱԼԻՇԱՆ Ղ. ՎՐԴ., Շիրակ, 1881 - ԱԼԻՇԱՆ Ղ. վրդ., Շիրակ. Տեղագրություն պարկերացոյց, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1881:

ԱԼԻՇԱՆ Ղ., Սիսուան - ԱԼԻՇԱՆ Ղ., Սիսուան, Ս. Ղազար, 1885:

ԱԼՊՕՅԱԾԵԱՆ Ա., Ազգային սահմանադրությունը, 1910 - ԱԼՊՕՅԱԾԵԱՆ Ա., Ազգային սահմանադրությունը, իր ծագումը եւ կիրառությունը // «Ընդարձակ օրացոյց ս. Փրկչեան հիւանդանոցի հայոց», Կ. Պոլիս, 1910:

ԱԼՊՕՅԱԾԵԱՆ Ա., Պարմական Հայաստանի սահմանները - ԱԼՊՕՅԱԾԵԱՆ Ա., Պարմական Հայաստանի սահմանները, Գահիրէ, 1950:

ԱԼՊՕՅԱԾԵԱՆ Ա., Պարմություն հայ գաղթականության, հտ. Ա. - ԱԼՊՕՅԱԾԵԱՆ Ա., Պարմություն հայ գաղթականության: Հայերու ցրուումը աշխարհի զանազան մասերը, հտ. Ա. (Սկիզբէն մինչեւ ԺԱ. դար Քրիստոսի) // Մտաւորական սպասարկութեանց գրասենեակ, թիւ 2, Գահիրէ, 1941:

ԱԼՊՕՅԱԾԵԱՆ Ա., Պարմություն հայ գաղթականության, հտ. Բ. - ԱԼՊՕՅԱԾԵԱՆ Ա., Պարմություն հայ գաղթականության: Հայերու ցրուումը աշխարհի զանազան մասերը, հտ. Բ. (Քրիստոսի ԺԱ. դարէն մինչեւ միջին դարու վախճանը) // Մտաւորական սպասարկութեանց գրասենեակ, թիւ 8, Գահիրէ, 1955:

ԱԼՊՕՅԱԾԵԱՆ Ա., Պարմություն հայ գաղթականության, հտ. Գ. - ԱԼՊՕՅԱԾԵԱՆ Ա., Պարմություն հայ գաղթականության: Հայերու ցրուումը աշխարհի զանազան մասերը, հտ. Գ. (Նոր դարու սկիզբէն մինչեւ Ի. դարու սկիզբը), Մաս Ա. Արեւելեան գաղութներ, Գահիրէ, 1961:

ԱԿԻՆԵԱՆ Հ. Ն. ՎՐԴ., Ազարիա Վ. Սասնեցի - ԱԿԻՆԵԱՆ Հ. Ն. ՎՐԴ., Ազարիա Վ. Սասնեցի, աստղագէտ, քոմարագէտ եւ փաղաչափ (+1628) // ՀԱ, թիւ 79, 1936, Ծ. Տարի, Յուլիս-սեպտեմբեր, էջ 297-325:

ԱԿԻՆԵԱՆ Ն., 3. Երբ գրած է Ուխտանէս իր Պարմությունը - ԱԿԻՆԵԱՆ Ն., 3. Երբ գրած է Ուխտանէս իր Պարմությունը // ԱԿԻՆԵԱՆ Ն., Բանասիրական հաւակոտորներ, «Աւետիք», Բէյրութ, 1944, թիւ 58, էջ 56-59:

ԱԿԻՆԵԱՆ Ն., Գ. Թէոդորոս Ապիկուրա եւ Նանա Ասորի - ԱԿԻՆԵԱՆ Ն., Գ. Թէոդորոս Ապիկուրա եւ Նանա Ասորի Հայաստանի մէջ եւ Նանայի Յովհաննոս Մեկնութեան հայերէն թարգմանությունը // ԱԿԻՆԵԱՆ Ն., Մարտնագրական հետազոտություններ, (Ազգային մատենադարան, ԴԴ.), հտ. Ա., 1922, էջ 113-163:

ԱԿԻՆԵԱՆ Հ. Ն., Մովսէս Դասխուրանցի - ԱԿԻՆԵԱՆ Հ. Ն., Մովսէս Դասխուրանցի (կոչուած Կաղանկարուացի) եւ իր Պարմութիւն Աղուանից, Վիեննա, 1970:

ԱԿԻՆԵԱՆ Ն. Վ., Ներսէս Լամբրոնացի արքեպիսկոպոս Տարսոնի - ԱԿԻՆԵԱՆ Ն. Վ., Ներսէս Լամբրոնացի արքեպիսկոպոս Տարսոնի, Կեանքն եւ գրական վաստակները հանդերձ ազգաբանութեամբ Պաիլաունեաց եւ Լամբրոնի Հերմոմեանց, Վիեննա, 1956, (Ազգային Մատենադարան, ՃՀԹ):

ԱԿԻՆԵԱՆ Հ. Ն. ՎՐԴ., Շահապիվանի ժողովոյն կանոնները, 1949 - Շահապիվանի ժողովի կանոնները: Մարենագրական ուսումնասիրութիւն: Առթիւ 1500-ամեայ տարեդարձին (1444-1944), հրատարակեց հանդերձ ներածութեամբ՝ ԱԿԻՆԵԱՆ Հ. Ն. // ՀԱ, թիւ 4, 1949, էջ 79-170:

ԱԿԻՆԵԱՆ Հ. Ն., Ս. Սահակի վերագրուած կանոնները - ԱԿԻՆԵԱՆ Հ. Ն., Ս. Սահակի վերագրուած կանոնները: Մարենագրական ուսումնասիրութիւն // ՀԱ, թիւ 60, 1946, էջ 48-70:

ԱԿԻՆԵԱՆ Ն. Վ., Սիմէոն Պղնծահանեցի - ԱԿԻՆԵԱՆ Ն. Վ., Սիմէոն Պղնծահանեցի եւ իր թարգմանութիւնները վրացերէնէ, Վիեննա, 1951, (Ազգային Մատենադարան, ՃՀԹ):

ԱԿԻՆԵԱՆ, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց, հտ. ԺԱ. - Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Լվովի համալսարանի մարտնադարանի, Արքեպիսկոպոսարանի եւ Ստանիսլաւովի, կազմ.՝ Հ. Ն. Վ. ԱԿԻՆԵԱՆ // Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Հատոր ԺԱ., Վիեննա, 1961:

ԱԿԻՆԵԱՆ Հ. Ն. ՎՐԴ., Քննութիւն Ս. Սահակի վերագրուած կանոններու - ԱԿԻՆԵԱՆ Հ. Ն. վրդ., Քննութիւն Ս. Սահակի վերագրուած կանոններու եւ Հայոց եկեղեցական տարին է. դարու սկիզբը, հտ. Ա. (Ազգային Մատենադարան, ՃՀԹ.), Վիեննա, 1950:

ԱՂԱՅԱՆ ԷՂ., Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Դ-Ֆ, Երևան, 1976:

ԱՂԱՆԵԱՆՑ Գ.ՔՀՆ., Հայաստանեայց եկեղեցու կանոնագիրք // «Լումայ», Գիրք Ա., Թիֆլիս, 1897, էջ 282-291:

ԱՂԱՉՐԱՂԵԱՆ Մ., Բնական օրէնք, 1819 - ԱՂԱՉՐԱՂԵԱՆ Մ., Բնական օրէնք կամ կրթութիւն առ ի լինել բարի եւ պարկեշտ քաղաքացի, Վենետիկ. Ս. Ղազար, 1819:

ԱՃԱՌՅԱՆ Հ., Հայ գաղթականության պատմություն, Երևան, 2002:

ԱՃԱՌՅԱՆ Հր., Հայերեն արմատական բառարան, հտ. I, Երևան, 1971:

ԱՃԱՌՅԱՆ Հր., Հայերեն արմատական բառարան, հտ. IV, Երևան, 1979:

ԱՃԱՌՅԱՆ Հ., Հայոց դերը Օսմանյան կայսրության մեջ, Երևան, 1999:

Ամբողջական երկեր Խրիմեան Հայրիկի, Նիւ Եորք, 1929:

ԱՅՎԱԶՅԱՆ Ա., Հայոց եկեղեցին - ԱՅՎԱԶՅԱՆ Ա., Հայոց եկեղեցին XVIII դարի հայ ազատագրական շարժման քառուղիներում, Երևան, 2003:

ԱՆԱՆԵԱՆ Պ., Գրիգոր Լուսաւորչի ձեռնադրութեան թուականը - ԱՆԱՆԵԱՆ Պ., Գրիգոր Լուսաւորչի ձեռնադրութեան թուականը եւ պարագաները, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1960 (վերահրատ.՝ 1998):

ԱՆԱՆԵԱՆ Պ., Ջաքարիա Հայոց կաթողիկոսի եւ Աշոտ իշխանաց իշխանի թղթակցութիւնը - ԱՆԱՆԵԱՆ Պ., Ջաքարիա Հայոց կաթողիկոսի եւ Աշոտ իշխանաց իշխանի թղթակցութիւնը Փոյ պատրիարքի եւ Նիկողայոս Ա. պապի հետ, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1992:

ԱՆԱՆԵԱՆ Պ., Պարմական յիշատակարան մը Դուինի Բ. ժողովքի մասին, 1957 - ԱՆԱՆԵԱՆ Պ., Պարմական յիշատակարան մը Դուինի Բ. ժողովքի մասին // «Բազմավէպ», Վենետիկ, 1957, թիւ 56, էջ 111-121:

ԱՆԱՆԵԱՆ Պ., Պարմական յիշատակարան մը Դուինի Բ. ժողովքի մասին, 1958 - ԱՆԱՆԵԱՆ Պ., Պարմական յիշատակարան մը Դուինի Բ. ժողովքի մասին // «Բազմավէպ», Վենետիկ, 1958, թիւ 35, էջ 64-71:

ԱՆԱՆԵԱՆ Պ., Փոյ պատրիարքի թղթակցութիւնը հայոց հետ - ԱՆԱՆԵԱՆ Պ., Փոյ պատրիարքի թղթակցութիւնը հայոց հետ // «Բազմավէպ», Վենետիկ, 1989, թիւ 14, էջ 37-66:

ԱՆԱՍԵԱՆ Յ., Վարդան Այգեկցին իր նորայայտ երկերի լոյսի տակ - ԱՆԱՍԵԱՆ Յ., Վարդան Այգեկցին իր նորայայտ երկերի լոյսի տակ // Յ. Ս. ԱՆԱՍԵԱՆ, Մանր երկեր / Ներածութեամբ՝ Ա. Գ. ՍԱՆՃԵԱՆԻ, Լոս Անջելես 1978, էջ 179-220:

ԱՆԱՆՅԱՆ Ա., Հայոց ցեղասպանության հիմնախնդիրը հայ-թուրքական հարաբերություններում (1991-2004 թթ.), Եր., 2006:

ԱՆԱՆՅԱՆ Հ. Ս., հտ. Ա - ԱՆԱՆՅԱՆ Հ. Ս., Հայկական մարտնադիրություն. Ե-ԺԸ դդ., հտ. Ա, Երևան, 1959:

ԱՆԱՆՅԱՆ Հ. Ս., հտ. Բ - ԱՆԱՆՅԱՆ Հ. Ս., Հայկական մարտնադիրություն. Ե-ԺԸ դդ., հտ. Բ, Երևան, 1976:

ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ Ա., Հայ ժողովրդի մրավոր մշակույթ, հտ. 3 - ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ Ա., Հայ ժողովրդի մրավոր մշակույթի զարգացման պատմություն, հտ. 3 (XV-XIX դդ. առաջին կեսը), Երևան, 1975:

ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ Բ., Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում, հտ. 1 - ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ Բ., Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX-XIII դարերում, հտ. 1, Երևան, 1958:

ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ Բ. Ն., Բազրաբունյաց թագավորությունը X դարի վերջին և XI դարի սկզբներին // ՀԺՊ, հտ. III, 127-140:

ԱՍԱՏՈՒՐ Հ., Սահմանադրութիւն եւ հայ ժողովուրդ, Կ. Պոլիս, 1879:

ԱՍՏՈՒՐԵԱՆ Հ. Յ., Քաղաքական վերաբերութիւններ - ԱՍՏՈՒՐԵԱՆ Հ. Յ., Քաղաքական վերաբերութիւններ ընդմէջ Հայաստանի եւ Հոռոմայ 190-էն մ. Ք. մինչեւ 428 յ. Ք., Վենետիկ, 1912:

ԱՎԱԳՅԱՆ Ռ. Հ., Գրիգոր Զոհրապի և Գրիգոր Զուբարյանի իրավական միտքը, Երևան, 2003:

ԱՎԱԳՅԱՆ Ռ. Հ., Հայ իրավական միտքի գանձարան, հտ. 1 - ԱՎԱԳՅԱՆ Ռ. Հ., Հայ իրավական միտքի գանձարան (Ք. ա. IX դ. - Ք. ա. XIX դ.), հտ. 1, Երևան, 2001:

ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ Հ. Մ., Հայկական լեռնաշխարհի... - ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ Հ. Մ., Հայկական լեռնաշխարհի և Հյուսիսային Միջագետքի պետական կազմավորումների քաղաքական պատմությունը մ. թ. ա. XVII-IX դդ., Երևան, 2002:

ԱԻԳԵՐԵԱՆ Յ., Արցիվորդի առասպելն եւ Ս. Սարգսի տօնը // «Բազմավէպ», թիւ 12, 1899, էջ 544-548:

ԱՏՈՄ, Ազգային սահմանադրութիւնը - ԱՏՈՄ, Ազգային սահմանադրութիւնը, գիծեր մեր մշակույթի պատմութենէն, Կ. Պոլիս, 1914:

ԱՐԾՐՈՒՆԻ Գ., Հրապարակախոսական հատրնարի /Գրիգոր Արծրունի, աշխ.՝ Լ. Մ. ԳԵՎՈՐԳՅԱՆԻ, Երևան, 2010:

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ Ա., Սկզբունք ուղիղ խորհելոյ եւ բարոյք կելոյ, Վենետիկ, 1857:

ԲԱԴԱԼՅԱՆ Գ., Ազգային սահմանադրություն 1860 // ՔՀՀ, էջ 19-21:

ԲԱԴԱԼՅԱՆ Հ. Ս., Օրացույցի պատմություն, Երևան, 1970:

ԲԱԴԴԱՍԱՐՅԱՆ Է., Հովհաննես Երզնկացին - ԲԱԴԴԱՍԱՐՅԱՆ Է., Հովհաննես Երզնկացին և նրա խրատական արձակը, Երևան, 1977:

ԲԱԴՐԱՄՅԱՆ Մ., Նոր տեղրակ, 1991 - ԲԱԴՐԱՄՅԱՆ Մ., Նոր տեղրակ, որ կոչվում է հորդորակ, Երևան, 1991:

ԲԱՅԲՈՒՐԴՅԱՆ Վ., Պատրիարքություն Հայոց Թուրքիոյ // ՀՍՀ, հ. 9, Երևան, 1983, էջ 177:

ԲԱՍՄԱՋԵԱՆ Կ. Յ., Հայկական իրաւունք - ԲԱՍՄԱՋԵԱՆ Կ. Յ., Հայկական իրաւունք ի սկզբանէ մինչեւ մեր օրերը // «Բանասէր», Փարիզ, 1901, պրակ Բ. եւ Գ., էջ 65-70:

ԲԱՍՏԱՄԵԱՆՑ Վ. ՎՐԴ., Դատաստանագիրք Մխիթար Գօշի - ԲԱՍՏԱՄԵԱՆՑ Վ. ՎՐԴ., Դատաստանագիրք Մխիթար Գօշի. Իրաւաբանական հետազոտութիւն // «Փորձ», 1879, N6, էջ 65-125:

ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ Հ. Մ., *Բագրատունյաց թագավորության ճգնաժամը* // ՀԺՊ, հտ. III, էջ 144-149:

ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆ Վ. Բ./ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ Վ. Ա./ԱՆԱՆՅԱՆ Հ. Ժ./ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ Վ. Ա., *Հայկական գաղթավայրերը Ռուսաստանում* // ՀԺՊ, հտ. V, էջ 465-493:

ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆ Վ. Բ./ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ Վ. Ա./ԱՂՈՐԱՇՅԱՆ Վ. Լ./ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ Վ. Ա./ԳՐԻԳՈՐՅԱՆՑ Ա. Ա., *Ռուսաստանի հայկական գաղթավայրերը* // ՀԺՊ, հտ. VI, էջ 629-664:

ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆ Վ., *Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութը*, 1967 - ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆ Վ., *Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի պատմություն (1779-1861 թթ.)*, Երևան, 1967:

ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆ Վ., *Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութը*, 1985 - ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆ Վ., *Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի պատմություն (1861-1917 թթ.)*, Երևան, 1985:

ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ Բ., *Լեհաստան - ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ Բ., Լեհաստան* // «Հայ սփյուռք» հանրագիտարան, Երևան, Հայկ. հանրագիտարան հրատ., 2003, էջ 277-289:

ԲԻԻԶԱՆԴԱՅԻ Ն., *Նախնիք - ԲԻԻԶԱՆԴԱՅԻ Ն., Նախնիք*, Հրատարակութեան պատրաստ.՝ Մ. ՄԻՆԱՍԵԱՆ, Ժնեւ, 1996:

ԲՈՂՈՅԱՆ Ա., *Այլազգի թարգմանիչները հայ մատենագրության մեջ* - ԲՈՂՈՅԱՆ Ա., *Այլազգի թարգմանիչները հայ մատենագրության մեջ* // Լևոն Խաչիկյան 90, Նյույորք մատենադարանի հիմնադիր տնօրենի ծննդյան իննսունամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի (9-11 հոկտեմբերի 2008 թ.), Երևան 2010, էջ 273-282:

ԲՈՂՈՅԱՆ Ա., *Արշակունիների հարստությունը - ԲՈՂՈՅԱՆ Ա., Արշակունիների հարստությունը քրիստոնեական արժեքների համակարգում* // «Հայաստանը և Արևելաքրիստոնեական քաղաքակրթությունը» միջազգային գիտաժողով, Երևան, 12-13 դեկտեմբերի, 2016:

ԲՈՂՈՅԱՆ Ա., *Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքականությունը - ԲՈՂՈՅԱՆ Ա., Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքականությունը և Կիլիկյան Հայաստանը ԺԲ դարի 30-70-ական թթ.*, Երևան, 1988:

ԲՈՂՈՅԱՆ Ա., *Գիրք՝ նվիրված հայ կանոնագիտական մտքի զարգացման - ԲՈՂՈՅԱՆ Ա., Գիրք՝ նվիրված հայ կանոնագիտական մտքի զարգացման առաջին երեք դարերին* // ԷՋՄ, 2006, յունիս (2), էջ 101-117:

ԲՈՂՈՅԱՆ Ա., *Ժերար Դեդեյան. Հայերը հույների, մուսուլմանների և խաչակիրների միջև. հեղափոխություն միջերկրածովյան Մերձավոր Արևելքի հայկական իշխանությունների (1068-1150) մասին*: Հատոր Ա. Կիլիկյան պետության սկզբնավորումը. Փիլարտոսը և առաջին Ռուբինյանները: Հատոր Բ. Եփրատից մինչև Նեղոս. գաղութների ցանցը: Լիսաբոն, 2003, 1511 էջ (Գալուստ Գյուլբենկյան մատենաշարի հայագիտական գրադարան): [Գրախոսություն] // ՊԲՀ, 2005, № 2, էջ 296-302:

ԲՈՂՈՅԱՆ Ա., *Կլոդ Մուրաֆյան. Մերձավոր արևելքի Հայաստանը (ԺԱ-ԺԴ դարեր)*, հտ. Ա-Բ, Փարիզ, Լե Բել Լետոը, 2012, էջ 734+408: [Գրախոսություն] // ԲՄ, 20, 2014, էջ 447-467:

ԲՈՂՈՅԱՆ Ա., *Հայ-բյուզանդական*, 1995 - ԲՈՂՈՅԱՆ Ա., *Հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների վավերագրերը (1165-1178)*, Երևան, 1995:

ԲՈՂՈՅԱՆ Ա., *Հայ միջնադարյան իրավունքի պատմության հուշարձանները* // ԷՋՄ, 2006, յուլիս-օգոստոս (Է-Ը), էջ 90-108:

ԲՈՂՈՅԱՆ Ա., *Հովհաննես Օձնեցին - ԲՈՂՈՅԱՆ Ա., Հովհաննես Օձնեցին եւ «Սակս ժողովոցն» երկի բնագիրը* // ՍՀՈՀԻԺ, էջ 77-91:

ԲՈՂՈՅԱՆ Ա., *Ներսես Լամբրոնացին - ԲՈՂՈՅԱՆ Ա., Ներսես Լամբրոնացին և նրա «Թուղթ առ Լևոն» երկը*. // «Գարուն» ամսագիր, Երևան 1991, N 8, էջ 83-91:

ԲՈՂՈՅԱՆ Ա., *Պապությունն ու հայերը - ԲՈՂՈՅԱՆ Ա., Պապությունն ու հայերը վաղ և զարգացած միջնադարում*. // ԷՋՄ, 1996, ԺԲ., էջ 115-128:

ԲՈՂՈՅԱՆ Ա., *Տայքը - ԲՈՂՈՅԱՆ Ա., Տայքը Հայոց եկեղեցու նվիրապետության համակարգում* // «Պատմական Տայք. պատմություն, մշակույթ, դավանանք». 22-24 հունիսի, 2016, [Միջազգային գիտաժողովի] Հիմնադրություն, Երևան, 2016, էջ 16-18:

ԲՈՂՈՅԱՆ Ա., *Ուսումնասիրություն՝ նվիրված խաչակրաց դարաշրջանին* // ԷՋՄ, 2008, Ը, էջ 118-128:

ԲՈՂՈՅԱՆ Ա., *Քաղկեդոնի Տիեզերական ժողովի կանոնները - ԲՈՂՈՅԱՆ Ա., Քաղկեդոնի Տիեզերական ժողովի կանոնների միջնադարյան հայկական թարգմանությունը*. // ԷՋՄ, 2016, ՀԳ (Ը), էջ 11 - 48:

ԲՈՂՈՅԱՆ Ա., *Die armenische Übersetzungen byzantinischer Rechtsbücher. Erster Teil: Allgemeines; Zweiter Teil: Die „Kurze Sammlung“ („Sententiae Syriacae“) herausgegeben, übersetzt und erläutert von Hubert Kaufhold, Löwenklau-Gesellschaft e. V. Frankfurt am Main 1997, 223 S. (Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte/herausgegeben von Dieter Simon, Bd. 21) [Գրախոսություն] // ՊԲՀ, 1998, № 3, էջ 223-227:*

ԲՈՂՈՅԵԱՆ Ա., *Մխիթար Գոշը - ԲՈՂՈՅԵԱՆ Ա., Մխիթար Գոշը եւ նրա տեղը հայոց մատենագրության մեջ* // ՄՀ, ԺԹ. հտ., ԺԲ. դար, Մխիթար Գոշ, Գիրք Ա., Երեւան, 2014, էջ 47-85:

ԲՈՂՈՅԱՆ Ա. Վ., *Հայաստանը և սելջուկները - ԲՈՂՈՅԱՆ Ա. Վ., Հայաստանը և սելջուկները XI-XII դդ.*, Երևան, 1980:

ԳԱԲԱՄԱՃԵԱՆ Ա., *Նոր բառագիրք - ԳԱԲԱՄԱՃԵԱՆ Ա., Նոր բառագիրք հայերէն լեզուի*, Կ. Պոլիս, 1910:

ԳԱԼՍՏՅԱՆ Հ., *Անյուրջ մարդու հուշեր - ԳԱԼՍՏՅԱՆ Հ., Անյուրջ մարդու հուշեր* // Հ. ԳԱԼՍՏՅԱՆ, «Հողվածներ, հուշագրություններ, հարցազրույցներ...» (կազմ.՝ Հ. ՄԱՐՈՒԹՅԱՆ), Երևան, 2002, էջ 312-362:

ԳԱԼՍՏՅԱՆ Հ., *Հողվածներ - ԳԱԼՍՏՅԱՆ Հ., Հողվածներ, հուշագրություններ, հարցազրույցներ...*, կազմ.՝ Հ. ՄԱՐՈՒԹՅԱՆ, Երևան, 2002:

ԳԱԼՓԱԳԵԱՆ Յ., *Ռումինահայ գաղութը*, Երուսաղեմ, 1979:

ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ Ա., *Սփյուռքահայ գաղթախններն այսօր - ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ Ա., Սփյուռքահայ գաղթախններն այսօր: Մշակութային կյանքի ուրվագիծ*, Երևան, 1962:

ԳԱՐԱԳԱՇԵԱՆ Ա., *Համառոտ փիլիսոփայություն*, Կ. Պոլիս, 1868:

ԳԱՐԱԳԱՇԵԱՆ Ա., *Նկարագիր ուսմանը - ԳԱՐԱԳԱՇԵԱՆ Ա., Նկարագիր ուսմանը որ է բնութիւն, պատմութիւն, հարկ եւ օգուտ իւրաքանչիւր մասանց գրագիտութեան*, Վիեննա, 1845:

ԳԱՐԱԳԱՇԵԱՆ Ա., «*Քննական պատմութիւն հայոց*» - ԳԱՐԱԳԱՇԵԱՆ Ա., «*Քննական պատմութիւն հայոց*»՝ ըստ նորագոյն պատմական, լեզուաբանական եւ բանասիրական տեղեկութեանց. Մասն Ա. - Նախնական ժամանակ, Մասն Բ. - Պատմական ժամանակ - Արշակունիք, Թիֆլիս, 1895:

ԳԱՐԵԳԻՆ Ա Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի խոսքը Հայաստանի Հանրապետության նորընտիր Նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի երդման արարողության առթիվ (11 նոյեմբեր, 1996) // Պաշտոնական ամսագիր Հայրապետական աթոռոց Ս. Էջմիածնի, Էջմիածին, ԾԳ տարի, Հոկտեմբեր-նոյեմբեր, 1996, Ժ-ԺԱ 7:

ԳԱՐԵԳԻՆ Բ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ելույթը ՀՀ հինգերորդ նախագահի երդմանակության արարողությանը (13 մարտ, 2022 թ.) // <https://hetq.am/hy/article/142163> (14.03.2022)

ԳԱՐԵԳԻՆ Բ Հայրապետի գոհաբանական քարոզը կաթողիկոսական ձեռնադրության և օծման սրբազան արարողության ժամանակ (4 նոյեմբեր, 1999 թ.) // Պաշտոնական

ամսագիր Հայրապետական աթոռոց Ս. Էջմիածնի, Էջմիածին, Ծե տարի, Հոկտեմբեր-նոյեմբեր, 1999, Ժ-ԺԱ 9:

«Գլորիալացման սովերում», Deutschland, 2002, թիվ 4, օգոստոս-սեպտեմբեր:

ԳՈԼԵՐ [Ի. ԿՈԼԵՐ], *Իրաւունք Հայոց*, Վիեննա, 1890:

ԳՈՎՐԻԿԵԱՆ ԳՐ. ՎՐԴ., *Դրանսիականիոյ Հայոց մեքրոպոլիսը - ԳՈՎՐԻԿԵԱՆ ԳՐ. ՎՐԴ., Դրանսիականիոյ Հայոց մեքրոպոլիսը կամ նկարագիր Կերլա հայաքաղաքի ի գիր եւ ի պարկերս*, Վիեննա, 1896:

ԳՈՎՐԻԿԵԱՆ ԳՐ. ՎՐԴ., *Հայք յեղիսաբեթուպոլիս*, հտ. Ա. - ԳՈՎՐԻԿԵԱՆ ԳՐ. ՎՐԴ., *Հայք յեղիսաբեթուպոլիս Դրանսիականիոյ (1680-1779)*, հտ. Ա. // Ազգային մատենադարան, ԺԱ., Վիեննա, 1893:

ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ Վ., *Կամենեց - Պոդոլսկ - ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ Վ., Կամենեց - Պոդոլսկ քաղաքի հայկական դպարանի արձանագրութիւնները (XVI դ.)*, Երևան, 1963:

ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ Գ., *Հայ առաջավոր հասարակական-քաղաքական մարքի պարմութիւնից*, Երևան, 1957:

ԳՕԼԱՆՃԵԱՆ Ս., *Ռումանահայութեան Անին - ԳՕԼԱՆՃԵԱՆ Ս., Ռումանահայութեան Անին՝ Սուջավայի հայ գաղութը*, Երեւան, 2000:

ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ Գ., *Կիլիկիայի հայկական պետութիւնը - ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ Գ., Կիլիկիայի հայկական պետութիւնը սահմանակից պետական միավորումների ընկալումներում*, Երևան, 2016:

ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ Գ., *Հանրաքվեի՝ որպէս անմիջական ժողովրդավարութեան ինստիտուտի վերանայման հիմնարար ուղղութիւնները* // Պետութիւն և իրավունք, 2014, № 3-4 (65-66):

ԴԻԼՈՅԱՆ Վ. Ա., *Արևելյան Հայաստան* // ՀԺՊ, հտ. V, էջ 13-60:

ԴԻԼՈՅԱՆ Վ. Ա./ՌՇՏՈՒՆԻ Վ. Հ., *Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանի կազմում* // ՀԺՊ, հտ. V, էջ 201-253:

ԴԻԼՈՅԱՆ Վ., *Լազարյանների հասարակական-քաղաքական գործունեության պարմութիւնից - ԴԻԼՈՅԱՆ Վ., Լազարյանների հասարակական-քաղաքական գործունեության (XVIII դարի երկրորդ կես)*, Երևան, 1966:

ԴՅԱԿՈՆՈՎ Ի. Մ., *Հնագույն դասակարգային հասարակութիւնները... - ԴՅԱԿՈՆՈՎ Ի. Մ., Հնագույն դասակարգային հասարակութիւնները Հայկական լեռնաշխարհի հարավային և արևմտյան մարտկոցներում* // ՀԺՊ, հտ. I, 1971, էջ 181-188:

ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ Ա., *Աշուր Ա Բագրատունի. թագավոր Հայոց - ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ Ա., Աշուր Ա Բագրատունի. թագավոր Հայոց (թագադրության թվականը և գահակալության տարիները)*, Երևան, 2014:

ԵՐԵՄՅԱՆ Ս. Ս., *Հայ ժողովրդի կազմավորման ավարտը... - ԵՐԵՄՅԱՆ Ս. Ս., Հայ ժողովրդի կազմավորման ավարտը և հայկական առաջին պետական կազմավորումները* // ՀԺՊ, հտ. I, 1971, էջ 423-443:

ԵՐԵՄՅԱՆ Ս. Ս., *Արմե-Շուպրիա թագավորութիւնը - ԵՐԵՄՅԱՆ Ս. Ս., Հայ ժողովրդի կազմավորման ավարտը և հայկական առաջին պետական կազմավորումները. Արմե-Շուպրիա թագավորութիւնը* // ՀԺՊ, հտ. I, 1971, էջ 423-434:

ԵՐԵՄՅԱՆ Ս. Ս., *Երվանդունիների հայկական պետութիւնը - ԵՐԵՄՅԱՆ Ս. Ս., Հայ ժողովրդի կազմավորման ավարտը և հայկական առաջին պետական կազմավորումները. Երվանդունիների հայկական պետութիւնը* // ՀԺՊ, հտ. I, 1971, էջ 437-441:

ԵՐԵՄՅԱՆ Ս. Ս., *Սասանյան Պարսկաստանի ճնշման սաստկացումը - ԵՐԵՄՅԱՆ Ս. Ս., Հայաստանի քաղաքական վիճակը Մեծ Հայքի թագավորության անկումից հետո: Սասանյան Պարսկաստանի ճնշման սաստկացումը* // ՀԺՊ, հտ. II, 1984, էջ 165-175:

ԵՐԵՄՅԱՆ Ս. Ս., *Հայերի ցեղային միութիւնը Արմե-Շուպրիա երկրում* // ՊԲՀ, N 3, 1958, էջ 59-72:

ԵՐԵՄՅԱՆ Ս. Ս., *Հայաստանը ֆեոդալական հարաբերութիւնների ձևավորման ժամանակաշրջանում (III-IV դդ.)* // ՀԺՊ, հտ. II, Երևան, 1984, էջ 21-164:

ԵՐԵՄՅԱՆ Ս. Ս., *Հայաստանը հռոմեա-պարթևական հակամարտության ոլորտում* // ՀԺՊ, հտ. I, Երևան, 1971, էջ 703-803:

ԵՐԵՄՅԱՆ Ս. Ս./ԴՅԱԿՈՆՈՎ Ի. Մ., *Հայասա-Ազգի ցեղային միութիւնը* // ՀԺՊ, հտ. I, Երևան, 1971, էջ 189-202:

ԵՐԵՄՅԱՆ Ս. Ս./ԴՅԱԿՈՆՈՎ Ի. Մ., *Ռազմական դեմոկրատիան Հայկական լեռնաշխարհի երկրներում* // ՀԺՊ, հտ. I, Երևան, 1971, էջ 195-196:

ԵՐԿԱՆՅԱՆ Վ., *Պայքար հայկական նոր դպրոցի համար Անդրկովկասում (1870-1905 թթ.)*, Երևան, 1976:

ԵՓՐԵՄ Վարդապետ, *Բնական օրէնք - Բնական օրէնք. գրաւական, տոհմային եւ ազգային իրաւունք*, աշխ. Ի Հ. ԵՓՐԵՄՅԱՆ Վարդապետի ՍԵԹԵԱՆ, Վենետիկ, 1851:

ԶԱՐԲԱՆԱԼԵԱՆ Գ., *Մարենադարան հայկական թարգմանութեանց*, 1889 - ԶԱՐԲԱՆԱԼԵԱՆ Գ., *Մարենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց (Դար Դ. - ԺԳ.)*, Վենետիկ, 1889:

ԶՈՀՐԱՊ Գ., *«Օսմանյան իրավունքում քաղաքացիության քարտեքության պարճառով ժառանգութիւն ստանալու արգելքի մասին»* // ԱՎԱԳՅԱՆ Ռ. Հ., *Գրիգոր Զոհրապի և Գրիգոր Զուբարյանի իրավական միտքը*, Երևան, «Մանց», 2003:

ԶՈՀՐԱՊ ԳՐ., *Երկերի ժողովածու, չորս հատորով*, հտ. Գ., Երեւան, 2002:

ԹՈՎՄԱՍՅԱՆ Ա., *Քրեական իրավունք - ԹՈՎՄԱՍՅԱՆ Ա., Հին և միջնադարյան հայ քրեական իրավունք*, Երևան, 1962:

ԹՈՐԱՄԱՆՅԱՆ Թ., *Նյութեր հայկական ճարտարապետության, հտ. 1 - ԹՈՐԱՄԱՆՅԱՆ Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պարմութիւն (աշխարհագրութիւնների ժողովածու)*, հտ. 1, Երևան, 1942:

ԹՈՐԱՍՅԱՆ Խ., *«Թագակիրների պարմութիւնն ու գովաբանութիւնը» - ԹՈՐԱՍՅԱՆ Խ., «Թագակիրների պարմութիւնն ու գովաբանութիւնը» որպէս Զաքարյան Հայաստանի ու Զաքարյանների պարմութիւնն սկզբնաղբյուր. Բնագրի թարգմանութեամբ ու մեկնաբանութիւններով հանդերձ*, Երևան, 1992:

ԹՈՐԱՍՅԱՆ Խ., *Մխիթար Գոշի Դարաստանագրքի վրացերէն խմբագրութիւնը* // ԲՄ, 1973, թիվ 11, էջ 73-124:

ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ Ա., *Դարումներ*, 1962 - ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ Ա., *Դարումներ մեր հարիւրամեայ յեղափոխութեան մասին (Անձնական յուշերու ընդմէջէն)*, Պէյրութ, 1962:

ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ Ա., *Դարումներ*, 1996 - ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ Ա., *Դարումներ մեր հարիւրամեայ յեղափոխութեան մասին (Անձնական յուշերու ընդմէջէն)*, Երեւան, 1996:

ԻՆԳԼԻԶԵԱՆ Վ., *Հայաստան Սուրբ Գրքի մէջ. Սուրբ գրական-աշխարհագրական ուսումնասիրութիւն (Ազգային Մարենադարան ՃԾԲ.)*, Վիեննա, 1947:

ԻՆՃԻՃԵԱՆ Ղ., *Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի՝ Ասիոյ, Եւրոպիոյ, Աֆրիկոյ եւ Ամերիկոյ*, մասն Ա. Ասիա, հտ. Ա., ի Վենետիկ, 1806:

ԼԵՆԻՆ Վ. Ի., *Երկեր*, հտ. 19 - ԼԵՆԻՆ Վ. Ի., *Երկեր (թարգմանված է չորրորդ հրատարակութիւնից)*, հտ. 19, Երևան, 1950:

ԼԵՆ, *Երկերի ժողովածու*, հտ. Գ, 2 գիրք, Երևան, 1973:

ԼԵՆ, *Երկերի ժողովածու*, հտ. IV, Երևան, 1984:

ԼԻ ԿՈՒԱՆ ՅՈՒ, Մաս Բ, *Սինգապուրյան հրաշքը*, Երևան, 2017:

ԽԱՆԶԱՐՅԱՆ Է. Վ., *Հայկական լեռնաշխարհի մշակութիւնը մ.թ.ա. III հազարամյակում*, Երևան, 1967:

ԽԱՆԶԱՐՅԱՆ Ա., *Հայաստանի սեպագրական շրջանի քննական պարմութիւն*, Երևան, 1933:

ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ Կ., *Հայաստանը Անդրֆեդերացիայի և ԽՍՀՄ կազմավորման գործընթացում 1921-1922 թթ.*, // Հայոց պատմության հարցեր (գիտական հոդվածների ժողովածու), Եր., 2006, հ. 7:

ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ Հ., *Հայաստանի Հանրապետության առաջին Սահմանադրությունը*, Եր., ՀՀ ԳԱ «Գիտություն» հրատ., 1997:

ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ Հ., *Քրեական իրավունքի հարցերը «Որոգայթ փառացում»*, Հայ առաջավոր հասարակական-քաղաքական մտքի պատմությունից, Երևան, 1957:

ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ Վ., *Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII դարերում*, Երևան, 1998:

ԽԱՉԵՐՅԱՆ Լ., «Կանոնագիրը Հայոց», աշխ.՝ Վ. Հակոբյանի // ՊԲՀ, թիվ 4 (59), 1972, էջ 249-256:

ԽԱՉԻԿՅԱՆ Լ., *Աշխարհություններ*, հտ. Ա, Երևան, 2012:

ԽԱՉԻԿՅԱՆ Լ., «Եղբարց միաբանութեան» կանոնադրությունը, 1962 - ԽԱՉԻԿՅԱՆ Լ., *Երզնկա քաղաքի «Եղբարց միաբանութեան» կանոնադրությունը (1280 թ.)* // ԲՄ, հ. 6, 1962, էջ 364-377:

ԽԱՉԻԿՅԱՆ Լ., *Երզնկայի «Եղբայրությունը»*, 1951 - ԽԱՉԻԿՅԱՆ Լ., 1280 թվականին Երզնկայում կազմակերպված «Եղբայրությունը» // «Տեղեկագիր» ՀՍՍՌ ԳԱ հաս. գիտ. 1951/12, էջ 73-84:

ԽԱՌԱՏՅԱՆ Ա., *Դարձյալ արևմտահայերի Ազգային սահմանադրության մասին* // ՊԲՀ, հ. 2, 2008, էջ 81:

ԽՈՒՐՇՈՒԴՅԱՆ Լ., *Հայկական հարցը*, Եր., 1995:

ԾՈՎԱԿԱՆ Ն., *Պարտաի ժողովին - ԾՈՎԱԿԱՆ Ն., Պարտաի ժողովին կանոններուն վերջին յօդուածը* // «Սիոն», Երուսաղէմ, 1944, էջ 26-27:

ՎԱՏՎԱԼՅԱՆ Մ., *Աշխարհաժողով* // ՀՍՀ, հ. 1, Երևան, 1974, էջ 484:

ՎԱՐԱՊԵՏՅԱՆ Մ. Ս., Գևորգյան Է. Գ., *Խորհրդային Հայաստանը 1920-1991 թվականներին*, Ոստմանական ձեռնարկ, Եր., Զանգակ-97, 2007:

ԿԻԻԼԵՍԵՐԵԱՆ Բ., *Յուզակ ձեռագրաց - ԲԱԲԳԷՆ ԱԹՈՌԱԿԻՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ (ԿԻԻԼԵՍԵՐԵԱՆ), Յուզակ ձեռագրաց Անկիրիոյ Կարմիր վանուց եւ շրջակայից, Անթիլիաս, 1957:*

ԿԻԻԼԵՍԵՐԵԱՆ Բ., *Նախադրությունը - ԲԱԲԳԷՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ (ԿԻԻԼԵՍԵՐԵԱՆ), Նախադրությունը Ս. Գրոց եւ Գէորգ Լամբրոնեցի կամ Սկեռացի* // ՀԱ, թիվ 112, 1915, ԻԹ. տարի, յունուար-դեկտեմբեր, էջ 70-76:

ԿՈԳԵԱՆ Լ. Ս., *Հայոց եկեղեցին - ԿՈԳԵԱՆ Լ. Ս., Հայոց եկեղեցին մինչեւ Փլորեն-տեան ժողովը*, Բէյրութ, 1961:

ԿՈՄՄԱԳԵՆԱՅԻ, *Փիլարպոս Հայր - ԿՈՄՄԱԳԵՆԱՅԻ, Փիլարպոս Հայր. Կիլիկեայ ճոխութեան բուն հիմնադիրը*, Հալեպ, 1930:

ԿՐԿՅԱՇԱՐՅԱՆ Ս. Մ., *Հին Հայաստանի պետական կառուցվածքը (մ.թ. ա VI - մ. թ. IV դդ.)*, Երևան, 2005:

ՀԱԿՈԲՅԱՆ Ա. Մ., *Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները (1918-1920 թթ.)*, Երևան, 1998:

ՀԱԿՈԲՅԱՆ Ա. Մ., *Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ.*: Անկախության 100-ամյակի առթիվ, Եր., Լուսակն, 2018:

ՀԱԿՈԲՅԱՆ Ա., *Հայկական անկախ պետականության վերականգնումը* // Հայոց պատմություն, հտ. IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945 թթ.), Երևան, 2010, էջ 11-51:

ՀԱԿՈԲՅԱՆ Ա., *Մովսես Կաղանկարվացու «Աղվանից պարմության» ձեռագրերը* // ԲՄ, հտ. 15, 1986, էջ 110-144:

ՀԱԿՈԲՅԱՆ Գ., *Ներսես Լամբրոնացի*, Երևան, 1971:

ՀԱԿՈԲՅԱՆ Հ. Պ., *Տիգրան Մեծ*, Երևան, 2005:

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ Ռ., «Որոգայթ փառաց» - ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ Ռ., «Որոգայթ փառաց». Ակունքները, այժմեականությունը եւ առանձնայատկությունները, Երևան, 1999:

Հայ գաղթաշխարհի պարմություն, հտ. 1 - Հայ գաղթաշխարհի պարմություն (միջնադարից մինչև 1920 թ.), հտ. 1, Սլավոնական աշխարհի և Հյուսիսային Կովկասի հայկական գաղութները, խմբ.՝ Վ. ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ, Երևան, 2003:

Հայ ժողովրդի պարմություն, Դասագիրք միջն. դպր. 8-րդ դաս. համար, Ս. Պ. Պողոսյան, 2-րդ հրատ., Երևան, Լույս, 1970:

Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական բարեփոխումների հայեցակարգ, Երևան, 2014:

Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի օրենքները (1918-1920 թթ.), Եր., 1998:

Հայոց իրավունքի պարմության հիմնահարցերը: Հին շրջանից մինչև մեր օրերը, Եր., ԵՊՀ հրատ., 2014:

Հայոց պարմություն, հտ. III, Գիրք առաջին, Երևան, 2010:

Հայոց պարմություն: Հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը: Խմբ.՝ պրոֆ. ՀՐ. Ռ. ՍԻՄՈՆՅԱՆԻ, Երևան, 2012:

ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ Ա., *Պարսկահայաբնակ հայերի վերաբնակեցումը Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանին անցած շրջաններում* // Հայոց պատմություն, հտ. III, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես - 1918 թ.), Գիրք առաջին (XVII դարի երկրորդ կես - XIX դարի վերջ), Երևան, 2010, էջ 214-220:

ՀԱՅՐԻԿԵԱՆ Պ., *Ազատութեան ճանապարհի բանտերում*, գիրք Բ. - ՀԱՅՐԻԿԵԱՆ Պ., *Ազատութեան ճանապարհի բանտերում (իմ բանտային յուշերից)*, գիրք Բ., 1974-1977, Երևան, 2017:

Հայության պայքարը ԼՂԻՄ-ը Խորհրդային Հայաստանի հետ միավորելու համար - Հայության պայքարը ԼՂԻՄ-ը Խորհրդային Հայաստանի հետ միավորելու համար: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու (կազմ.՝ Կ. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ, Հ. ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ), Երևան, 2011:

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Բ., *Տիգրան Մեծի տերությունը* // «Տիգրան Մեծ» Տիգրան Մեծի գահակալության 2100-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի (2005 թ.) նյութերի ժողովածու, Երևան, 2011:

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Գ., *Ժամանակի մեջ գոյի իմաստավորման դասերը ...*, Գիրք I. Եր.: 2019:

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Գ., *Իրավունքի գերակայության սահմանադրական երաշխիքները*, Երևան, 2003:

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Գ., *Իրավունքի ընկալման հայկական այբուբենը - ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Գ., Իրավունքի ընկալման հայկական այբուբենը կամ «Որոգայթ փառաց»-ից 230 տարի հետո* // Սահմանադրական դատարան, Տեղեկագիր, հ. 3, 2003:

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Գ., *Հայաստանի անկախության մասին հռչակագրի պետական-նագիտական դերն ու նշանակությունը նորանկախ Հայաստանի իրավական համակարգի ձևավորման գործում* // Զեկույց Հայաստանի անկախության մասին հռչակագրի ընդունման 20-ամյակին նվիրված ընդունելության առիթով (23 օգոստոսի 2010 թ.) www.concourt.am. (08.02.2020)

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Գ., *Սահմանադրական մշակույթ*, 2005 - ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Գ., *Սահմանադրական մշակույթ. պարմության դասերը և ժամանակի մարտահրավերները*, Երևան, 2005:

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Գ. Գ., *Սահմանադրական մշակույթ*, 2016 - ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Գ. Գ., *Սահմանադրական մշակույթ. Պարմության դասերը և ժամանակի մարտահրավերները*, Երևան, 2016:

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Գ. Գ., *Սահմանադրական մշակույթի պարմություն*, Երևան, 2016:

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Ն. Վ., Ուրարտուի սոցիալ-տնտեսական կարգը, պետական կառուցվածքը և քաղաքները. Պետական կառուցվածքը // ՀԺՊ, հտ. I, Երևան, 1971, էջ 344-351:

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Ն. Վ./ՊԻՍՏՐՈՎՍԿԻ Բ. Բ./ԴՅԱԿՈՆՈՎ Ի. Մ./ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ Հ. Ա., Վաղ ստրկատիրական հասարակությունը Հայաստանում: Ուրարտու (Վանի թագավորություն) // ՀԺՊ, հտ. I, Երևան, 1971, էջ 279-421:

ՀԱՅՈՒՆԻ Վ. Վրդ., Կաթողիկոսական ընտրություն - ՀԱՅՈՒՆԻ Վ. Վրդ., Կաթողիկոսական ընտրություն եւ ձեռնադրություն պատմության մէջ, Վենետիկ, 1930:

ՀՄԱՅԱԿՅԱՆ Ս. Գ., Վանի թագավորության պետական կարգը և տնտեսությունը // Երևանի գեղարվեստի ակադեմիայի «Տարեգիրք», Երևան, 2012, էջ 30-47:

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ Ա., Դրվագներ, գիրք Ա - ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ Ա., Դրվագներ հայ ազգագրական մտքի պատմության, Գիրք առաջին, Երևան, 1957:

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ Ա., Նախնայանք և նրա ժամանակը, Գիրք առաջին, Երևան, 1955:

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ Մ., Ուրվագներ - ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ Մ., Ուրվագներ Լեհաստանի և Արևմտյան Ուկրաինայի հայկական գաղթավայրերի պատմության, Երևան, 1977:

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ Ն., Քրդերի մասնակցությունը հայերի ցեղասպանությանը: Քրդական գործունը Արևմտյան Հայաստանի հարցի լուծման հայկական հայեցակարգում, Եր., 2016:

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ Ս., Աղվենի սահմանադիր ժողովի կանոնները - ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ Ս., Աղվենի սահմանադիր ժողովի կանոնները և նրանց աղերսը Աշտիշարի կանոնների հետ // ՊԲՀ, թիվ 4, 1967, էջ 265-274:

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ Ս. Հ., Իրավունք և դատավարություն // ՀԺՊ, հտ. II, 480-502:

ՂԱԶԱՐՅԱՆ Հ. Մ., Արևմտահայ հասարակական հոսանքները // ՀԺՊ, հտ. V, էջ 426-458:

ՂԱԶԱՐՅԱՆ Հ. Մ., Արևմտյան Հայաստան. Գյուղացիություն. հարկեր և փոխքեր // ՀԺՊ, հտ. V, էջ 86-94:

ՂԱԶԱՐՅԱՆ Ռ., Հայաստ. Քաղաքական և մշակութային պատմությունը, Երևան, 2009:

ՂԱԶԱՐՅԱՆ Հ. Մ., Հայկական կիսանկախ իշխանությունները // ՀԺՊ, հտ. V, էջ 70-75:

ՂԱԶԻՆՅԱՆ Գ./ՎԱՂԱՐՇՅԱՆ Ա., Հայոց իրավունքի պատմության հիմնահարցերը - ՂԱԶԻՆՅԱՆ Գ./ՎԱՂԱՐՇՅԱՆ Ա., Հայոց իրավունքի պատմության հիմնահարցերը: Հին շրջանից մինչև մեր օրերը, Երևան, 2014:

ՂԱԶԻՆՅԱՆ Գ. Ս., Քրեական դատավարության... - ՂԱԶԻՆՅԱՆ Գ. Ս., Քրեական դատավարության պատմական և արդի հիմնախնդիրները Հայաստանում, Երևան, 2001:

ՂԱՀՐԱՄԱՆՅԱՆ Կ./ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ Վ., 1500-ամյա հայկական Սահմանադրությունը - ՂԱՀՐԱՄԱՆՅԱՆ Կ./ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ Վ., 1500-ամյա հայկական Սահմանադրությունը. ընդունման հանգամանքները և նշանակությունը, Երևան, 1999:

ՂԱՄԲԱՐՅԱՆ Ա., Հայաստանի անկախության մասին հռչակագիրը. պետական-պահպանության անանց երաշխիք // Բանբեր արդարադատության ակադեմիայի, 2020, № 2 (4):

ՂԱՄԲԱՐՅԱՆ Ա., ՀՀ ազգային անվտանգության ռազմավարության և նորմատիվ իրավական ակտերի կոդիֆիկացիան // Հայ-ռուսական համալսարանի Լրաբեր, 2020, № 3 (30):

ՂԱՄԲԱՐՅԱՆ Ա., Սահմանադրական իրավունքի զարգացումը contra constitutionem (ընդհանուր բնութագիր) // Եվրոպական համալսարան, 2021, № 12(02):

ՂԱՍԱԲՅԱՆ Զ., Ակնարկներ - ՂԱՍԱԲՅԱՆ Զ., Ակնարկներ բուլղարահայ համայնքի պատմության (1896-1970), Երևան, 1986:

ՂԱՓԱՆՅԱՆ ԳՐ., Ուրարտուի պատմությունը, Երևան, 1940:

ՂԱՖԱԴՐՅԱՆ Կ., Էջեր - ՂԱՖԱԴՐՅԱՆ Կ., Էջեր Հայոց միջնադարյան մշակույթի և պատմության, 2007:

ՂԱՖԱԴՐՅԱՆ Կ., Հաղթար - ՂԱՖԱԴՐՅԱՆ Կ., Հաղթար. Ճարտարապետական կառուցվածքները և Վիմական արձանագրությունները, Երևան, 1963:

ՂԱՖԱԴՐՅԱՆ Կ., Պատմահնագիտական դիպոցություններ - ՂԱՖԱԴՐՅԱՆ Կ., Պատմահնագիտական դիպոցություններ Նոր-Բերդի Կյուրիկյան իշխանության մասին // Արմֆանի «Տեղեկագիր», 5, 1940:

ՂԱՖԱԴՐՅԱՆ Կ., Սանահինի վանքը - ՂԱՖԱԴՐՅԱՆ Կ., Սանահինի վանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1957:

ՂՏՃԵԱՆ Ա., Հայոց հին իրաւունքը, Ալեքսանդրապոլ, 1913:

ՄԱԳՍՈՒՏԵԱՆ Հ. Գ. Վրդ., Ընտրելով յԱստուծոյ - ՄԱԳՍՈՒՏԵԱՆ Հ. Գ. Վրդ., Ընտրելով յԱստուծոյ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ընտրությունը, Երևան, 1995:

ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ Կ., Անի-Շիրակի պատմության էջեր - ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ Կ., Անի-Շիրակի պատմության էջեր (հողվածների ժողովածու), Երևան, 2010:

ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ Կ., Սամվել Անեցու ձեռագրերը - ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ Կ., Սամվել Անեցու ժամանակագրության հնագույն ձեռագրերը // «Ակադեմիկոս Ն. Մառի ծննդյան 140-ամյակին նվիրված ժողովածու», Երևան, 2005:

ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ Ռ. Ի., Տաշիր-Ձորագետ, Երևան, 1982:

ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ Մ., Համառոտ պատմություն հայոց մինչև մեր օրերն, Իզմիր, տպագրություն Մամուրեան, 1909:

ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ Մ., Հին պատմություն, Կ. Պոլիս, տպ. Պերպերեան եւ Տատեան, 1884:

ՄԱՅԱԿՈՎՍԿԻ Վ., Վլադիմիր Իլյիչ Լենին - ՄԱՅԱԿՈՎՍԿԻ Վ., Վլադիմիր Իլյիչ Լենին // ՄԱՅԱԿՈՎՍԿԻ Վ., Հատընտիր, Երևան, 1982:

ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ Հ., Երկեր, գիրք Բ, Երևան, 1978:

ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ Հ., Երկեր, հտ. Դ, Երևան, 1981:

ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ Հ., Նյութեր հին Հայաստանի տնտեսական կյանքի պատմության // Երկեր, հտ. Դ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1981, էջ 134-436:

ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ Հ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության // Երկեր, հտ. Ա, Երևան, 1977:

ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ Հ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հտ. Բ, Ա մաս // Երկեր, հտ. Բ, Երևան, 1978:

ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ Հ., Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում - ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ Հ., Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում (Արշակունիների ու մարզպանության շրջան), Երևան, 1934:

ՄԱՆԱՍԵՐՅԱՆ Ռ. Լ., Թագավորական իշխանության հաստատության զարգացման առանձնահատկություններն Արտաշեսյանների օրոք // ԼՀԳ, N 1, 1999:

ՄԱՆԱՍԵՐՅԱՆ Ռ. Լ., Հայաստանը Արտաշատից մինչև Տրդատ Մեծ, Երևան, 1997:

ՄԱՆԱՍԵՐՅԱՆ Ռ. Լ., Տիգրան Մեծ. Հայաստանի պայքարը Հռոմի և Պարթևստանի դեմ, Երևան, 1987:

ՄԱՆԱՍՅԱՆ Ա., Սահմանադրական կայունությունը՝ որպես կայուն ժողովրդավարության կարևորագույն գրավական, Եր., «Հայրապետ» հրատ., 2019:

ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ Գ., Քաղաքական կուսակցությունները Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանում // «Նորք», հասարակական քաղաքական, գեղարվեստական հանդես, 1991 թ., մայիս, թիվ 5, էջ 96-117:

ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ Ժ., Հայ-թուրքական հարաբերությունները և հայոց ցեղասպանության խնդիրները (1991-2002թթ.) // Տարեգիրք, Եր. պետ. համլս., Եր., 2005:

ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ Ս./ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Գ., Սուրբ Հովհաննես Օձնեցու կերպարը - ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ Ս./ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Գ., Սուրբ Հովհաննես Օձնեցու կերպարը հայ ձեռագրական արվեստում // Էջմ, ԺԲ, 2017, էջ 101-125:

ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ Վ., Հայկական երազանքը - ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ Վ., Հայկական երազանքը

գոյարևման փակուղում: Ելույթների և հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2002:

ՄԱՆՈՒՉԱՐՅԱՆ Հ., Արարափիզմ: Հայոց ազգայնականությունը պատմության շրջադարձային հանգրվաններում, Եր., 2021:

ՄԱՌ Ն., «Արքաուն» - ՄԱՌ Ն., «Արքաուն». քրիստոնյաների մոնղոլերեն անվանումը հայ քաղկեդոնականների խնդրի առնչությամբ, (հայերեն թարգմ. է. Մ. ՇԻՐԻՆՅԱՆ, Ա. ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ, Գ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ, Մ. ՄԱՄՅԱՆ, ֆրանսերեն թարգմ.՝ Ս. Ն. ՄՈՒՐԱՎԻԵԻ), Երևան, 2016:

ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ Հ. Գ., Հյուսիսային Հայաստանի և Վրաստանի ժԲ դարի պատմության մի քանի հարցեր, Երևան 1980:

ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ Հ. Գ., Ռազմաքաղաքական տեղաշարժերը - ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ Հ. Գ., Ռազմաքաղաքական տեղաշարժերը Մերձավոր Արևելքում և հայ ավադարփրական ավագանին ժԲ դարում - ժԴ դարի առաջին կեսում, պ.գ.դ. գիտ. աստիճանի հայցման ատենախոսության սեղմագիր, Երևան, 1996:

ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ Ռ., Սուղանի հայ գաղութը - ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ Ռ., Սուղանի հայ գաղութը // ՀԶ, թիվ 36, սեպտեմբեր (9), 1970, էջ 1-17:

ՄԱՐՈՒԹՅԱՆ Հ., Հայ ինքնության պատկերագրությունը, հտ. 1 - ՄԱՐՈՒԹՅԱՆ Հ., Հայ ինքնության պատկերագրությունը: Հտ. 1. Ցեղասպանության հիշողությունը և Ղարաբաղյան շարժումը, Երևան, 2009:

ՄԱՐՈՒԹՅԱՆ Հ., Ղարաբաղյան շարժման կամ Հայկական հեղափոխության (1988-1990) հիմնական առանձնահատկությունները // Համբարձում Գալստյան, Չուղարկված նամակներ: Էսսեներ, հոդվածներ, Երևան, 2013, էջ 9-17:

ՄԵԼԻՔ-ԹԱՆԳԵԱՆ Ն. ՎՐԴ., Հայոց եկեղեցական իրավունքը, գիրք Ա, Շուշի, 1903:

ՄԵԼԻՔ-ԹԱՆԳԵԱՆ Ն. ՎՐԴ., Հայոց եկեղեցական իրավունքը, աշխ.՝ Ա. ԲՈՂՈՅԱՆԻ, Ս. Էջմիածին, 2011:

ՄԵԼԻՔՅԱՆ Կ., «Narratio de rebus Armeniae» - ՄԵԼԻՔՅԱՆ Կ., «Narratio de rebus Armeniae» հայ-քաղկեդոնական երկը վաղ միջնադարյան Հայոց եկեղեցու պատմության կարևոր սկզբնաղբյուր, Երևան, 2007:

ՄԵԼԻՔՍԵԹ-ԲԵԿ Լ., Մխիթար Գոշի անփայ երկերից - ՄԵԼԻՔՍԵԹ-ԲԵԿ Լ., Մխիթար Գոշի անփայ երկերից (Փիլոնի յաղագս նախախնամությամբ բան առաջին առ Աղեքսանդրոս Գոշին ասացեալ պատճառ) // ԷՋՄ, 1959, ժԲ, էջ 41-45:

ՄԵԼԻՔՍԵԹ-ԲԵԿ Լ., «Վարդապետը Հայոց հիստորիայի կողմանց» եւ նրանց ինքնությունը. հայ-վրացական հարաբերություններ (պատմագրական հետազոտության փորձ), վրացերենից թարգմ.՝ ՀՐ. ԲԱՅՐԱՄՅԱՆ, Ս. Էջմիածին, 2016:

ՄԵԼԻՔՍԵԹ-ԲԵԿ Լ., Վրաց աղբյուրները, հտ. Բ. - ՄԵԼԻՔՍԵԹ-ԲԵԿ Լ., Վրաց աղբյուրները Հայաստանի յեվ հայերի մասին, հտ. Բ. (ԺԳ-ԺԸ դար), Յերեվան, 1936:

ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ Ա., Աղրիանուպոլսի պայմանագիրը: Արևմտահայ տեղաշարժերի հետևանքները // Հայոց պատմություն, հտ. III, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես - 1918 թ.), Գիրք առաջին (XVII դարի երկրորդ կես - XIX դարի վերջ), Երևան, 2010, էջ 254-260:

Մերձավոր արևելքի հայկական գաղթավայրերը - ՂԱԶԱՐՅԱՆ Հ. Մ./ԹՈՓՈԽՅԱՆ Հ. Խ./ԲԱՅԲՈՒԹՅԱՆ Վ. Ա./ԱՔՐԱՀԱՄՅԱՆ Ռ. Ա./ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ Վ. Ա./ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ Մ. Լ./ՀՈՎՀԱՆՅԱՆ Ս. Վ./ՔՈԼԱՋՅԱՆ Ս. Է./ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆ Վ. Բ./ՈՍԿԱՆՅԱՆ/Վ. Կ., ԽԱԶԱՏՐՅԱՆ Վ. Ա./ԴԻԼՈՅԱՆ Վ. Ա., Մերձավոր արևելքի հայկական գաղթավայրերը // ՀԺՊ, Հտ. IV, 1972, էջ 297-432:

ՄԻՐՁՈՅԱՆ Ն., Եկեղեցական իրավունքներ - ՄԻՐՁՈՅԱՆ Ն., Եկեղեցական իրավունքներ ըստ Մխիթար Գոշի «Դավաթանագրքի» // ՀԱԳՀԺ, Գիրք Ե, 2013, էջ 7-20:

ՄԻՐՁՈՅԱՆ Վ., «Հայոց Ազգային սահմանադրությունը» - ՄԻՐՁՈՅԱՆ Վ., «Հա-

յոց Ազգային սահմանադրությունը»՝ հանրային կառավարման տեսության դիրքերից // ԲՀՊՏՀ, Երևան, 2011, հ. 2, էջ 3:

ՄԻՐՈՒՄՅԱՆ Կ., Հայ քաղաքական մտքի պատմությունից, Երևան, 2002:

ՄԻՐՈՒՄՅԱՆ Ռ. Ա., Պատմափիլիսոփայական հայեցակարգերը - ՄԻՐՈՒՄՅԱՆ Ռ. Ա., Պատմափիլիսոփայական հայեցակարգերը XIX դարի հայ փիլիսոփայության մեջ. Մեթոդաբանական վերլուծություն, Երևան, 2003:

ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ Վ., Հայ-իդալական առնչություններ, հտ. Ա - ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ Վ., Հայ-իդալական առնչություններ: Ջենովական փաստաթղթերը դրիմահայերի մասին, հտ. Ա, Երևան, 1974:

ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ Վ., Ղրիմահայոց պատմություն, 1989 - ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ Վ., Ղրիմահայոց պատմություն (XI - XII դդ. մինչև XX հարյուրամյակի սկիզբը: Մենագրություն), Երևան, 1989:

ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ Վ., Ղրիմի հայկական գաղութ, 1970 - ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ Վ., Ղրիմի հայկական գաղութի պատմություն (1801-1917), Երևան, 1970:

ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ Վ., Ղրիմի հայկական գաղութ, 1964 - ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ Վ., Ղրիմի հայկական գաղութի պատմություն (միջնադար), Երևան, 1964:

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՑ Ա. ԱՐՔ., Պատմություն ժողովոց - ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՑ Ա. ԱՐՔ., Պատմություն ժողովոց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ՝ հանդերձ կանոնադրութեամբ ի պէս ժառանգաւորաց, Վաղարշապատ, 1874:

ՄՆԱՏԱԿԱՆՅԱՆ Ա., Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջը, Երևան, 1966:

ՄՈՎՍԻՍԵԱՆ Ղ., Լոռիի Կիրիկեան թագաւորներ - ՄՈՎՍԻՍԵԱՆ Ղ., Լոռիի Կիրիկեան թագաւորներու պատմութիւնը, Վիեննա, 1923:

ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ Ա., Դիպրակումներ Հայաստանի Բ. ա. V-III դարերի պատմության շուրջ // ՄՄԱԵԺ, հտ. XXIX, 2014:

ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ Ա., Հայաստանը Քրիստոսից առաջ երրորդ հազարամյակում (ըստ գրավոր աղբյուրների), Երևան, 2005:

ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ Ա., Հնագույն պետությունը Հայաստանում, Երևան, 1992:

ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ Ա., Միտաննիի թագավորությունը և Հայկազունի նահապետների ու արքաների ցանկը // «Հայկազուններ» (Միջազգային գիտաժողովի նյութեր), Երևան, 2013:

ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ Ա., Շումերական աղբյուրների Արարափ երկիրն ու Ասորվածաշնչի Արարափը // «Ասորվածաշնչական Հայաստան» (Միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու), Երևան, 2005:

ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ Ա., Սուրբ Գիրքը հայերեն թարգմանելու հանգամանքները - ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ Ա., Սուրբ Գիրքը հայերեն թարգմանելու հանգամանքները և Մեսրոպ Մաշտոցի համառոտ Ասորվածաշնչը // ՊԲՀ, թիվ 3 (158), 2001, էջ 12-30:

ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ Պ., ԺԱ-ԺԳ Դարերի հայ-վրացական դավանական խնդիրները - ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ Պ., ԺԱ-ԺԳ Դարերի հայ-վրացական դավանական խնդիրները և Մխիթար Գոշի «առ Վրացիս» թուղթը. աղբյուրագիտական քննություն և բնագիր, Ս. Էջմիածին, 2011:

ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ Պ., Դավանական հանդուրժողականության և ազգամիջյան համերաշխության գաղափարը - ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ Պ., Դավանական հանդուրժողականության և ազգամիջյան համերաշխության գաղափարը ԺԲ-ԺԳ դարերի Հայաստանում // Պ. ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ, Կովկասյան մշակութային աշխարհը և Հայաստանը, պրակ Ա., Երևան, 2008:

ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ Պ., Տայքի նվիրապետական կառույցի արձագանքը - ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ Պ., Տայքի նվիրապետական կառույցի արձագանքը վաղ միջնադարյան աղբյուրներում // «Հուշարձան», Ը, Երևան, 2013, էջ 111-114:

ՅԱԿՈԲԵԱՆ Ա., Աղուանքում Արշակունեաց թագաւորութեան անկման ժամանակի մասին // ՄՄԱԵԺ, հտ. XXVI, էջ 72-88:

ՅԱԿՈԲԵԱՆ Ա., Աղուանից իշխանների ժամանակագրութիւնը - ՅԱԿՈԲԵԱՆ Ա., Աղուանից իշխանների ժամանակագրութիւնը Է. դարի վերջին - Ը. դարի սկզբին // ՀԱ, ՃԺԸ. տարի, 2004, սն. 267-292:

ՅԱԿՈԲԵԱՆ Ա., «Առանշահիկների» եւ «Միհրանեանների» քրոնմաքանական առասպելի պատմական հիմքերը - ՅԱԿՈԲԵԱՆ Ա., «Առանշահիկների» եւ «Միհրանեանների» քրոնմաքանական առասպելի պատմական հիմքերը // «Հայագիտական համաժողով. 2», Երեւան, Հոկտեմբերի 17-19, 2013, Զեկուցումների ժողովածու, Երեւան, 2014, էջ 118-125:

ՅԱԿՈԲԵԱՆ Ա., Թ. դարի «Կայացած» Հայոց կաթողիկոս Սահակ Մոռուր Տայեցին եւ նրա կանոնախումբը - ՅԱԿՈԲԵԱՆ Ա., Թ. դարի «Կայացած» Հայոց կաթողիկոս Սահակ Մոռուր Տայեցին եւ նրա կանոնախումբը «Կանոնագիրք Հայոց»-ի դասական խմբագրութեան մէջ // «Պատմական Տայք. պատմություն, մշակույթ, դավանանք». 22-24 հունիսի, 2016, [Միջազգային գիտաժողովի] Հիմնադրույթներ, Երևան, 2016, էջ 13-16:

ՅԱԿՈԲԵԱՆ Ա., Հակարիի վերնահովտի նորայայտ վիմագրերը // ՀԱ, 1998, թիւ 1-12, էջ 269-324:

ՅԱԿՈԲԵԱՆ Ա., Մարթնոս Ուտայեցու վկայութիւնը - ՅԱԿՈԲԵԱՆ Ա., Մարթնոս Ուտայեցու վկայութիւնը 961 թուականին Անին մայրաքաղաք հռչակելու մասին (նոր աղբյուրագիտական քննություն) // ՄՄԱԵԺ, XXIX, 2014, էջ 309-331:

ՅԱԿՈԲԵԱՆ Ա., Յովհան Օձնեցու նորայայտ քրոնագրային երկը - ՅԱԿՈԲԵԱՆ Ա., Յովհան Օձնեցու նորայայտ քրոնագրային երկը՝ «Նախահաւաքում պատմութեան այսմ բանից» Յովհաննու Վերծանաւորի // ՀԱ, 2006, թիւ 1-12, ՃԻ. տարի, սն. 91-130:

ՅԱԿՈԲԵԱՆ Ա., Յովհաննէս Օձնեցու «Կանոնագիրք Հայոց» - ՅԱԿՈԲԵԱՆ Ա., Յովհաննէս Օձնեցու «Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածոյի խմբագրութիւնների խնդիրը եւ Անանիա Մոկացին // ՀԱ, ՃԻԱ. տարի, 2007, սն. 213-256:

ՅԱԿՈԲԵԱՆ Ա., Սահակ Մոռուր վարդապետի - ՅԱԿՈԲԵԱՆ Ա., Սահակ Մոռուր վարդապետի «կաթողիկոսութեան» խնդրի շուրջ // ՀԱ, ՃԼ. տարի, Վիեննա-Երեւան, 2016, սն. 38-56:

ՅԱԿՈԲԵԱՆ Ա., «Վաչագանի վէպ»ը եւ Արշակունեաց թագաւորութեան խնդիրը - ՅԱԿՈԲԵԱՆ Ա., «Վաչագանի վէպ»ը եւ Արշակունեաց թագաւորութեան խնդիրը Դ. 2. դարերի Աղուանքում // ՀԱ, 2003, սն. 45-142:

ՅԱԿՈԲԵԱՆ Ա., Վիրքում, Լազիկայում եւ Աղուանքում - ՅԱԿՈԲԵԱՆ Ա., Վիրքում, Լազիկայում եւ Աղուանքում քրիստոնէութեան մուտքի ժամանակագրման խնդիրը // ՀԲԿ, էջ 3-15:

Յովսէփ Էմինի կեանքն ու արկածները, 1958 - Յովսէփ Էմինի կեանքն ու արկածները, թարգմ.՝ Յ. ԽԱՇՄԱՆԵԱՆԻ, Պէյրութ, 1958:

ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ Գ., Խաղբակեանք, 1969 - Յովսէփեան Գ., Խաղբակեանք կամ Պոռշեանք հայոց պատմութեան մէջ, Անթիլիաս, 1969:

ՅՈՎՍԷՓԵԱՆՅ Գ. ՎՐԴ., Ձագավանից ժողովը - ՅՈՎՍԷՓԵԱՆՅ Գ. ՎՐԴ., Ձագավանից ժողովը // «Շողակաթ», Ս. Էջմիածնի հայագիտական ժողովածու, Գիրք Ա., Վաղարշապատ, 1913, էջ 22-46:

ՅՈՒԻՍ Ա., Ասորախանի հայկական գաղութ - ՅՈՒԻՍ Ա., Ասորախանի հայկական գաղութի բնակչության սոցիալական կազմը 18-րդ դարի առաջին կեսում // ՀՍՍԻ ԳԱ ՏՀԳ, 1957, թիվ 7, էջ 47-60:

ՆԱԶԱՐԵԱՆՍ., Երկերի ժողովածու, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Երևան, 1996:

ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ Մ., Հրապարակախոսական երկեր, Երևան, 1979:

ՆԱԶԱՐԵԱՆ Վ., Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության կոնցեպցիան, Եր., Գոշ, 1992:

ՆԱԶԱՐԵԱՆ Վ., Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրություն. ծանոթագրություններով և մեկնաբանություններով, Եր., 1995:

ՆԱԶԱՐԵԱՆ Մ., Հայոց ցեղասպանության հարցը հայ-թուրքական հարաբերություններում ՀՀ անկախության առաջին տարիներին // Հայագիտության հարցեր, 2018, 2 (14):

ՆԵՐՍԵՍՅԱՆՅ Վ. Ս., Իրավագիտություն, Երևան, 2002:

ՆԵՐՍԵՍՅԱՆ Վ., Իրավունքի և պետության տեսություն, Երևան, 2001:

ՆԵՐՍԵՍՅԱՆՅ Վ. Ս., Յիվիլիզմի մանիֆեստը, Երևան, 2001:

ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՅ Ա., Ջաքարեան (Երկայնաբազուկ) քրոնի ծագումը - ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՅ Ա., Ջաքարեան (Երկայնաբազուկ) քրոնի ծագումը, գաղթը դէպի Ձորագետ եւ նախորդները // «Շողակաթ», Ս. Էջմիածնի հայագիտական ժողովածու, Գիրք Ա., Վաղարշապատ, 1913, էջ 66-83:

ՇԻՐԻՆՅԱՆ Մ.-Է./ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ Գ., Հունարենից թարգմանված եկեղեցական կանոնները - ՇԻՐԻՆՅԱՆ Մ.-Է./ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ Գ., Հունարենից թարգմանված եկեղեցական կանոնները. բնագրագիտական դիտողություններ // ՊԲՀ, թիվ 3 (155), 2000, էջ 213-225:

ՈՍԿԵԱՆ Հ., Մարտնադրական քննություններ - ՈՍԿԵԱՆ Հ., Մարտնադրական քննություններ // Ազգային մատենադարան, ՃԺԲ., Վիեննա, 1926:

ՈՍԿԵԱՆ Հ., Մխիթար Գոշ, 1925-1926 - ՈՍԿԵԱՆ Հ., Մխիթար Գոշ // ՀԱ, 1925, թիւ 11-12, էջ 548-561, 1926, թիւ 12, էջ 26-35, 1926, թիւ 3-4, էջ 129-137:

Որոգայթ փառաց, 2002 - Որոգայթ փառաց (ՀԱԿՈԲ և ՇԱՀԱՄԻՐ ՇԱՀԱՄԻՐՅԱՆՆԵՐ), Երևան, 2002:

ՉԱՄՉԵԱՆՅ Մ., Պարմութիւն Հայոց, հտ. Գ., ի Վենետիկ, 1786 (Երևան, 1984):

ՉՈՐԻՄՍՅԱՆ Լ., Համապարկեր արևմտահայոց, հտ., Ա - ՉՈՐԻՄՍՅԱՆ Լ., Համապարկեր արևմտահայոց մեկ դարու պատմության, 1850-1878, հտ., Ա, Բեյրութ, 1972:

ՊԱՊԱՅԱՆ Ռ., Արդի իրավունքի քրիստոնեական ակունքները, Էջմիածին, 2002:

ՊԱՊՅԱՆ Մ., Հովհաննէս Իմաստասեր Օձնեցի, Երևան, 1998:

ՊԱՐՈՆՅԱՆ Հ., Ազգային ջոջեր, Երկեր, հտ. 2, Երևան, 1979:

ՊԱՐՍԱՄՅԱՆ Վ. Ա., Ա. Ս. Գրիբոյեդովը և հայ-ռուսական հարաբերությունները, Երևան, 1947:

ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ Ե. ԱՐՔ., Հայ եկեղեցու պատմություն, Ա մաս, Է տպ. - ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ Ե. ԱՐՔ., Հայ եկեղեցու պատմություն, Ա մաս, խմբ.՝ Տ. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ, Է տպագրություն // Եզնիկ արք. Պետրոսյան. Երկեր, 4, Երևան, 2016:

ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ Ռ., Իրավունքի և օրենքի - ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ Ռ., Իրավունքի և օրենքի, դատարանի և արդարադատության աստվածաշնչյան հիմունքները, Երևան, 2008:

ՊԻՆՏՐՈՎՍԿԻ Բ. Բ., Ուրարտու պետության կազմավորումը. Ցեղային միություններից դեպի պետություն // ՀԺՊ, հտ. 1, Երևան, 1971, էջ 279-287:

ՊՈՂԱՐԵԱՆ Ն. ԵՊՍ., Մայր ցուցակ, հտ. Գ. - ՊՈՂԱՐԵԱՆ Ն. ԵՊՍ., Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հտ. Գ., Երուսաղէմ, 1968:

ՊՈՂՈՍՅԱՆ Է., Անկախ պետականության հաստատման գործընթացը Հայաստանում (1990-2001թթ.), Եր., 2013:

ՊՈՂՈՍՅԱՆ Է., Անկախ պետականության հաստատման և զարգացման գործընթացը Հայաստանում (1990-2001 թթ.), Սեղմագիր պատմ. գիտ. դոկ. Եր., 2015:

ՊՈՂՈՍՅԱՆ Վ. Վ., բառարան - ՊՈՂՈՍՅԱՆ Վ. Վ., Սահմանադրական հասկացությունների համառոտ բառարան / խմբ.՝ Գ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Երևան, 2001:

ՊՈՂՈՍՅԱՆ Հ. Մ., Չեթունի պատմությունը 1409-1921 թթ., Երևան, 1969:

ՊՈՂՈՍ ՊԱՏՐԻԱՐԲ, Խրատի թանգարան, 2002 - ՊՈՂՈՍ ՊԱՏՐԻԱՐԲ ԱԴԻԱՆՆՈՒՊՈԼՍԵՅԻ, Խրատի թանգարան, Ս. Էջմիածին, 2002:

ՊՏՈՒԿԵԱՆ Զ., Արտաշէսեան հարստութեան դրամները, Վիեննա, 1983:

ԶԱԼԱԼԵԱՆ Ս., *Ճանապարհորդություն*, մասն Ա. - ԶԱԼԱԼԵԱՆ Ս., *Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան*, մասն Ա., Տփղիս, 1842:

Ռազմական դեմոկրատիա // ՀՍՀ, հտ. 9, Եր., 1983, էջ 582-583:

ՌՈՒԲԷՆ, Հայաստանի միջամաքային ուղիներու վրայ // Մ. Արեւելքի ժողովուրդներ եւ երկրներ, Պէյրութ, 1984:

ՌՈՒՍԹԱՎԵԼԻ Շ., *Ընծենավոր* - ՌՈՒՍԹԱՎԵԼԻ Շ., *Ընծենավոր* / թարգմ.՝ Գ. ԱՍԱՏՈՒՐ, առաջաբ. հեղ.՝ Հ. ՕՐԲԵԼԻ, թարգմ. խմբ., ծանոթագր.՝ Պ. Մուրադյան, Երևան, 1966:

ՌՈՒՍԻՆԵԱՆ Ն., *Ազգային հանգանակություն*, Կ. Պոլիս, 1865:

ՌՈՒՍԻՆԵԱՆ Ն., *Դասագիրք փիլիսոփայության հետեւողութեամբ լաւագոյն հեղինակած ընտրողական դպրոցի*, Գրեց Նահապետ Ռուսինեան, դասատու փիլիսոփայութեան եւ բժշկական բարոյագիտութեան, Կոստանդնուպոլիս, Տպագրություն Յ. Գալաֆեան, 1879:

ՍԱԱԹՃԵԱՆ Ն., *Մխիթար Գօշ Գանձակեցի* - ՍԱԱԹՃԵԱՆ Ն., *Մխիթար Գօշ Գանձակեցի* // «Զարթոնք», օրաթերթ, 1963 թ., նոյեմբեր, 9, թիւ 39:

ՍԱՄՈՒԵԼՅԱՆ Խ., *Հին հայ իրավունքի պատմությունը*, հտ. 1, Յրեվան, 1939:

ՍԱՄՈՒԷԼԵԱՆ Խ., *Մխիթար Գօշ - ՍԱՄՈՒԷԼԵԱՆ Խ., Մխիթար Գօշի դատաստանագիրքն ու հին հայոց քաղաքացիական իրավունքը*: Փորձ ուսումնասիրութեան // Ազգային Մատենադարան, ԿԳ., Վիեննա, 1911:

ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ Բ., *Աբրահամ Մամիկոնեից* - ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ Բ., *Աբրահամ Մամիկոնեից եպիսկոպոսն եւ իւր առ Վաչագան գրած թուղթն*, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1899:

ՍԱՐԳՍՅԱՆ Ա., *Ղարաբաղյան շարժման պատմություն 1988-1989*, Երևան, 2018:

ՍԱՐԳՍՅԱՆ Գ. Խ., *Հայաստանը Արտավազդ Բ-ի և նրա հաջորդների ժամանակաշրջանում*: Անտոնիոսի արևելյան արշավանքը և Հայաստանը: Պայքար Հռոմի դեմ Հայաստանի անկախության համար Արտաշես Բ-ի օրոք // ՀԺՊ, հտ. 1, Երևան, 1971, էջ 616-629:

ՍԱՐԳՍՅԱՆ Գ. Խ., *Հայաստանի պետական կարգը հելլենիստական դարաշրջանում*: Կենտրոնական իշխանությունը: Պետական կառուցվածքի տարրեր // ՀԺՊ, հտ. 1, Երևան, 1971, էջ 667-689:

ՍԱՐԳՍՅԱՆ Գ. Խ./ՏԻՐԱՅՅԱՆ Գ. Ա., *Հայաստանը հելլենիստական ժամանակաշրջանում*: Ստրկատիրական հասարակարգի զարգացումը // ՀԺՊ, հտ. 1, Երևան, 1971, էջ 500-534:

ՍԱՐԻՆՅԱՆ Ս., *Հայ գաղափարաբանություն, Պատմաքննական տեսություն*, Երևան, 1998:

ՍԱՐՈՒԽԱՆ, *Հայկական խնդիրն*, Ա. հտ. ՍԱՐՈՒԽԱՆ, *Հայկական խնդիրն եւ Ազգային սահմանադրությունը Թուրքիայում (1860-1910)*, Ա. հտ. Թիֆլիս, 1912:

ՍԱՖԱՐՅԱՆ Գ., *Դավիթ Ալավկաորդու իրավաքաղաքական հայացքները* // ՊԲՀ, թիվ 4, 1988, էջ 113-122:

ՍԱՖԱՐՅԱՆ Գ., *Դրվագներ* - ՍԱՖԱՐՅԱՆ Գ., *Դրվագներ հայ իրավական մտքի պատմության*, Երևան, 2006:

ՍԱՖԱՐՅԱՆ Գ., *Իրավունքի պատմության և տեսության հիմնահարցեր*, Երևան, 2010:

ՍԻՄՈՆՅԱՆ Հ./ԳՆՈՒՆԻ Ա., *Հայաստանի սոցիալ-քաղաքական իրավիճակը վաղ բրոնզի դարում (ըստ հնագիտական աղբյուրների)* // ՀՀՀՀԲԲ, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի ժողովածու, Երևան, 2004:

ՍԻՄՈՆՅԱՆ Հ./ԳՆՈՒՆԻ Ա., *Վաղագույն պետական կազմավորումների առաջացումը Հայկական լեռնաշխարհում (ըստ հնագիտական տվյալների)* // ՀԱՎՆՀՀ, 2003:

ՍԻՄՈՆՅԱՆ Հ., *Շենգավիթ*. Շարքային բնակավայր, թե՛ վաղ քաղաք // «Հուշարձան», հտ. Ը, 2013:

ՍԻՐՈՒՆԻ Հ., *Հայ եկեղեցին Ռումեն հողի վրա*, Նիկոլայ Յորգա, Էջմիածին, 1966:

ՍՎԱՃՅԱՆ Հ., *Հրապարակախոսություն*, Հայպետհրատ, Երևան, 1960:

ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆ Ա. Գ., *Կիլիկիայի հայկական պետության և իրավունքի պատմություն (XI-XIV դդ.)*, Երևան, 1978:

ՎԱՂԱՐՇՅԱՆ Ա. Գ., *Հայաստանի Առաջին հանրապետության գործադիր իշխանության համակարգը (1918-1920 թթ.)*, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2012:

ՎԱՂԱՐՇՅԱՆ Ա. Գ., *Հայաստանի Առաջին Հանրապետության դատական համակարգի հիմունքների մշակումը և դրանց օրենսդրական կենսագործումը* // Իրավունք և օրինականություն, Երևան, 1996, թիվ 2 (10):

ՎԱՂԱՐՇՅԱՆ Ա. Գ., *Հայաստանի սահմանադրական զարգացման որոշ հիմնահարցեր*, Երևան, 2003:

ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ Յ., *Սահմանադրական ճշմարտություններ ու անոնց պարտադրությունները*, Կոստանդնուպոլիս, 1863:

ՎԱՂԱՐՇՅԱՆ Ա., *Պետության և իրավունքի տեսություն-1*: Դասախոսություններ / ԵՊՀ-Եր.: Հեղինակային հրատարակություն, 2016:

ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ Ն., *Գևորգ Երզնկացին* - ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ Ն., *Գևորգ Երզնկացին և «Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածուն* // ԲԵՀ, թիվ 2, Երևան, 2015, էջ 50-60:

ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ Ն., *Կանոնագիրք ձեռագրերի Բ խմբի կազմավորում* - ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ Ն., *Կանոնագիրք ձեռագրերի Բ խմբի կազմավորումն ու հետագա խմբագրությունը 78 կանոնախմբերի սահմաններում* // ՊԲՀ, թիվ 3, 2014, էջ 130-139:

ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ Ռ., *Դասախոսություններ (անտիպ)*:

ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ Ռ., *Հայոց տոմարական եղանակը* - ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ Ռ., *Հայոց տոմարական եղանակը. թարգմանական բնագրերի ժամանակը*, Երևան, 1993:

ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ Ռ., *Հայոց տոնացույցը* - ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ Ռ., *Հայոց տոնացույցը (IVXVIII դդ.)*, Երևան, 1999:

ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ Վ., *Հայոց եկեղեցու պետաիրավական...* - ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ Վ., *Հայոց եկեղեցու պետաիրավական և գաղափարական շահերի պաշտպանությունը Հովհաննես Օձնեցու կողմից* // ՍՀՈՀԻԺ, էջ 25-26:

ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ Վ., *Ներսես Մեծը և Աշոիշատի ժողովի նշանակությունը* - ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ Վ., *Ներսես Մեծը և Աշոիշատի ժողովի նշանակությունը Հայաստանի ներքաղաքական կյանքում* // ԷՋՄ, թիվ ԺԱ-ԺԲ, 1997, էջ 137-141:

ՎՐԱՅԵԱՆ Ս., *Հայաստանի Հանրապետություն*, Փարիզ, 1928:

ՎՐԱՅԵԱՆ Ս., *Հին թղթեր նոր պատմության համար*, Բեյրութ, 1962:

ՎՐԱՅՅԱՆ Ս., *Հայաստանի Հանրապետություն*, Երևան, Հայաստան, 1993:

ՏԱՆ Դ., *Արեւելեան Հայք ի Պոլսովինա* - ՏԱՆ Դ., *Արեւելեան Հայք ի Պոլսովինա*, թրգմ.՝ Հ. Գ. Վ. ԳԱԼԵՄԵԱՐԵԱՆ // Ազգային Մատենադարան, Դ., Վիեննա, 1891:

ՏԱՇԵԱՆ, *Յուցակ հայերէն ձեռագրաց*, հտ. Ա.- *Յուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա*, հտ. 1, կազմ.՝ Հ. Յ. Վ. ՏԱՇԵԱՆ // Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Հատոր Ա., Վիեննա, 1895:

ՏԱՏԵԱՆ Մ., *Իրաւունքը ազգաց*, Կ. Պոլիս, 1864:

ՏԵՊՐԱԿ, *որ կոչի նշավակ*, Մադրաս, 1783:

ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆ Վ., *Կիլիկյան Հայաստանը և Այյուբյան պետությունները*, Երևան, 2017:

ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍՅԱՆ Ե., *Բարգեն կաթողիկոսի ժողովի թվականը և տեղը* - ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍՅԱՆ Ե., *Բարգեն կաթողիկոսի ժողովի թվականը և տեղը* // Պատմա-բանասիրական հետազոտություններ, Երևան, 1971:

ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍՅԱՆ Ե., *Հայոց եկեղեցին*, Ս. Էջմիածին, 2014:

ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍՅԱՆ Ե., *Նեստորականությունը Հայաստանում* - ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍՅԱՆ Ե., *Նեստորականությունը Հայաստանում 5-6-րդ դարերում*, Երևան, 1946:

ՏԵՐ-ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ Լ., *Խաչակիրները և հայերը*, հ. Ա, Երևան, 2005:

ՏԵՐ-ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ Լ., *Հայ հին թարգմանական գրականություն*, Երևան, 1984:

ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍՅԱՆ Ե., *Հայոց եկեղեցու յարաբերությունները, 2009* - ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍՅԱՆ Ե., *Հայոց եկեղեցու յարաբերությունները Ասորոց եկեղեցիների հետ (հայկական եւ ասորական աղբյուրների համաձայն)*, Բ. հրատարակություն, Ս. Էջմիածին, 2009:

ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍՅԱՆ Ե. ՎՐԴ., *Հայոց եկեղեցու յարաբերությունները Ասորոց եկեղեցիների հետ*, 1908 - ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍՅԱՆ Ե. ՎՐԴ., *Հայոց եկեղեցու յարաբերությունները Ասորոց եկեղեցիների հետ. Հայկական եւ ասորական աղբյուրների համաձայն*, Վաղարշապատ - Ս. Էջմիածին, 1908:

ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍՅԱՆ Ե., *Մանագերպի 726-ի ժողովի* - ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍՅԱՆ Ե., *Մանագերպի 726-ի ժողովի ասորի եպիսկոպոսները եւ Խոսրովիկ թարգմանչի յիշած երկու ասորական վանքերը* // ԱՐՏ, հմր. Ա., Սբ. Էջմիածին, 1907, էջ 75-80:

ՏԵՐ-ՄԿՐՏՉԵԱՆ Գ., *Անանիա Մոկացի* // ԱՐՏ, 1897, Լ (Բ), էջ 91-96:

ՏԵՐ-ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ Լ., *Ասորիների դերը* - ՏԵՐ-ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ Լ., *Ասորիների դերը հայկական Կիլիկիոյ մշակութային կենտրոնում ԺԲ-ԺԳ. դարերում*, Վենետիկ 1989:

ՏԻԳՐԱՆԵԱՆ Ս., *Կանոնական իրաւունքը եւ նրա աղբյուրները* // ԱՐՏ, թիւ Ա., 1902, էջ 18-24:

ՏԻԳՐԱՆԵԱՆ Ս., *Հայոց իրաւունքի պատմություն* - ՏԻԳՐԱՆԵԱՆ Ս., *Հայոց իրաւունքի պատմություն (մեքենագրուած, ձեռագրի իրաւունքով)*, Երեւան, 1923:

ՏԻԳՐԱՆԵԱՆ Ս., *Հայոց իրավունքի պատմության ներածություն*, Յերեվան, 1923:

ՏԻՐԱՅՅԱՆ Գ. Ա., *Հայաստանը Աքեմենյան Պարսկաստանի տիրապետության ներքո. Հայաստանի ներքին կյանքը արեւմտյանների տիրապետության ժամանակաշրջանում* // ՀԺՊ, հտ. I, Երևան, 1971, էջ 453-463:

ՏԻՐԱՅՅԱՆ Գ. Ա., *Հայաստանը վաղ հելլենիզմի ժամանակաշրջանում. Հայաստանը անկախ պետություն* // ՀԺՊ, հտ. I, Երևան, 1971, էջ 500-507:

ՏԻՐԱՅՅԱՆ Գ., *Երվանդունիները Հայաստանում* // ՏՀԳ, N 6, 1958:

ՐԱՖՖԻ, *Երկերի ժողովածու*, հտ. 9, Երևան, 1958:

ՌԻԼՈՒԲԱՔՅԱՆ Բ., *Դարձյալ Աղվենի ժողովի գումարման տարեթվի մասին* - ՌԻԼՈՒԲԱՔՅԱՆ Բ., *Դարձյալ Աղվենի ժողովի գումարման տարեթվի մասին* // ԼՀԳ, թիվ 6, 1969, էջ 51-60:

ՌԻՂՈՒՐԼԵԱՆ Մ. ՎՐԴ., *Պատմություն հայ գաղթականության* - ՌԻՂՈՒՐԼԵԱՆ Մ. ՎՐԴ., *Պատմություն հայ գաղթականության եւ շինության եկեղեցույ նոցա ի Լիվոռնոյ քաղաքի, հանդերձ յաւելուածովք, Վենետիկ, 1891:*

ՌԻՆՃԵԱՆ Յ., *Ընդհանուր սկզբունք* - ՌԻՆՃԵԱՆ Յ., *Ընդհանուր սկզբունք իրաւագիտության, քաղաքագիտության եւ օրէնսգիտության, Վենետիկ Ս. Ղազար, 1902:*

Ուսումնասիրությունը լեհահայոց դատաստանագրոյն, 1 - Ուսումնասիրությունը լեհահայոց դատաստանագրոյն, 1. Պիշոֆ, Լեհահայոց հին իրաւունքը, 2. Գոլէր, Իրաւունք Հայոց, թրգմ. Հ. Գ. Վ. ԳԱԼԷՄՔԵԱՐԵԱՆ // Ազգային մատենադարան, Ա., Վիեննա, 1890:

ՓԱՓԱՉՅԱՆ Վ., *Երկերի ժողովածու*, հ. 2, Երևան, 1958:

ՓԵՇՏՄԱԼԱՃԵԱՆ Գ., *Լուսաշափղ* - ՓԵՇՏՄԱԼԱՃԵԱՆ Գ., *Լուսաշափղ, որ է բացատրություն Նիկիական հանգանակին, Յօրինեալ պատուելի Գրիգոր վարժապետի Փէշ-ըրմալճեանի, Կոստանդնուպոլիս, 1848:*

ՓԵՇՏՄԱԼԱՃԵԱՆ Գ., *Տրամաբանություն կամ արուեստ բանական, Յերուսաղէմ, Սրբոց Յակովբեանց, 1854:*

ՓԵՇՏՄԱԼԱՃԵԱՆ Գ., *Քրիստոնէական վարդապետություն Հայաստանեայց եկեղեցույ, Կ. Պոլիս, տպ. Յազգային, 1861:*

Փր. Միլլերի քանի մը նոր յօդուածները - Փր. Միլլերի քանի մը նոր յօդուածները, Բ. Մխիթարայ Գոշի դատաստանագիրք // ՀԱ, Վիեննա, թիւ 1-12, 1891, էջ 179-181:

ՔԷՇԻՇԵԱՆ Մ. ՎՐԴ., *Յուդակ ձեռագրաց* - ՔԷՇԻՇԵԱՆ Մ. ՎՐԴ., *Յուդակ հայերէն ձեռագրաց Զմմառի վանքի մատենադարանին, Վիեննա, 1964:*

ՔԷՕՍԷԵԱՆ Յ., *Սահակ Մոռուր* - ՔԷՕՍԷԵԱՆ Յ., *Սահակ Մոռուր* // ՄՀ, հտ. Թ., Թ. դար, Անթիլիաս, 2008, էջ 361-364:

ՔՅՈՍԵՅԱՆ Հ., *Եկեղեցու հայրեր* - ՔՅՈՍԵՅԱՆ Հ., *Եկեղեցու հայրեր, վարդապետներ (IV-VIII դդ.)*, Երևան, 2007:

ՔՈԼԱՆՋՅԱՆ Ս., *Հայերը Տրանսիլվանիայում (10-18-րդ դարեր)*, Երևան, 1964:

ՔՈՉԱՐՅԱՆ Ռ., *Կյանք և ազատություն*, Եր., 2019:

ՔՈՍՅԱՆ Ա., *Հայաստանի աստվածները* (KUB XXVI 39) // ՄՄԱԵԺ, XXIV, 2005, էջ 444-457:

ՔՈՍՅԱՆ Ա., *Հայաստան և Ազգին*. - «Շնորհի ի վերուստ. առասպել, ծես և պատմություն» // Հոդվածների ժողովածու՝ նվիրված Սարգիս Հարությունյանի 80-ամյակին, Երևան, 2008, էջ 263-291:

ՔՈՍՅԱՆ Ա., *Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները (ըստ խեթական սեպագիր աղբյուրների)*, Երևան, 2004:

ՔՈՍՅԱՆ Ա., *Մ.թ.ա. XIV խեթա-հայաստական միջպետական պայմանագրերը*, Երևան, 2016:

ՔՈՒՇՆԵՐԵԱՆ Ք., *Պատմության գաղթականության խրիմու հայոց, Վենետիկ, 1895:*

Օգոստոս Մէկ // «Մեղու», Կ. Պոլիս, 1862, թիւ 169, էջ 169-172:

ՕՀԱՆՅԱՆ Մ., *Ալեքսանդր Մակեդոնացու արևելյան արշավանքը և Հայաստանը*, Երևան, 2003:

«Օրենսդրական եղանակը մեր պառլամենտում» // «Ժողովուրդ» թերթում, 1918 թ., դեկտեմբեր, թիվ 44:

ՕՐՄԱՆԵԱՆ Մ. արք., *Ազգապատմություն*, հտ. Ա., 1912 - ՕՐՄԱՆԵԱՆ Մ. արք., *Ազգապատմություն. Հայ Ուղղափառ եկեղեցույ անցքերը սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը յարակից ազգային պարագաներով պատմուած*, հտ. Ա., Կ. Պոլիս, 1912:

ՕՐՄԱՆԵԱՆ Մ. ԱՐՔ., *Ազգապատմություն*, հտ. Ա., 1959 - ՕՐՄԱՆԵԱՆ Մ. ԱՐՔ., *Ազգապատմություն*, հտ. Ա., Պէյրուք, 1959:

ՕՐՄԱՆԵԱՆ Մ. ԱՐՔ., *Ազգապատմություն*, հտ. Գ., Պէյրուք, 1961:

ՕՐՄԱՆԵԱՆ Մ. արք., *Ազգապատմություն*, հտ. Ա., 2001 - ՕՐՄԱՆԵԱՆ Մ. արք., *Ազգապատմություն. Հայ ուղղափառ եկեղեցույ անցքերը սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը յարակից ազգային պարագաներով պատմուած*, հտ. Ա., վերահրատ, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2001:

4.2. Ռուսերեն

АВАКЯН Р. О./АВАКЯН Р. Р., *Истоки правовой мысли* - АВАКЯН Р. О./АВАКЯН Р. Р., *Истоки правовой мысли протоармян Древней Месопотамии и Армянского нагорья* // ЕФ МНЮИ - XXI ВЕК, N 23, март, 2005.

АВЕТИСЯН Г. М., *Государство Митанни*, Ереван, 1984.

АГАДЖАНОВ С. Г., *Очерки истории огузов и туркмен* - АГАДЖАНОВ С. Г., *Очерки истории огузов и туркмен средней Азии XI - XIII вв.*, Ашхабад 1969.

АДОНЦ Н., *Армения в эпоху Юстиниана*, Санкт-Петербург, 1908.

АДОНЦ Н., *Армения в эпоху Юстиниана*, 2 изд., Ереван, 1971.

АЗАРКИН Н. М., *Монтестье*, Москва, 1988.

АКОПЯН А. А., *Албания-Алуанк* - АКОПЯН А. А., *Албания-Алуанк в греко-латинских и древне-армянских источниках*, Ереван, 1987.

ЕГИАЗАРОВ С. А., *Исследования по истории учреждений в Закавказье*, Ч. 2, Казань, 1891.

ЕЛЛИНЕК Г. *Право современного государства*. Том I: Общее учение о государстве. СПб.: 1903.

ЕНГИБАРЯН Р. В., *Конституционное развитие в современном мире. Основные тенденции*, Москва, 2007.

ЕНГИБАРЯН Р. В., *Сравнительное конституционное право*, Москва, 2005.

ЕРЕМЯН С. Т., *Развитие городов и городской жизни в древней Армении* // ВДИ, № 3, 1953, стр. 11-31.

ЗАМАРОВСКИЙ В., *“Тайны хеттов”*, Москва, 1968.

ЗОРЬКИН В. Д., *Об угрозах конституционному строю в XXI веке - ЗОРЬКИН В. Д., Об угрозах конституционному строю в XXI веке и необходимости проведения правовой реформы в России* // ЖРП, 2004, № 6, стр. 3-17.

ЗОРЬКИН В., *Реализация конституционного принципа разделения властей - ЗОРЬКИН В., Реализация конституционного принципа разделения властей в практике Конституционного Суда России. Конституционный Суд как гарант разделения властей: Сборник докладов*, Москва, 2004.

ЗОРЬКИН В., *Роль конституционного суда - ЗОРЬКИН В., Роль конституционного суда в обеспечении стабильности и развития Конституции* // Конституционное правосудие, 2004, № 2, стр. 15-28.

ЗОРЬКИН В. Д., *Современный мир, право и Конституция*, Москва, 2010.

ИНАНЧИК А. И., *Киммерийцы и Урарту накануне восьмого похода Саргона II* // ВДИ, № 3, 1990, стр. 3-19.

ИОАННИСЯН АБ., *Иосиф Эмин*, Ереван, 1945.

ИОАННИСЯН А. Р., *К истории возникновения «Западни честолубия»* // «Известия» АН Арм. ССР, 1948, № 3, стр. 21-24.

ИСАЕВ И. А., *История государства и права России*, Москва, 2004.

Исторические связи и дружба украинского и армянского народов // Сборник материалов первой украинско-армянской научной сессии, Ред. кол.: И. П. КРАПЯКЕВИЧ и др., Ереван, 1961.

Исторические связи и дружба украинского и армянского народов // Сборник материалов второй украинскоармянской научной сессии, Редкол.: А. Е. АРУТЮНЯН/И. А. ГУРЖИЙ/С. Т. ЕРЕМЯН и др., Киев, 1965.

Исторические связи и дружба украинского и армянского народов // Сборник материалов третьей украинскоармянской научной сессии, Ред. кол.: В. К. ВОСКАНЯН и др., Ереван, 1971.

История современной России. Распад СССР, Том II - *История современной России. Распад СССР: Документы и факты (1986-1992 гг.)*. Том II, Архивные документы и материалы (под общей ред. доктора юридических наук, проф. С. М. ШАХРАЯ), Москва, 2016.

История государства и права России, Под ред. Ю. П. ТИТОВА, Москва, 1999.

История Древнего Востока, ч. 12, Москва, 1983-1987

История Древнего Востока, т. 2. Москва, 1988.

КАГРАМАНЯН К. А., *Источники «Истории страны Алуанк»*, Автореф. дисс. к. и. н., Ереван, 1973.

КАНЕВА И. Т., *Шумерский героический эпос как исторический источник* // ВДИ, № 3 (89), 1964, стр. 243-267; № 4 (90), 1964, стр. 189-225.

КАНТ И., *Сочинения в шести томах*, Т. 4. Ч. II, Москва, 1965.

КАПАНЦЯН Г., *Хайаса-колыбель армян*, Ереван, 1948.

Конституционный Суд как гарант разделения властей: Сборник докладов, Москва, 2004.

Конституционное право: Словарь - Конституционное право: Словарь /Отв. ред. В. В. МАКЛАКОВ. Москва, 2001.

Конституционное право. Энциклопедический словарь - Конституционное право. Энциклопедический словарь, Отв. ред. д.ю.н., проф. С. А. АВАКЬЯН. Москва, 2000.

Конституционное правосудие, 2003 - Конституционное правосудие в новом тысячелетии. Международный Альманах - 2003, Ереван, 2003.

Конституционное правосудие, 2004 - Конституционное правосудие в новом тысячелетии. Международный Альманах - 2004, Ереван, 2004.

КРАМЕР С. Н., *История начинается в Шумере*, Москва, 1965.

КРАСНОВ М., *«Монархизация» - КРАСНОВ М., «Монархизация» президентской власти* // СКО, №5(103), Москва, 2015, стр. 87-103.

КРИВОНОС Н., *Армянская колония во Львове*, 1965 - КРИВОНОС Н., *Армянская колония во Львове в первой половине XVII в.*, Ереван, 1965.

КРИВОНОС Н./ГРАБОВЕЦКИЙ В., *Армянская колония во Львове*, 1958 - КРИВОНОС Н./ГРАБОВЕЦКИЙ В., *Армянская колония во Львове в XIV-XVIII веках* // ССЧ, 1958, №12, стр. 51-62.

КУЛЬЧИЦКИЙ В., *Армянский «Судебник» Гоша* - КУЛЬЧИЦКИЙ В., *Армянский «Судебник» Гоша и его применение во Львове* // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. Сборник материалов второй украинскоармянской научной сессии, Редкол.: А. Е. Арутюнян, И. А. Гуржий, С. Т. Еремян и др., Киев, 1965, стр. 145-150.

КУРИС Э., *Доктрина разделения властей - КУРИС Э., Доктрина разделения властей в практике Конституционного Суда Литвы. Конституционный Суд как гарант разделения властей: Сборник докладов*, Москва, 2004.

КУРИЦ С. Я./ВОРОБЬЕВ В. П., *Болезни государства - КУРИЦ С. Я./ВОРОБЬЕВ В. П., Болезни государства: диагностика патологий системы государственного управления и права*, Москва, 2009.

КУРТОВ А. А., Халмухамедов А. М., *Армения-Турция: противостояние или сотрудничество?* // Армения: проблемы независимого развития / Под общ. ред. Е. М. Кожокина, М.: 1998.

КУТАФИН О. Е., *Российский конституционализм*, Москва, 2008.

ЛОКК ДЖ., *О государстве*, С. Петербург, 1903.

ЛОКК ДЖ., *Сочинение в трех томах*, т. 1 // В кн.: И. НАРСКИЙ. *Джон Локк и его теоретическая система*. Москва, 1985.

ЛОКК ДЖ., *Сочинение в трех томах*, т. 3., Москва, 1988.

ЛУКАШЕВА Е. А., *Человек, право, цивилизации - ЛУКАШЕВА Е. А., Человек, право, цивилизации: нормативноценностное измерение*, Москва, 2011.

МАЗАК Я., *Разделение властей в решениях Конституционного Суда Словакии. Конституционный Суд как гарант разделения властей: Сборник докладов*, Москва, 2004.

МАКСИМОВИЧ К. А., *«Малая книга» - МАКСИМОВИЧ К. А., «Малая книга» (ΜΙΚΡΟΝ ΒΙΒΛΙΟΝ) Никона Черногорца (XI в.) - новый историк по истории Восточной Церкви* // Вестник ПСТГУ I: Богословие. Философия 2008, вып. 4(24), стр. 22-33.

МАЛЬЦЕВ Г. В., *Социальные основания права*, Москва, 2011.

МАРГАРЯН А., *К вопросу о личности - МАРГАРЯН А., К вопросу о личности и деятельности «Некоего Шадиана»* // КиВ, № 3, 1982, стр. 64-72.

МАРР Н. Я., Ани МАРР Н. Я., *Ани. Книжная история города и раскопки на месте городища*, Ленинград-Москва 1934.

МАРР Н., Аркаун, 1905 - МАРР Н., Аркаун, монгольское название христиан, в связи с вопросом об армянах-халкедонитах // ВВ, Том XII, СПб., 1905, стр. 1-68.

МАРТЫШИН О. В., Конституция Российской Федерации 1993 г. как памятник эпохи // Государство и право, 2004, N 4, стр. 13-16.

Материалисты Древней Греции, Москва, 1955.

МАЧКУВ Е., Демократия и авторитаризм в посткоммунистических трансформационных системах // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение. 2003, N 2, стр. 2-7.

МАЯКОВСКИЙ В., Владимир Ильич Ленин - МАЯКОВСКИЙ В., Владимир Ильич Ленин // В кн.: В. МАЯКОВСКИЙ, Избранные произведения. Киев, 1985 (Школьная библиотека).

МЕДВЕДЕВ И. П., Правовая культура византийской империи, СПб. 2001.

МЕЛИКСЕТБЕК Л. М., Источниковедческие заметки - МЕЛИКСЕТБЕК Л. М., Источниковедческие заметки, Составил и редактировал П. М. МУРАДЯН, Ереван, 2010, стр. 20-47.

МЕЛИКСЕТБЕК Л. М., К вопросу о датировке - МЕЛИКСЕТБЕК Л. М., К вопросу о датировке Псевдо-Исааковых памфлетов в греко-византийской литературе // ВВ, Том VIII. 1956, стр. 208-222.

МЕЛИКСЕТБЕК Л., Об источниках древнеармянского права // ИКИАИ, 1917-1925, N 11, стр. 156-157.

МИКАЕЛЯН В., На крымской земле - МИКАЕЛЯН В., На крымской земле. История армянских поселений в Крыму, Ереван, 1978.

МЫШКО Д. И., О жизни армян в Киеве в XV - первой половине XVII вв. // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. Сборник материалов второй украинскоармянской научной сессии, Редкол.: А. Е. АРУТЮНЯН/И. А. ГУРЖИЙ/С. Т. ЕРЕМЯН и др., Киев, 1965, стр. 111-115.

МОНТЕСКЬЕ Ш. А., Избранные произведения, Москва, 1955.

МОРГАН Л. Г., Древнее общество - МОРГАН Л. Г., Древнее общество или исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации, Ленинград, 1935.

МУРАДЯН П., Культурная деятельность армян-халкедонитов - МУРАДЯН П., Культурная деятельность армянхалкедонитов в XIXIII веках // Պ. ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ, Հովհաննիս Դժաճնաբեկի աշխարհը և Հայաստանը, Երևան 2012:

НЕРСЕСЯНЦ В. С., Конституционализм как общегосударственная идеология // Конституционно-правовая реформа в Российской Федерации. Сб. ст. / Отв. ред. Ю. С. ПИВОВАРОВ. Москва, 2000.

НЕРСИСЯНЦ В. С., Пути развития советского государства и права // в книге Пульс реформ. Москва, 1989.

НЕРСЕСЯНЦ В. С., Философия права, Москва, 1997.

НАРСКИЙ И. С., Западноевропейская философия XVIII века, Москва, 1973.

НАРСКИЙ И. С., Западноевропейская философия XVII века, гл. 3, Москва, 1974.

НАРСКИЙ И. С., Отношение Беркли к Локку // В кн.: Беркли. Сочинения, Москва, 1978.

НЕВИНСКИЙ В. В., Конституция Российской Федерации - НЕВИНСКИЙ В. В., Конституция Российской Федерации: испытание мировым опытом // ЖПР, 2003, N 11, Москва, стр. 65.

ОРБЕЛИ И. А., Избранные труды, т. I - ОРБЕЛИ И. А., Избранные труды, т. I: Из истории культуры и искусства Армении XXIII вв., Москва 1968.

ОСИПЯН Б. А., Идея саморазвивающейся правовой системы // ЖРП, 2004, N 4, стр. 73.

ОСЯТЫНЬСКИЙ В., Парадоксы конституционного заимствования // СКО, Москва, 2004, N 3, стр. 53.

ОТЯН Г., На смертном пути. Зограб и Вадкес // Газета «Наше время». Баку, 1919, 27 апреля.

ПАНИЩЕВ А. Л. Будущее государства как формы и способа бытия человека: перспективы и противоречия // Государство и право. 2021. № 12.

ПИОТРОВСКИЙ Б. Б., Ванское царство (Урарту), Москва, 1959.

ПИРОЖЕНКО П. Х., Материалы ЦГИА УССР во Львове - ПИРОЖЕНКО П. Х., Материалы ЦГИА УССР во Львове по истории армянских поселений на Украине // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов: Сборник материалов первой украинскоармянской научной сессии, Ред. кол.: И. П. КРАПЯКЕВИЧ и др., Ереван, 1961, стр. 237-251.

Политикоправовые ценности: история и современность /Под. ред. В. С. НЕРСЕСЯНЦА, Москва, 2000.

ПОРСУГЯН А., По зову совести - ПОРСУГЯН А., По зову совести // Промышленность, строительство и архитектура Армении, 1989, № 7., стр. 25-29.

Проблемы общей теории права и государства, Под общ. ред. В. С. НЕРСЕСЯНЦА. Москва, 1999.

ПУЗДРАЧ Ю. В., История российского конституционализма IX-XX веков. СПб., 2004.

РАЙТ В., Краткий очерк истории сирийской литературы - РАЙТ В., Краткий очерк истории сирийской литературы / Пер. с англ. К.А. Тураевой, под. ред. и с дополнениями П.К. Коковцова, СПб. 1902.

РАССЕЛ Б., История западной философии, кн. 3, ч. 1, Москва, 1993.

РОЗЕНФЕЛЬД М./ШАЙО А., Распространение либерального конституционализма - РОЗЕНФЕЛЬД М./ШАЙО А., Распространение либерального конституционализма: изучение развития права на свободу слова в новых демократиях // СКО, 2007, N1, стр. 103.

РОЛЕН ЖЕКМЕН М. Г., Армения, армяне и трактаты // Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 году. Не изд. Москва, 1896.

Российское законодательство XIX веков, в 9-ти томах. Москва, 1991. Т. 8. Судебная реформа.

САЛМИН А., Современная демократия, Москва, 1997.

САРКИСЯН Г. Х., Тигранакерт - САРКИСЯН Г. Х., Тигранакерт. Из истории древнеармянских городских общин, Москва, 1960.

СВАРАНЦ А., Пантюркизм в геостратегии Турции на Кавказе, М.: 2002.

Свод основных законов, 1906 г., 23 апреля, ст. 91 // в кн. В. К. ЦЕЧОЕВ, Н. Е. ОРЛОВА, История государства и права России XIX-XX вв., Ростов-на-Дону, 2000.

СЕЛИВАНОВ А. А., Конституционные проблемы - СЕЛИВАНОВ А. А., Конституционные проблемы в современной теории права, Киев, 2013.

Словарь иностранных слов (18е издание), Москва, 1989.

Советские конституции. Хрестоматия. В 4 частях. Часть 1. Первые советские республики, 1918-1922 гг. / Сост. Д.В. Кузнецов. Благовещенск: Благовещенский государственный педагогический университет. 2015.

СОНИНА Л. В., Конституционализм в Российской Федерации как политико-правовой режим: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Екатеринбург, 2001.

СТАФ И./ЗЕНКИН С., Гулянья на Манежной - СТАФ И./ЗЕНКИН С., Гулянья на Манежной: к поэтике московских манифестаций // Независимая газета, 11 апреля 1991 г.

СТРАШУН Б., Конституционализм - СТРАШУН Б., Конституционализм: идеал, реальность и возможная перспектива // СКО, 2011, N5(84), стр. 4347.

- СТРАШУН Б., *Перспективы демократии и конституционное правосудие* // Альманах - Конституционное правосудие в новом тысячелетии. Ереван, 2002, стр. 217.
- СУКИАСЯН А., *История Киликийского армянского государства и права (XI-XIV вв.)*, Ереван, 1969.
- СУКИАСЯН А., *Общественно-политический строй* - СУКИАСЯН А., *Общественно-политический строй и право Армении в эпоху раннего феодализма*, Ереван, 1963.
- СУКИАСЯН А. Г., *Очерк истории государства и права Биайнили-Урарту*, Ереван, 1975.
- СУРДЕЛЬ-ТОМИН Ж., *Новаторство и традиция в сельджукской архитектуре* // сб. "Мусульманский мир. 950-1150", М. 1981, стр. 268-281.
- СУЩИНСКАЯ С. И., *Понятие и сущность правового государства* - СУЩИНСКАЯ С. И., *Понятие и сущность правового государства и соответствие ФРГ критериям правового государства с точки зрения ее конституционных характеристик* // Конституционное право зарубежных стран. 2001, N 1, стр. 4248.
- СЭМППСОН А., *Новая анатомия Британии*, Москва, 1975.
- Теория конституционализма и философия государства в ФРГ* // Закон и право, N 5, 2001, стр. 41.
- ТИГРАНЯН С., *Древнеармянская книга канонов, I* - ТИГРАНЯН С., *Древне-армянская книга канонов, Очерки описания и исследования памятника* // Записки АН по ИФО, т. XIII, № 3, I Описательная часть, Петроград, 1918.
- ТИХОМИРОВ Ю. А., *Коллизионное право*, Москва, 2001.
- ТИХОМИРОВ Ю. А., *О модернизации государства* // ЖРП, 2004, N 4, стр. 316.
- ТИХОМИРОВ Ю. А., *Теория компетенции*, Москва, 2004.
- ТОЙБЕР Г., *Контуры конституционной социологии* - ТОЙБЕР Г., *Контуры конституционной социологии: преодоление исключительности государственного конституционализма* // СКО, 2016, N1(110), стр. 4155.
- ТОРОСЯН Х., *Суд и процесс* - ТОРОСЯН Х., *Суд и процесс в Армении в XXIII вв.*, Ереван, 1985.
- Феноменология государства*, Сборник статей. Вып. 2., Москва, 2003.
- ФОН-ГАКСТГАУЗЕН А., *Закавказский край*, С. Петербург, 1857.
- ХАЧАТУРЯН В., *Армянская колония в Астрахани* - ХАЧАТУРЯН В., *Армянская колония в Астрахани во второй половине XVIII в.*, канд. диссерт., Ереван, 1965.
- ХАЧИКЯН Л., *Армянские колонии на Украине в XVI-XVII вв.* // Великая дружба. Сборник, посвященный 300-летию воссоединения Украины с Россией, Ереван, 1954, стр. 193-224.
- ХЕССЕ К., *Основы Конституционного права ФРГ*, Москва, 1981.
- ХОВАРД Д., *Конституционализм и развивающаяся демократия* // Конституционное правосудие, 2004, N 3, ст. 20.
- ЧЕТВЕРНИН В. А., *Понятия права и государства* - ЧЕТВЕРНИН В. А., *Понятия права и государства. Введение в курс теории права и государства*. Москва, 1997.
- ЧЕТВЕРНИН В., *Российская Конституция* - ЧЕТВЕРНИН В., *Российская Конституция: концепция правопонимания* // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение, вып. 4, 2003, стр. 28.
- ЧИРКИН В. Е., *Общечеловеческие ценности и современное государство* // Государство и право, 2002, N 2, стр. 5-13.
- ЧИЧЕРИН Б. Н., *Курс государственной науки*. Ч. 3. Москва, 1898.
- ШАЙО А., *Самоограничение власти* - ШАЙО А., *Самоограничение власти (краткий курс конституционализма)*, Москва, 1999.

- ШАЙО А., *Транснациональные сети и конституционализм* // СКО, 2008. N 5 (66), стр. 123.
- ШУКУРОВ Р. М., *Тюрки в византийском мире (1204 - 1461)*, Москва, 2017.
- ЭБЗЕЕВ Б., *Прямое действие* - ЭБЗЕЕВ Б., *Прямое действие и непосредственное применение Конституции Российской Федерации - гарантия прав и свобод человека и гражданина* // Право и управление: XXI век. N1 (1), 2005.
- Энциклопедический словарь*, т. III - *Энциклопедический словарь* (составлен под ред. М. М. ФИЛИППОВА), т. III, приложение к журн. «Природа и люди» за 1902.
- ЮЗБАШЯН К. Н., *Армянские государства* - ЮЗБАШЯН К. Н., *Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX-XI вв.*, Москва, 1988.
- ЮЗБАШЯН К. Н., *К хронологии правления Гагика I Багратуни* // АДСВ, т. 10, 1973.
- ЮХТ А., *Армянская колония в Астрахани* - ЮХТ А., *Армянская колония в Астрахани в первой половине XVIII в.*, канд. диссерт., Ереван, 1959.
- Մրցիւն. Նոցորնի Կարաք.* Информационные материалы. Заседание Президиума Верховного Совета СССР от 18.07.88, Вараракн-Ереван, 1988.

4.3. Անգլերեն

- AUSTIN J., *Lectures on Jurisprudence or the Philosophy of Positive Law*, L., 1873.
- AKOPYAN A./GALSTYAN A., *Concerning the study* - AKOPYAN A., GALSTYAN A., *Concerning the study of ethnic processes in the Caucasian Albania (Antiquity and Early Middle Ages)* // 12th ICAES (Zagreb, 1988): USSR Academy of Sciences, N. N. Mikloukho-Maklay Institute of Ethnography, Moscow-Zagreb, 1988, pp. 1-10.
- BALSAMON A. K., *Theodore* // TODoB, vol. 1, pp. 249.
- BARENDT E., *Introduction to Constitutional Law*, Oxford Univ. Press, 1998.
- BARTON G. A., *The Royal Inscriptions of Sumer and Akkad*, New Hawen, 1929.
- BELOFF M./PEEL G., *The Government of the United Kingdom* - BELOFF M./PEEL G., *The Government of the United Kingdom. Political authority in a changing society*. L., 1980, 1981.
- BERLIN A., *Enmerkar and Enshesheanna*, Philadelphia, 1979.
- BLACK H. C., *Black's Law Dictionary*, WESY Publishing CO, 1968.
- BRANDS M., *The Obsolescence of Almost* - BRANDS M., *The Obsolescence of Almost All Theories Concerning International Relations* // European Review. 1998. 6(3).
- BURNEY Ch./LANG D. M., *The Peoples of the Hills* - BURNEY Ch./LANG D. M., *The Peoples of the Hills. Ancient Ararat and Caucasus*, London, 1971.
- BURNEY Ch., *Eastern Anatolia* - BURNEY Ch., *Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Ages* // AnSt, VIII, 1958, pp. 157-209.
- CECERE GIUSEPPE, *A Coptic Historian and "the Caliph of the Armenians"* - CECERE GIUSEPPE, *A Coptic Historian and "the Caliph of the Armenians": Crosscultural Dynamics and Rhetorical Strategies in alMufaḍḍal Ibn abī lFaḍā'il* // Արևելյան աղբյուրագիտություն, հտ. 2, Երևան 2020, էջ 213 - 260:
- COHEN S., *Enmerkar and the Lord of Aratta*, Ann Arbor, 1973.
- Collection Science and technique of democracy Collection Science and technique of democracy*, N 37. European and US constitutionalism. G. NOLTE (Editor). European Commission for Democracy through Law. Concil of Europe Publishing, 2005.
- COLLIER CH. and LINKOLN J. COLLIER, *Decision in Philadelphia* - COLLIER CH. and LINKOLN J. COLLIER, *Decision in Philadelphia: The Constitutional Convention of 1787*, New York, 1987.
- Cultural Representations in the Middle East: Political Cartoons* (Princeton Papers: Inter-

disciplinary Journal of Middle Eastern Studies. Special issue. Vol. VI). Princeton, 1997.

CRAVEN D., *Art and Revolution in Latin America* - CRAVEN D., *Art and Revolution in Latin America, 1910-1990*. New Haven and London, 2002.

Europe Without Walls: Art, Posters and Revolution 1989-93. Manchester, 1993.

FOUNDETHAKIS P. (Panteion University, Athens) *Religion and Constitutional Culture in Europe* // Constitutional Cultures. Ed. by M. MYRZYKOWSKI, Warsaw, ISP, 2000.

GELB I., *Hurrians and Subarians*, Chicago, 1944.

GELLER M./TRINA G., „Tigranu, the Crown Prince of Armenia”: Evidence from the Babylonian Astronomical Diaries, “Klio: Beiträge zur Alten Geschichte”, 2013, Vol. 65.

GOLDMAN R., *The Protection of Individual Rights* - GOLDMAN R., *The Protection of Individual Rights as the Fundamental Element of the United States Constitutional Culture* // Constitutional Cultures. Ed. by M. MYRZYKOWSKI, Warsaw, ISP, 2000.

GOODIN R. E., *Designing Constitutions* - GOODIN R. E., *Designing Constitutions: the Political Constitution of a Mixed Commonwealth* // Constitutionalism and Transformation: European and Theoretical Perspectives / Ed. by R. BELLAMY, D. CASTIGLIONE. Blackwell, 1996.

GREENWOOD T., *Failure of a Mission?* - GREENWOOD T., *Failure of a Mission? Photius and the Armenian Church* // “Le Muséon”, t. 119, fasc 12, Louvainlauneuve, 2006, pp. 123-167.

HANAWAY W., *The Symbolism of Persian Revolutionary Posters* - HANAWAY W., *The Symbolism of Persian Revolutionary Posters* // Iran Since the Revolution: Internal Dynamics, Regional Conflict, and the Superpowers. New York, 1985, pp. 31-50.

HARUTYUNYAN G., *Constitution and Constitutionalism* - HARUTYUNYAN G., *Constitution and Constitutionalism in the Context of Constitutional Culture of the New Millennium* / New Millennium Constitutionalism: Paradigms of Reality and Challenges, Ереван, 2013/.

HARUTYUNYAN G., *Constitutional Culture* - HARUTYUNYAN G., *Constitutional Culture: The Lessons of History and The Challenges of Time*, Yerevan, 2009.

HARUTYUNYAN G./MAVČIČ A., *The Constitutional Review* - HARUTYUNYAN G./MAVČIČ A., *The Constitutional Review and Its Development in the Modern World (A Comparative Constitutional Analysis)*, Yerevan - Ljubljana, 1999.

How Constitutions Change - How Constitutions Change (A Comparative Study), edited by DAWN OLIVER and CARLO FUSARO. Oxford and Portland, Oregon, 2011.

JACOBSEN Th., *The Sumerian King List* // AS, N. 11, Chicago 1939.

KENT R. G., *Old Persian* - KENT R. G., *Old Persian. Grammar, Texts, Lexicon*, Parts III, New Haven, 1953.

KRAMER S. N., *Enmerkar* - KRAMER S. N., *Enmerkar and the Lord of Aratta*, Philadelphia, 1952.

KRAMER S. N., *From the Tablets of Sumer*, Indian Hills, Falcon, 1956.

KRAMER S. N., *Gilgamesh and Agga* // AJA, vol. LIII, № 1, 1949, pp. 1-18.

KRAMER S. N., *The Sumerians* - KRAMER S. N., *The Sumerians. Their History, Culture, and Character*, Chicago, 1963.

KÜHNE C., *Imperial Mittani* - KÜHNE C., *Imperial Mittani: An Attempt at Historical Reconstruction*. In G. Wilhelm (Ed.). Nuzi at seventyfive. SCCNH, 1999, 10, Winona Lake: Eisenbrauns, pp. 203-221.

LABA R., *The Roots of Solidarity* - LABA R., *The Roots of Solidarity: A Political Sociology of Poland's Working Class Democratization*. Princeton, N.J., 1991.

LANFRANCHI G./PARPOLA S., *The Correspondence of Sargon II*, part II, Letters from the Northern and Northeastern Provinces // SAA, V, 1990, N 90.

LUCKENBILL D. D., *Ancient Records* - LUCKENBILL D. D., *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, vol. I, Chicago, 1926.

MAKSOUDIAN K., *The Chalcedonian issue and the early Bagratids* - MAKSOUDIAN K., *The Chalcedonian issue and the early Bagratids. The Council of Širakawan* // RdÉA, t. 21, Paris, 1988-1989, pp. 333-344.

MAYER H. E. and MCLELLAN, *Select Bibliography of the Crusades* - MAYER H. E. and MCLELLAN, *Select Bibliography of the Crusades* // SETTON K. M., *A History of the Crusades*, VI: *The Impact of the Crusades on Europe*, ed. H.W. HAZARD and N.P. ZACOUR, 1st edn. (Madison, Wis., 1989).

MEACHAM J., *The End of Christian America* // Newsweek, April, 20, 2009.

MELLAART J., *Anatolian Chronology* - MELLAART J., *Anatolian Chronology in the Early and Middle Bronze age* // AnSt, VII, 1957, pp. 5588.

MICHAEL M. J. FISCHER and ABEDI M., *Debating Muslims* - MICHAEL M. J. FISCHER and ABEDI M., *Debating Muslims. Cultural Dialogues in Postmodernity and Tradition*, Wisconsin, 1990.

NAGEL R. F., *Constitutional Cultures* - ROBERT F. NAGEL, *Constitutional Cultures, The Mentality and Consequences of Judicial Review*, University of California Press, Berkeley 1993.

O'CALLAGHAN R. T., *Aram Naharaim* - O'CALLAGHAN R. T., *Aram Naharaim. A Contribution to the History of Upper Mesopotamia in the Second Millennium B.C.*, Roma, 1948.

PERETTI T. J., *In Defense of a Political Court* - PERETTI T. J., *In Defense of a Political Court*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1997.

RICKARDS M., *Posters of the First World War*, New York, 1968.

RUDT-COLLEBERG W. H., *The Rupenides, Hetumidews and Lusignans* - RUDT-COLLEBERG W. H., *The Rupenides, Hetumidews and Lusignans: The structure of the Armeno-Cilician dynasties*, Lisbon, 1963, tables III.

RUSH M., *Parliamentary government in Britain*, N. Y., 1981.

SAGONA A. G., *The Caucasian Region in the Early Bronze Age*, Part III, Oxford, 1984.

SAUNDERS CH. A., *Constitutional Culture in Tradition* // Constitutional Cultures. Ed. by M. WYRZYKOWSKI, Warsaw, ISP, 2000, pp. 37-54.

SAYCE A. H., *The cuneiform inscriptions of Van* // JRASGBI, 1882, XIV, N 3-4.

SENJKOVIC R., *In the Beginning there were a Coat of Arms, a Flag and a Pleter* // Fear, Death and Resistance. An Ethnography of War: Croatia 1991-1992. Zagreb, 1993.

STARR I., *Queries to the Sungod* - STARR I., *Queries to the Sungod. Divination and Politics in Sargonid Assyria* // SAA, vol. IV, 1990, N 18.

STEVEN H. GIFIS, *Law Dictionary*, New York, 1984.

SUNSTEIN C., *Changing Constitutional Powers of the American President* // EECR, Vd 2, N4. Fall 1993, Vol 3. N1 Winter, 1994.

TETLEY G. E., *The Ghaznavid and Seljuk Turks* - TETLEY G. E., *The Ghaznavid and Seljuk Turks: Poetry as a Source for Iranian History*, Abingdon 2008.

The Cambridge history of the Byzantine Empire The Cambridge history of the Byzantine Empire c. 500-1492, ed. by J. SHEPARD, Cambridge, 2008.

TODOB / Prepared at Dumbarton Oaks Alexander P. Pazhdan, AliceMarie Talbot & adherers, volume 1, New York, Oxford, 1991.

VILE M. G., *Constitutionalism and Separation of Powers*, Oxford, 1967.

WILHELM G., *The Kingdom of Mitanni* - WILHELM G., *The Kingdom of Mitanni in Second-Millennium Upper Mesopotamia* // CANE (ed. in chief J. M. Sasson), 1995, vol. II, pp. 1243-1254.

ZIMANSKY P. E., *Ecology and Empire* - ZIMANSKY P. E., *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State*, Chicago, 1985.

4.4. Գերմաներեն

BAUMSTARK A., *Geschichte der syrischen Literatur* - BAUMSTARK A., *Geschichte der syrischen Literatur mit Ausschluß der christlich-palästinischen Texte*, Bonn, 1922.

BECK H.G., *Kirche und Theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1959.

BECK H.G., *Res Publica Romana* - BECK H.G., *Res Publica Romana: Vom Staatsdenken der Byzantiner (Sitzungsberichte der Bayerische Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historische Klasse, Heft 2)*, München, 1970.

BURGMANN L. und TROYANOS SP., *Appendix Eclogae* - BURGMANN L. und TROYANOS SP., *Appendix Eclogae // Fontes Minores III / herausgegeben von D. SIMON, Vittorio Klostermann Frankfurt am Main, 1979 [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, Bd. 4].*

Die armenischen Übersetzungen byzantinischer Rechtsbücher Die armenischen Übersetzungen byzantinischer Rechtsbücher. Erster Teil: Allgemeines. Zweiter Teil: Die "Kurze Sammlung" ("Sententiae Syriacae") / herausgegeben, übersetzt und erläutert von H. KAUFHOLD. LöwenklauGesellschaft e.v. Frankfurt am Main 1997 (Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, herausgegeben von D. SIMON, Bd. 21).

Ecloga: Das Gesetzbuch Leons III Ecloga: Das Gesetzbuch Leons III. Und Konstantinos' V. / Herausgegeben von L. BURGMANN, Löwenklau-Gesellschaft e.v. Frankfurt am Main, 1983 [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, Bd. 10].

FERD., *Das alte Recht der Armenier* - Bischoff Von Dr. FERD., *Das alte Recht der Armenier in Lemberg*, Wien, 1862.

FERD., *Urkunden zur Geschichte der Armenier* - Bischoff Von Dr. FERD., *Urkunden zur Geschichte der Armenier in Lemberg*, Wien, 1864.

GÖTZE A., *Hethiter, Churriter und Assyrer*, Oslo, 1936.

HALFTER P., *Die Beschreibung des armenischen Königreiches Kilikien* - HALFTER P., *Die Beschreibung des armenischen Königreiches Kilikien durch den Hildesheimer Domherren Wilbrand von Oildenburg. // ZfU, 2000, S. 406407.*

HUNGER H., *Literatur der Byzantiner, I* - HUNGER H., *Die hochsprachliche Profane Literatur der Byzantiner, Erster Band: Philosophie-Rhetorik-Epistolographie-Geschichtsschreibung-Geographie*, München 1978.

HUNGER H., *Literatur der Byzantiner, II* - HUNGER H., *Die hochsprachliche Profane Literatur der Byzantiner, II Teil*, München 1978.

KARST J., *Grundriß der Geschichte des armenischen Rechtes // ZfVR, Bd. XIX, 1906, S. 38-39.*

KÜHNE C., *Politische Szenerie* - KÜHNE C., *Politische Szenerie und internationale Beziehungen Vorderasiens um die Mitte des 2. Jahrtausends vor Chr. // MuSN (ed. by H. J. NISSEN und J. RENGGER), Berlin, 1982, S. 203-264.*

MAYRHOFER M., *Die Arier im Vorderen Orient - ein Mythos? // ÖAW, Bd. 294, Abh. 3, 1974.*

MAYRHOFER M., *Die IndoArier im Alten Vorderasien*, Wiesbaden, 1966.

SALVINI M., *Geschichte und Kultur der Urartäer*, Darmstadt, 1995.

SEIBT W. und BITSCHNAU M., *Ein "Erzbischof von Ninive" - SEIBT W. und BITSCHNAU M., Ein "Erzbischof von Ninive" siegelt 1293 tirolische Ablassurkunden mit dem Typar des armenischen Katholikos Jakob I. (†1286). // MdlfÖG, 122. Band, Teilband 1 (2014), S. 115:*

SELB W./KAUFHOLD H., *Das SyrischRömische Rechtsbuch*, Bd. III, Wien 2002.

SIMON D., *Princeps legibus solutus* - SIMON D., *Princeps legibus solutus: Die Stellung des byzantinischen Kaisers zum Gesetz // Gedechtnisschr. Für Wolfgang Kunkel, Frankfurt a/M., 1984.*

SPULER B., *Die Mongolen in Iran* - SPULER B., *Die Mongolen in Iran. Politik, Verwaltung und Kultur der Ilchanzeit 1220 - 1350*, Berlin, Akademie-Verlag, 1955².

STRECK M., *Das Gebiet der heutigen Landschaften* - STRECK M., *Das Gebiet der heutigen Landschaften Armenien, Kurdistan und Westpersien nach der babylonisch-assyrischen Keilinschriften // ZfAVG, Bd. XIII, Heft 1, 1898, S.*

Syrisch-römisches Rechtsbuch aus dem fünften Jahrhundert - Syrisch-römisches Rechtsbuch aus dem fünften Jahrhundert. Mit Unterstützung der Akademie der Wissenschaften zu Berlin aus den orientalischen Quellen herausgegeben, übersetzt und erläutert von K. G. BRUNS und E. SACHAU, Leipzig 1880.

TSCHANÉWA-DETSCHÉWSKA N., *Östliche Besonderheiten der Saalkirchen mit Kuppel* - TSCHANÉWA-DETSCHÉWSKA N., *Östliche Besonderheiten der Saalkirchen mit Kuppel im mittelaltertümlichen Bulgarien und ihr Vergleich mit den Gleichartigen Kirchen in Armenien // The second International Symposium on Armenian Art, Yerevan, 1978, September 1218, volume II, Erevan 1981, S. 257266.*

UNGNAÐ A., *Subartu, Beiträge zur Kulturgeschichte und Völkerkunde Vorderasiens*, Berlin und Leipzig, 1936.

WARTKE R. B., *Das Reich am Ararat*, Mainz, 1993.

WEIDNER E. F., *Die Kämpfe Adadneraris I gegen Hanigalbat // AfO, Bd. V, 1928-1929.*

WINCKLER H., *Die Arier in den Urkunden von Boghazköi // OLZ, 13, 1910, cols. 289-301.*

WILHELM G., *Grundzüge der Geschichte und Kultur der Hurriter*, Darmstadt, 1982.

4.5. Ֆրանսերեն

ADONTZ N., *Histoire d'Arménie* - ADONTZ N., *Histoire d'Arménie. Les origines du X siècle au VI (Av. J. C.)*, Paris, 1946.

AUGÉ I., *Byzantins, Arméniens & Francs* AUGÉ I., *Byzantins, Arméniens & Francs au temps de la croisade. Politique religieuse et reconquête en Orient sous la dynastie des Comnènes 1081-1185*, Paris, 2007.

BERBÉRIAN H., *Le patriarcat arménien du sultanat de Roum* - BERBÉRIAN H., *Le patriarcat arménien du sultanat de Roum, l'anticatholicos Anania // REArm., nouvelle série, 3 (1966), p. 233-243.*

BOURGEOIS B., *La royauté* - BOURGEOIS B., *La royauté: dynamiques et représentations: Royaumes de Jérusalem, de Chypre et d'Arménie cilicienne. XIIe - XIV siècle, t. 1.*

BOZOYAN A., *Le système hiérarchique de l'église Arménienne* - BOZOYAN A., // «Bazmavep», 2010, 34, p. 521-532.

BOZOYAN A., *Le traducteur Siméon Plndzahank* - BOZOYAN A., *Le traducteur Siméon Plndzahank et la question de l'identité nationale // L'Europe et le Caucase. Les relations interrégionales et la question de l'identité / sous la direction de M. Dokhtourichvili, G. Dédéyan, I. Augé, Tbilissi, 2012, p. 164 - 172:*

BRÉHIER L., *Le monde Byzantin, t. II* - BRÉHIER L., *Le monde Byzantin, t. II: Les institutions de l'empire byzantine*, Paris 1970.

CHEYNET J.Cl., *Manzikert: un désastre militaire ? // "Byzantion", t. L, fasc. 2, 1980, p. 410-438.*

DÉDÉYAN G., *Les Arméniens entre Grecs, Musulmans et Croisés, 2003* - DÉDÉYAN G., *Les Arméniens entre Grecs, Musulmans et Croisés. Études sur les pouvoirs arméniens dans le Proche-Orient Méditerranéen (1068-1150). Volume 1. Aux origines de L'État cilicien: Philarete et les premiers Roubeniens; Volume 2. De l'Euphrate au Nil: Le réseau diasporique*, Lisbonne, 2003.

DÉDÉYAN G., *L'immigration arménienne en Cappadoce au XIe siècle* // "Byzantion", t. XLV, 1975, p. 41 – 117.

DONABÉDIAN P. et THIERRY J.M., *Les arts arméniens*, Paris 1987.

DORFMANN-LAZAREV I., *Deux débats théologique Arméniens* - DORFMANN-LAZAREV I., *Deux débats théologique Arméniens et Byzantins à l' époque de Photius: après la triomfe de l'orthodoxie*, Louvain, 2004.

FREY J. M., *Nisibe, métropole syriaque orientale et ses suffragants des origines à nos jours* // CSCO, vol. 388, Subsidia 54, Louvain, 1977.

GARITTE G., *Les écrits antiarméniens* - GARITTE G., *Les écrits antiarméniens dits du catholicos Isaac* // RdHE, №45, Louvain, 1950, p. 711-715.

GRUMEL V., *L'envoyé de Photius* - GRUMEL V., *L'envoyé de Photius au catholicos Zacharie: Jean de Niké* // RdEB, t. XIV, Paris, 1956, p. 169-173.

GRUMEL V., *Les invectives contre* - GRUMEL V., *Les invectives contre les Arméniens du catholicos Isaak* // RdEB, t. XIV, Paris, 1956, p. 174-194.

HAKOBIAN A., *La littérature canonique arménienne* - HAKOBIAN A., *La littérature canonique arménienne des Ve-XIe siècles* // «Arménie. La magie de l'écrit», Sous la direction de C. MUTAFIAN, Marseille, 2007.

HAKOBIAN A., *Les rédactions et les groupes des manuscrits* - HAKOBIAN A., *Les rédactions et les groupes des manuscrits du «Livre des canons arméniens» et le nouvel texte scientifique de Hovhannes Odznetsi* // «11me Conférence Générale de l'Association Internationale des Études Arméniennes (Paris, 10-12 septembre 2008)». Résumés des communications, Paris, 2008, p. 14-19.

HONIGMANN E., *Le couvent de Barsauma et le patriarcat Jacobite d'Antioche et de Syrie* // CSCO, vol. 146, Subsidia, t. 7, Louvain, 1967.

KAPOÏAN A., *L'Égypte vue par des Arméniens* - KAPOÏAN A., *L'Égypte vue par des Arméniens (XIe-XVIIe siècles)*, Préface par J. Leclant, Paris, Éditions de la fondation SingerPolignac, 1988.

LEBON J., *Sur une concile de Cesarée* // "Le Muséon", LI, Louvaine, 1938, p. 89-132.

MACLER F., *Anania Mokatsi* - MACLER F., *Anania Mokatsi, écrivain arménien du Xe siècle* // RdHB, № 101, Louvain, 1930, p. 5-15.

MARDIROSSIAN A., *Le livre de canons Arméniens* - MARDIROSSIAN A., *Le livre de canons Arméniens (Kanonagirk' Hayotc) de Yovhannes Awjenc'i: Église, droite et société en Arménie du Ier au VIIIe siècle*, Lovanii, 2004.

MUTAFIAN Cl., *L'Arménie du Levant (XIe-XIVe siècle)*, t. I & II, Paris 2012.

Petit L., *Isaac l'Arménien* // DdTC, VIII, 1924, Col. 12-14.

Recueil des Historiens des Croisades, t. I *Recueil des Historiens des Croisades. Documents Arméniens*, t. I, Paris 1869, p. 596-600.

VAN ESBROECK M., *Sahak Dzoroporetsi et Sahak Mrut* // ՀԱՎԶՀ, Երևան, 2004, pp. 174-180.

ZOLLER E., *Splendeurs et mise' res du constitutionalisme. Les enseignements de l'expérience américain* // Revue du droit public. 1994. p. 177.

4.6. Վրացերեն

დოლიძეი., *ძველი ქართული სამართალი*, თბილისი, 1953.

მელიქსეთ-ბეგი ლ., *ჩრდბლო მხტრეთა სომეხთა მოძღუარნი და მათი ვინაობა*, თბილისი 1928.

მენაბდე ლ., *ძველი ქართული მწერლობის კერები*, ტ. I, ნარკვები I, თბილისი 1962.

მენაბდე ლ., *ძველი ქართული მწერლობის კერები*, ტ. II, თბილისი, 1980.

კეკელიძე კ., *ქართული ლიტერატურის ისტორია*, ძველი მწერლობა, ტ. პირველი, თბილისი 1941.

ჯავახიშვილი ი., *ქართული სამართლის ისტორია*, წიგნი პირველი, ტფილისი 1928.

4.7. Հունարեն

ΤΡΩΙΑΝΟΥ Σ. Ν., *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*, Αθήνα 1999.

4.8. Իտալերեն

SALVINI M., *Nairi e Uruatri* - SALVINI M., *Nairi e Uruatri. Contributo alla storia della formazione del regne di Urartu*, Roma, 1967.

4.9. Ուկրաիներեն

Вірмено-Українські історичні зв'язки, 2011 - *Вірмено-Українські історичні зв'язки: Матеріали міжнародної наукової конференції* (Львів, 28-31 травня 2008) /ред. КЕВОРК БАРДАКЧЯН, ФРАНК СИСИН, АНДРІЙ ЯСІНОВСЬКИЙ. Львів 2011. (Armenian-Ukrainian Historical Contacts: Papers of the International Conference Held in Lviv, 28-31 May 2008/ed. By KEVORK BARDAKJIAN, FRANK SYSYN and ANDRII YASINOVSKYI, Lviv 2011).

4.10. Լեհերեն

Archiwum Akt Dawnych miasta Lwowa, 1935 Archiwum Akt Dawnych miasta Lwowa. A: Oddział staropolski. Oprac. K. BADECKI // T. III: Księgi i akta administracyjno-sądowe 1382-1787 z 82 ilustracjami na XXX tablicach. Lwów, 1935.

BARAČZ S., *Rys dziejów ormiańskich*, Tarnopol 1869.

Prawa y artykuły ormian lwowskich, t. I - *Prawa y artykuły ormian lwowskich. Łacińskiego oryginału pilnie na polski język przetłumaczone roku 1601...* Jakoba Wartanowicza, starszego praw Ormian lwowskich [...] 1658 [...] // Wydał WÓJCICKI K., BSPP, t. I, Warszawa, 1843.

TRYJARSKI E., *Dictionnaire Arméno-Kiptchak*, T. I - TRYJARSKI E., *Dictionnaire Arméno-Kiptchak d'après trois manuscrits des collections viennoises*, T. I, fasc. 1-4, Warszawa, 1968-1972.

4.11. Թուրքերեն

KARAL E., *Osmanli tarihi*, c. VI, Istanbul, 1954.

5. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼ

«Արեւմուտք», Փարիզ, 1864, թիւ 1:

«Հանգ» թերթ, Երեւան, 1918, 4 օգոստոսի, թիւ 42(58):

«Հանգ», թերթ, Երեւան, 1918, օգոստոս, թիւ 45:

«Հանգ», թերթ, Երեւան, 1918, սեպտեմբեր, թիւ 60 (75):

«Հանգ», թերթ, Երեւան, 1918, 9 հոկտեմբերի, թիւ 60 (78):

«Հանգ», թերթ, Երեւան, 1918, 20 սեպտեմբերի, թիւ 55 (71):

«Հանգ», թերթ, Երեւան, 1918, օգոստոս, թիւ 43:

- «Զանգ», թերթ, 1918 թ., դեկտեմբեր, թիվ 81:
 «Ժողովուրդ», թերթ, 1918 թ., օգոստոս, թիվ 1:
 «Կառավարության լրագրեր», պաշտոնաթերթ, 1918, սեպտեմբեր, թիվ 4:
 «Հայաստանի աշխատատեր», թերթ, 1919, 13 ապրիլի, թիվ 42:
 «Հայաստանի աշխատատեր», թերթ, 1919, յունիս, թիվ 65:
 «Յառաջ», թերթ, 1920, 1 փետրուարի, թիվ 23:
 «Սովետական Հայաստան» (օրաթերթ), 25 փետրվարի 1988 թ.:
 «Սովետական Հայաստան» (օրաթերթ), 23 մարտի 1988 թ.:
 «Սովետական Հայաստան» (օրաթերթ), 16 հունիսի 1988 թ.:
 «Սովետական Հայաստան» (օրաթերթ), 3 դեկտեմբերի 1988 թ.:
 «Մեղու», 1857, թիվ 8, էջ 170:

6. ՀԱՄԱՑԱՆՑԱՅԻՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

- «... Ես ընդամենը ձեր գործիքն եմ...» - «... Ես ընդամենը ձեր գործիքն եմ...».
 Երիտասարդությանը ասում է ՀՀ առաջին նախագահը (3 նոյեմբերի 2011 թ.) // [http://www.levonpresident.am/?catID=20&contID=87] (դիտվել է 8 նոյեմբերի 2019 թ.):
 «Հայ դասական մատենագրություն» www. digilib. am, version 1.0:
 ՌԱՍՍԵԼ Գ., Սահմանադրականություն - ՌԱՍՍԵԼ Գ., Սահմանադրականություն.
 Ամերիկայի և այլ երկրների փորձը // [http://www.infousa.ru/government/dmpaper2.htm] (07.02.2012)
 АВАКЪЯН С. А., Конституционализм и бюрократизация публичной власти // Вестник Московского университета. Серия 11, 2014 // [http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc-law/1027/] (11.10.2016).
 Вестник Тверского государственного университета. Серия: Право, N 18, 2007 // [http://university.tversu.ru/misc/pravo/pravo.html] (11.10.2016).
 ГАРКАВЕЦ А., Транскрипция Кыпчакского текста Судебника по рукописям. [http://www.qypchaq.unesco.kz/Docs/AQCodeLaw/QypchaqLaws200341.pdf].
 ЛЕБЕДЕВ А., Ты нарисовал плакат с пальцем? - ЛЕБЕДЕВ А., Ты нарисовал плакат с пальцем? // [https://www.artlebedev.ru/kovodstvo/sections/154/] (դիտված է 08.11.2019):
 «Необыкновенный концерт» // [https://puppet.ru/reptuar/neobyknovenny_kon_tsert] (08.11.2019):

- РАССЕЛ Г., Конституционализм: опыт Америки и других стран // [http://www.infousa.ru/government/dmpaper2.htm] (09.03.2009).
 РЕЗНИЧЕНКО Л., ПРАВА ЧЕЛОВЕКА И КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО (Обзор материалов журнала «Конституционное право: восточноевропейское обозрение») // [http://www.hrighs.ru/text/b9/Chapter4.htm] (01.11.2016).
 РОМАНОВ Р. А., Современный конституционализм: теоретико-правовой анализ // [http://www.lawlibrary.ru/dissert2000401.html] (09.03.2009).
 ХОВАРД Д., К конституционной демократии во всем мире - ХОВАРД Д., К конституционной демократии во всем мире: американский взгляд. // ВОПРОСЫ ДЕМОКРАТИИ. Электронный журнал Государственного департамента США. Том 9, номер 1, март 2004 г. // [http://usinfo.state.gov/journals/journalr.htm].// Конституционное правосудие, 2004, N3.

ШВАРЦ Г., Основные элементы конституции - ШВАРЦ Г., Основные элементы конституции. ВОПРОСЫ ДЕМОКРАТИИ. Электронный журнал Государственного департамента США. Том 9, номер 1, март 2004 г. // [http://usinfo.state.gov/journals/journalr.htm].

ШУБИН А., Указ Президиума Верховного Совета СССР - ШУБИН А., Указ Президиума Верховного Совета СССР "О порядке организации и проведения собраний, митингов, уличных шествий и демонстраций в СССР", 28 июля 1988 г. // [https://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_ru&dokument=0024_mee&object=translation&l=ru] (08.11.2019):

Comparative Constitutional Traditions Comparative Constitutional Traditions, by James T. McHugh. New York: Peter Lang Publishing, 2002. // [http://www.bsos.umd.edu/gvpt/lpbr/subpages/reviews/McHugh504.htm] (11.10.2016).

Does America Have A Constitutional or A "Declaration of Independence" Soul? By THOMAS G. WEST; Posted November 29, 2002. // [http://www.claremont.org/writings/000901west.html] (11.10.2016).

STEVEN H. Gifs, Law Dictionary, New York, 1984, 23, [http://www.eurozine.com/article/20040219snyderen.html] (10.05.2016).

The Constitution in American Political Culture - Representing Popular Sovereignty: The Constitution in American Political Culture. By DANIEL LESSARD LEVIN. Albany: State University of New York Press, 1999 // [http://www.bsos.umd.edu/gvpt/lpbr/subpages/reviews/levin99.html] (11.10.2016).

The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature: Composite Text, Translation, Bibliography (Home page in INTERNET. Faculty of Oriental Studies, University of Oxford [http://www.eurozine.com/article/20040219snyderen.html].

http://www.iue.it/LAW/Events/WSWorkshopNov2003/Dupre paper.pdf,
 http://www.eurozine.com/article/20040219snyderen.html, German Law Journal - ESSAY Postnationalism, (Dis)organised civil society and Democracy in the European Union Is Constitutionalism Part of the Solution or Part of the Problem?,

http://www.germanlawjournal.com/past_issues.php?id=192.
 World Justice Project, Rule of Law Index, Email: aponce@worldjusticeproject.org

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ՀԱՎԵԼՎԱԾ - 1.

**«ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ» ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅ
ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈՒ ԻՐԱՎԱՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ
ՄՏՔԻ ԷՋԵՐՈՒՄ**

Հավելվածը կազմվել է «Հայ դասական մատենագրություն» www.digilib.am, version 1.0 նյութերի հիման վրա: Այն ներառում է ոչ թե ամբողջական ու ավարտուն մատենագրություն, այլ նպատակ ենք ունեցել, վերոշարադրյալ վերլուծությունից զատ, ներկայացնել նաև հիշատակությունների առանձին բնորոշ օրինակներ՝ ընդգծելու համար, որ այդ հասկացությունը ժամանակին օգտագործվել է ոչ թե որպես փոխառված արժեք, այլ, տարաբնույթ իմաստներ ներառելով հանդերձ, հայ իրականության մեջ այն ընկալվել է «սահմանելու», եզրագծային «սահման դնելու», «սահմանադրելու» ենթատեքստում: Բնականաբար, առավել մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում այն հիշատակումները, որոնք առնչվում են իրավական կանոնակարգմանը եւ հարաբերությունների «սահմանադրմանը»: Այս առումով կցանկանայինք հատկապես առանձնացնել Մովսես Խորենացու հիշատակությունը, որում նա «Արշակի թագավորության երրորդ տարում Հայոց եպիսկոպոսապետ դարձած...» Ներսես Մեծին (Սուրբ Ներսես, Հայոց կաթողիկոս 353-373 թթ.) է վերագրում «կանոնական սահմանադրությամբ» երկրում «ողորմածության հաստատումը» և «անգթության արմատախիլ անելը»: Տվյալ դեպքում խոսքը վերաբերում է 365 թ. հրավիրված Աշտիշատի ժողովին: Այս ժողովի արդյունքները լավագույնս է բնորոշել Փավստոս Բուզանդը՝ **«Կարգեցին, կազմեցին, կանոնեցին, օրհնեցին»** («Ի ժողով հաւանութիւնս եկեալ ամենեցուն, եւ խորհուրդ բարեաց ի մէջ արկանէին, կատարել անդ զաշխարհական կարգս եկեղեցւոյն եւ ժողովն հաւատոցն հաւասարութեան: Յայնմ ժամանակի կարգեցին կազմեցին կանոնեցին յարիւնեցին, եւ արարին զամենայն ժողովուրդս երկրին Հայոց իբրեւ կարգ միաբանութեան վանականաց համաշխարհի...» Փավստոս Բուզանդ, Պատմութիւն Հայոց, գլ. Դ): Նշված բոլոր հասկացությունները հայ միջնադարյան հուշամատյաններում բնորոշել են իրավաստեղծ գործունեության տեսակներ, հարաբերությունների կանոնակարգում, վարքագծի կանոնների սահմանում: Սակայն առանձնահատուկ դեր են ունեցել ազգային-եկեղեցական ժողովները, որոնց կողմից ընդունված կանոնները համընդգրկուն բնույթ ու գերակայող իրավական ուժ են ունեցել: Ուստի պատահական չէ, որ «Հայկազեան լեզուի նոր բառգրքում» (Վենետիկ, 1837

թ.) «սահմանադրություն» հասկացությունը բնորոշելիս հղումներ են արվում կանոնական սահմանադրություններին:

Մեր ժամանակների համար այդ օրինակները ոչ թե պետք է ընկալվեն լոկ որպես գեղեցիկ պատմական փաստեր, այլ վերափոխվելով որպես հանրային կյանքի խորքային ճանաչողության մեծարժեք ժառանգություն ու նաև դրանցից քաղված դասերի հիման վրա մեր պետական կյանքի ամրակուռ հիմքերը դրվեն:

ՄՈՎԱՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ - «Հայոց պատմություն» - V դար

«Յաղագս սրբոյն Ներսիսի եւ բարեկարգութեանն որ ի նմանէ:

Յերրորդ ամի թագաւորութեանն Արշակայ եկաց եպիսկոպոսապետ Հայոց մեծն Ներսէս, որդի Աթանագինեայ, որդւոյ Յուսկան, որդւոյ Վրթանայ, որդւոյ սրբոյն Գրիգորի: Եւ ի Բիւզանդիոյ դարձեալ ի Կեսարիայ, եւ եկեալ ի Հայս՝ զամենայն կարգս ուղղութեան հարցն իւրոց նորոգեաց, այլ եւ առաւել եւս. քանզի զբարեկարգութիւնն զոր ետես ի Յունաց աշխարհին, մանաւանդ ի թագաւորեալ քաղաքին, ի սմա նկարագրէ: Ժողով արարեալ եպիսկոպոսաց եւ համարէն աշխարհականաւք, կանոնական սահմանադրութեամբ հաստատեաց զողորմածութիւն, խլելով եւ զանգթութեանն արմատ, որ բնաբար սովորութեամբ էր յերկրիս մերում»:

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ - «Վարք եւ պատմութիւն սրբոյն Գրիգորի» - V դար

«Եւ յետ այսորիկ քրիստոսագունդ առաքելոցն, շնորհակարգութեամբ Հոգւոյն սրբոյ գումարելոցն ընդ ամենայն կողմանս որ ի ներքոյ երկնից՝ ամենայն նշանաւք եւ արուեստիւք եւ շնորհագործ զարութեամբ ազդ արարեալ ըստ իւրաքանչիւր մասին, եւ զբանն կենաց հնչեցուցեալ, եւ միանգամայն քրիստոսաձանաթս եւ յարութիւնական յուսովն ծաղկեցուցեալ. քանզի ի նոցուն իսկ ի շնորհագարդ բանիցն եւ ի գործոց յայտնի է իւրաքանչիւր **սահմանադրութիւն** հրամանաւ Հոգւոյն սրբոյ վիճակեալ»:

«Զի արար ի միոջէ արեւնէ զամենայն ազգս մարդկան՝ բնակել ի վերայ երեսաց երկրի. եւ հաստատեաց կարգեալ ժամանակս եւ սահմանադրութիւնս բնակութեան նոցա՝ խնդրել զԱստուած, զի թերեւս զննիցեն զնա եւ գտանիցեն. զի աներեւոյթ նորա ի սկզբանէ աշխարհի՝ յարարածոցս իմացեալ տեսանին. զի Տէր արժանաւորաց իւրոց մերձաւոր է»:

ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՅԻ - «ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՂԵՒՈՎՆ ՄԵԾ» - VII դար

«...Զորոյ ծախողակի յորդորումն գիտեցեալ Բնդիդոս հայրապետն Հոռվմայ, հրամայէ նմայ առնել ժողով, հաստատել զհայիոյութիւն Քաղկեդոնի ժողովոյն, եւ զուրացութիւն տումարին Ղետնի: Իսկ նորա հրամայեալ լինել ժողով ի Կոստանդնուպալիս, որ ասի հինգերորդ ժողով. եւ ետ հրաման, թե եպիսկոպոս կամ հայրապետ՝ որ ոչ քարոզիցէ զժողովն Քաղկեդոնի՝ ընդ սուրբ ժողովս, ելցէ ի պատուոյ իւրմէ: Յայնժամ տէրն Անթիմոս՝ Կոստանդնուպալիսի եպիսկոպոս՝ բազում եպիսկոպոսաւք յանձն առնոյր լինել հալածական վասն ճշմարտութեանն. ընդ որս էր եւ Յուդիանէ եպիսկոպոս Աղիկառնասու Կիւրաքոց քաղաքի, որ ոչ հնազանդեցաւ պիղծ սահմանադրութեան ժողովոյն Քաղկեդոնի, [...] Եւ որք ոչն հնազանդեցան հրամանի թագաւորին՝ ընդունել զաղմկեալ ժողովոյն սահմանադրութիւնս, եւ հաւանեալ նորողածեութեանն տաւնից եկեղեցական կարգաց, զոր հաստատեաց անարէնն Յուստիանոս՝ ժողովեցելովքն ի Կոստանդնուպալիս, ի հինգերորդ ժողովին. զար առաքեալ՝ հեղմունս արեանց արար ի տեղիս տեղիս»:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱԹՆԵՅԻ - «Ատենաբանութիւն» (ԵՐԱՆԵԼԻՈՅ ՏԵԱՌՆ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԻ ՓԻՂՈՍՈՓԱՅԻ ՀԱՅՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՅԱՌԱՋԻՆ ԿԵՆՑԱՂՆ ԻԻՐ ԵՒ Ի ԳԱԼՆ ՅԱԹՈՒ ՀԱՅՐԱԴԵՏՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՀԱՍՏԱՏԵԼ ԲԱԶՄԱՊԱՏԻԿ ԵՒ ԶԱՆԱԶԱՆ ԿԱՐԳՍ ԵՒ ԿՐՕՆՍ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ) - VIII դար

«Վասն զի եւ չէ իսկ առաջիկայս մեզ զստեղծեալն հակաճառութեամբ տաւորէն սովորութիւն, այլ կանոնական սահմանադրութեամբ ըստ իւրաքանչիւր գլխոց՝ զհիմնացեալ զանկարգութիւնն քակել եւ ի բաց հանել յեկեղեցւոյ Աստուծոյ, եւ փոխանակ նոցա զբարեկալելուսն եւ զօգտակարագոյնսն ի տեղոցն արձանացուցանել»:

ՄՈՎԱՍԷՍ ԴԱՍԽՈՒՐԱՆՅԻ - «ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆՍ ԱՂՈՒԱՆԻՑ» - IX դար

«Արդ՝ որք երկիւղին Աստուծոյ մերոյ սահմանադրութեանս կատարիչք լինին, ի Սրբոյ երրորդութենէ օրհնեալք լիցին եւ յամենայն ծառայից Աստուծոյ ուղղափառաց. իսկ եթէ ոք ընդդիմացեալ թիրեցի ի ճշմարտութենէ աստի, ինքն տացէ Աստուծոյ պատասխանի՝ ոյք եւ իցեն»:

«Որոյ զայն ահա տեսեալ Սրբոյն՝ հմտաւորեալ թէ ի վերուստ է ազդեցութիւնն, յայտնէ նմա զխորհուրդն, եւ զնոյն ինքն զկենսատու խաչն ցուցանէ եւ երդմնապատիժ **սահմանադրութեամբ** պատուէր տայր նմա մի՝ ումեք պատմել»:

«...Գիտեա՞ դու կանխագոյն, զի եկեալ եմ յօրհնել զեկեղեցիդ ըստ իմում օրինացս՝ Քաղկեդոնի ժողովոյն սահմանադրութեամբ...»:

ՎԱՐԴԱՆ ԱՐԵՒԵԼՅԻ - «Ճառք, ներբողեանք» - XIII դար. «...Նոյնպէս եւ զսոսկալի խորհուրդ պատարագին անխմոր եւ անջուր հաստատեր ըստ առաքելական սահմանադրութեան, եւ պաշտելոյն սրբոյն Գրիգորի եւ որդւոց իւրոց, մինչեւ ի պղտորումն Եզրայ անմտութեան...»:

ՀԵԹՈՒՄ ՊԱՏՄԻՉ - ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ /123ա/ - XIII դար

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԽՐՈՆԻԿՈՆԻՆ ԶՈՐ ՆԸԻԱՍՏ ԾԱՌԱՅՍ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ՀԵԹՈՒՄՍ ՏԷՐ ԿՈՒՈՒԿԱԽՍՈՅ ՓՈԽԵՅԻ Ի ՓՈԱՆԳ ԳՐՈՅ Ի ԹՈՒԻՆ ՀԱՅՈՅ ՉԽԵ (=1296)

«ՌՃԻԹ (1129) Եղեւ պապ ի Հռոմ Ինաւսանք Երկրորդ: Սա արար ընթահանրական ժողով յեկեղեցի սուրբ փրկչին եւ պատժեաց զՓէռ Լէւանն եւ զիր սահմանադրութիւնն, կացեալ ամս ԺԳ (13), ամիսս Ը (8) եւ աւուրս Ը (8)»:

ՍՄԲԱՏ ՍՊԱՐԱՊԵՏ - ԴԱՏԱՍՏԱՆԱԳԻՐՔ, ԻԴ. - XIII դար

«Եւ տեսէք՝ թէ քանի պնդանք կայ հայրապետացն եւ այլ դատաւորաց եկեղեցոյն, որ վասն կաշառոյ չփոխեն զԱստուծոյ իրաւունքն ի ծուռն: Եւ ոչ ամենեւին ի սահմանադրութեանց եկեղեցոյ՝ եւ ոչ ի սահմանաց թեմերոց իշխէ ոք փոփոխել բնաւ առանց կաթողիկոսի՝ որ մեծ ժողովի տեսով այնէ»:

ՆԵՐՍԵՍ ՊԱԼԻԱՆԵՆՑ - ԱԶԳԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ /131ա/ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆՔ ԵՒ ԹԱԳԱՒՈՐՔ ՀԱՅՈՅ - XIV դար

«Վաղարշակս այս էր այր քաչ եւ խոհեմ. եւ սահմանեաց կարգս եւ դասապետութիւնս կենցաղականս որ եւ նախարարս եւ նահապետութիւնս ի պալատն արքունի. այլ եւ յաշխարհին Հայոց կարգեաց նաեւ այլ բազում իրս բարեձեւութիւնս յօրինուածս տանց, ազգաց, քաղաքաց, շինից, դաս[տ]ակերտաց, զօրաց, կողմնակալաց եւ այլոց այսպիսի պիտոյից յօրինուածոց եւ սահմանադրութեանց, ընդ որս սակաւութ անցցուք բացայ յայտմամբ»:

ՅԱԿՈԲ ՂՐԻՄԵՅԻ - ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ՏՈՒՄԱՐԻ - XV դար

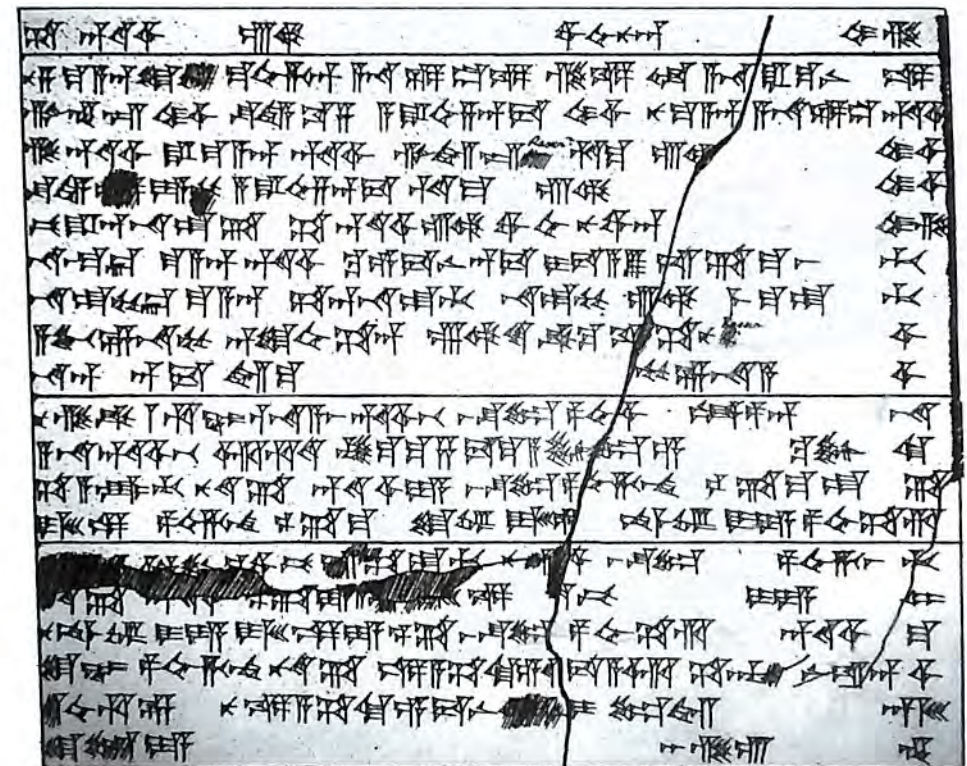
«...Նախ գիտել պարտ է, զի ի չորրորդ աւուր ընդ արշալոյսն ստեղծագործեցաւ Արեգակն եւ եղաւ յառաջին շաւիղն ստեղծման՝ ի նոյն կէտն եւ ի նոյն րոպէն, որ մինչեւ ցայսօր ծագէ ըստ սահմանադրութեան արարչին»:

1. Արատտա երկրի մասին պատմող շումերական բնագրերից մեկը

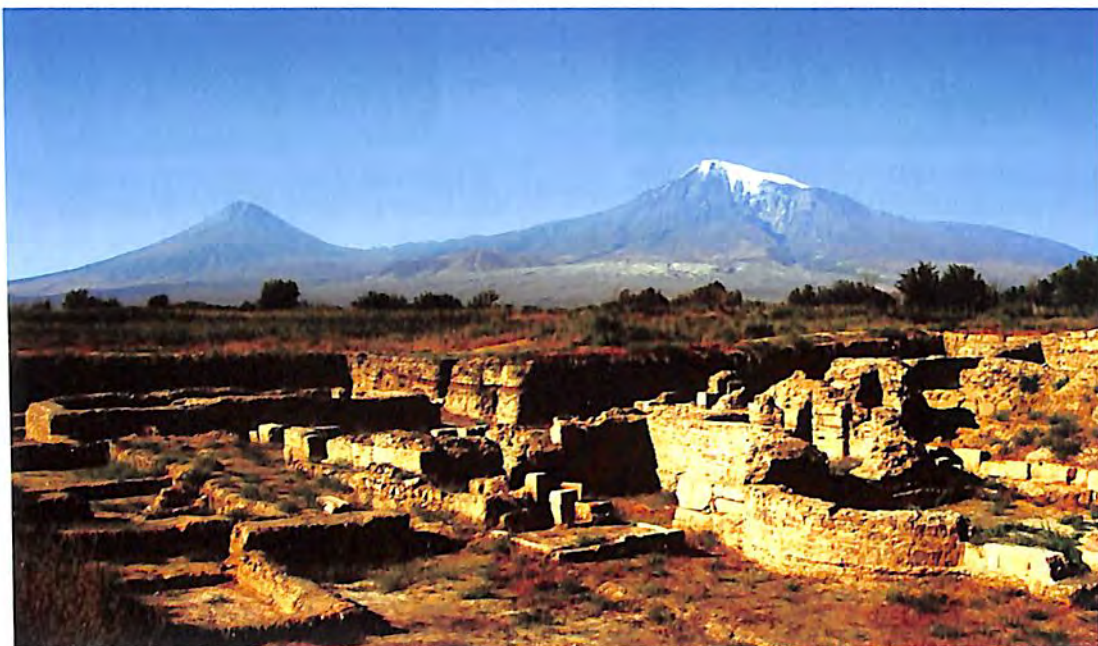
2. Նարամ-Սուենի կողողը՝ գտնված Արմանի երկրից (Ամիդ-Դիարբեքի շրջանից)

3. Հայաստանի մասին խեթական սեպագիր արձանագրության գրչագիրը

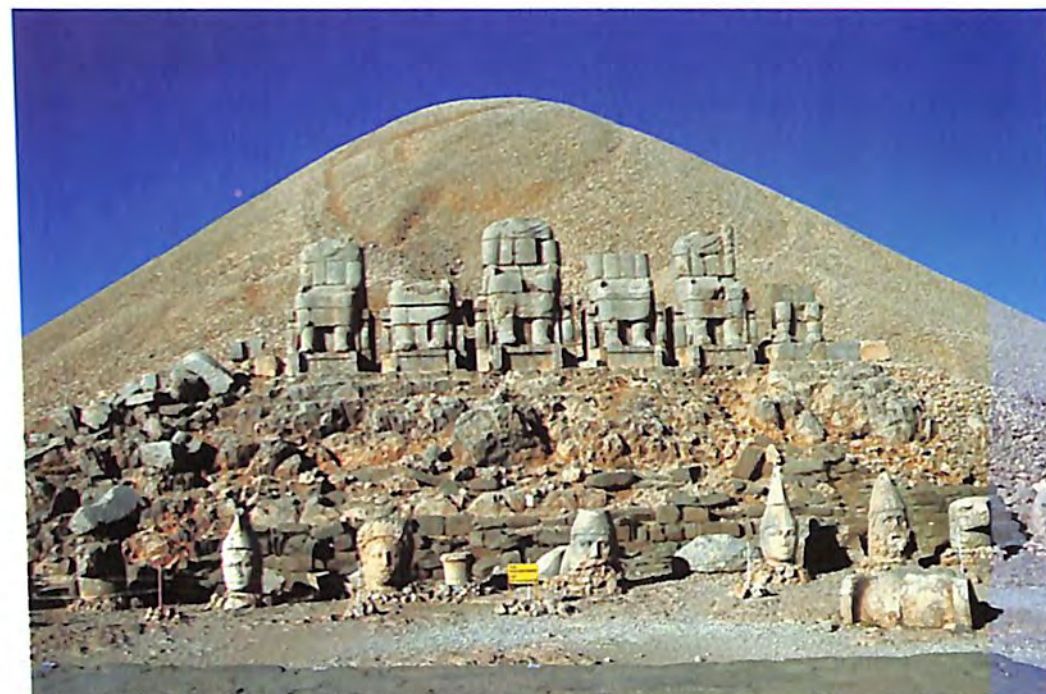
4. Վանի կամ Արարատ-Ուրարտու թագավորության մայրաքաղաք Տուշպա-Վանը

5. Արտաշատ մայրաքաղաքի նոր պեղված մի հատված

6. Տիգրան IV-ի և Էրատույի դրամներից (դարձերեսին՝ Մասիս և Սիս կամ Մեծ ու Փոքր Արարատ լեռները)

7. Կոմագենի թագավորության մեծ սրբավայր Նեմրուդի արևելյան հարթակը (Ք.ա. I դ., կառուցող՝ Անտիոքոս I Երվանդական)

8. Տրդատ III Մեծ (իեղ.՝ Մկրտում Հովնաթանյան)

9. Գրիգոր Լուսավորչի
արձանը Հռոմում (Վատիկան)

10. Վաղարշապատ, Էջմիածնի Մայր տաճարը

11. Աշտիշատի ժողովը (հեղ.՝ Էդուարդ Իսաբեկյան)

12. Սբ. Սահակ Պարթև և Սբ. Մեսրոպ Մաշտոց (հեղ.՝ Ֆրանչեսկո
Մաջոտտո, 1750-1805 թթ.)

13. Մովսես Խորենացի
(մանրանկար, XIV դ.)

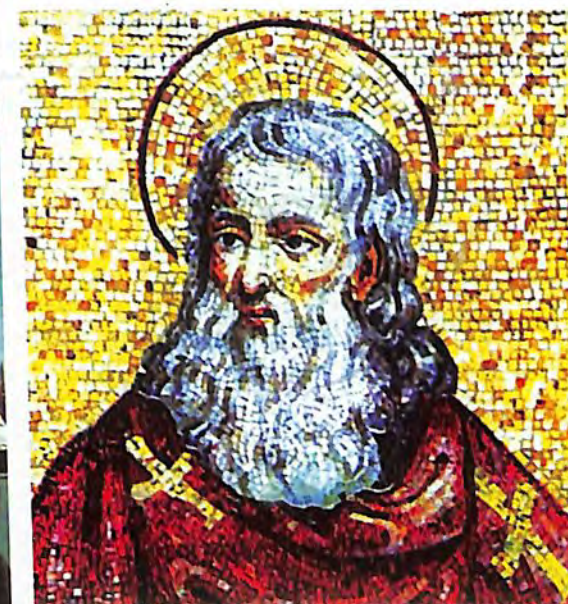
14. «Պատասխան Հագկերտին» (իեղ.՝ Էդուարդ Իսաբեկյան)

15. Դվիսի ավերակներն այսօր

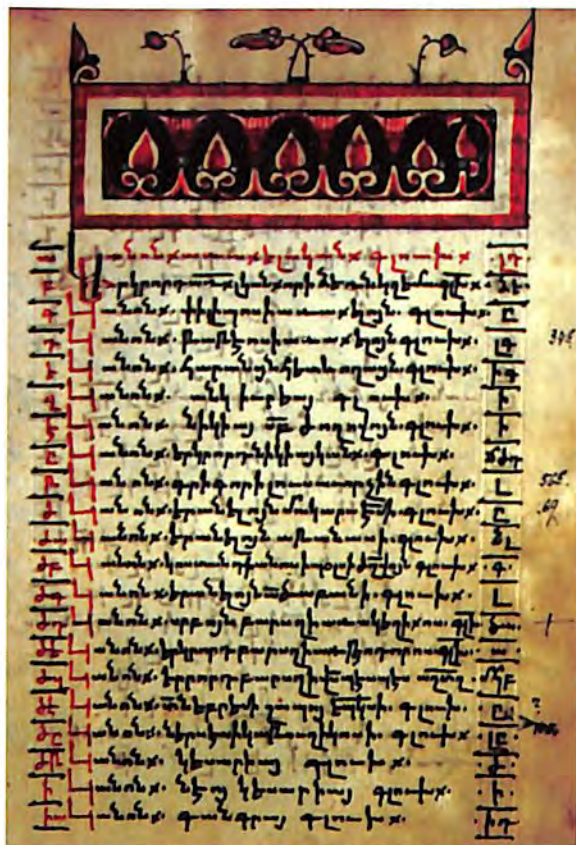
16. Հովհան Օձնեցի (իեղ.՝
Հովսեփան Հովսեփանյան)

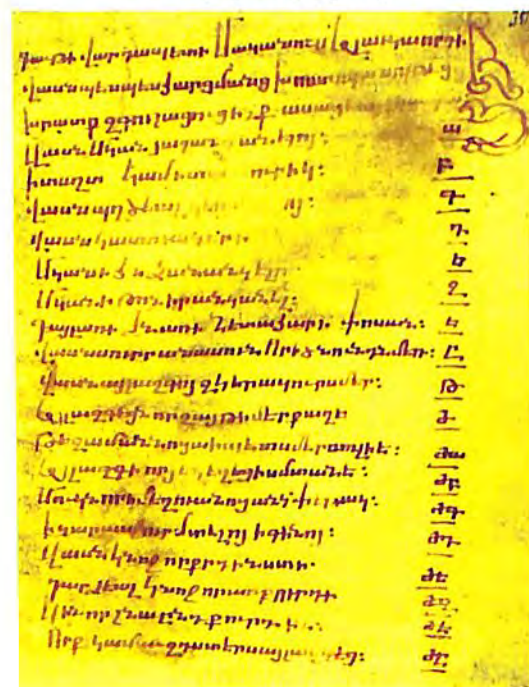
17. Ներսես Շնորհալի (խճանկար Վենետիկի
Սբ. Ղազար կղզում)

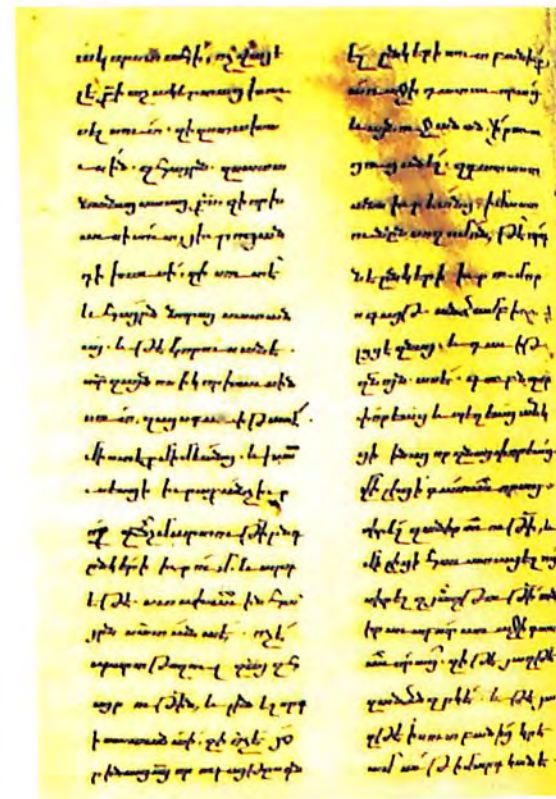
18. Մխիթար Գոշի արձանը (հեղ.՝ Սամվել Հակոբյան)

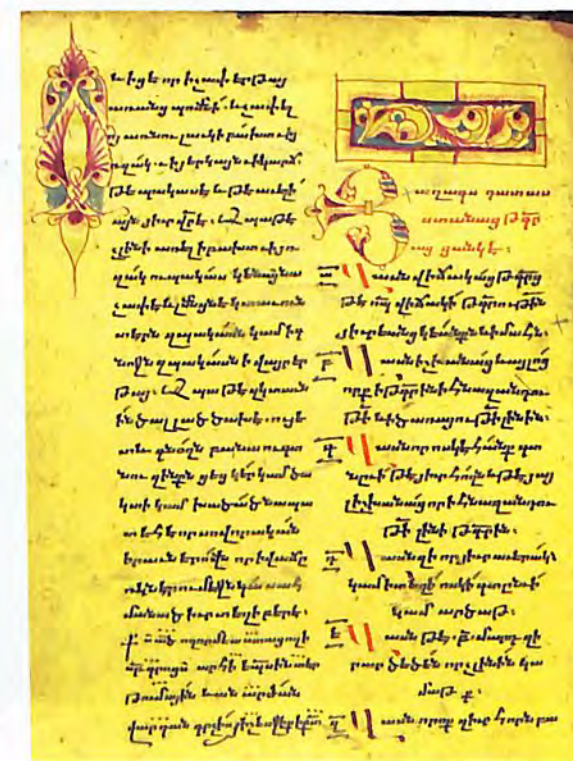
19. «Կանոնագիրք Հայոց»-ի էջերից (Մատենադարան, ձեռ. 783, էջ 5ա)

20. Դավիթ Ալավկաորդու «Կանոնների» էջերից (Մատենադարան, ձեռ. 5607, էջ 177ա)

21. Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքի» էջերից (Մատենադարան, ձեռ. 485, էջ 013բ)

22. Սմբատ Սպարապետի «Դատաստանագրքի» էջերից (Մատենադարան, ձեռ. 487, էջ 043բ)

R Y S
Dziejów Ormiańskich.

Ko. Nadol. Barqes H. T. D. E. K.

*Druck und Vertheilung des Buchs ist beschränkt auf die
dominante Kirche in der Provinz.*

Katholische Kirche in der Provinz.

TARNOPOL.
Druck und Vertheilung.
1863.

23. Լեհահայոց
«Դատաստանագրքի» 1868 թ.
տպագրության տիտղոսաթերթը

24. Բագրատունյաց մայրաքաղաք Անիի Մայր տաճարը

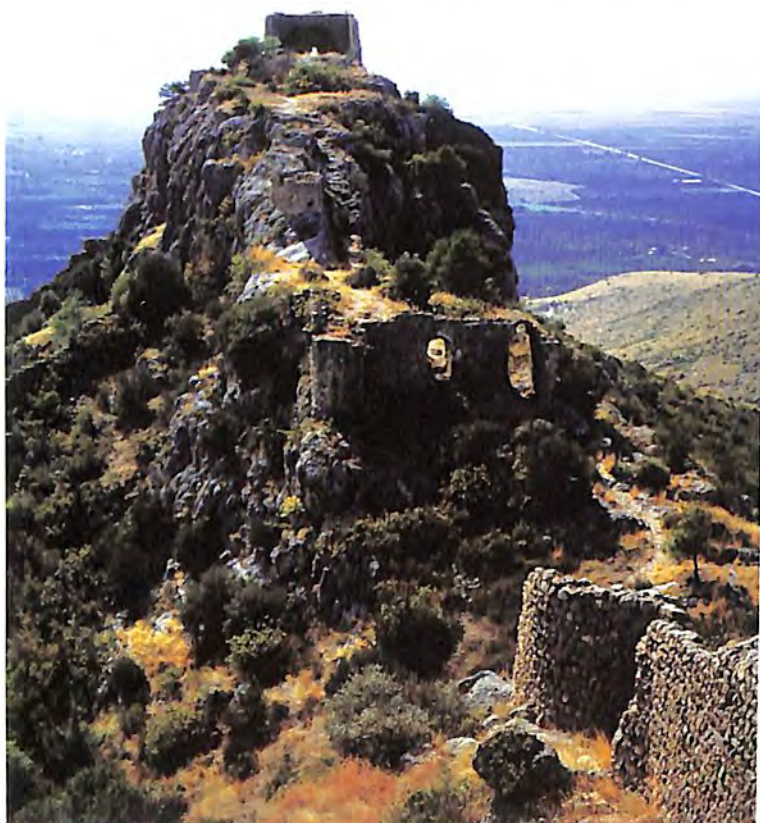
25. Աղթամար կղզին և Ար. Խաչ Եկեղեցին

26. Կարսի բերդը

27. Տաթևի վանական համալիրը

28. Կիլիկիայի հայոց
թագավորության
Սիս մայրաքաղաքի
միջնաբերդը

29. Լևոն IV (V) արքան՝ իբրև
արդար դատավոր (Սարգիս
Պիծակ, 1331 թ.)

30. Շահամիր և Յուսէփ Շահամիրյաններ

18. Ազգային-կիզկենսական ժողովի պատգամաբերների ընտրության արժի ժողով ամենամեծագույն տարեկանացիների լուծումը առկա է Ս. Էշմանի Գերագույն Հոգևոր Խորհուրդում:

«Իսկ քրիստոնեայք վերին աշխարհիս տեսնելով զճշմարիտ քարոզութիւն նոցա, զի վկայէին բանից եւ քարոզութեան նոցա եւ գործք նոցա, ամենեքեան դարձան ի թիւր ճանապարհաց իւրեանց՝ եւ հնազանդեցան կարգաց եւ սահմանադրութեան նոցա, իշխանք եւ եպիսկոպոսունք, եւ երիցունք, եւ արք նշանաւորք ռամկօք ամենիւք»:

ԳՐԻԳՈՐ ԴԱՐԱՆԱՂՅԻ - «ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ» (ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԿԱՄԱԽԱՑԻՈՅ ԿԱՄ ԴԱՐԱՆԱՂՅԻՈՅ) - **XVII դար**

«Յետ ժամանակի գնացեալ ապա Մօսէս վարդապետն, որ յետ ժամանակի կաթողիկոս եղեւ, եւ կացին ի միասին բազում ամս եւ եղեն լուսաւորիչք Վերին Աշխարհացն Հայոց եւ զարդք եւ զարդարիչք անապատաւորաց՝ արանց եւ կանանց եւ ուղղիչք ամենայն **սահմանադրութեանց**»:

«Եւ յետ այս ջանիցս վերայ, սատանայ առեալ զիր արբանեակսն՝ զսուտ անուն կաթողիկոսն՝ զՄելքին եւ ոչ Սեդեկն յարոյց ի վերայ սրբոցն Աստուծոյ, որ բազում փորձութիւնս անցոյց ընդ նոսա, որպէս զուղխաջուրս՝ վասն չար թուելոյ նոցա վարուցն եւ առաքինութեանցն եւ **սահմանադրութեանցն**, զի խեթիւ հայէին ընդ արդարքն՝ սպանանել զնոսա. այլ Տէր ոչ ետ թոյլ ի ձեռս նոցա, որ ոչ իսպառ դատապարտեցին զնոսա»:

«Սա էր յերկրէն Բաղիշոյ ... եւ էր յոյժ հեղ եւ խոնարհ սրտիւք եւ զծուծ զգեստիւ, եւ սա հետիոտս շրջելով որպէս զՆերսէս Հետեակն եւ գործովս բարի եւ վարունք սուրբ եւ առաքինասէր, ողորմած, գթած եւ խնամատար եւ մխիթարիչ ամենայն վշտացելոց: Եւ եղեւ օր մի, զի ուղի անկեալ գնաց յԻտալիա ի մեծն Հռովմ՝ ի տեսութիւն եւ յողջոյն տալ եւ համբոյր սուրբ մարմնոց առաքելոցն Պետրոսի եւ Պօղոսի, եւ հանդիպեալ մեծ փափին հայրապետին Հռովմայ եւ զառաջինն յոյժ ընկալեալ եղեւ ի նոցանէն եւ յետոյ անարգեալ եղեւ՝ հալածեալ ի նոցանէ: Այսպիսի չար հանճարօք, որ հարցաքնին առնելով վասն հաւատոց եւ կարգաց սահմանադրութեանցն, նա՛ զճշմարտութեանց բուռն հարկանելով՝ զառաքելական քարոզութեանցն ի վերայ վիմի հաւատոյն եւ երից ժողովոց սուրբ հարցն կանոնացն զեղեալ սահման հաւատոցն եւ մերոյ Սուրբ Լուսաւորչին սահմանադրութեանցն առնելով պատասխանիս: Եւ ոչ հաւանեալ բնաւին անօրէն ժողովոյն Քաղկեդոնի, եւ ընդ խաւսել նորա բերին մեծ տուժարագիր մի հաւատոց սահմանադրութեանց քաղկեդոնական կանոնաց, գրեալ եւ կնքեալ ձեռամբ յանուն Ազարիա կաթողիկոսին՝ հաճեալ եւ հաւանեալ ապականչի տուժարին Լեւոնի եւ Մարկիանոսի եւ Պոլսկերի պղծոյն եւ եօթն ժողովոց նոցին, եւ ետուն ի ձեռս վարդապետին»:

ԵՐԵՄԻԱ ՔԵՕՄԻՐԾԵԱՆ - ՕՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՐԵՄԻԱ ՉԷԼԷՊԻ ՔԵՕՄԻՐԾԵԱՆԻ - **XVII դար**

«Անէծք էր ի վերայ նոցա առաքելոց եւ հայրապետաց եւ Սուրբ Լուսաւորչին մերոյ, որք երեսփոխան գլով Քրիստոսի՝ **սահմանադրեցին** կարգս ուղիղս կաթողիկէ եկեղեցոյ»:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՀԱՆՆԱ - ԳԻՐՔ Պատմութեան Սրբոյ եւ մեծի քաղաքիս Աստուծոյ Երուսաղէմիս, եւ սրբոց Տնօրինականաց Տեղեաց Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի - **XVIII դար**

«Եւ յետոյ կրկին զիրամայեցեալ կանոնադրութիւնն իւր՝ գրով եւ իւր կնքովս **սահմանադրեաց**. որք են այսոքիկ»:

ՄԻՔԱՅԷԼ ՉԱՄՉԵԱՆՑ - ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ Ի ՍԿԶԲԱՆԷ ԱՇԽԱՐՀԻ ՄԻՆՉԵԻ ՅԱՄ ՏԵԱՌՆ 1784. ԸՍՏ ԱԻԱՆԴԵԼՈՅ ԱՅԼԵԻԱՅԼ ՄԱՏԵՆԱԳՐԱՑ - Յօրինեալ ի Հայր Միքայէլ Վարդապետէ Չամչեանց Կոստանդինուպօլսեցոյ, յաշակերտէ ամենապատիւ Տեառն Մխիթարայ Մեծի աբբայի, Յամի Տեառն. 1786. յապրիլի 16 - **XVIII դար**

«...Առաջի սոցա ամենեցուն ընթերցեալ եղեւ ի ժողովի անդ **սահմանադրութիւն** ժողովոյն Սոյ. եւ հարք ժողովոյն վերստին քննեալ զամենայն բանս այնր **սահմանադրութեան** եւ զնամակ Գրիգորի Անաւարզեցոյ, ընկալան եւ նորոգ հաստատեցին զայնս. եւ բացայայտագոյն եւս գրեցին զամենայն ի մագաղաթի. որում եւ ստորագրեցին ամենեքեան՝ եւս եւ նոքին իշխանքն. որպէս դնի ի հարազատ պատմութեան այսր ժողովոյ»:

«...Ապա զկնի բազմօրեայ քննութեան եւ խօսակից լինելոյ ընդ միմեանս, եւ յետ ոչ սակաւ տեսութեան վկայութեանց աստուածային Գրոց՝ եւ սրբոց հարց եւ վարդապետաց եկեղեցոյ, հարկաւոր համարեցաք կարճ ի կարճոյ աւանդել ի ձեռն այսր **սահմանադրութեան** զճշմարտութիւն ուղղափառ հաւատոյ՝ միաձայնութեամբ սրբոյ ժողովոյս Փլորենտիոյ, եւ հաւանութեամբ նոյն հրեշտակաց. զի մի՛ յայսմ հետէ տարակոյս ինչ անկցի ի հայս վասն ճշմարտութեան հաւատոյ, այլ՝ զնոյն ամենեւին դաւանեսցին ընդ առաքելական Աթոռոյ, եւ զի այս միաբանութիւն միշտ հաստատուն եւ անկասկածելի մնասցէ»:

ԱԲՐԱՀԱՄ ԿՐԵՏԱՅԻ - ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, Գլուխ քառասուն եւ վեց - **XVIII դար**

«Յաղագս տուային զոր ասեն չաւուքք, յորժամ ելանէ Վալինամաթն ի դիւան եւ յորժամ ձիաւորի եւ վասն զօրացն որքանութեան իսկ **սահմանադրութիւն** եւ կարգ զօրաց, եւ արարողութիւնք սպասաւորացն են այսպէս»:

ԱԲՐԱՀԱՄ ԿՐԵՏԱՅԻ - ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, Գլուխ ութսուսներորդ - **XVIII դար**

«Յաղագս յանդիման լինելոյ մեզ առաջի Խանին ի Թիֆլիզ, եւ միսիթարեւոյ զմեզ եւ յանձնելոյ զիս եւ զսուրբ Էջմիածին Երեւանայ խանին, շնորհելով եւ զհարկաւոր ռախամներն: Եւ յորժամ յանդիման եղաք Խանին, յոյժ ուրախացաւ եւ բազում բանս միսիթարականս խօսեցաւ ընդ մեզ եւ՝ պատուէրս շահեկանս եւ յանձնարարականս: Եւ քաղաքական օրինադրութիւն եւ **սահմանադրութիւն** ասաց ի լսելիս ամենեցուն»:

ԿԱՆՈՆԱԳԻՐՔ ՀԱՅՈՑ

Առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում «Սահմանադրություն» հասկացության տարաբնույթ դրսևորումները Հովհան Իմաստասեր Օձնեցու Կանոնագրքում: Վազգեն Հակոբյանի աշխատասիրությամբ հրատարակված «Կանոնագիրք Հայոց»-ի Ա և Բ հատորների ուսումնասիրությունը վկայում է, որ տարբեր կանոնների առնչությամբ առնվազն 15 անգամ հանդիպում ենք «Սահմանադրություն» հասկացությանը: Դրանք ներկայացնում ենք բնագրով՝ նկատի ունենալով, որ դրանցում ի մի են բերված մի քանի դարեր ընդգրկող հասկացությային ընդհանրացումները:

ԿԱՆՈՆԱԳԻՐՔ ՀԱՅՈՑ (Աշխատասիրությամբ Վազգեն Հակոբյանի, հ. Ա, Երեւան, 1964)

- «Սահմանք եւ կանոնք որ եղան ի սուրբ կաթողիկէ եկեղեցւոջ ի մեծ ժողովն Նիկիայ, ուր էին գումարեալ միաժողով ըստ հրամանի մեծի աստուածընկալ Կոստանդիանոսի կայսեր, զի շնորհաւք սուրբ Հոգւոյն զեղեալ սիրտ նորա հանդերձ սուրբ հայրապետաւքն եւ անդէն հասանէին ի գումարութիւն եւ ի **սահմանադրութիւն** գլխաւորք՝ վարդապետք, առաջնորդք, արէնսուսոյցք կարգի ժողովրդեան ՅԺԸ. եպիսկոպոսք, որով լուացին, սրբեցին ի նեխ եւ ի փտեալ վիրացն եւ թեթեւացուցին ի ծանրաբեռն մեղացն ի ձեռն ապաշխարութեան բազմադիմի եւ ազգի ազգի մեղացն գործելոց»:- (ԿԱՆՈՆՔ ՆԻԿԻԱԿԱՆ), էջ 115-116:

- «Եւ ահա անդէն հասանէաք ի միաբանութիւն **սահմանադրութեանն** յեկեղեցին Գանգրացոց, որոց անուանքն են այսոքիկ՝ Եւսեբիոս, Հեղիանոս, Եւգենիոս, Ուղղիպոս, Բիւթանիոս, սուրբն Գրիգորիոս, Եւդաղիոս, Հիւպատոս, Պրորեսիոս, Բասիղիոս, Բասոս, Եւգենիոս, Փիղետոն, Հերակղիոս, Պապոս. որք ի կողմանս արեւմտից, արեւելից, հիւսիսոյ եւ հարաւոյ, որք ժողովեցան եւ եկին ի հրամանէ Հոգւոյն սրբոյ ի ժողովն, որ ժողովեցան եւ եկին ի Գանգրա եւ հաստատեցին զկանոն Նիկիական մեծի ժողովոյն եւ առաքեցին ի շինած եւ ի լրումն եկեղեցւոյ սրբոյ. ողջ լերուք ի Տէր»:- (ԿԱՆՈՆՔ ԳԱՆԳՐԱՅ), էջ 191-192:

- «Ապա եթէ ոք դարձեալ աղաչեսցէ եւ միւս անգամ զիրն իւր լսելի առնել եւ իւրոյ խնդրուածին զՀոռմայ եպիսկոպոսն շարժել՝ յիւրմէ կողմանէ զերիցունս առաքեսցէ զիշխանութեան եպիսկոպոսութեան իւրոյ, զոր բարութք գոյ փորձեսցէ, սահմանեսցէ, թէ պարտ է առաքել, որ ընդ եպիսկոպոսացն դատն ասիցէ, ունելով զիշխանութիւն նորա, վասն որոյ առաքեցան, եւ այս խնդրելի է. ապա թէ բովանդակ կարծիցէ առ ի յիրին գիտութիւն եւ **սահմանադրութիւն**, զի եպիսկոպոսն արասցէ, զոր ինչ նորա իմաստնազար խորհրդոցն բարութք թուեսցի»:- (ԿԱՆՈՆՔ ՍԱՐԴԻԿԵԱՅ), էջ 256-257:

- «Եթէ ոք ապականեսցէ զէգ յանկարծաւրէն՝ մահապարտութեան դատաստան ընկալցի, բայց պարտ է հաւաստեալ եւ ոչ կերպարանաւք ի վերայ հասանել քննութեամբ եղելոցն եւ ի մէջ ածել զկինն եւ տեսանել աւուրքք զսաղմնն թէ աննկար իցէ թէ նկարեալ. այնպիսոյն երկրորդ մահ համարեալ լիցի. պարտ է այնպիսոյն մինչեւ ցար մահուան իւրոյ կալ յապաշխարութեան. բայց սահմանելի է ի վերայ այնպիսոյն կարճել զժամանակն, քանզի **սահմանադրութիւն** ոչ եթէ ժամանակի յոլովութիւն է կատարեալ ապաշխարութիւն, այլ բարուցն ուղղութիւն ի զղջումն եկելոցն»:- (ԿԱՆՈՆՔ ԲԱՐՍՂԻ ԿԵՍԱՐԱՅԻՈՅ), էջ 336:

- «Վասն երիցանց, որ յանարժան եւ յանպատեհ ամուսնութիւնս անկեալ են, պարտ է ի վերայ այնպիսեացն **սահմանադրութիւնս** առնել, այնպիսի ինչ աթոռակցութեան արժանաւորս առնել ընդ այլսն միայն»:- (ԿԱՆՈՆՔ ԲԱՐՍՂԻ ԿԵՍԱՐԱՅԻՈՅ), էջ 344-345:

- «ԽԴ. Վասն **սահմանադրութեան** կանոնաց» - (ԿԱՆՈՆՔ ՍԱՀԱԿԱՅ ՊԱՐԹԵԻԻ), էջ 366:

- «Քանզի պարտ եւ պատշաճ է յամենայն տարւոջ, յորժամ ժողովքն կատարիցին, ըստ կանոնական **սահմանադրութեանց** շրջել քորեպիսկոպոսաց ի հաւատացեալ նոցա եկեղեցիսն եւ քննութիւն առնել վարուց եւ կարգի պաշտամանն, թէ ո՛րպէս ունիցին, եւ համարս պահանջել յերիցանց եւ ի սարկաւազաց ժամուցն քարոզութեանցն եւ աղաթիցն մատուցման եւ զկնքատուացն մի ըստ միոջէ յարմարումն կատարելութեան, եւ զպատարագամատուցացն սարսափելի խորհրդոյն պատշաճող սպասահարկութիւն, զի փոյթեռանդն յաւժարութեամբ եւ երկիւղի անդրդուելի պահեսցեն. վասն որոյ թէ հեղգայցեմք՝ համարս պահանջելոց ենք, եւ եթէ ոք տարտամ եւ յետնեալ գտանիցի ի սքանչելի ճառեցեալս աւանդութեանց, կրեսցէ պատուիաս սաստիկ, ո՛ր ոք եւ իցէ, եւ ի պատուոյն իւրմէ զրկեալ եղիցի՝ մինչեւ հաշտեսցի ընդ նմա վարդապետն» - (ԿԱՆՈՆՔ ՍԱՀԱԿԱՅ ՊԱՐԹԵԻԻ), էջ 368:

- «Նոյնպէս եւ ժողովրդանոցք եւ մատրունք, զոր սովորութիւն եղել ի վաղնջուց հետէ կոչել եկեղեցիս, թէպէտ եւ բազում է ըստ գիւղից գիւղից եւ

քաղաքաց քաղաքաց, սակայն ոչ են բազումք ի բազումս բաժանեալք, այլ մի եւ նոյն խորհուրդ կատարի յամենեսեան. եւ ըստ խորհրդոյն ոչ ասի ոմն մեծ ի նոսա եւ ոմն փոքր, այլ ըստ աշտիճանի իշխանութեան եւ այսպէս յարմարեալ, եւ բազում փութով պարտ է ի նմին մշտնջենաւորել. քանզի ոչ եթէ ի մարդկային կարծեաց է ճառեցեալ **սահմանադրութիւնս**, այլ յաստուածաշունչ գրոց երկրորդեցաւ ի մէնջ բացորոշաբար, եւ որ հակառակն կան՝ ոչ մարդկան, այլ Աստուծոյ հրամանին կան հակառակ. եւ որ կամինն կալ հակառակ՝ անձանց դատաստանս ընդունին» - (ԿԱՆՈՆՔ ՍԱՀԱԿԱՅ ՊԱՐԹԵՒԻ), էջ 396:

- «Այս **սահմանադրութիւն** կարգաց գրեցաւ հրամանաւ երանելոյն Սահակայ մեծ հայրապետի Հայաստան աշխարհի, ընկալեալ ի քաջ նահատակէն՝ ի տեառնէն Գրիգորէ՝ թարգմանեցաւ միայն յունէ ի հայ:

Արդ՝ եթէ ոք անհնազանդեալ կանոնիս նորոգածել կամեսցի զկարգեալ **սահմանադրութիւնս**, մի՛ ընկալցի մասն եւ վիճակ ժառանգութեան յարքայութեանն Քրիստոսի եւ Աստուծոյ»: - (ԿԱՆՈՆՔ ՍԱՀԱԿԱՅ ՊԱՐԹԵՒԻ), էջ 402:

ԿԱՆՈՆԱԳԻՐՔ ՀԱՅՈՅ (Աշխատասիրութեամբ Վազգեն Հակոբյանի, հ. Բ, Երեւան, 1971)

- «Արդ՝ այս **սահմանադրութիւն** եկեղեցւոյ ի Հերակղէ Հոռոմոց թագաւորէ եւ ի Խոսրովայ Պարսից արքայէ աւուրցն եւ այսր եղիցի. իսկ ինչ որ յառաջ քան զնոցա ժամանակն գործեցեալ է, մի՛ շարժեսցի, զի չգիտեմք ինչ հաստատուն, թէ որպէս կալեալ, բայց յայսմ հետէ այսպէս կալցին, որպէս սահմանեցաք յանուն Տեառն, եւ մի՛ ոք իշխեսցէ փոփոխել զայս **սահմանադրութիւն**» - (ԿԱՆՈՆՔ ԴՈՒՆԱՅ), էջ 208-209:

- «Արդ՝ զվերագրեալ կանոնս **սահմանադրութեան** մերոյ խաւեսցին ի լսելիս լսողաց վարդապետք եւ երիցունք եկեղեցւոյն, եւ որք միանգամ ունկնդիրք լիցին եւ հրամանակատարք, արհնեսցին ի Քրիստոսէ եւ ի սրբոց վարդապետաց եւ ի մեր միաբան ժողովոյս. իսկ եթէ ըմբոստացեալք եւ ամբարտաւանեալք արհամարհիցեն, այնպիսիքն եղիցին արհամարհեալք ի սրբոց վկայիցն եւ տարագրեալք յամենայն հոգեւոր արհնութենէ» - (ԿԱՆՈՆՔ ԴՈՒՆԱՅ), էջ 212:

«Բայց եթէ ուրբաթի կամ չորեքշաբաթի հանդիպի՝ ըստ վերագոյն պատուիրանիդ պահաւք տանեսցեն եւ մի՛ լուծմամբ կերակրոց կամ ըմպելեաց. եւ եթէ ոք ի հաւատացելոց անցցէ ըստ կանոնեալ **սահմանադրութիւնդ**, անիծեալ լիցի, վասն զի այսպէս պատուիրեցաւ ընդ ամենայն աշխարհի ի սրբոց առաքելոցն եւ աւանդեցաւ մեզ եւ մեք այնմ հետեւեալ եմք, զոր նոքայն քարոզեցին եւ հաստատեցին» - (ԿԱՆՈՆՔ ԿԱՐՆՈՅ), էջ 253-254:

«Դարձեալ ի վերայ այսր ամենայնի պատուիրանագիր աւանդութեանս գեր քան զասացեալս աւանդեմք կանոնական **սահմանադրութիւնս** հանուրց ժառանգաւորաց սրբոյ եկեղեցւոյ եւ սպասաւորաց խորհրդական սեղանոյն. զի լուաք լուր սարսափելի եւ ծանրագոյն, թէ ի տեղիս տեղիս յառաջնորդաց եկեղեցւոյ ոմանք խմորեալ ի Նեստորականաց եւ ի Քաղկեդոնականաց, ապականեն զսուրբ խորհուրդն խառնմամբ խմորոյ եւ ջրոյ» - (ԿԱՆՈՆՔ ԿԱՐՆՈՅ), էջ 254:

Ներկայացված բոլոր վկայություններն անառակելիորեն փաստում են, որ «սահմանադրութիւն» հասկացությունը հայ մարենագրության մեջ ներկայացվում է իրերի ու երևույթների որոշակի կարգ, կանոն, օրինաչափություն սահմանելու, ընդունելու, հաստատելու, իսկ որոշ դեպքերում՝ սահման, եզրագիծ դնելու իմաստներով (օրինակ՝ Ագաթանգեղոսից բերվող վկայություններում): Սակայն «սահմանադրել» հասկացությունն օգտագործվել է հատուկ իմաստավորմամբ՝ ընդգծելու «սահմանադրված» կանոնների առանձնահատուկ բնույթը՝ «սուրբ հոգու հրամանով սահման դրված...», «...ըստ առաջին Հայրապետի սահմանադրած կարգի», «Քաղքեղոնի ժողովի կողմից սահմանադրված...», «Սուրբ Գրիգորի առաքելական սահմանադրությամբ հաստատված...», «Սիսի ժողովում սահմանադրված...» և այլն: «Հայկազեան լեզուի նոր բառգրքում» «ՍԱՀ-ՄԱՆԱԴՐԵՄ» հասկացությունը (Determino, constituo) ներկայացվում է սահման դնել, որոշել, կարգավորել, կարգել, օրինադրել, սահմանել հոմանիշների միջոցով: Սակայն դրանցից յուրաքանչյուրը պետք է ընկալվի սահման դնելու, եզրագիծը որոշելու, սահմանային բնույթի հարաբերությունները կարգավորելու, գլխավոր կանոնները սահմանելու համարեքստիվում:

Բոլոր այն թարգմանությունները, որոնք «սահմանադրեմ» գրաբարյան փարբերակը ներկայացնում են «սահմանել», «հաստատել» և այլ ձևերի մեջ, առանց կարևորություն փալու նորմի, կանոնի, կարգի սահմանային, եզրագծային բնույթին, էապես նեղացնում են «սահմանադրել» հասկացության իմաստը, քանի որ վերջինս հայ մարենագրության մեջ ակնհայտորեն վերաբերում է հատուկ՝ սահմանադրական նորմին բնորոշ գերակա նշանակություն ունեցող կանոնների սահմանմանը՝ «Որոշումն սահմանաց եւ Տեսչութիւն վերին»:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ -2

ԺՈՂՈՎԱԾՈՒԻ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ

Բողոյան Ազատ

Ծնվել է 1954 թ.: 1978 թ. ավարտել է ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետը, 1981 թ.՝ ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի ասպիրանտուրան:

1984 թ. պաշտպանել է թեկնածուական, իսկ 1995 թ.՝ դոկտորական ատենախոսություն: Աշխատում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտում, իբրև Արևելյան աղբյուրագիտության և պատմագրության բաժնի վարիչ:

Հրապարակել է 10 մենագրություն և շուրջ 180 հոդված:

Եղիազարյան Արման

Ծնվել է 1977 թ.: 1999 թ. ավարտել է ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետը:

2006 թ. պաշտպանել է թեկնածուական, 2012 թ.՝ դոկտորական ատենախոսություն:

2013 թ. ստացել է դոցենտի, 2020 թ.՝ պրոֆեսորի կոչում:

2009 թվականից դասախոսում է ԵՊՀ Հայ բանասիրության, միջազգային հարաբերությունների և պատմության ֆակուլտետներում: 2013-2022 թթ. ԵՊՀ սփյուռքագիտության ամբիոնի վարիչն էր:

Ներկայումս ԵՊՀ Հայոց պատմության ամբիոնի պրոֆեսոր է:

Հեղինակ է 12 մենագրության (4-ում՝ համահեղինակ) և շուրջ 120 գիտական հոդվածների:

Թանանյան Գրիգոր

Ծնվել է 1952 թ.: 1978 թ. ավարտել է ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի փիլիսոփայության բաժինը: 1978 թ.-ից դասախոսել է Երևանի անասնաբուժական-անասնաբուժական ինստիտուտում: 1996 թ.-ից աշխատում է ՀՀ Ազգային ժողովում՝ որպես արձանագրային բաժնի վարիչ:

Հեղինակ է շուրջ 60 գիտական, գիտահանրամատչելի, հրապարախոսական հոդվածների և ուսումնամեթոդական ձեռնարկների:

Հակոբյան Ալեքսան

Ծնվել է 1955 թ.: 1978 թ. ավարտել է ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետը, 1981 թ.՝ ԽՍՀՄ ԳԱ Արևելագիտության ինստիտուտի Սանկտ-Պետերբուրգի (Լենինգրադի) բաժանմունքի ասպիրանտուրան:

1985 թ. ստացել է պատմական գիտությունների թեկնածուի, 2014-ին՝ պատմական գիտությունների դոկտորի աստիճան:

Ներկայումս ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի Զրիստոնյա Արևելքի բաժնի վարիչն է:

Հեղինակ է վեց մենագրությունների և 82 գիտական հոդվածների ու բնագրերի գիտաբնական հրատարակությունների:

Հարությունյան Ավետիք

Ծնվել է 1985 թ. դեկտեմբերի 5-ին Արցախի Հանրապետության Ասկերանի շրջանի Շոշ գյուղում: 2008 թ. գերազանցությամբ ավարտել է ԱրՊՀ տնտեսաիրավաբանական ֆակուլտետի բակալավրիատը, 2010 թ.՝ մագիստրատուրան, իսկ 2013 թ.՝ ասպիրանտուրան:

2015 թվականին պաշտպանել է «ԼՀՀ Սահմանադրության արժեքական անունահատկությունները և սահմանադրականության հետագա զարգացման հիմնախնդիրները» վերտառությամբ ատենախոսությունը՝ ստանալով իրավաբանական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճան:

2010-2020 թթ. աշխատել է ԼՀՀ Նախագահի աշխատակազմում:

2010-2020 թթ. դասավանդել է Արցախի պետական համալսարանում, 2014 թ.-ից դասավանդում է Ստեփանակերտի Մեսրոպ Մաշտոց համալսարանում, 2019 թ.-ից՝ Գորիսի պետական համալսարանում, 2022 թ.-ից՝ Հայաստանում Ֆրանսիական համալսարանում:

2018 թ.-ից «ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ» պարբերականի գլխավոր խմբագիրն է: 2020 թ. փետրվարի 20-ից «ԱՐՑԱԽ» գիտահետազոտական ինստիտուտի տնօրենն է:

2022 թ. դեկտեմբերից ՀՀ փաստաբանների պալատի փաստաբան է: Մասնակցել է Արցախում, Հայաստանում, Հնդկաստանում, Ռուսաստանում և Ուկրաինայում կազմակերպված չորս տասնյակից ավելի գիտաժողովների:

Հարությունյան Գագիկ

Ծնվել է 1948 թ.: 1970 թ. ավարտել է ԵՊՀ տնտեսագիտության ֆակուլտետը, իսկ 1973-ին՝ ԵՊՀ ասպիրանտուրան: 1974 թ. ստացել է տնտեսագիտության թեկնածուի, 1999 թ.՝ իրավագիտության դոկտորի գիտական աստիճան:

1990 թ. ընտրվել է Գերագույն խորհրդի պատգամավոր, ԳԽ փոխնախագահ, 1991 թ. ընտրվել է ՀՀ փոխնախագահ, 1991 թ. նոյեմբերից մինչև 1992 թ. հուլիսը կատարել է ՀՀ վարչապետի պարտականությունները, 1996-2018 թթ. եղել է ՀՀ

Սահմանադրական դատարանի նախագահը: 2018 թ. մարտից մինչև 2019 թ. մայիսը եղել է ՀՀ Բարձրագույն դատական խորհրդի նախագահը:

2014-2015 թթ. եղել է Սահմանադրական արդարադատության համաշխարհային կոնգրեսի բյուրոյի նախագահը: Ներկայումս «Սահմանադրական մշակույթ» միջազգային վերլուծական կենտրոնի հոգաբարձուների խորհրդի նախագահն է, Եվրախորհրդի «Ժողովրդավարություն՝ իրավունքի միջոցով» եվրոպական հանձնաժողովի անդամ, «Конституционное правосудие» միջազգային հանդեսի խմբագրական խորհրդի նախագահը:

1972 թ.-ից դասախոսություններով հանդես է եկել ԵՊՀ-ում, Երևանի Սլավոնական, Ֆրանսիական, Ամերիկյան համալսարաններում, ՀՀ Կառավարման ակադեմիայում, Մոսկվայի Լոմոնոսովի անվան համալսարանում, Կլերմոն Բերանի համալսարանում (Ֆրանսիա), Զեմբրիջի համալսարանում (Անգլիա):

Հեղինակ է 50 մենագրությունների և ավելի քան 200 գիտական հրապարակումների:

Ղամբարյան Արթուր

Ծնվել է 1980 թ.-ին: Ավարտել է ԵՊՀ իրավագիտության ֆակուլտետի բակալավրիատը՝ 2001 թ.-ին, մագիստրատուրան (Քրեական իրավունք մասնագիտացում)՝ 2003 թ.-ին, Հայ-Ռուսական համալսարանի ասպիրանտուրան՝ 2006 թ.-ին՝ ստանալով իրավաբանական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանը, 2012-ին՝ Հայ-Ռուսական համալսարանի դոկտորանտուրան, ստանալով իրավաբանական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճանը և պրոֆեսորի գիտական կոչում:

2003-2005 թթ աշխատել է Տնտեսական և ընդհանուր իրավասության դատարանի դատական ներկայացուցչությունում: 2005-2006 թթ. աշխատել է ՀՀ Գլխավոր դատախազությունում, որպես գիտաուսումնական կենտրոնի գիտաշխատող:

2006-2008 թթ. աշխատել է ՀՀ գլխավոր դատախազության գիտաուսումնական կենտրոնում որպես քրեական դատավարության և կրիմինալիստիկայի ամբիոնի վարիչ:

2006 - 2013 թթ. աշխատել է ՀՀ Դատախազության դպրոցում:

2008-2013 թթ. տարբեր պաշտոններ է զբաղեցրել ՀՀ գլխավոր դատախազությունում:

2014 թ. հանդիսացել է քրեական և վարչական գործերով փաստաբան:

2014 թ. - 2019 թթ. հանդիսացել է ՀՀ քննչական կոմիտեի Կարգապահական հանձնաժողովի նախագահ:

2014 - 2019 թթ. հանդիսացել է ՀՀ քննչական կոմիտեի նախագահի տեղակալ:

2015 թ.-ից մինչ օրս հանդիսանում է Հայ - Ռուսական համալսարանի Իրավունքի տեսության և սահմանադրական իրավունքի ամբիոնի վարիչ:

Հեղինակ է 45 մենագրության և ուսումնական ձեռնարկի, գիտական 147 հոդվածի՝ հայերեն լեզվով, 60 հոդվածի՝ ռուսերեն, 1 հոդվածի՝ անգլերեն:

Մանասյան Անահիտ

Ծնվել է 24 հունիսի 1988 թ.-ին: Ավարտել է ԵՊՀ իրավագիտության ֆակուլտետի բակալավրիատը՝ 2008 թ.-ին, մագիստրատուրան՝ 2010 թ.-ին, ասպիրանտուրան՝ 2013 թ.-ին՝ ստանալով իրավաբանական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճան: 2016 թ.-ին սովորել է Թաֆթս համալսարանի Ֆլեթչերի իրավունքի և դիվանագիտության դպրոցում (ԱՄՆ):

2023 թ. ապրիլից ՀՀ Մարդու իրավունքների պաշտպանն է:

2022 թ. նոյեմբերից մինչև 2023 թ. ապրիլ զբաղեցրել է ՀՀ Գլխավոր դատախազի տեղակալի պաշտոնը: 2010 թ.-ից դասավանդում է Երևանի պետական համալսարանում, ԵՊՀ սահմանադրական իրավունքի ամբիոնի դոցենտ է:

2017 թ. փետրվարից 2021 թ. հուլիս ամիսներին հանդիսացել է Արդարադատության ակադեմիայի պրոռեկտոր: 2014 - 2021 թթ. դասավանդել է Արդարադատության ակադեմիայում:

2009 - 2018 թթ. աշխատել է ՀՀ սահմանադրական դատարանում՝ նախ

որպես սահմանադրական դատարանի նախագահի օգնական, խորհրդական, ավագ խորհրդական, ապա ՀՀ սահմանադրական դատարանի խորհրդական:

Հեղինակ և համահեղինակ է 11 մենագրությունների, 4 ուսումնական ձեռնարկների և 7 տասնյակից ավելի գիտական հոդվածների, որոնք հրատարակվել են Հայաստանյան և միջազգային հեղինակավոր հրատարակչությունների կողմից (այդ թվում՝ Մեծ Բրիտանիայում, Գերմանիայում, Լեհաստանում, Լիտվայում, Լատվիայում, Բոսնիա և Հերցեգովինայում, Ռուսաստանում, Ուկրաինայում, Մոլդովայում, Բելառուսում):

Մարության Հարություն

Ծնվել է 1956 թ.: 1978 թ. ավարտել է ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետը, իսկ 1983 թ.՝ ԽՍՀՄ Գիտությունների ակադեմիայի Ն. Ն. Միկուլիտ-Մակլայի անվան ազգագրության ինստիտուտի ասպիրանտուրան:

1984 թ. պաշտպանել է թեկնածուական, իսկ 2007 թ.՝ դոկտորական ատենախոսություն:

Ներկայումս «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամի տնօրենն է, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արդիականության ազգաբանության բաժնի գլխավոր գիտաշխատող:

տաշխատող:

Հեղինակ է երեք մենագրությունների և 117 գիտական հոդվածների, համահեղինակ է հինգ կոլեկտիվ մենագրությունների:

Միրզոյան Նարինե

Ծնվել է 1986 թ.: 2008 թ. ավարտել է ԵՊՀ աստվածաբանության ֆակուլտետի մագիստրատուրան, իսկ 2012 թ.՝ ԵՊՀ վարդապետական աստվածաբանության ամբիոնի ասպիրանտուրան: 2015 թ. պաշտպանել է թեկնածուական ատենախոսություն:

2011 թ.-ից դասախոսում է ԵՊՀ աստվածաբանության ֆակուլտետում:

Հեղինակել է տասներկու գիտական հոդված:

Մովսիսյան Արտակ

Ծնվել է 1970 թ.: 1994 թ. ավարտել է ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետը, իսկ 1997-ին՝ ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի ասպիրանտուրան: 1997 թ. պաշտպանել է թեկնածուական, իսկ 2015 թ.՝ դոկտորական ատենախոսություն:

1998 թ.-ից դասախոսում է ԵՊՀ Հայոց պատմության ամբիոնում, իսկ 2016 թ.-ից նշված ամբիոնի վարիչն է: ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի առաջատար գիտաշխատող է:

Հեղինակ է երեսուն մենագրությունների և ավելի քան հարյուր գիտական հոդվածների:

2020 թ. հոկտեմբերի 3-ին կնքել է մահկանացուն:

Սիմոնյան Տարոն

Ծնվել է 1987թ.-ին: Ավարտել է ԵՊՀ իրավագիտության ֆակուլտետի բակալավրիատը՝ 2007 թ.-ին, մագիստրատուրան (Եվրոպական իրավունք մասնագիտացում)՝ 2009 թ.-ին, ասպիրանտուրան՝ 2012 թ.-ին՝ ստանալով իրավաբանական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանը: 2009 թ.-ին սովորել է Ֆլետչերի իրավունքի և դիվանագիտության դպրոցում «Միջազգային իրավակարգ» ծրագրով (Թաֆթս համալսարան, Բոստոն, ԱՄՆ):

2008 թ.-ից առ այսօր զբաղվում է մասնավոր իրավաբանական պրակտիկայով, 2010թ.-ից՝ փաստաբանությամբ:

2010 թ.-ից՝ Միջազգային և համեմատական իրավունքի կենտրոնի համահիմնադիր, 2013-2017՝ Տնօրեն: 2012 թ. -2019 ՀՀ իրավաբանների միության գործադիր տնօրեն: 2014 թ.-ից Եվրոպական արբիտրաժային պալատի անդամ, արբիտր (Բելգիա, Բրյուսել): 2017 թ. - 2019 ՀՀ Փաստաբանների պալատի խորհրդի անդամ: 2017-2019՝ ՄԱԿ-ի միջազգային առևտրային իրավունքի հանձնաժողովում (UNCITRAL) եղել է ՀՀ թղթակից-անդամ:

2019 թ. - 2021 ՀՀ 7-րդ գումարման Ազգային ժողովի պատգամավոր՝ Լոռու մարզից (վարկանիշային ընտրակարգով):

2011 թ.-ից առ այսօր՝ ELL Partnership իրավաբանական գրասենյակի հիմնադիր-գործընկեր:

2010 թ.-ից առ այսօր դասավանդում է ԵՊՀ-ում (դոցենտ՝ 2017 թ.): Դասախոսել է նաև Հայաստանում Ֆրանսիական համալսարանում (2011-2018), Վանաձորի պետական համալսարանում (2021-ից):

Հեղինակ է 3 մենագրության, 33 գիտական հրապարակումների:

Վաղարշյան Արթուր

Ծնվել է 1963 թ.: 1989 թ. ավարտել է ԵՊՀ իրավաբանական ֆակուլտետը, իսկ 1992-ին՝ ԵՊՀ ասպիրանտուրան:

1996 թ. ստացել է իրավագիտության թեկնածուի, իսկ 2013 թ.՝ իրավագիտության դոկտորի գիտական աստիճան:

1993 թ.-ից դասախոսում է ԵՊՀ իրավաբանության ֆակուլտետում: 2005 թ.-ից ԵՊՀ պետության և իրավունքի տեսության ու պատմության ամբիոնի վարիչն է:

2020 թ. սեպտեմբերի 15-ին ընտրվել է Սահմանադրական դատարանի դատավոր:

Հեղինակ է 20 մենագրությունների և 67 հոդվածների, համահեղինակ է բազմաթիվ կոլեկտիվ մենագրությունների և ուսումնական ձեռնարկների:

ԱՆՎԱՆԱՑԱՆԿ

- Ա**
- Աբայիկ (Ագրեդի երեց) - 129
- Աբաս Ա Բագրատունի թգվ. - 111, 112, 114, 115, 116
- Աբդիստ (Ասորյաց եպս.) - 92
- Աբդուլ Ազիզ - 455
- Աբդուլ Համիդ II - 491, 507, 523, 524, 525, 530
- Աբդուլ Մեջիդ - 453, 465, 466
- Աբել արք. Մխիթարյան - 169, 211
- Աբրահամ (Մամիկոնեից եպս.) - 191, 200, 202, 214
- Աբրահամ Աղբաթանեցի կթղ. - 93, 186
- Աբրահամ Կրետացի - 713
- Աբրահամյան Ռ. Ա. - 248, 324, 552
- Աբու-Ռայթա Տակրիտեցի - 185
- Աբուլ Ասվար - 297
- Ագա - 28
- Ագաթանգեղոս - 57, 60, 63, 74, 135, 136, 137, 138, 143, 154, 224, 230
- Ադամ - 387
- Ադոնց Ն. - 35, 38, 39, 41, 43, 48, 134, 262
- Ադրոբաշյան Վ. Լ. - 551
- Ագարիա Վ. Սասնեցի - 212, 223, 226, 227
- Ագիգբեկյան Ռ. - 674
- Աթանագինես եպս. - 152, 713
- Աթանաս (Նփրկերտի եպս.) - 103
- Աթանաս Ալեքսանդրացի - 148, 149, 173, 174, 200, 214, 217, 220, 229
- Աթանաս (Մայփերկատի) - 104
- Ալբերտ Աքենցի - 289
- Ալեքսանդր II կայսր - 552
- Ալեքսանդր Մակեդոնացի - 48
- Ալեքսանդր Սպենդիարյան - 661, 703
- Ալեքսանյան Վ. - 113
- Ալի խալիֆա - 99
- Ալի փաշա - 476, 517
- Ալթունյան Ա. - 239
- Ալպոյաճյան Ա. - 110, 324, 468, 473, 475, 489, 495, 507, 512, 520, 521, 522, 530
- Ալփ - Արսլան - 459
- Ակինյան Հ. Ն. - 66, 123, 127, 142, 149, 150, 151, 169, 170, 171, 172, 183, 185, 199, 202, 211, 215, 223, 227, 271, 291, 292, 716
- Աղան Խոռխոռունի - 90
- Աղանյանց Գ. քին. - 731
- Աղաչրադյան Մ. - 546
- Աղասյան եպս. - 509
- Աղբեոս (Հարքի) - 103
- Աղբուղա - 277, 334
- Աճեմյան Տ. - 523
- Ամատունիներ - 59
- Ամմիանոս Մարկելիանոս - 57
- Ամոս Շ. - 784
- Անահիտ - 126
- Անանիա Ա Մոկացի կթղ. - 112, 113, 114, 115, 116, 117, 126, 127, 191, 192, 193, 194, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 215
- Անանիա եպս. (Իկոնիայի) - 297
- Անանիա Հայոց վարդապետ - 225, 228, 231
- Անանիա Նարեկացի - 202
- Անանիա եպս. - 129
- Անանիա Շիրակացի - 158, 159, 392
- Անանիա Սանահնեցի - 243
- Անանյան Հ. Ժ. - 550
- Անանյան Պ. - 91, 108, 177
- Անասյան Հ. Ս. - 185, 300
- Անաստաս կայսր - 123
- Անատոլի Լուկյանով - 675
- Անդրանիկ զորավար - 701
- Անդրանիկ Կրճիկյան - 499
- Անդրանիկ Մարգարյան (ՀՀ վարչապետ) - 953
- Անիա - 36
- Աննա Կոմնենե - 286
- Անտիոքոս Գ - 49
- Աշխեն - 60
- Աշոտ Բագրատունի (իշխանաց իշխան) - 106, 107, 108, 109, 110, 111, 183, 184, 185
- Աշոտ թգվ. (Գագիկի որդի) - 203
- Աշոտ Ղուլյան - 995
- Աշոտ Գ Ողորմած թգվ. - 116, 117
- Ապլղարիք Արծրունի - 269, 270
- Ապուսահլ Արծրունի - 117
- Առանշահիկ - 122
- Առավան Վանանդեցի - 89
- Առաքել Դավրիժեցի - 324
- Առաքելյան Բ. - 116, 203
- Առաքելյան Ա. - 239
- Ասատուր Մնացականյան - 123
- Ասլան - 223

Ասողիկ - 323
 Աստվածատուր Արշարունի - 92
 Աստվածատուր Հավնունի - 92
 Աստվածատուր Վանանդեցի - 92
 Աստվածատուրյան Ա. - 578
 Աստուրյան Հ. Յ. - 50, 53, 54, 57
 Ավագյան Ռ. - 554, 715, 717, 724, 737, 738
 Ավագյան Ս. - 755
 Ավգերյան Հ. - 188
 Ավետիսյան Հ. Մ. - 34
 Ավետիք Հարությունյան - 995
 Ավգուստինոս - 384
 Ատոմ - 467, 480, 481, 490, 515, 517, 530, 531, 534, 535
 Ատոմ Գնունի - 89
 Ատոտիոս Տայոց - 90
 Ատրնեբսեհ (տեր) - 90, 105
 Արամ - 376
 Արամ (նախարար) - 577, 578
 Արամ Մանուկյան - 577, 578, 934
 Արգինա - 114
 Արգիշտի Ա թգվ. - 40
 Արգիշտի Բ թգվ. - 40, 44
 Արդի (աստված) - 730
 Արեուպագոս - 733, 757
 Արիոբարզան - 53, 55, 56
 Արիստակես (Սուրբ) - 142, 143, 193
 Արիստակես Լաստիվերտ-ցի - 203, 323
 Արիստակես Մամբրեյան - 499
 Արիստակես Ռաֆայելյան - 521
 Արիստիդես - 733, 757
 Արիստոտել - 27, 733, 734, 757, 767, 805, 829, 891
 Արծրունիներ - 237
 Արկադի Ղուկասյան - 991, 993
 Արկադի Վոլսկի - 664
 Արդուրյան Կ. - 548
 Արշալույս Մխիթարյան - 627
 Արշամ (Արսամես) - 48
 Արշամ Խոնդկարյան - 627
 Արշակ Ա թգվ. - 53
 Արշակ Բ թգվ. - 57, 61, 62, 63, 64, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 86, 976
 Արշակ Գ թգվ. - 57, 64
 Արշակ Վոսմյան - 526
 Արշակունիներ - 49, 54, 109, 110, 977
 Արչես տոհմապետ - 129, 717
 Արշավիր Արշարունի - 89
 Արշավիր Խոռխոռունի - 90
 Արսեն Իդալթոյեցի - 284
 Արսեն Ղլտճյան - 718, 719
 Արտակ Մոկացի - 89
 Արտավազդ (Աշոցքի քին.) - 105
 Արտավազդ Ա թգվ. - 49
 Արտավազդ Բ թգվ. - 45, 50, 52, 53, 75
 Արտավազդ Գ թգվ. - 50
 Արտավազդ Դ թգվ. - 53
 Արտաշես Ա թգվ. - 49, 50, 51, 52, 319
 Արտաշես Բ թգվ. - 45, 50, 52, 53, 55, 75
 Արտաշես Գ թգվ. - 65
 Արտաշեսյաններ - 49, 53, 56
 Արտաշիր (տեր) - 90
 Արտաքսերքսես Բ թգվ. - 38
 Արտաքսերքսես Գ թգվ. - 38
 Արտուրյաններ - 274

Բ

Բաբկեն Ա Ոթմսեցի կթղ. - 90
 Բագադատես - 51
 Բագարատ Բագրատունի - 106
 Բագլայ Մ. - 945
 Բագրատ Ուլուբաբյան - 123
 Բագրատունի Ա. - 546
 Բագրատունիներ - 110, 111, 276, 387, 410
 Բադայան Գ. - 531
 Բադայան Հ. Ս. - 126
 Բալցեր Օ. - 330, 331
 Բակո Սահակյան (ԼՂՀ նախագահ) - 995, 996
 Բակուր տոհմապետ - 100, 717
 Բակուր (Կաղանկատուաց նահապետ) - 129
 Բահադ Ճանճիկ - 254
 Բադդասարյան Է. - 318
 Բայբուրդյան Վ. - 533
 Բայրամյան Հր. - 300
 Բաշխեն (տեր) - 90
 Բասմաջյան Կ. Յ. - 306, 308, 724
 Բար Եբրեոս - 290
 Բարաղամ Վահանյան - 370
 Բարդուղիմեոս (Ս. Առաքյալ) - 402
 Բարդուղիմեոս Չմիչյան - 521
 Բարթիկյան Հ. Մ. - 203
 Բարխուդարյան Վ. Բ. - 333, 550, 551
 Բարձիա դիցուի - 730
 Բարունակ բեյ - 477
 Բաստամյանց Վ. վրդ. - 328, 742, 772
 Բարսեղ Կեսարացի - 149, 150, 173, 174, 190, 191, 192, 213, 214, 216, 218, 220, 221, 229

Բարսեղ (Անիի արք.) - 300
 Բարսեղյան Լ. - 35
 Բաքրաձե Դ. - 335
 Բել - 387
 Բենեցյան Վ. - 35
 Բեկ Գ. - 286
 Բեկկարիա - 415
 Բերկլի Ջ. - 393
 Բեքա - 334
 Բիշոֆ Ֆ. - 330
 Բժշկյան Մ. - 324
 Բլանկենագել Ա. պրոֆ. - 844
 Բյուզանդացի Ն. - 185
 Բյուրատ վրդ. - 185
 Բոգոյան Ա. - 135, 177, 186, 211, 213, 236, 265, 267, 268, 271, 275, 280, 281, 282, 289, 291, 292, 298, 300, 303, 308, 310, 311
 Բոնդար Ն. - 759
 Բոռնազյան Ս. Վ. - 274
 Բրանկո Յովենկովսկի - 785
 Բրեժնև Լ. - 705
 Բուղա - 109

Գ

Գաբամաճյան Ս. - 95
 Գաբրիել վրդ. Խաչատուրյան - 458
 Գաբրիելյան Մ. - 957
 Գագիկ Արծրունի - 112
 Գագիկ Ա (Աղվանից կթղ.) - 114, 115, 116, 117
 Գագիկ Ա Շահնշահ արքա - 203
 Գագրիկ Աբեղյան - 89
 Գաթրճյան Հ. Յ. - 169, 211
 Գալստյան Հ. - 125
 Գալուստ Սահակյան - 953
 Գալփագյան Հ. - 334
 Գայանե (Սուրբ) - 125
 Գայոս Կորնելիոս Տակիտոս - 55

Գայոս Կեսար - 55
 Գառնիկ Մանասյան - 661, 703
 Գասպար Կյումուշյան - 481
 Գասպարյան Ս. - 324
 Գարագաշյան Ա. - 26, 546
 Գարեգին Ա Հովսեփյանց կթղ. - 218, 245, 247
 Գարեգին Բ (Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Ամենայն Հայոց կաթողիկոս) - 933, 940
 Գարեգին Նժդեհ - 980
 Գարեգին Սրվանձության - 458
 Գարջոյր Խոռխոռունի - 92
 Գերմանիկոս - 55
 Գերմանոսան - 717
 Գերմոսան - 129
 Գիլգամեշ - 28
 Գիորգի Գ Վրաց թգվ. - 285
 Գնթունիներ - 319
 Գյոտցե Ա. - 35
 Գյուլխանդանյան Ա. - 553
 Գյունտեր Տոյբեր - 825
 Գյուտ Ա Արահեզացի կթղ. - 141, 145, 147, 148, 156
 Գյուտ Վահուտի - 89
 Գյուտերբոկ Հ. - 35
 Գնել - 86
 Գնել (տեր) - 90
 Գնել Գնունի 92
 Գնունի Ա. - 16
 Գնունիներ - 59
 Գոլեր - 735
 Գոլիցին Ա. Մ. - 357
 Գոլոսկոկով Լ. Վ. - 791
 Գովրիկյան Գ. - 334
 Գորգի գրիչ - 175
 Գորգի խան - 353
 Գրեն Ա. - 109, 111
 Գրիբոյեդով Ա. Ս. - 548
 Գրիգոր Աբեղյան - 92
 Գրիգոր Աղաթոն - 466, 481
 Գրիգոր Այվազյան - 353

Գրիգոր Աստվածաբան - 174, 191, 200, 213, 216, 220, 221, 229
 Գրիգոր Արծրունի - 456
 Գրիգոր (Արծրունյաց եպս.) - 92, 111
 Գրիգոր (Բասենի եպս.) - 91
 Գրիգոր (Բջնիի եպս.) - 245
 Գրիգոր Դարանաղցի - 324
 Գրիգոր Զոհրապ - 523, 526, 553, 554
 Գրիգոր Լուսավորիչ - 60, 61, 62, 63, 66, 81, 88, 97, 104, 125, 134, 135, 136, 138, 139, 142, 143, 144, 145, 150, 151, 152, 154, 156, 157, 162, 168, 173, 174, 176, 177, 178, 185, 193, 214, 258, 268, 383, 387, 713, 715, 719, 734, 768
 Գրիգոր Խոջաջանյան - 362, 366
 Գրիգոր Մահտեսի վրդ. - 360
 Գրիգոր Կամպանյան - 332
 Գրիգոր Զարլո Պոլ - 552
 Գրիգոր Գ Պախլավունի կթղ. - 297, 317
 Գրիգոր Դ Տղա կթղ. - 128, 258, 259, 314, 316
 Գրիգոր Կանպանյան - 747
 Գրիգոր Կեսարացի պտրք. - 223, 227
 Գրիգոր (Վասպուրական գնդի եպս.) - 91
 Գրիգոր (Խաչենի իշխան) - 114, 115
 Գրիգոր Մամիկոնյան - 100, 107
 Գրիգոր Նարեկացի - 392, 738
 Գրիգոր (Սյունյաց քին.) - 106
 Գրիգոր Սուփան - 111

- Գրիգոր Բ Վկայասեր կթղ. - 175, 296
- Գրիգոր Տաթևացի (Սուրբ) - 743
- Գրիգոր Տուտեորդի եպս. - 300
- Գրիգոր Օսյան - 466, 468, 481, 498, 500, 505, 506, 507, 519, 522, 523, 525, 748
- Գրիգորիս Արշարունի (Արշարունյաց քորեպս.) - 103, 178
- Գրիգորիոս կթղ. - 239
- Գրիգորյան Գ. - 428
- Գրիգորյան Վ. - 329, 330, 742
- Գրիգորյանց Ա. Ա. - 551
- Գրինին Ե. - 555
- Գուդեա - 32
- Գուտենբերգ - 365
- Գուրաս - 51
- Գուրգեն Ապուպելճ Արծրունի - 109
- Գուրջին Գ. - 972
- Գևորգ Բ Գառնեցի կթղ. - 107, 110, 112, 114, 115, 183
- Գևորգ Ե կթղ. - 548
- Գևորգ Երեմյան - 481
- Գևորգ Երզնկացի - 171, 226, 228
- Գևորգ Դ կթղ. - 722
- Գևորգ (պատվական այր) - 106
- Գևորգ Պայծառափայլ - 334
- Գևորգ Ռուսնուզյան - 521
- Գևորգ Սկևռացի - 223, 224, 227, 228
- Գևորգ վրդ. - 368
- Գևորգ արքեպս. Քերեստեյան - 502
- Գևորգյան Է. Գ. - 937
- Դ**
- Դանիել - 62
- Դանիել Անձևացի - 90
- Դանիել էֆենդի Խարաճյան - 524, 525
- Դանիել մարգարե - 252, 253
- Դանիել Ռշտունի - 90
- Դանիել քորեպս. - 262
- Դանիելյան Գ. - 295, 954
- Դավիթ Ալավկաորդի - 179, 233, 247, 248, 249, 260, 261, 317, 382, 738, 745
- Դավիթ Անհաղթ - 392
- Դավիթ Բեկ - 344
- Դավիթ Գ կթղ. - 105
- Դավիթ Դ Շինարար թգվ. - 236, 283, 285
- Դավիթ Հաղբատի - 239
- Դավիթ Տմորի - 90
- Դավիթ փիլիսոփա - 98
- Դավիթ Քորայրեցի - 241, 300
- Դավթյան Ա. - 170
- Դարեհ Ա - 47
- Դարեհ Վշտասպ - 37, 47
- Դարեստ Ռ. - 724
- Դեմետրե Ա Վրաց թգվ. - 285
- Դեմոկրիտ - 828
- Դենշապուհ - 66, 67
- Դերենիկ (Վասպուրականի իշխան) - 109
- Դերենիկ Դեմիրճյան - 977, 978
- Դիդրո - 388, 415, 442
- Դիլյան Վ. - 333, 541, 542, 548
- Դիկ Հովարդ պրոֆ. - 858
- Դիմիտրի Խոմատիանես - 288
- Դիողորոս (Դեողոր) երեց - 149, 150, 174
- Դիոկղետիանոս կայսր - 54
- Դիոն Կասսիոս - 52

- Դիոնեսիոս Աղեքսանդրացի - 212
- Դիոնիսիոս Արիսպագացի - 217, 218, 220, 224, 231
- Դիոնիսիոս Բար Սալիբին - 290
- Դմիտրի Մոոր (Օոլով) - 662
- Դյակոնով Ի. Մ. - 29, 36, 41, 45
- Դոլիձե Ի. - 335
- Դոմինիկ Ռուսո - 744
- Դոն Քիշոտ - 977
- Դրակոն - 733, 757
- Դրո - 578
- Դուրկին Ռ. - 984

Ե

- Եավրույան էֆենդի - 524
- Եգոր Լիզաչով - 660
- Եզնիկ Կողբացի - 142, 147, 161, 162, 168, 225, 228, 231, 392, 731
- Եգր Ա Փառաժնակերտցի կթղ. - 177, 182
- Ելիզավետա Պետրովնա - 356, 357
- Ելինեկ Գ. - 936, 947
- Եկատերինա Երկրորդ - 357, 747
- Եղիա Ա Արճիշեցի կթղ. - 101, 102
- Եղիազար Գրիգորյան - 332, 747
- Եղիազար Ա Այնթափցի կթղ. - 100, 312
- Եղիազար Շահամիրյան - 368
- Եղիազարյան Ա. - 108
- Եղիշե Դուրյան - 521
- Եղիշե Չարենց - 702
- Եղիշե վրդ. - 57, 65, 68, 89, 173, 215, 219, 222, 228, 230, 731
- Եղիսե - 112

- Եպիփան Կիպրացի - 173, 175, 213, 215, 217, 219, 220, 224, 231
- Եվանգուլով Գ. - 553
- Եվստատիոս Թեսալոնիկեցի - 286
- Երեմիա մարգարե - 40, 46
- Երեմյան Ս. Տ. - 29, 35, 36, 46, 53, 54, 57, 58, 65
- Երկանյան Վ. - 551
- Երվազ - 48, 49
- Երվանդ Ա Սակալակյաց արքա - 46, 47
- Երվանդ (Օրոնտես) Գ - 47, 48
- Երվանդ Դ թգվ. - 48, 49
- Եսայի մարգարե - 40
- Եսայի Ուզունյան (Երուսաղեմի պտղբ.) - 479
- Երվանդունի - 46
- Եփրեմ Ասորի - 173, 175, 213, 215, 219

Զ

- Չանգյաններ - 274
- Չարբհանյան Գ. - 271, 291, 310
- Չարեհ - 12, 50
- Չարմանդուխտ - 64
- Չաքարիա (ոմն վանահայր) - 101
- Չաքարե Ամիրսպասալար Չաքարյան - 240, 241, 242, 243, 245, 275, 277, 285, 286
- Չաքարիա (Սուրբ) - 125
- Չաքարիա Չագեցի կթղ. - 106, 107, 182, 183, 184, 185, 186, 189
- Չաքարյաններ - 236, 239, 240, 243, 276, 278, 285
- Չենոն-Արտաշես - 53, 55, 56
- Չիկ (տեր) - 90

- Չինովի Գերդտ - 672
- Չոն Միչմ - 862
- Չորկին Վ. - 780, 844

Է

- Էբգեն Բ. - 757
- Էգիդիյուս Կուրիս - 846
- Էդմոնդ Բըրք - 355
- Էդուարդ Աղայան - 754
- Էդուարդ Ապլումբով - 672
- Էյրենե թագուհի - 316
- Էոնստ Ուլրիխ ֆոն Վայցգեկեր - 775
- Էնգելս - 649
- Էնվեր փաշա - 525, 977
- Էվրին Ֆելցման - 777
- Էրատո թագուհի - 50, 53, 56, 75
- Էփիալտես - 733

Թ

- Թադեոս (Ս. Առաքյալ) - 125, 173, 180, 212, 213, 216, 219, 221, 229, 296, 402
- Թադեոս (Մեհենունյաց եպս.) - 92
- Թադեոս (Ոստանի) - 103
- Թաթուլ Արշարունի - 90
- Թալեաթ - 517, 525
- Թալիոն - 414
- Թամանյան Ա. - 657
- Թամար թագուհի - 277, 278, 285, 286
- Թեմրա Մեհենունի - 90
- Թեյմուրազ II - 357, 358
- Թեոդոս քին. - 224, 231
- Թեոդոսիոս Ա Մեծ - 145
- Թեոդոսիոս Բ Փոքր - 146
- Թեոդոր (Գերմանիկայի) - 104
- Թեոդոր Բալսամոն - 286
- Թեոդորոս Ապիկուրա - 183, 185

- Թեոդորոս (Ամասիայի եպս.) - 103
- Թեոդորոս Բար Վահրուն - 290, 305, 313, 314
- Թեոդորոս (Բզնունյաց եպս.) - 103
- Թեոդորոս (Գարդաբանի եպս.) - 103
- Թեոդորոս (Հակոբիկ ասորական եկեղեցու պատր.) - 314
- Թեոդորոս Ռշտունի - 94, 97, 98, 99, 112, 720
- Թեոփանեսի Շարունակող - 110
- Թեսես - 733, 757
- Թեքեյան Վ. - 523
- Թիգլաթպալասար Գ - 40
- Թոմա երեց - 129
- Թոմաս Ջեֆերսոն - 827
- Թոյնբի Ա. - 967
- Թովմա Արծրունի և Անանուն - 106, 109, 110, 121, 123, 183, 278, 324, 723, 738
- Թովմասյան Ա. - 249
- Թովմասյան Հ. - 991
- Թորգոմ - 107
- Թորամանյան Թ. - 116
- Թորոս (Եղեսիայի ստրատեգ) - 269
- Թորոսյան Խ. - 278, 330, 335
- Թորոսյան Ս. - 578
- Թումանյան Լ. - 629

Ժ

- Ժակ Շիրակ - 776
- Ժակ Ռոբեր - 777
- Ժան-Ժակ Ռուսո - 787, 829, 866, 933, 934, 935, 945
- Ժոզեֆ Ստիգլ - 777

Ի

Իբն ալ-Ասիր - 122
 Իբն ալ-Բալազուրի - 122
 Իբն Բիբի - 274
 Իբն Խորդադբեհ - 122
 Իբն ալ-Ֆակիհ - 122
 Իբրահիմ խան - 362
 Իգնատիոս (Հաղբատի) - 239
 Իգնատիոս Քաթմաճյան - 521

Իզմիրյան Ս. - 251, 336
 Ինգլիզյան Վ. - 40
 Ինճիճյան Ղ. - 542, 543
 Իշպուրի - 40
 Իոն - 757
 Իոսիֆ Ստալին - 667, 705, 936

Իսմայել - 276, 277
 Իսրայել եպս. - 101
 Իսրայել Օրի - 344, 354
 Իվանե Զաքարյան - 240, 242, 243, 245, 275, 277, 286

Լ

Լազարյան Խ. - 548
 Լեմբերգ - 327, 328, 329, 330
 Լեհման-Հաուպտ Կ. Ֆ. - 40
 Լենկթեմուր - 459
 Լեո - 349, 354, 355, 363, 364, 366, 376, 461, 462, 978, 979
 Լեոնարդ Պետրոսյան - 989
 Լի Կուան Յուն - 535
 Լիկիանոս - 148
 Լյովա Համբարձումյան - 704, 706
 Լևին Դ. - 760
 Լևոն (Հոռմի Պապ) - 93
 Լևոն Ա Ռուբինյան թգվ. - 299, 300, 307, 308
 Լևոն Բ թգվ. - 240, 242, 309

Լևոն Խաչիկյան - 311
 Լևոն Լուսինյան - 369
 Լևոն Մելիքսեթ-Քել - 719
 Լևոն Տեր-Պետրոսյան (ՀՀ նախագահ) - 271, 291, 311, 656, 662, 958
 Լուբաբյան Բ. - 123
 Լուկաշին Ս. - 553
 Լուկիոս Գ պապ - 307, 316
 Լուկուլլոս - 51, 76

Խ

Խաբբա Արծրունի - 90
 Խալդի - 41
 Խառատյան Ա. - 460, 527
 Խաչատուր (Աղթամարի կթղ.) - 512
 Խաչատուր (Անտիոքի ստրատեգ) - 269
 Խաչատուր վրդ. Հաղարծնի - 239
 Խաչատրյան Ա. - 34, 35
 Խաչատրյան Կ. - 937
 Խաչատրյան Հ. - 413, 961
 Խաչատրյան Վ. - 35, 36, 37, 550, 551
 Խաչերյան Լ. - 211, 212
 Խաչիկ Ա Արշարունեցի - 117

Խաչիկ Բ Անեցի - 268
 Խաչիկ Զաքարյան - 663
 Խաչիկ Սամվելյան - 156, 262, 553, 726, 728, 729, 730, 731, 732, 743, 744, 752, 753
 Խաչիկ (տեր) - 127
 Խաչիկյան Լ. - 324
 Խատիսյան Ա. - 570, 577
 Խաքանի - 274
 Խոդյի - 928
 Խոսկեն - 129, 717
 Խոսրով Անձնացի - 191, 192, 199, 201
 Խոսրով Արշակունի - 64

Խոսրով Գանձակեցի - 238, 276
 Խոսրով Կոտակ - 57
 Խոսրով Ա Անուշիրվան - 91, 122
 Խոսրով Գ Պարսից արքա - 93
 Խորեն Աշքյան - 521
 Խորեն եպս. Մխիթարյան - 513
 Խորխոռունիներ - 59
 Խրլագյան Վ. - 251
 Խուդաբաշյան Ալ. - 548
 Խուկանա - 36
 Խուրշուդյան Լ. - 959
 Խուրս - 129, 717

Կ

Կանտ Ի. - 381, 414, 415, 787, 829, 866
 Կավատ Ա Սասանյան - 90, 122, 123
 Կավենյակ Է. - 35
 Կատվալյան Մ. - 55, 73
 Կարա Յազիճ - 227
 Կարապետ Իսթուրյան - 466
 Կարապետ (Ս. Հովհաննես) - 359
 Կարապետ Շահնազարյան - 979
 Կարապետ Փաշայան - 526
 Կարապետյան Մ. Ս. - 937
 Կարեն Յուզբաշյան - 203
 Կարինյան - 172
 Կարճիկյան Խ. - 577
 Կարստ Հ. - 331, 335
 Կաուֆհոլդ Հ. - 306
 Կեղիստինոս - 198
 Կերիմով Դ. - 970
 Կերենսկի - 579
 Կիրակոս Գանձակեցի - 104, 117, 237, 238, 240, 241, 242, 243, 248, 271, 276, 277,

278, 285, 286, 291, 324
 Կլիսթենես - 557
 Կլոդ Հելվեցիոս - 380, 388, 390, 810
 Կղեմ[ես] (Հոռմի եպս.) - 149, 173, 218, 220, 224, 231
 Կյուլեսերյան Բ. - 223, 226, 227, 228
 Կյուրեղ Ալեքսանդրացի - 146, 173, 175, 213, 215, 219, 221, 230
 Կյուրիկյաններ - 236
 Կյուրոս Մեծ - 47
 Կողրատոս - 212
 Կոհլեր Հ. - 332, 724
 Կոմիտաս Վարդապետ - 982, 983
 Կոնդորսեն - 388
 Կոնրադ (Մայնցի արք.) - 307
 Կոստանդին Ա Բարձր-բերդի կթղ. - 246
 Կոստանդին Գ (Կիլիկիայի թգվ.) - 94, 95
 Կոստանդին Ժ Դուկաս (Տուլիճ կայսր) - 268
 Կոստանդին եպս. - 103
 Կոստանդին Հերապոլսեցի - 314, 315
 Կոստանդին (Ուոհայի) - 104
 Կոստանյանց - 237
 Կոստաս Բ (Բյուզանդ. կայսր) - 94, 98, 99
 Կորյուն - 73, 142, 147, 161, 162
 Կոսիս - 53
 Կրեյմեր Պ. - 35
 Կրկյաշարյան Ս. Մ. - 50
 Կուտաֆին Օ. - 760

Հ

Հաբեթ - 387
 Հազկերտ Բ (Պարսից արքա) - 66, 67, 68, 89

Հաթամ մելիք - 362
 Համազասպ Մամիկոնյան - 92, 99, 100
 Համազասպ Ձյունականյան - 92
 Համազասպ էֆենդի Պալ-լարյան - 524
 Համբարձում Բոյաջյան - 526
 Համբարձում Գալստյան - 657
 Հայկ նահապետ - 376
 Հակոբ Ա (Սյունյաց եպս.) - 113
 Հակոբ Բարադեոս - 289
 Հակոբ Գուրգեն - 522
 Հակոբ երեց - 129
 Հակոբ Մանանդյան - 714, 725
 Հակոբ Մուպահեճյան - 481
 Հակոբ Ա Կլայեցի կթղ. - 245, 271, 318
 Հակոբ Դ Զուլայեցի կթղ. - 348
 Հակոբ Ե Շամախեցի կթղ. - 356
 Հակոբ Ղրիմեցի - 218, 220, 226
 Հակոբ Շահամիրյան - 353, 365, 368, 378, 379, 385, 386, 387, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 400, 409, 410, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 438, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 784, 829, 983
 Հակոբ էֆենդի Շիրինյան - 524
 Հակոբ Տեր-Հակոբյան - 627
 Հակոբ Տեառնեղբայր - 224

Հակոբ Քեդրահեացի - 223, 224
 Հակոբ Քոնեցի - 311, 317
 Հակոբիկ Նորատունկյան - 481
 Հակոբյան Ա. Մ. - 116, 117, 127, 128, 172, 173, 185, 189, 190, 192, 211, 212, 270, 554, 573, 936
 Հակոբյան Գ. - 308
 Հակոբյան Թ. - 958
 Հակոբյան Հ. Պ. - 50, 51, 171
 Հակոբյան Վ. - 126, 128, 141, 148, 172, 173, 180, 191, 193, 202, 211, 212, 213, 215, 216, 218, 222, 225, 226, 737
 Հայկ Ազատյան - 627
 Հայկ Ասատրյան - 980
 Հայկ նահապետ - 121
 Հայկազուն - 34
 Հայկազուններ - 46
 Հայկազուն-Արտաշեսյաններ - 49, 50
 Հայկազուն - Երվանդականներ - 41, 47, 48, 49
 Հայրապետյան Ա. - 557
 Հավուկ (Արշարունյաց եպս.) - 92
 Հարություն Մարգար - 353
 Հարություն Մարության - 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708
 Հարություն արք. Վեհապետյան - 480, 521
 Հարություն պտրք. - 511
 Հարությունյան Ա. - 989, 992, 996, 999
 Հարությունյան Բ. - 51
 Հարությունյան Գ. Գ. - 128, 135, 152, 153, 167, 211, 212, 421, 723, 828, 891, 895, 928, 942, 953, 954

Հարությունյան Ն. Վ. - 41, 46
 Հարությունյան Ս. - 553
 Հարությունովա-Ֆիդանյան Վ. - 187, 189
 Հացունի Վ. վրդ. - 135, 136
 Հափիկ Մոկաց - 90
 Հեգել Գ. - 381, 787, 844
 Հենրիխ Զ կայսր - 307
 Հեսսե Կ. - 866
 Հերակլ կայսր - 94
 Հերակլ II - 357, 358, 359, 360, 361, 366, 409, 410
 Հերբեր Կ. - 784
 Հերման Շվարց - 854
 Հեսսե Կ. - 848
 Հեսու (Բասենի) - 103
 Հիպոկրատ - 392
 Հիպպոլիտ (դիտ) - 213, 217, 220
 Հիսե - 111
 Հիսուս [Քրիստոս] - 254
 Հմայակ Դիմաքսյան - 89, 521
 Հմայակ Վարաժնունի - 92
 Հմայակյան Ս. Գ. - 41, 43
 Հյում Դ. - 393
 Հոբս Թ. - 389, 390, 391, 393, 394, 395, 787
 Հոլբախ Պ. - 388, 390, 394, 406
 Հոլմստեն Ա. - 784
 Հոմերով Ի. - 555
 Հովարդ Դ. պրոֆ. - 750, 788
 Հովել եպս. - 101
 Հովել(դ) երեց - 129
 Հովհան (Ապահունյաց եպս.) - 92
 Հովհան Եկեղեցացի - 161
 Հովհան Երզնկացի Պրուգ - 267, 318
 Հովհան եպս. - 359, 360
 Հովհան Մամիկոնյան - 57
 Հովհան Մայրապոմեցի - 169, 203
 Հովհան Մանդակունի - 125, 154, 158, 159, 160, 173, 174, 175, 190, 203, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 220, 222, 224, 230, 719
 Հովհան (Նիկեի արք.) - 182, 186
 Հովհան Ոսկեբերան - 218, 220
 Հովհաննես Ալլահվերտի - 524
 Հովհաննես Արշարունի - 521
 Հովհաննես Բար Սալիբի - 290
 Հովհաննես Դամասկացի - 292
 Հովհաննես Դրասխանակերտցի - 91, 95, 99, 100, 106, 107, 109, 111, 112, 158, 183, 725, 726
 Հովհաննես Եղիազարյան - 481
 Հովհաննես եպս. Երուսաղեմացի - 217, 220, 231, 363
 Հովհաննես Թումանյան - 658, 661, 979, 980
 Հովհաննես Խտալիկոս - 286
 Հովհաննես Լազարյան - 348, 349, 358, 378
 Հովհաննես Խաչենցի - 285
 Հովհաննես (Կապադակի) - 101, 102
 Հովհաննես Կիննամոս - 286
 Հովհաննես Կլիմաքոս - 292
 Հովհաննես (Կոստանդնուպոլսի հայրապետ) - 228
 Հովհաննես Հասան-Ջալալյան - 362
 Հովհաննես Շիրազ - 702
 Հովհաննես Պետրիծին - 284

Հովհաննես Զ Սսեցի կթղ. - 240
 Հովհաննես-Սմբատ թգվ. - 117, 118, 203
 Հովհաննես Ովայեցի կթղ. - 106
 Հովհաննես Սարկավազ - 382, 745
 Հովհաննես Սիրունյան - 481
 Հովհաննես Սկևռացի - 305
 Հովհաննես Տատեյան - 481
 Հովհաննես վրդ. - 102
 Հովհաննես Օծնեցի Իմաստասեր կթղ. - 103, 104, 127, 141, 144, 150, 154, 156, 157, 158, 162, 165, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 190, 192, 193, 194, 195, 196, 198, 199, 203, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 222, 224, 227, 243, 314, 382, 719, 723, 737, 745
 Հովհաննիսյան Ա. - 226, 237, 517
 Հովհաննիսյան Գ. - 946
 Հովհաննիսյան Մ. - 329
 Հովհաննիսյան Ս. - 83, 123, 128, 718, 724, 740
 Հովհաննիսյան Վ. - 718
 Հովնան (Հաշեի եպս.) - 129
 Հովնան (Վանանդի եպս.) - 92
 Հովսեպոս Փլավիոս - 54, 55
 Հովսեփ արք. Արղուրյան - 312, 348, 349, 379
 Հովսեփ Էֆենդի Գազազյան - 524
 Հովսեփ Ա Հողոցմեցի կթղ. - 153
 Հովսեփ երեց - 129
 Հովսեփ Էմին - 348, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363,

364, 366, 367, 368, 369, 377, 400, 410, 427, 432, 433, 440, 441
 Հովսեփն մելիք - 362
 Հովսեփ Պաղնացի - 142, 147, 161
 Հովսեփ Վայոցձորցի - 66, 67
 Հովսեփ (Աղվանից կթղ.) - 118, 258, 260
 Հովսեփյան Գ. - 292
 Հովսեփյան Վ. - 989
 Հռադամիզ - 53
 Հոփսիսմե (Սուրբ) - 125
 Հրահատ - 89
 Հրանտ Ասատուր - 460, 523, 529
 Հրաչյա Աճառյան - 754
 Հրոցհուս Հ. - 787
 Հունան (Աղվանից կթղ.) - 114, 125
 Հուսեյն խան - 360
 Հուսիկ կթղ. - 62, 63, 152, 713
 Հուստինիանոս կայսր - 262, 306, 312, 316
 Հույս Գողթանի եպս. - 92

Ղ

Ղազար Հակոբ - 353
 Ղազար Փարպեցի - 57, 65, 67, 68, 69, 89, 139, 161
 Ղազարյան Հ. Մ. - 458, 543, 546
 Ղազարյան Ռ. - 35, 36
 Ղազարոս Աղայան - 126
 Ղազինյան Գ. - 134, 135, 738, 939
 Ղահրամանյան Կ. - 718
 Ղամբարյան Ա. - 942, 945
 Ղասաբյան Զ. - 324
 Ղաման տոհմապետ - 717
 Ղափանցյան Գր. - 35, 39, 41
 Ղաֆաղարյան Կ. - 278, 583

Ղլտճյան Ա. - 169, 170, 181, 211, 212, 717, 724
 Ղևոնդ Երեց - 89, 142, 143, 147, 161
 Ղևոնդ վրդ. (պատմիչ) - 100, 107, 323
 Ղևոնդ Ալիշան - 112, 203, 307, 324

Մ

Մագսուտյան Հ. Գ. վրդ. - 137
 Մաթե երեց - 122
 Մաթևոսյան Կ. - 203
 Մաթևոսյան Ռ. Ի. - 283
 Մաժան - 49, 50
 Մալցև Գ. Վ. - 759
 Մակար Ա Երուսաղեմի հայրապետ - 212, 213, 215, 217, 220, 221, 229
 Մահմեդ Բ Ֆաթիհ - 533
 Մահմուդ Բ - 452
 Մակար Բ Երուսաղեմի հայրապետ (Մակար Երուսաղեմացի) - 170, 171, 191, 199, 200, 201
 Մակեդոն եպս. - 145, 146
 Մակլակով Վ. պրոֆ. - 755
 Մահմուդ Բ - 452, 542
 Մաղաքիա Օրմանյան - 91, 95, 112, 153, 169, 170, 183, 186, 187, 188, 191, 242, 268, 521, 545, 549, 739
 Մամուրյան Մ. - 546
 Մայակովսկի Վ. - 674
 Մայիս Վարդանյան - 701, 702
 Մանանդյան Հ. - 28, 35, 47, 48, 50, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 65, 134, 262, 726
 Մանասե (Կապադակի եպս.) - 122, 129
 Մանասերյան Գ. Ա. - 50
 Մանասերյան Ռ. Լ. - 54
 Մանասյան Ա. - 960
 Մանգեն (տեր) - 90
 Մանեճ Ապահունի - 89
 Մանուել Ա Կոմնենոս - 314
 Մանուել Մամիկոնյան - 64
 Մանուել(դ) Սպանդունի - 92
 Մանուել - 213, 218, 220, 224
 Մանուկ Աբեղյան - 279, 745
 Մանուկ Էֆենդի Խարաճյան - 524
 Մանուկ Մանուկյան - 481
 Մասեի Բաբաջանյան - 552
 Մանուկյան Գ. - 573
 Մանուկյան Ժ. - 959
 Մանուկյան Ս. - 167
 Մանուկյան Վ. - 653
 Մաշտոց Խոռոխոռնյաց եպս. - 92
 Մաշտոց Եղիվարդեցի - 107, 112
 Մատթե (Դարահոճի երեց) - 129
 Մատթեոս Ա կթղ. - 481
 Մատթեոս Իզմիրլյան - 521
 Մատթեոս (Պարտավի երեց) - 129
 Մատթեոս պտրք. - 464, 465
 Մատթեոս Ուռհայեցի - 116, 117, 118, 268, 324, 475, 734, 735, 895
 Մարգարյան Հ. Գ. - 283, 293
 Մարգար Քալանթարյան - 353
 Մարիա Լևիցկի - 331
 Մարկոս (Բագրևանդի եպս.) - 92
 Մարտիրոս Օ. Վ. - 844
 Մարտիրոսյան Հ. Ա. - 41, 46, 154, 211, 213
 Մարտիրոսյան Ն. - 35
 Մարտիրոսյան Ռ. - 251, 336
 Մարութ տոհմապետ - 129, 717

- Մարության Հ. - 649, 653, 658, 664, 667, 670
 Մարքս - 649
 Մաքիավելի Ն. - 787, 952
 Մաքսիմոս եպս. - 145
 Մեդիսոն - 858
 Մեդվեդև Ի. - 287
 Մելարտուա - 44, 45, 71, 75
 Մելիտոս եպս. - 213, 224, 231, 224, 231
 Մեդիտոն եպս. - 207, 217, 220
 Մելիք Ավիադին - 243
 Մելիքյան Կ. - 186, 187
 Մելիքյան Հ. - 578
 Մելիքսեր-Բեկ Լ. - 116, 186, 243, 300, 335
 Մելքոնյան Ա. - 557
 Մենուա - 40
 Մեսրոպ Մաշտոց - 58, 66, 73, 88, 147, 151, 161, 162, 163, 167, 169, 176, 224, 228, 230, 383, 701, 715, 731
 Մերբերի - 858
 Մերշապուհ Մամիկոնեից - 90, 91
 Մերուժան - 51
 Մերուժան Արծրունի - 105
 Միդիաթ - փաշա - 455
 Միթրաուստեն - 48
 Միխայիլ Գորբաչով - 658, 659, 660, 672, 674, 701, 705, 707
 Միհրան Տիվղեյան - 523
 Միհրան բեյ Տյուլյան - 524
 Միհրդատ Իբերացի - 53
 Մինաս Մինասյան - 481
 Միշել Յունո - 777
 Միրզոյան Ն. - 261
 Միրզոյան Վ. - 451, 529, 533
 Միրհորիկ հազարապետ - 129, 717
 Միրումյան Կ. - 732, 736, 742, 743
 Միքայել Գ Ասորի պտրք. - 104, 184, 290, 305, 312, 313, 314
 Միքայել (Աղվանի կթղ.) - 102, 103, 127
 Միքայել Նալբանդյան - 477, 492, 545, 552, 979
 Միքայել Չամչյան - 241, 296, 723
 Միքայելյան Վ. Ա. - 331, 550, 551
 Մխիթար Այրիվանեցի - 185, 245, 248
 Մխիթար վրդ. Գետիկի - 239
 Մխիթար Գոշ - 203, 218, 227, 233, 238, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 247, 249, 250, 251, 253, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 267, 275, 276, 286, 294, 300, 301, 303, 317, 323, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 335, 336, 344, 382, 541, 546, 719, 730, 740, 742, 743, 744, 745, 772, 829
 Մխիթար վրդ. Խոռակերտի - 239
 Մխիթար Սկևռացի - 267
 Մխիթարյան Ա. արքեպս. - 66, 169, 212
 Մկրտիչ Աղաթոն - 466, 472, 481
 Մկրտիչ Խրիմյան - 490, 503, 505, 506, 507, 508, 509, 519, 520, 521, 527
 Մյասնիկյան Ա. - 553
 Մյասնիկյան Ս. - 553
 Մյուլլեր Փ. - 328
 Մնացականյան Ա. - 123
 Մոնտեսքի(յ)ո Շ. Լ. - 380, 388, 787, 829, 848, 849, 866
 Մովսես Բաղրամյան - 348, 353, 358, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 379, 400, 410, 427, 431, 432, 440, 442, 443, 983
 Մովսես Դասխուրանցի - 121, 123, 126, 127, 128, 184, 238
 Մովսես Զարեհավանի - 90
 Մովսես Խորենացի
 Քերթողահայր - 34, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 57, 63, 65, 73, 84, 85, 86, 139, 142, 143, 145, 146, 151, 152, 153, 154, 182, 189, 190, 356, 387, 713, 714, 721, 723, 730, 731, 734, 735, 736, 753, 899, 976
 Մովսես Կաղանկատվացի - 101, 114, 125, 128, 238, 717, 727, 738
 Մովսես Բ Եղիվարդեցի կթղ. - 93
 Մովսիսյան Ա. - 32, 34, 47, 48, 728
 Մովսիսյան Ղ. - 283, 292
 Մորգան Լ. Գ. - 30
 Մուավիա - 99, 100
 Մուծիկ (հրամանատար) - 129, 717
 Մուհամմեդ Ալի - 452
 Մուհամմեդ 5-րդ - 526
 Մուշեղ սպարապետ - 73
 Մուշեղյան Ա. - 161
 Մուսինյան - 578
 Մուրադյան Գ. - 140, 149, 172, 190
 Մուրադյան Պ. - 186, 241, 244, 276, 300, 301
 Մուրսիլիս Բ. - 37

- 3
 Յակուտ - 122
 Յան Մազակ - 846
 Յուսուֆյան Պ. - 552
 Ն
 Նազարեթ Տաղավարյան - 526
 Նազարյան Վ. - 942, 960, 961
 Նազարյան Ս. - 546
 Նահապետ Ռուսինյան - 466, 468, 481, 512, 514, 545, 717
 Նանա ասորի սրկ. - 108, 182, 183, 185
 Նաջարյան Մ. - 958
 Նարամ-Սուեն - 31
 Նեկտառ - 213
 Նեկտարիոս (Հոռմի եպս.) - 217, 220, 224, 231
 Նեստոր պատրիարք - 146, 199
 Ներշապուհ Արծրունի - 68, 89
 Ներշապուհ (Մամիկոնեից եպս.) - 169, 190, 214, 221, 229, 719
 Ներսես Ակինյան - 123
 Ներսես Բ Բագրևանդցի - 91, 158, 169, 177, 190
 Ներսես Լամբրոնացի - 184, 218, 223, 267, 270, 271, 294, 299, 300, 305, 306, 307, 308, 309, 312, 313, 315, 316, 382, 742, 745
 Ներսես Գ Տայեցի - 95, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 169
 Ներսես Մարգարետական - 90
 Ներսես (Մարդադիի եպս.) - 91
 Ներսես վրդ. Մելիք-Թանգ-
 67 - Սահմանադրական մշակույթ
 յան - 64, 66, 103, 118, 135, 145, 152, 156, 211, 212, 241, 548, 712, 714, 715, 719, 720, 722, 725, 748
 Ներսես Շնորհալի (Կլայեցի) - 148, 224, 225, 227, 228, 229, 231, 238, 267, 296, 304, 305, 317, 318, 382, 739, 740, 745
 Ներսես Մեծ Ա Պարթև - 57, 62, 63, 64, 66, 75, 76, 79, 81, 82, 84, 85, 88, 91, 134, 136, 151, 152, 153, 155, 157, 176, 189, 213, 214, 217, 220, 221, 383, 713, 714, 715, 719, 720, 735
 Ներսես եպս. Վարժապետյան - 503, 505, 506, 508, 509, 510, 511, 512, 514, 521, 527
 Ներսեսյանց Վ. Ս. - 767, 791, 796, 805, 831, 864
 Նիզամի Գյանջեվի - 274
 Նիկետաս Խոնիատես - 286
 Նիկոլ Աղբալյան - 577
 Նիկոլ Թորոսովիչ արք. - 311
 Նիկոլայ II - 551
 Նիկողայոս Մառ - 294
 Նիկողոս Աղասյան - 521
 Նիկողոս Պալյան - 466
 Նիկոն Սևաբեցի - 286
 Նիկիտ - 110
 Նինվե - 41
 Նիցշե - 972
 Նշան Պ. Սաաթյան - 251, 336
 Նոյ նահապետ - 386, 387
 Նորայր արք. Պողարյան - 183, 184, 185
 Նուբար - 552
 Շ
 Շամայլ - 129
 Շահ Աբաս - 459
 Շահամիր Շահամիրյան - 348, 353, 362, 363, 364, 365, 366, 368, 369, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 437, 446, 784, 829, 983
 Շահամիրյաններ - 747
 Շահակ - 62
 Շահե Ամատունի - 90
 Շահնազարյանց Ա. - 237
 Շապուհ Բ (Պարսից արքա) - 57, 61, 83
 Շերո իշխան - 101, 102
 Շիրինյան Մ. - 140, 149, 172, 190
 Շմավոն Անձնացի - 89
 Շմավոն (Խառանի եպս.) - 103
 Շմավոնյան Հ. - 353
 Շոթա Ռուսթավելի - 284, 294
 Շուգի - 32, 33
 Շուշանիկ աշխարհատիկին - 125
 Շուսիհադիշո արք. - 122, 125, 129
 Ո
 Ոսկանյան Ստ. - 517
 Ոսկյան Հ. - 241
 Որմիզդ-Արտաշիր - 54
 Չ
 Չանևա-Դեչևսկա Ն. - 281
 Չերազ Մ. - 523
 Չերիլ Սանդերս - 760, 763, 807
 Չետվերին Վ. Ա. - 858
 Չիլինգարյան Ա. - 792
 Չիչերին Բ. - 830
 Չուբինով Դ. - 335
 Չորիմյան Լ. - 516

Չուբար Գ. - 553

Չունակ - 81

Պ

Պալյան Ն. - 468

Պահլավունի - 237

Պահլավունիներ - 236, 292

Պանդալեոն (Սուրբ) - 125

Պապ թգվ. - 57, 62, 64, 73, 81, 976

Պապայան Ռ. - 264

Պապյան Մ. - 167

Պասկևիչ - 548

Պարատարնա - 34

Պարզև (Հարքի եպս.) - 91

Պարետ - 34

Պարմիդե երեց - 129

Պարոնյան Հ. - 510

Պարսամյան Վ. Ա. - 548

Պարոյր - 46

Պարոյր Հայրիկյան - 670

Պարոյր Սևակ - 702

Պետրոս Արագոնացի - 311, 317

Պետրոս Աստվածատուր - 353

Պետրոս Ա Գետադարծ կթղ. - 268

Պետրոս (Հաղբատի) - 239

Պետրոս (Սյունյաց եպս.) - 92

Պետրոս Քերթոլ - 190

Պետրոսյան Ե. արք. - 136, 151, 152, 240, 246

Պետրոսյան Ռ. - 264

Պերճ Զեյթունցյան - 764, 977

Պերպերյան - 546

Պզտիկյան Էֆենդի - 524

Պըտին Լ. - 188

Պիոտրովսկի Բ. Բ. - 38, 41, 45

Պիշոֆ Ֆ. - 239

Պիսիստրատոս - 733, 757

Պլատոն - 392, 828

Պլուտարքոս - 76

Պյութագորաս - 972

Պոլեմոն - 53, 55

Պոդոս (Ս. Առաքյալ) - 344

Պոդոս Անանյան - 108, 183

Պոդոս պտրք. Ադրիանուս-պոլսեցի - 739

Պոդոս Գնունի - 90

Պոդոս (Գայեգոնի երեց) - 129

Պոդոս եղբայր - 257, 258, 260

Պոդոս արք. Թագթագյան - 499, 519, 521

Պոդոսյան Է. - 959, 961, 962

Պոդոսյան Հ. Մ. - 543

Պոդոսյան Վ. - 756

Պոդոսյան Ֆ. - 332

Պոռշ Պոռշյան իշխան - 245

Պոռշյաններ - 236, 292

Պտուկյան Զ. - 50

Ջ

Ջալալյան Ս. - 237

Ջահուկյան Գ. - 35

Ջեյմս Մեդիսոն - 901

Ջեֆերսոն Թ. - 787

Ջվանշեր (Բաղաց իշխան) - 113

Ջոն Լոկ - 380, 388, 392, 393, 395, 406, 787, 829, 848, 849, 866, 849

Ջոն Մարշալ - 858

Ջվանշեր (Բաղքի իշխան) - 113

Ջուվեյնի - 274

Ռ

Ռախսա Մաքսիմովնա - 672

Ռաշիդով - 705

Ռասսել Գ. - 766

Ռատան տոհմապետ - 129, 717

Ռափայել Պատկանյան - 895

Ռեզնիչենկո Լ. - 803

Ռենաթա Կոհնովա - 331

Ռեշիդ փաշա - 453

Ռշտունի Վ. Հ. - 548

Ռոբերտ Ռոժդեստովենսկի - 675

Ռոբերտ Գուդին - 763

Ռոբերտ Լուկաս - 875

Ռոբերտ Ֆ. Նագել - 853

Ռոբերտ Քոչարյան (ՀՀ նախագահ) - 949, 954, 955

Ռոթ Կ. - 35

Ռոլեն Ժեկմեն - 470

Ռոնալդ Ռեյգան - 819

Ռոջեր Գոլդման - 760

Ռուբեն Էֆենդի - 524, 531

Ռուբեն Մանգասարյան - 703

Ռուբինյաններ - 236, 298

Ռուսա Ա թգվ. - 40, 41, 43, 44, 71, 75

Ռուսա Բ թգվ. - 44

Ռուսինյան Ն. - 546

Ռուսո - 388, 415

Ս

Սադոկ Բարոնչ - 324, 325, 331

Սալմանասար Ա թգվ. - 37

Սալմին Ա. - 805

Սահակ (Ամարասի) - 101, 102

Սահակ Ապրո - 512, 514

Սահակ (Աղվանի կթղ.) - 113, 114

Սահակ Բագրատունի - 105

Սահակ Գողթնեցի - 105

Սահակ եպս. - 129

Սահակ (Մեծ Կվենքի եպս.) - 102

Սահակ Կամսարական - 90

Սահակ Ձորոփորեցի - 182, 184

Սահակ Ա Պարթև - 58,

66, 73, 88, 110, 131, 141,

144, 147, 149, 150, 151,

154, 156, 157, 158, 159,

160, 161, 162, 163, 168,

170, 173, 174, 176, 182,

183, 184, 186, 187, 188,

190, 191, 192, 213, 216,

220, 222, 230, 383, 715, 716, 719

Սահակ Պալունի - 90

Սահակ վրդ. Մուսու (Ապուկուրեշ/ Ապիկուրեշ) - 183, 184, 185, 186, 189

Սահակ Տարոնի (Մամիկոնյանների) - 103

Սահակ Ուղկացի - 169

Սահակյան Ա. - 627

Սամեղ (Սամուել) սպարապետ Մամիկոնյան - 92

Սամոս (Շամ) Երվանդական - 48

Սամվ(ու)ել Անեցի - 270, 271, 297, 324

Սամվել Մարության - 702

Սամվել Բզնունի - 90

Սանտալդյան Հ. - 40

Սասանյաններ - 53, 123

Սասուն Կ. - 554

Սարգիս Ա Սևանցի կթղ. - 222

Սարգիս Ամատունյաց - 102

Սարգիս եպս. Գոյումճյան - 468, 476, 481

Սարգիս պտրք. Ադրիանուս-պոլիսեցի - 520, 521

Սարգոն Աքքադացի - 31

Սարգիս եպս. - 102

Սարգիս (Հովհաննեսի որդի) - 747

Սարգիս (Տայոց) - 103

Սարգիս Օհանյան - 332

Սարգիսյան Բ. - 202

Սարգսյան Ա. - 654, 659, 660, 666

Սարգսյան Գ. Խ. - 50, 52

Սարգոն Բ - 42

Սարգուր Ա արքա - 40

Սարգուր Բ արքա - 42

Սարինյան Ս. - 461

Սարուխան - 449, 460, 462,

463, 466, 468, 472, 475,

490, 491, 497, 502, 504,

505, 508, 509, 513, 514,

517, 524, 529

Սաֆարյան Գ. - 247, 248, 262

Սաֆրաստյան Ա. - 35

Սեբեոս - 94, 95, 97, 98,

185, 323

Սեբերիանոս - 217, 220

Սելիմ III - 452,

Սելիմ փաշա - 477

Սելևկյաններ - 49

Սենեքերիմ (Սինախերիբ արքա) - 40

Սենեքերիմ Մանուկյան - 509

Սեպուհ Մագսուտյան - 524

Սերգեյ Օբրագցով - 671

Սերովբե Վիչենյան - 481

Սերվիչեն - 466, 498, 505, 517, 524

Սիգիզմունդ Մեծ - 325, 328, 330

Սիլիկյան - 578

Սիմեոն Ա Երևանցի կթղ. - 360, 362, 366, 367, 368,

375, 376

Սիմեոն դպիր Լեհացի -

226, 227, 324

Սիմեոն Մանիկյան - 979

Սիմեոն (Հոշաֆի) - 101, 102

Սիմեոն (Խորխոռունյաց

եպս.) - 102

Սիմեոն (Աղվանի կթղ.) - 102, 224, 228, 231

Սիմեոն Պղնձահանեցի - 292

Սիմեոն Սեֆերյան - 521

Սիմոն բեյ Մաքսուտ - 512

Սիմոն (Դարայի) - 104

Սիմոն (Խառանի) - 104

Սիմոնյան Հ. - 26

Սիմոնյան Տ. Վ. - 970, 973

Սիոն Ա Բավոնացի կթղ. - 105, 127, 181, 182, 184,

190, 201, 215, 222, 230

Սիրական Տիգրանյան - 170

Սիրունի Հ. - 334

Սլավա Ավանեսյան - 990

Սկայորդի - 46

Սմբատ Բագրատունի - 50, 92, 93, 105, 106

Սմբատ Գունդստաբլ - 730

Սմբատ Խաչատրյան - 627

Սմբատ (Սյունյաց իշխան) - 113

Սմբատ Սպարապետ - 294, 301, 302, 303, 304, 317,

329, 382, 743, 745

Սպինոզա Բ. - 787

Սոլոն - 733, 757

Սոկրատ Սքոլաստիկոս -

197, 198, 199, 218, 220,

224, 231

Սոկրատես - 972

Սողոմոն Իմաստուն - 161,

252, 253, 398

Սոֆիա Ռոտարու - 675

Սպանդիատ Բագրատունի - 90

Սպարամ - 101

Սպարակոս տոհմապետ -

129, 717

Սվաճյան Հ. - 546

Ստեփան Ասլանյան - 481,

499, 513

Ստեփան Չրաջյան - 526

Ստեփանոս (Աղվանքի կթղ.) - 257, 258
 Ստեփանոս Հակոբցի - 305
 Ստեփանոս արք. Մաղաքյան - 476, 477, 521
 Ստեփանոս Ռշտունի - 112
 Ստեփանոս Սևանցի - 117
 Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ - 98, 99, 100, 105, 109, 112, 116, 117, 158, 185, 203
 Ստեփանոս Օրբելյան - 109, 111, 112, 113, 114, 115, 237, 238, 248, 267, 277, 278
 Ստրաբոն - 49, 52
 Ստրաշուն Բ. - 767
 Սուպիլուկիոմաս Ա - 36
 Սուտոփոր եպս. - 129
 Սուքիաս Ավետիք - 353
 Սուքիասյան Ա. Գ. - 43, 308
 Սևանտոս - 173, 198, 214, 222, 230, 302

Վ

Վազգեն Մանուկյան - 653
 Վազգեն Հակոբյան - 128, 129, 170
 Վալերի Պետրոսյան - 701
 Վալտեր Զելը - 306
 Վախթանգ Զ - 334, 335
 Վահան Ամատունի - 68, 88, 715
 Վահան Հովհաննիսյան - 951
 Վահան Մամիկոնյան - 122
 Վահան (Նիկիայի արք.) - 107, 108, 186
 Վահան Վահանյան - 523
 Վահան Վանանդեցի - 105
 Վահան Տերյան - 981
 Վահանիկ Բաղեցի - 117
 Վահրամ Խոփստունի - 105
 Վահրամյաններ - 236, 292
 Վաղարշ Բ թգվ. - 53

Վաղարշակ - 64
 Վաղարշակ Ա թգվ. - 730
 Վաղարշյան Ա. Գ. - 134, 135, 556, 558, 561, 563, 589, 590, 792, 794, 939
 Վաղոտ (Արշամունյաց եպս.) - 92
 Վաղես - 64
 Վայլ Մ. - 849
 Վաշտակ - 34
 Վաչագան Բ Բարեպաշտ (Աղվանից արքա) - 110, 119, 121, 122, 123, 125, 126, 127, 129, 168, 201, 202, 215, 216, 220, 222, 230, 717, 726, 734, 895, 988
 Վաչուտյաններ - 236
 Վառլամ Վահանով - 370
 Վասակ Գաբուտ (Գեղարքունյաց իշխան) - 109
 Վասակ Մամիկոնյան - 80, 715
 Վասակ Սյունի - 65, 66, 67, 68, 89, 111, 153
 Վասաշատա - 34
 Վասիլ (Բարսեղ) Ա կայսր - 110
 Վարագ Առաքելյան - 129, 726
 Վարագ Գաբելյան - 92
 Վարագ - Տրդատ - 100
 Վարագո իշխան - 127
 Վարագ Քուրդակ Վաչագանյան - 105
 Վարագապուտ Պալունի - 89
 Վարագդատ Արշակունի - 57, 64
 Վարագներսեհ (տեր) - 90
 Վարաժնունի - 237
 Վարդ Մամիկոնյան - 90
 Վարդան Այգեկցի - 300
 Վարդան Արևելցի (նաև՝ Գանձակեցի, Վարդա-

պետ) - 81, 110, 167, 183, 185, 238, 245, 246, 267, 277, 723
 Վարդան Բարձրաբերդցի - 183, 185, 238, 248
 Վարդան Հաղբատի - 239
 Վարդան Քաջ Մամիկոնյան - 68, 87, 89, 129, 715, 717
 Վարդան Սատոյան - 105
 Վարդան Վահևունի - 92
 Վարդանդուխտ - 64
 Վարդանյան Յ. - 462, 490, 528, 530
 Վարդանյան Մ. - 701
 Վարդանյան Վ. - 85, 738, 737, 738
 Վարդանյան Ռ. - 142, 145, 149, 150, 156, 158, 159, 161, 171, 211, 212, 222
 Վարդգես Պետրոսյան - 659
 Վարդգես Սերենգյուլյան - 526
 Վարշամյան Գ. - 553
 Վասիլ (Եղեսիայի ստրատեգ) - 269
 Վեհմիրշապուհ - 65
 Վենգերով - 970
 Վիլիելմ Սուրացի - 289
 Վիլյամ Պիտտ - 356
 Վինդշայդ Բ. - 784
 Վինքլեր Հ. - 34
 Վլադիմիր Ա. - 330
 Վլադիմիր Իլյիչ Լենին - 658, 659, 661, 667, 669, 674, 703, 705, 936
 Վլադիմիր Մայակովսկի - 674
 Վոլտեր Ֆ. - 388, 395, 415
 Վոնոն Արշակունի - 53, 54, 55, 76
 Վորոնցով Մ. Ե. - 357
 Վռամ Հակոբյան - 703
 Վռամշապուհ - 58
 Վստամ (տեր) - 90

Վրացյան Ա. - 562, 563, 564, 577, 578, 579, 580, 616, 633, 794, 795
 Վրեն Ձյունական - 89
 Վրթանես - 63, 152, 713
 Վրիվ Մաղխազ - 89
 Վրո Խոփստունի - 88, 89
 Վրույր - 50
 Վույցիցկի Կ. - 330, 331

S

Տաճատ Արշամունյաց - 90
 Տաճատ արք. - 727
 Տաշյան Հ. - 169, 170, 181, 211, 212, 330
 Տատյան Մ. - 546
 Տեառնտուր (Տիրատուր) Հարքա - 90
 Տեր-Ղևոնդյան Վ. - 279
 Տեր-Մինասյանց Ե. վրդ. - 90, 91, 104, 184
 Տեր-Մկրտչյան Գ. - 191, 194
 Տեր-Մկրտչյան Կ. եպս. - 241
 Տեր-Հովհաննիսյան Հ. - 335
 Տիգրան Մեծ - 42, 50, 51, 376
 Տիգրան Ա Երվանդյան թգվ. - 47
 Տիգրան Բ Մեծ թգվ. - 49, 50, 51
 Տիգրան Գ թգվ. - 53
 Տիգրան Զ թգվ. - 53
 Տիգրան Հոնենցի - 275
 Տիգրանյան Ա. - 144, 169, 170, 171, 179, 211, 213, 215, 554
 Տիխոմիրով Յու. Ա. - 776, 787
 Տիմոթեոս Ալեքսանդրացի - 148, 149, 150
 Տիրազդ տոհմապետ - 129, 717
 Տիրակ (Բագրևանդի եպս.) - 91

Տիրան - 49, 50, 52, 57, 61, 62, 63, 79, 84
 Տիրացյան Գ. Ա. - 46, 47, 48, 50
 Տիրիկ Քարոյան - 105
 Տիրոտ (տեր) - 90
 Տովբիթ - 40
 Տրդատ Ա Արշակունի թգվ. - 53
 Տրդատ Գ Մեծ թգվ. - 50, 54, 56, 60, 74, 138, 143, 193, 376, 383
 Տուկիծ կայսր - 268

Ր

Րաֆֆի - 517

Ց

Ցիտելման Ա. - 784

ՈՒ

Ուղուրյան Մ. վրդ. - 324
 Ուլուբաբյան Բ. - 128
 Ուխտանես պատմիչ - 93, 202, 723
 Ունճյան Յ. - 546
 Ուրսա - 44

Փ

Փանահ խան - 362
 Փառանձեմ թագուհի - 57, 86
 Փառեն Տարոնացի - 62
 Փավստոս Բուզանդ - 57, 61, 62, 63, 64, 73, 75, 79, 81, 83, 84, 86, 134, 136, 142, 143, 151, 152, 153, 262, 263, 383, 713, 714
 Փարսադան Գորգիզանիծե - 116
 Փափազ Առավելյան - 89
 Փափազյան Վ. - 458, 603
 Փեյն Թ. - 787
 Փեշտմալաճյան Գ. - 546

Ք

Քաջագնունի Հ. - 563, 564, 572, 577, 793
 Քեմալ - 977
 Քենյոն Ֆ. - 733
 Քեշիշյան Մ. վրդ. - 259
 Քետուր - 276
 Քիթչընդը - 662
 Քիլոն - 972
 Քյոսեյան Հ. - 148, 184, 186
 Քոլանջյան Ա. (Գոլանճեան) - 334
 Քոսյան Ա. - 35, 36
 Քսենոֆոն - 47, 49
 Քրամեր Ա. Ն. - 28
 Քրիստափոր (Պալունյաց եպս.) - 92
 Քրիստոս [Հիսուս] - 106, 180, 181, 184, 186, 231, 244, 276, 403
 Քուշներյան Բ. - 324, 331

Օ

Օգյուստ Կոնտ - 970
 Օգոստոս Օկտավիանոս - 55
 Օդերիկ Վիտալիս - 289
 Օթթո Լուիսթերհանդթ պրոֆ. - 961
 Օլեգ Եսայան - 990

- Օհմ Գ. - 849
 Օնիկ Դերձակյան - 526
 Օշինյան - 237
 Օշին իշխան - 270, 305
 Օսիայան Բ. Ա. - 860
 Օսյատինսկի Վ. պրոֆ. - 807
 Օստին Դ. - 784
 Օտտո Ֆրեյզինգեր - 289
- Օրբելյաններ - 236
- Ֆ**
- Ֆերդինանդ Բիշոֆ - 327, 328, 724
 Ֆերդինանդ Գ թգվ. - 763
 Ֆիլիպով Մ. - 754
 Ֆորեր Է. - 35
 Ֆրանկլին Դելանո Ռուզ-

- վելտ - 975
 Ֆրանսիս Մայդեր - 789
 Ֆրենկել Ա. - 335
 Ֆրենսիս Մերֆ - 777
 Ֆրիդրիխ Յ. - 35
 Ֆրիդրիխ Մյուլլեր - 328
 Ֆրիդրիխ Երկրորդ (Իտալիայի թգր.) - 720

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Ա**
- Ագրա - 350
 Ադանա - 524
 Ադրբեջան - 124, 557, 573, 577, 649, 652, 654, 657, 660, 661, 663, 664, 669, 826, 921, 937, 995, 988, 990, 995, 999
 Ադրիանուպոլիս - 524, 557
 Ագրեդ - 129
 Ազով - 452
 Աթենք - 733, 751, 775
 Ալանաց դուռ - 401
 Ալեքսանդրեր - 356
 Ալեքսանդրապոլ - 567, 578, 614, 633
 Ախալցխա - 452
 Ախալքալաք - 452
 Աղբրածոր - 270
 Աղեքսանդրիա - 296
 Ակն - 251, 335
 Ակկարոն - 254
 Աղդամ - 664
 Աղթամար - 281, 295, 297, 478, 479, 480, 501, 502, 503, 512, 519, 528, 1067
 Աղձնիք - 37
 Աղվանք - 47, 89, 91, 111, 119, 121, 122, 124, 125, 126, 128, 129, 163, 168, 177, 191, 238, 201, 200,
- 257, 258, 401, 717, 720
 Աղվեն - 83, 119, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 168, 191, 200, 201, 717, 718, 724, 726, 732, 734, 735, 745, 988
 Ամանոսի լեռներ - 281, 298
 Ամասիա - 103, 269
 Ամատունյաց - 89
 Ամարաս - 101, 125
 ԱՄՆ (Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ) - 378, 531, 662, 732, 760, 763, 770, 777, 781, 807, 819, 844, 849, 850, 858, 861, 862, 865, 869, 884, 887, 902, 913, 975
 Ամուդարիայի հովիտ - 50
 Այաշ - 526
 Այսրկովկաս - 98, 99, 109, 110, 111, 272, 273, 276, 283, 294, 568
 Այրարատ - 61, 67, 86, 112, 134, 135, 153, 238, 276, 277, 285, 375, 386, 438
 Այրմանուշ - 129
 Անատոլիա - 269, 272, 274
 Անբերդ - 237, 278
 Անդրկովկաս - 235, 347, 360, 364, 368, 370, 378, 548, 550, 551, 560, 564,
- 571, 576, 577, 590, 635, 671, 937, 961
 Անգլիա - 354, 355, 356, 357, 361, 380, 453, 454, 459, 466, 790
 Անի - 115, 116, 117, 118, 203, 233, 235, 237, 239, 240, 241, 242, 245, 247, 268, 269, 275, 277, 278, 282, 284, 285, 297
 Անկարա (Անկուրա) - 82, 526
 Անկյուրիա - 147, 167, 194, 195, 223, 226, 228, 310
 Անտիոք - 49, 147, 149, 150, 153, 154, 167, 173, 174, 182, 190, 197, 199, 205, 269, 271, 279, 282, 289, 296, 298, 303, 307, 310, 314, 315, 316, 401
 Աշոցք - 89
 Աշտիշատ - 63, 69, 72, 79, 83, 84, 85, 86, 123, 145, 151, 152, 153, 383, 385, 712, 713, 714, 716, 718, 719, 724, 726, 736, 745, 895
 Ապահունյաց - 89
 Ապարան - 319
 Աջափնյա Ուկրաինա - 452
 Առան - 124, 237, 257, 278

- Առաջավոր Ասիա - 25, 29
 Առավելին - 90
 Ասիա - 197, 235, 861, 902
 Ասորեստան - 37, 38, 39, 40, 41, 44, 46
 Ասորիք - 51, 161, 267, 268, 269, 272, 273, 274, 279, 289, 290, 315, 317
 Աստրախան - 256, 321, 323, 332, 333, 336, 451, 549, 550, 551, 744, 747
 Ավստրիա - 452, 454, 466, 579, 777, 781, 911
 Ատրպատական - 55, 273, 279, 294
 Արաբկիր - 251, 335
 Արագածոտն - 236, 285, 292
 Արածանի - 34
 Արատտա (Հայկական լեռնաշխարհ) - 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 70, 71, 728, 729, 1057
 Արարատ (Արարատյան թագավորություն) - 28, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 71, 192, 241, 245, 370, 386, 730, 980, 1058
 Արարատ լեռ - 26, 438, 1058
 Արարատ-Ուրարտու - 29, 38, 43, 44, 45, 71, 1058
 Արարատյան դաշտ - 36, 39, 578, 980
 Արաքս - 124, 459
 Արգինա - 112, 113, 114, 115
 Արդախ - 114, 115
 Արդահան - 958
 Արգաշկուն - 39
 Արմանի-Արմի (Հայկական լեռնաշխարհ) - 31
 Արմանում - 31
 Արմե-Շուքրիա - 32, 46
 Արմեն լեռ - 175, 315
- Արմի - 31
 Արմինիա - 105
 Արշակազան - 86, 87
 Արշամաշատ - 48
 Արսամեա - 48
 Արտագ - 296
 Արտաշատ - 47, 55, 66, 67, 68, 72, 89, 90, 1058
 Արտավել - 243
 Արտաքսատա (Արտաշատ) - 55
 Արցախ - 101, 124, 129, 168, 201, 236, 238, 276, 282, 285, 291, 297, 377, 559, 560, 654, 669, 701, 706, 707, 989, 995, 999
 Արուսեանիք-Երվանդունիք - 46
 Արևմտյան Անատոլիա - 272
 Արևմտյան Եվրոպա - 275, 358, 547, 765, 788, 790, 841
 Արևմտյան Եփրատ - 34
 Արևմտյան Հայաստան - 276, 360, 449, 455, 456, 457, 458, 490, 516, 527, 540, 542, 544, 549, 553, 558
 Արևմտյան Ռուսիա - 327
 Արևմտյան Ուկրաինա - 329
 Արևելյան Եվրոպա - 427, 649, 781, 790, 796, 811, 861, 862, 880, 887
 Արևելյան Վրաստան - 360
 Արևելյան Հայաստան - 65, 240, 242, 243, 334, 539, 540, 543, 547, 548, 550, 552, 554, 556, 557, 558
 Արեւմեայան տերություն - 47
 Աքքադ - 31
 Աֆղանստան - 707
 Աֆրիկա - 558, 861, 893
- Բ**
- Բաբելոն (Բաբելոն երկիր) - 40, 41, 46
 Բաբելոնիա - 34
 Բագարան - 48, 116
 Բագավան - 73
 Բագրևանդ - 73, 89
 Բաթումի - 577
 Բալկաններ - 279, 280, 281, 282, 295, 296
 Բաղք - 113, 115
 Բայազետ - 360, 455
 Բայլազան - 122
 Բաչկովո - 310
 Բասեն - 61, 91, 103
 Բարկուշատ - 237, 278
 Բարձր Հայք - 236, 238, 276, 282, 285, 291, 292
 Բաքու - 570, 576, 660, 924, 988
 Բելգիա - 781, 788, 911
 Բելուկան - 278
 Բենգալիա - 353
 Բեռլին - 320, 649
 Բեսարաբիա - 549
 Բերդաա (Բերդակուր, Պարտավ) - 122
 Բերդոր (Լաչին) - 270
 Բզնունիք (Բզնունյաց) - 89, 103, 134
 Բիայնիլի - 28, 40
 Բիթլիս - 360
 Բդեն - 278
 Բյուզանդիա - 61, 63, 91, 94, 99, 109, 110, 122, 235, 237, 269, 272, 279, 282, 283, 287, 298, 289, 303,
 Բոմբեյ - 350
 Բոհտան - 34
 Բորոտան - 278
 Բոսնիա - 452
 Բոսֆոր - 517
 Բջնի - 237, 241, 245, 277, 278, 296

Բրուսա - 524
Բուրանիա - 142
Բուլղարիա - 281, 310, 531, 781

Գ

Գագա բերդ - 277
Գալաթիա - 223
Գալիչ - 324
Գալեգոն - 129
Գանգրա - 147, 167, 174, 310
Գանձակ - 237, 248, 270, 278, 294, 317, 361, 362
Գանձասար - 361, 362, 375, 377
Գառնի - 237, 278, 319
Գավգամելա - 48
Գարդմանք (Գարդաբան) - 103, 237, 278, 717
Գեղարքունիք - 109, 236, 292
Գետաբակ - 277
Գետիկ - 239
Գերմանիա - 34, 579, 662, 763, 781, 786, 787, 833, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 913, 961
Գերմանիկա - 104
Գիլանի սահման - 401
Գյուլիստան - 362
Գյուլքիստան - 358
Գողթան - 12, 92, 105
Գրիգորիոս (այժմ՝ Բուդ-րոնովսկ) - 334, 336
Գվալիոր - 350
Գուգարք - 111, 124, 236, 238, 275, 276, 282, 283, 285, 291
Գում-Գափու - 484

Դ

Դադստան-124
Դամասկոս - 100
Դայանի - 37
Դաշտակարան - 90

Դանիա - 781
Դարա 104
Դարահոջ (6) - 125, 129
Դարանաղե - 134
Դաքա - 350
Դեգիշանա (Դեգիք) - 33
Դելի - 350
Դերբենդ - 122, 124
Դիարբեքիր - 360, 455, 526
Դյուտական - 125
Դվին - 72, 90, 91, 93, 94, 98, 103, 191, 200, 237, 241, 273, 278, 383, 719, 720, 745
Դրազարկ - 281

Ե

Եգիպտոս - 25, 51, 196, 197, 273, 279, 280, 281, 282, 295, 296, 531, 552, 733
Եդեսիա - 269, 271, 279, 281, 282, 291, 298
Եկեղյաց գավառ - 134
Եղիսաբեթուպոլիս - 334
Եվրոպա - 33, 197, 275, 318, 348, 353, 355, 358, 364, 365, 371, 427, 437, 439, 453, 459, 460, 478, 508, 517, 547, 649, 765, 774, 777, 781, 784, 785, 788, 790, 791, 796, 802, 804, 811, 824, 825, 835, 836, 841, 866, 881, 974
Երազգավորս - 106, 116
Երզնկա - 281, 311
Երվանդական - 46
Երվանդաշատ-48
Երուսաղեմ - 81, 191, 215, 269, 281, 282, 289, 296, 303, 307, 320, 331, 363, 463, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 483, 491, 492, 493, 499, 509, 519, 528, 719, 744

Երևան - 122, 123, 212, 245, 278, 320, 329, 356, 359, 360, 361, 454, 458, 466, 533, 541, 542, 548, 549, 561, 562, 564, 575, 578, 579, 580, 588, 589, 590, 591, 601, 606, 607, 610, 612, 614, 617, 619, 632, 649, 654, 655, 657, 664, 667, 672, 701, 702, 706, 707, 793, 837, 956
Եփեսոս - 141, 142, 146, 147, 149, 161, 167, 173, 174, 176, 192, 196, 197, 198, 199, 205, 237, 310, 715
Եփրատ - 34, 37, 46

Զ

Զանգեզուր - 12
Զապորոժիե - 452
Զեյթուն - 427, 452, 527, 542, 543, 980
Զլոչով - 324
Զմառ - 320
Զմյուռնիա - 360, 499, 524

Է

Էբլա (Հյուսիսային Սիրիա) - 31
Էթիունի - 39
Էլուխաթ - 33
Էստոնիա - 781, 812
Էրեբունի - 319
Էրեղու - 25
Էրիկուախ - 39
Էրիվանի նահանգ (Երևան) - 552
Էրզրում - 455

Թ

Թավրեժ - 278
Թավրիզ - 452
Թեգարամա (Թոգարմա) - 33

Թեոդուպոլիս - 224, 231
Թիֆլիս (Թբիլիսի) - 335, 358, 552, 558, 559, 561, 568, 574, 575, 577, 578, 579, 580, 581, 588, 600, 718
Թոխաթ - 360
Թրակ - 197
Թումմե - 37
Թուրքիա - 251, 347, 350, 360, 361, 364, 449, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 459, 464, 466, 471, 478, 480, 499, 501, 502, 503, 504, 509, 514, 516, 517, 518, 519, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 530, 531, 532, 539, 542, 543, 544, 545, 546, 553, 574, 575, 577, 579, 580, 672, 914, 921, 957, 958, 959, 961, 962, 963, 964, 965

Ի

Իկոնիա - 273, 274, 279, 293, 297, 298, 299
Իդլանդիա - 777
Իսավրիա - 268
Իսմայել - 278
Իսյան - 542
Իսպանիա - 274, 282, 781, 884
Իտալիա - 274, 781, 850, 911
Իրան - 25, 122, 350, 364, 912

Լ

Լազիկա - 177
Լահոր - 350
Լամբրոն - 270, 280, 305
Լավոդիկիա (Լաոդիկե) - 147, 167, 173, 190, 310
Լատինական Ամերիկա - 861

Լատվիա - 812, 912
Լեհաստան - 256, 320, 324, 328, 329, 334, 378, 452, 707, 732, 781
Լեպանտո - 451
Լիոն - 291
Լեպանտո - 451
Լեոնային Ղարաբաղ - 348, 354, 355, 362, 366, 369, 549, 650, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 666, 667, 669, 675, 701, 702, 706, 915, 958, 980, 988, 989, 990, 992, 993, 994, 995, 996, 999
Լենուպոնտոս - 401
Լիբանան - 531, 727
Լիխտենշտեյն - 912
Լիոն - 282, 291
Լիսեց - 324
Լիտվա - 781, 845
Լյուբլին - 325
Լյուքսեմբուրգ - 788, 824, 911
Լոզան - 519
Լոնդոն - 43, 354, 357, 363, 791, 835
Լոդի (Լոոե) - 233, 239, 240, 245, 247, 285, 292
Լվով - 173, 324, 325, 327, 329, 330, 336
Լուցկ - 324

Խ

Խաթթի - 36
Խամսա - 361, 362
Խաչեն - 114, 115
Խառան - 103, 104, 185
Խլաթ - 273, 278, 279
Խնուս - 542
Խոջալու - 665, 666
Խոռակերտ - 239
Խորվաթիա - 885

ԽՍՀՄ (Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միություն) - 559, 649, 653, 657, 654, 658, 659, 661, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 702, 705, 707, 708, 781, 937

Ծ

Ծաղկոտն - 67, 153
Ծովք (Ծովախնա) - 33, 48, 49, 51, 134, 273

Կ

Կալկաթա - 251, 336, 350, 351, 354, 355, 363
Կաղանկատույք - 129
Կաղզվան - 237
Կամենեց-Պոդոլսկ - 311, 324, 329, 330, 336
Կայենի գավառ - 278
Կանադա - 763
Կաստաղոն - 275
Կապադովկիա - 47, 49, 149, 235, 237, 267, 268, 269, 270, 272, 273, 274, 279, 280, 289, 295
Կապադակ - 101, 102, 122, 124, 125, 129
Կապան - 115, 427
Կասպից ծով - 51, 283, 401
Կարիքյան ծով - 946
Կարին (Թեոդոսուպոլիս) - 64, 94, 168, 169, 176, 177, 213, 273, 278, 311, 356, 359, 360, 719
Կարլովցի - 452
Կարս - 114, 116, 237, 241, 277, 278, 455, 552, 591, 614, 958
Կարքեղոն - 310
Կաֆա - 169

Կեյսատաուն (Հարավաֆ-
րիկյան Հանրապետու-
թյուն) - 773, 861
Կենտրոնական Հունգարիա
- 452
Կեսարիա - 147, 360
Կիլիկիա (Կիլիկյան Հայաս-
տան) - 175, 217, 223,
235, 236, 237, 267, 268,
269, 270, 271, 272, 273,
275, 279, 280, 281, 282,
285, 286, 288, 289, 290,
291, 292, 294, 295, 296,
297, 298, 299, 300, 301,
302, 306, 307, 308, 312,
313, 315, 316, 317, 318,
375, 401, 427, 528, 531
Կիև - 330
Կղարջք - 110, 111
Կոգովիտ - 86
Կոմմագենեի կենտրոն -
48, 49
Կոստանդնուպոլիս - 64, 182,
185, 189, 197, 223, 227,
272, 310, 314, 315, 360,
452, 455, 459, 460, 463,
464, 465, 466, 474, 475,
477, 478, 479, 480, 481,
482, 484, 485, 487, 488,
490, 494, 495, 497, 498,
499, 502, 507, 508, 509,
510, 511, 513, 516, 518, 519,
522, 530, 543, 715, 720
Կոչին - 350, 357
Կոտայք - 106
Կորնթոս - 252, 253
Կովկաս - 109
Կովկասյան լեռնաշղթա -
124
Կրակով - 325, 331
Կուտի (Կուտիական երկիր,
Կորդվաց աշխարհ) - 31,
32, 70, 324
Կուր - 124, 125

Հ

Հաթերք - 236, 256, 280,
292
Հալեպ - 251, 271, 279, 279,
297, 298, 336, 356, 524
Համադան - 354, 452
Հակարի - 124, 270
Հակու - 125
Հաղարծին - 239, 278
Հաղ(բ)պատ - 239, 241, 278,
285, 296
Հայա (Հայկական լեռնաշ-
խարհ) - 31
Հայասա (Հայք, Հայաս-
տան) - 28, 35, 36, 71, 729
Հայաստան (Հայք) - 25, 26,
28, 29, 30, 31, 32, 33, 34,
35, 36, 37, 38, 39, 40, 41,
43, 44, 45, 46, 47, 48, 49,
50, 52, 53, 54, 55, 56, 57,
58, 59, 60, 61, 63, 64, 65,
66, 67, 68, 69, 70, 71, 72,
73, 74, 76, 79, 80, 81, 82,
83, 86, 89, 91, 93, 94,
97, 98, 99, 105, 107, 108,
109, 110, 111, 114, 115, 121,
122, 136, 137, 139, 140,
143, 144, 146, 149, 150,
155, 156, 167, 168, 175,
176, 182, 189, 190, 202,
235, 236, 237, 238, 239,
240, 245, 246, 250, 255,
262, 265, 267, 269, 270,
272, 274, 275, 276, 279,
280, 281, 283, 284, 285,
286, 289, 290, 291, 292,
293, 294, 296, 297, 298,
299, 300, 301, 302, 304,
306, 308, 311, 312, 313,
317, 318, 319, 320, 323,
345, 347, 348, 349, 351,
352, 354, 355, 356, 357,
358, 360, 363, 364, 365,
366, 367, 368, 369, 370,

373, 374, 375, 376, 377,
378, 383, 387, 396, 397,
399, 400, 401, 402, 403,
406, 410, 419, 422, 423,
424, 425, 426, 427, 428,
429, 431, 432, 433, 435,
438, 442, 443, 446, 449,
451, 470, 507, 517, 532,
537, 540, 543, 548, 551,
552, 554, 557, 558, 560,
561, 562, 563, 564, 565,
566, 567, 568, 569, 577,
578, 579, 580, 581, 582,
583, 584, 585, 586, 587,
589, 590, 591, 592, 593,
594, 595, 598, 600, 601,
602, 603, 604, 605, 606,
607, 608, 609, 610, 611,
612, 613, 614, 615, 616,
617, 618, 619, 620, 621,
622, 623, 624, 625, 626,
627, 628, 629, 632, 633,
634, 635, 636, 637, 638,
639, 640, 641, 647, 649,
654, 655, 656, 657, 658,
660, 662, 663, 664, 665,
667, 668, 670, 671, 673,
675, 701, 702, 705, 706,
707, 708, 711, 716, 720,
721, 725, 726, 728, 730,
735, 744, 747, 791, 792,
793, 794, 795, 797, 798,
799, 800, 801, 802, 804,
808, 809, 810, 811, 812,
813, 815, 816, 820, 823,
826, 833, 835, 836, 838,
840, 845, 847, 855, 880,
881, 882, 884, 888, 891,
895, 896, 898, 901, 905,
907, 908, 910, 914, 915,
916, 917, 918, 919, 922,
930, 931, 934, 935, 936,
937, 938, 939, 941, 942,
943, 944, 948, 953, 956,
957, 958, 959, 960, 961,
962, 963, 964, 965, 969,
980, 981, 990, 998
Հայդարաբադ - 350
Հայկական Պար լեռնա-
շղթա - 39
Հաշի - 129
Հարավային Հայաստան
- 290
Հարավային Միջագետք
- 728
Հարավաֆրիկյան Հանրա-
պետություն - 773, 884
Հարավային Ռուսիա (Ռու-
սաստան) - 327, 333
Հարք - 91, 103, 105
Հեռավոր Արևելք - 295
Հերթ - 237, 278
Հին Արևելք - 25, 31
Հնդկաստան - 251, 256,
336, 347, 349, 350, 351,
352, 354, 362, 364, 365,
366, 367, 376, 377, 552,
733, 744, 763, 789, 884,
902, 910, 912, 914
Հնդոսի հովիտ - 51
Հյուսիսային Ասորիք - 237,
267, 268, 269, 270, 272,
273, 279, 280, 281, 282,
288, 289, 290, 295, 296,
298, 298, 312, 315
Հյուսիսային Կովկաս - 25,
283, 361, 364
Հյուսիսային Հայաստան -
275, 276, 283, 284, 285,
294, 297, 300
Հյուսիսային Միջագետք -
51, 282, 291
Հռանդեա - 53
Հոռոմաշեն - 258
Հոշաչ - 101
Հոռմ - 197, 269, 272, 298,
307, 311, 316, 317, 396,
746, 757, 934

Հոռմկա - 64, 148, 240, 281,
282, 285, 289, 291, 295,
296, 297, 305, 313, 317
Հորդանան - 911
Հունաստան - 452, 531, 781,
912
Հունգարիա - 329, 452,
531, 662, 921
Ձ
Ձագ - 106
Ձագավան - 106, 233, 245,
246, 247, 718, 719, 744
Ձորագետ - 277, 283
Ղ
Ղզլար - 333, 336, 358, 550
Ղրիմ - 256, 279, 320, 331,
336, 452, 453, 454, 459
Ղրղզստան - 781, 813, 847
Ճ
Ճապոնիա - 763, 859, 902
Ճոխաթ - 275
Ճենովա - 356
Մ
Մագնեսիա - 49
Մադրաս - 345, 347, 349,
350, 362, 375, 376, 377,
428, 430, 431, 436, 437,
441, 744
Մալաբար - 350, 353
Մալթա - 911
Մակեդոնիա - 785
Մալիբեյլի - 666
Մամեստիա - 401
Մայնց - 307
Մայրեաց Զուր - 270
Մայիերկատ - 104
Մանազկերտ - 89, 103, 104,
176, 177, 178, 179, 213, 267,
268, 270, 272, 282, 719
Մանանադի - 89
Մասիս լեռ - 386, 707, 1058
Մասքթաց աշխարհ - 125
Մարանդ - 278
Մարաստան (Մեդիա) - 46
Մարդադի - 91
Մարդաստան - 89
Մեծ Բրիտանիա (Միացյալ
Թագավորություն) - 379,
662, 774, 763, 790, 807,
849, 946
Մեծ Զաք - 34
Մեծ Իրանք - 101
Մեծ Կողմանք - 101
Մեծ Կվենք - 102
Մեծ Հայք - 28, 48, 49, 50,
51, 52, 53, 54, 55, 56, 57,
58, 59, 60, 62, 64, 67, 70,
71, 72, 74, 93, 107, 139,
151, 153, 161, 163, 168,
236, 267, 269, 270, 273,
274, 279, 290, 292, 294
Մելիտինե - 271, 282, 291
Մերձավոր Արևելք - 267,
269, 272, 273, 274, 275,
279, 281, 282, 284, 291,
295, 296, 303, 311, 317
Մերձբալթիկա - 671, 812
Մեքսիկա - 763, 859
Միչք - 278
Մծնկերտ - 237, 278
Միջագետք - 25, 51, 236,
272, 274, 283, 291, 728
Միջերկրական ծով - 34, 51,
236, 282, 283, 298, 401
Միջին Ասիա - 282, 291
Միտաննի - 33, 34, 35, 37,
45, 70, 75
Մծբին - 54, 83
Մոզդոկ - 333, 336, 550
Մոլդովա - 452, 812, 847,
859, 884, 921, 922
Մոլտո-Վալաքիա - 329
Մոկս (Մոկք, Մոկաց) - 89,
542, 980

Մոնակո - 912
 Մոսկվա - 357, 358, 368,
 575, 576, 655, 665, 705,
 707, 859
 Մորեա - 452
 Մուշ - 359, 360, 980

Յ

Յազովեց - 311
 Յաշ - 312

Ն

Նախիջևան - 236, 282,
 291, 292, 298, 423, 549
 Նաիրի (Նիհիրիան, Նահա-
 րինա) - 37, 38, 39, 40
 Նեոկեսարիա - 147, 167,
 168, 193, 194, 195, 196,
 310
 Ներքին Բասեն - 237, 278
 Նիգերիա-763
 Նիխիրիա - 33
 Նիկիա - 141, 142, 143, 167,
 182, 197, 222, 228, 310,
 715
 Նիկոմիդիա - 481
 Նոր Զուղա - 128, 170, 171,
 180, 201, 216, 217, 223,
 256, 334, 350, 354, 368,
 376
 Նոր Նախիջևան - 256, 332,
 333, 336, 550, 551, 576
 Նպատ - 54, 73
 Նվարսակ - 69, 72, 122
 Նփրկերտ - 103
 Նևիս - 946

Շ

Շահապիվան - 65, 66, 67,
 69, 72, 73, 87, 88, 123,
 127, 137, 142, 149, 150,
 151, 153, 154, 168, 169,
 173, 174, 177, 192, 205,
 206, 207, 211, 212, 214,

714, 716, 718, 719, 724,
 725, 726, 728, 745
 Շամուխա - 33
 Շամքոր - 278
 Շատախ - 542
 Շարջա - 702
 Շաքի - 124, 278
 Շիրակ - 108, 109, 113, 115,
 119, 203, 236, 277, 282,
 283, 285, 291, 292
 Շիրակավան - 107, 108,
 182, 183, 185
 Շիրվան - 273, 278, 283,
 297, 549
 Շուբրիա - 32
 Շումեր - 25
 Շուշի - 664, 666, 712, 714,
 715, 719, 720, 722, 725,
 748
 Շուրուպակ - 25

Ո

Ոստան - 103, 105
 Որոտան - 278

Չ

Չարաբերդ - 278
 Չարեք - 237, 277, 278
 Չեխիա - 781, 833
 Չեխոսլովակիա - 707
 Չըլդըր - 455
 Չիլի - 805
 Չինաստան - 282, 291, 763,
 912
 Չինաստահ - 350
 Չոդ - 125
 Չոդ-Դերբենդ կենտրոն -
 124

Պ

Պաղեստին - 25, 272, 273,
 274, 279, 280, 281, 288,
 289
 Պապեռոն - 270, 280
 Պառլահու - 275, 315

Պարթևստան - 52, 53, 54
 Պարսկաստան - 48, 53,
 54, 57, 58, 64, 65, 66,
 79, 83, 236, 283, 289,
 347, 354, 356, 358, 360,
 361, 362, 376, 451, 452,
 503, 539, 552, 557
 Պատուշան - 312
 Պարտավ (Բերդաա, Բեր-
 դակուր) - 100, 105, 122,
 124, 126, 127, 129, 181,
 182, 190, 201, 215, 278,
 717, 719, 720, 744, 745
 Պետրոգրադ - 575, 576
 Պլովդիվ - 310
 Պոնդահանք - 275
 Պյոտրկով - 325
 Պոզնան - 325
 Պոնտոս - 55, 197
 Պորտուգալիա - 781, 786,
 805, 833, 847
 Պուլովինա - 334

Ջ

Ջրաբերդ - 362

Ռ

Ռաշկով - 324
 Ռեչ Պոսպոլիտա - 311, 320
 Ռշտունիք - 89
 Ռոստակ - 102
 Ռումինիա - 334, 531, 833,
 885
 Ռուսախինիլի - 42
 Ռուսաստան - 320, 332,
 333, 347, 348, 349, 350,
 352, 353, 356, 357, 358,
 359, 360, 361, 368, 378,
 452, 459, 466, 503, 514,
 539, 540, 547, 548, 549,
 550, 551, 553, 554, 557,
 573, 575, 576, 581, 610,
 611, 781, 786, 794, 808,
 833, 844, 845, 847, 884,
 937, 945

Ս

Սամոսատ (Շամշատ) - 48,
 161
 Սան Գոթարդ - 452
 Սանահին - 239, 243
 Սանկտ Պետերբուրգ - 335,
 348, 349, 350, 357, 358,
 370, 376, 776
 Սանտյագո (Չիլի) - 762,
 771, 774, 893
 Սասուն - 227, 236, 292,
 359, 360, 427, 542, 980
 Սարդիկե - 147, 148, 205,
 206, 214, 221, 1077
 Սարդինիա - 466
 Սավուր - 542
 Սաուդյան Արաբիա-763
 Սեբաստիա - 281, 524
 Սեիդաբադ - 350
 Սելևկյան տերություն - 49
 Սենեգալ - 771
 Սենթ Քիթս - 946
 Սենյատին - 324
 Սերբիա - 452, 911
 Սիմանկլա - 275
 Սիս - 245, 281, 316, 478,
 479, 480, 502, 503, 509,
 519, 718, 744
 Սիրիա - 25, 531
 Սլովենիա - 781, 786
 Սլովակիա - 781, 786, 850
 Սկյուտար - 477
 Սկոպյե - 785
 Սկևոա - 218, 281
 Սմբատաշեն - 116
 Սյունիք - 99, 105, 113, 114,
 115, 124, 236, 238, 276,
 278, 282, 291, 292, 348,
 427
 Սպարտա - 934
 Սվազ - 455
 Ստանիսլավ - 311, 324
 Ստեփանակերտ - 664, 701
 Ստրասբուրգ - 777, 824

Ստորին Եգիպտոս - 25
 Սուբուր-Արմանի - 28,
 Սուբիր - (Սուբուր, Սուբրիա,
 Սուբարտու) - 33, 70
 Սուդան - 251, 256, 335,
 336
 Սուհառ - 125
 Սումգայիթ - 669, 708
 Սուրաթ - 350
 Սև լեռներ - 217, 275, 282,
 295, 315
 Սև ծով - 36, 51, 283, 401,
 452
 Սևանա լիճ, կղզի - 39, 96

Վ

Վալախիա - 452
 Վաղարշակերտ - 237
 Վաղարշապատ (Էջմիա-
 ծին) - 61, 73, 74, 135,
 143, 161, 169, 170, 300,
 325, 377, 383, 402, 501,
 548, 1060
 Վան - 39, 40, 42, 43, 45,
 70, 71, 109, 311, 359,
 455, 730
 Վանա լիճ - 32, 37, 39, 46
 Վանանդ - 89, 90, 92
 Վաշտուգանե - 33
 Վասպուրական - 91, 109,
 117, 236, 282, 285, 291,
 292, 297, 484, 1054
 Վատիկան - 320, 1060
 Վարշավա - 325, 331, 763
 Վե[ի]կերտ - 125
 Վենետիկ - 173, 175, 179,
 180, 191, 307, 310, 320,
 324, 331, 350, 365, 376,
 452, 466, 721, 781, 804,
 813, 823, 837, 838, 836,
 838, 859, 861, 881, 1051,
 1063
 Վերին Անդ - 661
 Վերին Եգիպտոս - 281, 25

Տ

Տաճկահայաստան - 502
 Տաճկաստան - 502
 Տայք - 37, 39, 80, 89, 103,
 183, 186, 189, 282, 283,
 285, 401
 Տաշիր - 277, 283
 Տավրոսի լեռներ - 26, 34,
 298, 401
 Տարնուպոլ - 325, 331
 Տարոն - 103, 108, 134, 151,
 236, 282, 285, 291
 Տարսոն - 270, 291, 294,
 305, 312
 Տիգրանակերտ - 51, 76, 524
 Տիգրիս - 36, 37
 Տիգրոն - 68
 Տիսմենիցա - 324
 Տլուք - 315
 Տրանսիլվանիա - 334, 336,
 452
 Տրապիզոն - 283
 Տրիպոլի - 298
 Տուգրիշ - 33
 Տուշպա (Տոսպ-Վան) - 29,
 39, 40, 42, 44, 46, 1058
 Տուրուբերան - 89
 Տփղիս - 285

Ց

Ցրի - 125, 129

Յյուրիխ - 963

ՈւՈւկրաինա - 256, 324, 327,
329, 330, 452, 813, 833,
845, 921, 922

Ուոհա - 103, 104

Ուտիք - 124, 168

Ուր - 25, 33

Ուրարտու - 28, 29, 38, 39,
40, 41, 43, 44, 47, 71,
730, 1058

Ուրման - 312

Ուրմիա լիճ - 37, 36, 46,
282, 291

Ուրուկ - 25

Ուրֆա - 526

ՓՓարիզ - 320, 449, 454,
466, 467, 468, 517, 554,
562, 566, 836, 979

Փոքր Աղբակ - 401

Փոքր Ասիա - 82, 235, 269,
270, 272, 273, 274, 281,
282, 269, 270, 272, 558Փոքր Հայք - 48, 237, 268,
279

Փոքշան - 329

ՔՔաղկեդոն - 90, 91, 98,
298, 310, 311

Քաջարան - 661

Քարվեճ - 125

Քեսուն - 281

Քիշ - 25

Քոբայր - 275

Օ

Օսխա - 54

Ֆ

Ֆիլադելֆիա - 770

Ֆինլանդիա - 659, 781, 850

Ֆրանսիա - 365, 378, 403,
453, 454, 459, 466, 732,

755, 763, 777, 776, 781,

786, 788, 807, 836, 845,

885, 906, 912, 913

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

«ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ»
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԱՐԺԵԲԱՆԱԿԱՆ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՀԱԶԱՐԱՄՅԱ ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅԱՆ ՃԱԼՔԵՐՈՒՄ

Երկրորդ վերանայված, լրացված հրատարակություն

ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒԽՄԱԳԻՐՆԵՐ՝

- Գ. Գ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ** - «Սահմանադրական մշակույթ» միջազգային վերլուծական կենտրոնի
հոգաբարձուների խորհրդի նախագահ, իրավագիտության դոկտոր,
պրոֆեսոր
- ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ ԱՐՏԱԿ** - ԵՊՀ Հայոց պատմության ամբիոնի վարիչ, պատմական
գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
- ՏԵՐ ԱՐԱՐԱՏ ՔԱՀԱՆԱ** - Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Հրատարակչական բաժնի և «Վաչե և
Թամար Մանուկյան» Մատենադարանի տնօրեն
- Ս. ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ** - Պատմական գիտությունների թեկնածու

ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ

Բողոյան Ազատ	Հարությունյան Գագիկ	Մովսիսյան Արտակ
Եղիազարյան Արման	Ղամբարյան Արթուր	Սիմոնյան Տարոն
Թանանյան Գրիգոր	Մարության Հարություն	Վաղարշյան Արթուր
Հակոբյան Ալեքսան	Միրզոյան Նարինե	
Հարությունյան Ավետիք	Մանասյան Անահիտ	

Հրատարակչության տնօրեն՝ Տ. Արարատ քահանա Պողոսյան

Հրատարակչական բաժնի
գլխավոր խմբագիր՝

Հրատարակչական խորհրդի
անդամներ՝

Գրիգոր Դարբինյան

Տ. Մկրտիչ եպս. Պռոշյան,

Տ. Ռուբեն վրդ. Չարգարյան,

Տ. Ասողիկ արդ. Կարապետյան,

Տ. Արարատ քին. Պողոսյան,

Տ. Գաբրիել քին. Վարդանյան,

Գևորգ Տեր-Վարդանյան

Կարեն Մաթևոսյան,

Սրբագրիչ՝ Նանա Գրիգորյան

Էջադրումը՝ Տ. Ղևոնդ ավ. քին. Մայիլյանի

ISBN 978-9939-59-299-2

9 789939 592992

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ ՍՈՒՐԲ

ԷԶՄԻԱԾՆԻ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ - 2023

Չափսը՝ 70x100 1/16, թուղթը՝ 70 գ.,

ծավալը՝ 1072+64 ներդիր էջ:

